

Teme și metode de cercetare
în istorie și filologie

Sorin ȘIPOȘ • Gabriel MOISA
Dan Octavian CEPRAGA • Laura ARDELEAN
(coordonatori)

Teme și metode de cercetare în istorie și filologie

ACADEMIA ROMÂNĂ
Centrul de Studii Transilvane

MILANO - CLUJ-NAPOCA
2022

Volum publicat cu ocazia aniversării a 20 de ani de Școală Doctorală de Istorie și a 10 ani de la înființarea Centrului de Studii Interdisciplinare de la Universitatea din Oradea.

Volume published on the occasion of the 20th anniversary of the Doctoral School of History and the 10th anniversary of the establishment of the Center for Interdisciplinary Studies at the University of Oradea.

**Școala Doctorală de Istorie
Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir“**

© CRITERION EDITRICE, 2022

© ACADEMIA ROMÂNĂ, 2022

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Teme și metode de cercetare în istorie și filologie / coord.: Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Laura Ardelean. - Cluj-Napoca : Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane ; Milano : Criterion Editrice, 2022

Conține bibliografie

ISBN 978-606-038-033-7

ISBN 978-88-32062-26-7

- I. Șipoș, Sorin (coord.)
- II. Moisa, Gabriel (coord.)
- III. Cepraga, Dan Octavian (coord.)
- IV. Ardelean, Laura (coord.)

001.89

80

Printed in Romania

CUPRINS

Introducere.....	9
Ioan-Aurel Pop, <i>Regii Basarabi ai Daciei: Mărturii politice din lumea catolică a secolului al XV-lea</i>	13
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, <i>O altă istorie: Raguza despre Vlad al III-lea Țepeș la începutul anului 1474</i>	23
Igor Bercu, <i>Înființarea și organizarea unităților administrativ-teritoriale otomane în Țara Moldovei (sfârșitul secolului al XV-lea - sfârșitul secolului al XVI-lea)</i>	42
Florina Ciure, <i>Considerații privind cercetarea relațiilor medievale dintre spațiul românesc și cel italian</i>	57
Mihai Georgiță, <i>Foamea și ciurma din Transilvania la începutul secolului al XVII-lea</i>	71
Sorin Șipoș, <i>The Accounts of the Foreign Travelers on the Communication Routes in the Romanian Principalities (1710-1810)</i>	85
Ela Cosma, <i>Imagologie istorică și imagini etnice - teorie, metodă, practică. Studiu de caz: românii văzuți de germani (secolele XVIII-XIX)</i>	106
Éva Gyulai, <i>The Memory of a Rabbinical Family in Miskolc and Oradea: Rabbi Asher Anshel Wiener (d. 1800) and his Sons</i>	120
Șerban Turcuș, Victor V. Vizauer, <i>La final de revoluție antroponimică în Transilvania: români din jurisdicția Sibiului în anul 1818</i>	134
Radu Romînașu, Laura Ardelean, <i>Istorie, politică și literatură la 1848 în spațiul românesc</i>	144
Ioan Ciorba, <i>Impactul epidemiologic asupra învățământului confesional (ortodox) din Crișana în a doua jumătate a secolului al XIX-lea</i>	155
Corneliu Sigmirean, <i>„Peregrinația academică” și aventura cunoașterii</i>	167

Constantin-Tufan Stan, <i>Mihail Bejan, the First Romanian Translator of the Chronicle of King Béla's Anonymous Notary</i>	178
Bogdan Bucur, <i>Homo Ottomanicus Orientalis (from Greece, Moldavia, Wallachia) versus Homo Ottomanicus Occidentalis (from Hungary, Transylvania, Ragusa): A Hypothesis Regarding the Cultural Development Gaps between the Western-Christian (Catholic and Protestant) and Eastern-Christian (Orthodox) Vassal Communities and Countries of the Ottoman Empire</i>	195
Dan Octavian Cepraga, <i>Italiano e italianismi nella formazione della lingua letteraria romena moderna: Appunti di metodo e prospettive di ricerca</i>	213
Florin Dobrei, <i>Un izvor inedit: Chronica bisericeii din Dobra</i>	224
Elena Crinela Holom, Nicoleta Hegedüs, Ioan Bolovan, <i>Perspectivă cantitativă asupra deceselor violente din Transilvania între mijlocul secolului al XIX-lea și sfârșitul Primului Război Mondial: Rezultate preliminare</i>	246
Stoica Lascu, <i>Romanian Intellectuals of Aromanian Origin and the Need to Write in Dialect at the Beginning of the 20th Century</i>	261
Ion Gumenâi, <i>Adevăr, realitate și subiectivism în sursa istorică (Raportul lui Arutiun Tumanian cu privire la armenii din Basarabia în anii 1918-1919)</i>	275
Corneliu Pădurean, <i>Relatări despre preliminariile Tratatului de la Trianon în presa maghiară din Arad</i>	286
Lucian Ropa, <i>Unificarea administrativă a României Mari (1918-1925)</i>	300
Michele Lanna, Giovanna Palermo, <i>La camorra napoletana: Dalle origini al "ventennio"</i>	309
Veronica Edroiu Turcuș, <i>Alexandru Busuioceanu și studiile de istoria artei la Școala Română din Roma în primul deceniu interbelic (perspectivă istoriografică și abordare metodologică)</i>	336
Florin Müller, <i>Lo stato nazional-legionario. Una prospettiva marxista: Lucrețiu Pătrășcanu</i>	353
Francesco Magno, <i>Tra diritto e nazione: Nuove prospettive di ricerca sulle eredità imperiali nella Romania interbellica</i>	375
Ion Valer Xenofontov, Lidia Prisac, <i>Discurs identitar: Problema națională. Cazul Nicolae Testemițanu</i>	391

Liliana Rotaru, <i>Surse și metode de cercetare a politicii sovietice în învățământul superior din RSS Moldovenească</i>	409
Cristian Culiciu, <i>Bihor, 1968: Aspects on the Application of the Administrative Reform in Crișana Region</i>	424
Ion Eremia, <i>Declarația de independență a Republicii Moldova – principii de abordare metodologică</i>	438
Delia Cora, Mariana Barna, Mihai D. Drecin, <i>Considerații privind cercetarea istoriei economiei din Bihorul anilor 1948-1980 în perioada postdecembristă: Surse și metode</i>	454
Antonio Faur, <i>Opinii în legătură cu evoluția organizației județene Bihor a Partidului Comunist</i>	485
Gabriel Moisa, <i>Decembrie 1989 sau confruntarea cu trecutul</i>	501
Andreea David, <i>Tra memoria e trauma: Possibili letture del comunismo romeno</i> ..	519
Emilia David, <i>Intertextualitatea: O cheie de lectură pentru poezia generației '80</i>	535
Davide Zaffi, <i>Norman Manea e Paul Goma: simmetrie letterarie rumene</i>	553
Mihai D. Drecin, <i>A Historical Research of Credit Institutions in Romania after December 1989: Sources and Methods</i>	567
Delia-Maria Radu, <i>Contributions from Bihor County to the Research of World Culture and Literature</i>	572
Cătălina Iliescu-Gheorghiu, <i>Imagen y distorsión en las referencias literarias a la presencia de población rumana en Portugal</i>	580
Constantin Hlihor, <i>Istoria recentă între nevoia de cunoaștere a trecutului și instrumentalizarea sa politică</i>	595
Jérôme Buridant, Laurent Chalumeau, <i>Pour une toponymie maritime et littorale: l'Atlas des toponymes marins et littoraux des estuaires picards et de la mer d'Opale (France)</i>	610

INTRODUCERE

În capitolul introductiv la *Rapporti di forza*, o carte importantă, publicată acum douăzeci de ani, Carlo Ginzburg observa că istoricii “nu sunt, de obicei, obișnuiți să ia în seamă implicațiile teoretice ale propriei meserii” și că, dimpotrivă, “rareori decalajul dintre reflecția metodologică și practica istoriografică efectivă a fost atât de adânc ca în ultimele decenii”.¹ În studiile reunite în cadrul volumului său, marele istoric italian, unul dintre cei mai atenți la problemele metodologice ale disciplinei, a încercat să reacționeze la lipsa de reflecție teoretică, vizând unele chestiuni majore, care sunt, am putea spune, încă nerezolvate, și care, în ultima vreme, au pus în discuție fundamentele activității istoricilor: în primul rând, relativismul și interpretările sale, care au periclitat conceptul de adevăr istoric și au răspândit forme mai mult sau mai puțin radicale de scepticism cu privire la forța probatorie a surselor, încercând să reducă istoriografia doar la dimensiunea sa narativă sau retorică. Nu este întâmplător faptul că, în ultima perioadă, alți istorici și-au exprimat preocupări similare cu cele ale lui Ginzburg cu privire la pericolul teoriilor sceptice, care pun la îndoială posibilitatea oricărei forme de cunoaștere istorică. Ne gândim, de exemplu, la un volum precum *Istoria, adevărul și miturile* de Ioan-Aurel Pop, care susține, cu argumente ferme, o discuție împotriva relativismului sceptic al celor care neagă posibilitatea unui discurs al adevărului în istorie.²

În mod asemănător, filologia a trebuit, deja de multă vreme, să se confrunte cu schimbări profunde în structura sa epistemologică, schimbări care au subminat concepte de bază ale disciplinei precum cel de *auctoritas*, de stabilitate a surselor sau de materialitate a suportului. În această privință, revoluția digitală a modificat în mod radical nu doar relațiile de forță, ci și natura însăși a conexiunii dintre Text, Autor și Cititor, punând în pericol chiar noțiunea tradițională de Text, subminată de dizolvarea progresivă a „comunităților de interpreți”, care s-au construit de-a lungul secolelor în jurul practicilor textuale. Istoria și filologia, discipline care s-au născut din tradiția istoricismului, sunt astăzi mai mult ca niciodată expuse riscului marginalizării și irelevanței, nu numai pentru că sunt atacate de cei care ar dori să explice prezentul doar prin prezent, dar și din motive interne, din cauza întârzierii și adesea a inadecvării cu care științele umaniste au răspuns provocărilor actuale.

De aceea, problema metodologică nu poate fi doar preocuparea unui grup restrâns de specialiști, ci devine din ce în ce mai mult o necesitate urgentă și actuală, care ar trebui să pună istoricii și filologii în fața unor decizii de natură mai generală, obligându-i să se întrebe din nou ce înseamnă gestiunea Memoriei, care este rolul și sarcina intelectualilor și care sunt relațiilor lor cu Puterea. A se ocupa despre

¹ Carlo Ginzburg, *Rapporti di forza: Storia, retorica, prova*, Milano, 2000, p. 14.

² Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile*, București, 2002.

fundamentele teoretice, despre temele și metodele filologiei și istoriei, ni se pare, pe scurt, un demers necesar pentru a redefini sarcinile și sensul disciplinelor noastre și pentru a ne imagina relevanța lor viitoare. Așa cum a scris de curând romanistul Carlo Donà, într-o evaluare lucidă și nemiloasă a stării actuale a disciplinelor istorice și literare:

Trebuie să avem curajul să mărturisim că marginalitatea noastră actuală provine și din faptul că nu știm, sau nu putem sau nu mai dorim să îndeplinim o funcție vitală, de exemplu, menținând vie și actuală memoria altor modele umane, a altor tipuri de civilizație, a altor valori și meleaguri, și păstrând, cel puțin în spațiile restrânse ale universităților, acea superbă biodiversitate culturală pe care ne-a transmis-o istoria, și care e pe cale să fie uitată de contemporaneitate.³

Acest fenomen fusese prevăzut cu o mare clarviziune, cu multe decenii înainte, de către unul dintre cei mai mari filologi italieni, Giuseppe Billanovich, care, în prefața la o celebră istorie a filologiei occidentale, a scris cuvinte care sunt și astăzi actuale:

Dar în fiecare zi, în autobuzul care la New York mă ducea de la uptown la downtown, vedeam în jurul meu fețe de toate culorile, încât mă gândeam că fie noi, moștenitorii civilizației occidentale, vom reuși, în câteva decenii, să propunem ca fiind încă valabile valorile profunde ale culturii clasice - literatura, filozofia, arta - [...] oamenilor de altă origine și tradiție, care au devenit și vor deveni din ce în ce mai mult parte a vieților noastre, fie acea cultură se va transforma în fosilă: nu va mai fi condusă de păstori de multe suflete, ci doar supravegheată de paznici evlavioși în biblioteci și în muzee.⁴

Întâlnirile și colocviile noastre de istorie și filologie, care au început în 2009 printr-o colaborare dintre Universitatea din Padova, Universitatea din Oradea și Universitatea de Stat din Chișinău, continuând neîntrerupt până în prezent, au avut tot timpul în vedere reflecția asupra temelor și metodelor de cercetare. Ideea principală de la care au pornit toate colocviile a fost aceea de a pune în dialog metode și strategii interpretative care proveneau din două domenii disciplinare diferite, cel al istoriografiei și cel al filologiei, confruntându-le, în special, pe terenul analizei textuale a documentului istoric, în multiplele sale aspecte și dimensiuni. Totodată, întâlnirile au reprezentat ocazia pentru a intersecta perspective științifice și intelectuale provenind din două spații geografice și culturale diferite, care din ce în ce mai mult, după căderea comunismului și redeschiderea vechilor căi de comunicare între părțile occidentale și cele orientale ale Europei, au simțit nevoia de a se reîntâlni și recunoaște. Tocmai această pendulare a temelor, a textelor și a metodelor între Est și Vest a produs poate roadele cele mai interesante și neașteptate, conturând nu numai

³ Carlo Donà, *Cosa ci stiamo a fare, qui?*, în «Quaderni di filologia romanza», a. XXIII, nr. 2 (2015), p. 69-96.

⁴ Giuseppe Billanovich, *Premessa*, în Leighton D. Reynolds, Nigel G. Wilson, *Copisti e filologi*, Padova, 1987, p. IX.

un spațiu comun de dialog, dar și o posibilă mapă intelectuală a Europei. Astfel, în mai mult de zece ani de conferințe și seminarii, am alternat ocazii de dialog pe teme de importanță europeană, adică reflecții, din perspectivă istorică sau centrate pe actualitate, asupra ideii de Europa, în special în relația sa dialectică cu alte idei majore, cum ar fi cea de națiune și imperiu, cu alte întâlniri dedicate în schimb unor chestiuni de metodă și teorie de cercetare.⁵

În această perspectivă, Școala Doctorală de Istorie de la Universitatea din Oradea și-a propus să editeze volumul de față pentru a sublinia colaborarea științifică dintre cele două discipline și pentru a avea o imagine cuprinzătoare asupra evoluției instrumentelor, a metodelor și a temelor de cercetare din istoriografie și filologie. De asemenea, prin publicarea lucrării dorim să marcăm 20 de ani de la înființarea Școlii Doctorale de Istorie și zece ani de la înființarea Centrului de Studii Interdisciplinare de la Universitatea din Oradea.

După realizarea unității naționale, istoricii și filologii români au fost preocupați să stabilească rolul și locul Transilvaniei, Basarabiei și Bucovinei în trecutul nostru. În România s-au deschis noi direcții de cercetare a situației privind investigarea românilor din nord-vestul Peninsulei Balcanice, a instituțiilor medievale și a relațiilor dintre români în Evul Mediu. Cercetarea spațiului sud-est-european în Evul Mediu a constituit o preocupare constantă în cercetările istoricilor și filologilor români. La aceste teme s-a adăugat și investigarea mișcărilor religioase, a Revoluției de la 1848 și a personalităților care au ilustrat-o. Un loc important l-a avut și studierea istoriei românilor din Peninsula Balcanică, în general, a spațiului balcanic, în spiritul curentului pozitivist, pentru înțelegerea etnogenezei și glotogenezei, precum și a fenomenelor care au dus la prima creație statală românească. Studierea românilor din nordul Peninsulei Balcanice continuă o serie de demersuri mai vechi, de cercetare interdisciplinară, filologico-istorică și etnografică, inițiate și dezvoltate la Universitatea din Cluj de Sextil Pușcariu și continuate, în deceniile următoare, îndeosebi de Theodor Capidan.⁶

În plan metodologic, studiile de istorie medievală și de istoriografie ale lui Ioan Bogdan⁷ și cercetările lui N. Iorga⁸ au constituit veritabile repere metodologice pentru cercetările interdisciplinare, lărgindu-se, astfel, frontierele cunoașterii

⁵ Amintim, printre altele, următoarele colocvii: *Hermeneutica documentului medieval: Concepte. Sensuri. Interpretări*, colloquio internazionale, Oradea, 4-7 novembre 2015; *Națiunea imaginată: Concepte și etape în construirea identităților naționale europene*, colloquio internazionale, Deva, 16-18 giugno 2016; *Oltre i confini: Il dialogo transnazionale nelle discipline storiche e filologiche*, colloquio internazionale, Padova, Dipartimento di studi linguistici e letterari, 8-9 giugno 2017; *Latinitate, Romanitate, Românitățe*, convegno internazionale, 28-30 settembre 2017, Chișinău.

⁶ Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848* ediție, introducere, note, comentarii de Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1989, p. 12-13.

⁷ Ioan Bogdan, „Însemnătatea studiilor slave pentru români”, București, 1894, 41p; idem, „Istoriografia română și problemele ei actuale”, în *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, prefață de Emil Petrovici, București, 1968, p. 93-111.

⁸ N. Iorga, *Sârbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în Evul Mediu*, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, tomul XXXVIII, 1915-1916, p. 107-126; idem, *Locul românilor în istoria universală* ediție îngrijită de Radu Constantinescu, București, 1985; idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, introducere, note și comentarii de Andrei Pippidi, notă asupra ediției de Victor Durnea, Iași, 1999, p. 51-78, 122-147

istorice. N. Iorga a realizat o cercetare comparativă a lumii românești și, în general, a spațiului de formare a poporului român, spre a surprinde influențele pe care românii le-au exercitat asupra populațiilor vecine sau cele suferite de către ei.⁹ Direcțiile de cercetare și sugestiile metodologice promovate de N. Iorga au fost continuate îndeosebi de Petre P. Panaitescu și Gheorghe I. Brătianu, la care se va adăuga D. Prodan, prin cercetările sale de istorie socială. Aceștia au devenit sensibili la noile direcții de cercetare din istoriografia franceză, inaugurate de Fernand Braudel și Marc Bloch, prin interdisciplinaritatea promovată între istorie și geografie și prin reevaluarea istoriei politice, căreia i s-au conferit noi dimensiuni și teme.

Schimbările politice din România după anul 1948 au afectat grav și cercetarea istoriografică românească, prin implicarea abuzivă și brutală a ideologicului, prin eliminarea mării majorități a specialiștilor și prin desființarea unor institute de cercetare. În Basarabia, încorporată URSS-ului, s-a declanșat un întreg mecanism care viza falsificarea trecutului istoric și deznaționalizarea românilor din această provincie. Deschiderea politică și ideologică din România a fost urmată de impunerea unor noi concepte și teze privind maniera în care istoriografia trebuia să reflecte trecutul, temele care trebuiau investigate de specialiști, fapt care a creat greutăți suplimentare pentru studierea onestă a trecutului.

Schimbările politice care s-au produs în România în decembrie 1989 au influențat și scrisul istoric. Eliberați de presiunile ideologice, majoritatea istoricilor români au căutat modele, fie în istoriografia occidentală, cu deosebire în cea franceză, fie în operele istoricilor români interbelici. În consecință, lucrările unor istorici ca Gheorghe I. Brătianu, P. P. Panaitescu, N. Iorga, Ioan Lupaș, Alexandru Lapedatu, Silviu Dragomir etc. au fost reeditate în noul context politic, multe dintre ele fiind interzise sub regimul comunist. Paralel cu demersul restitutig, specialiștii noștri fac eforturi mari în vederea modernizării discursului istoric, a compatibilizării cu direcțiile noi de cercetare din istoriografia occidentală și americană.

Sorin ȘIPOȘ, Dan Octavian CEPRAGA,
Gabriel MOISA, Laura ARDELEAN

⁹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, p. 125; Al. Zub, *De la istoria critică la criticism: Istoriografia română sub semnul modernității*, București, 2000, p. 235.

REGII BASARABI AI DACIEI: MĂRTURII POLITICE DIN LUMEA CATOLICĂ A SECOLULUI AL XV-LEA

Ioan-Aurel POP*

The Basarab Kings of Dacia: Political Testimonies from the Catholic World of the Fifteenth Century

Abstract: In winter 1476-1477, the infamous Vlad III the Impaler (Dracula), recently restored to the throne of Wallachia, passed away under rather mysterious circumstances. According to the known humanist and Prelate Martino Segono de Novo Brdo (around 1480-1481), Vlad III's death was that of the "King of Dacia" (in the medieval world, "King of Dacia" – still – was the official title of the Catholic monarch of Denmark). Learning of the demise of the "King of Dacia", Sultan Mehmed II immediately crossed the Danube and enthroned a new ruler from the same "nation", "from the Bassaranban family" (i.e. the House of Basarab). Although he made it clear that there were two Dacias, *Dacia Maggiore* (Wallachia) and *Dacia Minore* (Moldavia), but – so it looked – one king, Segono did not go into further details regarding the identity of the late king. Earlier one, nevertheless, Segono had vividly and sympathetically described the confrontations in Dacia between *Draula*, and his Dacians, and Mehmed II in the summer of 1462.

Segono's choice of not naming the deceased king of Dacia was possibly due to the fact that Segono's anti-Ottoman treatise was intended for the use of Matthias Corvinus, also Vlad's close relative – at least – by marriage (twice). At any rate, when describing the events of winter 1476-1477 that also coincided with the wedding of Matthias and Beatrice of Aragon, the last chronicler of the Hunyadi monarch, Antonio Bonfini (who did not utter a word about Vlad's death at exactly the same time), also employed Dacia for the Christian-Muslim battle-ground, but with a wider reach, because that – Hunyadi – Dacia was inhabited by both Transylvanians and Wallachians, and spread westwards past the city of Oradea.

In fact, Matthias Corvinus was the first "official" king of – Eastern – Dacia. By early March 1462, according to Pope Pius II, Matthias had also taken on the title of king of Dacia (within a couple of weeks, news of the cruel anti-Ottoman exploits of Vlad and of his marriage to – some Germans said – the <half-> sister of Matthias reached the Italian Peninsula). Nevertheless, the true "creator" of late medieval Eastern Dacia seems to have been Pius II himself, *olim* Enea Silvio Piccolomini. Whilst still only bishop of Siena, in the summer of 1453, immediately after the news of the Ottoman conquest of Byzantium had reached him, Piccolomini wrote to Pope Nicholas V that Dacia should no longer used to designate Denmark (*Dania* was the

* Academician, Academia Română, prof. univ. dr., Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: ioanleruapop@gmail.com.

proper name), but the lands “around the crown-shaped mountains” (i.e. the Carpathians).

One of the main charges against Matthias’ father, John Hunyadi, who, in December 1447, while still regent of Hungary also took on the of “Voivode of Wallachia through God’s grace”, as if he had been a member of the ruling House of Basarab (John had just executed Vlad III’s father, Vlad II Dracul), was that John Hunyadi was – alike later on his son – “a good Turk”, because “he <had> allowed the Turk to take Constantinople”. Whether or not that was true remains open to debate. A major project (“transfer” if you will) was however initiated at the time of the Fall of Constantinople: Dacia was increasingly used to designate not Denmark (as it had become customary), but the eastern lands – subjected directly or indirectly to the Kingdom of Hungary – at the European border of the Ottoman Empire. By the end of the century, for Venice, East-Central Europe (so-to-say) consisted of *Hungaria, Polonia, Dacia et Croatia*. The new king of Dacia, both Matthias’ and Vlad’s heir, was Stephen III the Great of Moldavia.

Keywords: Antonio Bonfini, Enea Silvio Piccolomini, Martino Segono, House of Basarab, Vlad III the Impaler, Matthias Corvinus, Dacia, Denmark, humanism

Un autor numit Martin Segono, dintr-o margine a Peninsulei Balcanice, consemna o seamă de întâmplări din iarna anului 1476-1477, petrecute în sud-estul Europei:

După aceste lucruri, Mahomed, auzind de moartea regelui Daciei, trecu îndată Dunărea cu armata, ca să pună în loc, în fruntea acelei națiuni, pe unul din familia Basarabilor și ca să răzbune jignirea primită de la ei un pic mai înainte. Dar, liniștind Dacia Mare și pregătindu-se să meargă spre cea [Dacia] Mică, fu chemat de cei din Semendria [Smederevo], care se temeau de venirea regelui Ungariei. (*Dopo queste cose, Maometto, udita la morte del re de Dacia, subito con l’essercito passò il Danubio acciò facesse surrogare di quella nazione uno della famiglia Bassaranban e la ingiuria da loro poco prima ricevuta vendicasse. Ma havendo Dacia Maggiore quietata et apparecchiandosi per ire alla Minore, fu chiamato dai Samandrini, i quali temevano della venuta del re d’Ungheria*).¹

Cel care scria aceste lucruri și altele – care pot fi puse în legătură cu domniii Țării Românești (Basarabii Drăgulești/Drăculești), cu Huniazii (Hunedoreștii), cu Ștefan cel Mare și cu Dacia – este o față bisericească înaltă din lumea catolică. Este vorba despre un text antiotoman, elaborat pe la 1480-1481, aparținând umanistului (de origine sârbească) Martin Segono, născut la Novo Brdo (Novamonte, Novus Mons, azi în Kosovo)² și ajuns episcop de Dulcigno (azi Ulcinj, pe coasta Muntenegrului). Excursul este dedicat papei Sixt al IV-lea și a fost trimis regelui

¹ Traducerea ne aparține. Pentru original: Agostino Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno: Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento: Vita e opere*, ediție Chiara Faraggiana, Roma, 1981, p. 136.

² Vezi, în acest context, Ivan Božić, „Kolebanja Mahmud Paše Anđelovića”, *Prilozi za književnost i folklor* (Beograd), XLI, 3-4, (1975), p. 159-171.

Matia Corvin.³ Această scriere a fost copiată după vreo două decenii de raguzanul Felix Petančić, fără indicarea sursei, ceea ce era un lucru curent și chiar de laudă pe atunci.⁴

* * *

Evident, textul ridică anumite întrebări. Despre care rege și despre ce fel de Dacie poate să fie vorba la 1476-1477?⁵ Cum se poate ca Dacia să aibă un rege în fruntea ei, ca pe timpurile lui Decebal? Un cunoscător al Evului Mediu occidental ar spune repede că este vorba cu siguranță despre Danemarca, aceasta având în fruntea sa un rege. Tendința autorilor medievali și, cu precădere, renaștentiști de a arhaiza denumirile geografico-politice și etnonimele a făcut ca multe țări și popoare apărute după căderea Imperiului Roman să fie chemate în documente și în izvoare narrative în forme arhaizante, antice.⁶ Astfel, Franța era Gallia, Bulgaria și Serbia erau Moesia, Ungaria era Pannonia, Austria și Slovenia erau Noricum, Elveția și Austria erau Raetia, Țările Române erau Dacia etc.⁷ Ca urmare a unor asemănări fonetice și grafice, dar și din pricina lipsei de suficiente cunoștințe geografice, s-au produs uneori erori și confuzii în aceste metamorfoze onomastice.⁸ Într-o astfel de situație s-a aflat, pentru un timp destul de îndelungat, și denumirea de „Dacia”. În acest context, în Evul Mediu, din punct de vedere politic-statal și confesional, denumirea de Dacia se aplica, în primul rând, Regatului Danemarcei, deși numele curent, latinizat, al acestui regat era totuși „Dania”, în izvoarele epocii menționate.⁹ În raport cu subiectul de față, nu este lipsit de interes nici faptul că regiunea Danemarcei a fost

³ Textul citat mai jos a fost adus în atenție de către Andrei Pippidi în selecția sa din „Lucruri noi despre Ștefan cel Mare”, *Analele Putnei* (Putna-Suceava), I, 1, (2005), p. 79-92, la p. 89.

⁴ Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Regele Daciei din familia Basarabilor: Mărturia despre români și domnii lor din secolul al XV-lea”, *Nicolae Edroiu: Cel care a trecut făcând bine: volum îngrijit de arhim. Macarie Motogna, Mihai Florin Hasan, Victor Vizauer*, Cluj-Napoca, 2019, p. 60-64.

⁵ Pentru Leonardo Botta, în raportul trimis Banei Sforza de Milano (Veneția, 1 februarie 1477), domn (*signore*) al Valahiei Mari (*Valachia Maggiore*) fusese Basarab (*Bozarab*) al IV-lea Țepeluș, Vlad al III-lea Țepeș (Draculia) fiind căpitanul (*capitaneo*) lui Matia Corvin, adică un fel de „vicerege”: Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomacziak emlékek: Mátyás király korából 1458-1490*, vol.II, Monumenta Hungariae Historica, Budapest, 1877, nr. 234, p. 339-340 (citată mai departe MDE).

⁶ Cu referire directă și la cazul lui Vlad, vezi Luka Špoljarić, „Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic”, *Renaissance Quarterly* (New York), vol. LXXII, nr.2, (2019), p. 457-491.

⁷ Julia Dücker, „Konstruktion einer ruhmreichen Vergangenheit: Die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus”, in *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*, editori Michael Borgolte, Julia Dücker, Marcel Müllerburg, Bernd Schneidmüller, Berlin, 2011, p. 137-151.

⁸ Pentru cele trei Dacii ale lui Macarie, de la începutul secolului al XVI-lea, vezi Damaschin Mioc, „Date noi cu privire la Macarie tipograful”, *Studii: Revistă de istorie*, XVI, 2, (1963), p. 429-440, la p. 432-433. Vezi și Andrei Pippidi, „Les pays daciques: La construction d'un mythe médiéval”, in *Laudator temporis acti: Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, editor Ivan Biliarsky, vol. I., *Religio, Historia*, Sofia, 2018, p. 366-390.

⁹ Reamintim înverșunarea lui Francesco Filelfo, care a pledat la Milano, la începutul anului 1475, pentru folosirea denumirii de Dacia numai pentru Danemarca, nu și pentru „vechea Dacie” de la Dunăre.

denumită încă de la începutul Evului Mediu și *Gothia*, ceea ce a dus la o serie de discuții privitoare la identitatea goților și geților din sursele postromane și medievale. Ne referim aici mai ales la celebra lucrare *Getica* a lui Iordanes, de la mijlocul secolului al VI-lea.¹⁰ Unii exegeți consideră că menționata confuzie între geți și goți, făcută de Iordanes, a fost intenționată, pentru a le crea goților o ascendență cât mai veche.¹¹ În spiritul celeilalte confuzii, a Daniei cu Dacia, secole la rând, în registrele papale arhidioceza Danemarcei era numită a „Daciei”, iar suveranul Danemarcei era numit „regele Daciei”.¹²

Totuși în textul lui Segono apar explicit două lămuriri care nu lasă nicio îndoială despre care Dacie este vorba: regele Daciei era din familia Basarab, pe de o parte, și domnea peste o națiune vecină cu Dunărea și cu Ungaria, pe de altă parte¹³; mai mult, în scrierea menționată apar Dacia Mare și Dacia Mică. Acestea două sunt, fără nicio îndoială, „Țara Românească cea Mare” (*Valachia Maior*) și „Țara Românească cea Mică” (*Valachia Minor*), adică Țara Românească și, respectiv, Moldova.¹⁴ De altminteri, familia Basarab nu avea unde să domnească decât în Țara Românească propriu-zisă. Care „rege” va fi murit atunci și va fi fost înlocuit cu un alt suveran Basarab? Nu este foarte greu de răspuns. În decembrie 1476, murea Vlad Drăgulea, poreclit Țepeș, după cea de-a treia (efemeră) domnie, derulată preț de câteva luni.¹⁵ Tot atunci revenea la putere un Basarab, mai exact Laiotă Basarab (numit și Basarab cel Bătrân).¹⁶ În vremea luptelor dintre domnii Țării Românești și Ștefan cel Mare, acest din urmă „rege” era o prezență constantă și autoritară în voievodatul dintre

¹⁰ Kai Brodersen, „Könige im Karpatenbogen: Zur historischen Bedeutung von Jordanes' Herrscherliste”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (Köln-Weimar-Wien), 36 (107), (2013), p. 129-146.

¹¹ Vezi și [Dudo de Saint-Quentin († ante 1043),] *De moribus et actis primorum Normanniae ducum auctore Dudone Sancti Quintini decano*, ediție nouă publicată de Jules Lair, Caen, 1865, p. 129; [...] *Daci nuncupantur a suis Danai, uel Dani, glorianturque se ex Antenore progenitos. Qui, quondam Trojae fuerunt depopulatis, mediis elapsus Achiuis Illyricos fines penetravit cum suis* [...].

¹² Două registre de cancelarie milaneză s-au păstrat din a doua jumătate sforzescă a veacului al XV-lea. Unul fost „actualizat” ultima oară după vizita lui Christian I al Danemarcei în Italia (1474-1475). Celălalt a fost „adus la zi” după alegerea lui Maximilian I de Habsburg drept rege al romanilor în februarie 1486 (și înaintea căsătoriei – prin procură – dintre Bianca Maria Sforza și fiul nelegitim al lui Matia Corvin, Ioan, din noiembrie 1487). În ambele registre, *Dacia* a fost așezată la rubrica *Albania et Sclauonia*, avându-l drept rege al ei, dar și al Suediei și al Norvegiei, pe Christian I (Biblioteca Ambrosiana, Milano (BA), Cod. Z 198 Sup., f. 20^r.; Biblioteca Trivulziana, Milano, Cod. 1325, f. 20^v).

¹³ Din perspectiva reginei Beatrice de Aragon (1480), Țara Românească era o parte a Transilvaniei, care se întindea de fapt până la Dunăre (MDE, II, nr. 288, p. 436-4380); scrisoarea reginei către Ercole d'Este și soția sa, Eleonora, sora Beatricei, a fost republicată de Andreas Veress, ed., *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Fontes Rerum Transylvanirum, vol. I., 1468-1540, Budapesta, 1914, nr. 32, p. 34-35.

¹⁴ Cf. Șerban Papacostea, „Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Âge”, *Revue Roumaine d'Histoire* (Bucarest), IV, 1, (1965), p. 15-24; Victor Spinei, „The Terminology Reflecting the Ethnic Identity of the Romanian Voivodships in the Middle Ages and Renaissance”, în *Revue Roumaine d'Histoire*, LVIII, 1-4, (2019), p. 53-178.

¹⁵ Ștefan Andreescu, „L'action de Vlad Țepeș dans le Sud-Est de l'Europe en 1476”, *Revue des études sud-est européennes* (Bucarest), XV, 2, (1977), p. 259-272.

¹⁶ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, I, *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 163-164.

Dunăre și Carpați, numit de prelatul menționat „Dacia Mare”.¹⁷ De aceea, Ștefan cel Mare avea să fie socotit mai apoi de cronicile Țării Românești drept domn al ei vreme de 17 ani (adică exact de la prima sa intervenție majoră în Țara Românească în toamna anului 1473 și până la moartea lui Matia în primăvara lui 1490).¹⁸ Domnii transalpini de atunci, Radu al III-lea cel Frumos, Basarab al III-lea Laiotă și Basarab al IV-lea Țepeluș, au intrat în acei ani '70 ai secolului al XV-lea în conflict și cu Matia Corvin al Ungariei, aliatul cruciat de la 1473 al lui Ștefan al Moldovei.¹⁹

Prin urmare, un episcop catolic dintr-o regiune apropiată de coastele Mării Adriatice, referindu-se la anii '70 ai secolului al XV-lea, îl numește pe un domn al Țării Românești „rege al Daciei” din dinastia Basarab.²⁰ Cu peste un deceniu în urmă, prin martie 1462, pentru papa Pius al II-lea și pentru milanezul Otto de Carretto, „regele Daciei” era Matia Corvin.²¹ Pe acesta din urmă, Vlad Drăgulea/Dracula, în conformitate cu același Pius al II-lea, a încercat să-l trădeze în noiembrie 1462²², la nici nouă luni după raportul lui de Carretto (din 11 martie 1462), în care apărea pentru întâia oară un „rege și al Ungariei și al Daciei”. Pentru Matia, regele cu sensibilitate umanistă și care se pretindea și urmaș al romanilor²³, *Dacia* putea să fi fost un plan de rezervă, în cazul în care ar fi pierdut definitiv Sfânta Coroană a Ungariei (ținută, până la sfârșitul anului 1463, de împăratul romano-german Frederic al III-lea de Habsburg).²⁴ Este interesantă formularea din raportul solului milanez, care spune nu că Matia era regele Ungariei și Daciei, ci că Matia „se chema” (adică se autodesemna) „regele Ungariei, Daciei etc.”²⁵ Dar *Dacia* putea să vină încă din vremea sângeroaselor ambiții ale lui Iancu de Hunedoara și Vlad al II-lea Dracul, părinții lui Matia și, respectiv, Vlad al III-lea Țepeș.²⁶

¹⁷ După cum se vede și din pasajul citat în debutul prezentului material, în care *Dacia Maggiore* era Țara Românească, iar *Dacia Minore* desemna Moldova. De reținut este faptul că, în toamna anului 1476, Mehmed al II-lea a revenit personal la nordul Dunării de Jos; vezi Alexandru Simon, „Mehmed II's Return to *Moldovia* in 1476 and the Death of the *King of Dacia*”, *Transylvanian Review*, XXIX supl. 1, (2020), p. 53-64.

¹⁸ Vezi aici „listele domnești” din *Istoria Țării Românești 1290-1690: Letopisețul cantacuzinesc*, ediție critică întomită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 2-5.

¹⁹ Alexandru Simon, „De Dragule crudelitate: Ultima domnie a lui Vlad al III-lea Țepeș pe pământurile Valahiei Mari”, *Revista istorică* (București), serie nouă, XXIX, 5-6 (2018), p. 517-540.

²⁰ Vezi Antoine-Emile Tachiaos, „Nouvelles considerations sur l'œuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène”, *Cyrrillomethodianum*, (Thessaloniki), I (1971), p. 131-182, la p. 139. *Dacia*, ca denumire dată teritoriului de la nordul Dunării, era deja comună la Novo Brdo la 1475.

²¹ BA, Cod. Z 219 Sup., nr. 9328. Cf. Ludovicus Pastor, *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, vol. I. 1376-1464 (Freiburg-im-Breisgau, 1904), nr. 125, p. 150-162 (pus însă sub data de 12 martie 1462).

²² Alexandru Simon, „A Humanist's Pontifical Playground: Pius II and Transylvania in the Days of *John Dragula*”, *Transylvanian Review*, XXIX, supl. 2, (2020), p. 35-70.

²³ Ioan-Aurel Pop, *Hunedoreștii: O familie europeană*, Cluj-Napoca, 2020, p. 221-233, 381-384.

²⁴ Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich: Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, ediția a II-a, München, 1989, p. 21-23.

²⁵ Ceea ce susține ideea unui „plan B” al lui Matia sau chiar a unui „plan A”, în cazul lui Iancu de Hunedoara.

²⁶ Pentru mai multe detalii: Ioan-Aurel Pop, „Matthias Corvinus, *Re de Ungaria, de Dacia etc.* în 1462”, *Transylvanian Review*, XXIX, supl. 1, (2020), p. 41-52.

De altminteri, un text referitor tot la iarna anului 1476-1477, când, conform episcopului Martin Segono, se petrecea moartea „regelui Daciei”, vine să întărească ideea pătrunderii Daciei danubiene și carpatice în conștiința elitei europene. Autorul este biograful regelui Matia Corvin, anume italianul Antonio Bonfini. Acesta relatează că, atunci când „aproape toată Ungaria” se strânsese „la solemnitatea nunții” regelui Matia cu regina Beatrix de Aragon (petrecută la finele lunii decembrie a anului 1476), turcul a atacat Ungaria (Pannonia) pe la Sinderovia (Semendria, vechea cetate Singidunum, azi Smederevo, în Serbia). Mai spune umanistul italian că pe atunci apa Dunării era puțină, că fluviul înghețase, încât turcii au putut ataca ușor întăriturile ungarilor („panonilor”), au putut captura mașini de război, corăbii și arsenal de luptă. Și autorul continuă:

În plus, dușmanul cel nemilos nu a suportat să-i scape o asemenea ocazie cu atare ușurință. După ce a băgat de seamă că Dunărea era încă acoperită de un pod de gheață, iar de la iscoade a aflat că transilvănenii și românii se adunaseră, de asemenea, la nuntă, a năvălit în Dacia cu călărima sa cea mai mobilă în număr de treizeci de mii și, împrăștiind-o în lung și-n lat, prin foc și sabie le-a pustiit pe toate; iar de aici, din țara jefuită și pârjolită, a dus cu sine patruzeci de mii de oameni, bărbați și femei; și, înainte de a se dezgheța Dunărea, s-a reîntors în Moesia. Nunta a fost celebrată în luna decembrie, iar în acea iarnă le-au fost aduse creștinilor aceste înfrângeri de către Turc în Dalmația, în Moesia și în Dacia, care în așa măsură au tulburat mintea regelui întregii Pannonii, încât să ajungă a crede că nimic asemănător prin îndrăzneală nu a fost întreprins după aceea contra Turculu.²⁷

Prin urmare, în timp ce murea „regele Daciei” din familia Basarab și se petrecea, inclusiv cu participare românească, nunta regală din Pannonia, această din urmă țară (împreună cu Dacia, Dalmația și Moesia) era invadată de turci. Toate țările pomenite în relatare sunt nume de provincii ale Imperiului Roman, corect plasate în centrul și sud-estul Europei.

* * *

Ce se constată pe scena politică, diplomatică și erudită a Europei celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea? Se vede declanșarea clară a procesului de înlocuire a Daciei fictive din nord (Danemarca) cu Dacia reală din sud-estul Europei,

²⁷ Antonio de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, tomul IV, editori József Fögel, Béla Iványi, László Juhász, Leipzig, 1941 [Budapest, 1944], p. 69-70 (*Insuper ne occasionem quidem tantam dirus hostis temere abire patitur. Cum stratum adhuc glacie Danubium conspicaretur et Transylvanos Valachosque ad nuptias quoque confluisse per exploratores intelligeret, cum expeditissimo triginta milium equitatu Daciam invadit et longe lateque vagatus igni ferroque cuncta vastat, populata incensaque provincia ex omni etate ac utroque sexu quadraginta hominum milia hinc abegit et, antequam solveretur Ister, in Mysiam se recepit. Nuptie Decembri mense celebrate et hec ea hieme detrimenta in Dalmatia, Mysia ac Dacia a Turco Christianis illata sunt, que regis totiusque Pannonie mentem usque adeo consternarunt, ut nihil tale posthac in Turcum audentius molitum fuisse reputetur*).

de la Dunăre și de la Carpați (Țările Române).²⁸ Românii sunt tot mai des numiți geți, dar mai ales daci, iar suveranii care stăpâneau Moldova și Țara Românească și Transilvania încep să apară denumiți drept conducători (duci, regi) ai Daciei.²⁹ A fost un timp de câteva decenii în care denumirile de daci și de Dacia s-au suprapus, fiind atribuite deopotrivă danezilor și românilor, respectiv Danemarcei și Țărilor Române.³⁰ Această *translatio Daciae* era deplin înfăptuită spre jumătatea secolului al XVI-lea, când nimeni nu mai chema Danemarca ca fiind Dacia.³¹ În cazul de față, Vlad Drăgulea (Țepeș)³² este numit prin anii 1480 „rege al Daciei”.³³ Matia fusese chemat astfel fiindcă stăpâneau Transilvania și era (se prezenta ca atare) suzeran al Moldovei și Țării Românești.³⁴ Nu peste mult timp (1492), Ștefan cel Mare avea să fie numit „regele Daciei” (*re de Dacia*), într-un înscris milanez, Veneția investea bani în el³⁵, adică în acela numit la 1502 de Marino Sanudo „dacul” (*el dacho*).³⁶ Republica serenisimă, la 1496, adăuga și Dacia la lista tradiționalelor mari puteri creștine din prima linie, Ungaria și Polonia, lisă completată mai apoi și cu Croația. Astfel, Ungaria, Polonia, Dacia și Croația erau entitățile politice est și sud-est europene angrenate în rezistența antiotomană.³⁷

²⁸ Cf. Michael von Cotta-Schönberg, „To tekster af Æneas Silvius Piccolomini om Danmark”, in *Umisteligt: Festskrift til Erland Kolding Nielsen*, editori John T. Lauridsen și Olaf Olsen, København, 2007, p. 55-74 (articol disponibil în engleză la <https://hal-hprints.archives-ouvertes.fr>, sub titlul „Two Texts on Denmark by Eneas Silvius Piccolomini”, p. 1-19).

²⁹ Vezi cazurile lui Francesco și Gianmario Filelfo din 1475-1476, la Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Arbitrajul de la Foligno din 1476: *l'Ungaro o il Valacho?*”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”* (Iași), LVII (2020), p. 65-80.

³⁰ Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Reapariția pontificală a Daciei Romane din răsăritul Europei (1453-1462)”, *Studii și materiale de istorie medie* (București-Brăila), XXXVIII, (2020), p. 271-294.

³¹ Vezi, la nivelul datelor disponibile în anii 1970, Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae. (Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526-1593)*, București, 1980.

³² Aurel Răduțiu, „Sur le nom de «Drakula»”, *Transylvanian Review*, V, 1, (1996), p. 101-113.

³³ Archivio di Stato di Milano, Milano, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650. 1452-1489, fasc. 5. 1487-1489/fasc. 31. 1489, nn (27 februarie 1489). Date „au scăpat” atenției editorilor maghiari Iván Nagy și Albert Nyáry (MDE, IV, 1458-1490, Budapest, 1878).

³⁴ După Philippe de Comynnes *Mémoires*, ediție de Joseph Calmette, I. (1464-1473), Paris, 1924, p. 339; tomul II. (1474-1483), Paris, 1925, p. 335-338; tomul III. (1484-1498), Paris 1925, tomul I, p. 169. Matia recuperase de fapt Valahia strămoșilor săi.

³⁵ Archivio di Stato di Milano, Milano, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1042. *Aprile-Dicembre 1492*, fasc. 7. *Ottobre*, 8. *Novembre*, nn (17, 18 octombrie, 16 noiembrie 1492). Cu excepția primei surse, celelalte (mult mai importante) au fost „uitate” de Vincentio Macuscev (Vikenti Makușcev) (*Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum deprompta e tabularis et bibliothecis Italicis*, vol. II, *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, Belgradi, 1882). Vezi Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Ștefan cel Mare, «căpitanul» Veneției, «regele» Moldovei și «crașorul» valahilor, în toamna anului 1492”, în *Revista istorică*, serie nouă, XXXI, 1-2, (2020), p. 61-85.

³⁶ Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia, Codici Italiani classa VII. *Storia ecclesiastica e civile veneziana*, nr. 232 (=9219), f. 116^v (28 martie 1502). Cf. C. Esarcu, *Stefanu cellu Mare: Documente descoperite în Archivele Veneției*, București, 1874, sau Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, 1376-1650, București, 1894, nr. 43, p. 35.

³⁷ Archivio di Stato di Venezia, Venezia, Senato Secreti, *Deliberazioni*, reg. reg. 36-51, peste tot la indici [1 martie 1496-28 februarie 1527]. „Detaliul” a scăpat inclusiv istoricilor români până în primii ani ai

Titlul de „rege”, dat domnilor Țării Românești și Moldovei, poate să surprindă și el la prima vedere. De regulă, domnii (voievozii) români sunt chemați în documentele latine duci, principii sau chiar *vaivoda*.³⁸ Dar în anumite cercuri occidentale se știa că ei sunt sau se consideră pe sine principii suverani și că nu erau cucerți de otomani, chiar dacă, de la un timp, acceptaseră să fie tributari sultanului.³⁹ Și astfel, denumirea de „rege” venea uneori de la sine. Pe de altă parte, perioada de la finele Evului Mediu nu excelează prin preciziunea termenilor, mai ales că titlurile date în lumea romano-bizantină nu aveau echivalențe precise în lumea latină occidentală și viceversa.⁴⁰ Ștefan cel Mare este numit la un moment dat, exact ca Matia Corvin, „regeșor al românilor” (*Valachorum regulus*) tocmai în aceeași perioadă evocată mai sus, anume după jumătatea secolului al XV-lea.⁴¹ Când Vlad Țepeș era numit „regele Daciei” (1475-1476), Ștefan cel Mare, îndată după răsunătoarea lui victorie de la Vaslui era considerat „ducele Ștefan voievod”, care venea la Roma (în 1475) spre a fi încoronat drept „regele Bosniei” de papa Sixt al IV-lea.⁴² Evident, este vorba despre o confuzie, dar, dincolo de asta, nimeni nu se mira atunci că Ștefan, victorios contra otomanilor, ar fi urmat să fie încoronat rege. Un voievod din Răsărit – regiune a cărei geografie era aproximativă în Occident – putea foarte bine să fie rege la Roma (în atmosfera de după unirea de la Florența).⁴³ Un mitropolit ortodox român apare, de regulă, în surse vestice catolice drept „arhiepiscop” (*archiepiscopus*), abia după apariția iezuiților și prin ei impunându-se numele de *metropolita*.⁴⁴

secolului al XXI-lea (vezi Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018).

³⁸ Pentru titulatură, în contextul anilor 1470, vezi Alexandru Simon, „The Arms of the Cross: Stephen the Great’s and Matthias Corvinus’ Christian Policies”, in *Between Worlds*, I, *Stephen the Great, Matthias Corvinus and their Time*, Mélanges d’Histoire Générale, serie nouă, I, 1-2, editori László Koszta, Ovidiu Mureșan, Alexandru Simon, Cluj-Napoca, 2007, p. 45-86.

³⁹ Vezi rapoartele din Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „The Venetian and Walachian Roots of the Hungarian-Ottoman Truce of Spring 1468: Notes on Documents from the State Archives of Milan”, in *Italy and Europe’s Eastern Border. 1204-1669*, Eastern and Central European Studies, I, editori Iulian Mihai Damian, Ioan Aurel Pop, Mihailo St. Popović, Alexandru Simon, Frankfurt-am-Main etc., 2012, p. 283-302, mai ales Anexa, nr. III.

⁴⁰ Vezi, ca exemplu, Șt. Andreescu, „Un titlu bizantin neobișnuit: «despot al Mării Negre»”, *In memoriam Alexandru Elian*, volum îngrijit de V. Muntean, Timișoara, 2008, p. 81-86.

⁴¹ Alexandru Simon, „Antonio Bonfini’s *Valachorum regulus*”, in *Between Worlds*, I, p. 207-226.

⁴² Archivio di Stato di Mantova, Mantova, Archivio Gonzaga, E. Affari esteri, XXV. Roma, busta 834. 1404-1499, nn. Izvorul a fost eludat de Florio Banfi în „Romei ungheresi del Giubileo del 1475: Niccolò Újlaki Re di Bosnia in un affresco nell’Ospedale di Santo Spirito dell’Urbe”, Corvina: Rassegna italo-ungherese, serie nouă, IV, 8, (1941), supl. *Archivio di scienze, lettere ed arti della Società Italo-Ungherese*, anul III, fasc. II, p. 499-512. Vezi Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Regii Bosniei și ai Valahiei la Jubileul de la Roma (1475)”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* (București), seria a V-a, XXXV (2015-2020) p. 9-28, aici Anexă, nr. III, p. 27.

⁴³ Vezi Ioan-Aurel Pop, „The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475)”, *Il Mar Nero* (Paris-Rome), X (2019-2020), p. 163-170.

⁴⁴ Ioan-Aurel Pop, *Southeastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Times: Power and Influence between Vatican and Orthodoxy*, Berlin, 2021, p. 187-211.

În ambianța acelor ani, domnii (voievozii) români care au luptat contra otomanilor, care au intrat în ligi conduse sau inițiate de papalitate, care s-au impus în „cruciadele” organizate de la un timp periodic (la fiecare patru ani) erau echivalenții regilor, ba unii chiar „atleți ai lui Hristos” (cazul lui Ștefan cel Mare). Nu trebuie să uităm nicio clipă faptul că ne situăm în deceniile de după unirea de la Florența (1439), când Apusul și Răsăritul păreau că ar fi eradicat schisma, creștinătatea apărând drept reunită.⁴⁵ Astfel, în ochii unor cercuri diplomatice, politice și confesionale din Occidentul latin, conducătorii creștini din regiunile bizantine nu mai erau disprețuiți, fiind priviți ca egali suveranilor apuseni.

* * *

În momentul căderii Bizanțului (1453), viitorul papă Pius al II-lea a socotit că sosise timpul ca Dacia „să se întoarcă” la locul ei firesc din Răsărit. Cu patru secole înaintea lui Nicolae Bălcescu, și, totodată, într-o formă mult mai limpede⁴⁶, acest umanist Enea Silvio Piccolomini, pe atunci episcop de Siena, i-a scris papei Nicolae al V-lea (în 19 iunie și în 12 iulie 1453) nu numai că numele de Dacia nu ar mai trebui întrebuințat pentru Regatul Danemarcei, ci pentru Dacia romană de la Dunăre, ci și că această Dacie adevărată avea Transilvania drept coroană.⁴⁷

[...] Ungaria, așa cum nu mă îndoiesc că Preafericirea Voastră știe, ocupă țări foarte întinse, deopotrivă dincolo și dincoace de Dunăre. Ceea ce este dincoace de Dunăre a fost odinioară Pannonia, care are la răsărit Moesia, la apus Noricum, la miazănoapte are Dunărea, iar la miazăzi are Munții Ilirici, pe care Isidor, înșelat de o mare greșală, după cum mi se pare mie, i-a numit Apenini; Ungaria care se întinde dincolo de Dunăre era mai înainte parte a Sciției și are două feluri de popoare, pe gepizi, care au fost vecini cu germanii, și **pe daci, dar nu aceia care se cheamă daci acum, al căror rege stăpânește la Oceanul Germanic, între Suedia și Saxonia, o țară foarte mare dar mlăștinoasă, căci pe aceștia este mai**

⁴⁵ Vezi, cu referire directă la Moldova și Transilvania, bula papei Eugeniu al IV-lea (1436) Ioan-Aurel Pop, „Tradiția istorică a Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului”, în *Eparhia Vadului, Feleacului și Clujului la 90 de ani (1921-2011)*, editori Ștefan Iloaic și Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, 2012, p. 35-51, la p. 36-38.

⁴⁶ [...] *Pe culmea cea mai naltă a munților Carpați, se întinde o țară mândră și binecuvântată între toate țările semănate de Domnul pre pământ. Ea seamănă a fi un măreț și întins palat, capodoperă de arhitectură, unde sunt adunate și așezate cu măiestrie toate frumusețile naturale ce împodobesc celelalte ținuturi ale Europei, pe care ea, cu plăcere, ni le aduce aminte. Un brâu de munți ocolesc, precum zidul o cetate, toată această țară, și dintr-însul, ici-colea, se disface, întinzându-se până în centrul ei, ca niște valuri proptitoare, mai multe ziduri de dealuri nalte și frumoase, mărețe pedestaluri înverzite, care varsă urnele lor de zăpadă peste văi și peste lunci. Mai presus de acel brâu muntos, se înalță două piramide mari de munți, cu creștetele încununate de o vecinică diademă de ninsoare, care, ca doi uriași, stau la ambele capete ale țării, când unul în fața altuia. [...]* (Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai Voievod Viteazul*, postfață de Maria Platon, Iași, 1986, p. 292).

⁴⁷ Deși rândurile lui Piccolomini au fost publicate într-o culegere de izvoare des întrebuințată în istoriografia română, pasajul a fost ignorat (inclusiv de către Adolf Armbruster în *Romanitatea românilor: Istoria unei idei*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 1993).

bine să-i numim dani, fiindcă cei care au ținut aceste locuri, pe care acum le ocupă transilvănenii, vecine cu tătarii, încinse de munți în formă de coroană, în acea parte a Ungariei care a fost a gepizilor, este acum un teritoriu care se cheamă Sepusium în loc de Gepudium [...].⁴⁸

Denumirile țărilor pomenite de viitorul papă Pius al II-lea sunt, în conformitate cu maniera umaniștilor de a arhaiza, cele din epoca de glorie a Imperiului Roman.

Astfel, titlul de „crai” și cel de „restaurator al Daciei” (*restitutor Daciae*), conferite lui Mihai Viteazul pe la 1600, au antecedente nu doar în planurile principilor din familia Báthory – cum s-a crezut și s-a afirmat multă vreme⁴⁹ –, ci cu mult înainte, într-o perioadă în care Dacia daneză era părăsită în chip firesc în favoarea Daciei dunărene.

⁴⁸ În original: [...] *Hungaria sicuti Vestre Beatitudini constare non ambigo, et ultra et citra Danubium latissimas terras occupat; quod citra Danubium est, olim Pannonia fuit, que ab orienti Moesiam, ab occidenti Noricum habuit, septentrionem ei Danubius, austrum Illirici montes exceperere, quos Isidorus, magno errore, ut mihi videtur, deceptus, Apenninos vocitat, que trans Danubium Hungaria jacet, pars Scithie prius erat duasque gentes habuit, Gepidas, qui contermini Germanis, fuerunt, et Dacos, non qui nunc Daci vocantur, quorum rex ad oceanum Germanicum inter Suetiam et Saxoniam latissimo regno sed palustri potitur, nam hi Dani melius appellantur, sed qui ea loca tenuerunt, que nunc Transsilvani occupant, vicina Tartaris in corone speciem montibus cincta, in hac parte Hungarie, que Gepidarum fuit, adhuc territorium est, quod Sepusium appellant pro Gepudio [...]* (Rudolf Wolkan, ed., *Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini III, Briefe als Bischof von Siena*. vol. 1. 23. September 1450-1. Juni 1454, *Fontes rerum austriacarum*, Wien, 1918, nr. 109, p. 190-191).

⁴⁹ Marius Diaconescu, „Gândirea politică a lui Ștefan Jósika, cancelarul principelui Sigismund Báthory (Paternitatea unei idei politice: unirea Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova)”, *Acta Transylvanica* (București), I (2004), p. 17-42.

O ALTĂ ISTORIE: RAGUZA DESPRE VLAD AL III-LEA ȚEPEȘ LA ÎNCEPUTUL ANULUI 1474

Ioan-Aurel POP*
Alexandru SIMON**

A Different Tale: Ragusa and Vlad the Impaler in Early 1474

Abstract: Roughly a week before Ali Mihaloğlu, bey of Vidin and Smederevo, raided Oradea (February 7-8, 1474), the royal link between Hungary proper and the Voivodate of Transylvania, the Commune of Ragusa, equally vassal to Ottoman Sultan Mehmed II and to Matthias Corvinus, king of Hungary, informed the Venetian doge, Nicolò Marcello, her Adriatic neighbour, about the most recent developments at the Porte, as well as both at the Porte's Asian and European borders (January 31, 1474). From the latest news on Usun Hassan, still viewed by some as Christendom's main anti-Ottoman hope (in spite of the crippling losses he had suffered in August 1473), Ragusa moved on – in her message to Venice (earlier Usun's main supporter) – to the combats in *Vlachia Maior* (Wallachia proper), recently invaded by Stephen III the Great of Moldavia (November 8-30, 1473). The information had likewise been provided by the Ragusan envoys to the Porte, who had just returned to the Adriatic, after departing from Constantinople (Istanbul) on December 28, 1473. With Venice waging an increasingly desperate war against Mehmed (for ten years and counting), the task of conveying Ottoman inside information was very delicate for tribute paying Ragusa.

The Ragusan message is the only extant known source to state that Stephen III the Great had won Wallachia from Radu III *the Handsome* for the benefit of Vlad III the Impaler. The rest of the known sources (however chronicles, not documents) claim that Stephen enthroned Basarab III Laiotă as ruler of Wallachia (Laiotă was his Wallachian ruler of choice until autumn 1474). Ragusa's Venetian message bluntly contradicts the known contemporary data on Stephen III's intervention in Wallachia in November 1473 and on the subsequent events, data preserved only in the chronicles of Stephen III (chiefly in the *Moldavian-German Chronicle* intended for Habsburg subjects, around 1499-1500) and in the writings of Jan Długosz (notoriously hostile towards the Hunyadis).

Keywords: Vlad III of Wallachia (*Dracula*), Usun Hassan, Mehmed II, Matthias Corvinus, Stephen III of Moldavia, Ragusa, Venice, *Vlachia Maior*

* Academician, Academia Română, prof. univ. dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: ioanleruapop@gmail.com.

** Cercetător, Centrul de Studii Transilvane, Academia Română; e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com.

Cu aproximativ o săptămână înaintea atacului lui Ali Mihaloğlu, bei de Vidin și Smederevo¹, asupra Oradiei (7-8 februarie 1474)², legătura regală dintre Ungaria propriu-zisă și Voievodatul Transilvaniei³, Comuna Raguzei, deopotrivă vasala sultanului otoman Mehmed al II-lea și a lui Matia Corvin, regele Ungariei⁴, l-a informat pe dogele Venetiei, Nicolò Marcello, vecinul ei adriatic⁵, cu privire la cele mai recente evoluții de la Înalta Poartă, precum și de la hotarele asiatice și europene ale acesteia (31 ianuarie 1474).⁶ De la cele mai proaspete vești despre Uzun Hassan, văzut în continuare de către destui drept principala speranță antiotomană a Creștinătății (în ciuda înfrângerii zdrobitoare suferite în august 1473)⁷, Raguză a trecut – în mesajul trimis Venetiei (anterior principala susținătoare a hanului Uzun) – la luptele din *Vlachia Maior* (Țara

¹ De pildă Aleksije A. Olesnicki, *Mihajlo Szilágyi i srbska despotija: Akcija Szilágyijeva za oslobođenje Smedereva od Turaka i njegov poraz od Ali-bega Mihalogljije kod Barzaša 8. studenoga 1460*, Rad Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Razreda Povijesno-Jezikoslovnog i Filozofsko-Pravnoga, CXXV, Zagreb, 1943; Olga Zirojević. „Smederevski sandžakbeg Ali beg Mihaloglu”, *Zbornik za istoriju Matice srpske*, II (1971), p. 9-27; Cristina Feneșan, „Mihaloğlu Mehmet Beg et la principauté de Valachie (1508-1532)”, *The Journal of Ottoman Studies*, XV (1995), p. 137-155, la p. 140-145; Orlin Sabev, „The Legend of Köse Mihai: Additional Notes”, *Turcica*, 34 (2002), p. 241-252; Ayşe Ezgi Dikici, „Painting an Icon of the Ideal”, *Gâzi: An Exploration of the Cultural Meanings of the Love Affair Episode in Süzî Chelebi's Gazavâtname of Mihaloğlu Ali Bey*, lucrare de masterat, Budapest, Central European University, 2007; Mariya Kiprovska, „The Mihaloğlu Family: Gâzi Warriors and Patrons of Dervish Hospices”, *The Journal of Ottoman Studies*, XXXII (2008), p. 193-222. Figura – centrală – a lui Ali merită cu prisosință un studiu românesc.

² Aurel Decei, „Incursiunea (*Akîn*) a lui Mihaloğlu Ali Beg asupra Orăzii în anul 1474, pe temeiul istoriei lui Ibn Kemal”, în *Sub semnul lui Clío: Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 296-301.

³ Vince Bunyitay, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, vol. I, *A váradi püspökök. A püspökség alapításától 1566. évig*, Nagyvárad, 1883, p. 301-307. Și ziua de 6 februarie 1474 a fost înregistrată drept data atacului otoman inițial asupra Oradiei.

⁴ M. D. Birnbaum, „Renaissance Contacts between Dubrovnik (Ragusa) and the Kingdom of Hungary”, *Hungarian Studies Review*, XIII, 1, (1986), p. 35-44; Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb, Dubrovnik, 2003, p. 51-66; Jesse C. Howell, *The Ragusa Road: „Mobility and Encounter in the Ottoman Balkans (1430-1700)”*, teză de doctorat, Cambridge, MA Harvard University, 2017, p. 44-48. Raguză era și ținta constantelor ambiții napoleone, coordonate la acea vreme de Ferdinand de Aragon, care avea să devină peste puțină vreme socrul lui Matia, căsătoria dintre acesta și fiica regelui Ferdinand, Beatrice, fiind contractată în toamna aceluiași an 1474.

⁵ De exemplu: Giuseppe Gullino, „Nicolò Marcello”, *Dizionario biografico degli italiani*, vol. LXIX (2007), sub voce; Zdenka Janeković-Römer, „Ragusan Views of Venetian Rule (1205-1358)”, în *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13.-18. Jahrhundert)*, editori Gherardo Ortalli și Oliver Jens Schmitt (Veneția-Wien, 2009), p. 53-76; Lovro Kunčević, „The Ragusan Image of Venice and the Venetian Image of Ragusa in the Early Modern Period”, în *Practices of Coexistence: Constructions of the Other in Early Modern Perceptions*, editori Marianna D. Birnbaum și Marcell D. Sebök, Budapest-New York, 2017, p. 143-176.

⁶ Scrisoarea trimisă dogelui de către raguzani a fost editată – cu erori – de József Gleich și Lajos Thallóczy în *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887, nr. 385, p. 631. Pentru o nouă ediție a valoroasei surse: Ioan Aurel Pop, „Atletul Ștefan și românii ca protagoniști la Marea Neagră în epistole semnate de Papa Sixt al IV-lea și de umanistul Francesco Filelfo (1475-1476)”, în *Spre pământul făgăduinței, între Balcani și Bugeac: Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiur la împlinirea vârstei de 80 de ani*, editori Daniel Cain, Aneta Mihaylova, Roumiana L. Stantcheva și Andrei Timotin, Brăila, 2020, p. 17-34, în Anexa documentară, nr. 2, p. 30-31.

⁷ Vezi Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit: Weltstürmer einer Zeitenwende*, München, 1953, p. 332-338; John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, ediție revizuită și extinsă, Salt Lake City, UT, 1999, p. 114-116.

Românească propriu-zisă), recent ocupată de Ștefan al III-lea cel Mare al Moldovei (8-30 noiembrie 1473).⁸ Informațiile valahe fuseseră furnizate tot de trimișii raguzani la Constantinopol (Istanbul), reîntorși de curând pe malurile Adriaticii (ei plecaseră de pe Bosfor pe 28 decembrie 1473).⁹ Cum Veneția, Republica Sfântului Marcu, continua să poarte un război tot mai disperat împotriva lui Mehmed (război început în urmă cu zece ani)¹⁰, transmiterea de informații din inima Imperiului Otoman era o întreprindere extrem de delicată pentru Raguză, pentru Republica Sfântului Iacob.¹¹

Textul latin original: [...] *Si autem ipse Ussuncassanus dicta oppida resignare recusaverit, nulla inter eos pax secutura est, fertur insuper quod hoc anno, si ipsa pax sequitur, ipso personaliter sit ocio operam daturus, quodque novum Romanie Bassam, qui est quidam Bosnensis natione Sulimanbegh eunuchus, ad partes Albanie expediturus, ad daunam quoque Moldovie exercitum parabat, propter conceptam indignationem, quod favore Stephani, Moldovie voyvode, Radulus, Vlachie Maioris dominus, qui dicto imperatori serviebat, eiectus sit, et Vladislaus Draculis quidam ipsam Vlachiam dicto Stephano opitulante rursus occupaverit [...]. 31 Ianuarii 1474.*¹²

Traducere românească modernă: „Dacă pomenitul Uzun Hassan ar fi să refuze să<-i> restituie <lui Mehmed al II-lea> pomenitele orașe [în teritoriile Trebizondei (*oppida territorij Trapezonti*)¹³], atunci nicio pace nu avea să fie încheiată între

⁸ Pentru cronologia – oficială – a primei campanii majore antiotomane a lui Ștefan, a se vedea Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior: istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 100-101.

⁹ Scrisoarea trimisă dogelui nu conține vreo referință legată de itinerarul urmat la întoarcere de trimișii raguzani. O lună însă (28 decembrie 1473-31 ianuarie 1474, minus o zi ori două) pare mult pentru o călătorie între Constantinopol și Raguză (în comparație: Bariša Krekić, „Il servizio di corrieri da Ragusa a Costantinopoli e Salonico nella prima metà del secolo XIV”, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, XXI, 1, (1952), p. 113-119). Dacă alte evenimente, naturale sau otomane, nu i-au întârziat pe soli, trebuie să presupunem că fie aceștia au petrecut timp culegând informații suplimentare la întoarcere, fie (sau și) că Raguză i-a scris Veneției numai după ce a (re)verificat datele transmise Serenissimei.

¹⁰ Pentru prima asociere raguzană (să-i spunem) a lui Uzun Hassan, Matia Corvin și Ștefan al III-lea în vremea războiului veneto-otoman dintre anii 1463 și 1479, a se vedea Alexandru Simon, „Istorie e novelle de Levante din primăvara anului 1468: Uzun Hassan, Morea și cei 30.000 de morți de la Baia”, *Revista istorică*, serie nouă, XXIX, 3-4, (2018), p. 343-352.

¹¹ De aici „post-scriptumul” adăugat după veștile asupra valahilor: [...] *Hec sunt que oratores nostrj explorare potuerunt, que quantum veritati nitantur ignoramus, nos bona fide et syncere pro debito cui astringimur, que nobis nunciantur Celsitudine Vestre significamus, cui cum non desint omnium que ubique agantur scriptores, et nuncij, et hec et alia exploratissime esse non dubitamus [...].* În română: [...] „Acestea sunt acelea pe care trimișii noștri au fost capabili să le adune, <și> nu știm cât de mult ele se bazează pe adevăr, <dar> datorită buneii noastre credințe și sincerității, <și> din cauza datoriei noastre, transmitem informațiile primite Excelenței Voastre, căreia nu-i lipsesc toate cele necesare pentru a verifica cele dezvăluite de scribi și trimiși, și nu ne îndoim că acestea și altele vor fi verificate în amănunt <de Excelența Voastră>” [...]. Era „disclaimer”, dacă mesajul era interceptat sau planurile descrise se schimbau. Nu a fost cazul.

¹² Državniarhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, Lettere e Commissioni, *Lettere di Levante*, reg. 5. [1403-1576], f. 113^v.

¹³ Fostul Imperiu al Trapezuntului/Trebizondei, cucerit de Mehmed al II-lea în vara anului 1461, era în special o afacere de familie datorită influenței soției împărătești a lui Uzun Hassan, Teodora Cantacuzino/*Despina Khatun vezi* (Thierry Ganchou, „Une Kantakouzène, impératrice de Trébizonde: Théodora ou Hélène?”, *Revue des Études Byzantines*, 58, (2000), p. 215-229; Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Leiden-Boston, 2016, p. 259, 277.

ei; de asemenea, s-a transmis [de către solii raguzani, recent întorși de la sultan] că dacă amintita pace avea să urmeze, atunci el [Mehmed] avea să folosească răgazul [*ocio* (~ trândăvie)] pentru a se ocupa personal de planul său, care este: să îndrepte oastea eunucului Soliman-Beg, din națiunea bosniacă, noul pașă al Rumeliei¹⁴, <recent> trimis în părțile Albaniei [împotriva Scutariului venețian], și împotriva Moldovei, dată fiind crescândă indignare <personală a sultanului>, din cauză că Radu <al III-lea cel Frumos>, domnul Vlahiei Mari¹⁵, care-l slujește pe pomenitul sultan, a fost alungat prin grația lui Ștefan <al III-lea cel Mare>, voievodul Moldovei¹⁶, și <deoarece> Ladislau Draculia [Vlad al III-lea Țepeș]¹⁷ urmează în schimb [*rursus*]¹⁸ să ocupe acea Vlahiei, prin grația pomenitului Ștefan [...]”¹⁹.

¹⁴ Pentru Soliman (o – nobilă? – raritate: un bosniac și un eunuc), care a condus oastea otomano-valahă (românească) în catastrofa moldo(româno)-ungară de la Vaslui (10 ianuarie 1475), a se vedea Mariya Kiprovskya, *The Military Organization of the Akncis in Ottoman Rumelia*, lucrare de masterat, Istanbul, Bilkent University, 2004, p. 35-41; Ovidiu Cristea, „Pentru o ediție critică a scrisorii lui Ștefan cel Mare către principii creștini: Observații pe marginea listei căpeteniilor otomane participante la bătălia de la Vaslui” (10 ianuarie 1475), *Analele Putnei*, XV, 1, (2019), p. 167-188, la p. 174, 176.

¹⁵ Radu al III-lea, fratele bun al lui Vlad al III-lea, era căsătorit cu Maria (numită Despina), cel mai probabil una dintre numeroasele nepoate ale Marelui Branković, văduva lui Murad al II-lea și „îngerul păzitor” al lui Mehmed al II-lea în tinerețea sa. Împreună cu tezaurul lui Radu, Maria Despina și fiica ei, Maria (Voichița), au fost trofeele campaniei lui Ștefan din luna noiembrie 1473. Peste vreo cinci ani, Maria Voichița avea să devină a treia și ultima soție a lui Ștefan.

¹⁶ Ștefan fusese introdus în lume de tatăl său (nelegitim), Bogdan al II-lea (în cel mai bun caz, fiul nelegitim al lui Alexandru I cel Bun), prin tratatul acestuia din februarie 1450 cu Iancu de Hunedoara. Bogdan al II-lea a fost singurul domn român de la care Iancu (intitulat și voievod al Țării Românești după ce l-a executat la sfârșitul lui 1447 pe Vlad al II-lea Dracul, tatăl lui Radu și Vlad) a solicitat și primit promisiunea unui adăpost în cazul în care ar fi pierdut puterea în Ungaria (*Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile între Țările Române*, vol. I. (1222-1456), volum întocmit de Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc și Viorica Pervain, București, 1977, nr. 113, p. 183). După deăcapitarea tatălui său (1451), Ștefan s-a refugiat probabil la curtea lui Iancu. Urmându-l pe Vlad, Ștefan l-a trădat pe Iancu tocmai în ajunul bătăliei de la Belgrad (1456). Apoi, Vlad l-a ajutat pe Ștefan să cucerească Moldova (1457).

¹⁷ Vlad se recăsătorise recent cu o rudă de a lui Matia. Prima sa soție fusese fie o „rudă apropiată” de a regelui (după sursele venețiene), fie însăși fiica lui Iancu, adică sora – nelegitimă – a lui Matia (după povestirile germane despre faptele lui Vlad). Căsătoria fusese celebrată imediat după celebra campanie antiotomană a lui Vlad de la începutul lui 1462 – vezi Ion Bianu, „Ștefan cel Mare: Câteva documente din arhivul de stat de la Milano”, *Columna lui Traian*, serie nouă, IV, 1-2, (1883), p. 30-47, la nr. 1, p. 34-35; Alexandru Simon, *Pământurile Crucii: Românii și Cruciada Târzie*, Cluj-Napoca, 2012, p. 107-112.

¹⁸ Exprimarea *rursus occupaverit* are – după cunoștința noastră – o singură analogie: un text matrimonial (nupțial) scris de Titus Maccius Plautus (c. 254-184 a.Chr.), influentul părinte al teatrului roman, tot mai popular în acea vreme a Renașterii – vezi Richard F. Hardin, „Encountering Plautus in the Renaissance: A Humanist Debate on Comedy”, *Renaissance Quarterly*, LX (2007), 3, p. 789-818). Fred. Guil. Ehrenf. Rostii *Opuscula Plautina*, ediție de Carol. Henric. Adelb. Lipsius, vol. I, *Continens Commenationes Plautinas*, Lipsiae, 1836, p. 65, din *De nuptiis servilibus ad Plauti Casin. Prolog v. 67-77 (Nuptiale donum illustri Wenckio datum Die III. Septembr. MDCCCXIII: Quae res recte vertat!): [...] Te vero ipsum non nisi post repotia huius cibi saporem gustu explorare volumus, quem tum demum probabilem videri speramus, cum ventriculum tuum, omni dulcedine exuistissimarum epularum fatigatum, quotidiani cibi desiderium rursus occupaverit. Quid igitur est? cito, inquis, absolve me, fieri dictis compendium volo [...]*. La începutul anului 1474, cuvintele au fost folosite probabil drept o aluzie la recent aranjata sau și celebrata căsătorie huniadă a lui Vlad.

¹⁹ Pentru traducerea integrală în română a scrisorii, a se vedea Pop, „Atletul Ștefan și românii”, Anexă, nr. 2, p. 31.

Frontul antiotoman musulman din Asia Mică și frontul antiotoman creștin din *Vlachia Maior*

Nenaturala, la prima vedere, îngemănare raguzană (de utilitate venețiană) a asiaticului Uzun Hassan cu europeanul Ștefan al III-lea al Moldovei²⁰ era totuși previzibilă.²¹ După ani, victorioși, de război împotriva lui Radu al III-lea al Țării Românești (1469/1470-1471/1472)²², Ștefan fusese forțat²³ de Mehmed al II-lea să trimită trupe (alături de cele ale lui Radu, fidel sultanului) pentru confruntarea finală, din Asia Mică, dintre cuceritorul Constantinopolului și Uzun, din vara anului 1473.²⁴ La acea vreme, Ștefan avea legături strânse și cu conspiratorii adunați în jurul lui Djem²⁵, fiul lui Mehmed și regent pentru Europa (Rumelia), care așteptau aparent iminenta pierire a sultanului (Ștefan a fost cel care i-a informat pe apropiații lui Djem că Mehmed nu a pierdut, ci a triumfat de fapt asupra lui Uzun²⁶). Apoi, într-o vreme în care Veneția, asemenea altor puteri europene, se chinuia („ajutată” viclean de spionii și trimișii „troieni” ai lui Mehmed²⁷) să accepte realitatea înfrângerii lui

²⁰ Posibilitatea ca soțiile lui Uzun și Ștefan să fi fost înrudite a primit destulă atenție. Ar merita o analiză separată, neutră.

²¹ Pentru cadrul regional, cu accent pe aria Mării Negre, vezi Małgorzata Dąbrowska, „Uzun Hassan's Project of Alliance with the Polish King”, in *Hidden Secrets: Late Byzantium in the Western and Polish Context*, Łódź, 2017, p. 211-232; Ștefan Andreescu, „Uzun Hasan și Moldova: Noi observații”, *Analele Putnei*, XIII, 1, (2013), p. 45-50.

²² Vezi Laurențiu Rădvan, „Din relațiile lui Ștefan cel Mare cu Țara Românească”, in *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, cuvânt-înainte de Alexandru Zub, Iași, 2003, p. 269-284, aici la p. 270-276; Nagy Pienaru, „Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova”, in *Ștefan cel Mare și Sfânt: Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 275-306.

²³ De pildă: *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo con prefazione e annotazioni di Agostino Sagredo*, Archivio Storico Italiano, VII, Firenze, 1843, p. 80 (Malipiero). În 1472, în ajunul căsătoriei lui Ștefan cu Maria de Mangop (Theodoro în Crimeea), de la mijlocul lunii septembrie, trupele otomane erau deja în Țara Românească (*Valachia*). Au fost apoi retrase și trimise în Asia Mică.

²⁴ Pentru izvoare, a se vedea Alexandru Simon, „Western and Eastern Riders of the Storm: The Quest for Crusader Supremacy and Ottoman Endurance in the 1470s”, în *Itinerarii istoriografice: Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, volum îngrijit de Dumitru Țeicu și Rudolf Gräf, Cluj-Napoca, 2011, p. 141-156; Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea, „Țara Românească și bătălia de la Bașkent”, *Analele Putnei*, VIII, 1, (2012), p. 17-36.

²⁵ De exemplu: Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*, Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 181-183. Pentru sursele venețiene, a se vedea aici van Božić, „Kolebanja Mahmud Paše Anđelovića”, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XLI, 3-4, (1975), p. 159-171.

²⁶ Mihail Guboglu, „Izvoare turco-persane privind relațiile lui Ștefan cel Mare cu Imperiul Otoman”, *Revista Arhivelor*, LIX, 2, (1982), p. 134-145; Pienaru și Cristea, „Țara Românească și bătălia de la Bașkent”, p. 20 (notele 17-18), 30-31.

²⁷ De exemplu: N. Iorga, „Veneția în Marea Neagră”. III. „Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor”, extras din *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, XXXVII (1914-1915), p. 1-76, aici nr. 1-2, p. 29-30 (9 și 12 septembrie 1473; aparent, „agenții” lui Mehmed erau activi la Veneția cu mult înaintea confruntărilor cu Uzun din august 1473). Trebuie să adăugăm că turcii (frecvent *teucri* în latina medievală) erau socoțiți adesea urmașii troienilor, în special

Uzun²⁸, Ștefan a atacat Țara Românească, bastionul otoman de la nordul Dunării de Jos, tocmai la vârful – real – al puterii sultanului Mehmed.²⁹ A fost o mișcare foarte îndrăzneată din partea lui Ștefan, cunoscut pentru duplicitatea sa, ca să ne exprimă blând (de pildă, chiar în ajunul campaniei sale din Țara Românească din noiembrie 1473, pe 6 noiembrie mai precis, cancelaria vineză a împăratului Frederic al III-lea de Habsburg, marele dușman al lui Matia³⁰, l-a inclus pe Ștefan, „căpitanul <lui Frederic> din *Valahia*”³¹), între fideliu împăratului și drept una dintre componentele planului lui Frederic de a-l elimina pe Matia de pe marea scenă cruciată și de a prelua legătura antiotomană a creștinătății cu hanul turkmen, Uzun Hassan³²).

În aceeași perioadă, Veneția își pierdea speranța (acea speranță, puțin ancorată în realitate³³, încetase de fapt să mai existe) în aranjamentele și discuțiile moscovite și tătărăști împotriva Porții³⁴ în care Serenissima se implicase (planul moscovit, întemeiat pe căsătoria dintre Ivan al III-lea cel Mare al Moscovei și Zoe/ Sofia Paleologul³⁵, nepoata de frate a ultimului împărat bizantin, fusese rodul proiectelor răposatului

după căderea Bizanțului, care – astfel – era victoria lor firească asupra dușmanilor lor de moarte, grecii, urmașii aheilor; vezi Benjamin Weber, *Lutter contre les Turcs: Les formes nouvelles de la croisade pontificale au XVIe siècle*, Collection de l'École Française de Rome, CDLXXII, Rome, 2013, p. 46).

²⁸ Vezi aici Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek; Mátyás király korából 1458-1490*, vol. II, Monumenta Hungariae Historica, Budapest, 1877, nr. 173-174, p. 248-250 (citată mai departe: MDE); *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III*, Fontes Rerum Austriacarum, I, 46, editor Adolf Bachmann, Wien, 1892, nr. 234, p. 257; nr. 251, p. 266-267; *I libri commemoriali della Republica di Venezia: Regestri*, Monumenti Storici Publicati dalla Deputazione Veneta di Storia Patria, I, 1-6, editor Riccardo Predelli, vol. V, Venezia, 1901, nr. XVI-65, p. 213. Subiectul ar merita restudiat, fiind posibil ca o primă solie venețiană în *Valachia* (Moldova sau Țara Românească) să fi fost trimisă deja trimisă în cursul anului 1470.

²⁹ Vezi Alexandru Simon, „Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s”, in *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*, editor Attila Bárány în cooperare cu Balázs Antal Bacsa, Debrecen, 2016, p. 91-108

³⁰ Ioan Aurel Pop, „Alcuni aspecti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo”, *Transylvanian Review*, XXIV, supl. 2, (2015), p. 24-32. Pentru context, cu accent pe Polonia jagiellonă (aliatul natural antihuniad al lui Frederic): Liviu Pilat, „*Respublica Christiana* și Moldova (1471-1474)”, *Analele Putnei*, III, 2, (2007), p. 91-104.

³¹ *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440-1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (=J[ohannes]. F[riedrich] Böhmer *Regesta Imperii*, XIII), editori generali Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig și Alois Niederstätter, supl. II-1, *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hss. „weiss 529” und „weiss 920”*, editori Paul-Joachim Heinig și Ines Grund, Wien-Weimar-Köln, 2001, nr. 3539, p. 523 (cu alte referințe și informații).

³² A se vedea, de curând, Giorgio Rotta, „Taking Stock of Ludovico da Bologna”, in *Research on the Turkic World*, Studia et Documenta Turcologica, V-VI, editor Stoica Lascu, prefață de Jacob M. Landau, postfață de Tasin Gemil, Cluj-Napoca, 2018, p. 47-75, aici la p. 59, 73-75.

³³ Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, XLVIII, Leiden-Boston, 2018, p. 137, 150, 290.

³⁴ A se vedea în special studiile lui Nagy Pienaru, „«Proiectul scitic»: Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare”, *Revista istorică*, serie nouă, XIV, 5-6, (2003), p. 121-135; idem, „Moldova și Persia: Extrase din cronica lui Hasan Rumlu privitoare la confruntările moldo-otomane din vremea lui Ștefan cel Mare”, *Analele Putnei*, IX, 2, (2013), p. 25-34.

³⁵ Reamintim că soția lui Ștefan a fost socotită ca fiind înrudită și cu nevasta lui Ivan, nu doar cu cea a lui Uzun.

cardinal Bessarion).³⁶ Veneția (și – în bună măsură – Raguză³⁷) era nevoită³⁸ să se bazeze pe Ștefan al Moldovei (aflat deja în curs de coliziune cu Ivan în Crimeea³⁹), ale cărui pământuri ar fi trebuit să fie călărite de cruciații ruși și tătari (oricât de straniu suna și încă sună)⁴⁰ în cavalcada lor împotriva Imperiului Otoman, dacă planurile mai vechi s-ar fi împlinit.⁴¹

I. Revirimentul regal al lui Matia Corvin și ridicarea românilor împotriva Înaltei Porți

Imediat după mesajul oficial trimis Veneției de Raguză pe 31 ianuarie 1474 (spre deosebire de suptii Republicii Sfântului Marcu, Republica Sfântului Iacob o informase pe Serenissimă, deja pe 29 octombrie 1473, că Uzun Hassan pierduse și Mehmed al II-lea învinsese⁴²), rapoartele din Est asupra confruntărilor dintre valahi (românii conduși de Ștefan al III-lea al Moldovei) și otomani au început să se înmulțească și în Peninsula Italică, în a doua jumătate a lunii februarie 1474.⁴³

[...] *Item a le nove avema cuj fresche de preso Pera fresche, se ha como lo Grant Turcho [Mehmed al II-lea] manda Turchi XX mille contra la Velachia Bassa [Moldova]; et d'altra parte se dice prepara de fae questo state gallie nove CL^{ta},*

³⁶ Vezi Paul Pierling, *La Russie et le Saint-Siège: Études diplomatiques*, vol. I, Paris, 1896, p. 153-165; Oskar Halecki, „Sixte IV et la chrétienté orientale”, în *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. II, *Orient Chrétien*, partea întâi, Città del Vaticano, 1964, p. 241-264, mai ales p. 248-256. Informațiile documentare sunt în esență aceleași ca la/de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

³⁷ Pentru relațiile Raguzei cu Țările Române, a se vedea – în pofida unor aspecte discutabile – și Radu Constantinescu, „Documente ragusane în colecția de microfilme a Arhivelor Statului”, *Revista Arhivelor*, LVIII, 1, (1981), p. 34-40.

³⁸ Pentru „geneza” acordului dintre Veneția și Ștefan al III-lea: Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Ungaria et Valachia: Promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470”, *Revista istorică*, serie nouă, XXVI, 1-2, (2015), p. 5-66.

³⁹ De exemplu: Gustave Alef, *The Origins of Muscovite Autocracy: The Age of Ivan III*, Berlin, 1986, p. 82; Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina: O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Putna, 2006, p. 49-57.

⁴⁰ Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat 1453-1505*, Oxford, 2012, p. 32. Cu toate acestea, planurile apusene (mai ales italiene) de a implica Rusia moscovită (în special) și pe divizații tătari nu fost vreodată cu adevărat abandonate, fiind reinviate – constant – mai ales în timpul domniei fiului și urmașului lui Frederic al III-lea, Maximilian I.

⁴¹ Vezi aici datele venete din Enrico Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia 1470-1474: Documenti cavati dall'Archivio ai Frari in Venezia*, Vienna, (1856), nr. 85, p. 106-107; nr. 91, p. 113-114 (20 noiembrie și 4 decembrie 1473).

⁴² Izvorul neglijat a fost publicat în MDE, II, nr. 174, p. 249-250. Pe deasupra, Mehmed a trimis soli ca să-și anunțe victoria la hotarele sale sârbe și bosniece, pentru ca nimeni să nu răstoale împotriva sa ([...] *Turchi ad confinia omnia in Rassiam et Bosniam nuntios misere, ea ratione, ut nulla rebellio fiat; sed populi et fama et opinione victorie [...]*). Nimeni nu s-a răsculat. Cu excepția lui Ștefan. Interesul Raguzei pentru acțiunile sale era astfel pe deplin justificat.

⁴³ Până de curând nu se știa nimic sau mai nimic despre aceste evenimente; o excepție: Andrei Pippidi, „Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare”, *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XX (2002), p. 15-21, la p. 17-19.

car quelle ha sono vegle [...] Et se dice de certo per la dicta lettera mandata de Sio [Chios] ha Monsegnorlo Mestro [Giovani Battista Orsini], et erj lecta cuj in lo consoglio como lo Turcho ha facto pace con Usson Cassan [...] (Rhodos, 16 ianuarie 1474). [Raportul a ajuns la Milano spre mijlocul lui februarie, cel târziu, iar la Veneția cu vreo săptămână-două mai devreme.]⁴⁴

Nove oretenus referite al Magnifico Misser Marco Barbo Dignissimo Baylo et Capitano de Corfu per Misser Zuan de Tricho sopracomito de la galia Zaratina venuto à Corfu adi 15 frevere 1474.// Dice esser partito da Sio a di 26 del passato [26 ianuarie] dove veneno nave 3 de Pera et da Constantinopoli partino de li adi 19 et 20 del ditto<mexe> [19-20 ianuarie], per lequal scriveva l'ambasiador de Sio, et altri merchadanti, non obstante/che per loro fosse scripto de di 10 del ditto mexe [10 ianuarie] dela paze seguita tra el Signor Uson Cassan, cum el Signor Turcho per ditte ultime scrivevano ditta paze non esser seguita; ne non erano per seguirla, perche i fioli del Signor Usson Cassan volevano vendicarsse dela morte di lor fradello morto in Bactria. Item scrivevano el Signor Turcho haveva levato totalmente de lavorarla sua armata.// Item scrivevano i Valachi haver cridato guerra contra el Signor Turcho; et come el ditto Turcho haveva fato commandamento per tuto el suo paexe che tuti da anni 15 fin 60 se dovesseno a presentar ala sua porta. Et come el Signor Turcho fazea passar zente in le parte de Natolia; et questo perche se diceva i fioli del Signor Usson Cassan fevano zente contra del Signor Turcho [...] (Corfu, 15 februarie 1474). [Raportul a ajuns la Milano, unde se păstrează asemenea precedentului, vreo lună mai târziu, dacă nu chiar mai repede, datorită poziției adriatice a insulei Corfu, posesiune a Veneției].⁴⁵

Ulterior, Veneția a început chiar să răspândească vești despre victorii moldave asupra otomanilor, victorii pe care însuși Ștefan al III-lea nu le-a asumat („fake-news”-ul venețian, sprijinit probabil și de Matia, pentru a compensa impactul negativ al arderii Oradiei din februarie 1474⁴⁶, a îngreunat semnificativ acceptarea italiană a victoriei lui Ștefan asupra lui Soliman-Pașa din ianuarie 1475).⁴⁷

[Conform raportului trimis ducelui Galeazzo Maria Sforza de reprezentantul Milanului la Veneția, Leonardo Botta:] *Questa Signoria m'ha fatto intendere una*

⁴⁴ Archivio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (ADS), Potenze Estere, cart. 647, *Turchia-Levante*, fasc. [3], *Rodi*, nn (16 ianuarie, 1474); Alexandru Simon, „Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan”, *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVI, 1-4, (2007), p. 25-39; vezi aici și idem, *Anti-Ottoman Warfare and Italian Propaganda: „The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474”*, *Crisia*, XXXVII, (2007), p. 113-138.

⁴⁵ ASM, ADS, Potenze Estere, cart. 649, *Ungheria*, fasc. [2], *1466-1480*, nn (15 februarie 1474). Raportul ar fi trebuit plasat fie în carteggioul *Levante-Turchia*, fie în carteggioul *Venezia*. Subiectul raportului a fost însă socotit ungar.

⁴⁶ După *Chronicon Dubnicense* (dușmănoasă față de Matia), arderea Oradiei i-a pus regelui domnia în pericol, din pricina ostilității interne ungare stărnite (*Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano, chronicisque Vindobonensi Picto Et Budensi accurate collatum*, *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, III, editor M. Florianus, Lipsiae [-Pécs], 1884, p. 1-204, la p. 198-199). Sigur este că Antonio Bonfini a trecut subiectul sub tăcere.

⁴⁷ Vezi Ioan Aurel Pop, „The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475)”, *Il Mar Nero*, X (2019-2020), p. 163-170.

lettera che novamente hanno ricevuto da messer/ Alvise Quirini, lor capitaneo in Corfu, et per partecipare el tuto cum la Vostra Sublimità mene hanno dato copia et cussi la mando aquella qui alligata.// Ulterius questa matina, essendo di officii divini, el Duce [Nicolò Marcello] me disse che per altra via digna di fede erano advisati ch'el Turcho era in oppinione de soprafedere per questo anno circha li apparati ch'el havena [(!) haveva] ordinati per mare et divertere tute le forze soe contra li Valachi. Et el prefato duce mostra de credere che cossi l'habia a fare et questa brigata ne sta molto de bona voglia. [...] (Veneția, 25 martie 1474).⁴⁸ [Tot conform aceluiași Botta:] Questa Signoria m'ha fatto vedere uno capitulo d'una lettera, gli scrive el suo ambasciatore de Ungaria [Sebastiano Badoer (recent numit)⁴⁹], continente la rotta data per li Valachi al Turcho, dovi adcio la Vostra Sublimità intenda il tuto, li mando qui aligato la copia d'esso capitulo [...] (Veneția, 28 martie, 1474).⁵⁰

Veneția a înmulțit ofertele către Matia Corvin în vederea obținerii retragerii (întoarcerii) oștii otomane din Albania (unde asedia Scutari, una dintre perlele adriatice ale Serenissimei)⁵¹, o retragere înfățișată deja drept o posibilitate certă în mesajul raguzan de la sfârșitul lunii ianuarie 1474 (visul Veneției s-a împlinit la sfârșitul toamnei anului 1474, cu prețul uman și material al forțelor lui Ștefan, după o serie de noi atacuri moldave, dar și ungare, asupra Țării Românești).⁵² Cu un an mai devreme, în februarie 1473, Gregor von Heimbürg, fostul cancelar al „regelui eretic” al Boemiei, George Podiebrad⁵³, îi infierase – nu fără temeii⁵⁴ – pe Matia Corvin și pe tatăl acestuia, Iancu

⁴⁸ ASM, ADS, Potenze Estere, *Venezia*, cart. 361. 1475, fasc. 3. Marzo, nn (25 martie 1474).

⁴⁹ Pentru diplomat: Giorgio Cracco, „Sebastiano Badoer”, *Dizionario bibliografico degli italiani*, V (1963), sub voce.

⁵⁰ ASM, ADS, Potenze Estere, *Venezia*, cart. 361, fasc. 3., Marzo nn (28 martie 1474). Deși Milanul nu folosea anul venețian (1 martie-28/29 februarie), rapoartele lui Botta din 25 și 28 martie 1474 au fost arhivate împreună cu cele din anul 1475, întrucât, în pofida anului clar înscris 1474, ele păreau perechi firești ale veștilor despre victoria lui Ștefan de la Vaslui.

⁵¹ Pentru principala grijă a Veneției de la acea vreme, a se vedea și O. J. Schmitt, „Die Venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215-6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen Geschichte im späten Mittelalter (1433-1477)”, in *Südosteuropa von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung: Festschrift für Edgar Hösch*, editori Konrad Clewing și Oliver Jens Schmitt, München, 2005, p. 133-182, cu precădere p. 159-163, 174-179.

⁵² Alexandru Simon, „În jurul bătăliei de la Vaslui (1474-1475): Considerații asupra relațiilor dintre Regatul Ungariei, Moldova și Țara Românească”, *Studia Universitatis Babeș Bolyai: Historia*, XLIX, 2, (2004), p. 3-26, aici p. 9-10. Din cei 40 000 de ducați promiși regelui pentru retragerea otomanilor de la Scutari, Matia a primit doar jumătate din sumă, pe 31 octombrie 1474 (*I libri commemoriali*, V, nr. XVI-73, p. 215), după ciudata campanie moldo-ungară din Țara Românească (1-5 octombrie), când aliații antiotomani au sfârșit prin a se lupta între ei. Ștefan al III-lea, deși victorios, a decis să-și abandoneze protejatul, pe Basarab al III-lea Laiotă, care a fost înlocuit cu favoritul lui Matia, Basarab al IV-lea Țepeluș. În schimb, trupele ungare (formate mai ales din secui) au luptat alături de Ștefan la Vaslui peste nici trei luni.

⁵³ Frederick G. Heymann, *George of Bohemia: King of Heretics*, Princeton, New Jersey, 1965. Până la moartea fiicei sale, Catarina (1464), Podiebrad fusese și socrul lui Matia, condiția sa pentru eliberarea tânărului și unicului vlăstar huniad (1458).

⁵⁴ În acest delicat subiect: Fr. Pall, „Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi)”, *Byzantinoslavica*, XXX, 1, (1969), p. 119-126; Alexandru Simon, „Crusading between the Adriatic and

de Hunedoara, drept trădători ai Crucii: [...] *der Ungarische kunig ist gut Turck als sein vater was, do er den Turck liesse Constantinople zwingen* [...] („regele ungar este un bun turc, asemenea tatălui său, deoarece acesta [i.e. tatăl regelui] l-a lăsat pe turc să supună Constantinopolul”).⁵⁵ În termen de un an, până la începutul primăverii anului 1474, multe se schimbaseră, inclusiv marele plan „ilir”, menit să-l alunge pe „nedemnul” Matia din Balcani (i de Vest), eșuase, deși beneficiase de resursele și numele reginei Bosniei, Caterina, aflată în exil la Roma, precum și de intrigile și pana episcopului Nicolae de Modruš, care, la începutul anului 1473, realizase un portret de „criminal în serie” pentru Vlad, sângeroasa „jucărie” a lui Matia, dar și – din nou – ruda (strânsă) prin alianță a regelui Ungariei.⁵⁶

Falimentul planului „ilir”, început prin luptele valahe antiotomane din noiembrie 1473⁵⁷ și desăvârșit prin alianța matrimonială dintre Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui (care susținuse proiectul „ilir”)⁵⁸, și Matia Corvin, din toamna anului următor, reatrage atenția asupra mesajului transmis Veneției de Raguză pe 31 ianuarie 1474 și asupra identității domnului Vlahiei Mari, dorit de Ștefan (și de Matia), conform trimișilor raguzani de la Constantinopol. Mesajul raguzan este unica sursă contemporană păstrată care susține că Ștefan al III-lea cel Mare a câștigat Țara Românească de la Radu al III-lea cel Frumos pentru folosul domnesc al lui Vlad al III-lea Țepeș.⁵⁹ Celelalte surse cunoscute (cronici însă, nu documente)⁶⁰ afirmă la

the Black Sea: Hungary, Venice and the Ottoman Empire: after the Fall of Negroponte”, *Radovi Zavod za hrvatsku povijest*, 42, 2, (2010), p. 195-230, la p. 215-220.

⁵⁵ Importanta sursă este în Felix Priebsatsch, ed., *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, Publicationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven*, LIX, vol. I. 1470-1474, Leipzig, 1894, nr. 137, p. 216.

⁵⁶ Luka Špoljarić, „Nicholas of Modruš and His *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic”, *Renaissance Quarterly*, 72, 2, (2019), p. 457-491. Multe interpretări divergente ale evenimentelor și-au avut originea în faptul că, la începutul, dar și în vara anului 1473, atât Matia Corvin al Ungariei, cât și Ștefan al III-lea al Moldovei nu au fost socotiți demni de încredere (cruciată) de principalele voci ale luptei antiotomane.

⁵⁷ Alexandru Simon, „*Duca Stephano vaivoda intitulato re de Bosna dal Re de Hungaria și <Nicolaus>Bosniae et Valachiae Rex*: Despre identitatea regală a valahilor la mijlocul anilor 1470”, *Revista istorică*, serie nouă, XXXII, 1-2, (2021), sub tipar.

⁵⁸ Pentru Bosnia, Herțegovina și Napoli: Veljan Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979, p. 101-101; Špoljarić, „Nicholas of Modruš”, p. 476 (nota 72), 477, 481 (notele 76, 88-89). Pentru Croația „dintre ele”: Borislav Grgin, *Počeci rasapa: Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb, 2002, p. 171-175. Vlad, în comparație cu „ultimul rege al Bosniei”, la Castillia Manea-Grgin, „Biskup Nikola Modruški o vlaškom knezu Vladu III. Drakuli-Țepeșu te o podrijetlu i jeziku Rumunja”, *Povijesni prilozii*, XXIV, 28, (2005), p. 107-131; Eadem, „Two Ill-Fated Rulers on the Christian-Ottoman Borderline: Wallachian Prince Vlad III Țepeș Dracula and Bosnian King Stephen Tomašević”, in *Vlad der Pfähler-Dracula: Tyrann oder Volkstribun?*, editori Thomas M. Bohn, Rayk Einax și Stefan Rohdewald, Wiesbaden, 2017, p. 49-68 (una dintre puținele viziuni divergente și consistente asupra lui Vlad și asupra *Poveștii sale oficiale*).

⁵⁹ Raguză era vasală Porții și Budei. Infama poveste – huniadă de asemenea (dacă nu în primul rând) – a lui Vlad nu era un secret. Numai aceste două realități confereau credibilitate știrii trimise dogelui Veneției de Comuna Raguză.

⁶⁰ Poate din cauză că ele au format preludiul militar și politic al dezastruoasei campanii otomane din Moldova, din iarna anului 1474-1475, o catastrofă rar acceptată în scris chiar și decenii mai târziu de

unison că Ștefan I-a întronat pe Basarab al III-lea Laiotă drept domn al Țării Românești, care a și rămas – constant – alegerea domnească a stăpânitorului Moldovei pentru „cealaltă Valahie” până în toamna lui 1474.⁶¹

II. Istoriile „concurrente” ale debutului cruciadei lui Matia Corvin și Ștefan al III-lea cel Mare

Mesajul circulat între cele două puteri adriatice contrazice deplin cunoscutele informații asupra intervenției din noiembrie 1473 a lui Ștefan în Țara Românească și asupra evenimentelor care au urmat, informații păstrate doar în cronicile lui Ștefan, în special în *Cronica moldo-germană*, de la 1499-1500, destinată supușilor Casei de Habsburg⁶², și în filele lui Jan Długosz, profund ostil Hunedoreștilor.⁶³ Mai mult, cronicile lui Ștefan nu-l pomenesc vreodată pe Vlad al III-lea Țepeș.⁶⁴

După cronicile moldave, Ștefan a intrat în Țara Românească pe 8 noiembrie 1473. După o serie de lupte, a cucerit Bucureștiul (21/24 noiembrie).⁶⁵ Înainte de a reveni în Moldova, Ștefan și-a sărbătorit victoria timp de trei zile, dar a și trebuit să

supușii necreștini ai Porții, cronicile otomane (puține surse documentare otomane au supraviețuit din anii 1470) nu au înregistrat luptele de la 1473-1474, deși aceleași cronici au insistat asupra arderii Oradiei (*Cronici turcești privind Țările Române: Extrase*, vol. I, *Secolul XV-mijlocul sec. XVII*, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 61, 95, 127, 206, 244, 294, 321). Este improbabil, deși nu complet imposibil (datorită înseși naturii arhivelor și bibliotecilor turcești, lăsând la o parte tot mai complexul cadru academic), ca această imagine (otomană) să fie modificată în viitorul (mai) previzibil.

⁶¹ Pentru informațiile (edite) cunoscute asupra domnilor Țării Românești: Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, I, *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 119-121.

⁶² Pentru cronică și redarea din ea a evenimentelor din anii 1470: Pop-Simon, „*Ungaria et Valachia*”, p. 25, 40, 43.

⁶³ *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* ediție de Aleksander Przedziecki, IV, Kraków, 1887, p. 600-601 (citată mai departe *Annales*). Profund ostil Hunedoreștilor (și el îl învinovăța pe Iancu pentru dezastrul de la Varna, unde murise Vladislav al III-lea Jagiello, regele Poloniei și Ungariei), influentul cleric polon a fost mai mult decât binevoitor față de Matia în cazul lui Vlad. Długosz a reținut arestarea lui Vlad de către Matia (1462) drept un preludiu al alungării, în iarna anului 1464-1465, a garnizoanei ungare din Chilia de către populația dornică de a avea, sub Radu, pace cu Mehmed. Decizia lui Matia de a-l întemnița pe trădătorul *Moldaviae superioris* [!] *Principe, Wladonome* fusese justificată (*Annales*, IV, p. 408). Atitudinea lui Długosz față de Vlad merită studiată. Długosz, care în 1472 a comandat și primit o copie a lucrării din 1458 a lui Enea Silvio Piccolomini, *De Europa* (ca Pius al II-lea, Enea a realizat unul dintre cele mai cunoscute portrete ale lui Vlad), a fost și avocatul ideii ciudate – contestată din anii 1470-1480 –, și totuși populare, a originii italiene a lituanienilor (astfel, „frații” românilor).

⁶⁴ După cunoștința noastră, acest aspect nu a fost vreodată subliniat pe măsură în istoriografia română, concentrată în general pe evitarea oricărui izvor direct sau indirect, care ar fi amenințat dragostea „frățească” dintre Ștefan și Vlad.

⁶⁵ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu (București, 1959), p. 17, 30-31, 50, 63. În succesiunea lor editorială: (1) așa-numitul *Letopiseș anonim*, adică „cronica oficială” a lui Ștefan; (2) *Cronica moldo-germană*, în fapt o „propagandă habsburgică” a domnului; (3-4) *Letopiseșele de la Putna* (I și II). În cele două din urmă, dispariția lui Matia a fost înregistrată în rând cu decesele membrilor familiei lui Ștefan.

respingă oastea otomană care venisese în sprijinul lui Radu (28 noiembrie). Ștefan I-a lăsat pe tronul transalpin pe Basarab Laiotă, care a domnit vreme de o lună.⁶⁶ De Crăciunul anului 1473, Radu era din nou domn, învingându-l – cu sprijin otoman – pe Laiotă pe 20 decembrie.⁶⁷ Până de Anul Nou (31 decembrie), călăreții otomani ajunseseră deja în Moldova la Bârlad (lângă Vaslui). De acolo, au prădat ținutul.⁶⁸ În mai puțin de trei săptămâni, pe 19 ianuarie 1474, trimișii lui Ștefan la curtea regelui Cazimir al IV-lea Jagiello al Poloniei erau nevoiți să admită că Radu recucerise Țara Românească și că turcii prădaseră Moldova. Mai devreme, primii soli moldavi sosiți la Cracovia pretinseseră, pe 8 ianuarie, victorie totală asupra lui Radu, „voievodul Basarabiei”, după Długosz (pentru care *Valahia* era Moldova).⁶⁹

Deși veștile despre succesul reacției otomane (sfârșit de decembrie 1473-început de ianuarie 1474) la campania lui Ștefan din Țara Românească puteau cu greu să ajungă pe Bosfor înaintea revenirii de la Poartă a trimișilor raguzani (28 decembrie 1473), dovedita dorință otomană de a promova succesele sultanului (în special, victoria asupra lui Uzun) a făcut probabil ca Raguza să afle despre revenirea lui Radu pe tron înaintea mesajului trimis de ea Veneției pe 31 ianuarie 1474.⁷⁰

⁶⁶ Pe baza cronicilor citate, și a scrierii lui Długosz, vezi Gorovei-Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 100-103.

⁶⁷ *Cronica moldo-germană* oferă cele mai multe informații privitoare la aceste campanii și raiduri de la 1473-1474, considerate relevante și pe la 1499-1500, când a fost scrisă (*Cronicile slavo-române*, p. 30-31). Reamintim titlul original în latină al cronicii: *Cronica breviter scripta Stephan[i] dei gratia Voyvoda[e] terrarum Moldannens[ium] necnon Valachyens[ium]* (ea s-a păstrat în „Nachlaß-ul” lui Hartmann Schedel de la Bayerische Staatsbibliothek, München).

⁶⁸ Era tocmai zona în care Ștefan avea să câștige faimoasa sa biruință antiotomană în ianuarie 1475. Nu este imposibil ca poziția taberei otomane în Moldova, de la sfârșitul lunii decembrie 1473-începutul lunii ianuarie 1474, consemnată doar în *Letopiseșul anonim* și în *Cronica moldo-germană*, să fi avut mai degrabă o valoare simbolică decât una strategică.

⁶⁹ *Annales*, IV, p. 600-601. În legătură cu pasajul citat din Długosz privind căderea lui Vlad, subliniem că, în acest caz, fratele său, Radu, detronat de Ștefan, a fost numit „voievodul Basarabiei”, nu al „Moldovei Superioare”. Długosz a omis că Radu era fratele lui Vlad, fapt notat de el mai devreme în legătură cu evenimentele de la Dunărea de Jos de la 1462-1464/1465 (*Annales*, IV, p. 408). În definitiv nesurprinzător, Vlad a fost uitat din filele dedicate campaniilor lui Ștefan din Țara Românească (1476 și 1477) de educatorul fiilor regelui Cazimir al IV-lea (*Annales*, IV, p. 647-651).

⁷⁰ Pe lângă studiul citat al lui Kreckić, vezi Gábor Ágoston, „Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században”, in *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, editori Tivadar Petercsák și Mátyás Berecz, Eger, 1999, p. 129-156, la p. 132-134, 142-143, 146-147; idem, „Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a korájúrói Európa információs központja”, in *Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza Emlékére*, editor Gábor Hausner, Budapest, 2005, p. 31-60, la p. 33, 41. Datele privind viteza de comunicație în Vestul Europei nu sunt obligatoriu valabile pentru Estul și Sud-Estul Europei – vezi Roland Schäffer, „Zur Geschwindigkeit des «staatlichen» Nachrichtenverkehrs im Spätmittelalter”, *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark*, 76, (1985), p. 101-119; Norbert Ohler, *Reisen im Mittelalter*, ediția a IV-a, Darmstadt, 2004, p. 111. În schimb, în situații excepționale (și nu doar) viteze mari puteau atinge și pe drumurile dintre Est și Vest: (1) un mesaj trimis din Buda a ajuns la Veneția în 13 zile, pe 13 martie 1461 (MDE, I [1458-1465], Budapest, 1875, nr. 54, p. 82); (2) căderea Constantinopolului, pe 29 mai 1453, a fost cunoscută la Veneția în termen de o lună; (3) tot cel mult o lună trebuie să-i fi luat lui Ștefan să primească și să transmită la curtea lui Djem, de la Adrianopole, vestea victoriei de la Bașkent a lui Mehmed asupra lui Uzun, de pe 11 august 1473 (Cristea-Pienaru, „Țara Românească și bătălia de la Bașkent”, p. 33).

Scrisoarea însă nu făcea vreo referire la recenta replică – victorioasă – a Porții, ca și când validitatea unei asemenea reacții trebuia încă stabilită, prin luptă, întrucât țelul final al părții creștine (adică reîntronizarea moldavă a lui *Draculia* în *Vlachia Maior*), urma – abia – să fie atins.⁷¹ Mai important, iar Raguza se pare că miza pe acest fapt, nimeni la Constantinopol nu l-ar fi confundat pe Laiotă cu Țepeș.⁷² Astfel, fie cronicile despre evenimentele din Țara Românească și Moldova din noiembrie 1473-ianuarie 1474 au distorsionat profund realitatea, fie „sursele” de la Istanbul ale solilor raguzani erau pe deplin convinse că Ștefan îi deschidea calea lui Vlad, „giuvaierul negru” al regelui Matia⁷³ Arderea Oradiei de către Ali Mihaloğlu la începutul lunii februarie 1474 susține a doua posibilitate⁷⁴, clădită pe reconcilierea dintre Matia și Ștefan (1471)⁷⁵, care-i permisesse fiului lui Iancu de Hunedoara să facă față noii rebeliuni ungare și să respingă atacul polon asupra sa.⁷⁶

Un an mai târziu, în septembrie 1472, Ștefan s-a căsătorit cu Maria de Mangop (Theodoro, în Crimeea).⁷⁷ Până la începutul anului 1474, Vlad, tatăl a cel puțin trei

⁷¹ Deși este greu de înțeles cum Basarab Laiotă (dacă cronicile lui Ștefan spun fie și doar în parte adevărul) ar fi renunțat la tron în favoarea lui Vlad, aparentul compromis de la sfârșitul lui 1476 dintre același Vlad și Basarab Țepeluș (vezi mai jos) trebuie avut în vedere și pentru anii 1473-1475 (MDE, II, nr. 234, p. 339-340). Mai mult, altfel decât în cazul anilor 1475 și 1476, niciun izvor transilvan cunoscut asupra evenimentelor din Țara Românească nu s-a păstrat din anii 1473-1474 (vezi *ad annum Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. XV, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelenne (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, publicate după copiile Academiei Române, Partea I 1358-1600, editor N. Iorga, București, 1911; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI., 1458-1473, editori Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer și K. G. Gündisch, Bukarest, 1981, *ad annum*; vol. VII., 1474-1486, editor K. G. Gündisch, Bukarest, 1991).

⁷² În mod ciudat, aspectul nu a fost discutat în cele mai recente lucrări dedicate lui Țepeș și Laiotă, precum și în două – mai vechi – monografii documentate ale lui Vlad al III-lea: Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 142-152; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula): Între legendă și adevărul istoric*, București, 1976; 1998, 2015, p. 163-176).

⁷³ Reatragem atenția asupra absenței documentelor transilvane asupra confruntărilor din Țara Românească.

⁷⁴ Cu excepția notabilă a studiului citat al lui Decei, istoriografia românească nu a dat vreo atenție acestui raid, poate deoarece studierea atacului lui Ali asupra Oradiei ar fi întărit ideea colaborării otomane și valahe dintre Ștefan și Matia.

⁷⁵ Vezi *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 133, p. 77 (republicat în *Urkundenbuch*, VI, nr. 3882, p. 507); Pop-Simon, „*Ungaria et Valachia*”, p. 23-24 (nota 88; reconcilierea a avut loc în mai 1471, când Matia a venit degrabă în Transilvania, la Cluj).

⁷⁶ Pentru anul 1471 (cu accent pe Nicholas Újlaki): Davor Salihović, „An Interesting Episode: Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia 1471-1477” lucrare de masterat, Budapest, Central European University, 2016, p. 53-54, 59-60.

⁷⁷ Principatul de Theodoro era diviziat. Alte puteri creștine puteau forma alianțe în Crimeea (cazul Moscovei). Totul depindea oricum de tătari (divizați și ei), de genovezi și de otomani, vecinii maritimi ai Crimeei. În aceste condiții, trebuie să ne întrebăm cine a garantat (din partea creștină cel puțin) căsătoria crimeeană a lui Ștefan. Evenimentele de la 1471 și 1473, care „înconjoară” căsătoria lui Ștefan cu Maria, îl indică pe Matia drept un fel de „naș” al lui Ștefan în Crimeea, vechi obiect al atenției huniade (încă de la Iancu), dar și a lui Țepeș la 1462 și la 1463 – vezi Alexandru Simon, „*The Captain and the Superba: Crusader Moments in the Relations between John Hunyadi and Genoa (October 1444–September 1455)*”, în *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time: In memoriam Zsigmond Jakó*, editori Ana Dumitran, Loránd Mádly și Alexandru Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 333-364. Nu este exclus ca alianța crimeeană căutată de la Țepeș la 1462 (când a fost atacat și de Ștefan, adesea în conflict cu Caffa genoveză

băieți (doi se născuseră din primul său mariaj huniad de la 1462⁷⁸), a acceptat să se căsătorească cu vara primară pe linie maternă a lui Matia, Jusztina Szilágyi, care însă nu avea vreun copil din precedentele sale două căsătorii. Folosindu-se – la finalul pasajului privitor la evenimentele din *Vlahia Maior* și la acțiunile lui Ștefan în favoarea lui *Draculia* – de un rând din gândurile lui Plaut despre căsătorie, *rursus occupaverit*⁷⁹, Raguza făcea aparent aluzie la noul mariaj huniad al lui Vlad, în raportul trimis dogelui venet Nicolò Marcello pe 31 ianuarie 1474⁸⁰, dar poate și la negocierile pentru alianța matrimonială dintre Buda și Neapole, negocieri înregistrate pentru prima dată pe 19 martie 1474.⁸¹

Era destul de limpede că Matia avea propriile sale planuri pentru Țara Românească, vădite cu claritate în vara anului 1473 (când Mehmed se lupta cu Uzun în Asia Mică) prin gestul pios făcut de fiul lui Iancu pentru mănăstirea Cozia⁸², necropola domnului Mircea I cel Bătrân (pe la 1475, propaganda habsburgică, și venețiană?, îi confunda – dinadins în fapt – pe Mircea I cu nepotul său Vlad al III-lea, numindu-l pe

din Crimeea) să fi jucat un rol mai important în politica anilor 1470 decât am putea vedea pe baza puținelor date păstrate („intrările” din registrele cafeze privind soliile trimise de Țepeș la Caffa și Matrega, pot fi găsite – cu greșeli – în N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, III [1399-1499], București, 1899, p. 39-42).

⁷⁸ După, în primul rând, *Povestirea/povestirile ruse* despre Vlad din anii 1480-1490 (*Cronicle slavo-române*, p. 213).

⁷⁹ *Opuscula Plautina*, I, p. 63. Aceasta „ar fi transformat” campania lui Ștefan într-un cadou de nuntă pentru Vlad.

⁸⁰ Simon, *Pământurile Crucii*, p. 114, 123. Dată fiind captivitatea „oficială” a lui Vlad de 12 ani (i.e. 1462-1474), legătura dintre noua sa căsătorie huniadă și mariajul napoletan al lui Matia era deja plauzibilă. La ora actuală, credem că nunta lui Vlad a premers aranjamentul neapoletan al lui Matia, servind chiar drept argument în favoarea acestuia.

⁸¹ ASM, ADS, Potenze Estere, *Napoli*, cart. 225. *1473 november-1474 giugno*, fasc. 5. *Marzo 1473*, nn; cf. Elisabetta Scarton, „Tra dualicità et tradimenti: La politica (matrimoniale) di Ferrante d’Aragona nei primi anni Settanta del Quattrocentoletta attraverso i dispacci sforzeschi da Napoli”, *eHumanista*, XXXVIII (2018), p. 186-200, la p. 189. Pentru ca vestea să fie trimisă de la Napoli la Milano pe 19 martie 1474, înțelegerea trebuie să fi fost avută în vedere la Buda de la sfârșitul lunii ianuarie. Mesajul venețian al Raguzei din 31 ianuarie sugerează chiar o datare mai timpurie.

⁸² *Documenta Romaniae Historica*, B. *Țara Românească*, vol. I (1250-1500), volum întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, nr. 144, p. 241 (29 iunie 1473). Spre deosebire de hrisoavele lui Sigismund de Luxemburg și Iancu de Hunedoara pentru mănăstirile Vodița și Tismana, aflate de asemenea în Oltenia (Vălahia Mică), documentul de la Matia nu a fost – în mod greșit – considerat un fals în anii 1940 (P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ediția II-a, cuvânt-înainte de Șerban Papacostea, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Gheorghe Lazăr, București, 2000, Anexă, p. 400-401). În relație cu deja citata *Vlachia Maior* de la Raguza, precizăm că denumirea de *Wallachia Minor* a început să fie folosită pentru Oltenia (și nu pentru Moldova, ca anterior) din timpul domniei lui Matia și mai ales din vremea luptelor pentru moștenirea sa – vezi *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. 1493-1519*, vol I, partea I; *Mazimilian I. 1493-1495*; partea a II-a: *Österreich, Reich und Europa, 1493-1495*, editor general Hermann Wiesflecker, nn. editori Christa Beer, Manfred Hollegger, Kurt Riedl, H. Wiesflecker și Ingeborg -Friedhuber, Wien-Köln-Weimar, 1989, nr. 1481, p. 159). „Intrările” *Vlachia Inferior* din registrele raguzane sunt însă mai relevante pentru perspectiva v(a)lahă a Republicii Sfântului Iacob (de exemplu: DAD, Acta Consiliorum (AC), *Acta Consilii Rogatorum*, [reg.] 24. *1481-1485*, ff. 65^v, 75^v, 124^v; 26 martie, 20 aprilie 1482, 4 și 8 ianuarie 1483). Ele necesită însă o analiză separată, axată pe pozițiile familiei Košaca din Herțegovina și pe cea a lui Nicholas Újlaki, rege al Bosniei (și al *Valachiei*) de la 1471 la 1477.

cel dintâi *Dracula de Molda et Walachia*, cel care-i făcuse față lui Baiazid I⁸³). Totuși, la fel precum Ștefan, Matia nu a făcut vreo mișcare armată împotriva lui Mehmed, cât timp sultanul a fost în Asia Mică, luptându-se pentru supraviețuirea sa (mai mult, la acea vreme, solii lui Matia erau în tabăra lui Mehmed, alături de trupele lui Radu și Ștefan).⁸⁴

Calculul politic era destul de simplu și prima în raport cu orice simț formal al datoriei (fie de natură creștină antiotomană, fie/sau și de natură dinastică, soțiile lui Uzun Hassan, Teodora Cantacuzino/Despina Khatun de Trebizonda, și Ștefan al III-lea, Maria de Theodoro, fiind aparent înrudite).⁸⁵ Dacă Uzun, care-i contactase anterior – simultan – pe Matia și pe Ștefan (cu rezultate destul de discutabile însă)⁸⁶, câștiga, atunci drumul Ungariei (și al Moldovei) în Țara Românească și în Balcani era deschis.⁸⁷ Dacă Mehmed se impunea, atunci costurile succesului său ar fi fost

⁸³ Bayerische Staatsbibliothek, München, Abendländische Handschriften, Cod. Lat. 14668, ff. 7^r-43^r (la ff. 23^r, 24^r; Mircea I fusese și suzeranul Moldovei; Ștefan al III-lea a trebuit să accepte în „cronica sa oficială” că Mircea îi întronase bunicul, pe Alexandru I, drept domn la 1400). Predominant favorabilă valahilor (românilor) și constant ostilă față de Hunedorești, lucrarea (anonimă) era închinată lui Maximilian, fiul împăratului Frederic, socotit speranța creștinătății. Tratatul a fost redactat înainte de campania lui Mehmed din Moldova (1476), sub impactul lamentatei cuceririi otomane a Negropontului venet (1470), îndulcită de rezistența antiotomană (de succes) de la Scutariul venețian (din Albania și din Moldova (1474-1475), motiv pentru care putem bănui o (încercare de) înțelegere între Frederic și Serenissima.

⁸⁴ A se vedea datele din Cristea-Pienaru, „Țara Românească și bătălia de la Bașkent”, p. 20 (nota 16), 32 (nota 59), 35.

⁸⁵ După Anthony Bryer - „Greeks and Türkmens: The Pontic Exception”, *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), p. 113-148, nota 146 -, Teodora ar fi jucat un rol fundamental în stabilirea contactelor dintre Uzun și Ștefan. Ipoteza trebuie reconsiderată datorită legăturile dinastice în general neclare ale Mariei de Mangop (pentru informații și posibilități: Gorovei-Székely, *Principes omni laude maior*, p. 88-89, nota 269). În mod evident însă, orice relații, reale ori imaginare, ar fi existat între Teodora și Maria, ele nu au fost decisive în plan politic (Ștefan I-a atacat pe Mehmed după înfrângerea lui Uzun). Același lucru este valabil și pentru orice fel de legături între Maria și Zoe (Sofia) Paleolog, soția lui Ivan al Moscovei; după *Hustinskaja lietopiš*, in *Scriptores Rerum Polonicarum*, tom II (Krakow, 1874), p. 302-315, la p. 304, Maria era – textual – *sora de a doua* [spiță?] a Sofiei. Sigur este și că Ștefan nu s-a referit la vreo înrudire între cele două când i-a scris lui Ivan după cucerirea otomană a Caffei în vara anului 1475 – vezi *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România în veacurile XV-începutul celui de al XVIII[-lea]*, I. (1408-1632), comitetul de redacție: J. S. Grosul, A. C. Oțetea, A. A. Novoselski și L. V. Cerepnin, București-Moscova, 1965, nr. 9, p. 61-62; cf. Ștefan Andreescu, „Cronica lui Ștefan cel Mare: și înțelesurile unei intreruperi”, *Revista de istorie și teorie literară*, XXXI, 4, (1983), p. 67-72, la p. 69, nota 11.

⁸⁶ Petre Cancel, *Data epistolei lui Uzun-Hasan către Ștefan cel Mare și misiunea lui Isak-beg*, București, 1912; Lajos Tárđy, *Beyond the Ottoman Empire: 14th-16th Century Hungarian Diplomacy in the East*, traducerea de János Boris, Szeged, 1978, p. 80, 96 (nota 14); idem, *Régi magyar követjárások Keleten*, ediție a II-a, Budapest, 1983, p. 35-54; Andreescu, „Uzun Hasan și Moldova”, passim. Ulterior, mai ales după bătălia de la Bașkent (august 1473), Uzun s-a concentrat pe Cazimir al IV-lea. În februarie 1474, trimișii lui Uzun i-au promis lui Cazimir sprijin împotriva lui Matia în lupta pentru Boemia și Ungaria, dacă Cazimir îl sprijinea pe Uzun împotriva lui Mehmed. Tot după *Annales* (IV, p. 601-602, 621-623, 625-626), Uzun l-a contactat din nou pe Cazimir după bătălia de la Vaslui (ianuarie-februarie 1475). Apoi, solul lui Uzun a mers – încă o dată – la Matia.

⁸⁷ Pentru recenta perspectivă maghiară asupra acțiunilor lui Matia din anii 1470, vezi Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden-Boston, 2018, p. 236-241. Profiturile sudice ale lui Ștefan pot fi deduse din pretențiile sale sârbești (în calitate

prea mari pentru a putea reuza o ofertă ungară (și moldavă).⁸⁸ Ciocnirea dintre Mehmed și Uzun s-a încheiat cu triumful sultanului, și nu cu preconizata victorie la limită.⁸⁹ Grișile rămase ale lui Mehmed erau cu precădere de natură internă, sporite – pe lângă intrigile anturajului lui Djem sau de moartea misterioasă a lui Mustafa (fiul favorit al lui Mehmed)⁹⁰ – de una dintre principalele acuze aduse împotriva fostului mare-vizir Mahmud în primăvara anului 1474: Mahmud îi eliberase pe *Eflaki*, adică pe români.⁹¹ După încheierea – apoteotică în fapt – a campaniei asiatice a lui Mehmed al II-lea, Ștefan al III-lea (și Matia Corvin) era (erau) obligați să lovească, înainte ca sultanul otoman să poată recăștiga controlul deplin asupra statului său.⁹²

Republica Sfântului Iacob la începutul și la sfârșitul ultimei domnii a lui Vlad al III-lea Țepeș

Așa au și făcut.⁹³ La sfârșitul lunii ianuarie 1474, Raguza i-a arătat foarte clar Veneției (cât se putea în acele condiții) că Uzun, slăbit, avea să se înțeleagă – mai repede sau mai târziu – cu Mehmed și că – mai degrabă mai curând decât mai târziu – noul front antiotoman avea să fie în *Vlachia Maior*, cu Ștefan (și Vlad) în prima linie (și cu Matia ținând „frâiele”).⁹⁴ Pe deplin conștientă de dificila și strania ei

de *Stephano Servie sive Mundavie Vayvoda*), înfățișate de Veneția la Roma după Vaslui; pentru sursă, vezi Alexandru Simon, Cristian Luca, „Documentary Perspectives on Stephen the Great and Matthias Corvinus”, *Transylvanian Review*, XVII, 3, (2008), p. 85-113, în acest caz p. 88.

⁸⁸ De asemenea, în special între vara/toamna anului 1474 și primăvara lui 1476 luptele și negocierile moldo-otomane s-au împletit (Pop-Simon, „*Ungaria et Valachia*”, p. 23, nota 87), la fel ca în cazul relațiilor dintre Matia și Mehmed, care au luat în calcul și o împărțire a Bosniei (MDE, II, nr. 219, p. 318-319). Însăși Veneția a folosit victoria de la Vaslui pentru a obține un armistițiu pe șase luni de la Mehmed. Sultanul s-a concentrat astfel pe Caffa (*Malipiero*, p. 112).

⁸⁹ Cu toate că speculațiile privind dimensiunile victoriei asiatice a lui Mehmed au continuat în lunile și chiar în anii următori (speculațiile fiind întreținute adesea de trimișii lui Uzun), Uzun a încetat să-l mai atace pe sultan după august 1473. În timpul luptelor sale cu Matia și Ștefan de la 1475-1476, Mehmed nu a fost vreodată sub amenințare din Asia Mică (Woods, *The Aqqyunlu*, p. 120-123). Era ca și cum Uzun i-a „răsplătit” pe Matia și pe Ștefan pentru atitudinile lor de la 1473. În mod sigur, un real disconfort general înconjura evenimentele, din Europa și Asia Mică, de la 1473.

⁹⁰ Pentru aceste destul de neclare coordonate otomane, vezi și M. Cazacu, „Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423-c. 1470)”, *Turcica*, XVI (1984), p. 95-114, aici la p. 99-100, 112-113.

⁹¹ Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, p. 183, 342 (cu toate acestea, Stavrides nu a insistat prea mult pe acei *Eflaki*).

⁹² Natura grișilor dinastice și interne otomane în primele decenii după căderea Bizanțului trebuie reconsiderată, date fiind, în cazul acesta mai ales, și legăturile creștine stranie, și totuși puțin documentate ale lui Mehmed al II-lea, dar și ale lui Ali Mihaloğlu (cu accent pe Ali, a se vedea și Simon, *Pământurile Crucii*, p. 125, 272-275; Cazacu, *Dracula*, p. 189-190).

⁹³ Pentru o perspectivă destul de echilibrată – bazată pe sursele editate – asupra evenimentelor: Ștefan Andreescu, „L'action de Vlad Țepeș dans le Sud-Est de l'Europe en 1476”, *Revue des études sud-est européennes*, XV, 2, (1977), p. 259-272.

⁹⁴ Este astfel cu atât mai greu să înțelegem rațiunile din spatele neglijării scrisorii trimise de Raguza dogelui Veneției pe 31 ianuarie 1474. În cazul istoriografiei române, două presupuneri pot fi avansate: (1) scrisoarea întârea colaborarea dintre Matia și Ștefan; (2) scrisoarea contrazicea narațiunea (românească) oficială asupra evenimentelor de la 1473-1474.

relație cu Matia (a cărei înfrângere moldavă de la 1467 o sărbătorise)⁹⁵, Veneția și-a depășit destul de justificatele rețineri ungare (și valahe) și a obținut o nouă înțelegere cu Matia, în timp ce Ștefan a început să se ridice drept reprezentatul Veneției în Răsărit.⁹⁶ În pofida înțetirii eforturilor lui Matia de a-l reîntrona pe Vlad (în special după victoria lui Ștefan de la Vaslui și după replica din Crimeea a Porții din iunie 1475)⁹⁷, revenirea lui Vlad la domnie s-a dovedit mult mai dificil de obținut decât asigurarea coordonării antiotomane între Veneția, Buda și Suceava.⁹⁸

O explicație poate fi găsită tot la Raguza.⁹⁹ În toamna anului 1476, când Vlad și-a recâștigat – cel puțin în parte – puterea în Țara Românească, după care a murit în condiții neclare¹⁰⁰, Mehmed a revenit la nordul Dunării după campania sa din

⁹⁵ Conform lui Gerardo de Colli, ambasadorul milanez la Veneția, pe 25 martie 1468: [...] *qui* [in Veneția] *certeza ch'el Re de Ungaria, per mezo de la excelsa comunita di Firenze* [prootomană, sub Cosimo și – mai apoi – sub Lorenzo di Medici] *fuse acordato con la liga de Italia, et rivoltarsi contro lo stato de la Signoria, et per questo dichano che la rotta ha havuto in Transilvania he stata iudicium Dey et la salute de Stato de essa Signoria* [...] (MDE, II, nr. 46, p. 76).

⁹⁶ De exemplu Ioan Aurel Pop, „La Santa Sede, Venezia e la Valacchia nella crociata antiottomana di fine Quattrocento”, *Transylvanian Review*, XX, supl. 3, (2011), p. 9-22, la p. 16-18; Ioan Aurel Pop, Alexandru Simon, „Crusading in the Time of the Plague: The Arbitrage of Foligno (September 1476)”, *Revue Roumaine d'Histoire*, LIX, 1-4, (2020), sub tipar.

⁹⁷ Vezi Alexandru Simon, „The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa in the Light of New Italian Sources”, *Istros*, XVII (2011), p. 369-382, Albert Weber, Adrian Gheorghe, „Noi descoperiri în arhivele Italiei și Austriei cu privire la ultimul an din viața lui Vlad Țepeș (1476)”, *Muzeul Național*, 31, (2019), p. 27-46, aici p. 33-35, 40-43.

⁹⁸ Un citat dintr-un raport de al lui Botta (din 1 februarie 1477), urmașul milanez al lui de Colli la Veneția, este destul de relevant: [...] *Per altre mie del di 27 del passato* [27 ianuarie] *a Vostra Illustrissima Signoria* [Bona de Savoia] *furono advisata, como per la via de Albania se haveva nova, che'l Turcohaveva expugnato uno bastione, il quale el Re de Ungaria haveva facto fare per tutela de Belgrado et per obisione de Smedro* [Smederevo]. *Hora significo alla Vestra Signoria como dicta nova per la via d'Ungheria se e verificata, et quod maius est. El praeafato Re advisa questa Signoria, como ultra l'expugnatione del dicto bastione li Turchi sono etiam corsi nella Valachia Maggiore, et di novo le hanno riacquistata tutta et hanno tagliato ad pezzi Draculia* [Vlad al III-lea Țepeș], *capitaneo del dicto Re, con circa quattro mille persone, et similiter hanno morto Bozarab* [Basarab al IV-lea Țepeluș (Cypelles, după regina Beatrice de Aragon în iulie 1480)], *Signore della dicta Valachia, la quale novella e riputata qua molto sinistra et pernitirosa per li Christiani, et maximamente che pare, che'l prelibato Re de Ungaria con li sui soliti modi accenni non poteva resistere ad tanti impeti, sol e non adiutato* [...] (MDE, II, nr. 234, p. 339-340). Deși se intitula voievod al Țării Românești, Vlad era aparent (așa era perceput măcar de unii) doar căpitanul lui Matia în Țara Românească, un „vicerege” eventual.

⁹⁹ Vezi aici N. Iorga, „Raguse et les Roumains”, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, X, 4-6, (1923), p. 33-44; Ilie Bărbulescu, „Relations entre les Principautés Roumaines, Raguse et les Ragusains dans la période du slavonisme cultural”, in *Zbornik iz dubrovačke prošlosti: Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života prijatelji i učenici*, editor Vladimir Ćorović, Dubrovnik, 1931, p. 113-127; Al. Grecu [P. P. Panaitescu], „Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Raguza (sec. XV-XVIII)”, *Studii: Revistă de istorie și filosofie*, 2, IV (1949), p. 105-124; Dinu C. Giurescu, „Relațiile economice ale Țării Românești cu țările Peninsulei Balcanice din secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea”, *Romanoslavica*, XI (1965), p. 167-201. Astăzi, aceste studii sunt – din păcate – în bună măsură depășite.

¹⁰⁰ Alexandru Simon, „«De Dragule crudelitate»: ultima domnie a lui Vlad al III-lea Țepeș pe pământurile Valahiei Mari”, *Revista istorică*, serie nouă, XXIX, 5-6, (2018), p. 517-540. Pentru

Moldova din vară (a procedat la fel precum în 1462, când Vlad a comis pretinsa – și discutabilă – trădare față de Matia).¹⁰¹ Conform solilor raguzani trimiși la curtea sultanului, aceștia nu reușiseră să se întâlnească cu el, deoarece acesta plecase în *Moldovia*.¹⁰² Cu toate că întronarea ungaro-moldavă a lui *Draculia*¹⁰³ tocmai la acea vreme ar fi reprezentat o victorie asupra sultanului în persoană, nici Matia, nici Ștefan (ambii având nevoie disperată de o victorie antiotomană, după ce capcana pregătită pentru Mehmed eșuase în iulie 1476) nu au spus vreun cuvânt despre revenirea lui Mehmed pe frontul de la nordul Dunării.¹⁰⁴ Iar apoi atât Matia, cât și Ștefan s-au mulțumit – aparent – să deplângă moartea voievodului Vlad.¹⁰⁵

raporturile complexe de putere din Țara Românească, subliniem două pasaje din două izvoare altminteri cunoscute: (1) în scrisoarea despre campania sârbă a lui Matia, trimisă papei Sixt al IV-lea, pe 7 martie 1476, de Gabriel Rangoni, episcop de Eger și fost episcop al Transilvaniei: [...] *Tandem cum aque excreverint quemadmodum prius conceperat in Regnum Transalpinum* [denumirea oficială ungară a Țării Românești sau măcar a Munteniei] *cum Moldavis et ipsius Vlachie Maioris exercitu convenire intendit [...]* (*Codex diplomaticus Partium Regno Hungariae adnexarum. Magyarország mellékartományainak oklevéltára*, vol. II, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198-1526*, editori Lajos Thallóczy și Antal Áldásy, Budapest, 1907, nr. 369, p. 267); (2) în scrisoarea trimisă de Ștefan al III-lea orașului Brașov, de la care cerea, pe 4 ianuarie 1477, vești despre soarta „fratelui său Ladi [Vlad]”: [...] *de facto Magnifici Ladi fratre nostro in Magna Walahya contingit [...]* (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 169, p. 76; republicată sub data de 5 ianuarie 1477 în *Urkundenbuch*, VII, nr. 4163, p. 124). Cele două mențiuni distincte și distinctiv ale V(a)lahiei Mari, direct legate de cariera lui Vlad, accentuează importanța politică a *Vlachiei Maior* (a lui Radu, Vlad și Ștefan), din mesajul trimis de Raguza dogelui Veneției la începutul anului 1474.

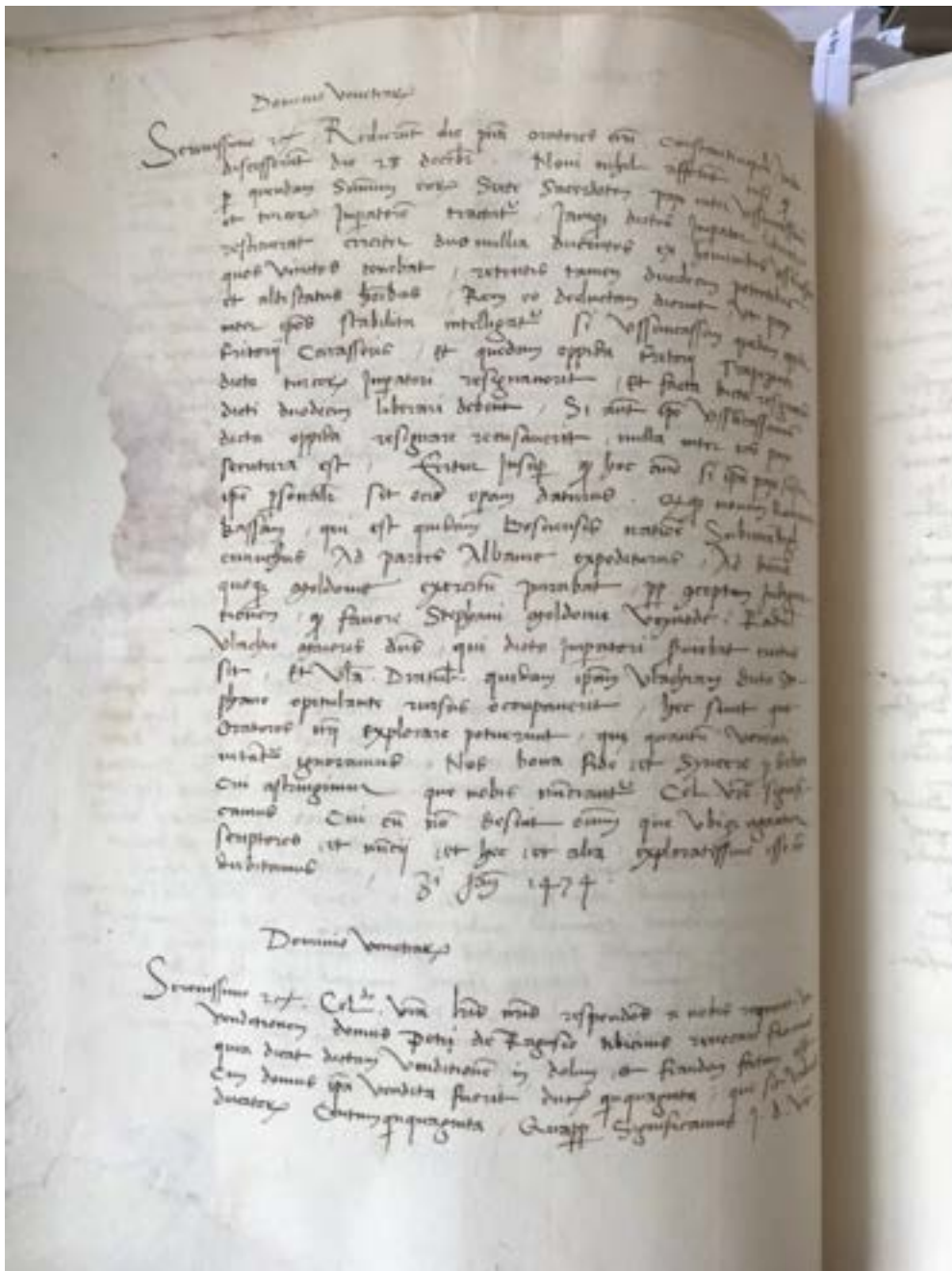
¹⁰¹ *Stare srpske povelje i pisma*, I-2. *Dubrovnik i susedi negovi*, editor Ljubomir Stojanović, Beograd, 1934, nr. 845, p. 263 ([...] *Scris pe 15 noiembrie, la Vlahi*; i.e. în Țara Românească, pe 15 noiembrie <1462>). Tradus în franceză de Boško Bojović, *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire ottoman (1430-1520): Les Actes impériaux ottomans en vieux-serbe de Murad II à Selim Ier*, Paris, 1998, nr. 29, p. 231-232. Cf. Alexandru Simon, „Propaganda and Matrimony: Dracula between Hunyadis and Habsburgs”, *Transylvanian Review*, XX, 4, (2011), p. 80-90, aici la p. 82-83, 88.

¹⁰² DAD, AC, *Acta Consilii Rogatorum*, reg. 23. 1476-1478, f. 61^v („intrare” din data de 16 noiembrie 1476). Pasqual(e) Gondola (Gundulić) nu se întâlnește cu Mehmed al II-lea [...] *quod imperator non erat in Romania, sed in Moldovia* [...].

¹⁰³ Reținem aici numele *Vladislaus*, nu maghiarul Ladislau, dat lui Vlad în mesajul raguzan, care arată că, încă din epocă, vehiculata trecere la catolicism a lui Vlad nu s-a petrecut după 1473 (dacă a avut loc, ea s-a produs mult mai devreme).

¹⁰⁴ Alexandru Simon, „Mehmed II's Return to *Moldovia* in 1476 and the Death of the King of Dacia”, *Transylvanian Review*, XXIX, supl. 1, (2020), p. 53-64, pentru regalitatea dacică a lui Vlad, vezi în același supliment al *Transylvanian Review*, Ioan Aurel Pop, „Matthias Corvinus, Re de Ungaria, de Dacie étes, in 1462”, p. 41-52. La acea dată, Beatrice pornise deja, pe 15 septembrie, spre Buda (unde a ajuns pe 22 decembrie) pentru nunta cu Matia, „familia” lui Ștefan era probabil încă la Veneția, generoasa ei gazdă în august (Pop-Simon, „*Ungaria et Valachia*”, p. 50).

¹⁰⁵ De exemplu: des citatul mesaj venețian al lui Ștefan din mai 1477 (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, *Hrisoave și cărți domnești (1493-1503), tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori (1457-1503)*, București, 1913, nr. 154, p. 342-351) sau cuvintele lui Matia din diplomele sale pentru Ștefan Báthory (iunie 1477 și martie 1479), partenerul regal ungar al lui Vlad din timpul luptelor din Moldova și Țara Românească de la 1476, dar și voievod al Transilvaniei din primăvara lui 1479 (*Documenta ad historiam familiae Bători de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393-1540*, editori Richardus Horváth, Tiburtius Neumann și Norbertus C. Tóth, Nyíregyháza, 2011, nr. 108-109, p. 138-140).

Domini Venetiarum

Sciant omnes in futurum die qua orationes in conspectu
desiderat die 13 decembris. Noni nihil affert
et quodam Summo vero Sacerdote pro uti
et in hoc negotio tractat. Jamque dicto negotio
responsum erant duo milia ducatorum ex venetis
quos venetis contabat, retinere tamen ducatorum permissum
et aliter status habere. Rex vero deductum ducatorum permissum
mea ipso stabiliter intelligat. Si venetis affert
historia Carastus et quodam oppida ducatorum
dicta in hoc negotio reseruantur et facta ducatorum
dicta ducatorum libere debent. Si autem ipso
dicta oppida reseruantur, nulla inter eos
seruitura est. Factum est et hoc die si ipso
ipso essentis sit eos opam ducatorum. Cuius negotii
Bassan, qui est quidam ducatorum nomine Sabina
conuenit ad pacem Albanam expedire. Ad hunc
quos goldoni ex parte parabat et septem
habet et faveri Stephani goldoni Venetis. Factum
Vlache amicitia die qui dicto negotio faveri
sit et vita. Dicitur quodam ipso Vlache die
ipso operante rusos occupauerit. hoc sunt
Orationes in explorare potuerunt, qui quatuor
milita venetiarum. Nos bona fide et sincere
cum astingimus que nobis videtur. Cuius
canis. Cui cum sit bestia cum que Vlache
scriptores et vici et hoc et alia exploratissim
dubitamus.

31 1477

Domini Venetiarum

Sciant omnes in futurum. Cuius via huiusmodi respondet et nobis
venditionem demus peti de Fagis Albanis venetis
quia dicit ducatorum venditionem in ducatorum
Cuius demus ipso venditionem factum ducatorum
ducatorum ducatorum ducatorum ducatorum

Scrisoarea trimisă de Republica Raguza dogelui Venetiei Nicolò Marcello pe 31 ianuarie 1474 (Državniarhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, Lettere e Commissioni, Lettere di Levante, reg. 5. [1403-1576], f. 113^v)

ÎNFIINȚAREA ȘI ORGANIZAREA UNITĂȚILOR ADMINISTRATIV-TERITORIALE OTOMANE ÎN ȚARA MOLDOVEI (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XV-LEA- SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA)

Igor BERCU*

Establishment and Organization of the Ottoman Administrative-Territorial Units in the Country of Moldavia (End of the 15th Century-End of the 16th Century)

Abstract: This article analyzes the complex processes in the Prut-Dniester territory during the late 15th century-late 16th century. As a result of the expansion of the Ottoman Empire north of the Danube over a century, the Principality of Moldavia lost control of some of its territories. Initially, under the Ottoman administrative-territorial influence, those territories came under the Ottoman Porte's direct jurisdiction. Called „re-âya” and included in the „dâr-al-Islâm”, the Ottoman Empire established its own administrative and military organization in these areas. The annexations of Principality of Moldavia's territories and their transformation into Ottoman administrative-territorial units created both regional and international complications. By doing that, the Ottomans threatened Moldavia's interests and the kingdoms of Poland and Hungary and Habsburg and Tsarist ones.

Keywords: Administrative-territorial units, Defterdâr, fermân, Islam, kâdi, kâdilik, Ottoman Empire, Principality of Moldavia, re-âya, sancâk, sancâkbeyi, vakif

Sfârșitul secolului al XV-lea a fost marcat de intensificarea dominației Imperiului Otoman în sud-estul Europei și continua expansiune în spațiul aflat la nord de Dunăre. Un pas important în acest sens a fost organizarea campaniei militare contra Țării Moldovei conduse în persoană de către *sultân*-ul Bâyezîd al II-lea în 1484.

Cucerirea Chiliei și Cetății Albe.

Formarea primelor „re-âya-le” otomane pe teritoriul Țării Moldovei

Moartea celui ce a purtat titlul de „stăpân al celor două regiuni și a celor două mări”¹ a generat o teribilă revoltă a *yeniceri*-lor și lupta pentru tron între fiii săi, Gem

* Conf. univ. dr., Universitatea de Stat din Moldova; e-mail: bercuigoir@gmail.com

¹ Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică. 1300-1600*, București, Editura Enciclopedică, 1996. p. 74; Prin titlul de „stăpân al celor două regiuni” se are în vedere Rumelia și Anatolia, iar „a celor două mări”, Marea Mediterană și Marea Neagră.

și Bâyezîd. Odată cu decesul *sultân*-ului Mehmed al II-lea, potrivit uzanțelor dreptului medieval, tratatul încheiat între *sultân* și domnul Țării Moldovei, Ștefan cel Mare, în primăvara anului 1480² devenea caduc și în asemenea cazuri rămânea în vigoare până când era reînnoit. Starea în cauză se va menține până la momentul când unul dintre cei doi frați va obține victorie deplină vis-à-vis de celălalt.

Deznodământul acestei rivalități a parvenit prin înfrângerea lui Cem *sultân* la 20 iunie 1481 la Yenişehir.³ În urma acestei victorii autoritatea lui Bâyezîd al II-lea, deși insuficient consolidată, s-a impus în întreg imperiul, fapt ce a dus la o potolire treptată internă și la o primă reglementare a raporturilor dintre *sultân* și domnitorul Țării Moldovei spre sfârșitul anului 1481 (orientativ 31 octombrie 1481)⁴. Cu toate acestea, situația lui Bâyezîd rămâne periculoasă. Foștii aliați, în persoana *yenicierilor*, devin principalii dușmani ai *sultân*-ului. Revolta lor a fost generată de intenția *sultân*-ului să desființeze corpul *yenicierilor* în primăvara anului 1484.⁵ Pentru a liniști trupele și a institui propria sa autoritate, Bâyezîd al II-lea în persoană, începe campania împotriva Țării Moldovei.

Lipsită de ajutorul regatelor Ungariei și Poloniei, Țara Moldovei nu a putut să opună o rezistență pe măsura celor din anii 1475-1476 impresionantei forțe otomano-tătare care au asaltat cetățile Chilia și Cetatea Albă.

Armata condusă de *sultân* era formată din *yenicieri*, *azap-i*, posesori de *timâruri* din Peninsula Balcanică și Anatolia, cât și din unitățile casei imperiale.⁶ Pe lângă forțele terestre ce iau parte la cucerirea cetăților, otomanii folosesc artileria și flota. Forțele maritime erau compuse din galere și nave de transport de diferite tipuri și mărimi, în număr total de aproximativ de 100 unități.⁷

Plecând de la Adrianopol, în fruntea oștii Rumeliei, *sultân*-ul a urmat calea uscatului. Traversând Dobrogea a ajuns la Dunăre, unde îl așteaptă corăbiile.⁸ Flota otomană comandată de Mesih Ahmed *pașa* s-a divizat. O parte a înaintat în sus pe Dunăre prin brațul Chilieii, aducând provizii, artileria grea de asediu, muniții și participând la construcția podului de vase între Isaccea și Oblucița; iar cealaltă parte a blocat limanul Nistrului cu Cetatea Albă.⁹

Pare să fie interesantă informația de pe un octoih bulgar, ce nemijlocit elucidează evenimentele în cauză: „În anii Împeratului Baiazid luată Turcii cetatea Chilia și cetatea Belgradul și pe omeni îi robiră; pe unii îi alungară în Anatolia; pe

² Șerban Papacostea, „Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare”, *Revista de Istorie*, nr. 5-6, 1982, p. 607-638.

³ Bogdan Murgescu, „O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481?”, *Studii și articole de istorie*, nr. 51-52, 1985, p. 268-274.

⁴ *Ibidem*, p. 274.

⁵ Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 137.

⁶ Nicoară Beldiceanu, „La compagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie”, *Revue des études roumaines*, vol. V-VI, 1960, p. 70-71.

⁷ *Ibidem*, p. 71.

⁸ *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. vol. I. Sec. XV – mijlocul sec. XVII*, ed. Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, Editura Academiei R.S.R., 1966, p. 130.

⁹ Aurel Decei, *op.cit.*, p. 138.

alții îi tăiară; iar Domnul Ștefan nu merse la războiu, ci-i aștepta la Oblucița [Isaccea]; iar Turcii fură vicleni și nu veniră la luptă, ci se așezară sub Chilia.”¹⁰ Probabil că aceasta este unica mențiune ce ne relatează despre o posibilă încercare a domnitorului de a se opune cuceririi celor două cetăți.

Nu știm dacă Ștefan cel Mare vine în persoană la Isaccea sau aici staționa flota dunăreană construită pe timpul lui, avându-l în frunte pe unul din pârçălabii Chilieii¹¹. Lupta dintre avangarda flotei otomane și *kapudan*-ul moldovean de Chilia ce a avut loc la gurile Dunării s-a încheiat cu înfrângerea moldovenilor. Ca și cele câteva corăbii moldovene, o soartă tristă a avut-o și pârçălabul cetății, care devine prizonierul *sancâkbeyi*-ului de Silistra.¹²

Pe data de 27 iunie 1484¹³, armata otomană trece Dunărea neîntâlnind în calea sa vreun obstacol serios. În drum spre Țara Moldovei, după cum ne semnalizează cronicarul italian Cambini¹⁴, Bâyezîd al II-lea a prădat Valahia, iar Vlad Călugărul¹⁵ a fost silit să se supună și să participe la expediția preconizată de *sultân*.

După ce s-au mutat pe celălalt mal al Dunării, oștirile otomane pe data de 11 din luna *djîmadi-ul-ahîr*, într-o zi de luni (6 iulie 1484)¹⁶ au atacat Chilia de pe uscat și de pe mare. Însăpământați, locuitorii suburbiilor, cu tot avutul său, se refugiază în cetate. Cetădinii au opus o rezistență înverșunată. Luptele au durat circa zece zile, însă superioritatea numerică și înzestrarea tehnico-militară a otomanilor și aliaților și-au spus cuvântul.

Un anumit interes prezintă în acest sens informația umanistul polonez Ioan Ursinius, care susține că în timpul asediului Chilieii de către otomani, au apărut pe neașteptate niște călăreți poloni și i-au alungat pe otomani, tocmai în tabăra lor.¹⁷ Chiar dacă un asemenea episod a avut loc, deși alte surse istorice nu vin în confirmarea acestui fapt, evenimentul în cauză n-a dus la vre-o schimbare esențială în timpul asediului cetății.

Probabil, cronicarul Ioan Ursinius s-a condus mai mult de emoții și posibile intenții ale Coroanei poloneze ca putere suzerană, decât de situația de fapt. Fiind puși în fața dilemei, moarte sau supunere, apărătorii au ales închinarea. O asemenea alegere, păstra speranța tentativei de eliberare în viitor.

Cronicarul turc Mehmed Neșri consemnează, că un pârçălab (*dizdar*)¹⁸ al cetății, venind la cortul *pașa*-lelor, a spus: „Noi suntem robii padișahului și ne supunem

¹⁰ Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1899. p. 156-157.

¹¹ Sergiu Columbeanu, „Acțiuni navale în Marea Neagră în timpul lui Ștefan cel Mare”, *Revista de Istorie*, vol. XXVIII, nr. 1, 1975, p. 87.

¹² Nicoară Beldiceanu, „La conquete Ottomane de cites marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Baiazid II”, *Sudost-Forschungen*, vol. XXIII, 1964, p. 65.

¹³ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 130.

¹⁴ Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 159.

¹⁵ *Ibidem*, p. 160.

¹⁶ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 130.

¹⁷ Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 163.

¹⁸ *Dizdâr*: comandant al apărătorilor unei fortărețe, cetăți, târg, etc. După cronicarul turc Așik-pașa Zada pârçălabul cetății Chilia purta titlul de *emîn*. *Emîn*: agent sau reprezentant financiar a statului

poruncii sultanului. Fie să ne omoare, fie să ne lase liberi”¹⁹. Drept rezultat, Chilia a fost predată pe data de 20 *djumadi-ul-ahîr*, într-o zi de miercuri (15 iulie 1484)²⁰.

Izvoarele vremii nu sunt univoce când vorbesc despre soarta apărătorilor Cetății Chilia. Astfel Aşik-paşa-zade susține că creștinilor „... *care au vrut să plece li s-a dat voie*”²¹, iar „cei care au rămas pe loc”²² nu au fost supărați de noii stăpâni. Opinie similară o sesizăm la cronicarul Mehmed Neşri. După ce otomanii au ridicat steagul cu semilună de asupra fortăreței Chilia: „Ei au transformat bisericile în moschei (meşgid) și au dat slobozenie ghiaurilor care voiau să plece. Cei care au vrut să rămână au rămas și nimeni nu le-a făcut vre-un rău”²³.

Păreră diametral opusă o are umanistul polonez Ioan Ursinius, care afirmă că după ce Chilia a fost cucerită, otomanii „făptuiră, față de învinși, obicinuitele lor ticăloșii: robii și robele fură îndreptați apoi către Constantinople”²⁴.

Ca și în alte situații, surselor istorice diametral opuse le este caracteristică o anumită exagerare într-o măsură mai mare sau mai mică. De regulă, otomanii în dependență de rezistența care se opunea de către apărătorii cetăților, rezulta pedeapsa aplicată acestora. În cazul cetății Chilia, din cele relatate mai sus, putem deduce că rezistența cetădenilor a avut un caracter parțial. Drept urmare, măsurile aplicate de către *sultân* au fost mult mai blânde comparativ de exemplu ce cele aplicate raguzanilor. Iar transformarea tuturor celor aflați în cetate în robi și trimiterea lor la Constantinopol, desigur era una inacceptabilă într-o astfel de situație pentru administrația otomană.

După cucerirea Chilieii, *pâdişâh*-ul și-a ridicat oastea și a pornit spre Cetatea Albă. Ajunși aici, forțelor otomane s-a alăturat cu oastea sa *hân*-ul Menhli Ghirai. Pentru a-i intimida pe apărători, *sultân*-ul le-a permis ostașilor săi și tătarilor să jefuiască împrejurimile cetății²⁵.

Ca și în cazul Chilieii, Cetatea Albă a fost atacată atât de pe mare, de flota otomană, cât și de pe uscat de trupele terestre. Sistemul defensiv al fortăreței era foarte puternic și greu de cucerit. Cronicarul turc Aşik-paşa-Zade, descriind evenimentul în cauză, relatează: „În afară de Alah, socoteala armelor din cetatea

otoman, suprintendent, șeful sau conducătorul unui departament de stat. Invocând faptul că în Moldova *emînului* corespundea vameșul, cercetătorul Ion Chirtoacă emite ipoteza că Chilia a căzut prin trădare, mai cu seamă a negustorilor italieni. Iar acel *emîn* era unul dintre aceștia.

¹⁹ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 131.

²⁰ *Ibidem*, p. 131, 326. Data de 15 iulie 1484. Referitor la data căderii Chilieii, sursele nu sunt unanime. Letopisețul de la Bistrița și în Urechia se arată că Chilia cade pe data de 14 iulie 1484, cele două documente din Biblioteca Egipteană din Cairo puse în circuit de cercetătorul Andrei Antalffy optează, de asemenea, în favoarea zilei de 14 iulie 1484. Letopisețul de la Putna nr. 1, Cronica moldo-germană consemnează acest eveniment cu data de 15 iulie 1484; istoricul apusean I. von Hammer, care s-a bazat pe datele cronicarilor turci, se oprește și el la data de 15 iulie 1484.

²¹ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 99.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 131.

²⁴ Nicolae Iorga, *op.cit.*, p. 163.

²⁵ Alexandru D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, vol. IV. *Epoca lui Ștefan cel Mare 1457-1504*, București, ELF, 1993, p. 122.

Akkerman, nimeni nu o putea ști. Totodată, de 30 ani se sapă aici un șanț (hendek)²⁶. Timp de cincisprezece zile, fără întreruperi, s-au dus lupte sângeroase sub zidurile cetății. Pentru a înlesni cucerirea ei, *sultân*-ul a poruncit să fie împlut șanțul din față. Tunurile din trei părți similar au tras în ziduri. Imensele pierderi umane și dorința de a păstra cetatea pentru sine l-au făcut pe Bâyezîd al II-lea să încerce de ai aduce pe apărători la supunere benevolă, promițându-i în schimb să fie cruțați. În caz contrar „nu vor ierta nici vârsta, nici sex și cu toții vor fi dați morții”²⁷. Tratatul ce-a urmat, la moment au lăsat soarta cetății nedecisă. Dar după ce turnul cetății a fost dărâmat, șanțurile umplute, în ziduri s-au format spărturi, iar pârçălabii Gherman și Oană²⁸ au căzut în luptă, cetățienii au hotărât să capituleze în fața superiorității numerice copleșitoare a dușmanului. Toba împărătească, care vestea despre victoria otomanilor, a început să bată în a șaisprezece zi a lunii regeb, la data de 9 august 1484.²⁹

Intrând în cetate, otomanii au dărâmat bisericile și le-au prefăcut în moschei. Locuitorii satelor vecine au fost deosebiți și transformați în robi. După cronicarul venețian Malipiero, 2000 dintre acestea a primit *hân*-ul din Crimeea, 1000 au fost dați *yeniceri*-lor ca răsplată pentru participarea la asediul cetății. Aceeași soartă au avut-o și orașenii: 2000 de băieți au fost înscrși în corpul *yeniceri*-lor, 2000 de fete au completat seraiurile de la Constantinopol, pe ceilalți, cu excepția celor „200 de familii de pescari” i-au trimis la Eski-Biga din Anatolia³⁰. Cum se vede, soarta apărătorilor Cetății Albe a fost cu mult mai tristă, decât a acelorora din Chilia.

După ce au fost cucerite, ambele cetăți la ordinul *sultân*-ului au fost intens întărite. Cronicarul Tursun-*bey* menționează că *sultân*-ul după ce a cucerit „a numit în acele cetăți cadii și sangeacbey”³¹. Informația este extrem de importantă, deoarece fiind martor ocular a evenimentelor și ocupând funcții înalte în stat, el foarte bine cunoștea sistemul administrativ din Imperiul Otoman.

Numirea *sancâkbeyi*-lor presupunea crearea unor noi unități teritorial-administrative otomane, bazele cărora au fost puse acum, încheigate fiind definitiv la 1486³², prin intermediul delimitării teritoriale efectuate între Țara Moldova și cetățile de pe litoralul Mării Negre, care devin o componentă al *dâr-al-Islâm*-lui.

²⁶ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 99.

²⁷ Alexandru D. Xenopol, *op.cit.*, p. 122.

²⁸ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 131.

²⁹ *Ibidem*, p. 326. Ca și în cazul Chiliei, sursele ce ne atestă luarea Cetății Albe nu sunt univoce. Cronicarii otomani Mehmed Neșri și Sa'adaddin ne indică data de 9 august 1484, Letopisețul de la Bistrița insistă asupra datei de 4 august 1484, Letopisețul de la Putna nr. 1 atestă acest eveniment cu data de 5 august 1484, Cronica moldo-germană cu data de 7 august 1484. După Malipiero supunerea Cetății Albe a fost oferită la 3 august, Hammer se oprește la data de 9 august 1484; Cele două documente din Biblioteca Egipteană din Cairo indică ziua de 11 Regeb (2 august 1484). Conform calendarului musulman, ziua de douăzeci și patru de ore începe nu la miezul nopții ca la creștini, ci la apusul soarelui din ziua precedentă. Astfel data de 2 august seara după calendarul creștin corespunde cu data de 11 Regeb, ce pentru musulmani începe la 3 august.

³⁰ *Cronici turcești privind Țările Române*, 1966, p. 99.

³¹ *Ibidem*, p. 78.

³² Tahsin Gemil, „Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarelor dintre Moldova și Imperiul Otoman (1486)”, *Revista arhivelor*, nr. 2, 1983, p. 125.

O caracteristică specifică, proprie Porții Otomane comparativ cu alte țări ca factori de decizie în sud-estul Europei a fost pragmatismul politic, care s-a reflectat în sistemul politic, juridic și administrativ aplicat în teritoriile nou cucerite. Un aspect, bazat pe relațiile dintre populația cucerită și cuceritori este reprezentat de noțiunea *istimâlet*. Aceasta presupunea preluarea unor categorii etnice, profesionale sau militare, cu vechiul lor statut juridic, având ca obiectiv strategic atragerea simpatiei populației locale.³³ Un al scop, urmărit de administrația otomană centrală și locală, era folosirea pragmatică a structurilor social-economice din unitățile administrativ-teritoriale creștine incluse în *dâr-al-Islâm*.

Pondere și importanța pe care o aveau cele două cetăți în zonă, rezultă din însăși scrisoarea *sultân*-ului adresată raguzanilor, datată cu 11 august 1484: „Chilia, care e cheie și porta a totă țera Moldovei și Ungariei și a țerii de la Dunăre”, iar „Cetatea Albă care e cheie și porta pentru totă Polonia, Rusia, Tataria și totă Marea Neagră”³⁴. Drept rezultat, ocupând Chilia și Cetatea Albă, Poarta Otomană a creat o problemă nu de ordin pur zonal, ci de ordin internațional. Erau lezate nu doar interesele Țării Moldovei, dar și a regatelor Poloniei și Ungariei. Sistemul de apărare a statului a fost puternic afectat. Procesul de transformare a Mării Negre într-un „lac turcesc” capătă o nouă amploare, „proces finalizat în intervalul 1538-1590”³⁵. Practic raptul efectuat la 1484 a pus bazele unui proces lent, dar sigur a pierderilor teritoriale de către Țara Moldovei.

După campania otomană din 1484, ținuturile Chilie și Cetății Albe a fost transformate în provincii otomane.³⁶ Pe lângă cei doi *sancâkbeyi*, în aceste cetăți a fost numit și câte un *dizdar* (comandant de cetate).³⁷ Exerțarea funcțiilor de ordin judiciar era încredințată *kâdi*-ilor (judecător al legii canonice musulmane), iar pentru perceperea impozitelor și controlul operațiunilor financiare la Chilia și Akkerman a fost numit câte un *emin* (intendent)³⁸. Regulamentele menționează existența *kapuci*-ilor (gardieni), secretarilor și *mukteşib*-ilor (slujbaş însărcinat cu calcularea unor venituri)³⁹. Competențele acestor funcționari erau de ordin administrativ, militar, judecătoresc și fiscal.

Pierderea Chilie și Cetății Albe a cauzat mari prejudicii economice Țării Moldovei. Dacă până la această dată se putea vorbi despre marele tronson al comerțului internațional ce străbătea Polonia, Transilvania și Țara Moldovei și în care Marea Neagră devenea „placa turnantă” a traficului internațional⁴⁰, după 1484,

³³ Aurel-Daniel Stâncă, „Cartography of the Missing Fortresses in Dobrogea: A case study of the Turkish fortification”, in *15th International Congress of Turkish Art*, Ankara, 2018, p. 570.

³⁴ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 158.

³⁵ Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 237.

³⁶ Mustafa Ali Mehmet, „Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XIV-XVII (mărturiile călătorului Evlia Celebi)”, *Studii*, vol. XVIII, nr. 5, 1965, p. 1111.

³⁷ Nicoară Beldiceanu, „La conquete Ottomane de cites marchandes de Kilia”, p. 77.

³⁸ *Ibidem*, p. 77.

³⁹ *Ibidem*, p. 78.

⁴⁰ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 60

ocuparea mării de către otomani va provoca profunde modificări.⁴¹ Dintr-un comerț internațional se va trece la unul regional, de aprovizionare a mării capitale a Imperiului Otoman, Constantinopol.⁴² Cucerirea celor două cetăți otomane a cauzat o creștere spectaculoasă a ponderii monedelor otomane⁴³ în această zonă. Prin controlul exercitat asupra Dunării și importantelor centre situate pe țărmul Mării Negre, Poarta Otomană a reușit treptat să atragă Țara Moldovei în sfera sa politică și economică.⁴⁴

Substanțial se modifică statutul și numărul populației creștine din regiune. Informațiile despre componența etnică a populației din Chilia și Cetatea Albă înainte de cucerire sunt foarte sărace. Conform raportului datat cu 5 aprilie 1485, ajuns în cancelaria Serenissimei, numărul locuitorilor Cetății Albe poate fi estimat în acel moment la circa 20000⁴⁵.

Înfrângerea a cauzat și modificarea substanțială a statutului juridic al creștinilor față de musulmani. Practic, locuitorii acestor circumscripții otomane au fost încadrați *dâr al-Islâm* (Casa Islamului). Statutul musulmanilor interni sau *re'âya*-lelor⁴⁶, cuprinși între frontierele unui stat islamic, are la bază pe lângă prevederile coranice⁴⁷ și așa-zisele „ordonanțe” sau „prescripții ale lui 'Umar (Omar)”⁴⁸.

Pacea moldo-otomană încheiată în aprilie 1486⁴⁹, drept una din consecințe a avut delimitarea oficială a noii frontiere dintre Țara Moldovei și Poarta Otomană. Conform raportul cadifului de Aidos Mustafa „creștinii din Moldova” au indicat „că hotarul Cetății Albe: dincoace de Iurgeci Kerman este Kizil Bilak. De acolo, hotarul Cetății Albe merge la Dikili Taș, iar de acolo merge apoi la Kara Depe și de acolo ajunge la apa Botu (?); între tătari i se spune apa Don, de acolo apa Don ajunge la mare”⁵⁰. Potrivit acestor

⁴¹ Arthur Viorel Tuluș, „Consecințele anului 1484 asupra circulației monetare din Moldova”, *Istros*, nr. 19, 1999, p. 373.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p. 374.

⁴⁴ Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în evul mediu (sfârșitul sec. XIII-începutul secolului al XVI-lea)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 467.

⁴⁵ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*; vol. VIII, 1376-1650, București, 1894, p. 28.

⁴⁶ *Re'âyâ* înseamnă „turmă”. În Imperiul Otoman prin acest termen erau desemnați până în sec. XVII doar contribuabilii nemusulmani. După această dată s-a impus treptat practica desemnării prin termenul respectiv atât a contribuabililor nemusulmani, cât și musulmani. Astfel, când este vorba de unitățile teritorial-administrative otomane formate pe parcurs pe teritoriul Țării Moldovei, desemnarea lor prin termenul „reia” este pur convențională. În dependență de statutul circumscripției și cine o administrează, este preferabilă utilizarea terminologiei oficiale: *sancâkbeyi-lic*, *kâza*, *beylerbeyi-lic*.

⁴⁷ Este vorba de versetul IX, 29 privind plata *cizye* (ar. *djye*), care prescrie: „Luptați-vă împotriva celor ce nu cred în Dumnezeu și în ziua de apoi și nu opresc ceea ce a oprit Dumnezeu și trimisul Său și nu mărturisesc mărturia adevărului - dintre cei cărora li s-a dat Scriptura - pînă ce nu dau tributul din mână și nu sunt umiliți”.

⁴⁸ Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, p. 169.

⁴⁹ Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii*, p. 124.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 127. Pentru a putea schița hotarul delimitării în cauză este necesar de a identifica aceste puncte de reper. Conform opiniei cunoscutului cercetător în domeniul turcologiei Tahsin Gemil ele pot fi identificate în felul următor: *Iurghrci Kerman* – „Cetatea (fortul) lui Iurghici, pârcaľab de Cetatea Albă (martie 1443 - februarie 1447); *Kizil Bulak* – „izvorul Roșu (în limba turcă nordică – tătară), *Dikili Taș* – „Coloana de piatră” sau o piatră mare pusă anume ca semn; *Kara Depe* – „Movila Neagră”; *Botu*

informații, putem susține că hotarul circumscripției Cetatea Albă ajunge la est până la Nistru ori chiar Bug, la nord fortăreața *Iurgheci Kerman*, la vest *Dikili Taş* (probabil mai târziu, localitatea a fost numit *Biktaş*, indicată pe harta lui *Bawr* pe malul râului *Alcalia*), iar la sud țărmul Mării Negre. După ce Mustafa a introdus cetatea *Iurgheci* în hotarele circumscripției, moldovenii au protestat vehement, decizia finală la acest capitol a rămas după *sultân*.

Referitor la Chilia localnicii au indicat că hotarul „când o ținea Ungaria începea la matca Kala Buluk-ului și mergea la Lacul Kodja (?), iar de acolo ajungea la lacul Catlabuga, de acolo mergea la Saftian, de acolo la Buyk Oyuk, de acolo ajungea la Oglan Gecidi”, iar „atunci când o stăpânea Țara Românească, hotarul Chilieii mergea de la Turhan Bunari la matca Kara Bulak-ului și de acolo pe urmă menționată ajunge la Oglan Gecidi”.⁵¹ Toponimele în cauză ne permit cu aproximație să schițăm hotarul circumscripției Chilia la acel moment. La sud acest hotar trecea pe Dunăre, la est – pe lacul Sasâc, de unde pornește valul lui Traian de Jos și el poate să ne servească ca hotar la Nord.

Neînțelegeri s-au produs când s-a încercat de a stabili hotarul de vest. Creștinii au indicat că el ajungea până la „Vadul, trecătoarea prințului”. Probabil este vorba de „Vadul de lângă Ismail”.⁵² Însă otomanii doreau să lărgască acest spațiu spre vest, și locuitorii cetății să fie trecuți pe seama localității Isaccea. Subiectul la acea dată nu și-a găsit soluționare definitivă, însă este sigur, că hotarul de vest ajungea până la Ismail. Mai târziu în această controversă s-a ajuns la un compromis. Teritoriul aflat în dezbatere a fost inclus în componența circumscripției Chilia, iar locurile de pescuit, pășunile și pământul arabil erau folosite de locuitorii Tarii Moldovei. Desigur, o asemenea soluție nu-i satisfăcea pe moldoveni, iar pe parcurs relațiile dintre părți se tensionau considerabil. Drept rezultat, hotarul de vest al circumscripției Chilia s-a extins la un moment dat până la Isaccea sau lacul Cahul, care se afla în fața acestei localități.

În așa mod a avut loc delimitarea oficială a noii frontiere dintre Țara Moldovei și Imperiul Otoman. Cetățile au fost înconjurate cu o bandă de pământ. Teritoriile în cauză erau menite să-i protejeze și să-i asigure pe cei din cetate cu strictul necesar. Tratatul din aprilie 1486 a legalizat trecerea în mâinile otomanilor a obiectivelor strategice de importanța majoră. Pierderea Chilieii și a Cetății Albe a afectat puternic sistemul de apărare⁵³, care a început să decadă treptat în secolele

suvi (?) – „apa Botu”, probabil Botna, eventualul Bug, pe care tătarii îl denumeau însă *Akşu* (Apa albă); *Don* (Den, Ten), *suju* „apa Don”, se exclude să fie vorba aici de fluviul cu același nume, probabil se refereau la Nistru (*Turla, Nester*) sau Bug (*Akşu*).

⁵¹ *Ibidem*, p. 127. După același autor aceste denumiri pot fi identificate cu: *Kara Bulak Kundji* – matca Izvorului Negru (*Kundag* înseamnă fașă, matcă, obârșie), *Kodja*(?) – „mare”, „bătrân”, probabil lacul Chitai; *Kutlu Buga*- „taurul norocos, sfânt”, poate fi citit și *Kuvvetlu Buga* – „taurul puternic”; *Buyk Ozuk* – „Colina Mare”; *Oglan Ghecidi* – „Vadul , trecătoarea prințului”; *Turhan Binari* (*Pinari*) – „Fântâna lui Turhan”, *Sakci Gicidi* – „vadul Saccea” (denumirea localității Isaccea).

⁵² *Documente turcești privind istoria României*, p. 11.

⁵³ Lucian Chițescu, „Cu privire la cetățile Moldovei voievodale” *Revista de istorie*, vol. XXVIII, nr. 10, 1975, p. 1545.

următoare. După pierderea Cetății Albe, reședința pârcălăbiei de acolo a fost mutată la Cioburciu.⁵⁴

În rezultatul hotărniciei cetăților și teritoriilor din jur între aceste două circumscripții a rămas o bucată de pământ care a trecut sub directa administrare otomană treptat. Probabil această fâșie era un teritoriu neutru care trecea din mâini în mâini.

Pacea moldo-otomană a trezit îngrijorare la Cracovia. Conform afirmației cronicarului Weinreich, la dieta din Piotrkow din 1488 se prezenta-se o solie otomană „cu 40 cai, ca să facă pace”⁵⁵, dar regele n-a dorit să semneze pacea decât cu condiția ca Poarta Otomană să restituie Chilia și Cetatea Albă „pe care le-a dobândit prin vicleșug”⁵⁶. Spre sud a fost pusă în mișcare o oaste poloneză condusă de Ioan Albert, care n-a obținut succese semnificative. Aceasta era mai mult o demonstrație de forțe menită să ducă la încheierea păcii cu Poarta Otomană, care a fost semnată pe data de 23 martie 1489.

Pe data de 25 ianuarie 1512⁵⁷, în drum spre Constantinopol, Selim întărește în favoarea Țării Moldovei: „gârlele care curg din Dunăre și umplu bălțile, și gârlele, și până unde se varsă în Dunăre, mai jos de acest mal, pentru prins pește, încă cu Oblucița; niște oameni ară ogoarele voastre, ei să vă dea deseatina și venitul după cum este și legea și după cum aveți tocmeala la hotar. Și pentru oi, care vor paște iar pe hotarele voastre, ei să vă dea venitul vostru, după cum este drept”⁵⁸. Domniei este retrocedat dreptul stăpânirii asupra gârlelor de la Dunăre, a vămii de la Oblucița și a altor locuri de arat și pășunat de pe malul stâng al Dunării.⁵⁹ Tot la acea dată s-au pus bazele „fundației pioase” (*vakif*) a lui Selim⁶⁰, ce a încorporat teritoriul dintre circumscripțiile Chilia și Cetatea Albă.

O altă sursă a vremii, anume registrul cadiului de Akça Kazanlık, Kiiçik Piri, din 15 aprilie 1520, conține elemente concrete în această privință: „Și în fața schelei Isaccea, în partea Moldovei, în interiorul hotarului nostru, sunt cincisprezece lacuri. În trecut, prin poruncă împărătească, au fost date ca beilic [posesiune domnească] două lacuri voievodului Moldovei. Se zice că, de aceea, [moldovenii] ar fi luat în posesiune cincisprezece lacuri și că (pentru acestea) nu dau nici vamă și nici dijmă (oșr). S-a poruncit să se vadă și să se perceapă dijma și dările pentru pescuitul în lacurile care nu au fost date voievodului Moldovei; și s-a (mai) poruncit că dacă nu

⁵⁴ Ion Nistor, „Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale”, *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice. 1943-1944*, seria III, vol. XXVI, București, 1944, p. 238.

⁵⁵ Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia secolele XIV-XVI*, București, Editura Academiei Române, 1985, p. 81.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Tahsin Gemil, *Români și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 160.

⁵⁸ Marcel-Dumitru Ciucă, „Din relațiile Moldovei cu Imperiul otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea”, *Revista de istorie*, nr. 7, 1978, p. 1263.

⁵⁹ Mihai Maxim, „Din istoria relațiilor româno-otomane – «capitulațiile»”, *Anale de istorie*, vol. XXVII, nr. 6, 1982, p. 53; Nicoară Beldiceanu, „La Moldavie Ottomane à la fin du XV siècle et au début du XVI siècle”, *Revue des études islamiques*, nr. 2, 1969, p. 264-266.

⁶⁰ *Catalogul documentelor turcești, vol. II (1455-1829)*, ed. de Mihail Guboglu. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1965, p. 52.

vor da (dijma și dările, lacurile respective) să nu mai fie în partea (domnului) Moldovei și (el) să renunțe la ele”.⁶¹

De asemenea a fost lărgit spațiul *sancâkbeyi*-licului Akkermanului „hotarul cel amintit mai sus ajunge la locul numit Savaran, iar de acolo, în partea dreaptă, se duce spre Bug (*Akşu*) și de acolo la apa Nipru (*Ozu*), iar de acolo ajunge la Marea Neagră (*Karadeniz*). Partea stângă a hotarului merge spre locul numit Girla-Morii (*Degirmen Deresi*) și apoi se îndreaptă spre apa Nistrului (*Turla*), trecând pe partea de sus a satului numit Orak, din vilaetul Moldovei”.⁶² Această afirmație vine să ne consemneze că, hotarul circumscripției a fost lărgit atât spre nord cât și spre est. La nord hotarul trece pe partea de sus a satului Orak. Toponimicul în cauză poate fi înlocuit și cu *Davud-Ova*⁶³. Conform recensământului din 1570⁶⁴, în apropierea localității Palanca este menționat un sat „Davudja”. În așa mod Selim a prelungit hotarul Akkermanului mai la nord de Palanca, iar în stânga Nistrului pînă la Nipru. Această hotărnicire probabil s-a făcut cu scopul facilitării legăturilor dintre forțele otomane și tătare pentru întreprinderea acțiunilor comune împotriva Poloniei, Ungariei și alte direcții, cât și intensificarea presiunii asupra scaunului domnesc de la Suceava.

Impactul politic produs la sfârșitul secolului XV – primele decenii ale secolului XVI în zona de nord a Mării Negre, anterior parte componentă a Țării Moldovei, a generat substanțiale transformări de ordin administrativ, economic și social. În urma cuceririi importantelor centre strategice și comerciale Chilia și Cetatea Albă, precum și transformarea Mării Negre într-un „lac otoman”, prin crearea noilor circumscripții otomane, determină ca Dobrogea, care pînă atunci fusese zonă de frontieră dintre Imperiul Otoman și Țara Moldovei să-și piardă însemnătatea strategică. Noile unități au fost racordate la sistemul de administrare otomană.

În fruntea noilor unități teritorial-administrative otomane a fost numit câte un *sancâkbeyi*.⁶⁵ Unitățile de bază ale Imperiului Otoman în perioada respectivă erau *vilayet*-ele (provincia), care la rîndul lor erau împărțite în *sancâkbeyi*-licuri⁶⁶, districte de rang inferior. Guvernatorul militar, *sancâkbey*-ul, locuia în târg și îi comanda pe *sipahi*-ii, care locuiau în satele din circumscripția acestuia.

Urma împărțirea districtelor în *kâdilik*-uri, unitate administrativă și judiciară a *kâdi*-ului. După cucerirea Chilie și Cetății Albe, Bâyezîd al II-lea a numit „în acele cetăți cadii”⁶⁷. *Kâdi*-ul era în primul judecătorul care administra *seri*’ât-ul și *kânun*-

⁶¹ Bistra Țvetkova, „Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord și sud de Dunăre în secolul al XVI-lea”, *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX)*, vol. I, București, Editura Academiei, 1971, p. 141, facs. 3.

⁶² *Documente turcești privind istoria României*, vol. I. (1455-1774), ed. Mustafa M. Mehmed, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, p. 36.

⁶³ *Ibidem*, p. 37.

⁶⁴ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, „Les possessions ottomanes entre Bas-Danube et Bas-Dniepr. Règlements fiscaux de la préence de Bender-Akkerman. 1570”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. XXII, nr. 2-3, 1981, p. 314.

⁶⁵ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 78.

⁶⁶ Halil Inalcik, *op.cit.*, p. 202-203.

⁶⁷ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 78.

ul. Judecata *kâdi*-ului îi viza în principal pe musulmani, statul otoman recunoscând o anumită autonomie judiciară, atât civilă cât și penală, comunităților nemusulmane. Însă oricare din *zimmi* putea să recurgă la judecata *kâdi*-ului în caz de necesitate. După cum remarcă cunoscutul turcolog Halil Inalcik, rețeaua de *kaza* forma „coloana vertebrală a administrației otomane”⁶⁸. La sfârșitul secolului al XV-lea un *kâdi* putea să avanseze pentru a deveni un *sancâkbeyi* sau chiar *beylerbeyi*.

Al treilea pilon al administrației provinciale era *hazâne defterdâri* (contabilul visteriei), care reprezenta interesele Visteriei statului. Precum *kâdi*-ul, el era independent în acțiunile sale. *Defterdâr*-ul putea, să comunice direct cu capitala Imperiului Otoman și putea primi plângeri împotriva *sancâkbey*-ului și altor funcționari din administrația provincială. Descentralizare pe orizontală și o riguroasă centralizare pe verticală i-a permis conducerii otomane să prevină posibilitatea ca *sancâkbey*-ii în circumscripții să devină prea puternici.

Potrivit tradiției islamice, pământul cucerit cu forța armelor trecea în categoria *dâr al-Islam* (Casa Islamului), teritoriul unde domina forța dreptului, ordinea și armonia⁶⁹. Extinderea stăpânirii efective otomane la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea la nord de Dunăre, avea drept scop crearea de puncte și zone militare înaintate, menite se apere atât acest hotar, cât și cele două țări române împotriva tendințelor expansioniste ale regatelor Poloniei și Ungariei.

Expediția sultân-ului Suleymân Magnificul și crearea *sancâkbeyi*-licului Bender

O nouă campanie militară de proporții împotriva Țării Moldovei, Poarta Otomană a întreprins în lunile august-septembrie 1538. Cronicarul turc Mustafa Gelalzade susține că: „Scopul urmărit prin cucerirea țării Moldovei a fost acela de a o alipi împărăției”⁷⁰. Însă *pâdișah*-ul după ce și-a atins scopul propus din anumite considerente s-a dezis de obiectivul final, iar pentru a pune capăt deselor confruntări dintre părți, care aveau loc la hotarele cetăților Akkerman și Chilia, conform lui Masuh Matrakci „fâșia de pământ care se întinde în lungime, începând din partea de nord spre sudul vilaietului mai sus arătat și al țării învinse, la apus și la răsărit de râul Prut, pînă la Cetatea de serhat a Chilieii, și care, întinzându-se se termină pe malurile Dunării, a fost adăugată la ținuturile glorioasei familii osmane, ca și alte ținuturi mari. S-a dat poruncă să se construiască la răsărit de râul mai sus amintit (Prut) două cetăți: Berudcin și Fălcin”⁷¹.

⁶⁸ Halil Inalcik, *op.cit.*, p. 221.

⁶⁹ Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în islam: Țările Române în dreptul otoman al popoarelor (sec. XV-XVII)*, București, ALL, p. 109.

⁷⁰ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 269.

⁷¹ *Ibidem*, p. 230; Referința la cetățile Berudcin și Fălcin necesită un succint comentariu. Probabil prin denumirea Berudcin se avea în vedere cetatea Bender, amintită și în alte războaie, iar Fălcin pare să fie Fălciu (notează Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet), dar această localitate se află la apus și nu la răsărit de Prut. Conform opiniei cercetătorului Ion Chirtoagă, „Fălcin” poate fi identificată cu Orheiul Vechi.

Acest rapt teritorial a fost consemnat și de alți cronicari turci ca Rustem Pașa, Ibrahim Pecevi ș.a. Evenimentul în cauză a atras atenția și cronicarilor apuseni. După Verancich, în rezultatul expediției din anul 1538 *sultân*-ul „a ocupat partea acea din Moldova care se întinde de la râul Prut și pînă la râul Nistru și a alipit-o la Cetatea Albă”⁷².

Noile teritorii trecute sub directa administrare otomană necesitau o infrastructură și organizare respectivă. Cu atât mai mult, că de acum înainte această unitate va deveni cel mai îndepărtat punct nordic de hotar al Imperiului Otoman, de unde acesta va iniția expediții militare contra polonezilor și a altor dușmani ai săi. Pentru a-și întări pozițiile, vechea cetate a Țării Moldovei, Tighina, a fost reconstruită din piatră de către otomani în termeni maxim restrânși. Inscripția lui Suleyman Magnificul ne evocă că aceasta s-a petrecut în anul 945 al hegieriei (30 mai 1538-18 mai 1539) „Anul 945 Hasan bei, noul cadiv de Bender, întărind vadul ajută pe beii de mare”.⁷³ Pe lângă cetatea Tighina otomanii au anexat și întreg teritoriul al Bugeacului⁷⁴, care împreună cu Tighina a format un *sancâkbeyi-lic* aparte.⁷⁵

O primă mențiune, ce atestă numele unui funcționar otoman cu titlul de *bey* din unitățile teritorial-administrative otomane create pe teritoriul Țării Moldovei o avem din anul 1539, când se atestă „Hasan, sangeacebiul de Akkerman”⁷⁶.

După ce a fost ridicată cetatea turcească Bender, ca rezultat a deselor confruntări dintre otomani și moldovenii din zonă, are loc delimitarea teritorială a acestei circumscripții. Conform hotărniciei efectuate de către *ceaus*-ul Feruh, această unitate se încadra în următoarele hotar:

de la valea Bîcului, pînă la moșia Vadul (Vadul iurdîna), de la Geamăna, pînă la moșia Cristea, de la capătul Olarca, pe sub dâmburile Schrihan (Iskrihan oyukleri) (probabil (nota: Ion Chirtoagă) este vorba de Valul lui Traian de Sus) pînă la Botna și la moșia românilor Sermih (?) (Botna ve Sermih (?) Eflak iurdina), de la dîmbul Fărčuții (Cetal oyughe), pînă la izvorul Babadj de-a stînga Botnei (Bosna solundan) pe drumul mare care vine de la Akkerman pînă la dîmbul ce se află deasupra Fîntînii Pîrcălabului (Porkalab Pinari) prin dosul Copancii (Kopanca) și pînă la lacul Cordina (Kordina golune), apoi la Nistru⁷⁷.

Această relatare ne dă posibilitate să constatăm următoarele: la răsărit hotarul circumscripției în cauză se fixa la apus de satul Geamăna, la nord trecea pe malul drept al râului Bâc, la apus pe cursul râului Nistru, iar la sud se întindea pe malul stîng al râului Botna. Prin urmare, partea de sud-estică a Țării Moldovei cu puternica

⁷² Nicolae Iorga, *op. cit.*, 1899, p.189.

⁷³ Mihail Guboglu, „Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)”, *Studii. Revista de istorie*, nr. 2-3, 1956, p. 119.

⁷⁴ Tahsin Gemil, *Români și otomanii în secolele XIV-XVI*, p. 187.

⁷⁵ Mihai Maxim, „Teritorii românești sub administrația otomană în secolul al XVI-lea”, *Revista de istorie*, nr. 8, 1983, p. 814.

⁷⁶ *Catalogul documentelor turcești*, vol. II (1455-1829), p. 6.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 47.

cetate a Tighinei, împreună cu hinterlandul său, a fost transformată într-un complex militar trecut direct sub administrația otomană.

Formarea unei noi unități administrativ-teritoriale otomane de sine stătătoare pe teritoriul Țării Moldovei după 1538, a generat creșterea sarcinilor politice și militare ale *sancâk*-ului de Akkerman, și mai ales a celui de Bender în zona respectivă. Drept urmare, la numirea domnitorilor din Țara Moldova, susținerea din partea *sancâkbeyi*-lui de Bender deseori era hotărâtoare. Acestea erau împuterniciții speciali ai Înaltei Porți, de care trebuia să asculte domnul Țării Moldovei. Iar după ce la ordinul *pâdișâh*-ului la 1552 a fost transferată capitala țării de la Suceava la Iași, brusc a crescut rolul strategic al Benderului. De aici trupele otomane conduse de *bey*-ii Benderului, făcând joncțiunea cu alte forțe otomane și tătare, în orice moment puteau ataca noua capitală a Țării Moldovei. Practic de acum înainte, instituția domniei a trecut sub un strict control din partea autorităților otomane, iar un rol important în acest sens îl jucau *bey*-ii din *sancâk*-ul Bender.

Evoluția unităților teritorial-administrative otomane în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Formarea *kaza*-lei Ismail

Presiunile Imperiului Otoman asupra Țării Moldovei au continuat și în a doua jumătate al secolului al XVI-lea, care s-au soldat cu noi rășluri teritoriale. Firmanul lui Suleyman I emis pe data de 19 mai 1552⁷⁸, în afară de știrea mai sus relatată, conține și alte informații deosebit de utile, care țin de litigiile de hotar din zona Akkermanului și Benderului. Conform poruncii *sultân*-ului „când s-a construit cetatea Tighina, Cetatea Albă și Tighina devenind sangeacuri de sine stătătoare”.⁷⁹ Dacă informația despre înființarea unei noi unități teritorial-administrative de Bender, ca *sancâk* nu trezește îndoieli, atunci față de crearea unui *sancâk* de Akkerman la acea dată trezește semne de întrebare.

După ce a fost creat *sancâk*-ul de Bender, rolul Chiliei ca unitate teritorial-administrativă și militară decade. Prin urmare, Poarta Otomană insistă acum asupra importanței deosebite care revine celor două puncte strategice, Tighina și Cetatea Albă, care la rândul lor devin provincii de *serhat*.

Administrația otomană, conștientă de importanța deosebită pe care o reprezentau unitățile teritorial-administrative constituite între Prut și Nistru, a întreprins un șir de măsuri pentru a-și consolida pozițiile. Printre ele se înscriu și înființarea ori reînființarea unor așezări inițial de tip rural, de regulă în locuri ce prezentau o importanță strategică însemnată, care cu timpul se vor transforma în puternice cetăți. Ca mărturie în acest sens ne servește *fermân*-ul *pâdișâh*-ului din 15 ianuarie 1560, prin care se confirmă „vv. Moldovei, primirea unei scrisori privind

⁷⁸ Valeriu Veliman, „Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei”, *Revista arhivelor*, nr. 2, 1984, p. 211-212.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 211.

stăpânirea: „Vilaietului” sau, dorința beifului (Hasan) al Akkermanului de a de a înființa un sat lângă locul zis Ismail” (Ismail nam mahalde) ș.a.”⁸⁰. Fără îndoială că intențiile *bey*-lui Hasan erau determinate de poziția și însemnătatea vadului numit „*Vadul Iezilor*”, aflat în sectorul respectiv. Cu atât mai mult cu cât administrația circumscripțiilor avea probleme nu numai la hotarele de vest, nord și est ale acestor unități teritorial-administrative trecute sub directa administrare otomană, dar apăreau incidente și la hotarele sudice a lor.

Pentru instituirea unui control mai eficace din punct de vedere militar-administrativ în regiunea nord-pontică a teritoriilor aflate sub directa administrare a Imperiului Otoman, împuternicirile din mai multe unități au fost delegate unei singure persoane pe nume Hasan, care la 1 noiembrie 1563 este intitulat „*sangeacbei de Akkerman, Chilia, Bender și Oceacov*”.⁸¹ Acest fapt, probabil, facilita soluționarea de moment a anumitor probleme cu care se confrunta administrația otomană la etapa respectivă.

Tensiunile permanente dintre părți, au generat o nouă reglementare. Conform *ferman*-ului lui Selim al II-lea de la 22 martie 1568, hotarul dintre Țara Moldovei și *vilayet*-ul de Bender, potrivit delimitării efectuate de ceaușul Ferruh erau următoarele:

de la valea Bîcului [probabil pe aici trecea hotarul de nord al circumscripției Tighina] pînă la moșia Vadul (Vadul iurdina), de la Geamăna [hotarul de la vest al circumscripției] pînă la moșia lui Cristea (Cristea iurdina), de la capătul Olarca [poate fi identificat cu Larga], pe sub dâmburile Scrihan (Iskrihan oyukleri) [ori Valui lui Traian] pînă la Botna și la moșia românilor Sermih (?) (Botna ve Sermih (?) Eflak iurdina)⁸².

Hotarul de Sud a vilâyet-ului Bender se întindea de „la dîmbul Furcuții (Cetal oyughe) [poate fi identificat cu Sălcuții] pînă la izvorul Baladj de-a stînga Botnei (Bosna solundan) pe drumul mare care vine de la Akkerman pînă la dîmbul ce se află de-asupra Fîntînii Pîrcălabului (Porkalab Pânari) prin dosul Botnei, prin dosul Copancii (Kopanka) și pînă la lacul Cordina (Kordina golune) apoi la Nistru.”⁸²

În așa mod putem susține, că hotarul circumscripției vizate la acel moment corespundea în major cu demarcările naturale și poate fi trasat în felul următor: la est – Nistru, la nord – râul Bâc, la vest – localitatea Geamăna, la sud – râul Botna.

În 1570, 1571, 1573 între partea moldovenească și administrația otomană apar noi divergențe, ce țineau de zona alăturată râului Botna, cât și de unele localități de

⁸⁰ *Catalogul documentelor turcești, vol. II (1455-1829)*, p. 25; Documentul nr. 26 din catalogul respectiv conține informația precum că până la înființarea unui „sat nou lângă Ismail pe Dunăre” de către otomani, aici a existat o așezare la o dată anterioară, dar a fost distrusă din cauza răutății localnicilor. Informații suplimentare vezi la Ion Dron, „Originea toponimicului Ismail”, in *Studii și cercetări*, Chișinău, 2001, p. 137-140. La rândul său, istoricul V. A. Posternac susține că pentru prima dată această localitate cu denumirea de „Ismail Gedugi” se întâlnește într-un registru turcesc datat cu anul 1542. Vezi: В. А. Постернак, *Исмаил Гечиди. История Измаила и его земель в XVI - начале XIX вв.*, Экспресс-книга, Харьков, 2015, с. 29-30.

⁸¹ *Ibidem*, p. 33.

⁸² *Ibidem*, p. 47-48.

prin părțile Săratei⁸³, care intrau în *vakif*-ul lui Selim han, menționat în porunca din 19 mai 1552. Conform poruncilor imperiale emise la 25 februarie 1579 și în martie 1583 sesizăm se evidențiază ocuparea unor noi părți de teren din teritoriul Țării Moldovei de către locuitorii *vakif*-ului lui Selim I, aflat în „părțile Tighinei și Cetății Albe”.⁸⁴

Intensificarea acțiunilor militare de la sfârșitul secolului XVI-lea, ascensiunea puterilor creștine europene, i-au determinat pe otomani să întărească sistemul defensiv pe linia Dunării. În acest context se înscrie și înființarea unei noi cetăți „pe malul Dunării, la locul numit trecătoarea Ismail”⁸⁵ de către *eunucul* Mehmed-aga, care a decedat în septembrie 1590. La acea dată noua cetate intra în componența *vilaet*-licului Chilia.

În 1595 cetatea Ismail împreună cu ținutul ce o înconjoară a fost trecută sub directă administrare a Porții Otomane. Noua unitate teritorial-administrativă cuprindea spațiul de la lacul Cătlăbuga la est, unde se mărginea cu circumscripția Chilieii, și lacul Cahul la vest, iar spre nord se întindea dincolo de localitatea Bolgrad, până la satul Tabacu.⁸⁶ Nici de această dată, Țara Moldovei nu a putut face față provocării.

Concluzii

1. Pe parcursul perioadei sfârșitul secolului al XV-lea – sfârșitul secolului al XVI-lea în rezultatul expansiunii Imperiului Otoman la nord de Dunăre prin forța armelor au fost anexate și create pe teritoriul Țării Moldovei mai multe unități teritorial-administrative supuse direct Porții Otomane: Chilia, Cetatea Albă (Akkerman), Tighina (Bender) și Ismail.

2. „*Re'âya*-ua” sau *kaza*-ua, consta dintr-o cetate cu garnizoana militară, un oraș, grupând populația civilă de lângă cetate, un port sau o simplă schelă, cu rosturi vamale sau comerciale, hambare pentru provizii și o zonă agricolă din mai multe sate, pentru aprovizionarea populației urbane.

3. Nucleul „*re'âya*-lei” îl constituia cetatea, cu câteva sute de oșteni întreținuți, de regulă, din veniturile locale sau din cele ale regiunilor învecinate, potrivit sistemului numit *ocaklik*.

4. Rolul pe care îl jucau unitățile teritorial-administrative otomane create pe teritoriul Țării Moldovei și statutul acestora varia în dependență de însemnătate strategică în timp și spațiu.

5. Organizarea provincială otomană, existentă și în teritoriile de la *serhat*, se baza pe principiul general al contrabalansării și neutralizării puterilor în vederea asigurării necontestate a puterii centrale.

⁸³ Valeriu Veliman, „Câteva considerații privind haraciul Moldovei în mijlocul secolului al XVI-lea”, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”*, vol. XIX, Iași, 1982, p. 286.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 287.

⁸⁵ *Cronici turcești privind Țările Române*, p. 262.

⁸⁶ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Cartea moldovenească, 1991, p. 85.

CONSIDERAȚII PRIVIND CERCETAREA RELAȚIILOR MEDIEVALE DINTRE SPAȚIUL ROMÂNESC ȘI CEL ITALIAN*

Florina CIURE**

Considerations Regarding the Research of the Medieval Relations between the Romanian and the Italian Space

Abstract: This article presents the main research directions of the medieval relations between the Romanian and the Italian space, starting with the second half of the 19th century. The main authors and their works are mentioned, as well as the periodicals or volumes of studies that bring together the works of scientific events focused on Italian-Romanian relations. References to the events in Transylvania can be found in the volumes focused on the Venetian-Hungarian relations published in Italian, which introduced in the scientific circuit the papers presented at various symposia, as well as other papers with specific topics, published in Italy. In recent decades, Italian archives have maintained their predominant role in providing information for the history of Italian-Romanian relations in the Middle Ages, frequented by both Romanian and Italian scientists. The research topics reflect the new trends in approaching this type of relationship in the post-Revolution period, for example, the reports of Italian travelers published in volumes are analysed, reinterpreted, to provide an overview of the reflection of Romanian space in the Italian mirror.

Keywords: Romania, Italy, medieval relations, research, studies

Cercetătorii români au explorat bibliotecile și arhivele italiene, unde au găsit numeroase documente conținând informații despre români și istoria lor. O bună parte din aceste documente, împreună cu cele descoperite în alte țări europene, au fost publicate de Academia Română, începând cu 1876, și formează cele 44 de volume ale colecției Hurmuzachi, la care a avut o contribuție fundamentală istoricul român Nicolae Iorga cu ale sale 9 volume. Trebuie amintită și inițiativa școlii istorice maghiare, ce a publicat, sub patronajul Academiei Maghiare de Științe, o culegere de documente intitulată *Monumenta Hungariae Historica* precum și revista *Magyar*

* O variantă ușor modificată a acestui studiu a fost publicată în limba italiană în *Storiografia medievistica in Romania: l'ultimo quarto di secolo* (Atti del Convegno, Roma 19-20 gennaio 2017), *Nuovi Studi Storici*, nr. 112, p. 169-186.

** Muzeograf dr. la Muzeul Țării Crișurilor, Oradea; Email: florinaciure@gmail.com

Történelmi Tár (1855), cunoscută începând din 1877 sub numele de *Történelmi Tár*. Astfel au fost introduse în circuitul științific numeroase informații referitoare la Țările Române, izvoare documentare care au fost apoi traduse și publicate în periodice și volume de specialitate din România. Printre documentele tipărite la Veneția, provenite din arhivele Serenissimei, de mare interes pentru relațiile veneto-transilvane sunt volumele V-VI din *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia*¹, cele conținând rapoartele ambasadurilor venețieni prezentate în fața Senatului Serenissimei la întoarcerea din misiunea diplomatică², precum și *I Diarii* lui Marino Sanudo, 58 de tomuri publicate între anii 1879-1903, care analizează evenimentele din perioada 1494-1533, cu referiri și la spațiul românesc.³

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea s-a început tipărirea unei serii de documente culese din arhivele venețiene, grație inițiativei lui B. P. Hașdeu⁴, Constantin Esarcu și Gian Luigi Frollo. Constantin Esarcu a publicat diverse documente descoperite în arhivele Serenissimei, *dispacci* ambasadurilor venețieni sau scrieri referitoare îndeosebi la Ștefan cel Mare și Petru Cercel.⁵ În schimb, Gian

¹ *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, 6, in *Monumenti storici della R. Deputazione Veneta di storia patria*, serie prima, *Documenti*, Veneția, 1903-1904.

² *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, 3 vol., ed. Eugenio Alberi, Florența, 1840-1855; *Le relazioni degli Stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneti nel secolo decimosettimo. Turchia*, 3 vol., ed. Nicolò Barozzi și Guglielmo Berchet; *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, 1, Bari, 1980; *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato, tratte dalle migliori edizioni disponibili e ordinate cronologicamente*, 2, Germania (1502-1554), 3, Germania (1557-1654), 13, Costantinopoli (1590-1793), ed. Luigi Firpo, Torino, 1968-1984; *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, 14, Costantinopoli. *Relazioni inedite (1512-1789)*, vol. editat de Maria Pia Pedani-Fabris, Padova, 1996.

³ *I Diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall'autografo marciano ital. CL. VII CODD. CDXIX-CDLXXVII*, vol. editat de R. Fulin, F. Stefani, N. Barozzi, G. Berchet, M. Allegri, Veneția, 1879-1902.

⁴ B. P. Hașdeu, „Înălțarea unui ambasador român la demnitatea de cavaler aurat venețian”, *Arhiva istorică*, 2, 1865, p. 69-70.

⁵ Constantin Esarcu, „Ștefanu cel Mare. Documente descoperite în Arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 4/12, 1873, p. 227-232; Idem, „Ștefanu cel Mare. Documente descoperite în Arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 4/13, 1873, p. 235-240; Idem, *Ștefanu cel Mare. Documente descoperite în Arhivele Veneției*, București, 1974; Idem, „Estracte despre România din dispacetele inedite ale trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558-1600, adunate din arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 5/1, 1874, p. 8-9; Idem, „Estracte despre România din dispacetele inedite ale trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558-1600, adunate din arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 5/3, 1874, p. 70-72; Idem, „Estracte despre România din dispacetele inedite ale trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558-1600, adunate din arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 5/5, 1874, p. 121-122; Idem, „Estracte despre România din dispacetele inedite ale trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558-1600, adunate din arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 5/6, 1874, p. 154-156; Idem, „Estracte despre România din dispacetele inedite ale trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558-1600, adunate din arhivele Veneției”, *Columna lui Traian*, 5/9, 1874, p. 238-240; Idem, *Petru Cercel. Documente descoperite în Arhivele Veneției*, București, 1874; Idem, *Ștefan cel Mare. Documente descoperite în arhivele Veneției*, București, 1874; Idem, „Documente inedite din Arhivele Veneției extracte din raporturile lui Giovanni Moro, reședintele venețian în Constantinopole, relative la Petru Cercel”, *Columna lui Traian*, 7/6, 1876, p. 222-230; Idem, „Documente inedite din arhivele Veneției relative la Petru Șchiopul, Mihnea Turcicul, Aron Tiranul,

Luigi Frolo a publicat cercetările efectuate în Arhiva de Stat și la Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția.⁶

În prima jumătate a secolului XX s-au înmulțit edițiile de documente extrase din arhivele venețiene prin grija mai multor cercetători, printre care A. D. Xenopol⁷, Constantin Marinescu⁸ sau Nicolae Bănescu⁹, și îndeosebi Nicolae Iorga.¹⁰ În 1897 a apărut la București al treilea volum din *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor, adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului și publicate cu sprijinul Ministerului de Instrucție Publică*, respectiv documentele din anii 1367-1497, fiind realizat pe baza noilor informații descoperite în arhivele italiene, în special venețiene. Între scrierile din primele decenii ale secolului XX se remarcă cele centrate pe relațiile dintre Veneția și Țările Române¹¹, printre care *Relazioni dei Rumeni colla Venezia* din 1913¹², contribuția *Venezia ed i paesi romeni del Danubio*

1590-1591”, *Columna lui Traian*, 7/6, 1876, p. 280-287; Idem, „O relațiune contemporană inedită despre Ștefan cel Mare (1476) din Biblioteca Marciană din Veneția”, *Columna lui Traian*, 7/8, 1876, p. 376-380; Idem, „Documente inedite din biblioteca ambrosiană de la Milan, relative la victoria lui Ștefan cel Mare de la Racova 1475”, *Columna lui Traian*, 7/9, 1876, p. 420-425; Idem, „Documente din arhivele Veneției. Extracțe din raporturile lui Mateo Zane, președintele venețian la Constantinopole, relative la Aron-Vodă și rivalii săi, 1591-1592”, *Columna lui Traian*, 8/3, 1877, p. 97-108; Idem, *Documente istorice descoperite în arhivele Italiei*, București, 1878; Idem, „Documente istorice inedite descoperite în arhivele din Veneția”, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 1, 1883, p. 140-176; Idem, „Dispacel ambasadorelor venețieni la Constantinopole”, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 1, 1884, p. 83-88; Idem, „Sumariul documentelor păstrate în Arhivul General al Veneției și privitoare la Moldova și Valachia”, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 3, 1885, p. 175-208, 353-370; Idem, „Sumariul documentelor păstrate în Arhivul General al Veneției și privitoare la Moldova și Valachia”, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 4, 1885, p. 601-629; Idem, „Documente din arhivele dei Frari din Venezia (1476)”, *Arhiva*, 3-4, 1893, p. 203-204.

⁶ G. L. Frolo, *O explorație la Arhiva de Stat și la Biblioteca Națională din Veneția*, în *Convorbiri literare*, 17/11, 1883-1884, p. 405-415; Idem, *Raport asupra cercetărilor făcute în Arhiva Statului și în Biblioteca Marciană din Veneția*, în *Analele Academiei Române. Partea activă și dezbateri*, 2/6, 1883-1884, p. 12-29.

⁷ A. D. Xenopol, „Un nou document venețian privitor la Ștefan cel Mare”, *Arhiva*, 18/7-8, 1907, p. 364.

⁸ C. Marinescu, „Legăturile Moldovei cu Polonia într-un raport de ambasador venețian (1575)”, *Revista istorică*, 11/10-12, 1925, p. 270-274.

⁹ Nicolae Bănescu, „Adaos la relațiile bailului Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noștri”, *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 4, 1926-1927, p. 127-134; Idem, „Acte venețiene privitoare la urmașii lui Petru Vodă Șchiopul”, *Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice*, 3/10, 1929, p. 117-132; Idem, „Vechi legături ale țărilor noastre cu genevezii”, *Inchinare lui Nicolae Iorga: cu prilejul împlinirii vârstei de 60 ani*, Cluj, 1931, p. 32-37.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 10, București, 1905; Idem, „O descriere a țărilor noastre pe vremea lui Mihai Viteazul”, *Revista istorică*, 11, 1925, p. 111-114; Idem, „Foaia de zestre a unei domnițe moldovenești din 1587 și exilul venețian al familiei sale”, *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorică*, 6, 1927, p. 213-240; Idem, „O doamnă venețiană a Moldovei?”, *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorică*, 3/7, 1927, p. 107-108.

¹¹ Nicolae Iorga, „La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire”, *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, 2, 1914, p. 289-370; Idem, „Veneția în Marea Neagră, I: Dobrotici”, *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorică*, 2/36, 1913-1914, p. 1043-1071; Idem, „Veneția în Marea Neagră, II: Legături cu Turcii și cu creștinii din Balcani de la lupta de la Kosovo până la cea de la Nicopole (1389-96)”, *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorică*, 2/36, 1913-1914, p. 1071-1118; Idem, „Venezia ed i Romeni”, *L'Europa Orientale*, 9/1-2, 1929, p. 1-24.

¹² Nicolae Iorga, *Relazioni dei Rumeni colla Venezia (1504)*, Roma, 1913.

fino al 1600, publicată în 1922¹³, sau cartea *Ospiti romeni in Venezia (1570-1610)*, din 1932¹⁴, ori despre istoria românilor văzută de călătorii străni.¹⁵

O contribuție importantă, rezultat al cercetărilor în arhivele din Transilvania și Ungaria, dar și din Austria și Italia, a avut-o istoricul Andrei Veress, care între anii 1929-1939 a publicat 11 volume de documente referitoare la istoria celor trei țări române (*Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*). Și tot el este coordonatorul colecției *Fontes Rerum Transylvanicarum* și al volumelor care conțin evidențele studenților transilvăneni care au studiat în Italia¹⁶, îndeosebi la Padova¹⁷, cât și activitatea nunțiilor apostolici în Transilvania¹⁸, și autorul articolului despre istoriograful principelui Sigismund Báthory, venețianul Giovanni Michele Bruto¹⁹, a cărui prezență a fost solicitată în Transilvania pentru a continua opera lui Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*.

Între cele două războaie mondiale istoriografia românească și-a menținut interesul pentru Italia și pentru relațiile italo-române în timpul Evului Mediu. Valoroși cercetători au avut o contribuție importantă la studierea raporturilor dintre Italia și Țările Române și a reflectării istoriei spațiului românesc în operele italiene. Un impuls decisiv în acest sens a fost dat de Accademia di Romania din Roma, datorită eforturilor istoricului și arheologului Vasile Pârvan, cu cele două voluminoase publicații, *Ephemeris Dacoromana* și *Diplomatarium Italicum*, în paginile cărora apar rezultatele cercetărilor membrilor săi. Din *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma* au fost publicate zece volume, ultimul în 1945. Începând cu anul 1925 a văzut lumina tiparului *Diplomatarium italicum*, având ca subtitlu *Documenti raccolti negli archivi italiani* (I, 1925, VIII + 505 p.; II, 1930, IX + 514p.; III, 1934, XI + 421 p.; IV, 1939, IX + 413 p.).²⁰ Marele efort depus de acești cercetători pentru a extrage din arhivele italiene informații referitoare la istoria țărilor române a fost stopat după cel de-al

¹³ Nicolae Iorga, „Venezia ed i paesi romeni del Danubio fino al 1600”, *Scritti storici in memoria di Giovanni Monticolo*, Venezia, 1922.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Ospiti romeni in Venezia (1570-1610). Una storia ch e un romanzo ed un romanzo ch e una storia*, București, 1932.

¹⁵ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin c l turi*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, 1981.

¹⁶ Andrei Veress, *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium, 1221-1864/ Olasz egyetemeken j rt magyarországi tanul k anyak nyve  s iratai, 1221-1864*, Budapesta, 1941.

¹⁷ Andrei Veress, *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium (1264-1864)*, Budapesta, 1915.

¹⁸ Andrei Veress, „Nunții apostolici în Ardeal”, 1592-1600, *Analele Academiei Române, Memoriile Secției istorice*, 3/8, 1927-1928, p. 305-360; Idem, *Relationes nuntiorum Apostolicorum in Transsilvaniam missorum a Clemente VIII (1592-1600). Erd lyorsz gi p pai K vetek jelent sei VIII. Kelemen idej b l, 1592-1600*, Budapesta, 1909 (*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, 2/3).

¹⁹ Andrei Veress, „Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria”, *Archivio Veneto*, 6, 1929, p. 149-175.

²⁰ A se vedea: Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian-Mihai Damian, *Accademia di Romania din Roma 1922-2012*, Roma, 2012; Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian-Mihai Damian, *Accademia di Romania in Roma 1922-2012*, Roma, 2013.

Doilea Război Mondial, când pentru mai bine de patru decenii nu s-au mai efectuat cercetări sistematice în arhivele din Peninsula Italică.

Un rol important în relațiile româno-italiene, în transmiterea de informații directe despre Țările Române și locuitorii lor au avut-o călătorii. Ambasadorii italieni sau nunții apostolici care călătoreau din Polonia până la Constantinopol sau care veneau din Occident și treceau prin Transilvania și prin celelalte două Țări Române, s-au oprit la curtea principilor transilvăneni, a domnilor munteni și moldoveni. Aceștia au scris rapoarte de călătorie, unele publicate în Occident, în tipografiile din orașele italiene, fiind astfel transmise informații despre realitățile din spațiul românesc. În 1968 a început publicarea în limba română a mărturiilor călătorilor străini, inclusiv ale italienilor, în volumele *Călători străini despre Țările Române*.²¹ În primele patru volume, ce reunesc documentele medievale sunt incluse traduceri rapoartelor de călătorie publicate până atunci în edițiile de documente amintite și în diferitele studii ale cercetătorilor români și străini. Tipărirea culegerii de rapoarte de călătorie a fost precedată de lucrarea lui Sadi Ionescu referitoare la biografia călătorilor străini²² (București, 1915), de cea a lui Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania* (București, 1916), sau a lui Claudiu Isopescu asupra operelor geografilor italieni din secolul al XVI-lea cu referiri la Țările Române (București, 1929).²³ În 1931 a apărut lucrarea lui Giacomo Bascapé cu privire la rapoartele de călătorie ale celor care au traversat principatul transilvănean sau au îndeplinit funcții pe lângă conducătorii săi.²⁴ În schimb, Marin Popescu-Spineni analizează operele geografilor italieni, precum Giovanni Antonio Magini și alții, care au descris și Țările Române.²⁵

În 1945 au văzut lumina tiparului studiile lui Aurel Decei și Marina Lupaș-Vlasiu referitoare la consemnările căpitanului gărzii principelui Ioan Sigismund Zápolya (1540-1551; 1556-1571), Giovanandrea Gromo²⁶, care a redactat o descriere a Transilvaniei în două versiuni: una mai scurtă în 1564 adresată Sfântului Scaun, și o alta mai amplă, din anii 1566-1567, dedicată lui Cosimo de Medici, duce de Florența și Siena, dar și cele ale lui Ioan Domșa asupra lui Giorgio Tomasi,

²¹ Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, 3 vol., București, 1968-1971.

²² Sadi Ionescu, *Bibliografia călătorilor străini în ținuturile românești*, s. I; s. a.

²³ Claudiu Isopescu, „Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento”, *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, 16, 1929, p. 19-38.

²⁴ Giacomo Bascapé, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Roma, 1931.

²⁵ Marin Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, 2 vol., București, 1938; Idem, „Giovanni Antonio Magini și Țările Române în secolul al XVI-lea”, *Revista geografică română*, 2/1, 1939, p. 31-34; Idem, *Geografi din secolele XV-XVI*, București, 1942; Idem, *România în izvoare geografice și cartografice. Din Antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978.

²⁶ Aurel Decei, „Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno. Raccolto per Giovanandrea Gromo. Et dedicato allo ill-mo sig-re Cosimo de Medici, Duca di Firenze et Siena”, *Apulum*, 2, 1943-1945, p. 140-213; Marina Lupaș-Vlasiu, „Contribuții documentare la relațiunile dintre Italia și Transilvania în secolul al XVI-lea”, *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, 10, 1945, p. 334-343.

secretarul principelui Sigismund Báthory (1581-1597; 1598-1599; 1601, 1601-1602), care a locuit o perioadă mai lungă de timp în Principat. Sosit în Transilvania în 1596, a redactat o operă apologetică, *Battorea*, tipărită în 1609, și o alta, *Delle guerre et rivolimenti del regno dell'Ungaria e della Transilvania*, publicată la Veneția în 1621²⁷.

Ideea romanității, a originii latine a românilor, este reflectată în rapoartele călătorilor străini, lucru evidențiat de Șerban Papacostea în lucrarea *Les Roumains et la conscience de leur romanité au moyen-âge*²⁸ din 1965, iar mai apoi în cartea lui Adolf Armbruster²⁹ apărută în 1972.

Principalele direcții de cercetare a relațiilor italo-române au fost stabilite de George Lăzărescu și Nicolae Stoicescu în volumul *Țările Române și Italia până la 1600*³⁰, care tratează, chiar dacă pe scurt, relațiile politice, comerciale și artistice dintre spațiul românesc și cel italian, și analizează în manieră critică mărturiile umaniștilor, călătorilor sau negustorilor italieni. În istoriografia raporturilor politice veneto-române se înscrie și contribuția lui Eugen Denize asupra legăturilor dintre Republica marciană și Țările Române în secolele XV și XVI³¹, axată pe relațiile politice dintre Moldova și Țara Românească cu Serenissima.

Referitor la bibliografia relațiilor italo-române până în 1996, foarte utile sunt cele două volume ale Veronicăi Turcuș apărute în 1997³² și articolul „Orientamenti critici nella bibliografia degli studi italo-romeni: le relazioni veneto-romene attraverso le pubblicazioni” din 2003³³, precedate în prima jumătate a secolului XX de studiile lui Mario Ruffini, „Introduzione bibliografica allo studio della Romania”³⁴, Claudiu Isopescu, „La stampa periodica romeno-italiana in Romania e in Italia”³⁵, Pimen Constantinescu, „Bibliografia româno-italiană în 1933”³⁶, sau volumul lui Pasquale Buonincontro, *La presenza della Romania in Italia nel secolo XX. Contributo bibliografico, 1900-1980* (Napoli, 1988). Izvoarele privind istoria românilor conservate în bibliotecile din Italia se regăsesc în volumul din 1998

²⁷ Ioan Domșa, „O descriere italiană a Transilvaniei și țărilor românești din timpul lui Mihai Viteazul”, *Transilvania*, 6-7, 1944, p. 452-46; Idem, „Referințele lui Giorgio Tomasi despre Transilvania și Țările Române”, *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, 10, 1945, p. 290-320.

²⁸ Șerban Papacostea, „Les Roumains et la conscience de leur romanité au moyen-âge”, *Revue Roumaine d'Histoire*, 4, 1965, p. 15-24.

²⁹ Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972.

³⁰ George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, București, 1972.

³¹ Eugen Denize, *Țările Române și Veneția. Relații politice (1440-1541). De la Iancu de Hunedoara la Petru Rareș*, București, 1995.

³² Veronica Turcuș, *Bibliografia istorică româno-italiană (bibliografie selectivă). Evoluția publicațiilor istorice româno-italiene până în 1996*, 2 vol., Cluj-Napoca, 1997.

³³ Veronica Turcuș, „Orientamenti critici nella bibliografia degli studi italo-romeni: le relazioni veneto-romene attraverso le pubblicazioni”, in Grigore Arbore Popescu, *Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, Veneția, 2003, p. 291-310.

³⁴ Mario Ruffini, „Introduzione bibliografica allo studio della Romania”, *L'Europa Orientale*, 15, 1935, p. 236-289.

³⁵ Claudiu Isopescu, *La stampa periodica romeno-italiana in Romania e in Italia*, Roma, 1937.

³⁶ Pimen Constantinescu, „Bibliografia româno-italiană în 1933”, *Hyperion*, 3/11-12, 1934, p. 217-218.

Mărturii românești peste hotare al lui Virgil Cândea³⁷, inițiativă reluată de urmașii săi.³⁸

După Revoluția din 1989 au fost reluate cercetările în arhivele și bibliotecile din Peninsula Italică, atât de către cercetătorii români, cât și de cei italieni, care au introdus în circuitul științific informații interesante privind relațiile italo-române în Evul Mediu. Din 1999, între publicațiile științifice din orașul lagunar se înscrie *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia Umanistica*, urmat după câțiva ani de *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, periodice care abordează în special relațiile italo-române. Din 2004 a reînceput publicarea anuarului Accademiei di Romania, *Ephemeris dacoromana*, în paginile căruia au fost inserate și articole referitoare la relațiile dintre spațiul românesc și cel italian în timpul Evului Mediu, iar în perioada 1997-2006 a văzut lumina tiparului, la Cluj-Napoca, revista *Studi italo-romeni*, patru numere datorate eforturilor depuse de Marian Papahagi.

Argumente similare au fost abordate într-o serie de volume de studii ce reunesc rezultate ale istoricilor români și italieni, prezentate la simpozioane centrate pe teme specifice istoriei Veneției sau relațiilor cu Țările Române.³⁹ Referiri la evenimentele din Transilvania se regăsesc în volumele axate pe raporturile veneto-maghiare publicate în limba italiană⁴⁰, care au introdus în circuitul științific comunicările prezentate la diferite simpozioane, ca de altfel alte lucrări cu teme specifice, publicate în spațiul italian.⁴¹

³⁷ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, 2, *India-Olanda. Supliment Albania-Grecia*, București, 1998, p. 222-239.

³⁸ Vezi Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, serie nouă, III, *India-Olanda*, editor coordonator Ioana Feodorov, București, 2011, p. 51-199.

³⁹ Sante Graciotti, *Italia e Romania, due popoli e due storie a confronto (secc. XIV-XVIII)*, Florența, 1998; G. Arbore Popescu, *Dall'Adriatico al Mar Nero*; Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi, *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Brăila-Veneția, 2004; C. Luca, G. Masi, *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, Brăila-Veneția, 2007; C. Luca, G. Masi, *La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all'Età dei Lumi*, Brăila-Udine, 2012; C. Luca, G. Masi, *Gli antichi Stati italiani e l'Europa Centro-Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna*, Brăila-Udine, 2016.

⁴⁰ Vittore Branca, *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Florența, 1973; Tibor Klaniczay, *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapesta, 1975; V. Branca, *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, Florența, 1979; Béla Köpeczi, Péter Sárközy, *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, Budapesta, 1982; Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, *Hungarica varietas, mediatori culturali tra Italia e Ungheria*, Mariano del Friuli (GO), 2002; Magda Jászay, *Venezia e Ungheria. La storia travagliata di una vicinanza*, Martignaco (UD), 2004; Andrzej Litwornia, G. Nemeth Papo, A. Papo, *Da Aquileia al Baltico attraverso i paesi della nuova Europa*, Mariano del Friuli (GO), 2005.

⁴¹ Carlo de Incontrera, Alba Zanini, *Danubio, una civiltà musicale*, 4, *Croazia, Serbia, Bulgaria, Romania*, Monfalcone, 1994.

Arhivele italiene și-au păstrat și în ultimele decenii rolul predominant în furnizarea de informații pentru istoria relațiilor italo-române în Evul Mediu, frecventate fiind atât de oameni de știință români⁴², cât și italieni.⁴³ De exemplu Ioan-Aurel Pop publică mărturia lui Iacomo Verganalli da Pisa referitoare la campania din Moldova a lui Soliman Magnificul din 1538⁴⁴, Ovidiu Cristea un document privind evenimentele din Transilvania anului 1551⁴⁵, iar Andrei Pippidi a valorificat în diferite studii cercetările din arhivele din Veneția, Florența, Ferrara, Bologna, Mantova, Genova, Siena.⁴⁶ În istoriografia raporturilor politice veneto-române se înscrie contribuția lui Eugen Denize asupra legăturilor dintre Republica marciană și țările române în secolele XV și XVI⁴⁷, continuată de Cristian Luca, în teza de

⁴² Cr. Luca, „Alcune notizie veneziane riguardanti la storia dei romeni nel Cinque-Seicento”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 4, 2002, p. 349-355; F. Ciure, „Nuove fonti veneziane riguardanti la contesa per il trono dell’Ungheria tra Ferdinando d’Asburgo e Giovanni Zápolya (1526-1538)”, *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 3, 2003, p. 51-72; Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, București, 2004; Idem, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Brăila, 2004; Idem, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Suceava, 2004, p. 187-274; Ioan-Aurel Pop, „Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l’Impero Ottomano all’inizio del XVI secolo”, in *L’Italia e l’Europa Centro-Orientale*, p. 95-107; Idem, „Tra gli Asburgo e gli Ottomani: la Transilvania alla metà del XVI secolo”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 6-7, 2004-2005, p. 185-204; F. Ciure, „Libri e manoscritti riguardanti i Principati Romeni conservati nella Biblioteca del Civico Museo Correr di Venezia (sec. XVI-XIX)”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca. Series Historica*, 44, 2005, p. 483-501; Șerban Marin, *Studii venețiene*, I, *Veneția, Bizanțul și spațiul românesc*, București, 2008; Cr. Luca, F. Ciure, „Cenni sulle gesta di Mattia Corvino nella storiografia minore italiana del Cinque-Seicento”, în *Studia Varia in Honorem Professoris Ștefan Ștefănescu Octogenarii*, ed. C. Luca, I. Căndea, București-Brăila, 2009, p. 281-300; I-A. Pop, „Ambasadorii venețieni din Imperiul Romano-German despre Principatele Române și Ungaria (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)”, în *Multa & Varia. Studii offerte a Maria Marcella Ferraccioli e Gianfranco Giraudo*, ed. F. Creț Ciure, V. Nosilia, A. Pavan, Milano, 2012, p. 393-410.

⁴³ M. Marcella Ferraccioli, Gianfranco Giraudo, „Il Codice Cicogna 2738 del Museo Correr di Venezia”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 1, 1999, p. 51-65; M. M. Ferraccioli, G. Giraudo, „Manuscrits vénetsiens concernant les Pays Roumains dans la Bibliothèque du Museo Correr de Venice (XVI-XVIII siècles)”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e di Ricerca Umanistica di Venezia*, 2, 2000, p. 143-153; M. M. Ferraccioli, G. Giraudo, „Tra spirito di crociata e visione geopolitica: Valacchia, Moldavia e Transilvania nel carteggio di Minuccio Minucci”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e di Ricerca Umanistica*, 5, 2003, p. 369-377; M. M. Ferraccioli, G. Giraudo, „Un pamphlet di Minuccio Minucci contro Giorgio Biandrata”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e di Ricerca Umanistica*, 8, 2006, p. 297-307; G. Masi, Esponenti della famiglia Genga alla corte di Sigismondo Báthory, *Nobiltà*, 15/81, 2007, p. 595-606.

⁴⁴ I-A. Pop, „O mărturie venețiană contemporană despre evenimentele din anul 1538”, în *Studii și materiale de istorie medie*, 23, 2005, p. 241-252.

⁴⁵ O. Cristea, „«Successi del Hungaria del 1551»: lupta pentru Transilvania (1551-1552) într-un izvor contemporan inedit”, *Revista Istorică*, 8/1-2, 2007, p. 5-25.

⁴⁶ Andrei Pippidi, „I Paesi Romeni e Venezia. Nuove testimonianze”, *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 1, 1999, p. 23-50; Idem, „Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare”, *Studii și materiale de istorie medie*, 20, 2002, p. 15-21.

⁴⁷ Eugen Denize, *Veneția și Țările Române. Relații politice (1440-1541)*, de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareș, București, 1995.

doctorat axată pe relațiile politice dintre Moldova și Țara Românească cu Serenissima în veacul al XVII-lea.⁴⁸ O serie de teze de doctorat cu privire îndeosebi asupra Transilvaniei au văzut lumina tiparului grație deopotrivă cercetătorilor români și celor italieni.⁴⁹ O contribuție importantă la reliefaarea unor aspecte din cadrul relațiilor medievale transilvano-italiene o au Gizella Nemeth Papo și Adriano Papo, prin monografiile dedicate unor personalități ale vieții politice și ecleziastice.⁵⁰

În ultimii ani, rapoartele călătorilor venețieni publicate în volumele de documente citate sunt reanalizate, reinterpretate, pentru a descoperi imaginea spațiului românesc în oglinda italiană.⁵¹ Viziunea autorilor italieni asupra identității românilor în secolul al XVI-lea este analizată în diverse articole de academicianul Ioan-Aurel Pop⁵² și de Octavian Tătar.⁵³ În 2010, acesta din urmă făcea o analiză critică a elitei valahe așa cum apare în *Memorial*-ul genovezului Franco Sivori⁵⁴, secretar la curtea lui Petru Cercel, domn al Țării Românești (1583-1585), care a văzut lumina tiparului doar în 1944, după ce a fost descoperit în Arhiva Secretă a

⁴⁸ Cr. Luca, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice, comerciale și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenissima*, București, 2007.

⁴⁹ Andrea Fara, *La formazione di un economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, Napoli, 2010; Iulian Mihai Damian, *Ioan de Capestrano și Cruciada Târzie*, Cluj-Napoca, 2011; F. Ciure, *Relațiile dintre Veneția și Transilvania în secolele XVI-XVII*, Brăila-Oradea, 2013; G. Masi, *I rapporti tra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania (1540-1699): un caso, i fratelli Genga, Aracne*, Roma, 2015.

⁵⁰ G. Nemeth Papo, A. Papo, *Ludovico Gritti: un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la corona d'Ungheria*, Edizioni della Laguna, 2002; G. Nemeth Papo, A. Papo, *Pippo Spano: un eroe antiturco antesignaro del Rinascimento*, Edizioni della Laguna, 2006; A. Papo, G. Nemeth Papo, *Frate Giorgio Martinuzzi: cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Roma, 2017; *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Oradea, 2019.

⁵¹ Paul Cernovodeanu, *Societatea românească văzută de călătorii străini (secolele XV-XVIII)*, București, 1973; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*; Dan Amedeo Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, 2 vol., București, 1985-1986; Alba Zanini, „Viaggiatori italiani in Romania nei secoli XVI-XIX”, *Danubio, una civiltà musicale*, p. 179-196; Luisa Valmarin, „Ritratti rumeni nella storiografia italiana rinascimentale”, *Italia e Romania*, p. 141-158; Giovanna Motta, *Viaggiando nelle terre romene: Italiani ed europei nei principati (secc. XVI-XIX)*, Viterbo, 2004; Nicolae Bocșan, Ioan Bolovan, *Călători din spațiul românesc în Occident (secolele XVI-XX)*, Cluj-Napoca, 2004; Aurel Chiriac, „Oradea medievale nelle relazioni dei viaggiatori stranieri (secoli XI-XVII)”, in *Transylvanian Review*, 23/1, 2014, p. 77-88.

⁵² I.-A. Pop, „Italian Authors and the Romanian Identity in the 16th Century”, *Revue Roumaine d'Histoire*, 39/1-4, 2000, p. 39-49; Idem, „The Romanian Identity in the 16th Century According to Italian Authors”, *Transylvanian Review*, 10/4, 2001, p. 3-10; Idem, „Identită dei romeni nel XVI secolo nella visione degli autori italiani”, in *Romania e România. Lingua e cultura romena di fronte all'Occidente*, ed. Teresa Ferro, Udine, 2003, p. 209-218; Idem, *Identitatea românească*, București, 2016; a se vedea și F. Ciure, „L'identită dei romeni transilvani rispecchiata negli scritti veneziani (secoli XVI-XVII)”, *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 9, 2012, p. 149-147; Eadem, „La Transilvania in alcune relazioni di viaggiatori veneziani del Cinquecento”, *Studia historica, adriatica ac danubiana*, 1-2, 2010, p. 75-90.

⁵³ Octavian Tătar, „Transilvania identitară a secolelor XV-XVI”, *Sargeția*, 35-36, 2007-2008, p. 260-281.

⁵⁴ Octavian Tătar, „Boierii sunt oameni fără carte și foarte închipuiți. Relatările unui genovez despre starea elitei valahe pe la anul 1584”, *Annales Universitatis Apulensis*, 14, 2010, p. 71-82.

Vaticanului de către istoricul Ștefan Pascu.⁵⁵ Lui Petru Cercel, domnul muntean care a locuit o perioadă de timp în Italia, îi este dedicată de Cristian Luca⁵⁶, în 2000, o a doua monografie, după cea publicată în 1944 de Ștefan Pascu.⁵⁷

Datorită relațiilor cu Sfântul Scaun, elita ecleziastică transilvăneană era formată din italieni. Ruggiero di Puglia a fost capelan apoi arhidiacon al Capitlului catedralei din Oradea. În timpul invaziei otomane va reuși cu greu să se salveze. Ne va lăsa o descriere a expediției tătarilor din anul 1241 din împrejurimile Oradei, publicată în română în 1935, în traducerea lui G. Popa-Lisseanu.⁵⁸ În 2006 a fost tipărită o ediție anastatică a acestei cărți, cu o prefață de Doru Marta și o postfață a lui Emanuel Engel.⁵⁹

Bogate informații despre Țările Române de la sfârșitul secolului al XVI-lea se regăsesc în *Geografia* iezuitului Antonio Possevino⁶⁰, tipărită de Giovanni Battista Ciotti în 1598. Contribuția sa la fondarea colegiului iezuit din Cluj și referințele sale despre români din descrierea Transilvaniei au fost analizate de Ioan-Aurel Pop⁶¹, în timp ce Otilia-Ștefania Damian aprofundează activitatea sa în câteva studii și în monografia pe care i-a dedicat-o în 2015.⁶² Despre confesiunea și biserica românilor în viziunea autorilor italieni din secolul al XVI-lea ne vorbește un alt studiu al profesorului Ioan-Aurel Pop.⁶³

Relațiile italo-române au o durată îndelungată și au primit impulsuri permanente datorate în special fondului etno-lingvistic comun. Legăturile politice, culturale și economico-comerciale au fost facilitate de mișcarea intensă din Evul Mediu târziu în bazinul oriental al Mediteranei și al Mării Negre, de circulația călătorilor occidentali, inclusiv cei italieni, în aceste părți ale Europei. Un capitol important al relațiilor dintre italieni și români în Evul Mediu târziu este cel referitor la prezența negustorilor venețieni și genovezi în Marea Neagră în secolele XIII-XV, care a fost analizată în diverse studii

⁵⁵ Ș. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944.

⁵⁶ Cr. Luca, *Petru Cercel un domn umanist în Țara Românească*, București, 2000.

⁵⁷ Ș. Pascu, *op. cit.*

⁵⁸ *Cântecul de jale de Rogerius*, trad. Gheorghe Popa-Lisseanu, București, 1935.

⁵⁹ Rogerius, *Carmen miserabile*, ediție anastatică, cuvânt-înainte de Doru Marta, postfață de Emanuel Engel, Oradea, 2006.

⁶⁰ *Apparato all'istoria di tutte le nationi et il modo di studiare la geografia*, di Antonio Possevino, In Venetia, presso Gio. Battista Ciotti, 1598.

⁶¹ I.-A. Pop, „Antonio Possevino despre români”, în *Artă, Istorie, Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, ed. C. Firea, C. Opreanu, Cluj-Napoca 2003, p. 165-167; Idem, „Antonio Possevino e i suoi riferimenti ai Romeni”, în *Antonio Possevino, i Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania*. Atti della Giornata di Studio (Cluj-Napoca, 4 dicembre 2007), ed. Alberto Castaldini, Roma, 2009, p. 59-65; Idem, „Începuturile: Colegiul iezuit din 1579-1581”, *Istoria Universității „Babeș-Bolyai”*, ed. Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 2012, p. 15-19.

⁶² Otilia-Ștefania Damian, „La tradizione della Transilvania di Antonio Possevino e l'evoluzione temporale delle volontà del suo autore”, *Ephemeris Dacoromana*, 13, 2011, p. 165-208; Eadem, „Tra censura e autocensura. Antonio Possevino sulla Chiesa dei Valacchi della Transilvania (1583)”, în *Studi per i sessant'anni della Biblioteca Romana di Freiburg*, coord. L. Grassi, Genova, 2011, p. 31-59; Eadem, *Antonio Possevino e la Transilvania tra censura e autocensura*, Cluj-Napoca, 2015.

⁶³ I.-A. Pop, „Confesiunea și biserica românilor în viziunea unor autori italieni din secolul al XVI-lea (până la Mihai Viteazul)”, în *300 de ani de la unirea bisericii românești din Transilvania cu biserica Romei*, ed. Gheorghe Gorun, Ovidiu Horea Pop, Cluj-Napoca, 2000, p. 69-80.

de B. P. Hașdeu⁶⁴, Nicolae Iorga⁶⁵, Gheorghe Brătianu⁶⁶, N. Bănescu⁶⁷, M. Berza⁶⁸, B.T. Cămpina⁶⁹, P.P. Panaitescu⁷⁰. Aceste teme au fost continuate și extinse de Ștefan Andreescu⁷¹, Șerban Papacostea⁷², iar mai recent de Ovidiu Cristea⁷³, George Lăzărescu⁷⁴ și mai ales de Andreea Atanasiu, ale cărei cercetări sistematice par a se axa în mod predilect asupra comerțului și navigației în bazinul Mării Negre.⁷⁵

⁶⁴ B. P. Hașdeu, „San Giorgio și Calafato”, *Columna lui Traian*, 1/57, 1870, p. 116.

⁶⁵ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899; Idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1900, p. 39-59; Idem, *La politique vénitienne*; Idem, *Veneția în Marea Neagră*; Idem, *I Genovesi nel Mar Nero*, Genova, 1925.

⁶⁶ Ghe. I. Brătianu, *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, București, 1922; Idem, *Vicina I. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, București, 1923; Idem, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle (1281-1290)*, București, 1927; Idem, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; Idem, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, București, 1933; Idem, „Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits”, *Echos d'Orient*, 33, 1934, p. 148-162; Idem, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-1333 et la notion de latinité*, București, 1939; Idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, trad. M. Spinei, ed. V. Spinei, Iași, 1999.

⁶⁷ N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*.

⁶⁸ Mihai Berza, „La Mer Noire à la fin du Moyen âge”, *Balkanica*, 4, 1941, p. 409-435.

⁶⁹ B.T. Cămpina, „Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII-XV”, *Studii. Revistă de istorie*, 1 (1953), p. 191-237.

⁷⁰ P. P. Panaitescu, „Coloniile italiene la Marea Neagră”, in *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 270-279.

⁷¹ Ștefan Andreescu, *Din istoria Marii Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001.

⁷² Ș. Papacostea, *Venice et les Pays Roumains au Moyen âge*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV. Atti del I Convegno Int. di Storia della Civiltà Veneziana*, vol. 2, ed. Agostino Pertusi, Florența, 1973, p. 599-624; Idem, „De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle”, *Revue des études sud-est européennes*, 16/1, 1978, p. 65-79; Idem, „Gênes, Venice et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècle”, *Revue Roumaine d'Histoire*, 29/3-4, 1990, p. 211-236; Idem, „Genovezii din Marea Neagră și integrarea Europei Centrale în comerțul intercontinental”, *Revista istorică*, 7-8, 1996, p. 477-482; Idem, „Genovezii în Marea Neagră (1261-1453). Metamorfozele unei hegemonii”, in *Marea Neagră. Puteri maritime – Puteri terestre (sec. XIII-XVIII)*, București, 2006, p. 21-49.

⁷³ O. Cristea, *Veneția și Marea Neagră*; Idem, „Venezia ed il Mar Nero”, *Anuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 8, 2006, p. 109-118; Idem, „Comerț și cruciadă în Mediterana la cumpăna sec. XV-XVI: cazul venețian”, în *România în Europa universală (între Orientul bizantin și Occidental latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila, 2008, p. 601-631.

⁷⁴ G. Lăzărescu, „L'attestazione della presenza degli italiani – genovesi e veneziani – sulle sponde del Ponto Eusino (Mar Nero)”, in *Interferențe ovidiene*, Constanța, 2009, p. 173-176.

⁷⁵ Andreea Atanasiu, „Marea Neagră și Marea Mediterană în porturile italiene și catalane din sec. XIII-XIV”, *Marea Noastră*, 8/28, 1998, p. 18-19; A. Atanasiu-Croitoru, „Centre comerciale genoveze la Dunărea de Jos în secolele XIII-XIV”, *Anuarul Muzeului Marinei Române – 1999*, 2, 2000, p. 113-118; A. Atanasiu, „Porturile italiene și catalane de ev mediu”, *Yacht Magazin*, 8, 2001, p. 46-47; Eadem, „Marea Neagră și Republicile maritime italiene”, *Analele Dobrogei*, 7, 2002, p. 34-40; Eadem, „Nave venețiene și genoveze în bazinul pontic (sec. XIII-XIV)”, *Studii și Materiale de Istorie. Medie*, 21, 2003, p. 103-116; Eadem, „Nave italiene în Marea Neagră. Condiții de navigație (secolele XIII-XIV)”, *Anuarul Muzeului Marinei Române – 2003*, 6, 2004, p. 221-228; Eadem, „Destinații italiene în bazinul pontic – rute curente (secolele XIII-XIV)”, in *Anuarul Muzeului Marinei Române-2005*, 8, 2006, p. 57-74; A. Atanasiu-Găvan, „Nave venețiene și genoveze în bazinul pontic”, în *Marea Neagră. Puteri maritime-puteri terestre*, p. 50-75; Eadem, „Componența echipajelor de la bordul navelor italiene, în

Prezența italiană în Țările Române este abordată și de Dan Amedeo Lăzărescu⁷⁶, Eugen Denize⁷⁷, Iacob Mârza și Ioan-Zevedei Drăghîță, ultimii doi cu referiri în special la Alba Iulia, capitala principatului transilvănean.⁷⁸ Îndeosebi spre sfârșitul secolului al XVI-lea, la curtea lui Sigismund Báthory se aflau nenumărați italieni, iar printre aceștia mulți muzicieni, atrași de promisiunea che quel paese era tutto oro, cum îi zicea doctorul Mario Quadrio iezuitului Antonio Possevino, realitate subliniată de Viorel Cosma⁷⁹ și Vasile Tomescu⁸⁰. Viața și activitatea celor mai renumiți muzicieni, între care capelmaistrul Giovanni Battista Mosto, au fost analizate de Eugenio Kastner⁸¹ și de Elena Zottoviceanu⁸², ale căror studii au fost completate cu o contribuție din partea istoriografiei maghiare.⁸³ Emile Haraszti⁸⁴, Klemens Schnorr⁸⁵, iar mai recent Felician Roșca au evocat personalitatea compozitorului Girolamo Diruta, autor al importantului tratat teoretico-practic pentru studierea instrumentelor cu taste, *Il Transilvano*, dedicat principelui Sigismund Báthory.⁸⁶ Pietro Busto, unul dintre muzicienii care locuiau

bazinul pontic al secolelor XIII-XIV”, *Anuarul Muzeului Marinei Române-2006*, 9, 2007, p. 73-88; A. Atanasiu, *Veneția și Genova în Marea Neagră. Nave și navigație (1204-1453)*, Brăila, 2008; Eadem, „Țipuri de nave italiene la Dunărea de Jos în secolele XIII-XIV”, *Studii danubiene*, 1/1, 2009, p. 70-77; A. Atanasiu-Croitoru, „A few aspects concerning the Italian Maritime Republics in the Black Sea”, *Analele Universității „Ovidius” Constanța – Seria Istorie*, 8, 2011, p. 27-34.

⁷⁶ D. A. Lăzărescu, *Prezențe italiene în Transilvania în secolele XV-XVI*, (2), în *Academica*, 3, 1993, p. 31-32.

⁷⁷ Eugen Denize, *Italia și italienii în cultura română până la începutul secolului al XIX-lea*, București, 2002.

⁷⁸ Iacob Mârza, Zevedei-Ioan Drăghîță, *Italieni la Alba Iulia în epoca Principatului*, în *Cumidava*, 27, 2004, p. 99-108; I. Mârza, Z.-I. Drăghîță, „Italiani ad Alba Iulia nell’epoca del Principato autonomo di Transilvania (1541-1691)”, în *L’Italia e l’Europa Centro-Orientale attraverso i secoli*, p. 147-157.

⁷⁹ Viorel Cosma, „Alba Iulia, un centru de înfloritoare cultură muzicală renașcentistă”, *Muzica*, I, 1976, p. 11-13.

⁸⁰ Vasile Tomescu, *Oriente-Occidente: i rapporti fra l’Italia e la Romania*, în *Danubio, una civiltà musicale*, vol. IV. *Croazia, Serbia, Bulgaria, Romania*, ed. Carlo de Incontrera, Alba Zanini, Monfalcone, 1994, p. 301-316.

⁸¹ Eugenio Kastner, „Un compositore italiano alla corte transilvana nel secolo XVI”, *Corvina*, 1, 1921, p. 90-91; Idem, „Cultura italiana alla corte transilvana nel secolo XVI”, *Corvina*, 2, 1922, p. 40-56.

⁸² Elena Zottoviceanu, „Giovanni Battista Mosto, un compositeur italien à Alba Iulia, au XVIe siècle”, *Revue Roumaine d’Histoire de l’Art. Série Théâtre, Cinéma*, 13, 1976, p. 95-115.

⁸³ Péter Király, „Giovannbattista Mosto – egy 16. századi „száguldó muzsikuss” Erdélyben” in *Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások*, Budapest, 2003, p. 53-68; Idem, „Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből” *Magyar könyvszemle*, 4, 2004, p. 384-388.

⁸⁴ Emile Haraszti, „Les rapports italo-transylvains de «Il Transilvano» de Girolamo Diruta”, *Mélanges de musicologie offerts à Lionel de la Laurencie*, Paris, 1933, p. 73-84; Idem, „Les rapports italo-transylvains de «Il Transilvano» de Girolamo Diruta”, *Archivium Europae Centro-Orientalis*, 6, 1940, p. 312-324; Idem, „Il Transilvano di Girolamo Diruta, contributo alla storia delle relazioni spirituali italo-ungheresi”, *Corvina*, 3, 1943, p. 117-127.

⁸⁵ Klemens Schnorr, „L’organaria nei paesi del Basso Danubio”, în *Danubio, Una civiltà musicale*, p. 111-122.

⁸⁶ Felician Roșca, „Il Transilvano de Girolamo Diruta sau muzică de orgă renașcentistă la Alba Iulia”, *Studi Italo-Romeni*, 3, 2001, p. 109-114.

la Alba Iulia, este autorul scrisorii ce conținea o descriere istorică și geografică a Transilvaniei, dar vorbea și de „conspirația” din 1594, în timpul căreia au fost arestați 13 nobili. Scrisoarea, aflată în diverse căpii în bibliotecile italiene, a fost redactată în favoarea patronului său pentru a justica execuțiile adversarilor săi, după cum este scos în evidență de lucrarea lui Gabriel-Virgil Rusu.⁸⁷

Numeroși arhitecți italieni au sosit în Transilvania pentru a edifica sisteme de fortificații și diverse construcții la cererea principilor sau anumitor nobili. Importantă este contribuția istoricului italian Leone Andrea Maggiorotti⁸⁸, publicată în 1936, în ceea ce privește activitatea arhitecților italieni din afara peninsulei de origine. Operele acestor arhitecți sunt inventariate și analizate de Gheorghe Sebestyén și Victor Sebestyén în cartea dedicată arhitecturii renascentiste din Transilvania.⁸⁹ Teme similare au fost tratate de Gh. Sebestyén în alte studii specifice și într-o monografie.⁹⁰ Activitatea arhitecților italieni în Transilvania în decursul secolelor XVI-XVII este analizată de cercetătorii Andrei Kovács, Mircea Țoca și Nicolae Sabău⁹¹, în timp ce Endre Marosi s-a aplecat exclusiv asupra venețienilor care au participat la consolidarea sistemului de fortificații.⁹² L. A. Maggiorotti și Florio Banfi analizează contribuția arhitecților italieni la realizarea fortificațiilor orașelor Timișoara și Lipova.⁹³ Influențele venețiene în arta Transilvaniei au fost evidențiate de cercetătoarea Jólán Balogh⁹⁴, al cărui studiu documentat prezintă principalele elemente arhitecturale comune spațiului italian și transilvănean, datorate arhitecților venețieni sau transilvănenilor care la Veneția au intrat în contact cu realitățile edilitare din cetatea lagunară sau din *Terraferma*. Gheorghe Mândrescu analizează activitatea de la Bistrița⁹⁵ a lui Petrus Italus di Lugano, un reprezentant al școlii veneto-

⁸⁷ Gabriel-Virgil Rusu, „Politică și societate în Principatul Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVI-lea: conspirația nobiliară de la Cluj (1594)”, *Crisia*, 38, 2008, p. 65-74.

⁸⁸ Leone Andrea Maggiorotti, *Architetti e architetture militari. L'opera del genio italiano all'estero. Gli architetti militari*, 2, Roma, 1936.

⁸⁹ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963.

⁹⁰ G. Sebestyén, „Castelele și curiile Renașterii transilvane”, *Acta Musei Napocensis*, 22-23, 1985-1986, p. 270-274; Idem, *O pagină a arhitecturii României: Renașterea*, București, 1987.

⁹¹ Andrei Kovács, Mircea Țoca, „Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, 18/2, 1973, p. 20-34; Nicolae Sabău, *Maestri italiani nell'architettura religiosa Barocca della Transilvania/Maestri italiani în arhitectura religioasă barocă din Transilvania*, București, 2001; Idem, *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*, Cluj-Napoca, 2007.

⁹² Endre Marosi, „Partecipazione di architetti militari veneziani alla costruzione del sistema delle fortezze di confine in Ungheria tra il 1541 e il 1593”, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, p. 201-207.

⁹³ L. A. Maggiorotti, Florio Banfi, „Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania”, *Atti dell'Istituto di Architettura militare*, Roma, 193[2?], p. 3-21.

⁹⁴ Balogh Jólán, „Influssi veneziani nell'arte della Transilvania”, in *Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Veneția, 1971, p. 188-194.

⁹⁵ Gheorghe Mândrescu, „Activitatea lui Petrus Italus de Lugano”, *Acta Musei Napocensis*, 16, 1979, p. 225-233; Idem, „L'attività dell'architetto Petrus Italus da Lugano a Bistrița, in Romania”, in *Bollettino Storico della Svizzera Italiana*, 96/4, 1984, p. 151-178; Idem, „Nuovi riferimenti sul contributo di Petrus Italus da Lugano nella trasformazione in stile rinascimentale della basilica gotica di San Nicola di Bistrița”, in *Maestri ticinesi in Transilvania*, p. 13-28.

lombarde⁹⁶, iar Andrei Kovács pare a fi clarificat identitatea autorului proiectului cetății renaștiste de la Oradea, atribuind-o lui Giulio Cesare Baldigara.⁹⁷

Dar și transilvănenii, muntenii și moldovenii au fost prezenți pe teritoriul italian⁹⁸, în calitate de ambasadori⁹⁹, studenți, principii sau aspiranți la tronul țărilor române. Filip More de Ciula, considerat primul umanist de origine română, prieten al lui Aldo Manuzio, a fost ambasador al regelui Vladislav al II-lea (1490-1516) în orașul lagunar. Informațiile conținute în studiul lui Ioan Drăgan¹⁰⁰ sunt confirmate de Martin Lowry¹⁰¹, cât și de Carlo Coco și Flora Manzonetto¹⁰², acestea evidențiind relațiile celebrului tipograf venețian cu reprezentanți de seamă ai umanismului transilvănean. Universitățile italiene sunt frecventate de tineri provenind din Țările Române, lucrările publicate de ei fiind o mărturie a prezenței lor pe pământ italian.¹⁰³

În ultimii ani, istoriografia română a reluat, chiar dacă lent, ritmul constant al cercetării relațiilor dintre Peninsula italică și spațiul românesc în timpul Evului Mediu. Chiar dacă se evidențiază caracterul discontinuu al studierii fondurilor documentare din arhivele italiene, ca de altfel și al temelor abordate, este relevant interesul pentru exploatarea arhivelor și bibliotecilor italiene pentru a scoate la lumină documente inedite referitoare la relațiile italo-române, noile cercetări fiind prezentate la simpozioane sau publicate în volume de studii sau în diverse reviste științifice. Se remarcă, totodată, și tendința de a reanaliza izvoarele deja publicate în culegerile de documente, pentru a oferi noi interpretări conform abordărilor moderne.

⁹⁶ Edoardo Arslan, *Arte e artisti dei Laghi Lombardi*, Como, 1959; Aldo Crivelli, *Artisti ticinesi dal Baltico al Mar Nero. Svezia-Polonia-Cecoslovacchia-Austria-Jugoslavia-Ungheria/Romania-Turchia. Catalogo critico*, Locarno-Lugano-Chiasso-Bellinzona-Ascona-Biasca, 1969.

⁹⁷ A. Kovács, „L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea”, in *Omagiu a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca 1996, p. 253-258.

⁹⁸ George Lăzărescu, *Prezențe românești în Italia*, București, 1995.

⁹⁹ A. Pippidi, „O solie din Moldova la Veneția”, in *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p. 499-508.

¹⁰⁰ Ioan Drăgan, „Diplomatul și umanistul de origine română Filip More din Ciula (1470?-1526)”, *Apulum*, 21, 1983, p. 185-189; Idem, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, București, 2000.

¹⁰¹ Martin Lowry, *Il mondo di Aldo Manuzio. Affari e cultura nella Venezia del Rinascimento*, Roma, 1984.

¹⁰² Carlo Coco, Flora Manzonetto, *Da Mattia Corvino agli Ottomani. Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria. 1458-1541*, Veneția, 1990, p. 67-74.

¹⁰³ Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* București, 1979; Miklós Szabó, S. Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged, 1992; A. Fara, „I Sassoni di Transilvania nelle Università d'Europa tra XIV e XVI secolo”, *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 8, 2006, p. 118-133; F. Ciure, „Stefano Báthory, studente a Padova”, *Studia historica ac danubiana*, 5/1-2, 2012, p. 72-81; Eadem, „Studenti di Oradea all'Università di Padova nei secoli XIV-XVII”, *Studia historica ac danubiana*, 6/1-2, 2013, p. 80-90; vezi și Eadem, *Venezia e Oradea nei secoli XIII-XVIII. Interferenze economiche, culturali e artistiche*, Oradea-Venezia, 2020, p. 88-105.

FOAMETEA ȘI CIUMA DIN TRANSILVANIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA

Mihai GEORGIȚĂ*

Plague Epidemics in Transylvania at the Beginning of the Seventeenth Century

Abstract: In the first half of the seventeenth century, Transylvania was hit by four plague waves. The epidemic of 1602-1603, extremely virulent, broke out against the background of the 15-year war and the battles in which the principality was involved. The main big cities in Transylvania were severely affected by the plague that decimated in some places over half of the population. Only Sibiu managed through measures to prevent it to be very little affected, except for the epidemic at the beginning of the century, when the city and the fortress were under siege. If in the urban environment, where the population density was higher, it naturally registered a high mortality, many villages were left deserted, because when the epidemic occurs, their inhabitants leave their households. According to notes from the time, this phenomenon in rural areas was more common among Romanians, followers of the Orthodox cult. At the opposite pole are Calvinists and Unitarians, who do not admit the plague, and believed that the epidemic was of divine origin and if he was predestined to die of the plague I should not try to oppose or flee. However, the plague was considered a supreme evil by everyone and it produces from fear or anxiety and collective psychoses, to the most brutal instinct for conservation and public hysteria. In addition to collective prayers, religious processions or various magical-religious rituals, the main measures to combat were the quarantine, isolation and treatment of the sick or dying, if not abandoned, with various methods used at the time.

Keywords: plague, epidemic, Transylvania, war, seventeenth century

După o absență îndelungată, după ce începutul veacului al XVI-lea a lovit crunt Andaluzia, ciuma explodează la sfârșitul secolului al XVI-lea în Spania. De fapt, ciuma nu părăsise niciodată peninsula, apărând cu regularitate în porturi. Ciuma din 1596-1602 pustiește practic Spania. Ea a fost numită de specialiști adevărata ciumă medievală, căci numărul celor care au murit atunci de ciumă n-a mai fost înlocuit până pe la 1770.¹

* Arhivist, Arhivele Naționale-Serviciul Județean Bihor; e-mail: misu_arhive@yahoo.com

¹ Ea a avut o particularitate, un fapt aproape unic în istoria mediteraneană a Spaniei: venea din nord. Ciuma lovea în același timp cu o severitate deosebită țărmurile Normandiei. Ea s-a răspândit din Cordiliera Cantabrică. Deprinsă și relativ imunizată față de epidemiile de ciumă venite din sud, Spania avea să sucumbe în fața atacului unei epidemii din nord. Atinge numai puțin sudul peninsulei, dar se

În centrul și estul Europei, ciuma apare pe fundalul războiului (1593-1606) care avea ca protagoniști principali Imperiul Habsburgic și Imperiul Otoman. Chiar de la debutul secolului al XVII-lea, acest război cumplit își va răsfrânge toate nenorocirile și asupra Transilvaniei, și ea o provincie transformată într-un amplu teatru de confruntări militare. Războiul îndelungat a adus inevitabil foametea, la care un aport însemnat l-au avut și anomaliiile climatice dintre 1601-1603, cu ierni lungi și geroase, frig, îngheț și grindină în mai și iunie.² Subnutriția și debilitatea organismelor au înlesnit apoi apariția și răspândirea epidemiilor.

Cronica lui Sepsi Laczkó Máté, menționează cazuri de ciumă în Ardeal chiar din anul 1600.³ Analiza unor izvoare indică, fără a exclude și contribuția tifosului, o mortalitate excesivă la Sibiu în anul 1601, astfel încât la 16 martie 1601 s-a deschis un nou cimitir în fața porții Sag.⁴ În autobiografia cronicarului brașovean Tatrosi György se arată că fratele său mai mare Luca, născut în aprilie 1598, a murit la doar trei ani în ciuma cea mare (az Nagy Pestiben holt), fiind răpus de molimă pe 26 septembrie 1601.⁵ Cu toate acestea, cronica lui Simonis Czauck reține că începând din ianuarie 1601 în întreaga Transilvanie multă lume murea de variolă, iar din primăvară din cauza unei epidemii de tifos, care a ținut până la începutul anului următor.⁶ Așadar, contemporanii reușeau să distingă clar între aceste boli mortale. Judele Brașovului, Petru Bánfi, consemnează pentru anul 1601, în jurnalul său, o mare scumpete în Țara Bârsei, dar și în Transilvania, încât lumea a început să mănânce câini și pisici, pe alocuri ajungându-se chiar la antropofagie.⁷ Potrivit memoriilor lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș, haiducimea și ostașii sârbi au început să pustiască Clujul și comitatele din jurul acestuia din toamna anului 1601 până în primăvara anului 1602, ceea ce generalul Basta nu le-a îngăduit să facă în secuime sau în Țara Bârsei. După aceea, la Cluj a început a se scumpi grâul.⁸

îndârjește în centrul în zona podișului muntos. În februarie 1599, ciuma atinge Segovia, așadar pe tărâmurile sudice, ciuma nu mai respectă armistițiul de iarnă. Aici orice formă de viață socială a fost suspendată. În total s-au înregistrat 12.000 decese, însă morbiditatea atinge maximul în iulie și august. Sevilla pierde numai 8000 de indivizi din cei 100000, în schimb, Castilia a fost dezarticulată practic, pierzând 500.000 de locuitori din totalul celor 6 milioane. Vezi detalii la: Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, București, 1989, vol. I, p. 246-248.

² S. Goldemberg, „Clima, climatologia și istoria”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XVI, 1973, p. 439.

³ Cservény Anton, *Cronica calamităților și epidemiilor din Ardeal, Banat, și teritoriile marginase de la 1007-1872 (din izvoare ungurești)*, Cluj, 1934, p. 11.

⁴ H. Herbert, „Die Gesundheitspflege in Hermannstadt im siebzehnten Jahrhundert”, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XXX, 1901, p. 254.

⁵ Tatrosi György, *Cronica evenimentelor din lume 1560-1645*, trad. Anton Dörner, Cluj-Napoca, 2018, p. 95, 149.

⁶ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Neue Folge*, ed. Eugen v. Trauschenfels, Kronstadt, 1860, p. 120.

⁷ *Ibidem*, p. 248.

⁸ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Tîrgul-Mureș (1580-1658)*, trad. și introd. de Ștefania Gáll Mihăilescu, București, 1993, p. 105.

Același fenomen îl semnalează anul următor (1602) pentru zona Târgu-Mureș, când s-a pribegit multă lume și a urmat o foamete mare, încât mierța de grâu a ajuns la peste 1 florin, iar de Crăciun s-a iscat și o ciumă cumplită, murind foarte multă lume de foamete și ciumă.⁹ Cronica lui Borsos Sebestyén relatează asemănător din secuime.¹⁰ În schimb, cronicarul brașovean Mihail Weiss arată pentru anul 1602 o foamete groaznică în Transilvania, când prețul câblei de grâu a ajuns până la 32 florini, iar apoi chiar la 50.¹¹ Suma de 50 florini pentru o câblă de grâu era întâlnită mai ales în zona Clujului.¹² Din cauza mortalității provocate de foametea din iarnă, generalul Basta ordonă în iulie 1602 nobililor din comitatul Cluj să restituie clujenilor jumătate din grânele acordate supușilor lor în contul recoltei viitoare.¹³ Într-adevăr, o mortalitate excesivă este menționată și la Cluj în 1602.¹⁴

O cronică elaborată ca aceea a lui Marcu Fuchs și Johann Oltard arată că în 1602 din cauza războaielor purtate pentru păstrarea Transilvaniei la Imperiul Habsburgic s-au abătut toate nenorocirile asupra acestui principat, căci pretutindeni armata imperială a devastat, ucis, jefuit și prădat, dar mai ales în părțile superioare, în jurul Bistriței și Clujului.¹⁵ Aceștia prezintă succesiunea nenorocirilor în ordinea firească. Astfel, după prădăciunile oștilor, au urmat în toată provincia mari lipsuri și foamete, ceea ce a condus la denaturarea firii umane, așa încât oamenii s-au hrănit cu pisici, câini, animale moarte, rădăcini și ierburi, ba chiar și cu carne de om. De aici a izbucnit o imensă molimă de ciumă, încât orașele, târgurile, satele și cătunele s-au secătuit, căci locuitorii, care au supraviețuit, s-au bejenit, vechile târguri au devenit cel mai adesea pustii, locurile ruinate, terenurile au rămas necultivate, pășunile și pajiștile nefolosite.¹⁶

Dintre toate cetățile, cel mai mult a avut de suferit în acest an Bistrița și ținutul ei. Ajunsă pe mâna oamenilor lui Sigismund Bathori în ianuarie 1602, cetatea a fost pe parcursul lunii februarie asediată, incendiată și cucerită de către oastea de haiduci

⁹ *Ibidem*, p. 116.

¹⁰ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamități naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 76. Vezi și „Borsos Sebestyén krónikája 1490-1583”, *Erdélyi Történelmi Adatok*, I, 1855; sau *Erdélyi öröksége (I). Tündérország (1541-1571)*, ed. Kardos Tibor, Budapest, f. a, p. 127-130.

¹¹ Arhivele Naționale-Serviciul Județean Cluj (SJAN-Cluj), *colecția Aranka György*, fila 7-8; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Chroniken und Tagebücher, zweiter Band*, Brassó, vol. V, 1909, p. 153.

¹² Wolfgangus Bethlen, *Historia de rebus Transilvanicis*, ed. Josephus Benkö, Sibiu, 1793, vol. V, p. 189-191; S. Goldemberg, *op. cit.*, p. 439.

¹³ S. Goldemberg, *op. cit.*, p. 438; Idem, *Clujul în secolul al XVI-lea*, București, 1958, p. 405.

¹⁴ E. Jakab, *Kolozsvár története*, Budapest, 1888, vol. II, p. 422.

¹⁵ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, ed. Josephus Trausch, pars I, Coronae (Brașov), 1847, p. 206. („miserrimam Transilvaniam pressit, in partibus praesertium superioribus, circa Bisticium et Claudiopolim”).

¹⁶ *Ibidem*, p. 206-207. („Unde ingens lues pestifera exorta, urbes, oppida, pagos, et villas prorsus exhausit et habitatoribus exinanivit, ita, ut frequentissima olim oppida deserta cernerentur, ruderibus et ruinis vix locum indicantibus, agri inculti squalerent, pascua et prata in vepreta et orundineta verterentur, fieretque prorsus id”).

și valoni a generalului Basta.¹⁷ Pe lângă populația orașului, aici au intrat o sumedenie de soldați unguri, secui și sași, dar și numeroși nobili din câmpia Transilvaniei, ajungând să locuiască într-o casă 30-40 persoane.¹⁸ Jafurile, devastările și crimele la care a fost supus ținutul Bistriței înainte și în timpul asediului¹⁹, au făcut ca o parte din populația sărăcită să se refugieze în oraș. Potrivit lui Georg Kraus (*Tratatul privind faptele de război dintre 1599 și 1606*), haiducii generalului Basta nu au cruțat nimic și pe nimeni; au prădat, pârjolit, incendiat și ucis tot ce le-a ieșit în cale, chiar și copii de la sânul mamelor au fost zdrobiți de pământ, spintecați sau înfiți în țăruii gardurilor, iar cei care au căutat scăpare fugind prin păduri, au murit înghețați din cauza frigului năprasnic, deoarece se temeau să aprindă focuri pentru a nu fi descoperiți. Nu doar cruzimile și lipsurile, ci și ciuma care și-a făcut apariția a început să răpească numeroase vieți. De asemenea, în orașul Bistrița, aflat sub asediu, conform lui Georg Kraus, a început o foamete și o ciumă groaznică, căci aici se afla o populație numeroasă care dorise să se adăpostească sub zidurile și în casele orașului. Însă cei care au fugit de sabia din afară, au fost răpuși necruțător de foametea și ciuma din interiorul zidurilor, molimă care deja plutea pretutindeni în afară (*Wer den Schwert entronnen, den Frosz der Hunger und die Pestilenz, die aushalb umher schwebten*). Potrivit estimărilor lui Kraus, atunci ar fi murit în orașul Bistrița 13.000 de oameni, răpuși de foamete și ciumă.²⁰ Cifra pare destul de mare pentru un oraș de nivelul Bistriței, dar, având în vedere aglomerarea din interior cu alogeni, numărul celor decedați poate fi plauzibil. În schimb, cronicarul Simonis Czauck avansează cifra de 9000 de morți numai pentru Bistrița, arătând că mortalitatea excesivă din cauza ciumei și dizenteriei a început în Transilvania chiar din ianuarie 1602, și în special la Bistrița, unde mureau câte 200 de oameni pe zi, după mulți nu s-au tras nici clopoțele. Totuși, acesta atribuie mortalitatea nu atât ciumei, cât dizenteriei (*Bauchkrankheit*).²¹ Cronicarul Ioan Bethlen menționează că atunci au murit la Bistrița de ciumă 4.000 de oameni, fără a pune la socoteală și pe cei care nu au fost îngropați. Cronicarul Bistrițean Ștefan Decani, fără a indica un număr exact, relatează despre proporțiile nemaîntâlnite ale celor răpuși de ciumă:

¹⁷ *Ibidem*, p. 203-204. Amănunte despre asediu în context politic în lucrarea lui Leonardus Basilius, „Naratio de Rebus Transsylvanicis (1599-1603)”, *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române (1590-1630). Documente externe*, ed. Radu Constantinescu, București, 1981, p. 333-335. Detalii aflăm și din corespondența lui Basta cu Viena. Vezi: *Basta György hadvezér levelézése és iratai*, Kötet I (1597-1602), ed. Endre Veress, Budapeșt, 1909, p. 651-659.

¹⁸ Friedrich Krämer, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahren 1600-1603”, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XII, 3, 1875, p. 412-413, 423-424; Leonardus Basilius arată că prin șiretlicul lui Ioan Szentpali și Nicolae Vitez, cum că ar aproviziona Bistrița, „în puține zile orașul se umplu de oameni de alt neam, încât nu mai avură localnicii puteri să li se împotrivescă, fiind aceia mai mulți decât cetățenii”. Vezi: Leonardus Basilius, *Naratio de Rebus Transsylvanicis (1599-1603)*, p. 334.

¹⁹ O descriere amănunțită a ororilor și pagubelor produse bistrițenilor de armata lui Basta, precum și desfășurarea asediului la: Friedrich Krämer, *op.cit.*, p. 413-420.

²⁰ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, Band I, ed. Joseph Kemeny, Klausenburg, 1839, p. 179-181.

²¹ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. (Neue Folge)*, p. 122.

domnea atunci o ciumă groaznic de virulentă, că în unele zile erau 50, 70 chiar 100 de cadavre, mai mult dintre cetățeni orașului decât dintre unguri, și nu doar dintre oamenii de rând care s-au refugiat în oraș, ci întreg orașul a fost devastat, la fel și suburbiile și întreg ținutul, astfel încât din populația abia a mai rămas un sfert.²² Au murit atunci toți preoții luterani din capitlul Bistriței, cu excepția magistrului Andreas Remppler, preot în Dumitra, dar și toți capelanii, profesorii și elevii. Au fost răpuși judele primar Johann Budaker și decanul Emerich Lieb din Monariu. Dintre meșterii breslași au rămas aproape un sfert. Tot atunci s-au stins familii întregi de sași, a căror case și avere au trecut în proprietatea nobilimii maghiare.²³ Starea jalnică a locuitorilor Bistriței a fost descrisă cuprinzător de cronicarul Decani: se putea vedea cum sârmanii și îndurerații bărbați își târau din case soțiile, soțiile bărbații, copiii părinții, părinții copiii și le puneau în mici căruțe și cărucioare, încât capetele și picioarele atârnav prin zăpadă, trăgându-le astfel cadavrele spre groapă, fără catafalc, înmărmuriți fără să-i plângă și fără să-i pună în coșciug după obiceiul creștinesc, și s-au adunat așa de multe cadavre încât nu toate au putut fi îngropate. De aceea, s-au făcut trei mari gropi, una în curtea bisericii, alta la mănăstire și a treia între zidurile orașului, în care cadavrele au fost aruncate una peste alta, astfel încât cei care au murit pe bastioane și pe zidurile orașului abia au mai putut fi îngropați adânc în pământ.²⁴

Războiul, foamea și ciuma au atins în egală măsură și satele săsești din districtul Bistriței, unde am văzut că au murit, cu excepția preotului din Dumitra, toți preoții luterani. Testamentul preotului luteran Petru Sadler din Albeștii Bistriței, întocmit atunci, menționează acele zile de cruntă ciumă și lipsuri (*in hac gravissima lue pestilentia pauperum*).²⁵ Însuși generalul Basta se plânge la sfârșitul lunii februarie arhiducelui Matei de indisciplinarea haiducilor, care au prădat și ars spre Sângeorzul Săsesc, dar arată că dorește să-i trimită în oastea voievodului muntean Radu și așteaptă întăriri cu trupe germane.²⁶ Cele mai afectate au fost atunci părțile de sud și vest ale districtului, de altfel și cele mai bogate: Vermeșul, Lechința, Albeștii Bistriței și Sângeorzul Săsesc. Localitățile unde înainte de asediu puteai întâlni 200 până la 300 locuitori, acum au mai rămas abia 10 până la 20 persoane.

²² *Apud*. Friedrich Krämer, *op. cit.*, 426. („hat eine schrecklich giftige Pestilenz regiert, dass an manchen Tagen 50, 70, ja auch 100 Leichen gewesen und meistens unter der Bürgerschaft [...] auch die Stadt fast wüste worden, nicht viel überblieben, sonder auch Vorstädten und dem ganzen Gebiet, also, dass des Volks kaum der vierte Teil geblieben ist”).

²³ Emil Csallner, *Denkwürdigkeiten aus Nösnergau*, Bistrița, 1941, p. 42. Bilanțul pierderilor în rândul breslelor din Bistrița arată în felul următor: din 65 meșteri croitori au rămas 17; din 48 cococari 14; din 84 pantofari 22; din 67 pielari 9; din 70 fierari 20, din 89 țesători 23; din 20 tâmplari 13; din 8 bărbieri-chirurgi numai 2; niciun brutar. Vezi Friedrich Krämer, *op. cit.*, p.426.

²⁴ *Apud*. Friedrich Krämer, *op.cit.*, p. 425. Teodor Ghițan identifică cele trei gropi comune în Cimitirul Târgușor, cimitirul Spitalului Mănăstiresc și cimitirul din interiorul cetății: Vezi Teodor Ghițan, „Ciuma din timpul lui Basta la Bistrița”, în *Contribuții la istoria medicinei din R.S.R.*, București, 1952, p. 284-304.

²⁵ Preotul Gaspar Sepusius din Crainimăt numește în corespondența sa ciuma de atunci *morborum contagium*. Vezi Friedrich Krämer, *op. cit.*, p.425.

²⁶ *Basta György hadvézér levelézése és iratai*, Kötet I (1597-1602), p. 659, 669.

Altele au fost complet pustiite, cum a fost, de pildă, Vermeșul.²⁷ Cu toate acestea, nu putem acorda deplin credit acelor surse de epocă care arată că din cele 100 de sate din districtul Bistriței a mai supraviețuit unul, iar numărul locuitorilor în unele sate nu trecea de 8 sau 10.²⁸

Ciuma se manifesta endemic în zona Bistriței și a Maramureșului încă de la începutul anului 1602, așa cum aflăm din corespondența bistrițeanului Andreas Umendt cu magistratul orașului. Acesta se afla în 8 martie la mănăstirea Moldovița. De aici îi scrie judeului primar al Bistriței că a plecat din oraș cu știrea sa din cauza molimei (*wegen des Schterbes*), luându-și copiii cu sine. S-a dus prima dată la Telciu și de acolo a pornit spre Sighet, pentru că dorea să-și caute un cal. Ajuns la Sighet, aici se murea foarte tare de ciumă, (*Wie ih aber in Sigett kham, schturb es auch zehr*), așa încât s-a întors spre casă, dar orașul Bistrița se afla deja sub asediu (*wor die Schtadt belegeret*), astfel încât de frică a trebuit să se refugieze în Moldova²⁹. De atunci a mai făcut două încercări de a ajunge acasă (îi scrie magistratului la 12 aprilie din Suceava), însă de fiecare dată a trebuit să se retragă din cauza incursiunilor haiducilor înspre Dumitra, de unde bărbații și femeile s-au refugiat la Telciu. Din cauza lipsurilor și a foametei, el a trecut din nou munții în Moldova, înștiințându-l pe magistrat din mănăstirea Moldovița la 12 mai că a procurat cei 200 de porci extrem de necesari nevoilor orașului.³⁰ Dacă jafurile și ciuma s-au temperat, lipsurile și foamea au continuat în Bistrița și districtul Bistriței, unde câbla de grâu se vindea cu 16 florini renani.³¹ Atât cronicarul Ștefan Decani, cât și Ioan Bethlen semnalează cazuri de canibalism în Chintelnic lângă Bistrița.³²

După ce a pus stăpânire pe Bistrița, generalul Basta s-a îndreptat cu oștile spre Cluj³³, unde haiduci au procedat la fel.³⁴ Cronicarul Simon Czauck, făcând comparație cu ce s-a întâmplat la Bistrița, acesta constată că la Cluj, unde haiduci au prădat în iunie și iulie, nu s-a murit totuși atât de mult (*Eza Clausemburg aber hat es nit so sehr gestorben*) din cauza epidemiei și a războiului, însă foamea era așa de

²⁷ Friedrich Krämer, *op. cit.*, p.427; Teodor Ghițan, *op. cit.*, p. 284-304.

²⁸ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 207 nota de subsol.

²⁹ *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea a II-a, ed. E. Hurmuzaki, N. Iorga, București, 1913, p. 791.

³⁰ *Ibidem*, p. 791-793.

³¹ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 122.

³² Un tată și-a lăsat copilul încă bolnav la o femeie din Chintelnic pentru a merge să procure hrană. Într-un timp aceasta, constrânsă de foame, l-a ucis și l-a secționat și astfel l-a preparat și l-a mâncat. Obșnuită deja cu carnea de om, și-a dezgropat propriul nepot, înmormântat de trei zile și l-a mâncat. Faptele ei abominabile fiind descoperite, a fost condamnată la moarte de Georg Frank, judele primar al Bistriței. Scumpetea era de asemenea foarte mare. Bunăoară, în Districtul Bistriței, un car de lemne, care înainte costa 16 dinari, a ajuns să coste 3 guldeni, un ou 4 dinari, o găină 80 dinari, o cană de vin 20 dinari, o câblă de oză 6 florini, ba chiar și carnea de pisică a ajuns la mare căutare că se vindea cu 8 dinari sfertul. Vezi amănunte la Friedrich Krämer, *op. cit.*, p.423-424.

³³ Această dorință o manifesta încă din 7 februarie. Vezi *Basta György hadvözér levelézése és iratai*, Kötet I (1597-1602), p. 654.

³⁴ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 206.

mare, încât sărmanii copii își mâncau părinții muribunzi.³⁵ Urbariile ținutului Chioar și a domeniului Gherlei din 1603 indică proporțiile dezastrului. Astfel, în domeniul Chioar din cele aproape 1200 gospodării 816 erau pustii, iar 332 case erau arse.³⁶ Pe domeniul Gherlei, erau abia 586 supuși față de urbariul din 1551 cu 771 supuși.³⁷ De la Cluj, oastea lui Basta s-a îndreptat spre Alba și Deva. În iulie are loc confruntarea lângă Teiuș cu oștile lui Moise Secuiul. Sursele de epocă indică în această lună apogeul scumpirilor din acest an; 45 florini câbla de grâu la Cluj, 25 florini în scaunele săsești și cel mult 8 florini în Țara Bârsei. Tabăra militară a lui Basta s-a mutat în august spre sudul principatului, unde principalele orașe săsești i s-au supus. În vara și toamna acestui an în zonă au loc diverse ciocniri cu oști maghiare și turcești. Cu toate că toamna prețul alimentelor scade puțin, ciuma izbucnește în forță în scaunele săsești din sudul Transilvaniei.³⁸ În 18 august, generalul Basta îi scutește de datorii pe bistrițeni și pe supușii din scaunul Bistriței având în vedere pagubele mari suferite atât în urma războiului, a lipsurilor și scumpirilor nemaiîntâlnite, cât și a ciumei, numai cu condiția să apere trecătorile spre Moldova.³⁹ Aflat la începutul lunii octombrie în tabăra de la Prejmer, Basta scrie oficialilor din comitatul Dăbâca că a aflat că în comitatele Dăbâca, Solnoc și Turda încă bântuie ciuma și dările nu se pot aduna din localitățile bântuite de ciumă, căci și oamenii fug din acele locuri. Totuși, dările care s-au putut aduna să fie trimise la Alba Iulia domnului Gabriel Haller.⁴⁰ Așadar, la începutul toamnei ciuma bântuia încă în comitatele din jurul Clujului, de unde se extinde, cum am văzut, potrivit lui Nagy Szabó Ferencz, spre Târgu-Mureș, în secuime și în scaunele săsești. Un cronicar anonim din Prejmer, unde-și instalase Basta tabăra de toamnă, povestește că la sfârșitul lunii iunie acesta a trecut cu 30.000 de oameni în Țara Românească, dar foametea, ciuma și dizenteria i-a alungat înapoi. Potrivit acestuia, în 7 august Basta se afla în Țara Bârsei de frica ciumei. Dar mercenarii aduși din Țara Românească au prădat în Țara Bârsei și în Secuime.⁴¹

³⁵ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 122-123.

³⁶ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol I: *Supușii*, București, 1986, p. 2-3.

³⁷ *Ibidem*, p. 7-8.

³⁸ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 205-212.

³⁹ *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea a II-a, p. 796-797: „tum vero ratione habita infelicis status praesentisque miserabilis conditionis primarii iudicis et iuratorum civium ac universorum inhabitatorum civitatis bistriciensis ceterorumque iobbacionum eorundem in Sede saxonicali bistricensi commorantium, in quam ipsi ob continuos bellorum tumultus et inauditae annone caritatem pestemque foedissima incidisse et devenisse perhibentur, eosdem ab omnibus, tam generalibus, quam partialibus belli expeditionibus et lustrationibus in hoc anno praesenti clementer eximendos et suportandos duximus” Pe 30 septembrie, Moise Secuiul scrie bistrițenilor că va primi ajutor din partea turcilor și tătarilor pentru a-i alunga pe germani din Ardeal, de aceea să-i scutească pe supuși de dări timp de 6 ani, căci oștile lui Basta au ucis mulți supuși din Ardeal și le-au luat toate vitele. Vezi: *Ibidem*, p. 797-798.

⁴⁰ *Basta György hadvészér levelézése és iratai*, Kötet II (1602-1607), Budapesta, 1913, p. 102-103.

⁴¹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Chroniken und Tagebücher*, vol. V, p. 435; Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Români în cronică săsească*, București, 1980, p. 398.

Cronicarul Simion Czauck indică ca dată precisă a izbucnirii ciumei în Brașov și împrejurimi 5 noiembrie 1602. Au fost afectate atât orașul nou cât și cel vechi, iar victime au fost atât din rândul notabilităților, cât și din rândul cetățenilor obișnuiți.⁴² Totuși, Țara Bârsei și Brașovul nu au avut atât de mult de suferit în acest an precum celelalte zone. Potrivit cronicarului Oltard, pe când lumea se aștepta ca focul războiului și ciuma să se stingă, au repornit luptele dintre germani și unguri în toată Transilvania și au atras după ele toate nenorocirile; holdele țăranilor erau prădate, grânele luate cu forța, după care în luna septembrie s-a răspândit ciuma contagioasă cu repeziciune și pe nesimțite în toată Transilvania, dar mai ales în părțile Sibiului, Clujului și Bistriței, fiind o pedeapsă divină pentru numeroasele păcate ale oamenilor.⁴³ În septembrie pătrunsese și pe valea Târnavei Mari, deoarece aici, conform albumului lui Oltard, pe 7 septembrie la Dumbrăveni moare de ciumă Ștefan Orlay, fiul nobilului Cristofor Orlay, iar pe 22 septembrie pastorul din Moșna, Johann Radner. În 28 noiembrie moare de ciumă, la numai 24 ani, și Matei Oltard, fratele cronicarului.⁴⁴ Ciuma a lovit în toamna anului 1602 mai ales în Sibiu, după același scenariu ca la Bistrița, dar nu la aceleași proporții. Mai întâi conflictele militarea (unguri, germani, turci, tătari), apoi jafuri, incendieri, foamete și ciumă. Suburbiile și satele din apropierea Sibiului au fost foarte devastate, iar locuitorii care nu au fost uciși sau duși în robie de tătari s-au refugiat în orașul Sibiu. Însă aici au avut parte de incendieri, revolte, mizerie și infectarea cu ciumă. Nu mic a fost numărul celor morți în incendiu și în revolte, însă de ciumă s-au infectat, potrivit lui Oltard, circa 3000 (*haque contagio circiter 3000*). Astfel, au fost răpuși de ciumă nu doar oameni de rând, ci și personalități ale orașului (*moriuntur peste*): George Ursinus și Andrei Wagner, vestiți măcelari din Sibiu, au murit în 18 noiembrie, în 23 noiembrie Petru Kraus, iar în 28 noiembrie George Mibradt, fost magistrul și notar în Sibiu.⁴⁵ Unele date arată că în 1602-1603 toți predicatorii evanghelicilor din decanatul Cincu au murit de ciumă, cu excepția celor din satele Bruuiu și Gherdeal.⁴⁶

După ravagiile din toamna și iarna anului 1602, ciuma a intrat pentru o perioadă scurtă în stare endemică și a răbufnit din nou în 1603, tot pe fondul războiului și a lipsurilor. Anul a debutat cu zăpadă mare și ger, apoi a urmat căldură și inundații. Lipsa de alimente a condus la o foamete groaznică, care a ucis multă lume, încât a ajuns să se vândă, alături de carne de câini și pisici, chiar și carne de

⁴² „5 tag November erhebt sich in der Stadt zu sterben an der Pest und auch in der Altstadt und sunft in Stetten und Gemeinen”. Vezi *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 124.

⁴³ „ecce pestis contagium...mense septembri serpere incipiens pervadit totam Transsilvaniam, pluriumque dominidat, praesertium versus Cibinium, Claudiopolium, Bistricium etc.”. Vezi *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 208, nota.

⁴⁴ „Stephanus Orlay filius Egregii Domini Christophori Orlay peste moritur Ebesfalveini...peste extinguitur D. Johannes Radnerus pastor Musch...peste extinguitur Matthias Oltardus frater germanus aetatis suae Anno 24.” Vezi „Album Oltardinum” in *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 35.

⁴⁵ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 208, nota.

⁴⁶ Paul Binder, „Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511-1603)”, *Momente din trecutul Medicinii. Studii, note și documente*, București, 1983, p. 108.

om. La Sibiu, cadavrele găsite sub zăpadă și gheață erau mâncate fără nicio rețineră.⁴⁷ Un anonim din Sighișoara nota că în 1603 a fost o mare scumpete și foamete, coșul de grâne costa 12 florini. La Sighișoara s-a murit de foamete, iar cine dorea să scape mânca câini, pisici și carne din alte animale spurcate. Acesta a auzit că în părțile Sibiului într-o familie de români după ce unul era răpus de foame, ceilalți îl mâncau, și așa pe rând până la ultimul.⁴⁸ În ținutul Hunedoarei țărani culegeau boabele de grâu și mei din bălegarul vitelor și măcinau oasele cailor morți, amestecându-le cu făină, sub forma unui terci, în loc de pâine. Și aici, în unele sate, au existat cazuri de antropofagie. Populația satelor din Țara Bârsei se hrănea cu plante fierte, cu ghindă și leșuri de animale.⁴⁹ În corespondența oficială din luna martie 1603 se amintea că Transilvania era cu totul ruinată.⁵⁰ Încă din ianuarie generalul Basta l-a rugat pe voievodul Moldovei să-i vândă 3000 de câble de grâu la prețul de acolo, pentru a putea potoli foametea din Ardeal.⁵¹ În *Album Oltardinum* se precizează că în luna martie 1603 s-a iscat o scumpete și foamete cumplită la Sibiu, câbla de grâne se vindea cu 15 florini, iar oamenii mâncau câini, pisici, cai, până și leșurile celor executați la eșafod le devorau cu sălbăticie.⁵² asta după ce în februarie împrejurimile Sibiului au fost incendiate și devastate. Pe 16 martie 1603 s-a inaugurat la Sibiu un nou cimitir, în afara Porții Ciumei (Seuchene Thor).⁵³ Scumpetea a fost nemaîntâlnită (câbla de grâu 14 florini, de orz 5 florini, o legătură de ceapă 16 florini, mazărea 6 florini, fasolea 5 florini, o găină 90 dinari, un iepure 1,20 florini, un butoi de vin 200 florini), fiindcă grăul lipsea, se vindea și la gramaj, iar sătenii mâncau buruieni fierte, oi și animale moarte pe care le dezgropau. Un vestit cizmar din Sibiu în martie 1603 și-a ucis propriul fiu și l-a mâncat de foame. Tot atunci un român din Rășinari a ucis și mâncat o săsoaică. La fel, un român din Aiud și o româncă din Sibiu și-a mâncat proprii copii. Toți au fost condamnați la moarte de magistratul Sibiului în lunile aprilie și mai, prin despicarea în patru.⁵⁴

⁴⁷ S. Goldemberg, *op. cit.*, p. 439.

⁴⁸ *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*, ed. Costin Feneșan, Timișoara, 2001, p. 44.

⁴⁹ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op. cit.*, p. 76.

⁵⁰ *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, Acte și Scrisori*, ed. Andrei Veress, București, 1934, vol. VII, p. 120.

⁵¹ *Ibidem*, p. 106.

⁵² *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 36.

⁵³ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 213-214, nota.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 216-220, nota. Despre o foamete comparabilă celor din Scripturi vorbește și Georg Kraus în tratatul său despre războiul din Transilvania. Acesta arată că în paralel cu epidemia de ciumă, Transilvania a fost lovită în 1603 de o foamete nemaiauzită, fiind în primul rând o mare lipsă de cereale. Câbla de grâu sau secară era la Sighișoara 10 florini, la Bistrița 24, iar la Cluj și 50. De aceea, unii își făceau pâine din rădăcini de trestie, iar rădăcinile și ierburile fierte erau la mare căutare, la fel și urzicile seci și mugurii. La Richișul, oamenii, ca să-și liniștească foamea, au mâncat mătza adunată pe geamuri. Câini, pisicile, șoareci și vitele schiloade au ajuns o mâncare răspândită. Tărâțele în drojdia de vin sau în sânge de animale erau considerate o delicată, cine avea. Puteai vedea adesea oamenii care mâncau oase uscate și intestine de animale scoase din gunoi și prăjite. Cei mai mulți de foame și-au pierdut înfățișarea umană, erau doar piele și os, înainte de a-și da duhul. Foametea a ajuns la asemenea proporții încât se mânca om pe om. Spânzurații și cei tăiați la eșafod erau devorați fără rețineră. Într-o casă din

Foametea în Transilvania nu a fost generată numai de lipsurile din anul precedent și de iernarea trupelor lui Basta în Transilvania, ci și de nenumăratele conflicte care au avut loc aici mai ales după alegerea lui Moise Secuiul ca principe al Transilvaniei. Din primăvară până în toamnă a venit un nesfârșit cortegiu de prădăciuni, jafuri, incendieri și lupte între susținătorii lui Moise Secuiul (unguri, secui, turci și tătari) și oștile lui Basta, susținut de voievodul Radu Șerban al Munteniei. Moise Secuiul a asediat Clujul, Bistrița, Mediașul și mai ales Sighișoara, în mai turcii au asediat Alba-Iulia. În iulie Basta a întărit defensiva pe linia Sebeș-Sibiu, Clujul și Brașovul au trecut de partea lui Moise Secuiul, în timp ce în Țara Bârsei a pătruns Radu voievod cu haiducii, devastând acest ținut și Scaunele Secuiești, mai cu seamă Odorheiul Secuiesc. Sighișoara și Sibiu au rămas de partea lui Basta, fiind întărite cu trupe germane. Moise Secuiul a supus Sighișoara unui lung asediu (mai-iulie), dar l-a vestea că voievodul Radu Șerban dorește să ocupe Brașov, și-a retrace trupele și în bătălia de lângă Brașov (17 iulie) a fost înfrânt. A urmat campania de pedepsirea a susținătorilor lui Moise Secuiul. Toate acestea au amplificat scumpetea și foametea și au contribuit iarăși la răspândirea ciumei.⁵⁵ Epidemia era deja prezentă în luna mai dincoace de Oradea. Ștefan Bocskai, viitorul principe al Transilvaniei, îl înștiința în 21 mai 1603 pe căpitanul cetății Oradea, Paul Nyári, că în localitățile de pe domeniul său din Săniob, dar și în cele care țin de cetatea Șinteu băntuie ciuma.⁵⁶ Ea a lovit începând din primăvară și Sibiu. Aici a murit multă lume de rând, dar și oameni de vază cum era consulul Enyeter și numeroși pastori evanghelici (din Turnișor, Cisnădie, Săcădate, Hasman, Bradu, Sighișoara, Șeica Mare, Alțina etc.).⁵⁷ Oltard, în *Albumul* său arată că pe 21 august 1603 a murit de ciumă și Gerthruda, soacra fratelui său Mihail.⁵⁸

Destul de afectată a fost Sighișoara, supusă unui lung asediu, dar apărată cu îndârjire de cele trei companii germane instalate aici de Basta. Costurile enorme cu întreținerea soldaților și apărarea cetății au generat o scumpete și foamete nemaiauzită în acele locuri, dar și o cumplită epidemie de ciumă. Scenariul s-a repetat ca în anul precedent la Bistrița ori Sibiu, căci în interiorul zidurilor s-a refugiat multă lume nevoiașă din diferite locuri, încât seara când aprindeau focul în piață, păreau atât de numeroși ca o tabără militară. Astfel, potrivit cronicarilor sighișoreni, în Sighișoara au murit de ciumă în timpul asediului foarte mulți soldați imperiali, dar și civili; dintre cetățeni aproape 2000 și dintre sărmani aproape 700,

scaunul Miercurea Sibiului s-au găsit resturi din copii uciși și mâncați. Un român din Aiud și-a ucis soția, a fiert-o și a mâncat-o; o româncă nu departe de Sibiu și-a ucis copilul și l-a mâncat, primindu-și pedeapsa cuvenită. O femeie din Gherla și-a pierdut mințile din cauza foametei și și-a rupt propria carne de pe braț și-a mâncat-o. Vezi *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, p. 191-192.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 213-217. Descrierea amănunțită a luptelor în tratatul despre război a lui Georg Kraus, publicat în *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, p. 182-190.

⁵⁶ *Bocskai István Levelek*, ed. Benda Kálmán, Budapesta, 1992, p. 84-85.

⁵⁷ „Cibinii vero, cum Domini Enyeter, Cons. multi alii peste sublati, denique et Pastor Neppendorf, Heltensis, Zakadatensis, Holtzmengensis, et Gerhardinus, insuper P. Schaessburgensisi, Kisschelkensis, Oltzenensis etc.”, apud. *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 216-217, nota.

⁵⁸ „Gertrudis soceris Michaelis Oltardi fratres nostri peste extincta”, apud. *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 37.

cei din urmă fiind îngropați din fondurile comunității. Atunci a murit și pastorul luteran al Sighișoarei, Petru Surius.⁵⁹

În vara anului 1603, ciuma și foametea au fost atestate și în Secuime. Aici găleata de grâu ajunsese până la 25 de galbeni, iar în multe locuri câini se încăierau pe cadavrele rău miroitoare ale oamenilor decedați.⁶⁰ Mărturii prețioase despre ciumă și atitudinea în fața epidemiei ne-a lăsat misionarul iezuit Giovanni Argenta, care în iulie 1603 se retrage din fața trupelor lui Moise Secuiul peste munți în Moldova. În refugiul său a poposit doar trei zile cu tovarășii săi într-un sat din Secuime, unde consemnează că aici mureau într-o zi mulți oameni de ciumă. „Dar acei locuitori, ca și ceilalți, atât unguri cât și transilvăneni, nu numai că nu fug de molipsirea ciumei, dar chiar socotesc ca mare păcat dacă cineva de teama ciumei s-ar întoarce din calea ciumaților sau s-ar feri de tovarășia oamenilor loviți de aceste molime. Căci ei spun că ciuma este o pedeapsă dată de D-zeu și acela ce fuge de ea se arată a voi să fugă chiar de D-zeu ca Iona din Biblie. De aici se poate înțelege de ce au murit atunci atât de mulți dintre ai noștri în Transilvania ca să nu dea prilej cărtitorilor să-i învinovătească de a-și fi părăsit turma în primejdie etc.”⁶¹ Așadar, potrivit acestuia, exista concepția răspândită între secui și unguri, dar și între sași [transilvăneni] că – ciuma fiind de natură divină – era mare păcat să fugi din calea ei sau a semenilor infectați. Astfel gradul de contagiune era foarte ridicat între acești protestanți. Pentru că Transilvania era atunci un tărâm al confruntărilor dintre Reformă și Contrareformă, catolicii și mai ales misionarii catolici nu se puteau feri de contagiune, dezamăgindu-și astfel adepții, și fiind, în acest context ușor de învinuit de către protestanți că-și părăsesc credincioșii la necaz, mulți dintre sacerdoții catolici au devenit potențiale victime ale ciumei. Probabil că atunci, la fel ca în trecut⁶², au fost răpuși de molimă mulți dintre misionari catolici. În schimb, între timp, pare să-și fi însușit protestanții morala predicatorilor care condamnau comportamentul inuman din perioada epidemiilor de ciumă. De la pastorul luteran Damasus Dürr din Apoldul de Sus s-a păstrat predica din Joia Verde a anului 1574, în care-i muștră pe enoriașii săi că și-au abandonat rudele, prietenii și vecinii atinși de ciuma din anul trecut, preferând să-și astupe gura și nasul și să se îndepărteze de aceștia, lăsându-i să fie duși la groapă asemenea unor câini morți. În acele împrejurări bărbații s-au dovedit mai lași ca unele femei care au cutezat să le ofere acestor muribunzi nefericiți cinstea de pe urmă.⁶³ Umanistul Cristian Schesaeus, fost

⁵⁹ După tratatul despre război a cronicarului sighișorean Georg Kraus, publicat în *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, p. 188-191; apud. „Cronica civitatis Schaessburgensis” a lui Johann Goebel și Georg Wachsmann, publicată în *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. II, ed. Joseph Kemeny, Klausenburg, 1840, p. 99-100; apud. Friedrich Karl Johann Midl, *Schässburger Chronik*, Hermannstadt-Bonn, 2010, p. 31-32.

⁶⁰ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op.cit.*, p. 76.

⁶¹ *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, București, 1972, vol. IV, p. 259.

⁶² *Ibidem*. Editorii afirmă că Argenta se referă la misionarii iezuiți care au fost răpuși de ciuma din 1586. Vezi *Ibidem*, vol. III, p. 87-90, 123, 130-131, 133-136, 142-144.

⁶³ Publicată în I. Lupaș, „Icoana unui sat din Transilvania veacului al XVI-lea zugrăvită în cuprinsul câtorva predici rostite în 1568-1585”, *Mitropolia Ardealului*, nr. 3, 1962, p. 309-310.

protoiereu evanghelic al Mediașului, condamna și scotea în evidență la rândul său într-una din predicile sale publicate în 1580 la Wittemberg degradarea comportamentului uman în timpul ciumei din Transilvania anilor 1571-1576. Acesta arată că la vestea ciumei mulți și-au părăsit orașul natal, unii au căutat alinarea în jocuri de noroc sau în beție, iar alții abia așteptau moartea rudelor ca să le moștenească averea. Puțini au fost aceia care suportau cu demnitate nenorocirea. Ca om al bisericii, el recomandă enoriașilor săi să se obișnuiască cu gândul morții și să o întâmpine cu demnitate.⁶⁴ Pe de altă parte, am văzut că mulți locuitorii din satele comitatelor Turda, Dăbâca și Solnoc au fugit în toamna anului 1602 din fața acestui flagel, încât nu se putea aduna dijma. Prin urmare, nu toți locuitorii Transilvaniei nu credeau în contagiunea bolii, ceea ce indică clar că iezuitul Argenta se referea mai cu seamă la unguri, sași și secui.

Scumpirile au continuat în Transilvania până înainte de recoltă. Astfel, până la seceriș, în Cluj câbla costa 40 florini, iar la Târgu Mureș 26.⁶⁵ În vara și toamna anului 1603 ciuma lovește cu putere în regiunea Brașovului și în Țara Bârsei, concomitent cu desfășurarea unor aprige lupte în zonă. Cronicarul Andreas Hegyes afirmă că în vara anului 1603 Brașovul a avut mult de suferit, căci pe lângă scumpete, în fața orașului era război, iar în oraș ciumă.⁶⁶ Cronicarul Simion Nössner, care prezintă lista cerealelor și alimentelor scumpe din Brașov (10 florini câbla de seară, 6 florini câbla de mei, 2,5 câbla de ovăz etc.), indică și originea ciumei care s-a ivit atunci și a decimat multă lume, între care și pe judele primar Valentin Hirscher, pe notarul Sebastian Zumpolius și pe senatorul Dominic Rosenauer. Potrivit acestuia, ciuma s-a ivit și s-a răspândit prin infectarea aerului (*ex infectio aere*).⁶⁷ Putem deduce că acesta era adeptul teoriei științifice care circula în epocă de aproape un secol, conform căreia epidemia de ciumă avea cauze aerogene, adică aerul stricat morbigen, care producea miasme fetide. Ciuma era atribuită poluării aerului, iar contagiunea se producea prin aer și atacă în primul rând plămâni (ciuma pulmonară diferită de ciuma bubonică).⁶⁸ Cronicarul Somogyi Ambrus (Ambrosie Simigianus), prezentând foametea și ciuma din 1586, rezuma efectele și concepțiile contemporane despre epidemia de ciumă. Pe lângă originea divină atribuită ciumei, menită să pedepsească pe vinovați și nevinovați, filozofii și medici renumiți susțineau că ciuma era prevestită și pricinuită de mișcarea astrilor și de clima nefavorabilă, adică de căldura sau frigul excesiv și umezeala sau seceta peste măsură. Mai ales căldura prea mare cauza ciuma. Potrivit acestuia, seceta din 1585 a fost atât de mare încât toate izvoarele au secat. A urmau scumpirea cerealelor și foametea, dar umezeala excesivă din toamna aceluși an a infectat aerul, care otrăvit de o anumită ploaie și aflat sub

⁶⁴ Paul Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511-1603)*, p. 103.

⁶⁵ Wolfgang Bethlen, *op. cit.*, vol. V, p. 189, 533-534.

⁶⁶ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, p. 268.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 63. („Ist ein grosser Sterbe erreget worden ex infectio aere, dass viele Leute an der Pest gestorben”)

⁶⁸ Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, București, 1986, p. 171-173.

influența unor aștri aducători de epidemii, s-a revărsat în jurul oamenilor și animalelor. Prin inhalare ajungea în organele interne și provoacă moartea. Ea putea pătrunde și prin porii pielii, care sunt străbătuți și de aerul respirat, și de sânge, și astfel infectarea devine inevitabilă, provocând febra mare cauzatoare de moarte. Ciuma ataca fulgerător și în majoritatea cazurilor îi răpunea în 20 de ore pe cei infectați, indiferent că se aflau acasă sau la muncă. Ea scotea la iveală nimicnicia celor mândri, care cu puțin timp înainte se arătau veseli și fără griji apoi în câteva clipe erau răpuși.⁶⁹ Dar oricare ar fi fost cauzele naturale, războiul și foametea au amplificat răspândirea ciumei. În *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum* se arată că în 1603 tumultul războiului a adus în toată Țara Bârsei o ciumă extrem de virulentă greu de uitat. Atunci i-au murit cronicarul Marcu Fuchs atât soția, cât și fiica de vârsta măritişului.⁷⁰ Potrivit acestei surse, Braşovul a fost atunci umplut de lacrimi, jale și doliu, căci pe lângă numeroși oameni de rând uciși de ciurma groaznică, au fost răpiți de boala nemiloasă mulți bărbați de vază, sacerdoți și oameni politici. Astfel, ciurma a ucis fulgerător șase senatori și doi consuli (judele Valentin Hirscher și septuagenarul Chiril Greissing, socrul cronicarului Fuchs), iar din capitlul (decanatul) Braşovului pe lângă decanul Georg Graeff, alți patru preoți și trei administratori de biserici.⁷¹

Epidemia de ciurma a atins apogeul la Braşov în vara anului 1603. Cronicarul Mihail Weiss arată că la Braşov ciurma a răbufnit cu putere la sfârşitul lunii mai a anului 1603 și a ținut peste cinci luni, adică din primăvară până în toamnă. Potrivit acestuia în unele zile au murit și peste 125 persoane, fiind răpuse de molimă aproape toate notabilitățile oraşului. Din casa acestuia au murit fratele său mai tânăr, Matei, și fiul său, Johann.⁷² Petrus Bánfi aprecia în jurnalul său că în 1603 la Braşov erau într-o singură zi 70 de cadavre (*siebzig Leichen an einem Tag*).⁷³ Socotelile proparului Bisericii Negre din Braşov indică într-o anumită măsură evoluția epidemiei în această urbe și categoria celor decedați în intervalul 1602-1604, având în vedere că era principala biserică din oraş și reprezenta majoritatea cetăţenilor luterani. Astfel, între 22 decembrie 1602 și 22 aprilie 1603 sunt menționați 27 decedați, iar între 19 aprilie și 12 iunie alți 29. Pe timpul verii numărul a crescut

⁶⁹ *Erdélyi öröksége (II). Sárkányfogak (1572-1602)*, ed. Szabó László, Budapesta, f. a, p. 64-65.

⁷⁰ *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*, pars I, p. 213-214. („Annus 1603, cum bellicis tumultibus [...] et ad haec etiam atrocissima pestilentia, in tota Barcia memorabilis fuit [...] mihi etiam privatiam acer et funestus fuit, erepta mihi lue pestilentia charissima conjugae, Catharina Finkia, et dulcissima filia martha Loya, jam nubili”).

⁷¹ *Ibidem*, p. 217. („Mors seu atrocissima pestilentia, que omnia pariter summo lucta, lachrymis et squalare implevit. Ea propter innumeram promiscuam turbam, summos viros utriusque ordinis. Ecclesiatici et politici subtulit. In urbem quidam (Coronensi) absumsit 6 Senatores plaecipuos et (in) iis duos Consulares, Dn Valentinum Hirscherum judicem, et Dn Cvirillum Greissing septuagenarium, socerum meum venerandum. Ex Capitulo 5 Pastores, D. Georgium Graeff, Decanum, D. Georgium Hirscherum, D. Cornelium Honterum, D. Georgium Klethnerum, D. Petrus Melam. Insuper tres alios Ecclesiasticos ministros”).

⁷² SJAN-Cluj, *colecția Aranka György*, fila 10; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Chroniken und Tagebücher*, vol. V, 1909, p. 157.

⁷³ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol V, p. 416.

vertiginos: între 15-19 iulie 34 decedați, între 19-24 iulie 31, iar între 24-28 iulie 34, între aceștia fiica judeului, fiica nobilului secui János Kálnoki, care se refugiase la Brașov, și Johannes Flotta, comandantul artileriei orașului. La 20 august se face totalul celor îngropați, rezultând 904 victime înhumate, din care 119 îngropate fără sicriu, 149 în incinta bisericii și 269 în afara bisericii. În timpul acestui flagel, mortalitatea în rândul copiilor și a tinerilor a fost extrem de ridicată la Brașov, depășind adeseori 50% din totalul celor decedați. Astfel, în luna iulie 1603 din 129 persoane înhumate, 93 au fost copii, în august din 268 persoane înhumate, 169 erau copii, iar în septembrie din 80 persoane înhumate, 54 erau copii. Între octombrie 1603-martie 1604, virulența epidemiei scade, ajungându-se de la 22 cazuri pe lună la doar trei, dintre care majoritatea copii.⁷⁴

Din Transilvania, ciuma a trecut și în Moldova. Corespondența diplomatică polonă arată că în septembrie ciuma contaminase deja satele și târgurile de la hotarul de apus al Moldovei.⁷⁵ Epidemia s-a răspândit de aici foarte repede, căci la 28 noiembrie voievodul Ieremia Movilă îi scria regelui polon Sigismund al III-lea că a fost nevoit să părăsească Iașul cu toată familia și curtea sa și pentru a se feri de molipsire rățăcește peste câmpii și prin păduri.⁷⁶ În aceeași zi, generalul Basta cerea bistrișenilor, la rugămintea voievodului Moldovei, să îngăduie negustorilor moldoveni negoțul în Ardeal.⁷⁷ Această poruncă a fost desigur sistată, deoarece în anul următor vornicul de Câmpulung arată bucuros bistrișenilor că din porunca principelui Transilvaniei s-a redeschis negoțul între Transilvania și Moldova, dar să nu fie îngrijorați că acolo nu mai bântuie ciuma („iară, de rândul de omoru, să știți dumilevoastre că cu mila lui D(u)mnedzău sântu oamenii sănătoși și neme de Romă(ni) nu bolește”).⁷⁸ Așadar, epidemia de ciumă a încetat în anul 1604 în Transilvania și Moldova. Însemnarea pastorului Andreas Bogner din Feldioara că în 1604 Barbara, soția lui Johann Hirschel, a murit de *pestilera illa febrî Hagymás*⁷⁹, nu denotă că a murit de ciumă, ci mult mai sigur de febră maghiară (*febris hungarica, hagymás*), o boală cu caracter epidemic care a fost semnalată prima dată în Ungaria în 1566.⁸⁰ Dimensiunile epidemiei de ciumă din acești ani, cauzată de foamete și atrocitățile războiului, nu au mai fost egalate decât în anii 1660-1661, când din nou Transilvania a fost supusă devastărilor de către armatele turco-tătare.

⁷⁴ Vezi detalii la Paul Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511-1603)*, p. 108-111; Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op. cit.*, p. 77-78.

⁷⁵ *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. E. Hurmuzaki, București, 1895, supl. II, vol. II, p. 298.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 318-319.

⁷⁷ *Ibidem*, vol. XVI, partea a II-a, p. 805-806.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 807.

⁷⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol V, p. 136. (*hora ante meridiem moritur pestilera illa febrî Hågymás*).

⁸⁰ Cserevny Anton, *op. cit.*, p. 11.

THE ACCOUNTS OF THE FOREIGN TRAVELERS ON THE COMMUNICATION ROUTES IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES (1710-1810)

Sorin ȘIPOȘ*

Abstract: In the paper the author emphasizes the traveling difficulties that the foreign voyagers encounter during their journey or their transit of the Romanian Principalities in the period between 1710-1810. Since a good portion of the travelers that arrived in the Romanian Principalities, or only transited them, chose to travel by land, they faced numerous difficulties on the roads here. The great majority of foreigners complain about the fact that traveling in the Romanian space is a true adventure. If the voyagers arrive in Transylvania from countries, kingdoms and empires in Western Europe, they will prove to be more exigent with the roads and accommodation places here, because in their states of origin they were better maintained and better looking. In Transylvania, the roads were better compared to the ones in Wallachia and Moldavia.

Keywords: voyagers, 18th century, Romanian Principalities, communication routes, customs

I. The Communication Routes

An important problem for the foreign voyagers crossing the Romanian Principalities is the lack of developed and well-maintained roads. Since a good portion of the travelers that arrived in the Romanian Principalities, or only transited them, chose to travel by land, they faced numerous difficulties on the roads here. The great majority of foreigners complain about the fact that traveling in the Romanian space is a true adventure. However, before presenting the foreign travelers' descriptions of the roads in Principalities in the 18th century and the first decade of the next century, we will outline the main routes they followed. For historian Georgeta Filitti, the travel route between Transylvania and Wallachia, on the way to Istanbul, passed through Oradea – Cluj – Alba Iulia – Sibiu, where it divided into two arteries towards Bucharest. One crossed the Carpathians through the Turnu Roșu Pass, descending towards the capital through Câineni, Râmnicu Vâlcea and Pitești, and the other one through Brașov – the Bran-Rucăr Pass, then – Câmpulung – Târgoviște, or on the Prahova Valley through Ploiești, both routes passing through

* Prof. univ. dr. habil., Universitatea din Oradea; e-mail: sorin.sipos@yahoo.com

Bucharest.¹ If the travelers were coming from Banat, then they followed the itinerary: Timișoara – Lugoj – Hunedoara – Alba Iulia – Sibiu, then the usual road to the Wallachian capital, or descended from Timișoara to Cerneți by the Danube, then through Craiova – Slatina – Pitești, to Bucharest.

The peregrines crossing Moldavia and descending to the Black Sea were using the axis Chernivtsi – Siret – Suceava (through Austrian-occupied Bukovina) – Iași – Fălciu – Galați, then following the Danube towards its mouth; when traveling through Wallachia, they were using the route Iași – Roman – Bacău – Adjud – Focșani, and towards Transylvania they were crossing the Oituz and Bârgău Passes, then to Târgu Secuiesc, Brașov or Bistrița, respectively; towards Russia they were using the route through Iași – Ungheni – Chișinău.² The voyagers following the Danube's route, embarking on steam vessels either in Vienna or in Pest, made a transshipment at Porțile de Fier, then at Cerneți – Calafat – Corabia, where they were following the river road to Giurgiu (from here to Bucharest), or kept going to Galați (for Moldavia) or crossed the Delta (on the Sulina Arm) towards Odessa or Istanbul.³

We have to mention that historian Georgeta Filitti's observations are correct, however the roads used by the foreign travelers in the Principalities were more numerous and diverse. Most of the mentioned communication routes were part of the so-called main roads, some used ever since Antiquity and the Middle Ages. Then, Transylvania's links with Wallachia and Moldavia were in direct relation with the passes of the Carpathians.

¹ *Călători străini despre Țările Române*. New series, vol. I (1801-1821), volume edited by Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (volume secretary). Editor-in-chief Paul Cernovodeanu, Publishing House of the Romanian Academy, Bucharest, 2004, p. 16. (In the following *Călători străini despre Țările Române*. New series, I). For the communication routes and means of travel in the Principalities see the following works: Dragoș Mîndrescu, „Drumuri și trecători peste Carpați – primele reprezentări în cartografie“, in *Miscellanea Historica et Archaeologica*. In honorem Professoris Ionel Cîndea septuagenarii, editor Costin Croitoru, Publishing House of the Romanian Academy / Istros Publishing House, Bucharest, Brăila, 2019, p. 486-521; Laurențiu Rădvan, „Drumuri de țară și drumuri de oraș în Țara Românească în secolele XVII-XVIII“, in Laurențiu Rădvan (editor), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*, Publishing House of University „Alexandru Ioan Cuza“, Iași, 2007, 67-113; Pavel Mircea Florea, *Transporturile în Țara Românească (secolul XIV-XIX)*, Bucharest, Academica Publishing House, 2002, p. 25-57; 158-179; Marius Chelcu, „Drumuri și orașe în Moldova secolelor XVI-XVIII. Câteva observații, în *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI-XVIII. Studii și documente*“, volume edited by Laurențiu Rădvan, Iași, Publishing House of University „Al.I. Cuza“, 2006, p. 145-170. Costin Murgescu, *Drumurile unității românești. Drumul oilor. Drumurile negustorești*, Bucharest, 1996, p. 107-159.

² *Călători străini despre Țările Române*. New series, I, p. 16-17.

³ *Ibidem*.

Map 1. The main routes followed by the foreign travelers in the Romanian Principalities

The voyager coming from Transylvania also had the option of reaching Wallachia through the Vâlcan Pass, and then along the Jiu, all the way to the Danube. From Târgu Jiu, the voyager could follow the road to Bucharest.⁴

Map 2. Vâlcan Pass (19th century map, source: hungaricana.hu)

⁴ Pavel Mircea Florea, *Transporturile în Țara Românească (secolul XIV-XIX)*, p. 48.

Between Transylvania and Wallachia there was the road crossing the mountains through Vama Buzăului and Tabla Buții, going, along Teleajen and Prahova, towards the Danube.⁵

Map 3. The pass in Vama Buzăului and Tabla Buții (19th century map, source: hungaricana.hu)

Transylvania was linked to Moldavia by the major roads crossing the Carpathians, through the Thiufa Pass, between the Bârgău and Călimani Mountains, at an elevation of 1201 meters, the gorge linking the Dornelor Depression and the Colinary Depression of Transylvania. The road passed by Rodna and Bistrița, towards Câmpulung, Humor, and Suceava.⁶

Map 4. Thiufa Pass (19th century map, source: hungaricana.hu)

⁵ *Ibidem*, p. 36.

⁶ Costin Murgescu, *Drumurile unității românești. Drumul oilor. Drumurile negustorești*, p. 155-157.

Between Transylvania and Moldavia one can also cross through the Biczaz and Tulgheş Passes, and further south there is the way through the Oituz Pass, from Braşov to Târgul Trotuşului.⁷

Map 5. Biczaz and Tulgheş Passes (19th century map, source: hungaricana.hu)

A connection was in the north and linked Maramureş with Moldavia, through the Prislop Pass, between the Rodnei and Maramureşului Mountains.

Map 6. Prislop Pass (19th century map, source: hungaricana.hu)

⁷ *Ibidem*, p. 157.

The roads between the three Principalities were directly linked to the passes in the Carpathian Mountains, and some of the crossing points had been modernized by the imperial authorities, to more easily be crossed by carriages and during winter time.

To maintain the link between Transylvania and Wallachia, through the pass at Turnu Roșu, the road from Turnu Roșu to Cozia was modernized and widened.⁸ Works of revamping were also carried out in Bukovina, after the province came under the authority of the Court of Vienna. The maps elaborated in the 18th century describe the commercial routes in the era used by the foreign travelers to more quickly arrive in the provinces' capitals or for transiting the Romanian space.⁹

A detailed description of the crossing points between the provinces of the Habsburg Empire, Wallachia and Moldavia, is done by Joseph II, during his trip through Banat, Transylvania and Maramureș, in 1773. In Sibiu, Joseph II drafted, between July 1st and July 10th, *The final report on the trip through Transylvania*, where he mentioned, among other things, the passes in the eastern province of the empire. The importance of the description lies in the fact that the author of the report personally crossed them, in 1773.¹⁰

II. Foreign travelers about the communication routes

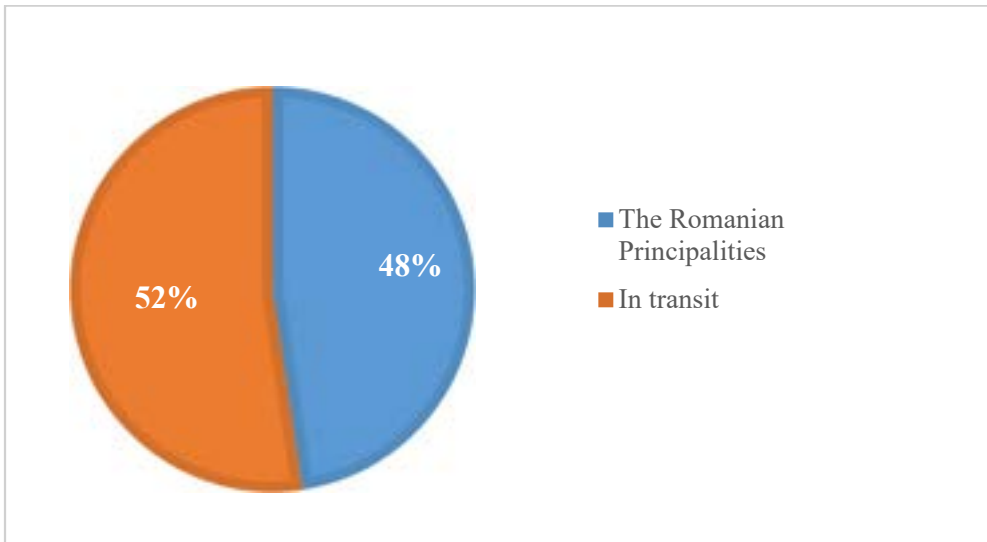
From a methodological point of view, we will present and analyze the experiences of the foreign travelers that crossed the Romanian Principalities and left detailed descriptions about the roads they traveled on. We chose to sometimes present short passages from the voyagers' accounts, so the reader could gain direct contact with the problems they pointed out about the communication routes in the Romanian Principalities.

We mention that for the analyzed time frame, namely the one between 1710 and 1810, written records were identified from a number of 171 voyagers who crossed the Romanian space. Out of the 171 travelers from whom we have information, 89 only transited the Romanian space, and 81 had the Romanian Principalities as their destination. Theoretically speaking, the voyagers that remained in the Principalities have much more detailed accounts about the political, economic and social realities. It is, however, true that the analysis of the documentary sources proved to us that the abovementioned thesis didn't always check out.

⁸ See more in Friedrich Schwanz Von Springfels, *Descrierea Olteniei la 1723*. Edition, translation from German, introductory study, notes and index by Mircea Gheorghe Abrudan, Brăila/Cluj-Napoca, 2017, 323p.

⁹ Dragoș Mindrescu, „Drumuri și trecători peste Carpați – primele reprezentări în cartografie”, p. 486-521

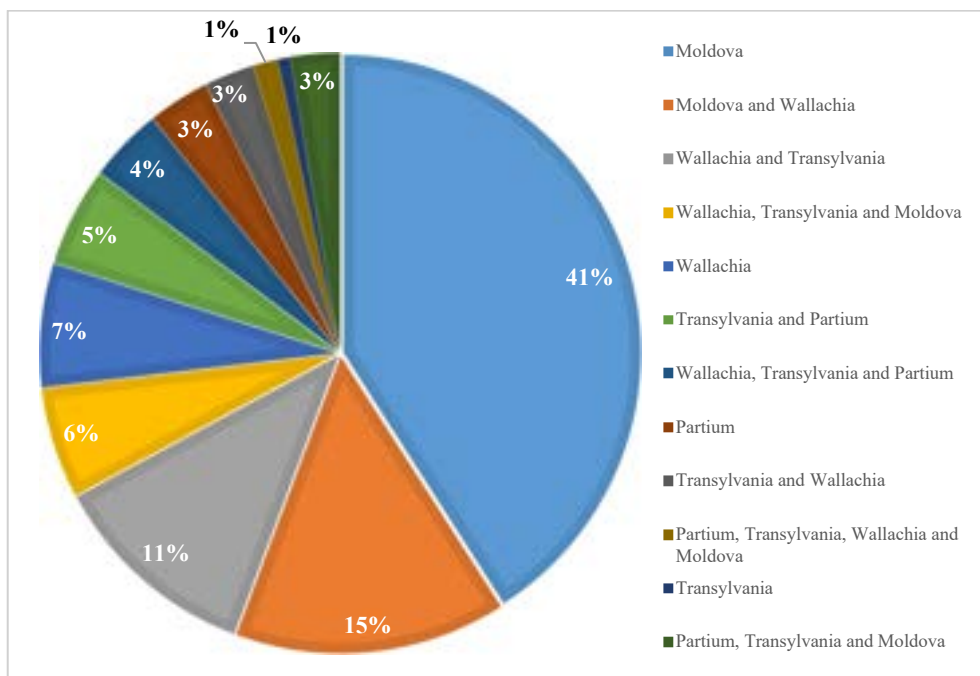
¹⁰ Ileana Bozac, Pavel Teodor, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, Cluj-Napoca, Second Edition, vol. II, Cluj-Napoca, 2007, p. 71-73.

Graph 1. Travelers' destination

In the initial part of the research, we wanted to clarify the countries that the voyagers crossed and, implicitly, the roads they followed. Analyzing the travel reports left by the voyagers in the Romanian Principalities, the following statistic resulted: The Principality of Moldavia was crossed by 61 voyagers; Moldavia and Wallachia – by 22 travelers; on the routes between Wallachia and Transylvania went 17 travelers; through Transylvania, Wallachia and Moldavia – 9 travelers. The voyagers that arrived in Wallachia were 10; in the direction Partium and Transylvania – 8 travelers; through Partium, Transylvania and Wallachia passed 6 travelers, and in Partium – 5 travelers. Through Transylvania and Moldavia passed and left records 4 travelers. A complete journey through Partium, Transylvania, Wallachia and Moldavia was made by 2 travelers, while only in Transylvania arrived just one traveler and through Partium, Transylvania and Moldavia – 4 travelers.

In Moldavia we have, in the analyzed time frame, the most numerous travelers, most likely due to the military conflicts that were taking place here. Secondly, the residence of King Charles XII in Bender and Varnița and the presence of Tzar Peter the Great leading the Russian armies from Moldavia could explain the great number of travelers and accounts. For a comparative analysis of the roads in the three principalities, it is important to have several voyagers that crossed them and left us accounts about them.

Graph 2. The countries crossed by the travelers

Since the travelers were spending a large portion of their time on the road, we have numerous accounts that describe the communication routes in the Principalities. The voyagers' records must be analyzed and linked to the place through which they enter the Principalities and with the experiences they have during their journey. If the voyagers enter Transylvania from countries, kingdoms and empires in Western Europe, they will prove to be more exigent with the roads and accommodation places they find here, because in their states of origin these were better-maintained and better-looking. The representatives of the great powers accredited in Bucharest and Iași, and those transiting the Principalities, called on the Phanariot rulers, to more easily and safely travel on the roads in the Principalities. The Phanariot princes provided them with a personal guard, means of transport, arranged their accommodation and helped them overcome the obstacles arising on the post roads. The problem was that, regardless of the efforts of the political and administrative authorities in the Principalities, the broken roads and bridges were only repaired and not modernized.

The Ragusan Ruggiero Giuseppe Boscovich, who was in Istanbul, accompanied sir James Porter, who was returning from Istanbul to England. They made a big detour through Poland, to avoid passing through Austria, which was at the time at war with Great Britain. Boscovich crossed Bulgaria, Dobruja, Moldavia and part of Poland.¹¹

¹¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX. Volume edited by Maria Holban (editor-in-chief), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Publishing House of the Romanian Academy, Bucharest, 1997, p. 452. (hereinafter *Călători străini despre Țările Române*, IX)

Ruggiero Giuseppe Boscovich traveled on the following route: on May 24th 1762 he leaves Constantinople, and on June 18th he arrives in Dobruja. On June 22nd, Ruggiero Giuseppe Boscovich, together with the delegation of the English ambassador, reaches the Danube. From here on, the delegation sets off on the road to Galați, where it remains between May 23rd and 29th, later continuing their journey to Iași. In the vicinity of Iași, the ambassador's delegation decided to spend the night at Scânteia, due to the late hour. The Moldavian authorities determined that oxen should also be prepared for the carriages, due to the fact that they were about to cross a road through a forest, which was hard to travel on because of the rainfalls. Even with these solutions, however, the caravan crossed the roads with great difficulty, and the means of transport were sinking in the mud. Our traveler records that the roads were good on some portions and worse on others. The travelers decided to give up on the oxen provided by the authorities and to hitch up the horses. The carriages got stuck in the mud on the road and were pulled out with great difficulty.¹² On June 8th, the delegation led by James Porter leaves Iași and departs towards Chernivtsi, crossing Botoșani and Dorohoi. On June 12th, Ruggiero Giuseppe Boscovich is in Chernivtsi, where he also stays on the days of 13 and 14, after which he crosses into Poland, through Zaleszchik.

On the other side of the mountain, Abbot Francois-Xavier was returning from Rome in 1769 and was heading towards Bistrița. In Hungary and Transylvania, he stayed for more than four years, between 1765 and 1769, exploring them from one end to the other. The bad weather surprised him when crossing from Hungary into Transylvania, between Tileagd and Negreni, the wind knocking out numerous trees. The incessant rain made the journey impossible. On December 5th 1769, our traveler arrived close to Cluj, but the bad weather and the impassable roads forced him to interrupt his journey.¹³

Francesco Grisellini, the Venetian scholar, accompanied baron Josef von Brigido, when he was named president of the administration of Banat. Grisellini, after settling in Banat, made numerous trips to the countryside and left us descriptions of the roads he crossed, between the years 1774 and 1775. For Francesco Grisellini, the road between Moldavia and Sasca, both localities situated in a mountainous area, "was bad and difficult".¹⁴

Karl Friederich von Magdeburg, colonel in the Austrian army, was entrusted in 1778 with evaluating the roads in Oltenia. The roads, wrote the Austrian officer, are difficult during rainy weather, because the earth is almost all loamy and greasy and, because of that, the bottoms of their carriages have a width of 7 feet, so they don't tip over. The same officer also noted the deplorable state of the bridges in

¹² *Ibidem*, p. 472.

¹³ *Itinéraire, ou voyages M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*, Liegi e Parigi, tome second, 1820, p. 498; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 577.

¹⁴ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a I-a, volume edited by Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (editor-in-chief), Publishing House of the Romanian Academy, Bucharest, 2000, p. 422. (hereinafter *Călători străini despre Țările Române*, XI)

Oltenia, built by the Russian army during the last war, over all the rivers, streams and pits, but broken by the animal herds or damaged due to lack of care and maintenance.¹⁵

The Florentine scholar Domenico Sestini leaves Istanbul on September 24th 1779, after two years of residing here, encouraged by the call made by Alexander Ypsilantis, the voivode of Wallachia, that he will receive a position at the Court. From Pera and all the way to Bucharest, Domenico Sestini travels on horse, accompanied by the voivode's servant (ciohodar) and a Turkish coachman.¹⁶ After arriving in Rustchuk, he crosses the Danube to Giurgiu and follows the post road, passing through Daia, Călugăreni, Copăceni, Văcărești and, eventually, Bucharest, where he arrives on October 4th, at 7 in the morning. At his departure from Bucharest, just as many foreigners would do, Domenico Sestini will associate himself with the sons of Guglielmo Maurizio, count of Ludolf, ambassador on the Kingdom of Naples to Constantinople, who procured him a passport for Vienna. Domenico Sestini leaves the capital of Wallachia on May 27th 1780, together with Carlo de Ludolf, in a chariot, following the post road to Sibiu. From Bucharest, he passes through the post stations Florești, Găești, Pitești, Curtea de Argeș, Sălătruc, Perișani și Căineni, the last post station in Wallachia. He crosses into Transylvania at Turnu Roșu, and from Tălmaciu he arrives in Sibiu.¹⁷ Domenico Sestini leaves Sibiu alone, for Vienna, paying a Romanian teamster to bring him to Hungary, in Pest. On June 18th he leaves Sibiu and follows the post road to Cluj, and then to Timișoara. Domenico Sestini passes through the following post stations located on the way, where he changes horses: Mag, Mercurea, Sebeș, Alba Iulia, Vințu de Sus, Turda, Cluj, Orăștie, Deva, Dobra, Coșava, Bujor, Lugoj, Timișoara, Becicherecu Mic, Sânnicolau, Szeged, Pest, Buda, Vienna.¹⁸ Our voyager, when crossing the Carpathians, between Ciineni and Turnu Roșu, gets nervous because of the road that was crossing the mountains, being forced to give up on the desired carriage because of the very difficult road.¹⁹ Instead, around Deva, on the banks of the river Mureș, according to the traveler's description, the road "was like in the palm of your hand".²⁰

Stephan Ignaz Raicevich, who had been appointed by the Viennese Court in a position of commercial and diplomatic agent to the Principalities, also had a privileged trip.²¹ On his way to Bucharest, the new attaché leaves Sibiu on July 20th, to Turnu Roșu, where is expected by the envoy of Prince Alexander Ypsilantis.²² Via

¹⁵ *Ibidem*, p. 275.

¹⁶ *Viaggio curioso, scientifico, antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Viena fatto da Domenico Sestini*, Firenze, 1815, p. 2-3; *Călători străini despre Țările Române*, XI, p. 337-338.

¹⁷ *Ibidem*, p. 337-351.

¹⁸ *Ibidem*, p. 351-353.

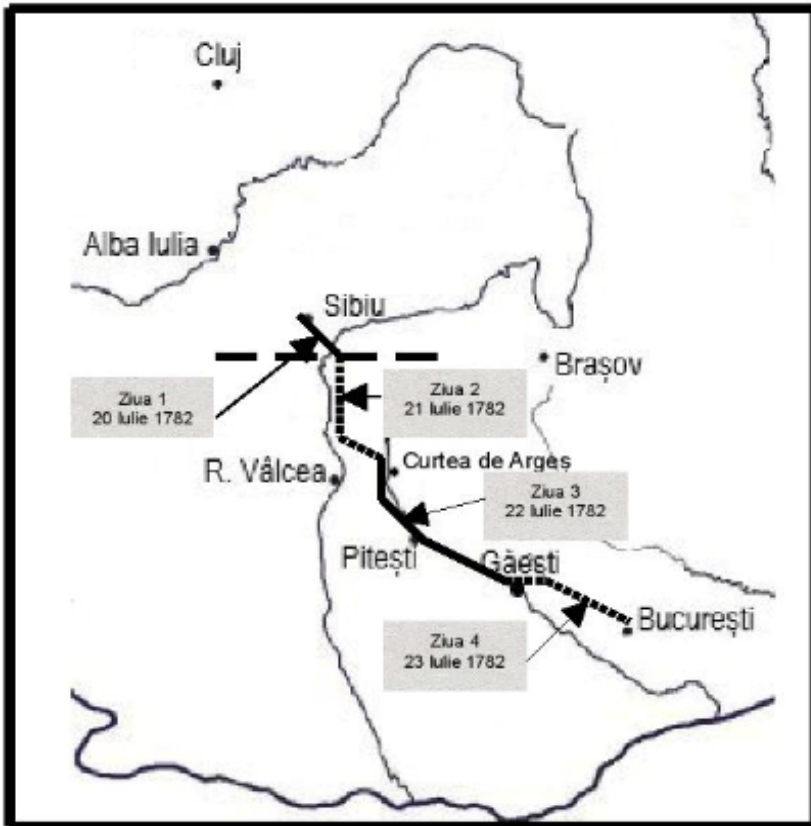
¹⁹ *Ibidem*, p. 348.

²⁰ *Ibidem*, p. 372.

²¹ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. XIX. Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriece (1782-1797)*, published after the copies of the Romanian Academy by Ion I. Nistor, Bucharest, 1922, p. 14.

²² *Ibidem*, p. 19-20. *Călători străini despre Țările Române*. New series, I, p. 508.

Carolina, which makes the connection with Wallachia, appeared to the voyager as being very damaged.²³ The traveler crosses Țara Loviștei, on the post road, arriving in Curtea de Argeș, after which he stops at the following post stations: Pitești, Găești, Florești, Ploiești and Bucharest, where he arrives on July 23rd.

Map 7. The route followed by Stephan Ignaz Raicevich in 1783

Johann Lehmann (Christopher Seipp), theatre director, left us detailed information regarding the roads crossed during his numerous travels in Transylvania. The theatre director traveled to the Western Parts and Transylvania between the years 1782 and 1788, having familiarized himself with the roads, means of transport and accommodation places. Johann Lehmann, on the journey he made to Pressburg (Bratislava) from Sibiu, in 1782, followed the road through Szeged, crossing Tisza by skiff, then through Beba, Sânnicolau, Becicherecu Mic, Timișoara. According to the records he made, “between the last two localities, the road is entirely natural. From Timișoara to Sibiu there were 17 post stations and two roads, the first one for

²³ *Ibidem*, p. 508.

the post stations, and the second one was the road for carriages, both of them being very bad”.²⁴ From Timișoara to Sibiu, the author passes through the following post stations: Recaș, Chizătău, Lugoj, Bujor, Făget, Coșava, Coșevița, Dobra, where there’s a post station, a custom and a pass; according to the author, the roads were very good.²⁵ Next are the post stations that Johann Lehmann crossed afterwards: Lăpușnic, Leșnic, Deva, Sântandrei (where he pays one Kreuzer and a half for each horse when crossing the bridge over Mureș), Spini, Orăștie, Șibot, Sebeș, Mercurea, Mag, Rusciori and, eventually, Sibiu.²⁶ From Johann Lehmann’s written records, we can draw the following conclusion: the roads in Transylvania are sometimes bad, especially in the high areas and at the custom, or when rains make them impassable, and sometimes good, in the plain areas.

Johann Lehmann (Christopher Seipp) comes back to Transylvania in 1788, traveling on the route Satu Mare, Carei, Tășnad, Sibiu being his final destination.²⁷ From Tășnad, the theatre director follows the road towards Cig, a secluded region, inhabited by Romanians, through which no road passes.²⁸ The next places are: Chegea, Supur, Ilișua, Borla, Hereclean, Brebi, where there’s a post station, Creaca, Ungurașul, Zimbor, Turda, Aiud, Alba Iulia, Vințul de Jos, Sebeș, he crosses the river Mureș on a wooden bridge, then Mercurea and Sibiu.²⁹ On his way back he goes through the south, passing through Orăștie, Deva and Timișoara, to Szeged and, from there, through Buda, to Pressburg.³⁰

Constantino Guglielmo Ludolf, son of Guglielmo Maurizio, count of Ludolf and ambassador of the Kingdom of Naples to Constantinople, considers the roads in Wallachia to be good. The explanation for the generosity of his appreciations is that during his journey through Wallachia, he enjoyed the support of the ruling authority, to arrive at his destination in the best conditions. He also compares the roads in Wallachia with those from the south of the Danube, which he finds very bad. It’s not coincidental that after crossing the Danube, he exclaimed “Here I am finally in a Christian country”.³¹

Edward Daniel Clarke, finding himself on a journey of professional formation as a preceptor, through the Tsarist Empire and the Ottoman Empire, crosses, on his way home, Wallachia and Transylvania, in the retinue of the Porte’s special envoy to Amiens, for signing the peace agreement between France and England. The Ottoman delegation, together with the English diplomat, leaves Constantinople and follows

²⁴ Johann Lehmann, *Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, Dünkelspiel u. Leipzig, 1785, p. 41-42; *Călători străini despre Țările Române*, XI, p. 561.

²⁵ *Ibidem*, p. 570-576.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 553.

²⁸ *Ibidem*, p. 581.

²⁹ *Ibidem*, p. 583-591.

³⁰ *Ibidem*, p. 553.

³¹ *Ibidem*, p. 434.

the road to Rustchuk, and on April 16th 1802, arrives in Giurgiu.³² From her, the delegation goes through the following post stations: Daia, Adunații Copăceni and, eventually, Bucharest.³³ On July 16th, the delegation leaves the capital, following the route: Găești, Topoloveni, Pitești, Curtea de Argeș, Sălătruc.³⁴ From Sălătruc, the Ottoman-English delegation departs at 4 in the morning towards Perișani, Câineni, and in Turnu Roșu enters Transylvania.³⁵ It then follows the road towards Băița and Sibiu, from where it leaves on May 1st towards Mag, Miercurea, Sebeșul Săsesc, Șibot, Deva, Mureș, Săcărâmb, Dobra, Cosești, Coșava, Făget, Bujor, Lugoj.³⁶ From here, Edward Daniel Clarke follows the road to Amiens, through Szeged, Pest, Buda, Viena, Linz, Munich, Ulm, Strasbourg, Paris, and from Amiens he goes towards Boulogne.

Map 8. The route followed by Daniel Clarke in 1802 (represented in black)

Daniel Clarke travels in Wallachia on the post road, about which he makes the following remarks: “The roads are in such a state that it’s hard to move forward. We encountered on our way a broken bridge that caused us one hour and a half of delay

³² *Călători străini despre Țările Române*. New series, I, p. 56. Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, vol. 8, London, p. 252.

³³ *Călători străini despre Țările Române*, I, p. 57-59.

³⁴ *Ibidem*, p. 65.

³⁵ *Ibidem*, p. 65-67.

³⁶ *Ibidem*, p. 67-81.

to repair it, and even then we passed with the risk that our horses' legs might break".³⁷ Thereafter, the English traveler proceeds to describe the road followed making the following observations: "Due to the general lowland character, the roads are this bad right now; it's possible that they are very good in any other season than the one in which I traveled...".³⁸ The solution for plain and swampy areas identified by the authorities was to build wooden bridges over these areas.

From the account of the English diplomat, we can conclude several things, namely: the roads in Wallachia are of low quality and not maintained; this also applies to the bridges, their crossing representing a true adventure for travelers' lives. They were degrading even more during the rainy seasons, spring and fall, when it was difficult to travel. Then, if you had the chance to be an important personality or traveled together with someone important for the sultan, as is the case for Daniel Clarke, the voivode would provide you, through the stewards, with the necessary work force to repair the roads that had become impassable. The chosen solutions were, however, temporary, only solving the problem in the short term. The roads were repaired in exceptional situations, related to the visit of an important person, and the manner in which the reparations were made was again provisional, that is, they should be passable only until the person, for whom the entire state system was put in motion, would travel on them.

Our voyager faces a similar situation in Transylvania too. The crossing of the Carpathians sends shivers down the English ambassador's spine. The places he crosses have a beautiful view, for instance "from Perișani to Căineni the distance is of five hours and a half and one has to pass through a steep mountain gorge. The forests and the scenery in this part of the ravine are absolutely majestic".³⁹ After having crossed the mountains into Transylvania, our traveler faced exceptional situations due to the difficulty and lack of roads, and he made the following records: "I started a steep and abrupt ascent, on an extremely dangerous road, consisting at times of a simple platform of hanging planks, in fact over an impassable chasm, at the bottom of which the impetuous waters of the Olt were rolling over".⁴⁰

In Transylvania, too, there were places where the roads were hard to cross. Daniel Clarke recounts that between Miercurea and Sebeșul Săseșc, "the roads were miserable".⁴¹ The general bad state of the roads in Transylvania was aggravated by the special climate conditions, rainfalls, which generated floods, the overflowing of interior rivers, especially during springtime, when the snow was melting, making them impassable for the travelers. In the first part of the trip to Leșnic, the roads were again so bad, that the carriage had to be pulled by four pairs of oxen, alongside which the four horses of the carriage, but later, near Dobra, the roads improved.⁴²

³⁷ *Ibidem*, p. 67.

³⁸ *Ibidem*, p. 58.

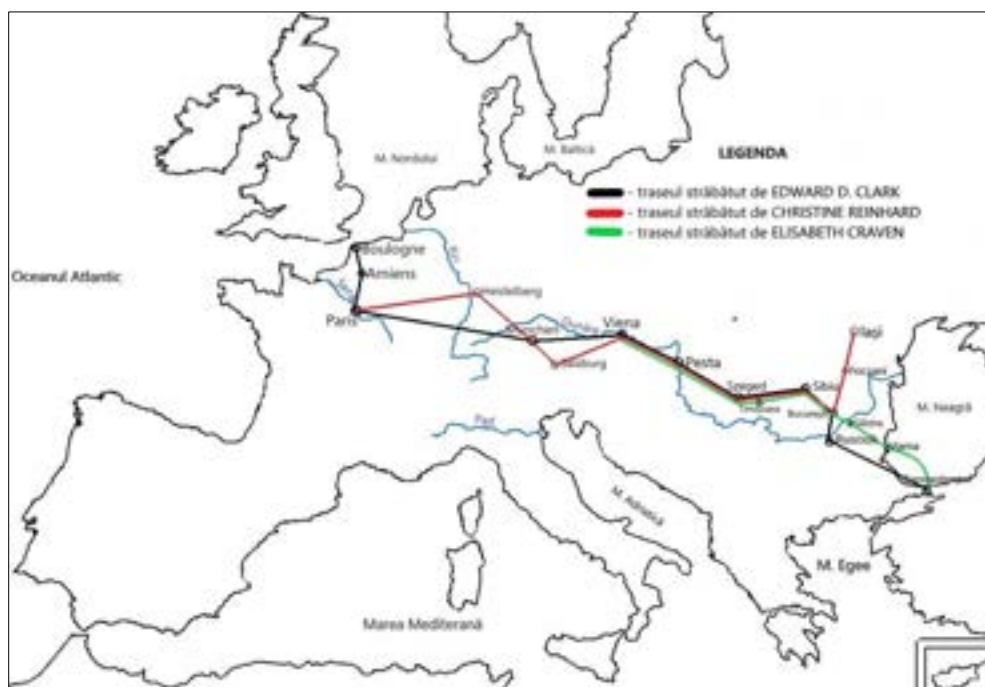
³⁹ *Ibidem*, p. 66.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 73.

⁴² *Ibidem*, p. 77.

The roads in Transylvania give Christine Reinhard, too, a similar impression. The wife of diplomat Charles Reinhard, appointed consul in the Romanian Principalities, she crossed, together with her husband, the entire Europe. Charles Reinhard and Christine Reinhard leave Paris on June 1st 1806, together with a small retinue and their two kids, heading to Iași, so that the former could take over his role of representative of France in the Principalities. On their long journey, they cross capitals of empires (Vienna, Pest), province centers and important European cities: Heidelberg, Augsburg, Munich, Salzburg, Sankt Pölten. The French diplomat and his family arrive in Banat on July 2nd 1806, after which they follow the known post road to Sibiu. From Sibiu, the French delegation follows the road towards Turnu Roșu, Câneni, Mănăstirea Argeș, Curtea de Argeș, Pitești and Bucharest. From Bucharest, after meeting the Phanariot prince, the French representative sets off for Iași, on July 24th 1806, through Râmnic, Focșani, Galta Monastery, where he arrives on July 30th. From Iași, shortly after the breakout of the war between the Porte and Tzarist Russia, the representative of France in the Principalities is taken hostage and brought to Russia, through Criuleni, Dubăsari, Balta and Ovidiopol. From Russia, after a few months of house arrest, the diplomat's family travels across Europe, to return to their country.⁴³

Map 9. The route followed by Christine Reinhard in 1806 (represented in red)

⁴³ *Lettres de Madame Reinhard a sa mère, 1798-1815: une femme de diplomate / traduites de l'allemand et publiées pour la Société d'histoire contemporaine, par la Baronne de Wimpffen, née Reinhard, sa petite-fille*, Paris, 1901, p.163-353.

Christine Reinhard, at the border between Banat and Transylvania, makes the following remark of the road here:

“The road, becoming more and more mountainous, more horses were added to our carriage; nevertheless, we needed six hours to arrive in Costești, at the border with Transylvania. [...] The road we traveled on the next day was even worse; fortunately, the beauty of the landscape helped us more easily endure the slowness of the pace”.⁴⁴

“The crews were waiting for us; eight horses were hitched up in two lines to each carriage and driven by a single coachman who was at the same time blowing the horn. These people fulfill their duty well. Still, the scrawny nags were moving forward slowly and the road being unclogged by rain, we arrived late in Orăștie [...]. The adventures and difficulties weren't lacking. Once we got stuck in a muddy pit, from where we only managed to get out with the help of the horses we borrowed from the carriages of the Transylvanian Saxons, whom we were lucky to meet. The next day we were advised to also attach oxen alongside the horses, which we would have to find at the foot of the mountains, but they weren't at the indicated place. Our coachmen decided to dispense with them and, to lighten the carriages, we went further on foot”.⁴⁵

Christine Reinhard's text describes the way in which people used to travel in Transylvania, close to Orăștie and, later, further from Sibiu, to Turnu Roșu, at the border with Wallachia. Christine Reinhard chose to travel using the transportation system in the Principality. Although the carriages were enduring and the horses were enough, to every carriage being hitched up four pairs of them, they advanced with great difficulty, both in the low areas, where due to the rainfalls the road was full of mud, and the carriages' wheels were sinking in it, and in the mountainous areas, close to the border with Wallachia. Christine Reinhard also identifies the causes of the difficult advancing, namely the poor quality of the roads, the thin and weak horses. To get out of this situation, the coachmen used several pairs of oxen, to pull the stagecoach from the mud, and near Tâlmăciu and Turnu Roșu, they borrowed horses from the Saxon merchants and got off the carriages. When not even these solutions proved viable, the coachmen hitched up all the horses to a single stagecoach and brought it to the mountain peak. They then proceeded to do the same with every means of transport in the convoy.

The roads from Transylvania to Wallachia are also described by explorer John Petty, while on a study trip to these countries. John Petty, accompanied by his wife and daughter, arrives in Transylvania in the summer of 1784. The British minister in Vienna asks count József Teleki to recommend his fellow countryman to baron Brukenthal. On July 24th, John Petty is in Brașov, from where he follows the road to Bucharest, arriving there on July 31st.⁴⁶ John Petty, from Bucharest, in a letter to Samuel Brukenthal, makes a short description of the crossing of the Carpathians: “The road through the Carpathians, although better than the others, is horrendous, and I was expecting at every step that the carriage might break into pieces because

⁴⁴ *Ibidem*, p. 189. *Călători străini despre Țările Române*. New series, I, p. 281.

⁴⁵ *Lettres de Madame Reinhard a sa mère, 1798-1815...*, p. 191; *Călători străini despre Țările Române*. New series, I, p. 282.

⁴⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. XI p. 666.

of the great cliffs or rocks over which we had to pass”.⁴⁷ The difficulties of the road were surmounted through the involvement of the royal clerks, who would bring him all sorts of supplies, such as bread, wine and fruit.⁴⁸

Elisabeth Craven, while in Constantinople, intends to arrive in Vienna in the summer of 1786. From Constantinople, Elisabeth Craven travels by sea to Varna. From here, she continues her trip on land, to Silistra, where she arrives on July 13th. She crosses the Danube, into Wallachia, after which she follows the road towards Călărași, along the Danube, to Bucharest. From Wallachia’s capital, Elisabeth Craven sets off for Sibiu, crossing the following post stations: Florești, Curtea de Argeș, Turnu Roșu, Sibiu.⁴⁹ From Sibiu, our traveler arrives, eventually, in Vienna, passing through Timișoara and Pest.⁵⁰

Elisabeth Craven describes the roads in Wallachia along the Danube in the following manner: “There is no real road there and I did not see any traces of vehicles, but the smooth land, with no rocks or ruts, allowed us a very pleasant trip”.⁵¹ In contrast, Elisabeth Craven is dissatisfied with the way of access from Căineni to Turnu Roșu.

Map 10. The route followed by Elisabeth Craven in 1786 (represented in green)

⁴⁷ *Ibidem*, p. 668.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 669.

⁴⁹ Craven, Elisabeth Craven, Baroness, 1750-1828., 2011, *A journey through the Crimea to Constantinople: In a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his serene Highness the Margrave of Brandenburg, Anspach, and Bareith. Written in the year MDCCLXXXVI.*, Oxford Text Archive, <http://hdl.handle.net/20.500.12024/K054766.000>. (accessed on March 27, 2017), p. 382-415.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 412.

⁵¹ *Ibidem*, p. 385. *Călători străini despre Țările Române*, vol. XI, p. 721.

Jenne-Lebprecht, the son of a Frankfurt merchant, describes the road between Wallachia and Transylvania in his journal, in 1786. He left Vienna and set off for Constantinople and, on his way home, the merchant crossed the Black Sea and disembarked in Galați. From here, he took the post carriages to Bucharest, later traveling towards Transylvania, through Turnu Roșu:

“Once you reach the mountains, the horses often have to go on trails, from where, looking down, you can see on one side the deepest chasm, that it makes you dizzy. On these roads, the horse barely has any room to place his legs one next to the other and, if he made a wrong step or slipped, then both the rider and the horse would be lost in the fall, and both of one and the other would have their bones smashed”.⁵²

Wenzel von Brognard describes on the same note his trip through the Romanian Principalities. He pursued a diplomatic career, joining the Court and State Chancellery, the institution that handled foreign affairs. He is entrusted from his position to gather information from the European countries under the Porte’s domination. Wenzel von Brognard, during the year 1786, carries out trips to the Romanian Principalities, too, describing the resources and communication routes and recording in his travel reports the roads that connect Wallachia with the neighboring countries.⁵³ The Austrian traveler even passed on some of these roads. As a result, he also left us detailed information on the time in which he crossed the distance between Bucharest and the quarantine in Turnu Roșu, namely 47 hours.⁵⁴ The traveler makes a general description of the terrain, namely: the road from Bucharest to Pitești is very hilly and extremely swampy, due to the numerous streams and torrents that furrow Wallachia.

“From Pitești to Curtea de Argeș, the road is terribly mountainous, and from there it is still much worse until Câineni, so that the carriage that the prince had given me for the journey got all its wheels broken one by one. Eventually, I was forced to travel on horse the rest of the way for four hours to the quarantine house, through the gorge where the river Olt flows, in an extremely deep riverbed”.⁵⁵

The road from Câineni to Turnu proved to be the most difficult portion of the route between Bucharest and Sibiu, due to the mountainous area crossed and to the fact that the voivodes of Wallachia didn’t care about maintaining it.

For Joseph Rohrer, on his trip through Moldavia and Bukovina, there were major differences between the roads of the two provinces.

⁵² *Ibidem*, p. 744.

⁵³ *Ibidem*, p. 759

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 759-760.

“The entire road from Suceava to Siret I crossed unusually fast. It is the most wonderful road in a straight line that could be imagined. Even the bridges built on the small and big Suceava, the latter being called Sucevița, as well as on the big and small Siret, are well maintained. What a difference when one compares Moldavia, when it comes to the construction of roads and bridges, to Bukovina, which is now under Austrian rule. It would be futile to search even for a regular bridge. So many times, I got off the carriage to not be forced to pass over the wood that replaces bridges over waterways in Moldavia”.⁵⁶

As can be seen, for Joseph Rohrer, police commissary in Lvov, at the time he made his trip in the two provinces, there were major differences between Moldavia and Bukovina in what regards the system of communications. For the traveler, in Bukovina, part of the Habsburg Empire, there was order, there were new and solid roads and bridges, and one could travel fast and safely. The Habsburgs modernized the road from Suceava, the former capital of Moldavia, to Chernivtsi, the administrative capital of Bukovina, bridges being built over the waterways. The result was that the voyagers traveled the over 100 km in 11 hours. The author makes a comparison to the roads and bridges in Moldavia, unmodernized and unmaintained, on which it was difficult to travel.

“In times past”, wrote the same Austrian clerk, “one could only travel from Transylvania to Bukovina on horse, and even so with great difficulty; you were deprived of any shelter. [...] The great emperor Joseph was the one who ordered the construction, in 1783, of a road that, starting from the village Prundu Bârgăului, gives the traveler the possibility to go from Transylvania to Bukovina, to travel, in a single day, a distance for which six days were needed before”.⁵⁷

For Vince Batthányi, who traveled to Bucharest in 1801, on his way to Istanbul:

“The road from Sibiu to here (Bucharest) is the opposite of that which leads from here to Silistra. This one is perfectly smooth and runs on a soft, sometimes sandy soil. The other is composed, for the most part, of rocky ridges, narrow and deep valleys and in many places a big vehicle, if it weren't supported by people, could go crashing down on the precipitous escarpments below which the river Olt is rolling over”.⁵⁸

Our traveler draws a distinction between roads depending on the terrain, for instance from Sibiu to Cozia, the road crosses the mountains, having been built by the Romans, but modernized and widened by emperor Charles VI, with great human efforts and expenses. Other than that, the roads crossed low-lying areas, where traveling was apparently easier during good weather. In the winter, however, and during floods, the road became a true nightmare for the travelers.

⁵⁶ *Călători străini despre Țările Române*, New series, I, p. 159.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 156.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 94.

In 1805, count Batthyány goes on a new trip, this time to Bucharest. Coming from Buda, he enters Transylvania through the Carei area and crosses the Ecsed swamps:

“We went over it in a cart with ladders, on which there were villagers with long poles. With all these preventive measures, it was still quite unsettling. A traveler on moving ground feels more than others the uncertainty symbolized by such a terrain”.⁵⁹

While in the high-land areas the voyagers experience strong sensations because of altitude, of narrow and undeveloped roads, of the risk of falling in the chasms, in the Ecsed area the count is scared of the swamps he’s crossing, of the risk that the means of transport would sink in the water. On such a road, the villagers in front of the carriage were checking the endurance of the land with the help of poles.

For colonel William Bentick, who crosses the road between Deva and Timișoara, the communication routes “were generally very bad and the post stations poorly serviced, none of the post chiefs owning more than 8 horses, which are all necessary to any vehicle in this season. The roads and post stations are better between Timișoara and Pest than between Sibiu and Timișoara. There is no well-built road between any of these localities anyway”.⁶⁰

An interesting character that meteorically crosses Wallachia is Ignacio Maria del Corral y Aguirre, ambassador of Spain to the Porte. In July 1800, del Corral was in Vienna, from where he sets off for Bucharest, through Transylvania. We know from his correspondence that he crossed the Carpathians in Turnu Roșu, the last important city in Transylvania where he made a halt being Sibiu.⁶¹ At the border with Wallachia, he is expected by the mehmandar of voivode Alexander Mourouzis. From Bucharest he went towards Varna, where he embarked for Constantinople. The roads he crossed in Wallachia were for Ignacio Maria del Corral “dangerous, craggy and full of pits and chasms. During wintertime it would’ve been almost impossible to get out of them”.⁶²

Other travelers, however, like Louis Allier de Hauteroche, are dissatisfied with the roads in Transylvania. He wrote the following: “it is beyond one’s power to make an idea about the roads in the entire Transylvania; they are horrendous, the mud is always at axle level”.⁶³ From his account, it appears that the roads in the whole Transylvania are terrible, and the mud formed due to abundant rains makes the trip impossible.

Adam Neale crossed Wallachia and Moldavia twice, in 1805, on his way to Istanbul, where he worked as a doctor for the English embassy, and in 1806, when

⁵⁹ *Ibidem*, p. 96.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 127.

⁶¹ *Ibidem*, p. 84.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, p. 198.

he returned to England. In 1805, Adam Neale leaves Dresden for Constantinople, through Olmutz, Teschen, Bielitz, Lemberg, Marienport, Sniatyn, Chernivtsi, Dorohoi, Botoșani, Iași, Galați, Constantinople. On his way back home, Adam Neale travels from Pera, on the Black Sea, to Varna, and from here on land, to Rustchuk, where he crosses the Danube to Giurgiu. From here he sets off for Bucharest, thus continuing his trip towards Focșani, Bârlad and Iași, where Alexander Mourouzis welcomes him warmly, even giving him a letter of recommendation to the ispravnic in Chernivtsi.⁶⁴

The English officer suffered a lot on this trip. They left Constantinople in March, but in 1806 the winter was very prolonged and they encountered snow.

“My trip from Bucharest to Focșani was pathetic, the cold was so intense and the region was covered in so much snow, that the coachmen did their very best to get the poor horses to move forward, which couldn’t pull the carriage through the ruts. They were often forced to get off and put an effort into pushing the carriage themselves”.⁶⁵

The traveler’s mistake was that he didn’t use a sleigh, because there was snow on the roads. The snow and cold were coupled with the roads full of mud, so that the journey turned into a true nightmare for the English doctor.⁶⁶

III. Conclusions

Consequently, an important problem for the foreign voyagers crossing the Romanian Principalities is the lack of developed and well-maintained roads. Since a good portion of the travelers that arrived in the Romanian Principalities, or only transited them, chose to travel by land, they faced numerous difficulties on the roads here. The great majority of foreigners complain about the fact that traveling in the Romanian space is a true adventure. If the voyagers arrive in Transylvania from countries, kingdoms and empires in Western Europe, they will prove to be more exigent with the roads and accommodation places here, because in their states of origin they were better maintained and better looking. In Transylvania, the roads were better compared to the ones in Wallachia and Moldavia.

⁶⁴ Adam Neale, *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia, and Turkey*, London, 1818, p. 270-274; *Călători străini despre Țările Române*, New series, I, p. 172.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 270; *Călători străini despre Țările Române*, New series, I p. 187.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 188.

IMAGOLOGIE ISTORICĂ ȘI IMAGINI ETNICE
-TEORIE, METODĂ, PRACTICĂ.
STUDIUL DE CAZ: ROMÂNII VĂZUȚI DE GERMANI
(SECOLELE XVIII-XIX)*

Ela COSMA**

**Historical Imagology and Ethnic Images—Theory, Method, Practice.
Case Study: The Romanians Seen by the Germans (18th-19th Centuries)**

Abstract: Starting and ending with the “classical” study about the Romanians’ image in the German speaking area (1775-1918), published in 1985 by Klaus Heitmann, significant promoter of the German School of historical imagology, our article approaches the discipline’s general theories, methods and practice. Ethnic images concerning peoples and nations often include the antinomies identity/alterity, self image/image of the other, which compose by reunion a more complete history, as shown by the forerunners of imagology belonging to the French *École des Annales* (in the interwar period) and *Nouvelle histoire* (in the 70s), who theorized and conceptualized the history of cultural representations and mentalities. In critical reply, the Anglo-American School of Anthropology (starting in the 80s) exposed “the invention of tradition” and “imagined communities”, promoting “cultural relativism” and eventually predicting “the end of the history”. Our article also emphasizes how the new theories and methods are reflected by the Romanian post-communist historiography, as proved by numerous imagology studies, ranging from positivist to postmodernist, from constructivistic to demythifying and deconstructivistic approaches.

Keywords: historical imagology, theory and methods, Klaus Heitmann, image of the other, geographical alterity, Romanians, German speaking area, 18th-19th centuries.

Lucrarea de față pune în discuție unele probleme teoretice ridicate de cartea de-acum clasică a lui Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum, 1775-1918. Eine imagologische Studie* (1985).¹ Întrucât însuși autorul, promotor de

* Lucrare realizată în cadrul grantului de cercetare realizat cu sprijin financiar din Fondul Recurent al Donatorilor, aflat la dispoziția Academiei Române și gestionat prin Fundația “PATRIMONIUL”, GAR-UM-2019-II-2.5-13, *Patrimoniul istorico-juridic românesc în documente și arhive inedite*, director de grant: Ela Cosma.

** Cercetător dr., Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca; email: ela_cosma@yahoo.com

¹ Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum, 1775-1918. Eine imagologische Studie*, Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 1985, colecția “Studia Transylvanica”, nr. 12.

marcă al școlii germane de imagologie, precizează în subtitlu că este vorba despre un studiu imagologic, ce implică numeroase aspecte de teorie și metodologie, se cuvin făcute unele apropieri de câmpul istoriei ideilor și mentalităților, și mai cu seamă de acest concept central care îl populează: *imagologia*. În mod inevitabil, antinomia *identitate – alteritate, imaginea de sine – imaginea celuilalt* în plan istoric este omniprezentă în subiectul acestei lucrări, întrucât fie (mai rar) cuplul antinomic, fie (cel mai adesea) unul din termenii săi alcătuiesc osatura de bază a oricărui demers de imagologie. De altfel, prezentul articol nu vizează structuralismul și „morfolgia” imaginilor etnice, ci mai degrabă hermeneutica și „sintaxa” lor, precum și metoda preferată de abordare, imagologia.

Astfel devine necesară o trecere în revistă a istoricului disciplinei inițiate și dezvoltate de reprezentanții francezi ai *École des Annales* (în perioada interbelică) și ai *Nouvelle histoire* (în anii '70), care au conceptualizat istoria reprezentărilor culturale și a mentalităților. În replică critică, Școala anglo-americană de antropologie socială și culturală (începând din anii '80) a proclamat „inventarea tradiției” și „comunitățile imaginate”, promovând „relativismul cultural” și, în fine, prezicând „sfârșitul istoriei”. Acest articol nu poate eluda modul în care istoriografia română după '89 a reflectat noile teorii și metode, într-o paletă largă de abordări imagologice, pozitivistice, echidistante, constructive, dar și postmoderniste, demitizante, deconstructiviste.

Microexcursul nostru teoretic este urmat de recitirea azi, la peste 30 de ani de la apariție, a cărții lui Klaus Heitmann, operă de căpătâi ce și-a păstrat actualitatea și valoarea de model, fiind multiplu tradusă în limba română: într-un studiu rezumativ (1996)² și în două ediții complete (1995, 2014).³ Grație prezenței sale intens popularizate în spațiul românesc, autorul german a exercitat o influență benefică în ce privește evoluția studiilor asupra imagologiei istorice despre români, atât ca imagine a celuilalt, cât și ca imagine de sine. Literatura de imagologie românească, ieșind mai cu seamă din pana istoricilor români cu apetență spre istoria mentalităților, s-a inspirat puternic din metoda și modelul oferite de Klaus Heitmann, aplicându-le cu succes atât în analize tematice sau cronologice, cât și în câteva sinteze binevenite. Totuși, istoricii români s-au lăsat uneori duși de valul proiecțiilor imagologice, neglijând ceea ce consider a fi virtutea principală a demersului lui Klaus Heitmann: *etica* sau *deontologia imagologului* care, prin recursul la un soi de pozitivism (culmea!), pe care autorul german l-a aplicat în munca de decelare a imaginilor, de

² Klaus Heitmann, „Imaginea românului în spațiu de limbă germană de la sfârșitul secolului XVIII până la începutul secolului XX”, în Klaus Heitmann, *Oglinzi paralele. Studii de imagologie româno-germană*, traducere de Florin Manolescu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996, p. 7-34. Studiul în limba germană a fost publicat mai întâi (dar ulterior cărții din 1985), în *Rumänisch-deutsche Interferenzen. Akten des Bukarester Kolloquiums über Literatur- und Geistesbeziehungen zwischen Rumänien und dem deutschen Sprachraum vom 13.-15. Oktober 1983*, editor Klaus Heitmann, Editura Universitară Carl Winter, Heidelberg, 1986, p. 21-41.

³ Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german. 1775-1918. Un studiu imagologic*, Editura Univers, București, 1995; idem, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german. 1775-1918. Un studiu imagologic*, ediția a doua, traducere și introducere de Dumitru Hincu, Editura Polirom, Iași, 2014.

asemenea prin corecta contextualizare istorică, a reușit să nu discrimineze – nici pozitiv, dar nici nici negativ – imaginile interpretate. Așa cum îndeobște nu ne conving imaginile exclusiv pozitive despre sine sau despre celălalt, nici imaginile permanent negative nu pot fi credibile și obiective. La Klaus Heitmann, maniera de prezentare a imaginilor, care nu lingusește și nu jignește, impune un echilibru, rezultat, cred, dintr-o dublă argumentare sau, mai degrabă, din argumentarea ambelor perspective, atât favorabilă, cât și nefavorabilă. Și în acest caz, prin însumare, *aurea mediocritas*, binecuvântata cale de mijloc, devine infailibilă, asigurând perenitatea cărții lui Klaus Heitmann.

*

Trebuie făcute referințe directe la istoricii francezi ai Școlii de la Annales (École des Annales), inițiată de Lucien Febvre și Marc Bloch⁴ prin revista Annales d'histoire économique et sociale (apărută la Strasbourg în 1929). Revista a fost continuată, după cel de-al Doilea Război Mondial, prin a doua generație de la Annales, cea a „duratei lungi” (*temps long*), a istoriei economice, a demografiei istorice (Fernand Braudel⁵, redactor-șef al revistei, Georges Duby, Pierre Chaunu ș.a.), care, după 1969, prin a treia generație, a format *Nouvelle histoire* (Jacques Le Goff⁶, Emmanuel Leroy Ladurie, André Burguière, Marc Ferro, Jacques Revel, dar și Philippe Ariès, Georges Duby, Michel Vovelle, Robert Mandrou), activă atât pe direcția istoriei culturale și etnografice, cât și pe noul tărâm al istoriei mentalităților, al istoriei ideilor și a sensibilităților (frică, violență, sexualitate etc.), al antropologiei istorice și imagologiei.

Estimp, îndeosebi în ultimele două decenii ale veacului trecut, prin sociologii și antropologii săi, adepți ai relativismului cultural, Școala anglo-americană de antropologie socială și culturală⁷ a dezavuat „durata lungă”, a transformat diacronia în sincronie, a demascat „comunitățile imaginate” (Benedict Anderson)⁸ și „inventarea tradiției” (Eric Hobsbawm)⁹, decretând chiar „sfârșitul istoriei” (Francis

⁴ Marc Bloch (1886-1944), combatant activ în Rezistența franceză, a fost executat de hitleriști la 16 iunie 1944. Vezi Stelian Obiziu, “Marc Bloch și meseria istoricului: *Apologie pour l'histoire*”, în “Annales Universitatis Apulensis”, Series Historica, vol. 1, Alba Iulia, 1997, p. 119-125. Stelian Obiziu este autorul unei teze de doctorat asupra lui Marc Bloch, coordonator științific prof. univ. dr. Pompiliu Teodor, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2000.

⁵ Fernand Braudel - *La nouvelle histoire et les Annales en Roumanie. Interférences historiographiques franco-roumaines*, coordonatori Alexandru Florin Platon și Toader Nicoară, Editura Accent, Cluj, 2009.

⁶ Vezi Ionuț Costea, *A existat Jacques Le Goff? Biografie, autobiografie, istorie și memorie*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016.

⁷ Vezi o prezentare a acesteia în Ela Cosma, “Naționalismul - Demersuri teoretice ale Școlii anglo-americane”, în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coordonatori Susana Andea, Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2009, p. 671-682.

⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, prima ediție, Verso Books, U.S./U.K., 1983.

⁹ *The Invention of Tradition*, editori Eric Hobsbawm și Terence Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Fukuyama).¹⁰ Într-o oarecare măsură, fenomenul interpretativ de inversiune a constituit o reacție și un afront direct la Școala de la Annales, atunci când Școala anglo-americană a retras dreptul de cetate, a demitizat și dematerializat realitatea unor noțiuni-portstindard, îndrăgite de istorici, indispensabile istoriei moderne și contemporane: *națiune, naționalism, limbă națională* (Ernest Gellner, Anthony D. Smith).¹¹

Imagologia a fost recunoscută ca disciplină socială aparte în cadrul celui de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice de la Stuttgart (1985), statut confirmat de cel de-al XVII-lea for omonim de la Madrid (1990)¹². Cât privește noțiunile de bază ale imagologiei (*identitate, alteritate, Imaginea Celuilalt*), odată puse în circulație, s-a inițiat cercetarea lor (François Bédarida).¹³ Conform unui principiu străvechi, din *nomina realia* aceste concepte imaginate au dobândit o realitate proprie; inițial nume goale (*nomina vana*, la Curtius), ele s-au umplut de conținut, devenind *in nomina res*. Au dobândit un statut superior, puternic dominant în Europă occidentală până prin anii '80 ai secolului trecut, cu prelungiri dincolo de pragul noului mileniu¹⁴, - fiind îmbrățișat cu fervoare de tânăra Europă orientală postcomunistă în ultimul deceniu al secolului XX.

În cazul nostru, de mare interes este faptul că atât noua istorie franceză, cât și deconstructivismul anglo-american au avut reverberații intense în spațiul istoriografic românesc. Deși în anii dinainte de 1989, grație marilor profesori de istoriografie și studii culturale (Pompiliu Teodor, Alexandru Zub, Lucian Boia), studenții celor trei facultăți de istorie din țară au cunoscut și dezbătut intens noile orientări, publicistica istoriografică românească pe această temă a fost posibilă oficial abia părăsind „patul lui Procust”, după o jumătate de veac de singurătate și izolaționism. În primul ei deceniu de libertate (1990-2000), istoriografia românească s-a înfruptat cu nesaț, ba chiar cu libertinaj, din fructele interzise până atunci. Confrați de breaslă, nu și de generație, provenind din rândul istoriografilor consacrați înainte de 1989, dar și din cel al tinerilor istorici au experimentat teoriile de cercetare menționate, într-un efort generos de sincronizare românească la spiritul timpului, așa cum arată analizele „la cold” privind impactul metodelor noi asupra scrisului istoric

¹⁰ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press/Macmillan, 1992; Idem, *Sfârșitul istoriei?*, trad. Dana Bercea, București, Vremea, 1994.

¹¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism (New Perspectives on the Past)*, Cornell University Press, Ithaca-N.Y., 1983; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Londra, Routledge, 1998.

¹² Alexandru Florin Platon, „17-e Congrès International des Sciences Historiques. I. Grands Thèmes, Méthodologie, Sections Chronologiques (1); II. Sections Chronologiques (2), Organismes affiliés, Commissions internes, Tables rondes. Rapports et abrégés, vol. I-II, Madrid, 1990”, *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, Istorie, tom XXXVI, 1990, p. 189-191.

¹³ François Bédarida, „Identité nationale et image de l'autre”, *Mélanges de l'école française de Rome*, nr. 114/1, 2002, p. 39-45, dezbate cuplul identitate-alteritate, configurațiile identității naționale, avatarurile imaginii celuilalt.

¹⁴ *Grammars of Identity/Alterity. A Structural Approach*, ed. Gerd Baumann și Andre Gingrich, New York, Berghahn Books, 2004; Joep Leerssen, „Identity/alterity/hybridity”, in *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, ed. Manfred Beller și Joep Leerssen, Brill/Rodopi Publishers, 2007, p. 335–342.

românesc (Constantin Bărbulescu¹⁵; Ovidiu Pecican¹⁶; Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Igor Șarov¹⁷).

De remarca două demersuri principale la noi, însă de orientare opusă.

Primul, constructivist, n-a părăsit terenul ferm al istoriei-document, scrisă pe baze obiective (Nicolae Bocșan, Nicolae Edroiu, Dinu C. Giurescu, Ladislau Gyémánt, Șerban Papacostea, Gheorghe Platon, Ioan-Aurel Pop, Gheorghe Zbucnea). El încă domină – din fericire, cred – peisajul istoriografic național, deși azi s-a stins de mult romantismul post-'89 al unei „istorii sincere” a românilor (Florin Constantiniu).¹⁸ S-au născut reuniuni regionale ale istoricilor, uneori dincoace și dincolo de granițele statale. De pildă, chiar în domeniul imagologiei, foarte activa Asociație regională a Istoricilor din Transilvania și Banat s-a manifestat plenar prin conferințele Muzeului de Istorie și Etnografie din Lugoj (Luminița Wallner-Bărbulescu) și prin publicarea unui ciclu de volume despre *Identitate și alteritate. Studii de imagologie* (1996-2002).¹⁹ Grație unei entuziaste inițiative (Costa Roșu, Nicolae Bocșan, Valeriu Leu), în 1995 debutează și simpozionul internațional „Banatul. Istorie și multiculturalitate”, continuat neîntrerupt – până aproape de zilele noastre – cu volume ale conferințelor²⁰ și întruniri anuale alternative organizate de Universitatea „Eftimie Murgu” din Reșița și de Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina de la Zrenianin.

Al doilea demers istoriografic, mai slab reprezentat la noi, dar mult mai vocal, susține, cum altfel?, un postmodernism cinic, hiper critic și, prea adesea, distructiv, promovat pe baze globaliste de unii polihistori ori istorici fără de istorie. Bine și la zi instrumentat teoretic, când e suspendat de realitatea faptic-documentară, demersul se vede lipsit de însuși fundamentul său istoric, și atunci un *bestseller* de literatură paraistorică (Lucian Boia)²¹ poate fi mai nociv decât unul de *fictionality* (Igor

¹⁵ Constantin Bărbulescu, „Istoria antropologică și antropologia istorică. Direcțiile din știința franceză”, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, vol. II, ed. Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 21-39.

¹⁶ Ovidiu Pecican, *Poarta leilor. Istoriografia tânără din Transilvania (1990-2005)*, Cluj-Napoca, Grinta, 2 vol., 2005-2006.

¹⁷ *Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, ed. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș și Igor Șarov, Cluj-Napoca, Mega, 2013.

¹⁸ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, Univers Enciclopedic, 1997.

¹⁹ *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, vol. I, ed. Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, Reșița, Banatica, 1996; *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, vol. II, ed. Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998; *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală. Omagiu profesorului Liviu Maior*, vol. III, ed. Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002.

²⁰ De exemplu, *Studii și cercetări bănățene. Actele Simpozionului internațional „Banatul, istorie și multiculturalitate”, Reșița, 2011 / Banatske studije i istraživanja. Radovi međunarodni simpozijum “Banat, istorija i multikulturalnost”, Rešica, 2011*, ed. Gheorghe Popovici și Carmen Albert, Universitatea „Eftimie Murgu”-Editura ICRV, Reșița-Novi Sad, 2012.

²¹ Redau doar câteva din titlurile aceluiași autor, care îmi par a aduna laolaltă toate caracteristicile postmodernismului deconstructivist românesc: Lucian Boia, *Mituri istorice românești*, Editura Universității, București, 1995; idem, *Istorie și mit în conștiința românească*, Editura Humanitas, București, 1997; idem, *De ce este România altfel?*, Editura Humanitas, București, 2012; idem, *Mihai Eminescu, românul absolut. Facerea și desfacerea unui mit*, Editura Humanitas, București, 2015.

Bergler).²² Ce-i drept, ambele sunt reușite proiecte manageriale (nu științifice!), știut fiind faptul că senzaționalul negativ se vinde mai bine decât anostul, defăimatul pozitiv. Trist prin lipsa sa de etică, truismul de mai sus se aplică nu doar istoriei și literaturii, ci și mass-mediei și jurnalismului, artelor vizuale și filmografiei, ba chiar sociologiei și antropologiei culturale. Sper, însă, că cel puțin în planul istoriografiei, la fel ca în SUA, și în România, se va depăși curând momentul Fukuyama.

*

Imagologia, o disciplină recent „instituționalizată” și definită de autori precum Klaus Heitmann²³ și Sorin Mitu²⁴, se exprimă prin asocierea coparticipativă a diverse științe umaniste: psihologia socială, etnologia și etnografia, istoria mentalităților și istoria generală, literatura comparată.

În viziunea primului cercetător menționat, care îi citează pe Manfred S. Fischer²⁵, și pe Alexandru Duțu²⁶, *imaginile naționale sau etnice (ethnische Images, ethnische Bilder)* sunt „enunțuri care vizează națiuni, popoare și realizările lor culturale și spirituale, pe care vor să le tipizeze în ansamblul lor și având pretenția generalizării enunțurilor”.²⁷ Sinele colectiv al unui popor apare ca un fenomen unificator și securizant. Multiplicat în trăsăturile sale de esență în toți indivizii care îl compun, sinele colectiv își are propria sa identitate și omogenitate. El exprimă existența unui popor. Conștientizarea acestei existențe se face prin imaginea de sine. Dacă sinele este datul, atunci *imaginea de sine* este oglinda care îl reflectă. Din această perspectivă, istoria națională nu este altceva decât imaginea de sine a unei națiuni, descrisă în evoluția ei în timp și spațiu. Multă vreme istoria lumii a fost considerată mai ales ca o cumulare de imagini de sine ale diferitelor popoare. O astfel de istorie este însă trunchiată. Ea nu cuprinde, de pildă, popoarele „fără istorie” (scrisă) sau mulțimi de oameni aflate fie în interiorul unei societăți (enclave, minorități), fie în afara ei (exclave, diasporă), dar nu în unghiul ei de interes, întrucât nu se confundă cu sinele colectiv. Nicio imagine de sine corectă a unei istorii nu poate ocoli ori ignora imaginea despre ea a celorlalți. Se știe că autocunoașterea, chiar la scara socială a unei societăți întregi, se desăvârșește prin raportarea la ceilalți din afara ei. *Imaginea ceuilalt* este formula ce exprimă alteritatea. Ea înglobează tot

²² Igor Bergler, *Biblia pierdută*, București, Rao, 2015. Autorul, expert în naratologie (p. 308-309), expune pe șleau mizele urmărite de propagandă (p. 195-195), manipularea prin sentimente negative/frică (p. 300-301) și dependența ultratehnologistă (p. 472-473) etc. în scopul anulării gândirii libere și al stimulării consumismului gregar (fie de produse, fie de idei).

²³ Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 2.

²⁴ Sorin Mitu, „Imagologia comparată: proiectul unei discipline de sinteză”, în *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*, Iași, Polirom, 2006, p. 45.

²⁵ Manfred S. Fischer, *Nationalimages als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte. Untersuchungen zur Entstehung der komparatistischen Imagologie*, Bonn, Bouvier Verlag, 1981, p. 20.

²⁶ Alexandru Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Univers, 1982.

²⁷ Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, 1985, p. 2: „solche Aussagen, die sich auf Nationen, Völker und ihre kulturellen und geistigen Leistungen gemünzt sind und diese in ihrer Gesamtheit mit dem Anspruch auf Allgemeingültigkeit der Aussagen typisieren wollen”.

ce se opune identității și imaginii de sine. Prin reunire, identitatea și alteritatea compun o istorie mai completă.

Preocupările de definire și teoretizare a acestor concepte ar putea fi grupate după cum urmează:

1. Studii despre imaginea de sine

Aici putem exemplifica cu acele lucrări care refac drumul unor concepte cu poziție centrală în mentalitatea social-politică a zilelor noastre, cum sunt, de exemplu, acelea de *popor, națiune, patrie*. A se vedea, în acest sens, succintul studiu al lui Paul Cornea, din *Regula jocului* (1980)²⁸, despre ideea pașoptistă de popor la români, iar la Gérard Fritz, ideea de popor în Franța în secolele XVII-XIX (1988).²⁹ Dacă ideii de patrie în cultura română Ștefan Lemny i-a dedicat o carte (1986)³⁰, chestiunea națiunii moderne în Occident și în Țările Române a suscitât un adevărat fenomen hermeneutic, pe care l-am analizat cu alte prilejuri.³¹

2. Studii despre imaginea celuilalt

În acest domeniu și-au adus aportul atât sociologii și antropologii culturali, prin Școala de la Chicago, care s-a ocupat de problema marginalității în societatea americană contemporană, cât și istoricii, mai cu seamă cei francezi din Școala de la Annales: prin analiza unor instituții și a originilor lor (azilul psihiatric, spitalul, închisoarea la Michel Foucault)³²; prin referire la exclușii Evului Mediu (eretici, leproși, cerșetori, străini) și la acele *mercimonia inhonesta* (meserii ilicite conform lui Jacques Le Goff)³³; prin reliefaarea căsătoriei ori a trăsăturilor unor grupe de tineri specifice mediului aristocratic medieval (Georges Duby)³⁴; prin reflectarea marginalității ca imagine a celuilalt (Bronislaw Geremek)³⁵; prin spargerea unor teme tabu (istoria sexualității – Michel Foucault)³⁶.

În funcție de aceste preocupări, s-au delimitat diverse tipuri de alterități. Conform diviziunii lui Michel Mollat du Jourdain există, fără pretenție de exhaustivitate: a) alterități sociale – în interiorul unei societăți care îi cuprinde pe

²⁸ Paul Cornea, *Regula jocului*, București, Editura Eminescu, 1980.

²⁹ Gérard Fritz, *L'idée de peuple en France du XVIIe au XIXe siècle*, Strasbourg, Presses Universitaires des 1988.

³⁰ Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, Minerva, 1986.

³¹ Ela Cosma, „Naționalismul - Demersuri teoretice ale Școlii anglo-americane”, p. 671-682; Eadem, „Istoriografia naționalismului european”, in *In memoriam Grigore Ploeșteanu. Studii și evocări*, ed. Vasile Dobrescu, Cornel Sigmirean și Corina Teodor, Târgu Mureș, Editura Academiei Române, Tipar Mediaprint, 2014, p. 496-516.

³² Michel Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique. Folie et déraison*, Paris, Plon, 1961; Idem, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963; Idem, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, 1975.

³³ Jacques Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*, București, Meridiane, 1986, vol. I, p. 51-222; cap. II „Muncă și sisteme de valori”, p. 223-313.

³⁴ Georges Duby, *The Knight, The Lady, and the Priest. The Making of Modern Marriage in Medieval France*, New York, Pantheon, 1981.

³⁵ Bronislaw Geremek, „L'image de l'autre: le marginal”, in *Rapports I*, ed. Comitetul internațional de științe istorice de la cel de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice, Stuttgart, 1985, p. 69.

³⁶ Michel Foucault, *Histoire de la sexualité*, Paris, Gallimard, 3 vol., 1976-1984.

excluși (minoritățile etnice și imigranții, în special) și pe autoexcluși (marginalizații, folosind terminologia lui Albert Camus); b) alterități religioase – secte, dizidenți, cu care s-a înconjurat identitatea; c) alterități geografice – care precizează hotarele dincolo de care se întinde *necunoscutul*, ce include tot restul³⁷.

Există și alte diviziuni pe această temă, precum cea sugerată de Hélène Ahrweiler, care distinge câteva tipuri de alterități: minorități etnice; marginalitatea socială; alterități culturale (dizidenți spirituali și religioși).³⁸

În cazul de față am preferat diviziunea lui du Jourdain, întrucât ea corespunde cel mai bine intențiilor lucrării lui Heitmann dedicate imaginii românilor în arealul lingvistic german, dat fiind faptul că autorul proiectează lumina asupra spațiului geografic și de limbă al *celuilalt*. Așadar, este vorba despre o *alteritate geografică*. Cartea redă impresiile unor vorbitori de limbă germană – prusaci, austrieci, șvabi, sași – ce se referă la trăsăturile naționale ale românilor, ca tip și caracter popular, ca *psyché* specific, românii fiind văzuți ca *imagine a celuilalt*. Arareori asemănările observate sunt mai atrăgătoare decât deosebirile, de aici rezultând spectaculosul unui asemenea demers.

*

Cartea despre *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german. 1775-1918* are o structură greoaie, copleșitoare prin abundența problemelor dezbătute, a temelor și motivelor prezentate. Se divizează în 12 capitole, cu un total de 66 de subcapitole. Capitolele se referă la următoarele: I. constituirea și problematizarea imaginii etnice cuprinzând „caracteristicile naționale ale românilor” (subcapitolele 1-10); II. circumstanțele formării imaginii și evoluția istorică a interesului vorbitorilor de germană față de români (subcapitolele 11-17); III. mărturiile imaginii românilor de la finele veacului al XVIII-lea până la începutul secolului XX (subcapitolele 18-24); IV. tipologia populară românească (subcapitolele 25-31); V. reprezentările modului românesc de a trăi și a fi (subcapitolul 32); VI. obiceiurile și modul de viață al românilor (subcapitolele 33-36); VII. morala sexuală, viața matrimonială și familială la români (subcapitolele 37-41); VIII. comportamente sociale la români (subcapitolele 42-50); IX. concepția poporului român asupra vieții și lumii (subcapitolele 51-54); X. „specificul național” românesc în condiționarea sa istorică (subcapitolele 55-60); XI. aspecte prospective ale caracterului popular românesc și prognoze privind dezvoltarea nației (subcapitolele 61-65); XII. imaginea-portret a românilor la 1866-1877 (subcapitolul 66).

Din capul locului, Klaus Heitmann afirmă unitatea etnică a românilor trăitori în spațiul intra- și extracarpatic. El arată că „linia despărțitoare a Carpaților și a graniței politice, semnificativă în atâtea alte privințe, nu a existat cu adevărat cel

³⁷ Michel Mollat du Jourdain, „L’image de l’autre dans la mentalité occidentale à la fin du Moyen Âge”, in *Rapports I*, p. 96-102.

³⁸ Hélène Ahrweiler, „L’image de l’autre et les mécanismes de l’altérité”, in *Rapports I*, p. 60.

puțin dintr-un punct de vedere: și anume în ceea ce-i privește pe românii considerați ca etnie”.³⁹

Autorul însuși încearcă să găsească o motivare și o explicare a fenomenelor tratate. Fiecare popor are o scară valorică pe care apreciază celelalte popoare, pe care le situează pe trepte diferite. În cazul acesta concret, Klaus Heitmann constată un interes destul de redus al germanilor față de români, precum și caracterul puțin angajat și aleator al relatărilor lor.⁴⁰ De ce? Răspunsul îl oferă cercetarea condițiilor geografice, politice și istorice. Aria investigată acoperă, aproape exclusiv, teritoriul Principatelor Române, respectiv al României Mici. N-au existat granițe comune între români și germani, prin urmare nici vecinătăți statale, nici rivalități pentru putere, supremație culturală sau concurență economică (precum în cazul relației germano-franceze). Nici soarta nu a unit cele două popoare într-o alianță împotriva unui dușman comun. Pentru răstimpul studiat (1775-1918), autorul atrage atenția asupra unui spor de curiozitate a lumii germane față de români, abia în momentul ocupării tronului românesc de către un Hohenzollern.

Cu excepția sașilor și a șvabilor, care trăiau în contact direct cu românii, în general, fascinația pozitivă, negativă sau ambivalentă și-a făcut loc doar în notele de drum ale călătorilor, etnografilor, diplomaților, publiciștilor germani. Pentru ei, pentru spațiul german, pământul românesc a rămas mai degrabă o *terra incognita*. Exemplele lui Heitmann oferă mostre pentru crasa necunoaștere a acestui teritoriu în lumea germană, chiar și la începutul secolului XX. Într-un manual pentru învățători de predare a geografiei (Itchner, 1908), se specifică la tema „România”: „Problemă: Țara cea mai izolată a Europei. Drumuri de uscat: despărțite de vestul Europei prin munți greu accesibili. Carpații aproape de netrecut. Munți de încrețire, mai sălbatici decât Alpii [...], în regiunile mai de nepătruns – pădure virgină. Navigație fluvială: imposibilă pe râurile acestor munți [...]. Navigație maritimă: mare ocol. Înainte de 1878 impracticabilă. De la această dată, dispune de un țărm de 200 km lungime, dar în întregime lipsit de porturi”.⁴¹

Imaginea celuilalt se conturează vag, de la distanță. Lipsa de informații se coroborează cu clișee, prejudecăți. Heitmann vorbește în unele cazuri despre „ochelari naționali” (*Nationalbrillen*), ce deformează viziunea autorilor care îi poartă. Heitmann grupează părerile scriitorilor consultați în cele pline de simpatie față de români și cele negative, unele chiar încărcate de resentimente. Iată portretul

³⁹ „die in so vielen anderen Hinsichten bedeutungsvolle Trennungslinie der Karpaten und der bis 1918 bestehenden politischen Grenze von zumindest einer Warte aus gesehen nicht existiert hat: nämlich im Hinblick auf die als Ethnie genommenen Rumänen” (Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. IX).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 31.

⁴¹ „Problem: Das abgelegenste Land Europas. Tatbestand. Landweg: vom Westen Europas getrennt durch schwer zugängliche Gebirge. Karpathen fast unüberwindlich. Faltengebirge wilder als die Alpen [...], in den tiefen Regionen Urwald. Schiffahrt: bei den diesen Gebirgen entquellenden Strömen unmöglich. [...] Seefahrt: großer Umweg. Vor 1878 überhaupt nicht erreichbar. Erst von da ab im Besitz der 200 km langen, aber gänzlich hafenlosen Küste” (*Ibidem*, p. 48); Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, p. 60).

lui Sulzer, comentat de un alt memorialist, Henke: „Sulzer, un căpitan austriac, și informatorii lui ruși sunt însă oameni care au privit numai prin ochelarii naționalității poporul român aflat într-o situație demnă de disprețuit și, întrucât se cunoaște că învingătorul consideră întotdeauna că învinsul e mult mai prejos decât el, se poate lesne explica de ce au rezultat de aici judecăți și opinii false”.⁴²

Heitmann folosește o serie de texte pe care le ordonează și interpretează într-o manieră pozitivistă riguroasă. Ține însă seama și de contextul în care au apărut aceste izvoare, ca și de personalitatea celor care le-au scris. Imaginea unei națiuni depinde, pe de o parte, de cunoașterea ei cât mai fidelă, de strădania observatorului de redare exactă a realităților, dar pe de altă parte de poziția personală a privitorului, inclusiv de atitudinea afectiv-sentimentală a cercetătorului. Alteori, atunci când imaginile germane redau o percepție negativă asupra românilor, autorul le contextualizează și le interpretează în context pozitiv, „neutralizându-le”; și invers. De pildă, în penultimul subcapitol, dedicat „Românilor din punct de vedere militar”, Heitmann începe prin exemplificarea izvoarelor premoderne ce atestă virtuțile militare ale bărbaților români (*die militärische Tüchtigkeit der Männer*), ca „războinici viteji” (*tapfere Krieger*), urmând ilustrările negative din literatura germană a secolului al XIX-lea, până la războiul de independență din 1877, când românii își recâștigă prestigiul militar în ochii germanilor. Momentul de turnură de la sfârșitul veacului al XVIII-lea îl constituie cartea lui Michael Lebrecht despre caracterul național al națiunilor transilvănene (1792), caracterizată de Klaus Heitmann drept o „lucrare extrem de antiromânească” (*extrem rumänenfeindliche Abhandlung*).⁴³

*

Un studiu de imagologie oglindește atât obiectul reflectat, cât și subiectul care face reflectarea (respectiv: subiectul care reflectează). Gradul de obiectivitate și cel de subiectivitate sunt incomensurabile. Nu trebuie renunțat însă la a tinde spre o evaluare cât mai aproape de adevăr. Din numeroasele izvoare narative, înfățișate de Klaus Heimann, reies dominantele cantitative și calitative ale imaginilor-stereotip, care vor contura un fel de *portret ideal al românilor*. Orice imagine, de sine ori a celuilalt, se bazează pe un astfel de portret rezultat din enumerarea unor itemi descriptivi.⁴⁴ Nuanțările sunt multiple. Așa se face că, la finele cărții sale, autorul este nevoit să renunțe la caracteristicile minore, în favoarea celor frecvente și majore.

Schița finală oferită de Klaus Heitmann constituie o *construcție exclusiv artificială*, un fel de *sinteză a clișeeilor descriptive*, care circulau în lumea germană

⁴² „Sulzer, ein österreichischer Hauptmann, und seine russischen Gewährsmänner sind aber Leute, die das rumänische Volk nur in herabwürdigtem Zustande durch die Nationalbrillen ansahen, und da man weiss, dass der Sieger den besiegten stets als weit unter sich stehend betrachtet, so ist es leicht erklärlich, dass daraus falsche Urtheile und Meinungen entstehen mussten” (Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 71); Idem, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, p. 82).

⁴³ Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 292. Cartea amintită este: Michael Lebrecht, *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Viena, 1792.

⁴⁴ Vezi Ion Radu, *Psihologie socială. Lecții*, Cluj-Napoca, Universitatea din Cluj-Napoca, 1977, p. 53.

în legătură cu românii. Portretul (*Phantombild*) românilor în intervalul 1866-1877 cumulează următoarele stereotipuri recurente⁴⁵:

1. Valahii sau românii sunt oameni de mare atracție exterioară fizică, frumoși, puternici, cu fizionomie expresivă. Deosebită e frumusețea femeilor. Iar biotipul atestă obârșiile romane ale poporului.

2. În cadrul felului lor de viață se distinge curățenia și atmosfera plăcută a caselor de țară, văruite regulat. Această concluzie surprinde în intervalul 1866-1877 căci, în afara limitelor acestui interval temporal, stereotipul este constituit de afirmația: „Românii sunt certați cu curățenia.” (*Den Rumänen geht der Reinlichkeitssinn ab.*)⁴⁶

3. „O greșeală națională” (*Nationalfehler*) este înclinația spre trândăvie, care atinge tagma bărbătească, în timp ce întreaga grijă cade pe umerii femeii românce.

4. Evidentă și uimitoare este lipsa de pretenții și lipsa de nevoi a poporului. Acestea sunt atestate în veșminte, locuință, mod de trai. Lipsa de pretenții le permite românilor să trăiască relativ ușor, fără să se omoare cu munca. Caracteristica aceasta își poate găsi circumstanțe atenuante. Heitmann îl citează pe Chrismar (1834), care consideră că: „Dacă fiecare valah este un fel de Diogene⁴⁷ în felul său, complet lipsit de pretenții, aceasta vine din cauza neîntreruptelor tiranii mari sau mici, care l-au secătuit”.⁴⁸ Se menționează și multe zile de post, respectate cu sfințenie. Grothe vorbește de 189, Wutzer de 196, Mite Kremnitz de 200 de zile de post pe an, în care românul a învățat să trăiască mai mult decât frugal.⁴⁹

5. Dimpotrivă, în domeniul vieții sexuale nu poate fi vorba despre măsură și cumpătate. Aici domnește o mare libertate. E drept că fetele tinere păstrează datina purității, în schimb femeile măritate nu fac prea mare caz de cinstea conjugală.

6. În familia românească se constată locul subordonat al femeii. Luminoasă apare însă dragostea părintească față de numeroșii copii.

⁴⁵ Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 297-300.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 115.

⁴⁷ Filosoful grec Diogene Laerțiu sau Diogenes Laertios (*Διογένης Λαέρτιος*), care a trăit în secolul III înainte de Hristos, este autorul vestitelor biografii cuprinse în 10 cărți, ce vorbesc *Despre viețile și doctrinele filosofilor*. Ca întemeietor al școlii cinice (care milita pentru o viață simplă și pentru întoarcerea la natură), Diogene a rămas celebru îndeosebi datorită legendei despre lampa sa. Se spune că Diogene umbla prin Atena, ziua în amiaza mare, purtând o lampă aprinsă și strigând: „Caut un om! Caut un OM!” Aceasta, în sensul omului definit de Platon, ca cineva care crede în adevăratele valori, în simplitate și onestitate. Expresia „lampa lui Diogene” simbolizează căutarea unei utopii, a unui ideal greu sau imposibil de atins, într-o lume marcată de criza valorilor morale.

⁴⁸ Citatul complet din Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 267: „Wenn «jeder Walache in seiner Art ein Diogenes ist», völlig bedürfnislos – urteilt Chrismar 1834 –, so deshalb, weil er, stets vom größeren oder kleineren Tyrannen ausgeplündert, kein Verlangen kennt «nach irgend einem Besitzthume, das durch Fleiß und Mühe könnte errungen werden, denn er würde es ja doch nicht lange sein eigen nennen, ja vielleicht schon im nächsten Augenblick von einem Mächtigeren dessen beraubt werden».” Acest citat, în reușita traducere a lui Dumitru Hîncu, în Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, p. 249: „Dacă «fiecare valah e, în genul lui, un Diogene», complet lipsit de nevoi – afirmă Chrismar la 1834 –, este pentru că el e mereu prădat de tirani mai mari sau mai mici, iar dacă nu simte nicio dorință «de a poseda o proprietate dobândită prin silință și muncă este pentru că el n-ar putea s-o considere multă vreme ca a sa, ci ar putea fi jefuit de dânsa chiar în clipa următoare de careva mai puternic».”

⁴⁹ Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 266.

7. Ca și comportament social, românii se disting prin bunătate și inimă caldă. Ospitalitatea lor este lăudată chiar de autorii dușmănoși acestui popor, inclusiv de Sulzer (1781).

8. Sufletul românului este melancolic, așa cum se oglindește el în muzica sa, în doine și hore. O oarecare indiferență fatalist-orientală, o legătură cu transcendentul indică puternica credință în ursita omului. Religiozitatea este mai mult superficială și exterioară în manifestări, pe când superstițiile acționează din plin.

9. Caracteristicile naționale, bune și rele, provin nu din trăsături apriorice ale caracterului popular, ci din experiențele istorice dureroase ale românilor. Teritoriile românești ca teatru de luptă, dominațiile străine îndelungate și oprimarea justifică întru câtva lipsa de hărnicie și de seriozitate a românilor.

10. Conform pronosticurilor, însă, românii sunt un popor cu viitor. Se așteaptă o exploatare a înclinațiilor lor naturale favorabile, între care se remarcă inteligența și agerimea, atunci când timpurile o vor permite.

Klaus Heitmann încearcă, în încheiere, chiar o scurtă comparație cu spațiile teritoriale învecinate. Constată că, în mare măsură, imaginea românilor în lumea germană se include într-un complex mai larg al Sud-Estului european, ce-i cuprinde pe sârbi, bulgari ș.a. Imaginea celui alt înseamnă pentru germani imaginea unor societăți înapoiate din Răsărit, aflate la antipodul progresului urban și industrial din Centrul și Occidentul Europei în perioada amintită.

Lucrarea autorului german este unică în felul ei. Modul de expunere a documentelor și integrarea lor într-o interpretare construită pe solide baze metodologice sporesc importanța cărții pentru istoria românilor. În măsura în care imaginea despre sine este necunoscută subiectului, ea nu poate avea o valoare formativă. Contează deci ca imaginea despre sine să fie sesizată de subiect.⁵⁰ Această sensibilizare o aduce cartea lui Klaus Heitmann. Lărgirea orizontului istoriei sociale cu o imagine a celui alt poate defini și măsura în care o societate, un popor se integrează, prin specificul său, unor arii mai vaste de spiritualitate.

*

Revenind în studiul de față asupra unei cărți de imagologie, recenzate la câțiva ani după apariție⁵¹, cu o tematică a cărei vogă s-a mai estompat între timp, se poate constata că demersul lui Klaus Heitmann, erudit și solid construit, și-a păstrat neștirbită valoarea, devenind un model de referință pentru lucrări similare de acest gen.

Este contribuția metodologică și documentară a unei școli de factură germană ce nu a renunțat la mult-hulitul spirit pozitivist, nici măcar atunci când s-a aplecat asupra imagologiei. Cea mai mare virtute a volumului îmi pare însă aceea că, aplecat asupra noianului interdisciplinar de teorii și metode (în absența cărora nicio analiză

⁵⁰ Ion Radu, *op.cit.*, p. 61.

⁵¹ Nucleul studiului de față îl constituie articolul intitulat *Considerații asupra imaginii românilor în spațiul lingvistic german*, redactat în anii 1990-1992. Publicăm acum în premieră manuscrisul revizuit, actualizat și mult augmentat.

imagologică nu s-a zămislit vreodată), autorul nu s-a lăsat copleșit de ele. În abordarea *imaginii celuilalt*, le-a folosit ca simple instrumente și mijloace, nu ca scop în sine. Nu a căutat să constrângă exemplele ilustrative pentru a se potrivi unui eșafodaj teoretic preexistent, ci, dimpotrivă, a căutat să sistematizeze *post-factum* imaginile, clișeele, stereotipurile depistate și descrise. Poate hermeneutica sa se completează aici cu un structuralism *sui generis*. *Etica lui Klaus Heitmann îl obligă să sublinieze însă caracterul artificial al construcției sale*, atunci când reconstituie din elemente recurente portretul ideal al românilor la 1866-1877. De aceea, cititorul va reține limpede ideea esențială că *imaginile-stereotip reprezintă reflectări ale realității, nu realitatea însăși*. Ca ultimă remarcă, însuși termenul referitor la „caracteristicile naționale ale românilor” (*die nationalen Eigenthümlichkeiten der Rumänen*) este preluat de Klaus Heitmann⁵² din volumul în limba germană al lui Ioan Slavici (1881)⁵³, un volum rămas până astăzi cvasinecunoscut publicului nostru.

Deși *Image de l'Autre* și imagologia și-au trăit momentele de glorie în anii '60-'80 ai secolului trecut⁵⁴, totuși acest tip de abordări are începuturi mult mai vechi, iar efectul lor continuă cu succes în pragul noul mileniu. Dacă primele teoretizări științifice se leagă de etnografia și etnologia romantismului național, tocmai l-am amintit în rândul reprezentanților acestui curent, tratând *avant la lettre* imaginea popoarelor și națiunilor din Imperiul Austro-Ungar, pe Ioan Slavici, ca teoretician al „specificului național” românesc. În ultima jumătate de secol, editarea colecțiilor de *Călători străini despre Țările Române* (din 1968)⁵⁵ și *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea* (din 2004)⁵⁶ au stimulat studiile interpretative de imagologie (Sorin Șipoș⁵⁷, Mihaela Mehedinți⁵⁸); la fel, izvoare primare și secundare puțin cunoscute continuă

⁵² Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum*, p. 1.

⁵³ Ioan Slavici, *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovina*, Wien-Teschen, Verlag von Karl Prochaska, 1881. O microanaliză a imaginii păstorilor români (mocanii și bărsanii) la Ioan Slavici, în Ela Cosma, „Mărginimea Sibiului și mărginenii. Repere geografice, etnoistorice și imagologice”, în *Patrimoniul istorico-juridic românesc din Mărginimea Sibiului (Rășinari, Săliște)*, ed. Coord. Ela Cosma, Cluj-Napoca-Gatineau, Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2020, p. 112-115.

⁵⁴ Sorin Mitu, *Transilvania mea*, p. 44.

⁵⁵ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, ed. Maria Holban, pref. Mihai Berza, București, Editura Științifică, 1968.

⁵⁶ *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I, ed. Paul Cernovodeanu, Daniela Bușă, București, Editura Academiei Române, 2004.

⁵⁷ Sorin Șipoș, *O minoritate uitată: morlaciul din Dalmația într-un memoriu al colonelului Antoine Zulatti*, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2014; Idem, „Foreign Travellers in the Romanian Space and Border Symbolism (1797-1810)”, în *From Periphery to Centre. The Image of Europe at the Eastern Border of Europe*, ed. Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Mircea Brie și Teodor Mateoc, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2014, p. 141-157; Idem, „«Good» Romanians, «Bad» Romanians. The Image of Romanians Reflected in Latin-Hungarian Documents (14th Century)“, *Transylvanian Review*, vol. XXV, nr. 1, p. 19-30.

⁵⁸ Mihaela Mehedinți, „Identifying the Other. Transylvanian Ethnicities in the First Half of the 19th Century as Viewed by Foreign Travellers”, *Transylvanian Review*, vol. XXII, Supliment nr. 3, 2013, p. 249-259; Mihaela Mehedinți-Beiean, *Concomitent orientali și occidentali. Călători nordici și ruși despre români (sec. XVII-XIX)*, Cluj-Napoca, Argonaut Publishing, 2016.

să alimenteze abordări imagologice de mare interes (Toader Nicoară⁵⁹, Melinda Mitu⁶⁰, Nicoleta Hegyedüs⁶¹). În fine, deși s-a afirmat că „tautologia transformării imaginii de *străin* într-una de *dușman*”⁶² își trage originea din gândirea primitivă, conceptualizată deja de Lucien Lévy-Bruhl și Claude Lévi-Strauss⁶³, astăzi se poate aprecia că studierea acelei bivalente *image of the other* glisează postmodernist spre un nou concept (deocamdată inexistent în traducere românească, dar viguros și insolent): *othering*⁶⁴, apt să transforme un *insider* într-un *outsider* ostracizat și lapidat. Ceea ce arată că periplusul și zbaterile imagologiei încă nu s-au încheiat.

⁵⁹ Toader Nicoară, „Românii în sensibilitatea săsească și austriacă la sfârșitul sec. XVII și în sec. XVIII: clișee și stereotipuri”, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, ed. Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, Reșița, Banatica, 1996, vol. I, p. 34-51; Idem, „Românii din Transilvania în imaginarul aristocratic maghiar în secolul XVIII”, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, vol. II, p. 123-135; Idem, „Imagine de sine și «conștiință» națională la românii din Transilvania în secolul al XVIII-lea”, în *Studii istorice. Omagiu profesolului Camil Mureșanu la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 153-170.

⁶⁰ Mitu Ildikó Melinda, „Românii văzuți de maghiari. Geneza unei imagini etnice moderne”, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, ed. Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, Reșița, Banatica, 1996, vol. I, p. 52-63; Melinda Mitu, „Die Magyaren über die Rumänen. Zur Entstehung ethnischer Stereotype in der Neuzeit”, în *Das Bild des anderen in Siebenbürgen. Stereotype einer multiethnischen Region*, ed. Konrad Gündisch, Wolfgang Höpken și Michael Markel, Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 1998, p. 67-83; Sorin Mitu, Melinda Mitu, *Ungurii despre români. Nașterea unei imagini etnice*, Iași, Polirom, 2014.

⁶¹ Nicoleta Hegyedüs, *Imaginea maghiarilor în cultura românească din Transilvania (1867-1918)*, Cluj-Napoca, Argonaut-Mega, 2012.

⁶² Dumitru Hincu, „Introducere”, în Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, p. 9.

⁶³ Lucien Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, Paris, 1922; Claude Lévi-Strauss, *Gândirea sălbatică*, București, Editura Științifică, 1970.

⁶⁴ Lavinia Stan, „Memory and Othering in Romania”, în *The Image of the Other. Memory and Representation of the Neighbourhood and the World*, ed. Florin Anghel, Cristian Andrei Leonte și Andreea Pavel, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2018, p. 163-175.

MEMORY OF A RABBINICAL FAMILY IN MISKOLC AND IN ORADEA: RABBI ASHER ANSHEL WIENER (D. 1800) AND HIS SONS*

Éva GYULAI**

Abstract: It is a less known fact that in the Jewish cemeteries in Oradea, Romania (German: Gorßwardein, Hungarian: Nagyvárad) and Miskolc (Hungary), there are graves of rabbis where the bodies of two brothers lie. In Oradea, it is Rabbi Feish Wiener (d. 1803) in the Venetian Jewish cemetery (Cimitirul Evreiesc Ortodox din Velența), opened in 1801, while in Miskolc, it is Rabbi Abraham Wiener Posselburg (d. 1832) in the Jewish cemetery established in the mid 18th century. Their father, Rabbi Asher Anshel Wiener (cca. 1720-1800) was the rabbi of the *Gemeinde* (community) of Town Miskolc and Borsod County as early as in 1774. He died in Miskolc at the age of 80, and his grave is now a pilgrimage site. Rabbi Wiener of Miskolc (Mischkoltz) was presumably the descendant of the famous Wiener family of Prague, who were of Viennese origin. One of his ancestors, Ascher Anshel Wiener–Spiro was president and chief rabbi of the rabbinate of the *Zigeunersynagoge* in Prague. After his death in 1714, he was buried in the old Jewish cemetery of Prague. Tradition has it that the master of Rabbi Wiener of Miskolc was the renowned Talmudist, rabbi in Altona–Hamburg–Wandsbeck, Jonathan Eybeschütz (1690-1764).

Rabbi Wiener of Miskolc was well over 50 when he settled in the market town Miskolc, the seat of Borsod County. We do not know where he had acted before. His grandchild, the famous Tzaddik of Csenger, Asher Anshel Jungreis/Jungreisiz (1806-1872) preserved the memory of his grandfather, the learned rabbi of Miskolc. The memory of the famous Wiener rabbinical family was also preserved in Oradea. It is interesting that in Miskolc, there was no cult of the Wieners in spite of the fact that Rabbi Asher Anshel Wiener's son, Abraham Wiener Posselburg (d. 1832) was the rabbi of the town of Miskolc and Borsod county for 30 years, and his grandchild, David Weiner/Wiener also held the position of dayan after his father, Abraham Posselburg's death.

Keywords: rabbinical family, Oradea, Miskolc, rabbi Wiener, Abraham Posselburg

* The described study was carried out as part of the EFOP-3.6.1-16-00011 “Younger and Renewing University –Innovative Knowledge City –institutional development of the University of Miskolc aiming at intelligent specialisation” project implemented in the framework of the Szechenyi 2020 program. The realization of this project is supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund.

** Conf. univ.dr.habil., University of Miskolc; email: gyulai.eva@uni-miskolc.hu

Jews settled in market town Miskolc of the Diósgyőr Crown Dominion in the first half of the 18th century. In the beginning, they found a place of living in privileged estates of the nobility as merchants and as aristocrats' agents (factors) but there were also such who only appeared in the town from time to time to pursue their trading activities. In the 18th century, Miskolc wine was widely consumed and traded in Poland, and its trade was mostly done by Jewish merchants and trading companies. The member of such a family enterprise in Galicia (*Galizien*) was Dov Ber Birkenthal (Ber Bolechów/Bolekhov, 1723-1805), who was from Bolechów (Hebrew-Yiddish: Bolekhov, today: Bolekhiv, the Ukraine), which belonged to Poland at that time. In his memoir¹, he writes about purchasing wine in Miskolc, which could have happened at the beginning of the 1750s. Unfortunately, the manuscript is incomplete so Ber Birkenthal/Bolekhov's first business trip to Miskolc is missing from the text, and we only know about it from the part saying that he left Miskolc together with his business partner and servant to return to Stryj in Galicia (today: the Ukraine), and Lemberg (today: Lviv, the Ukraine).² This wine merchant family purchased wine several times in Hungary so on one occasion in the 1750s, the father, Juda and one of his sons, the author of the memoir, Ber Bolekhov set off on a business trip during which they got to Miskolc, too.³ In all probability, the seller was Count Ádám Gvadányi, son of Allesandro Guadagni (†1700), constable of Szendrő Castle, who had bought a house in Miskolc, too, as a landowner in Borsod county in the mid 18th century.⁴

¹ Dov Birkenthal's Hebrew manuscript – Jews' College London (today: The London School of Jewish Studies, London, LSJS) Library, Manuscript Hebrew № 42 – was published in Berlin (Bolechov, *Zikhront R. Dov mi-Boliov (483–565)*. Ed. Mark Vishnitzer. Berlin, Klal Verlag, 1922), and the publisher released its English translation in the same year: Mark Vishnitzer (ed.), *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*. London, Oxford University Press, 1922 (2nd edition: New York, Arno Press, 1973). The Hebrew text was published in facsimile and transcribed recently (Joseph Geller, *The manuscript version of the memoirs of Dov Ber Birkenthal (Ber of Bolechow)*, *Zikhront R. Dov mi-Bolehov*. Thesis (M.A.), McGill University, Montréal, Canada, Department of History, 1989, McGill Library and Collections, http://digitool.Library.McGill.CA:80/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=22375&silolibrary=GEN01, accessed on May 12, 2021). Its critical edition: Roman Marcinkowski, *Critical edition of the Hebrew manuscript no. 42 from Jews' College London*, Krakow, Wydawnictwo Antykwa, 2006. The memoir's part being about the wine purchases in Tarcal was published in translation of Viktoria Bányai: Komoróczy Géza, „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012). A zsidók története Magyarországon III. Kötetéhez, Hungarica Judaica*, 28, Budapest, Pesti Kalligram, 2012, p.453-457.

² [I]o sell them for a sum less than 25 ducats; and we did purchase any of the old wine. I was very disappointed at not being able to obtain any of the old wines. I discussed the matter with my partner on our way from Miskolcz, as I had no other opportunity of doing so, because I had to return to Lemberg to see if the wines which were in the care of R. Isaac, my partner's brother and under the control of my brother; the learned R. Bendet Axelrod, had been sold. Mark Vishnitzer (ed.), *The Memoirs...* p. 53.

³ *Ibidem*, p.91. Cited: Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads: Tradition and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility, 1729-1878*, Budapest, Central European University Press, 2007, p.46-47.

⁴ *Derék uttzán. 172. Nemes Rottenstain János uram pénzen vette, ezelőtt Gróff Gvadányi Ádámné fundusa [...] 2 kő házak, istálló, szekér szin. 2 pengig fa ház, túl a Szinyván. 1793. [In the Main Street of Miskolc, bought by Noble John Rottestain, earlier estate of Count Adam Gvadányi's wife... 2 stone houses, a stable, a wagon shed, 2 timber houses, beyond the River Szinva]*. MNL BAZML IV. 1502/b 5th box.

During their ten days' stay in Miskolc, the merchant family from Galicia got into contact with several representatives of the local Jewish community, of whom the most important person was *Kazin R(eb) Abraham Schpilke*, a Jewish wine merchant, whose Yiddish nickname of Polish origin (*szpilka* = needle) means 'pin'. In his memoir, Bolekhov uses the Hebrew word *Kazin* (*katzin* = judge, captain) for the lay leader and most respectable member of the local community so in the 1750s, Abraham Schpilke could be regarded to be the most prestigious representative of the Jewish community of Miskolc. It is a question whether the inhabitants of Miskolc also knew him by this Yiddish name or not, as contemporary (county) censuses generally named Jewish people using two Hebrew names – that of their own and that of their father. Schpilke's name and the acquaintance from Stryj also prove that several members of the Miskolc Jewish community had come to Miskolc from the region of Lemberg, Stryj and Bolekhov in contemporary Poland.

1. Cover page of the Chevra's protocol, Miskolc, 1767⁵

⁵ *Kedem Auction House, Jerusalem, Auction 30 – Books, Manuscripts, Rabbinical Letters. The auction held at „Hechal Shlomo” building – 58 King George St. Jerusalem, Eli Stern, Shay Mendelovich, Miryam Kornfeld (eds.), [Auction Catalogue]. Jerusalem, Kedem–Keterpress Enterprises, 2013, p.263.*

This Jewish community, consisting of about 15-20 families, opened its cemetery in Miskolc in the middle of the 18th century. In 1768, Miskolc and Borsod County Jews also established Chevra Kadisha, the (Holy) Burial Society in Miskolc.⁶ As testified by its title page displaying a decorative miniature, the protocol of the holy association, which was sold by Kedem Auction House of Jerusalem in 2013⁷, was opened in 1767. The association was founded by 19 men. Tradition has it that the most prestigious couple of the Miskolc Jewish community at the beginning of the 19th century, merchant Moses Katz Rath (d. 1821) and his wife, Rebecca Rath were among the founders of the Chevra.⁸ For their marriage anniversary celebration in 1817, Joseph Bach (1784 – 1866), the teacher of the Jewish school of Óbuda (Alt-Ofen = Old Buda, today: part of Budapest) wrote a German inaugural speech, which was printed in Miskolc.⁹ Moses Rath's son, Mayer/Meir (Móric), who carried on his father's trading business¹⁰, had good education in Miskolc. The 1813 Hebrew notebook of his private teacher, David Ben Joseph (David Blumenthal) was handed down to us. Among others, it included inaugural poems for the Ráth couple, among them, the one written by their 13-year-old son, Meier Rath.¹¹

The protocol of Chevra includes the list of names of the deceased, the balance of the receipts and dues of the association, the resolutions made as well as the signatures of the leading officials. In the protocol of Chevra Kadisha, the list of the members' names (between 1808 and 1811) as well as the regulations and resolutions of the Holy Society were recorded.¹² The first protocol of Chevra was kept until the end of 1810, when the members decided to open a new one. The new protocol of the

⁶ Catchword MISKOLC: *Magyar Zsidó Lexikon [Hungarian Jewish Lexicon]* (herein after MZSL), Ujvári Péter (ed.). Budapest, Magyar Zsidó Lexikon kiadása, 1929, p.607.

⁷ 424. *Manuscript, Chevra Kadisa Notebook - Miskolc Community, 1768-1811. Manuscript, Chevra Kadisa notebook of the community of Miskolc, Hungary. [1768-1811]. Painted title page with colored ink: "This notebook of the Miskolc community... we have gathered together to do loving kindness..."*. Names and details of Jews of the Miskolc community, list of deaths, accounts and debts, the society's decisions and signatures of those in charge. The date on the title page is 1768 (the Gregorian date is unclear). [60] leaves, 26 cm. Good condition, stains and wear. Leather binding, damages. KEDEM 30 (2013). *Manuscripts – Polemic and Research, Community and Emissary Notebook*. 263. (Lot 424)

⁸ Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads...*, p.79.

⁹ Joseph Bach, *Freuden-Gefühle beim Ehe-Jubiläum des Moses Ráth und der Rebecca Ráth*, Miskolcz, 1817.

¹⁰ Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads...*, p.70-71.

¹¹ *Maḥberet Dayid ben Yosef li-khevod talmido Me'ir Rath. – Taschen Buch Für Mori[t]z Ra[t]h, verfasst von seinem Lehrer, David Blumenthal, Miskoltz, 1803.* Manuscript, Hebrew, Miskolc, 1803. JTS Library MS 10068. The manuscript was published by the small Hebrew press of Fruchter Zalel in Felsővisó (Oberwischau, Ober Visho, today: Vișeu de Sus, Romania): *Neṭa'a sha'asu'*. Pollák&Fruchter, Felső Visó, 1907. Cf.: Aron Freimann, *A Gazetteer of Hebrew printing*, New York, NY, The New York Public Library, 1946, p.31.

¹² Joachim Fischmann, *A miskolci Chevra Kadischa 1768-tól 1886-ig [The Miskolc Chevra Kadisha 1768-1886]*, Miskolc, Greiner Adolf-Hungária Nyomda, 1889.

association, opened in 1812, was kept until 1845. Its original copy is now preserved in the manuscript collection of the Library of the Jewish Theological Seminary in New York.¹³

The Jewish community of Miskolc and Borsod County had a burial society earlier than a rabbinate in the second half of the 18th century. Tradition has it that the Jewish community of Miskolc had a synagogue as early as in 1765¹⁴, in spite of the fact that in 1754, there was no rabbi in the town and in lack of a school, the teacher taught children in their homes. When in 1768, Chevra Kadisha was founded, its statutes were sanctified by Michael Leipnik Segal, rabbi of Tata and Veszprém¹⁵, as at this time, there was no rabbi in Borsod County. The first Borsod County census mentioning the Miskolc rabbi was from 1774.¹⁶ Miskolc tradition has it that the first rabbi (probably at the end of the 1760s) was called Mandel Izrael.¹⁷ However, his name cannot be found in the 1768 Miskolc census of Jews, made by county authorities. In 1774, *Antsl Simon Vinner* and his wife, *Sara Mendl* are listed last of the 23 Jewish families in Miskolc. They had no children. For their family, only a Jewish maid, aged over 16, was entered in the census. Rabbi Antsl Wiener was certainly the rabbi of Borsod County already in 1773, as this year it was him who confirmed the statutes of the Miskolc Chevra Kadisa, founded in 1768.¹⁸ On the basis of all this, we think Rabbi Wiener settled in Miskolc between 1769 and 1773 as his name is missing from the 1768 census, and when Chevra Kadisha was founded in 1768, a Trans-Danubian rabbi had to be invited to sanctify the Holy Society.

In the name of Miskolc Rabbi Antsel (ben) Simon Wiener, the name Simon refers to the rabbi's father while the family name indicates the Viennese origin of the family. In 1774, the Latin word *Rabbinus* was entered in the occupation box while his annual income, which he certainly received from the Miskolc community, was recorded to be 150 Florins, of which he paid 3 Florins 64 denars to the county fund named *Cassa Domestica* (= domestic cash), 1 Florins 48 denars as state tolerance tax (*Taxa Tolerantialis*), and 40 Florins to the Diósgyőr Dominion under the title of lease, that is, he paid a total amount of 45 Florins 12 denars so he had 104 Florins 87 denars per year to sustain himself and his family.

¹³ *Ha-protokoll He-Hadash* [The new protocol] (Miskolc, 1812-1842). JTS Library Manuscripts MS 10271(?). Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads...*, p. ix.

¹⁴ Catchword MISKOLC: MZSL 606.

¹⁵ Joachim Fischmann, *A miskolci Chewra Kadischa ...*, p. 3.

¹⁶ *Conscriptio judaeorum 1774*. MNL BAZML IV. 501/b XI. I. 234.

¹⁷ Catchword MISKOLC: MZSL, p. 607; Rav Slomo Paszternák, *Miskolc és környéke mártírkönyve. A Szent Gyülekezetek Hidasnemetitől Mezökövesdig és Ózdtól Szerencsig* [The Miskolc yizkor book: Kadoshei Miskolc ve-ha-seviva; ha-kehilot me-Hidasnemeti ad Mezokovesd u-me-Ozd ad Szerencs / The Martyrs of Miskolc and Vicinity: Communities from Hidasnemeti to Mezokovesd and Ozd to Szerencs], Bnei-Brak (Tel Aviv), Rav Slomo Paszternák, 1970, p. 20.

¹⁸ Joachim Fischmann, *A miskolci Chewra Kadischa ...*, p. 6.

2. Gravestones of Rabbi Asher Anshel Wiener (d. 1800) and Rabbi Nathan Wiener (d. 1818) in Jewish cemetery of Miskolc. (Photo: É. Gyulai)

The gravestone of the first known Miskolc rabbi, who died on 16 of Ivar, 5580 (11 May, 1800) can still be seen in the Jewish cemetery of Miskolc¹⁹, although it was made later and was set up in 1820 according to the protocol of the holy association.²⁰ As Miskolc and Borsod rabbi, from 1773, it was him who sanctified the statutes of Chevra Kadisha from time to time. It was entered in the protocol that he died at the age of 80²¹, which means that he was born around 1720, and in 1773, when he was first mentioned by archival sources as Borsod rabbi and Miskolc inhabitant, he was over 50. In all probability, Rabbi Wiener was a member of the famous Jewish family Wiener/Weiner–Fesselburg/Posselburg (alias: Wiener–Spira), who fled from Austria to Bohemia after the expulsion of the Jews. Both his sons became rabbis. In the Miskolc Jewish cemetery, besides Rabbi Wiener’s gravestone, a gravestone was also set up for Rabbi Nathan Wiener (son of R. Simon, died 11 of Adar, 4478 – 17 February, 1818), who can be considered to be Antsl (Anshel) Wiener’s brother as the gravestones name Rabbi Simon Wiener as their father. Archival sources concerning Borsod County do not mention Nathan Wiener, who probably lived and worked somewhere else.

¹⁹ It was Prof. Dr. Carsten Wilke and Dr. Margaretha Boockmann who helped me with the translation, identification and interpretation of the tombstones, and with my research as well, I would like to thank them for their great job.

²⁰ Joachim Fischmann, *A miskolci Chewra Kadischa ...*, p.12.

²¹ *Ibidem*, p. 5.

3. Rabbi Fesh Wiener's (d. 1803) gravestone (middle) in the Orthodox Jewish Cemetery of Oradea (LAKOS 1912. 244.)

One of Miskolc Rabbi Wiener's sons, Feish Wiener was chief rabbi of the Nagyvárad/Großwardein (today: Oradea, Romania) orthodox congregation from 1780 to his death in 1803. His grave can still be seen in the Orthodox Jewish Cemetery in Oradea.²² The old Jewish cemetery, opened in 1801, can be found in the district Velența (Hungarian: Velence) of Oradea (Cimitirul Evreiesc Ortodox din Velența, Războieni Street 88–90.). At the end of the 18th century, Christian denominations had their cemeteries in this area. Then the Großwardein (Oradea) Jewish congregation bought the property and opened a Jewish cemetery there.

In 2007, there was a Hebrew letter in the auction of the *Virtual Judaica* internet auction site²³ written by the Großwardein community in 1793 to the Jews in Csenger in the case of a widow and her daughter.²⁴ One of the persons signing the letter was

²² Leitner Zoltán, Freund Fülöp, *Kétszáz esztendő az emberszeretet szolgálatában. Az oradeai izraelita szentegylet Chevra Kadisa 200 éves története 5491/1731-5691/1931*. Az eredeti forrásmunkák alapján. Oradea/Nagyvárad: Oradeai Szent Egylet/Chevra Kadisha–Sonnenfeld, [1931], p.45; Lakos Lajos, *A váradai zsidóság története: hiteles levéltári adatok alapján*, Nagyvárad, Nagyvárad Nyomda és Ujságvállalat, 1912, p. 211.

²³ www.virtualjudaica.com

²⁴ *Community letter with prominent signatories*. Grosswardein (Oradea Mare) – Csenger, 1793. Language: Hebrew. [1] p., 245x188 mm, light age staining, creased on folds, ink on paper, neat Ashkjenazic script, signed and dated, wax seal on verso. Virtual Judaica (auction) 6/12/2007. Lot 18194. (*Community letter, seeking assistance for a poor widow and her only daughter, signed by R. Feish Wiener*)

Großwardein (Oradea Mare) Rabbi: *R(eb) Feish Wiener b(en) R(eb) Asher Anshel Wiener–Feselburg*, that is, Rabbi Feish Wiener, son of Rabbi Asher Anshel Wiener–Feselburg. The signature of the Großwardein rabbi as that of the son of the first known rabbi of Miskolc proves that the other family name of the Wiener/Weiner rabbinical family of Bohemia was Fes(s)elburg (in other places: Fasselburg, Posselburg). The same family name was used by Rabbi Abraham Wiener Posselburg of Borsod County (d. Miskolc, 1832).

4. Rabbi Fesh Wiener's (d. 1803) gravestone in the Orthodox Jewish Cemetery of Oradea (Photo: É. Gyulai)

The memory of the Wiener rabbinical family was preserved in the Jewish community of Oradea. The tradition has it that Antal Schwartz (Debrecen, 1849 – Nagyvárad/Oradea, 1906), nephew of Großwardein Rabbi Feish Wiener, chairman

b. R. Asher Anshel Wiener-Feselburg, rabbi of Oradea Mare. R. Feish served in this prestigious position from c. 1780 until his passing in c. 1803. He was the son in law of R. Mattithiah Neugroschel of Prague author of the Beer Sheva (Prague 1814). His father was rabbi in Miskolc for many years. His grandson was R. Asher Anshel Jungreis, rabbi of Csenger and author of Menuhot Asher (several volumes). www.virtualjudaica.com/Item/18194/Community_letter_with_prominent_signatories (accessed on February 29, 2016)

of the Chevra Kadisa came from 'the ancient Wiener dynasty of Austrian-Viennese scholars and one of the most prestigious Jewish families'.²⁵

5. L. Kohlmann: Chief Rabbi Abraham Posselburg. Copperplate, around 1830. JML[©]

In Miskolc, the name Posselburg was only born by Rabbi Wiener's son, Abraham Wiener Posselburg, whose gravestone was preserved in the Miskolc cemetery just like those of his father and uncle. According to the inscription on the gravestone, Abraham Posselburg, who was rabbi of the community of Miskolc and "Miskolc County" (that is, Borsod County) for 32 years, died on Saturday, 12 Shevat, 1592, that is, on 14 January, 1832.

From 1809, Rabbi Abraham Wiener Posselburg was a rabbi of the Jewish community of Vágújhely (today: Nové Mesto nad Váhom, Slovakia) for 3 years²⁶, then he returned his family's place, and succeeded his father Rabbi Wiener as rabbi of the county community. With him, the office of the county rabbi ceased to exist. After this time, Miskolc invited its own rabbi to the town. It was engraver Leopold

²⁵ Lakos Lajos, *A váradi zsidóság...*, p. 244.

²⁶ Diamant Gyula, *Vágújhely rabbijai [The Rabbis of Vágújhely]*. *Magyar-Zsidó Szemle*, 11. (1894)/8–9, 1894. p.455–456.

Kohlmann, who worked in Pest from 1825, and was a well-known artist contributing to contemporary fashion magazines and making actors' portraits, who made the copperplate engraving of Rabbi Posselburg, according to the caption of which chief rabbi of Borsod county Jews, Abraham Posselburg has his seat in Miskolc.²⁷ The meetings of Chevra Kadisha were held in the rabbi's residence in Miskolc so (on 6 Adar) in 1811, the leaders of the Holy Society gathered in Abraham Posselburg Wiener's place and made the resolution to hire Lazar Pollak to become the first doctor of the Chevra. On the same occasion, they also decided to buy a new house for the hospital of the association, which would, at the same time, be the headquarters of Chevra, as well.²⁸

6. Gravestone of Rabbi Abraham Posselburg (d. 1832) in Miskolc Jewish cemetery
(Photo: É. Gyulai)

²⁷ Leopold Kohlmann, *Abraham Posselburg. Ober-Rabbiner der Israelit(en) im Borsóder Comit(at) in Mischkoltz.* - L. Kohlmann sc. Pesth. Copperplate, Pest, around 1830. JML Cat. number AR 2081.

²⁸ Joachim Fischmann, *A miskolci Chevra Kadischa ...*, p.8.

One of the best known members of the Wiener–Fesselburg/Posselburg (Spira/Spiro) family was Ascher Anshel Wiener–Spiro (son of Rabbi Mechel/Michael Wiener-Spira), chairman and chief rabbi of the rabbinate of the Prague *Zigeunersynagoge*²⁹, who was buried in the Jewish cemetery of Prague after his death in 1714. Probably, he was the great-grandfather of Simon (ben Abraham) Wiener–Fesselburg, father of Miskolc Rabbi Asher Anshel Wiener (cca. 1720–1800) and Nathan Wiener (d. 1818), whose sons were buried in the Jewish cemetery of Miskolc.

As Feish was Oradea (Nagyvárad) rabbi already in 1780, it is understandable why neither him, nor his brother, Abraham, who probably lived somewhere else due to his studies or religious service, and succeeded his father as county rabbi in 1800, was mentioned in the Miskolc household of their father, Anshel (Asher) Simon Wiener. The censuses also indicate that Miskolc Rabbi Wiener became rabbi in the town at an old age (in the 1770s, when he was over 50), when his adult children served or studied somewhere else.

It is not known where Rabbi Wiener worked before he came to Miskolc. The memory of the family was not preserved in the traditions of Miskolc despite the fact that his son, Rabbi Abraham Wiener Posselburg and the son of the latter, David Weiner (Wiener) were also attached to Miskolc. David Wiener was a community employee, then became a temporary rabbi after his father's death in Miskolc³⁰, and then a dayan for a while³¹, later he moved to Balassagyarmat, where he died. According to the Hebrew inscription of his tombstone still standing in the Jewish cemetery in Balassagyarmat, David Wiener died 26th of Cheshvan, 5614 [27th November Sunday 1853]; he was the son of the renowned and knowledgeable Rabbi Avraham Paselburg of Miskolc, his mother's name was Riesel; David Wiener was a judge of the Jewish court in Miskolc (dayan) and the head of the local yeshiva; then, moving to Balassagyarmat (Yiddish: Yarmit, Hebrew: Dzhormet or Dermet), he worked as a teacher at the Jewish community of Balassagyarmat revered by his hitmen as a holy man (Tzaddik).³²

²⁹ Kaufmann David, *Letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Niederösterreich, ihre Vorgeschichte (1625-1670) und ihre Opfer, Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest*, 11, Budapest, Athenaeum, 1889, p.189.

³⁰ Lupovitch, mistakenly, thinks David Wiener to be the son of Anshel Wiener, officer of the Burial Society. Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads...*, p.152.

³¹ Rav Slomo Paszternák, *Miskolc és környéke...*, p.22.

³² Dr. Sándor Hausel helped me with the invention, then with the translation and interpretation of the tombstone, I would like to thank him for his great job.

7. Gravestone of David Wiener (d. 1853) in Balassagyarmat Jewish cemetery
(Photo: Sándor Hausel)

But his memory was much more preserved by the family of Ashel Anshel Wiener's grandson, Asher Anshel Jungreis/Jungreisiz (1806 – 1872), Rabbi of Csenger. The renowned Csenger 'Tzaddik' was proud of his mother's father, whose name he mentioned with the greatest appreciation due to the dead: Gaon (= honourable sage) or Z'tl (= rabbi of blessed memory). What is more, both the Csenger Tzaddik and the people around him knew the other name of Miskolc Rabbi Wiener to be 'Fasselburg'.³³ According to the Csenger Yizkor or book of martyrs, published in 1966, the family tradition of the Csenger Rabbi had it that Rabbi Wiener of Miskolc had been the disciple of the renowned Talmudist scholar, Dayan of Prague and later Rabbi of Altona-Hamburg-Wandsbeck, Jonathan Eybeschütz (Cracow, 1690–Altona, 1764).³⁴ It cannot be mere coincidence that many of the people buried

³³ [G]aon Rav Avrohom Viener Fasselburg Ztl, who took over the Rabbinate in Mishkoltz after his father passed away. His father was the holy Gaon Rav Osher Anshel Viener, Ztl..., Friedman Shlomo, *Sefer yizkor le-kedoshei Csenger, Porcsalma ve-ha-seviva (Memorial Book of the Martyrs of Csenger, Porcsalma and Vicinity)*. Stanley and Renee Fishkind (transl.), Tel Aviv, 1966 (Digital edition: www.jewishgen.org/yizkor/Csenger/Csenger.html), Chapter 3.

³⁴ *The mother of our Rov, the "Menuchas Osher", the righteous woman named Miriam Yittel of blessed memory, was the daughter of the Gaon, Rav Osher Anshel Viener Ztl, the great disciple of the "Kreysee U'pley'see" (The Rov of Altona, Hamburg and Wansbeck, Rav Yonoson Eibshitz). Ibidem.*

in the Hamburg-Altona Jewish cemetery in the 18–19th centuries had the name Posselburg, including the members of a rabbinical dynasty: Rabbi David Arje Aharon ben Mendel Posselburg (son of Rabbi Mendel rabbi, died in 1769) and his sons: Moses Posselburg (d. 1816) and Awraham Posselburg (d. 1809).³⁵ There is also a gravestone in the Mollegade cemetery in Copenhagen bearing the name of Mendel bar Avraham Posilburg (Postelberg) (d. 1770).³⁶

It is possible that the name Posselburg is a variant of the German name (Postelberg) of the small West Bohemian town Postoloprty.³⁷ In Postelberg, Jews settled in the second half of the 17th century although the largest Jewish community of the region lived in the neighbouring town of Raudnitz (Rodnice).³⁸ At present, the answer cannot be found to the question when and why the family of Rabbi Wiener had got this name just as there is no answer to the question where the rabbi and his family lived and worked before settling in Miskolc. The Postelberg connection is confirmed by the fact that one of the members of the family, Wolf Spira/Schapira was president of the Raudnitz community in the 1660/70s.³⁹

The first known rabbi of Miskolc, mentioned first in 1774, was included in the next county census concerning Jews as *Antsl Simon*.⁴⁰ According to the census, the rabbi of Miskolc was born in the country (kingdom) (*In regno natus*), which probably does not mean the Kingdom of Hungary but the Hapsburg Empire here, that is, he had not come from Poland to settle in Hungary. In 1775, the yearly income of Rabbi Antsel (ben) Simon was still 100 Florins while the value of his household moveables (his books included – *Supellectilem domesticam inclusis libris*) amounted to the considerable sum of 250 Florins.

In 1775, Antsel (ben) Simon, rabbi of Miskolc lived on the site of Miskolc nobleman Michael Rác, paying 13 Florins 36 denars as rent. From the aspect of the topography of the Jewish community, the rabbi's place of living is not only interesting because he was the unquestionable religious leader of the Jewish community in Miskolc and in Borsod County but also because in all probability,

³⁵ Data-base of Hamburg-Altona Jewish cemetery, 1621–1871. Project of Salomon Ludwig Steinheim-Institut für deutsch-jüdische Geschichte: www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat?id=hha-0&lang=en

³⁶ <http://tom.bronsted.dk/mosaiskebegraavelser/?details&id=34&kgrd=1> (accessed on February 29, 2016)

³⁷ *Časopis Musea Království českého. Oddíl duchovnědný* (Praha, Matice česká) 93/94 (1919), p.131.; Max Grunwald, *Hamburgs deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden, 1811*, Hamburg, A. Janssen, 1904, p.318.

³⁸ More on Jewish community of Postelberg: *Geschichte der Juden in Postelberg. Bearbeitet von Rabbiner Samuel Ungermann*, Postelberg, *Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart I, Ein Sammelwerk hrsg. von Hugo Gold. Brünn–Prag*, Jüdischer Buch- und Kunstverlag, 1934; Hana Legnerová, “Self-government of Jewish communities in nobility-owned towns in the second half of the seventeenth and beginning of the eighteenth centuries”, *Roudnice nad Labem (Raudnitz), Postoloprty (Postelberg) and Údlice (Eidlitz). Judaica Bohemiae*, 39, 2004. p.5-32. ³⁹ *Ibidem*, p.23.

⁴⁰ *Conscriptio judaeorum in Comitatu Borsod degentium... 1775 peracta*. MNL BAZML IV. 501/b XI. I. 240.

⁴⁰ Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads...*, p.112-113.

the rabbi lived on the site of the synagogue or tabernacle although it is not indicated in the census. However, mention is made of the synagogue itself as at the same time, one of the members of the ever more populous Jewish community, Elias Josef was shamus of the synagogue.⁴¹ The synagogue is also included in the 1774 county census, and also in connection with the shamus. At that time, Kalman Abraham helped around the synagogue. He was, in fact, a beggar, whose work was paid from the charity donations of other Miskolc Jews. The yearly income of 30 Florins of the shamus and beggar's family, having one child, was derived from the manual work of the wife, Catharina Israel. The about 15 Florins' tax was also paid from this.⁴²

The first synagogue in Miskolc was built on the site of the Rác family in the last quarter of the 18th century. Then, the site was further enlarged. At the beginning of the 20th century, when the town had another synagogue, as well, the huge new synagogue of the Jewish community in Miskolc was built here. Its remains were demolished in the mid 1960s. The first known rabbi of County Borsod and the market town Miskolc, Asher Anshel Wiener (d. 1800), who came from a renowned Prague rabbinical family but also became the founder of an East Hungarian dynasty primarily through his sons, Abraham Wiener Posselburg (d. 1832), Rabbi of Miskolc, and Feish Wiener (d. 1803), Rabbi of Großwardein (Oradea), lived on the site of this synagogue, in the yard of the first Miskolc tabernacle.

Archival sources

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltára [Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives of Hungarian National Archives], Miskolc

IV. 501 = Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1270–1848 (1858) [Archival records of Borsod County, 1270–1858]

/b = Közgyűlési iratok (Acta politica) 1607–1785

IV. 1502 = Miskolc város quantualis és királyi városi deputatiojának iratai 1790–1848 [Archival records of Town Miskolc, 1790–1848]

/b = iratok [Documents]

5th box = Conscriptioes 1793

⁴¹ *Elias Josef. Uxoratus. In regno habitat ab anno 1761. [...] Habitat apud Georgium Adamus. In domo Georgii Adami. Servitor penes Synagogam in locum sallarii eximitur ab oneribus publicis, quae ferre deberet cum Fl. 8. Laboribus manualibus prosperat circiter Fl. 30. In reliquo sublevantur vitae media charitate Judaica.* MNL BAZML IV. 501/b XI. I. 240.

⁴² *41. Kalman Abraham. Uxor: Catharina Israel. Potior ex parte mendicat, servit nihilominus penes synagogam, pro sallario charitatio. Uxor vero laboribus manualibus vitae media sustentat ex ratione cujus onera ejusdem Judaei in concreto servat. 30 Fl. (1774)* MNL BAZML IV. 501/b XI. I. 234.

LA FINAL DE REVOLUȚIE ANTROPONIMICĂ ÎN TRANSILVANIA: ROMÂNI DIN JURISDICȚIA SIBIULUI ÎN ANUL 1818

Șerban TURCUȘ*
Victor V. VIZAUER**

At the End of Anthroponymic Revolution in Transylvania: Romanians from the Jurisdiction of Sibiu in 1818

Abstract: The concept of anthroponymic revolution marks the transition of a person from identification by a single name to the use of two names and is relatively new in Romanian historiography. If in Western Europe this phenomenon was fixed between the XI/XII–XIV/XVI centuries, in the Romanian space the process is late and is dated between the XVI–XVIII centuries. The study analyzes a legal document from 1818, issued in Sibiu, which is a summons before the authorities of some shepherds who practiced transhumance. One can notice the predominance of the double name, the existence of modern, typically Romanian, diminutive names that are still used today, the almost total lack of German or Hungarian onomastic influence. The list of names testifies to a South-Carpathian and East-Carpathian influence as well as a strong impact of the Romanian Orthodox onomastics, highlighting the communicability between the various Romanian provinces at the anthroponymic level. The conclusion of the study is that in the Sibiu area, the Romanian anthroponymy is at the end of the anthroponymic revolution between 1750–1800.

Keywords: onomastics, anthroponymic revolution, Transylvania, Sibiu, Romanians, shepherds

Una dintre temele care nu a depășit faza de debut în studiile istorice (spre deosebire de cele lingvistice) din țara noastră este cea a onomasticii. Considerată mai demult, cu ecouri până astăzi, ca o ramură a lingvisticii, obligată uneori doar să subvenționeze istoria, onomastica a fost investită în istoriografia occidentală cu un rol mult mai direct în deslușirea devenirii istorice, pe un palier unde documentația bazată pe instrumentele juridice nu pătrunde cu ușurință, fiind calificată drept *știință de documentare a istoriei*. Ne referim aici mai cu seamă la elementele antroponimice

* Conf. univ. dr. la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: serbanturcus@yahoo.it

** Cercetător științific III la Institutul „George Barițiu” din Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail vwiki200@yahoo.com

ce constituie un adevărat seismograf cultural, demografic și etnic, atunci când avem de-a face cu secvențe de nume incluse în documente cu caracter financiar sau coercitiv-corecțional, fără vreo veleitate etnică sau culturală.¹

Un reper semnificativ, în studiile de onomastică ce acompaniază resurgența statului în modernitate, asociat cu creșterea demografică, consolidarea fenomenului urban, dezvoltarea economică și revoluția atlantică este constituit de așa-numita *revoluție antroponimică*, fixat, cu anumite marje de ponderare, între secolele XI/XII-XIV/XVI în Europa Occidentală și socotit mult mai tardiv în Europa Orientală (secolele XVI-XVIII).

Conceptul de revoluție antroponimică, mai mult sau mai puțin acceptat în afara studiilor istorice, se referă la apariția unui al doilea nume pentru definirea unui individ, fie el nume consacrat de biserică sau prin uz consuetudinar, fie prin folosirea unui hipocoristic sau a unui sobriquet. Se consideră, la modul general, că folosirea unui al doilea apelativ s-a stabilizat în cuprinsul *Christianitas* între secolele al XIV-lea și al XVI-lea și va fi generalizată, în Europa Occidentală, odată cu sfârșitul secolului al XVI-lea (cu asincronisme totuși). Rațiunile care au condus la sistematizarea utilizării unui apelativ suplimentar pentru *nomen unicum* sau *signum*, așa cum s-a putut constata după secolele XI-XII, rezidă mai ales în necesitatea identificării univoce și imediate a individului, nu în interiorul sistemului familial, ci al comunității lărgite, și îndeosebi a înregistrării din perspectivă juridică în mecanismele birocratice ale cancelariilor medievale și premoderne. Explicațiile tehnice pentru apariția și stabilizarea acestui fenomen au fost, dincolo de creșterea demografică și consecvențiala sărăcire și împuținare a stocului anterior de nume, dinamismul economic-urban și mai ales raționalizarea onomastică impusă de Biserică, cu nume canonizate și încărcate cu valoare simbolică. Aceasta din urmă va determina o reducere tot mai puternică a plajei de nume existente (în condițiile refuzului de nume necreștine) și va impune găsirea unor soluții onomastice acceptabile din partea clerului. Astfel că, între secolele XI-XIII, vom constata că acel *nomen unicum* va fi flancat tot mai des de formule onomastice lipsite de ambiguități. Acestea puteau face referire la locul de proveniență sau rezidență al individului (toponime și etnonime), la familia de origine (patronime sau matronime), la caracteristici relative la activitățile practicate sau instituțiile de proveniență (tehnonime), la particularități fizice și psihologice (epitete și porecle/sobriquet) sau alte atribute. Se considera că apelativul în a doua sau, mai târziu, a treia poziție, este la nivel de epitet individual și va fi destinat să dispară odată cu cel denumit astfel. Trecerea de la supranumele individual la apelativul familial este cheia de înțelegere a procesului de formare a *cognomen*-ului târziu medieval, premodern și modern, în sensul în care indicațiile identificative complementare se debarasează gradual de semnificația lor originală și se vor cristaliza în nuclee acceptate de grupul familial și transmise din generație în generație. Trebuie însă ținut cont de faptul că acest proces nu e uniform, ci are o variabilitate și iregularitate accentuată, mecanismele de

¹ Pentru o perspectivă metodologică, vezi Gianmario Raimondi, Luisa Revelli, Elena Papa, *L'Antroponomastica. Elementi di metodo*, Torino, Libreria Stampatori, 2005, *passim*.

denominare medievală fiind lipsite de fixitatea birocratică de astăzi.² Din această perspectivă, chiar și în cazul unei documentații bogate și continue este destul de dificil să îl reperezi pe același individ denumit cu *nomen*, iar apoi cu *nomen* și *cognomen*, asta din pricina și unei circumstanțe greu de înțeles azi, dar care atunci era acceptată și evidentă, mai ales în ceea ce privește hipocoristicele: este vorba de frecvența oscilație a soluțiilor hipocoristice declamate care permit formularea ipotezei că persoanele înregistrate de scrib acreditau formele hipocoristice ale numelui ca echivalente sau interșanjabile, dacă nu în context domestic, măcar în declarațiile destinate să rămână memorizate prin înscrisuri.³

Un document pe care-l considerăm interesant pentru a fixa finalul revoluției antroponimice în Transilvania meridională este cel prezent în anexa acestui studiu, un izvor de natură coercitivă, emis la Sibiu pe 20 iulie 1818. Elaborat de magistratura sibiană, actul este o citare privată a unor păstori din jurisdicția acestei instituții, ce practicau transhumanța în teritoriile aflate sub administrație otomană, unii beneficiind de scrisori de trecere, alții clandestin. Nu intrăm în speța juridică în cauză, întrucât nu ne-am propus asta, semnificația pentru noi fiind prevalent antroponimică.

Ceea ce se observă imediat, chiar la o analiză primară a textului, este consistența onomastică abundentă în formulare modernă, posterioară revoluției antroponimic. Dintre cele 60 de persoane enumerate oficial drept cap de familie, doar 4 sunt notate prin enunțul patronimicului⁴, restul de 56 fiind compuse din prenume și nume (și prenumele și numele rareori au două unități). Practic, în proporție de 93%, românii (căci numai români onomastic am identificat), aflați în cuprinderea ariei acestei citații au deja formată identitatea cu prenume și nume. Dar și în cazul patronimicului, dacă avem în prima poziție (a persoanei citate) doar acel nume unic, în a doua poziție (a enunțului tatălui) avem din nou prenume și nume, fiind vorba probabil de o declinare a identității în lipsă sau prin intermediar.

Localitățile de rezidență ale indivizilor recenzați sunt după cum urmează: Bongrád (Bungard, jud. Sibiu), Frek (Avrig, jud. Sibiu), Szakadát (Săcădate, jud. Sibiu), Rukur (Rucăr, jud. Brașov), Földvár (Feldioara, jud. Brașov), Kertz (Cârța, jud. Sibiu), Kolun (Colun, jud. Sibiu), Hortobágyfalva (Cornățel, jud. Sibiu), Tamás (Tâlmaciu, jud. Sibiu), Portsed (Turnu Roșu, jud. Sibiu), Also Sebes (Sebeșul de Jos, jud. Sibiu) și Szetsel (Săcel, jud. Sibiu).

² Pentru un reper metodologic care se raportează la fixitatea birocratică a numelui în epoca modernă se evidențiază articolul scris de Anne Lefebvre-Teillard, „Le nom propre et la loi”, *Mots*, vol. 63, nr. 1, 2000, p. 9-18.

³ Gianmario Raimondi, Luisa Revelli, Elena Papa, *op.cit.*, p. 46-47

⁴ Expresie onomastică indicată pentru a stabili legătura cu propriul tată. Identificarea legăturii patronimice sau matronimice este o trăsătură tipică pentru aproape toate culturile onomastice. În dinamica onomastică europeană putem aminti că această funcțiune este asumată de sufixele slave *ev/ov* (Nicolaev = fiul lui Nicolae; Ivanov = fiul lui Ioan) și ici (Ivanovici = fiul fiului lui Ioan) de cel spaniol *ez* (Gonzalez = fiul lui Gonzal; Ibanez = fiul lui Ioan), de englezescul *son* și danezul *sen* (Johnson și Jenssen = fiul lui Ioan) prefixul *Mac* al limbii gaelice uzate în Scoția (MacDonald = fiul lui Donald) sau de ebraicul *Bar* (Bar-tholomeu = fiul lui Tolomeu). *Ibidem*, p. 111

Repartizarea pe localități este următoarea:

- *Bongrád*: Thoma Lázár;
- *Frek*: Petru Puskás;
- *Szacadáth*: Irimie Maxin;
- *Rukur*: Juon luj Kosztandin Sztroje; Onye luj Bukur Dsamem; Mojsze luj Bárb Dsamem; Zachin Albu;
- *Földvár*: Andre Aldje Buksa; Illiszie luj Jakob Opre; Maffthee Bergje și soția Flora; Onye Juga și soția Elorje (Floare); Nikuláj Kokán cu soția Marie, fiicele Marjutza și Florike, și fiul Mathee; Onye Kirsztje cu soția Szanthitra (posibil Sândița), fiul Illiszie și Andre;
- *Kertz*: Tanasze Bordean; Simjion Mushán și soția Parszlchive (Paraschiva);
- *Kolon*: Onye Maxin; Lázár Maxin; Vaszilie Janku cu soția Florje, fiul Onye și fiicele Marjutza și Nutza;
- *Hortobágyfalva*: Nikuláj Onye Vaszi cu soția Szánda, fiul Juon Oprináan (Oprisan); Onye Onyi Vaszie; Vaszilie Thomi Mitrofán; Pável Onyi Vaszi;
- *Tamáts*: Athim (Anthem) Martin; Nikoláj Stroille; Mihály Szetra; Dávid Russul; Júon Isihádo; Krapsu Ruzsul; Márku Thátul; Juon Thátul; Vaszilie Szberra (Sbierea); Juon Bursza; Marku Szekeru; Juon Tokonel (Tocănel); Juon Mika Muntyánu; Sztántsu (Stanciu-?) Tokonel (Tocănel); Precup Thodor; George Kinde (Cânde); Thoma Szberra; Josziphu Nedelku; Nikolaj Baltzat (Bălțat);
- *Portsed*: Számuille Dragumir; Juon Puretse (Purece);
- *Also Sebes*: Vaszilie Luka; Juon Krapsu; Juon Kinde (Cânde); Precup Cseriel;
- *Szetsel*: Illie Kindu; Athim Kurtiana; Dumitru Máku; Szimjon Kazár; Afum Thodosie; Akim Botsille; Juon Plátos; Szávu Rádu; Juon Vlántzu; Juon Botsille; Juon Afum; Nikoláj Mákie; Many Dzurka (Giurca).
- Se poate constata cu ușurință că patronimicul apare consistent la Rucăr (trei din patru poziții) și o singură dată la Feldioara.
- În ceea ce privește numele de botez sau prenumele, în utilizarea actuală se evidențiază următoarele:
- Bărbații citați sunt 70 de unități cu 36 de prenume diferite după cum urmează: Akim, Aldea (Aldje), Andrei (2; Andre), Athim (posibil Anthem) (2), Bárb, Bukur, Constantin (Kosztandin), David (Dávid), Dumitru, George, Iacov (Jakob), Ilie (3; Illie – 1, Illiszie – 2), Ioan (14; Juon / Júon), Iosif (Josziphu), Irimie, Krapsu (Crăciun?), Lazăr (Lázár), Maței (Maffthee), Manea (Many), Marcu (2; Márku / Marku), Matei (Mathee), Mihail (2; Mihály, Mika⁵), Mojsze (Mojsze), Nicolae (6; Nikolaj / Nikuláj / Nikoláj), Onye (9), Petru, Precup (2), Samuel (Számuille), Savu (Szávu), Simion (2; Simjion / Szimjon), Stanciu

⁵ Mika (Mica) este unul dintre hipocoristicele numelui Mihail, cu o vechime de câteva secole în acest spațiu geografic – vezi Victor V. Vizauer, „Antroponimia din comitatele Arad și Bihor la cumpăna secolelor XII-XIII. Studiu de caz: numele locuitorilor de pe proprietățile capitlului arădean”, *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Series Historica, vol. LV, 2016, p. 237-254 (p. 246), online: <http://www.historica-cluj.ro/anuare/AnuarHistorica2016/14.pdf>.

(Sztántsu), Tămase (Tanasze), Theodosie (Thodosie), Toma (3; Thoma), Vasile (4; Vaszilie), Zachin.

- Femeile amintite în contextul enunțului capului familiei sunt 11 unități cu 7/5 prenume diferite): Elorje (credem că e o eroare de tipar, fiind vorba de Florje-Floare); Floare (3; Flora, Florike, Florje); Maria (3; Marie – 1; Marjutza – 2); Nutza (Anuța); Parascheva (Parszlchive); Sanda (Szándá); Szanthitra (care poate fi diminutivul Sânduța?).

Situația mai sus prezentă se obține prin numărarea doar a formelor de bază ale antroponimelor. Dacă cuantificăm diferitele forme ale numelor catalogate – de tipul Illies, Illiszie sau Nikolaj, Nikuláj ori Mihály, Mika (fără a numerota separat formele ce diferă numai prin adăugarea accentului pe una dintre litere, cum sunt Márku/Marku sau Juon/Júon) – și le considerăm nume de sine stătătoare, atunci avem: 40 nume diferite masculine și 10 feminine.

Fie cancelaria magistraturii din Sibiu, fie tipograful care a transcris de pe hârtie în litere de plumb aceste nume au comis mai multe greșeli vizibile, transformând unele nume standardizate în comunitatea de păstori în forme distorsionate. Probabil s-au înregistrat defecțiuni la momentul transcrierii numelor *in situ* sau la colaționarea de cancelarie și tipărire.

Dacă încercăm să corectăm în variantă actuală, fără prea multe intruziuni, numele enumerate vom avea următoarea listă: Toma Lazăr, Petru Pușcas, Irimie Maxim, Ion al lui Constantin Stroie, Ioania lui Bucur Geamănu, Moise a lui Barbu Geamănu, Zahei Albu, Andrei Aldea Bucșa, Ilieș a lui Iacob Opre, Maftai Berghie cu soția Floarea, Ioania Iuga cu soția Floarea, Nicolae Cocan cu soția Maria, fiicele Măriuța și Florica și fiul Matei, Ioania Cârstea cu soția Sânduța? și fii Ilieș și Andrei, Tănase Bordean, Simion Mușan cu soția sa Paraschiva, Ioania Maxim, Lazăr Maxim, Vasilie Iancu cu soția Floare, fiul Ioania, fiicele Măriuța și Nuța, Nicolae Ioania Vasi cu soția Sanda și fiul Ioan Oprișan, Ioania Ioan Vasi, Vasilie Toma Mitrofan, Pavel Ioania Vasi, Achim Martin, Nicolae Stroie, Mihai Setra, David Rusu, Ioan Ișiado, Crăciun? Rusu, Marcu Tatul, Ion Tatul, Vasilie Sbierea, Ion Bursa, Marcu Secheru, Ion Tocănel, Ion Nicu Munteanu, Stanciu Tocănel, Precup Todor, George Căndea, Toma Sbierea, Ion Cătălin Tocănel, Mihai Sbierea, Iosif Nedelcu, Nicolae Bălțat, Samuil Dragomir, Ion Purece, Man Relu, Vasilie Luca, Ion Crăciun, Ion Căndea, Precup Ceriel (Cercel), Stefan Morar, Ilie Căndea, Achim Curteana, Dumitru Maku, Simion Cazar (Cezar), Achim? Teodosie, Achim Bocilă, Ion Pletos, Savu Radu, Ion Vlănțu, Ion Bocilă, Ion Achim, Nicolae Machie, Manu Giurcă.

Avem, cu puține excepții, un eșantion reprezentativ de nume românești pentru întreaga perioadă modernă și pentru epoca contemporană în prima fază a acesteia (1918-1948). Sunt unități care se regăsesc constant în antroponimia românească intra- și extracarpatică, multe din ele supraviețuind până astăzi fără modificări.

Se poate observa, la o analiză primară, că pendularea montană presupusă de transhumanța a determinat ca o serie de antroponime ale celor din circumscripția sibiană să fie împrumuturi, mai mult sau mai puțin recente, din arii sud-carpatică (precum Stroe și Teodosie) și est carpatice (cum ar fi Sbierea, Tocănel). În același timp, nu e surprinzător, la investigarea seriei numelor să evidențiem inițiale nucleu

familiale comune, ramificate ulterior, de tipul Bocilă/Băcilă, Cândea, Geamănu, Maxim, Sbierea, Tatul, Tocănel sau secvența de nume din Cornățel/Hârtibaci despre care vom discuta puțin mai încolo. Se poate crede că sistemul onomastic în cadrul familiei lărgite se precizase cu cel puțin două generații înainte, fiind fixat la jumătatea secolului al XVIII-lea, când Imperiul Habsburgic alcătuiese conscripția fiscală a Transilvaniei și impusese recenzarea unităților fiscale.

Din perspectiva celor mai utilizate antroponime masculine, rezultatul nu trebuie să ne surprindă: Ion/Ioan deține 14 unități, diminutivul lui Ioan obținut prin palatalizare – Onye, adaugă alte 9 unități, ceea ce duce la 23 de recurențe ale lui Ioan și a hipocoristicelor sale. Urmează Nicolae (6), Vasile (4), Ilie (3), Toma (3), celelalte fiind purtate de doi sau numai de un individ.

În ceea ce privește femeile, cele mai multe secvențe au fost înregistrate pentru numele Floare/Florica (4), Maria (3), celelalte având doar câte o singură purtătoare. Să amintim faptul că din motive juridice și fiscale femeile menționate nominal în document sunt mult mai puține la număr decât bărbații. Se impune o considerație aparte pentru această ierarhie în cadrul numelor feminine ce demonstrează că un fitonim, Floare, a detronat cel mai cunoscut hagianim feminin din lumea creștină, Maria. Există certitudinea că până de curând acest antroponim a talonat în Transilvania numele Maria, cu depășiri statistice în anumite microzone antroponimice.

Constatăm florilegiul de nume de vădită extracție creștină cu spicuiți atât veterotestamentare, cât și nou-testamentare la care se adaugă o serie de hagianime în uzul calendarului comun ortodoxo-catolic. O sistematizare a antroponimelor cu rol cuprinzător de hagianime ne îngăduie următorul rezultat:

- *Veterotestamentare*: David, Iacob, Ilie, Irimie, Mihail, Moise, Samuel, Simion;
- *Neotestamentare*: Andrei, Achim (Ioachim), Ioan, Iosif, Lazăr, Marcu, Maria, Matei/Maftei, Pavel, Petru, Simon, Toma, Zahei;
- *Hagianime masculine*: Atanasie (Tănase), Constantin, Dumitru, George, Martin, Nicolae, Procopius (Precup), Theodosie, Vasile;
- *Hagianime feminine*: Ana (sub forma diminutivului Nutza), Maria, Paraschiva.

Se disting, dincolo de pletora de nume acceptate de ambele biserici, catolică și ortodoxă, numele tipice culturii antroponimice ortodoxe, fixate prin contrast cu antroponomia catolică, sfinții militari Dumitru, Gheorghe, sfântul împărat Constantin, sfinții ierarhi Atanasie, Nicolae și Vasile, sfântul martir Procopie, sfânta Paraschiva.

În ceea ce privește antroponimele așezate în a doua/treia poziție cu rol de nume de familie enumerăm un melanj de unități care provin fie din stocul creștin, fie din zona coronimelor, etnonimelor, tehnonimelor sau a zoonimelor, din diverse culturi onomastice antice și medievale între timp românizate prin uz sau adaptate contextului etnic: Afum (2), Albu, Baltzat, Bergje, Bordean, Botsille (2), Buksa, Bursza, Cseriel, Dragumir, Dsamen (2), Dzurka, Isihádo, Janku, Juga, Kazár, Kinde/Kindu (3), Kirsztje, Kokán, Krapsu, Kurtiana, Lázár, Luka, Martin, Maxim/Maxin (3), Mákie, Máku, Mitrofán, Mushán, Nedelku, Opre, Oprináán, Plátos, Puretse, Puskás, Rádu, Russul/Ruszul (2), Stroille, Szbera/Szbera (2), Szekeru, Szetra, Sztroje, Thátul (2), Thodor, Tokonel, Vaszie/Vaszi (3), Vlántzu.

Sunt 47 de nume de neam/familie diferite purtate de cei 70 de indivizi nominalizați. Cele mai utilizate au fost: Kinde/Kindu – Câdea (3), Maxim/Maxin (3), Szbera/Szberra (3) – Sbierea, Vaszie/Vaszi (3), Afum – Achim (2), Botsille – Bocilă/Băcilă (2), Dsamen – Geamăn (2), Russul/Ruszul (2), Sztroje/Stroille – Stroeie (2) și Thátul – Tatul (2), restul apărând numai cu câte o singură ocazie.

O subdivizare categorială a antroponimelor recenzate, dincolo de hagianimele analizate mai sus, ne permite să decelăm că există:

- *Etonime*: Kazár (în cazul în care nu e Cezar) amintește de populația migratoare a kazarilor menționați în sursele medievale ca anturând maghiarii în migrația lor, Russul / Ruszul (2);
- *Fitonime*: Floare, Florica;
- *Oronime*: Muntyánu;
- *Tehnonime*: Puskás, Morar;
- *Zoonime*: Puretse (Purece);
- *Sobriquet/Poreclă* derivând din caracteristici fizice: Albu; Baltzat (Bălțat), Plátos-Pletos.

Este foarte ușor de identificat perechea de indivizi menționată ca gemeni: Bukur Dsamen și Barb Dsamen. Aceștia sunt în mod limpede uniți prin naștere, chestiune confirmată antroponimic inclusiv prin inițiala prenumelui (Bucur, Barbu).⁶

Ceea ce ne face să considerăm, cu convingere, că ne aflăm la final de revoluție antroponimică în Transilvania este apariția diminutivelor scandate într-o formă perfect recognoscibilă astăzi: ca unități masculine întâlnim Ilișie și Nicu, în timp ce unitățile feminine enumeră diminutive comune astăzi precum Măriuța, Nuța, Sanda și, eventual, Sândița.

Din nou, un caz de final de revoluție antroponimică, în care se evidențiază insuficiența stocului antroponimic format din două unități în cadrul realităților din jurisdicția sibiană, îl constituie apariția numelor compuse ce formează o tripletă. Avem personajul numit Andrei Aldea Bucșa, Nicolae Ioania Vasi, Ioanie Ioani Vasi, Vasile Toma Mitrofan, Pavel Ioania Vasi. Este interesant că, excepție făcând Andrei Aldea Bucșa, celelalte nominalizări sunt dintr-o singură localitate, azi Cornățel, Hârtibaci (județul Sibiu). Pare-se că avem de-a face cu un sistem familial destul de închis, în care pentru identificare s-a folosit al treilea nume, fiind o evoluție în raport cu formulările folosite la începutul documentului, când se apela la pronumele *lui* pentru a indica legătura de rudenie ce acoperea sensul patronimului. În acest caz ar fi vorba despre Nikuláj al lui Onye Vaszi, Onye al lui Onye Vaszie, Vaszlie al lui Thoma Mitrofán sau Pável al lui Onye Vaszi, fiind evidentă înrudirea a trei dintre cei menționați la nivel de frați. Se poate estima și un alt nivel de rudenie, dacă analizăm ușoara nesiguranță în grafia numelor, dar faptul că nu s-a apelat la utilizarea

⁶ Antroponime pe care lingvistica din țara noastră le asociază ca fiind nume tipic românești, transformate în perioada medievală din unități illiro-albaneze (Bucur) și romane (Barbu). Pentru Barbu, vezi Viorica Goicu, „Despre originea antroponimului Barbu”, în *Studia in honorem magistri Vasile Frățilă*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2005, p. 283-294.

pronumelui *lui* în transcrierea numelor, așa cum se face în cazul celor din Rucăr sau din Feldioara, ne indică necesitatea cultural-socială a utilizării celor trei nume.

Reiterăm că impresionează plăcut paleta de nume înregistrate în acest izvor diplomatic pentru varietatea numelor de botez care sunt recrutate fără excepție, din sinaxarul ortodox. Prezența masivă a antroponimelor creștine mărturisește o mică societate itinerantă (în cazul de față), dar în contact nemediat cu biserica și comandamentele sociale ale acesteia.⁷ Sunt numele biblice, veterotestamentare, David, Irimie, Mihail, Moise, Samuel, Simion, precum și cele neotestamentare: Andrei, Ana (Nutza), Ioachim (Achim), Iacob, Ioan, Iosif, Lazăr, Marcu, Maria, Matei/Maftei, Pavel, Petru, Toma, Zahei; urmează apoi numele sfinților/sfintelor venerați/venerate și de Biserica Ortodoxă și de cea Catolică, dar folosite, cu precădere de cea ortodoxă: Atanasie, Dumitru, George, Maxim, Nicolae, Parascheva, Procopie, Sava (Savu), Teodor, Vasile.

Primirea numelui unui sfânt/unei sfinte constituia accesarea unui raport intim, personal, cu un camarad spiritual invizibil, capabil să conjuge misterios cerul cu pământul, dar și să realizeze un transfer sperat de competențe cu predestinare către acțiuni pozitive. În calitate de *amici și famuli Dei*, sfinții puteau să devină astfel patroni și intercesori ai persoanelor, obținând drept contraprestație a unui astfel de patronat „clonarea” numelui în mediul fidelilor.⁸ Raportul cu sfântul instituit prin omonimie are legătură directă cu valoare salvifică a sfinților. Iar aceasta din urmă vine din Evul Mediu, la debutul revoluției antroponimice, ca efect al activității Bisericii și a ponderii acesteia în comunitate.

Se poate prezuma absența cvasitotală a antroponimelor de origine germană sau maghiară (eventual tehnonimul Puskas), iar acest cvasi se circumscrie existenței unei recurențe a lui Martin, ce ar evoca figura patronală a sfântului Martin din Tours sau, mai degrabă a lui Martin Luther (pentru vecinătatea sașilor luterani). În rest, singurele evidențe demne de notat sunt numele de origine slavă Dragomir sau Radu și hipocoristicul lui Ioan-Iancu, dar frecventate de secole și românizate.

După ambiguitățile întâlnite în redactarea numelor (Athim/Akim/Afum, Russul/Ruszul, Sztroje/Strolle) putem avansa ipoteza că acestea au fost recenzate prin intermediari și lista a fost completată și definitivată la Sibiu. La acele ambiguități, datorate fie informatorului, fie receptorului, putem adăuga erorile de punctuație sau de tipar, întrucât anumite antroponime nu ar avea sens dacă nu ar fi deduse fonetic, așa cum este cazul lui Botsille/Băcilă – Bocilă, Dsamen/Geamăn, Krapsu/Crăciun, Szanthitra/Săndița.

Numărul de persoane nominalizate direct, aluziv sau nenominalizate, ci doar enunțate ca fii, fiice ori nepoate este în acest izvor juridic de început de secol XIX de 96 de indivizi. Dacă asociem cifra din urmă cu antroponimele mai sus menționate,

⁷ H. I. Marrou, „Problèmes généraux de l’onomastique chrétienne”, in *L’onomastique latine. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 13-15 octobre 1975*, Paris, 1977, p. 431-435.

⁸ V. Feroldi, „Dieu connaît chacun par son nom”, in Noël Clerget (coord.), *Le nom et la nomination, Sources, sens et pouvoir*, Paris, 1990, p. 271.

avem conturată definitiv concluzia că revoluția antroponimică și-a făcut efectele și în spațiul românesc, într-un mediu (pastoral) care în mod clișeistic, este considerat îndeobște destul de imobil și refractar la noutăți culturale. Se desprinde, cel puțin la analiza prenumelui impus prin botez, o frecvență a ambianței disciplinare a Bisericii Ortodoxe fie că se afla de o parte, fie că e de cealaltă a Carpaților.

O privire cu câteva decenii în urmă, la antroponimele întâlnite în satul Rășinari (azi în jud. Sibiu) în deceniul șase al veacului al XVIII-lea, ne face să observăm că din cele 40 de nume diferite înregistrate acolo, 10 se regăsesc și în localitățile menționate în documentul avut în vedere de acest studiu. Elementele onomastice în cauză sunt: Bucur, Constantin, Dumitru, Ioan, Iosif, Manea, Petru, Simion, Teodosie și Vasile. De asemenea, regăsim și câteva dintre numele de neam/familie utilizate de rășinării: Albu, Botsille, Buksa (Bucse la Rășinari), Bursza (Borza), Dragumir (Dragomir), Kirsztje (Kirste), Martin, Thodor (Thoader), Vaszie/Vaszi (Vaszilioje/Vasziloje la rășinării).⁹

Comparația de mai sus ne determină să considerăm că între 1750 și 1818 (în jurul începutului de secol XIX) a avut loc finalul revoluției antroponimice în mediul românesc, din arealul de jurisdicție al sașilor. Nu putem extinde considerația noastră mai mult de acest teritoriu, până în momentul în care nu va exista o masivă cunoaștere a arhivelor transilvane din secolul XVIII. Însă întârzierea revoluției antroponomice poate fi explicată prin mai mulți determinanți: situația politică periferică a Transilvaniei în secolele XVI-XVII, lipsa de comunicare culturală constantă și reciprocă între etniile ce compuneau mozaicul demografic local, retragerea Bisericii Ortodoxe în fața avansului catolic susținut politic și militar și lipsa angrenării populației românești în habitatul urban prin menținerea acesteia într-o zonă de inferioritate politico-constituțională.

Patrimoniul onomastic din documentul cercetat mărturisește o reală omogenitate culturală și religioasă, dovedind, mai mult decât orice altceva, o „personalitate” etnică lipsită de injoncțiuni onomastice maghiare sau germane. Se vedește încă o dată, dacă mai era nevoie, pe de o parte solidaritatea unei comunități care pendula pe ambii versanți ai Carpaților, iar pe de altă parte interdicțiile politice impuse, evidență ce nu permitea comunicarea antroponimică cu etniile ce generau autoritățile menite să cenzureze politic, fiscal și religios această comunitate.

Iată cum antroponimia poate să contribuie metodologic, în cel mai util mod, la decelarea influențelor culturale, la evidențierea standardelor politice și să valideze, în plus, resorturile justificate ale revendicărilor politico-constituționale ale românilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și debutul secolului XIX.

⁹ Victor V. Vizauer, „Antroponimele românilor din Conscriptia de la Rășinari (1754-1755). Aspecte generale”, *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*. Series Historica, Supliment LVIII, 2019, *Cultură scrisă și civilizație în Transilvania secolelor XIII-XIX*, p. 193-204; online: http://www.historica-cluj.ro/suplimente/Supliment_Historica2019/III.1.%20Victor%20V.%20Vizauer.pdf.

ANEXĂ DOCUMENTARĂ

„Edictalis Citatio

Siquidem ex parte Subsignatae Jurisdictionis aegre omnino observatum estet, quod plures hujatis circuli Opiliones, utpote:

1. Ex *Bongrád*: Thoma Lázár cum Uxore filio&filia.
2. Ex *Frek*: Petru Puskás cum Uxore filio&duabus puellis.
3. Ex *Szakadáth*: Irimie Maxin.
4. Ex *Rukur*: Juon Iuj Kosztandin Sztroje; Onye Iuj Bukur Dsamen; Mojsze Iuj BárB Dsamen; Zachin Albu cum Uxore et filio.
5. Ex *Földvár*: Andre Aldje Buksa cum Uxore et nepte sua; Illiszie Iuj Jakob Opre cum Uxore; Maffithee Bergje cum uxore Flora; Onye Juga cum uxore Elorje; Nikuláj Kokán cum Uxore Marie, et filiabus Marjutza et Florike, filio Mathee; Onye Kirsztje cum Uxore Szanthitra, filius Illiszie, et Andre.
6. Ex *Kertz*: Tanasze Bordean; Simjion Mushán cum Uxore Parszlehive.
7. Ex *Kolun*: Onye Maxin; Lázár Maxin; Vaszilie Janku cum Uxore Florje, filio Onye et filiabus Marjutza, Nutza.
8. Ex *Hortobágyfalva*: Nikuláj Onye Vaszi cum uxore Szánda, filio Juon Oprináán; Onye Onyi Vaszie; Vaszilie Thomi Mitrofán; Pável Onyi Vaszi.
9. Ex *Tamáts*: Athim Martin; Nikoláj Stroille; Mihály Szetra; Dávid Russul; Júon Isihádo; Krapsu Ruszul; Márku Thátul; Juon Thátul; Vaszilie Szberra; Juon Bursza; Marku Szekeru; Juon Tokonel; Juon Mika Muntyánu; Sztántsu Tokonel; Precup Thodor; George Kinde; Thoma Szberra; Josziphu Nedelku; Nikolaj Baltzat.
10. Ex *Portsed*: Számuille Dragumir; Juon Puretse.
11. Ex *Also Sebes*: Vaszilie Luka; Juon Krapsu; Juon Kinde; Precup Cseriel.
12. Ex *Szetsel*: Illie Kindu; Athim Kurtiana; Dumitru Máku; Szimjon Kazár; Afum Thodosie; Akim Botsille; Juon Plátos; Szávu Rádu; Juon Vlántzu; Juon Botsille; Juon Afum; Nikoláj Mákie; Many Dzurka.

A multis jam retroactis Annis pro pecoribus suis pascendis, et hybernandis partim Passualibus, partim his minus instructi, praefixo tamen reversionis in Patriam Termino dudum exspirante, in Obversum praevigentium Ordinationum semet ultra Danubium ad partes Turcicas contulissent, protectioni Turcicae semet submittentes: hinc, quia iidem Contribuentes Caesareo Regii nonnisi pro Emigrantibus reputandi sint, adeoque contra hujusmodi attentati reos ad sensum Benignarum Patentium, de impedienda Emigratione editarum sit procedendum, singulis hisce serio intimari, ut si poenalitatem in casum neglectae ad patrios lares reversionis expressam evitare voluerint, intra unum integrum annum, et tres dies semet eo certius coram sua Jurisdictione sistant, quod secus contra pertinaces tales Emigrantes dictata irrogabitur paena.

Cibinii die 20. Julii 1818 Magistratus Liberae Regiaeque Civitatis et I. Sedis Cibiniensis”.

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, Fond Primăria orașului Bistrița, seria II.b, nr. 2413, filele 1-2.

ISTORIE, POLITICĂ ȘI LITERATURĂ LA 1848 ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Radu ROMÎNAȘU*
Laura ARDELEAN**

History, Politics and Literature in 1848 in the Romanian Space

Abstract: Through poetry, the so-called Pașoptist generation in the Romanian space tried to give free rein to their feelings and political reflections, this type of literary creation having a great capacity for social penetration. Moreover, the poems contain a series of mental schemes and symbols present in the social imaginary during the revolution of 1848, which proves that the crisis phenomena are also generators of symbolic effervescence. The poets, in this intense cultural climate, rejected the “courtly” poetry embracing the “militant” one. Thus, ballads, doinas, marches, folk songs, etc. are creations that preserve elements of national identity, so they could not be neglected in a period of national construction. They also capture other socio-political ideals of the time, the idea of cultural and revolutionary messianism, the desire to open up to the West, the struggle to impose a national specificity, civic and patriotic consciousness. All this was placed under the rhetoric of enthusiasm and awakening.

Keywords: history, poetry, revolution, nation, culture

Anul 1848 s-a afirmat în plan european atât prin grăbirea procesului de afirmare a principiului suveranității națiunilor în fața legitimității monarhiilor, cât și prin schimbarea raportului de forțe pe continent. Revoluțiile de la 1848 au fost o continuare a Revoluției Franceze din 1789, eveniment ce încercase să impună principiile de organizare a statului modern. Pe de altă parte, „primăvara popoarelor” constituie reacția națiunilor europene împotriva sistemului stabilit de monarhiile absolutiste în urma Congresului de la Viena din 1815.

Momentul pașoptist a reprezentat o trezire colectivă a națiunilor, orașele fiind scena predilectă unde s-au manifestat procesele revoluționare. În spațiul urban s-au întrepătruns adunările populare, cortegiile, explozia publicațiilor și a broșurilor politice, înregistrându-se un proces de osmoză de la o țară la alta.¹

Și în spațiul românesc, momentul pașoptist nu a fost spontan, ci a fost pregătit de un șir întreg de transformări. În secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale

* Lector univ. dr., Universitatea din Oradea; e-mail: rrd1214@yahoo.com

** Lector univ. dr., Universitatea din Oradea; e-mail: lala_ardelean@yahoo.com

¹ Dan Berindei, „Moștenirea lui 1848”, *Magazin istoric*, 2008, p. 6-8.

secolului următor au avut loc mai multe „revoluții” în domeniile demografic, agrar, industrial, ideologic și cultural-literar, care dau consistență procesului desfășurat la 1848. Amintim aici doar numeroasele proiecte reformatoare (peste 70) elaborate în Țările Române pe parcursul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, care și-au atins obiectivele parțial sau total în cadrele revoluției pașoptiste. Acestea avea să fie cuprinse într-un singur program, propunerile de reforme pentru care activaseră reprezentanții românilor în perioada prepașoptistă. Deci prin programul de la 1848, românii își afirmau dorința de a se alătura națiunilor europene moderne. Mai mult, și în spațiul românesc vorbim despre triumful ideii de națiune. În ambele Principate și în Imperiul Habsburgic și-au justificat cererile de independență și unitate națională, echitate socială sau autonomie politică, prin invocarea dreptului legitim la autodeterminare.² De altfel, sintagma de *unitate națională* a fost și tendință politică și doctrină și lozincă în perioada la care ne raportăm. Mai mult, problematica națională s-a asociat cu spiritul liberal (o fuziune a liberalismului cu naționalismul), această simbioză reprezentând un element specific pentru zona Europei Centrale și de Sud-Est.³

Revoluția de la 1848 din Țările Române a fost în primul rând opera tinerilor intelectuali liberali pașoptiști care recunoșteau în Apus un model politic și cultural demn de urmat și la ei acasă.⁴ Aspirațiile generației de la 1848 și-au găsit expresia practică în nemulțumirea generală a tuturor categoriilor sociale din spațiul românesc față de condițiile politico-economice existente.

Odată cu deșteptarea sentimentului latinității în secolul al XVIII-lea, legăturile cu spațiul occidental se amplifică, iar influența franceză asupra Principatelor Române intră într-o nouă fază, pe care o putem numi fază activă sau conștientă. Aceasta crește în intensitate și înregistrează oscilații interesante până în momentul revoluției pașoptiste, când atinge un punct maxim în societatea românească.⁵

Ca în orice revoluție democratică, distingem, într-o primă fază, două planuri de manifestare a spiritului național, două comportamente, cel țărănesc (tradițional) și cel burghez (liberal-democrat). Convocarea unor adunări populare la inițiativa elitei a marcat începutul procesului de organizare a revoluției, ce a urmărit fuziunea celor două tipuri distincte de comportament. Apelul la adunarea națională ca organism suprem care să decidă în afacerile naționale are și o altă semnificație, mai ales în Transilvania. Ea opune dreptul guvernanților, întemeiat pe cucerire, cu ideea

² Gheorghe Platon, *Istoria modernă a României*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1985, p. 114-115; Alexandru Dușu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, Minerva, 1978, p. 204-205.

³ Pentru amănunte, vezi Aurelia Florescu, *Dacoromânia. Idealul național al tuturor românilor în Revoluția de la 1848*, Craiova, Editura Oltenia, 1992

⁴ Iulian Oncescu, Ion Stanciu, *Introducere în istoria modernă a românilor (1821-1918)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009, p. 81.

⁵ Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România*, București, Univers, 1982, p. 262-267.

democratică a reprezentativității unui popor, cu argumentul istoric și cel demografic etc.

Tactica legalistă propusă de intelectualitatea românească a dominat la începutul revoluției în toate teritoriile românești. O inovație o constituie abandonarea principiilor elitiste în favoarea reprezentativității națiunii, încorporând în ideile de „națiune” și de „patrie” mulțimea poporului.⁶ De altfel, *patria* a fost de-a-urmea forță capabilă să unească toate energiile, ea reclamând în mod automat instaurarea principiilor liberale.

La 1848, noțiunea de *libertate* a avut o răspândire extrem de largă în toate straturile societății. Conceptul de *libertate subiectivă* a devenit esențial pentru lumea modernă⁷, iar economistul și filosoful Friedrich Hayek era de părere că liberalismul este singurul garant pentru un comportament politic coerent.⁸

Conceptul despre care discutăm a făcut și obiectul unor numeroase creații literare în versuri și în proză atât în spațiul românesc, cât și în cel european. Alături de acesta, în scrierile pașoptiste românești identificăm și alte idealuri social-politice ale vremii: principalele aspirații istorice ale poporului român, ideea mesianismului cultural și revoluționar, dorința de deschidere spre Occident, lupta pentru impunerea unui specific național, conștiința civică și patriotică. Toate au fost așezate sub retorica entuziasmului și trezirii la acțiune. Românii „au întârziat destul” – se putea citi într-o meditație, gen literar specific curentului romantic –, și nu mai pot rămâne inactivi, într-un context revoluționar stimulat, în care toată lumea fierbe, având dorința de a depăși starea de lucruri medievală.

Scriitorii pașoptiști au participat activ la procesul de constituire a identității noastre naționale și la modernizarea societății românești. Ei au fost participanți sau simpatizanți ai Revoluției de la 1848, servind prin opera lor literară numeroasele aspirații ale „sufletului românesc”, contribuind totodată și la întemeierea diferitelor instituții culturale, precum școala, teatrul, presa, societățile culturale etc., care au reunit oameni cu același mod de gândire pentru a promova o mare varietate de idei. De altfel, organizarea actului cultural a fost o preocupare constantă a elitei sociale românești în perioada supusă analizei noastre.⁹

Literatura și istoria au jucat un rol determinant în procesul de constituire și de afirmare a națiunii române moderne. Din această îmbinare fericită au rezultat acțiuni concrete, care au servit idealurile de eliberare națională și pe cele legate de necesitatea dezvoltării unei literaturi proprii în care trecutul istoric trebuia să ocupe un loc de seamă. Istoria națională – era de părere Mihail Kogălniceanu – are numeroase fapte eroice care pot deveni tot atâtea subiecte pentru dezvoltarea unei

⁶ Vezi această idee vehiculată pentru prima dată de Tudor Vladimirescu prin celebra definiție dată patriei („patria se cheamă poporul iar nu tagma jefuitorilor”) în scrisoarea către boierul Barbu Văcărescu care făcea parte din Comitetul de obləduire.

⁷ Alexis de Tocqueville, *Despre democrație în America*, București, Humanitas, p. 15.

⁸ Eugene F. Miller, *Hayek's The Constitution of Liberty*, London, The Institute of Economic Affairs, 2010, p. 49.

⁹ Keith Hitchens, *România (1774-1866)*, București, Humanitas, 2004, p. 242.

literaturi autohtone. Prin urmare, literatura acestei perioade, în care națiunea trebuia să se afirme, avea nevoie de istorie, percepută ca un prețios izvor de inspirație.¹⁰

Literatura pașoptistă o continuă pe cea iluministă clasică, ea dezvoltându-se sub impulsul noilor idei promovate de burghezia aflată în ascensiune politico-socială. Legătura sa cu factorul istoric crește acum în intensitate, scriitorul pașoptist fiind apreciat cu atât mai mult cu cât legăturile sale cu trecutul sunt mai adânci. Pentru acești poeți, literatura a reprezentat o artă militantă care trebuie așezată în slujba societății și a națiunii. De aceea, întreaga lor activitate literară se poate grupa sub calificativul de *poeți-cetățeni*. Majoritatea creațiilor poetice de la 1848 au avut caracterul de *manifest*, poezii fiind veritabile spirite active și combative, istoria vibrând prin intermediul producțiilor literare. Opera lor nu ar fi fost posibilă fără programul conturat în jurul *Daciei literare* (titlu cu valoare simbolică pentru toți românii), condusă și publicată la Iași, în 1840, de Mihail Kogălniceanu, care și-a fixat drept deziderat unitatea poporului român prin limbă și literatură. În programul acesteia, Mihail Kogălniceanu recomanda scriitorilor români inspirația din *istoria națională*, din peisajul pitoresc, din viața satului, din critica societății contemporane, care oferea imaginea ridicolă a unui amestec de barbarie orientală și civilizație occidentală, dar mai ales din folclor. Redactorii revistei și-au propus să imprime *Daciei literare* statutul de *revistă a tuturor românilor*, unde ar fi putut să scrie toți românii, indiferent de provincia unde locuiau. Kogălniceanu a fost convins că a sosit momentul să editeze „o foaie” care să se ocupe „numai cu literatura națională” și în care să fie publicate cele mai bune scrieri originale. Paginile ei urmau să fie puse la dispoziția tuturor scriitorilor din cele trei provincii românești, „fieștecarele cu ideile sale, cu limba sa, cu chipul său”, dorința sa fiind să apară „producții românești, fie din orice parte a Daciei”.¹¹ Într-un mod clar, revista se adresa românilor din toate cele trei țări române, într-un moment politic dificil, în care unirea nu era încă posibilă. Această deschidere către toți românii reprezintă primul pas către clădirea unei literaturi și a unei limbi unitare. Acesta era un deziderat de o noutate cu totul specială dată fiind situația Transilvaniei, Bucovinei și Basarabiei și separația dintre cele două principate române de la sud și est de Carpați. Deci revista *Dacia literară* a contribuit din plin la conturarea mai clară a conceptului de identitate și de conștiință națională a tuturor românilor. Astfel, pentru poezii acestei generații, istoria a avut un cadru larg de acțiune, de unde și-au extras subiectele și eroii.¹²

Totodată, *Dacia literară* atrăgea pentru prima oară atenția asupra pericolului pe care îl reprezintă o literatură constituită exclusiv din traduceri masive. Odată cu ea începe să se estompeze această modă a traducerilor din literatura de duzină și se demarează amplul proces de cristalizare a unei literaturi originale. Tot în *articolul program*, Kogălniceanu propune și constituirea unui sistem de valori bazat pe o critică obiectivă. Toate aceste idei au contribuit la crearea curentului național și au

¹⁰ Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, Eminescu, 1986, p. 327.

¹¹ Mihail Kogălniceanu, „Introducere”, *Dacia literară*, I, ianuarie-iunie 1840.

¹² Roxana Ivașca, *Visul scriitorilor romantici români*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2012, p. 78-80; Roxana Ivașca, *Poezie și istorie la 1848* (în continuare: *Poezie...*), București, Albatros, 1974, p. VIII-IX; XIX.

deschis drumul literaturii române moderne. De altfel, toate periodicele și revistele de cultură ale începutului au mizat pe faptul că limba constituie principalul *instrument de emancipare* și din acest motiv preocuparea lor este situată în acest plan, de la polemicele filologice la atenția acordată dezvoltării tipurilor compoziționale. Sub toate aceste aspecte, articolul este considerat de critica de specialitate primul *manifest al romantismului românesc*.

În ciuda existenței sale efemere (revista a fost suprimată de domnul regulamentar Mihail Sturza, după numai trei numere), în *Dacia literară* au apărut scrieri valoroase și originale publicate de scriitori care vor intra în panteonul literaturii române: Costache Negruzzi publică nuvela istorică *Alexandru Lăpușneanu*, Vasile Alecsandri și Mihail Kogălniceanu publică pagini de proză, Grigore Alexandrescu se evidențiază cu poezia *Anul 1840* etc. La cinci ani după debutul *Daciei literare*, la București, Nicolae Bălcescu și transilvăneanul August Treboniu Laurian au editat o nouă publicație, cu un titlu simbolic: *Magazin istoric pentru Dacia*. Ea era destinată, de asemenea, românilor de pretutindeni, autoritatea trecutului fiind invocată în revendicările prezentului pe baza izvorului istoric, mărturia cronicilor și a documentului revelator.

Revendicându-se de la *Școala Ardeleană*, pașoptiștii și-au concentrat efortul în vederea reconstituirii literaturii istorice, reactualizând opere ale umaniștilor și orientând această acțiune după modele similare dezvoltate de cultura occidentală.¹³

Potrivit acestei conjuncturi istorice, în epocă s-au evidențiat o serie de personalități deosebit de active pe diverse planuri, fiind în același timp profesori, publiciști, scriitori și economiști care și-au însușit valorile morale și politice ale Occidentului. În acest material îi vom aminti doar pe cei mai reprezentativi.

Vasile Cârlova (1809-1831) este considerat primul poet român modern. Prin poeziile sale pline de sensibilitate, meditație și eroism anunța generația de la 1848. De exemplu, în *Ruinele Târgoviștei*, evoca într-o manieră preromantică trecutul eroic aflat în antiteză cu prezentul lipsit de glorie, inaugurând în literatura română *motivul ruinelor* ca vestigii mărețe ale înaintașilor. Versurile sunt reprezentative: „O, ziduri întristate! O, monument slăvit! În ce mărire naltă și voi ați strălucit...”. Poezia debutează printr-o invocație în care se concretizează trecutul și prezentul, admirația și regretul, pentru ca în partea a doua, motivul timpului distrugător să confere meditației note elegiace.

Ofițer în armata națională, este autorul unei poezii intitulată *Marș*, ce a constituit o sursă de inspirație pentru poeziile-manifest din timpul revoluției ale lui Andrei Mureșan și Vasile Alecsandri: „Dragii mei copii războinici, ascultare mumii dați,/Iată vreme, mic și mare armele s-îmbrățișați,/Strigând toți c-o glăsuire,/Spre a mumii fericire/S-alergăm de obște frați”. Pentru el, istoria nu reprezintă o succesiune de fapte și de oameni, ci o modalitate sentimentală de a-și exprima dragostea față de țară, fapt evidențiat cu predilecție în compoziția *Marșul oștirii române*.¹⁴

¹³ Alexandru Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, Minerva, 1978, p. 210.

¹⁴ Roxana Ivașca, *Poezie...*, p.17; Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Paralela 45, 2008, p. 166-169.

La rândul său, Cezar Bolliac (1813-1881) publică un manifest politic elocvent în 1839: „Pe cine aștepți oare s-aline-a ta durere?/Pe-acela ce te sugere? te calcă în picere?/Pe cei carii te-ar vinde de mii de ori p-un tron?” În acest *Sonet*, pașoptistul reușește să conjuge realitățile istorice cu cele sociale, trecutul fiind cheia centrală de înțelegere a realităților contemporane. Mai mult, prin poezia *La România* încearcă un manifest revoluționar cu trimiteri evidente la istoria dacilor. Alte poezii istorice sunt grupate în două culegeri cu titluri semnificative: *Renașterea României și Poezii naționale*.¹⁵

Având un rol major în perioada de organizare a culturii române moderne, Ion Heliade Rădulescu (1802-1872) se remarcă prin inaugurarea *eroismul cultural* atât de util începuturilor, prin formula consacrată „scrieți băieți, scrieți!, dar fără răutate”, îndemn ce viza umplerea unor goluri evidente din cultura românească. El a fost un veritabil ctitor al culturii române moderne, evidențiindu-se ca istoric, scriitor, gânditor, teoretician al culturii, erudit și om politic. Din această perspectivă, el a făcut parte din categoria personalităților enciclopedice, uimind prin vastitatea preocupărilor și prin multitudinea domeniilor de creație. Abordarea istorică care ajută constructul identitar de la 1848 se regăsește îndeosebi în poezia reprezentativă *O noapte pe ruinele Târgoviștii*.¹⁶ Poezia este de fapt o meditație în care autorul trăiește retrospectiv epocile de glorie ale neamului prezentate în antiteză cu decadența prezentului. Tema ruinelor este una preromantică și poate fi identificată încă din Epoca Luminilor, în special la francezul iluminist Constantin François de Chasseboeuf, conte de Volney (1757-1820). Heliade Rădulescu afirmă, în spiritul filosofiei Luminilor, ideile libertății poporului român și ale unirii lui. În spiritul aceleiași concepții iluministe, revenirea la trecut este o modalitate de preamărire a virtuților străbune. Poezii ca *Răsăritul lunii*, *La Tismana*, *Mormintele*, *La Drăgășani*, *Trecutul*, *La mănăstirea Dealu* de Grigore Alexandrescu, se încadrează și ele în sfera meditațiilor pe teme naționale.

De asemenea, C. A. Rosetti era convins că „veacul cere înaintare”, el fiind unul dintre cei mai activi reprezentanți ai emigrației revoluționare românești. S-a remarcat prin traducerea unor poezii populare și patriotice, prin care a făcut cunoscut în Franța țelul major al românilor la 1848: *unirea și independența*.¹⁷

Munteanul Ion Catina (1827-1851), cu toată tinerețea sa, înțelege bine importanța momentului și se alătură pleiadei de autori care îndeamnă la fapte în poezia *Marș revoluționar*: „Haideți frați într-o unire,/Țara noastră e-n pieire...”. El a fost participant activ la evenimentele revoluționare pașoptiste, luptând pe baricade. Marșul său revoluționar a devenit stindardul revoluției muntene. După înfrângerea acesteia a fost arestat, murind la doar 23 de ani.¹⁸

¹⁵ Roxana Ivașca, *Poezie...*, p. 58-59; Mihaela Cojocaru, *Literatura română medievală și modernă, secolele XV-XIX*, Ploiești, Editura Universității Petrol-Gaze din Ploiești, 2006, p. 238.

¹⁶ Grigore Georgiu, *Istoria culturii române moderne*, București, Comunicare.ro, 2002, p. 115-116; Nicolae Manolescu, *op.cit.*, p. 169-171.

¹⁷ Roxana Ivașca, *Poezie...*, p. 65-66.

¹⁸ *Ibidem*, p. 99.

Andrei Mureșanu (1816-1863) combatant în revoluția din Transilvania, a propagat în presa vremii numeroase idei social-politice moderne de inspirație occidentală. El este autorul unui volum de poezii cu accent revoluționar aflat într-un acord vădit cu idealurile epocii. Din lirica sa patriotică se evidențiază poezia *Un răsunset*, care a devenit un adevărat imn la 1848, fiind pus pe note de Anton Pann. „Marseilleza românilor”, în opinia lui Nicolae Bălcescu, este un „ecou” ardelean la poezia lui V. Alecsandri *Deșteptarea României*. Sursa poeziei a fost celebrul discurs din 2/14 mai 1848 ținut de Simion Bărnuțiu în catedrala Blajului. Poezia evocă originea românilor și dorința lor arzătoare pentru libertate și unitate națională. Este vorba despre acea „lege nescrisă”, „neoficială” numită *Dacoromânia*, care avea drept scop unirea politică a tuturor românilor într-un singur corp politic, *mișcare* și *idee* care existau în spațiul transilvănean înainte de momentul revoluționar de la 1848. La acel moment, *Dacoromânia* nu a reprezentat altceva decât o reacție firească a românilor ardeleni față de uniunea forțată a Transilvaniei la Ungaria și în fața pericolului panslavismului. Poezia este dominată de un timbru de alarmă, în care moartea pentru patrie înnobilează. Dacă în Moldova amintita poezie a lui Alecsandri a devenit manifestul mișcării moldave, *Un răsunset* a devenit marșul revoluției transilvănene, apoi al tuturor românilor, anunțând profetismul literar-politic din creația poetică a lui Octavian Goga. Retorismul versurilor profund ancorate în istoria națională, cu exclamații și invocații, exprima în mod direct principalele idealuri ale revoluției democratice de la 1848: libertate națională și unirea provinciilor românești într-un singur corp statal neatârnat: „Priviți, mărețe umbre, Mihai, Ștefan, Corvine./Româna națiune, ai voștri strănepoți,/Cu brațele armate, cu focul vostru-n vine,/Viața-n libertate, ori moarte!, strigă toți!”. Denumită ulterior *Deșteaptă-te, române*, poezia a dăinuit prin vigoarea mesajului patriotic, prin tonul puternic mobilizator al chemării generale la luptă pentru drepturi și libertăți.¹⁹

La rândul său, Grigore Alexandrescu (1810-1885) este considerat întemeietorul lirismului românesc modern, George Călinescu afirmând despre el că a fost cel mai autentic poet român înainte de Mihai Eminescu. Motivul ruinelor și meditația de tip romantic asupra istoriei neamului îl apropie de Vasile Cârlova, de care se detașează printr-o reflexivitate autentică și profundă. Întreaga sa creație în versuri se detașează printr-o lirică de meditație patriotică. Poezia reprezentativă în acest sens este *Umbra lui Mircea, la Cozia*, publicată în 1844, în revista *Propășirea*, ea fiind inspirată de impresiile de călătorie ale autorului la mănăstirile din Oltenia. Poezia se centrează tot pe tema romantică a antitezei trecut-prezent, având rolul de a trezi din amorțire contemporaneitatea, prin aducerea aminte a vechilor virtuți, prin valoarea de model pentru tânăra generație a domnitorului Mircea cel Bătrân, figură

¹⁹ Ion Buzași, Andrei Mureșanu. *Poetul revoluției de la 1848*, Alba-Iulia, Editura Altip, 2003, p. 7-8; Gelu Neamțu, *Momente zbuciumate din lupta românilor pentru realizarea Dacoromâniei (1848-1918)*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2005, p. 5-8; Gelu Neamțu, Ioan Bolovan, *The Revolution of 1848-1849 in Transylvania. Contributions to the History of Mentalities and of the Social Imaginary*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute Center Transylvanian Studies, 2004, p. 72-75; Roxana Ivașca, *Poezie...*, p. 68-69.

exemplară și pentru Mihai Eminescu în *Scrisoarea a III-a*: „Noi citim luptele voastre, cum privim vechea armura/Ce un uriaș odată în războaie a purtat/[...]/Nendoim dac-așa oameni întru adevăr au stat”. În 1846, evidențiază valoarea armatei române prin versurile poeziei *O impresie*: „Pușini erau la număr ostașii României,/Dar când ale lor cete pe luciul câmpiei/Semeț înaintară cu pas răsunător...”. Poetul a întreprins o adevărată călătorie de documentare istorică prin spațiul românesc împreună cu Ion Ghica, iar roadele acestui periplu au fost poeziile amintite mai sus: *Răsăritul lunii*, *La Tismana*, *Mormintele*, *La Drăgășani*.²⁰

Dimitrie Bolintineanu a fost poet al generației pașoptiste care a ilustrat cel mai evident poezia de inspirație istorică – una din temele fundamentale ale romantismului românesc. Poezia *Mihnea și Baba* a fost o creație de largă respirație în societatea timpului. El a realizat un adevărat repertoriu istoric versificat. Mai mult, poetul este și autorul unor lucrări de compilație istorică, precum *Viața lui Mircea Vodă cel Bătrân*, *Viața și faptele lui Ștefan Vodă cel Mare*, *Viața și faptele lui Mihai Viteazul*, *Viața lui Vlad Țepeș Vodă*. Dintre poeziile sale de inspirație istorică amintim: *Cântec de libertate* (devenit marș), *Către români*, *La românii din Ardeal*, *Mircea cel Mare și solii*, *Muma lui Ștefan cel Mare*, *Daniel Sihuștru*, *Năvala lui Țepeș*, *Preda Buzescu*.²¹

Vasile Alecsandri (1821-1890) a fost unul dintre cei mai activi animatori a evenimentelor revoluționare din Moldova. În poezia sa intitulată *15 mai 1848*, el vorbește despre libertate și unitatea națională atât de mult dorite de români: „Fraților, nădejde bună! Viitorul ce urziți/Va fi vrednic de trecutul a strămoșilor slăviți!/Bărbăția și unirea între voi de-acum domnească./Și strigați în libertate: România să traiască!” Tot el, purtat de avântul revoluționar, este autorul poeziei militante *Deșteptarea României*: „Voi ce stați în adormire, voi ce stați în nemișcare,/N-auziți prin somnul vostru acel glas triumfător, [...] Libertatea-n fața lumii a aprins un mândru soare,/Ș-acum neamurile toate către dânsul ațintesc”. Versurile sunt de un patetism evident. Ele deschid evenimentele cu caracter național de la Iași din primăvara anului 1848. Alecsandri a fost cel mai reprezentativ poet al epocii. Ritmul istoriei naționale a vibrat în toate genurile și speciile literare pe care le-a abordat. Poetul a fost un pașoptist convins că întreaga sa generație trebuie să se implice în lupta pentru independență națională. Prin toate scrierile sale a adus un omagiu patriotismului și bărbăției înaintașilor.²² Sentimentul patriotic se traduce și la el prin admirația față de trecutul glorios exprimat în legendele sale istorice. Un exemplu concludent este *Dumbrava Roșie* (poem eroic alcătuit din opt tablouri), text structurat pe antiteza dintre autohtoni și cuceritor, formulă dominată de imaginea aproape fabuloasă a lui Ștefan cel Mare.

Costache Negruzzi (1808-1868) s-a remarcat prin poezia de inspirație istorică *Marșul lui Dragoș*, utilizată în mod frecvent în timpul Războiului de Independență de la 1877-1878, unde evocă sentimentul trecutului glorios care are menirea de a

²⁰ Roxana Ivașca, *Poezie...*, p. 45-50; Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 193-194.

²¹ Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 209-217.

²² Roxana Ivașca, *Poezie...*, p. 71-72; XVIII.

trezi conștiința contemporană. De asemenea, prin poezia *Aprodul Purice* inițiază poemul istoric în literatura românească.²³

Tot în perioada la care facem referire a existat un curent în ceea ce privește culegerea creațiilor populare și publicarea lor. Simțind pulsul vremurilor, scriitorii generației pașoptiste românești au îmbrățișat și ei acest proiect. Astfel, baladele, doinele, colindele, cântecele populare, basmele sunt creații care păstrează elemente ale identității noastre naționale, de aceea ele nu puteau fi neglijate. Primele încercări au avut loc în spațiul transilvănean. Aici, canonicul Timotei Cipariu ne-a lăsat un manuscris din 1831 ce cuprinde povești și snoave, ghicitori și proverbe, publicat și comentat de Ion Mușlea. George Barițiu, în paginile publicației *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, suplimentul literar al *Gazetei de Transilvania* (Brașov, 1838), a susținut publicarea a numeroase creații din folclorului românesc. Pe aceeași linie, Vasile Alecsandri, în culegerea sa de folclor românesc intitulată *Poezii populare, Balade (Cântice bătrânești) adunate și îndreptate de Vasile Alecsandri*²⁴, care a fost tradusă în franceză²⁵ și germană²⁶, face o serie de precizări interesante în prefața volumului, mai precis definește baladele drept „mici poemuri asupra întâmplărilor istorice și asupra faptelor mărețe”.

Toate aceste scrieri sunt dominate de un *romantism-revoluționar*, curent preluat din Occident, însoțit de istorism, care încerca să găsească în istoria fiecărei națiuni o *epocă de aur*. Această întoarcere în trecut apare în Apusul Europei după eșecul experiențelor revoluționare multiple – de la *iacobini la thermidorieni* – sau a celor imperiale. De aici interesul deosebit pentru istoria națională, ce trebuia să ofere atât modele de fericire socială, cât și justificarea schimbărilor în plan politic.

Toți poeții amintiți au reușit să creeze prin intermediul surselor istorice o literatură poetică cultă, cu o tematică istorică bine articulată, înfățișând în versurile lor mari figuri de voievozi români și evenimente istorice de certă importanță.²⁷

Opțiunea generală a principalilor actori de la 1848 fost pentru revoluție, percepută ca metodă de emancipare rapidă a Țărilor Române, în vederea unei sincronizări rapide cu modelul european.

Dacă în plan politic și social propunerile lor de schimbare, dorite cu entuziasmul romantic al epocii, au eșuat, în cultură și în literatură ideile de modernitate, de imitație a modelelor culturale occidentale și de originalitate a literaturii române au triumfat.

În primul rând s-a schimbat înțelegerea *conceptului de literatură*. Preluat ca neologism din limba franceză (*littérature*), termenul va avea un sens larg, însemnând tot *ceea ce era scris*. De la mișcarea pașoptistă și până la Junimea, ea va desemna

²³ *Ibidem*, p. 71-72; 39-42; Dan Berindei, *op.cit.*, p. 330.

²⁴ *Poezii populare, Balade (Cântice bătrânești) adunate și îndreptate de Vasile Alecsandri*, Iași, Tipografia „Buciumului Român”, 2 vol., 1852-1853. Ediția completă apare mai târziu: *Poezii populare ale românilor adunate și întocmite de Vasile Alecsandri*, București, Tipografia Lucrătorilor Asociați, 1866.

²⁵ *Ballades et chants populaires de la Roumanie (Principales danubiennes)*, Paris, 1855.

²⁶ *Rumanische Volks poesie. Gesammelt und geordnet von B. Alecsandri*, Berlin, 1857.

²⁷ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 330.

domeniul scrierilor umaniste de orice fel, retorică, istoriografie, beletristică, studiu filologic etc. Astfel definită, literatura avea ca finalitate nu numai plăcerea estetică, ci și cultivarea spiritului, formarea umanistă a individului, educarea acestuia, schimbarea de moravuri, de atitudini etc. Mai mult, I. H. Rădulescu sublinia rolul vital al cărților scrise *într-o limbă* pentru formarea *conștiinței de sine a unei națiuni*, precum și contribuția la conturarea *identității* acesteia între celelalte națiuni ale lumii.

În consecință, după etapa entuziaștelor imitații și adaptări, a traducerilor și a fidelelor preluări, intelectualii pașoptiști redescoperă valoarea și funcția ideii de *originalitate și identitate națională*. Literatura politică își trăgea seva din momentul 1821, care a activat spiritul public, a implementat în societate necesitatea schimbării, restructurarea pe baze moderne în sensul programului național. În conglomeratul de idei, de atitudini estetice și de influențe, ei vor să impună o anumită ordine și astfel descoperă necesitatea imperioasă a ideii de originalitate și identitate, generate tot de programul estetic al romantismului european. Descoperind folclorul, istoria națională, trecutul eroic și natura, literatura pașoptistă a determinat și în planul culturii românești un interes deosebit pentru paradigma identitară, pentru specificul local și național, pentru folclor, pentru trecutul medieval al românilor sau pentru peisajul pitoresc românesc, mai ales pentru cel rustic. V. Alecsandri, A. Russo sau I. H. Rădulescu vor fi interesați de aceste aspecte ale vieții imaginare colective ca de un tezaur neprețuit, care avea să influențeze major originalitatea literaturii noastre de la 1840-1848.²⁸

Dinamizarea vieții intelectuale și promovarea investigațiilor individuale au constituit un suport solid pentru prefacerile și schimbările majore în mentalitatea societății românești din preajma revoluției pașoptiste. În acest climat cultural efervescent, poezii au respins poezia „curtezană” și au îmbrățișat-o pe cea „militantă”. Acest tip de literatură acordă prioritate criteriului istoric și așază criteriul estetic în aprecierea operei literare doar în plan secund. Odată cu accelerarea mișcărilor de idei, istoria s-a înscris în rândul științelor sociale, ea căpătând o nouă dimensiune, și anume transpunerea în realitatea vie, socială. Istoria, potrivit mentalității generației pașoptiste, trebuia să se aplece asupra poeziilor populare, a scrierilor care conțin obiceiuri private, concomitent cu analiza legilor, a cronicilor și inscripțiilor, mergând spre îmbrățișarea *totalului*, adică spre o *istorie totală*.²⁹

Din exemplele oferite mai sus observăm o poezie adaptată la momentul și procesul istoric enunțat. Vorbim despre o poezie socială, istorică și chiar politică, conformă cu idealurile de libertate și unire împărtășite de românii de pretutindeni. Poezia pașoptistă a contribuit la afirmarea cu putere a spiritului național, a valorilor tradiționale, a folclorului autohton, toate acestea devenind teme predilecte ale

²⁸ Mihai Chioveanu, „The Constitutive Other: Topica land Tropical Phanariot in Modern Romania”, in *Modernity in Central and South-Eastern Europe. Ideas, Concepts, Discourses*, București, Rao, 2018, p. 181-184.

²⁹ Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 188-200.

scriitorilor pașoptiști. Deci avem de a face cu o poezie militantă, retorică și declamativă care abordează frontal idei moderne pe baza unui limbaj motivațional înțeles de masa de cititori. Teme vechi precum iubirea, moartea, destinul, fericirea, se completează acum cu teme istorice care amintesc despre lupte, revolte, personalități istorice, conștiință națională, meditație despre locul omului în istoria națională și cea universală. Ideea națională a fost nucleul tematic principal al poeziei pașoptiste românești, nuanțată sub forma atașamentului față de înaintași, față de valorile poporului, ale pământului și ale tradițiilor românești, așa cum rezultă din principalele creații poetice ale lui V. Alecsandri, D. Bolintineanu, Gh. Asachi, C. Bolliac, I. H. Rădulescu, Gr. Alexandrescu etc.³⁰

De asemenea, pentru inspirația poetică s-au folosit și modele străine adaptate la realitățile românești. Evocarea se leagă aproape întotdeauna de glorificarea trecutului în vederea pregătirii spiritelor pentru procesul renașterii naționale. Un exemplu sugestiv în acest sens este poemul antiotoman *Trâmbița românească*, o adaptare după Coray, în care numele eroilor antici Licurg, Solon, Leonida etc., sunt înlocuite cu figuri istorice românești, precum Mircea cel Bătrân, Mihai Viteazul, iar câmpurile de bătălie sunt și ele localizate în Țările Române, la Rovine sau la Călugăreni.³¹

O istorie seculară comună împletită cu înfrângeri și izbânzi a imprimat comunității românești de pe ambele versante ale Carpaților o trăsătură de unitate. Aceasta reiese fără echivoc atât din programele politice elaborate, cât și din publicistica literară revoluționară, care a afirmat categoric identitatea de limbă, religie și obiceiuri a românilor din întreg spațiul românesc. Versurile acestor poeți difuzează larg ideea potrivit căreia revoluția reprezintă o întruchipare a aspirațiilor întregului popor, a națiunii deci, iar fiu al națiunii române poate fi numai acela care acționează pentru libertate și unitate națională. Numai în acest mod se putea produce o veritabilă renaștere românească. Ideea că patria înseamnă țara întreagă, s-a consolidat în mentalul colectiv al românilor care s-au socotit o comunitate solidară, în ciuda frontierelor politice arbitrare impuse de puterile imperiale regionale.³²

³⁰ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Cartea Românească, 2008, p. 427-448.

³¹ Dan Berindei, *op.cit.*, p. 330.

³² Apostol Stan, *Revoluția română de la 1848*, București, Albatros, 1992, p. 377-378.

IMPACTUL EPIDEMIOLOGIC ASUPRA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI CONFESIONAL (ORTODOX) DIN CRIȘANA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Ioan CIORBA*

The Epidemiological Impact on Confessional (Orthodox) Education in Crișana at the Second Half of the 19th Century

Abstract: In this study our approach is an interdisciplinary research, combining data that refers both to the history of education and the history of medicine. It aims, starting from a set of unused information, to point out the way in which different diseases affected the teaching activity in the schools supported by the Orthodox Church from Crișana in the second half of the 19th century.

Most of the documents have been used only in studies dedicated to the history of education. Confessional education in the second half of the nineteenth century was disrupted not only by poor funding, or poor training of teachers or modest endowment with teaching materials (textbooks, maps, tools, etc.) but also by many virulent diseases such as influenza smallpox.

Keywords: diseases, school, pupils, teachers, Bihor County

Este bine știut faptul că fiind o știință nevoită mereu să se întinerească pentru a putea să pătrundă cât mai adânc în intimitatea trecutului, istoria este obligată să-și modifice constant metodele de lucru, să își perfecționeze instrumentele specifice și să lărgescă aria documentelor utilizate, supunându-le unei permanente critici și reinterpretări.

Studiul de față este întocmit la confluența a două domenii pe care în termeni generali le putem subsuma istoriei medicinei și celei a învățământului. Abordarea se pretează astfel unei maniere de lucru interdisciplinare, de pe urma căreia ambele discipline pot beneficia. Ea își propune, pornind de la un set de informații inedite, să urmărească modul în care diverse tipuri de boli au afectat activitatea didactică în școlile susținute de Biserica Ortodoxă din Crișana în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Fenomenului epidemiologic la modul general și urmării concrete a apariției și manifestării diverselor boli în spațiul românesc i-au fost consacrate în ultimele

* Muzeograf dr., Muzeul Orașului Oradea/Muzeul Țării Crișurilor Oradea, e-mail: ciorbaionut@yahoo.com

decenii eforturi însemnate. O parte dintre acestea s-au suprapus cu anii regimului comunist, profitându-se de faptul că un astfel de capitol nu putea fi înregimentat politic, nederanjând, în consecință, cenzura impusă scrisului istoric în acest interval.

Șantierul acestei problematice rămâne însă în continuare unul larg deschis, așteptându-și truditorii. Rezultatele obținute până în acest moment, completate de cele viitoare, ne vor putea permite nu doar să înțelegem mai bine trecutul în cât mai multe din articulațiile și meandrele lui, ci și prezentul și viitorul, la fel de incerte din punctul de vedere al dinamicii fenomenului epidemiologic.

La rândul lui capitolul istoriei învățământului a beneficiat și el de ample restituiri, de la cele generale, acoperind aria întregului spațiu românesc, la cele consacrate unor provincii sau unități administrative. Nu lipsesc nici eforturile restitutive având ca arie de interes arealul Crișanei. A fost abordat mai ales, intervalul cuprins între veacul al XVIII-lea și prima parte a secolului al XX-lea, insistându-se pe rolul curentului iluminist în dezvoltarea vieții școlare, pe legislația în domeniu, organizarea învățământului confesional, programa școlară, pregătirea profesională și salariile învățătoarești, rolul conferințelor și reuniunilor învățătoarești, frecventarea de către elevi a școlilor etc.

Pentru a înțelege mai bine concordanța dintre fenomenul epidemiologic pe parcursul secolului al XIX-lea (îndeosebi în a doua sa parte) și perturbarea actului școlar la nivelul spațiului crișan se cuvine precizat încă de la început faptul că respectivul interval a fost marcat de un echilibru general, perturbat însă de o serie de dezechilibre punctuale (între care valul de holeră din 1873 a fost doar un episod).

Multe informații, chiar dacă laconice, despre prezența diferitelor boli în rândul elevilor și dascălilor din școlile confesionale ortodoxe din Crișana în a doua parte a secolului al XIX-lea provin din rapoartele lunare întocmite pentru ținerea evidenței frecvenței școlare. Având forma unor tabele acestea cuprindeau rubrici cu numele localităților, apoi altele dedicate copiilor obligați să frecventeze cursurile școlare¹, celor care au umblat regulat la școală, a celor care au frecventat iregular școala sau nu au fost deloc; o altă chestiune acoperită era cea a amenzilor aplicate părinților pentru nefrecventarea școlii și totalul sumelor rezultate din acest lucru. Dedesuptul acestui tabel formularul cuprindea și o rubrică pentru observații („Notă”) în cuprinsul căreia se făceau constant însemnări cu privire la cauzele absenteismului, la amenzile aplicate în vederea diminuării abandonului școlar, la starea edificiului în care se desfășurau cursurile etc. O bună parte din informațiile valorificate în aceste rânduri provin din această sursă.

Numărul lor relativ ridicat se datorează faptului că autoritățile ecleziastice (în cazul nostru îndeosebi Consistoriul din Oradea) au făcut apel frecvent la cei însărcinați cu evidența lor să le completeze și să le trimită la timp; doar astfel, printr-o centralizare imediată, se putea activa setul de măsuri necesare în vederea menținerii controlului asupra procesului educațional.

¹ Grupate pe două categorii, respectiv pentru copiii între 6 și 12 ani și pentru cei între 12 și 15 ani, separat pentru fete și pentru băieți.

Utilizarea acestui tip de documente prezintă, din punctul nostru de vedere, cel puțin două avantaje majore. Pe de o parte, ele permit scoaterea lor din percepția unei finalități înguste, menită a evidenția preponderent dinamica frecvenței școlare. Adunate cu grijă și supuse unui examen critic, ele oferă accesul facil la un mare număr de informații inedite. Pe de altă parte, folosirea lor generează posibilitatea îndreptării fasciculului cercetării asupra unei categorii a populației bine definită (școlarii), fapt care oferă cercetătorilor posibilitatea conturării concluziilor lor cu o mai mare acuratețe, fapt fundamentat pe o serie întregă de elemente unitare ce țin de vârsta celor în cauză, de identificarea cu precizie a mediului în care aceștia își petreceau timpul activ etc.

Implicațiile fenomenului epidemilogic asupra învățământului ortodox crișan s-au făcut resimțite printr-o mare varietate de moduri, având un impact nu doar asupra frecvenței școlare ci și, de pildă, asupra finalizării edificării sau întreținerii unor școli. În raportul despre mersul copiilor la școala din Varviz (Bihor) pe parcursul lunii octombrie a anului 1872 parohul din localitate nota că „școala noastră confesională [...] tot așa stă ca și în lunile trecute. Învățătoriu nu este, școla nu e gata, prunci nu umblă nicidecâtu, fiind poporeni mai toți cuprinși de morbu frigurilor și pentru acea cauza nu s-au putut găti”.²

Mai multe localități din sudul Bihorului au fost afectate de „friguri” la cumpăna dintre anii 1871-1872. În acest sens, Iosif Marchiș, protopopul Beliului (Arad), informa Consistoriul orădean într-o adresă redactată la data de 8 februarie 1872, că „reporturile lunare ce au avutu ale face învățetorii pe lunile octovre și novembre primindu-le, pentru a căroră îndeplinire îndată s-au și împărțitu înviețătoriloru, dela cari așteptându-se reporturile poftite, rezultatu îndestulătoriu n-au urmatu, ci în genere s-au făcutu aretare prin învățetiori, cumcă din cauza friguriloru ce în timpulul de tomna au domnitu în locurile nostre, prunci(i) la atâta slăbiciune trupească au ajunsu, câtu a cerceta școla regulatu în octomvre și novembre nu or fostu în stare, și prin urmare nici că s-au pututu supune la pedepsa banală”.³

Finalul anului 1872 a fost martorul manifestării aceleiași boli mai sus amintite și în alte localități. În două rapoarte întocmite la 2 ianuarie 1873, dar care făceau referire la frecventarea școlii din Tinca (Bihor) în lunile noiembrie⁴ și decembrie⁵ a anului precedent, învățătorul Teodor Șiușman atesta prezența ei în rândul elevilor și, în consecință, nefrecventarea cursurilor.

Lucrurile vor rămâne neschimbate și la începutul anului 1873, același dascăl văzându-se nevoit să constate pentru luna ianuarie că „din cauza morbului de friguri” nu au putut deschide școala⁶; cursurile nu se vor relua nici în februarie.⁷

² Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale (în continuare: SJBh – AN), *Fond Episcopia Ortodoxă Oradea*, dos. nr. 79, f. 16.

³ *Ibidem*, dos. nr. 68, f. 21.

⁴ „Așișderea pentru morbu nu au frecventatu pruncii școla în asta luna, adeca pentru morbu de friguri”. *Ibidem*, dos. 79, f. 77

⁵ „Din cauza morbului de friguri nu au umblat prunci la școla luna asta”. *Ibidem*, f. 78

⁶ *Ibidem*, f. 103.

⁷ *Ibidem*, f. 109.

Un puternic impact a avut fenomenul epidemiologic în cazul localității Husasău de Tinca (Bihor), fapt confirmat de mai multe rapoarte înaintate de învățătorul Aron Georgescu. Situația avea să se înrăutățească și aici tot de la sfârșitul anului 1872. Însemnările sale scot în evidență legătura de cauzalitate dintre viteza răspândirii bolilor, pe de o parte, și gradul ridicat de pauperitate în care majoritatea familiilor își duceau existența. Pentru a nu o agrava și mai tare dascălul a dat dovadă de înțelegere, aplicând pedepse pentru nefrecventarea școlii doar unui număr de 2 părinți, în condițiile în care din 123 de elevi cu vârsta cuprinsă între 6 și 12 ani, 23 nu au frecventat deloc școala pe parcursul lunii decembrie a anului 1872. „Causa că comitetul nu au pedepsit mai mulți este că vedindu că morbulu, seracia pe di ce merge totu înaintează, nu au pășitu mai departe cu pedeapsa”.⁸ La aceiași soluție se va vedea nevoit să recurgă și în prima parte a anului 1873. În „Raportul despre amblarea pruncilor la școla” pe parcursul lunii ianuarie, dincolo de confirmarea deciziei de a nu aplica alte amenzi, dascălul atestă manifestarea mai multor boli („morburu de mai multe feliuri”), dar și lipsa hainelor, precum și cea a alimentelor.⁹ Într-un alt document, alături de motivele mai sus invocate este amintită și lipsa încălțămintelor: „Prunci de la 6-12 (ani) mare parte sunt morboși, cealaltă parte sunt miseri, nu au încălțămintu, mulți sunt care nu au nici ce mânca”.¹⁰

Lipsa hranei este invocată între cauzele neaplicării unor amenzi și în cursul lunii februarie (un număr de 26 de elevi cu vârsta cuprinsă între 6 și 12 ani nu au frecventat atunci școala, fapt pentru care unui număr de 3 părinți li s-au aplicat amenzi în valoare de 1 florin și 50 creițari: „Causa că nu s-au pedepsit mai mulți este că suntu forte mulți miseri, quare nu au nici ce mânca nimicu, numai cum potu așa se ținu”.¹¹

După cum se poate observa din cazurile de mai sus, o cauză constant invocată pentru nefrecventarea școlii a fost lipsa sau puținătatea hranei. Virulența bolilor care au activat în acei ani și persistența lor pe intervale lungi de timp a găsit cu certitudine în subalimentație un important vector. Manifestările clinice ale acestor boli în rândul școlărilor au fost accelerate nu doar de faptul că oricum sistemul imunitar este mai slab pregătit să lupte contra bolilor în primii ani de viață, ci și de nevitaminizarea și debilitatea având drept cauză o alimentație insuficientă, puțin variată și incapabilă a oferi un aport nutrițional aferent unei dezvoltări armonioase.

Prima jumătate a anului 1873 a consemnat manifestarea cu putere a mai multor boli în rândul elevilor din alte localități din arealul supus atenției noastre. Destul de mare a fost absenteismul din acest motiv în luna ianuarie în localitatea Ciunțești (Arad): 13 copii cu vârsta cuprinsă între 6 și 12 ani (dintr-un total de 44) și doi copii cu vârsta cuprinsă între 12 și 15 ani (dintr-un total de 14), iar părinții nu au fost amendați, fapt consemnat de învățătorul Toma Mateescu și confirmat de judele

⁸ *Ibidem*, f. 95.

⁹ *Ibidem*, f. 102.

¹⁰ *Ibidem*, f. 96.

¹¹ *Ibidem*, f. 112.

Teodor Cotuna.¹² În cursul lunii februarie se menține exact aceeași stare de lucruri: 13 copii cu vârsta între 6 și 12 ani și 2 cu vârsta între 12 și 15 ani nu au fost deloc la școală, dar „nici nu s(-)au pedepsitu pentru că au fostu morboși”.¹³ Boala pare să se fi menținut în localitate cel puțin până în prima parte a lunii mai, o însemnare laconică de atunci confirmând iarăși că „nu s(-)au pedepsitu (nimeni) pentru că (elevii) au fost morboși”.¹⁴

Foarte afectați au fost și copiii din localitatea Mărauș (Arad). În cursul lunii ianuarie a anului 1873, dintr-un total de 52 de copii cu vârsta cuprinsă între 6 și 12 ani, 10 elevi nu au frecventat școala, iar dintre cei cu vârsta între 12 și 15 ani nu au participat la cursuri 18 elevi (dintr-un total de 26). Motivul absenței lor, dar și conlucrarea dintre autoritățile locale sunt consemnate de preotul locului: „Toți aceia, domnule inspector, cari n(-)au venit în luna asta au fostu morboși. Toți sunt cercați/vizitați prin mine și prin judele comunal”.¹⁵ În februarie nu au frecventat școala nouă elevi din prima categorie de vârstă (cinci băieți și patru fete), învățătorul Petru Moga confirmând că sunt bolnavi.¹⁶ Situația va rămâne neschimbată pe parcursul următoarelor săptămâni, la finalul lor fiind consemnat același număr de îmbolnăviri.¹⁷ Ea se va agrava pe parcursul lunii aprilie, când găsim consemnați iarăși numărul de nouă elevi bolnavi cu vârsta cuprinsă între 6 și 12 ani, cărora li se adaugă de această dată încă 20 cu vârsta cuprinsă între 12 și 15 ani. Aflăm din însemnarea preotului că aceștia sufereau „de friguri și de alte boale”¹⁸, precizarea sa având avantajul de a permite stabilirea cu o mai mare acuratețe a tipului principalei boli care s-a manifestat, respectiv gripa („frigurile”). Dacă cei nouă elevi între 6 și 12 ani din luna februarie sunt aceeași cu cei din aprilie (din păcate nu se indică numele lor, ci doar sexul, acesta rămânând același, respectiv de cinci băieți și patru fete, ceea ce poate fi un indiciu în acest sens) atunci am avea dovada unei manifestări clinice agresive, ce necesita o cură lungă, întinsă pe parcursul mai multor luni, capabilă să vlăguiască organismele suferinzilor și să aibă repercusiuni asupra dezvoltării lor fizice ulterioare.

În mod oarecum surprinzător lipsesc din documentele școlare referirile la impactul holerei din anul 1873 asupra învățământului. Explicația acestei situații credem că poate fi pusă mai cu seamă pe faptul că la nivelul Crișanei boala a început să se manifeste îndeosebi la începutul lunii iunie (când sunt consemnate cazuri atât în Oradea, cât și în Arad).¹⁹ Ea va cunoaște o maximă expansiune în cursul lunilor de vară (iulie și august) intrând la începutul lui septembrie pe o pantă descendentă.

¹² „De la comuna Ciuntahaz nu s-au pedepsitu nici unul pentru că au fostu morboși, despre care judele comunei, anume Cotuna Teodor mărturisesce”. *Ibidem*, f. 124.

¹³ *Ibidem*, f. 162.

¹⁴ *Ibidem*, f. 187.

¹⁵ *Ibidem*, f. 154.

¹⁶ *Ibidem*, f. 159.

¹⁷ Aceiași 9 tineri cari n(-)au venit în luna asta nu s(-)au globit pentru că au fost morboși, vizitați prin mine și prin judele comunal. *Ibidem*, f. 168.

¹⁸ *Ibidem*, f. 178.

¹⁹ *Familia*, an IX, nr. 22, 1873, p. 257

Așadar, vârful de virulență maximă a bolii s-a suprapus cu perioada de vacanță de vară a elevilor, fapt care credem că a condus la un slab impact al acesteia asupra activităților educaționale.

În schimb, în paralel cu frigurile a acționat în această perioadă și variola (vârsatul), manifestarea bolii fiind atestată de o mare varietate de documente, iar în combaterea ei implicându-se inclusiv presa vremii, prin publicarea unor articole prin care i se prezentau simptomele, modul de manifestare și remediile. În pofida victoriilor obținute împotriva ei și a campaniilor inițiate de autorități în vederea vaccinării unor părți cât mai largi ale populației, ea a continuat să fie o prezență activă și temută, cu efecte destabilizatoare.

Boala era cunoscută ca manifestându-se îndeosebi în rândul populației tinere și mai rar a adulților, ducând adesea la pierderi de vieți omenești.²⁰ Localitatea Dornișoara (Bihor), de pildă, a fost ferită de prezența unor boli în rândul copiilor de la școala confesională la sfârșitul anului 1872, chiar dacă și în aceste condiții absentismul a fost ridicat (dintr-un total de 66 de elevi cu vârsta cuprinsă între șase și 12 ani nu au fost la școală 57, dintre care 24 de băieți și 33 de fete). Învățătorul Teodor Pantea din localitate aducea clarificări importante în legătură cu acest aspect: „Pricina au fost judele comunale pentru nepăsarea sa fiindu că atunci nu au fostu morboși prunci(i) și fetele îndetorați de a umbla la școlă”.²¹ Lucrurile se vor schimba brusc în cursul lunii ianuarie a anului următor, în „Raportul despre umblarea pruncilor la școală” consemnându-se că numărul mare al celor care nu participau la cursuri se datorează „întie că au fost morboși, alu doilea mișelătatea și goliciunea și după aceea versatulu despre care forte mulți au zăcutu”.²² Situația se va agrava în următoarele săptămâni, fapt surprins de învățătorul Pantea într-un nou raport întocmit la data de 8 iunie (referitor însă la frecventarea școlii în cursul lunii aprilie). Mărturisirea sa atestă nu doar persistența bolii vârsatului în rândul populației tinere, ci și răspândirea ei în rândul adulților și indolența autorităților (bisericești): „Până în luna aprilie 15 au umblat la școla dela 6 până la 12 (ani) prunci 8, fete 2, de totu 10. Apoi au venitu unu morbu între prunci, încă și între oameni(i) cei mari, care mai pre tote locurile au fostu versatu și așia de atunci prelecție cu tinerimea din comună nu s(-)au făcutu, că și dacă s(-)au mai vindecatu, comitetulu parohial nu au avut grijă de acie, în zadar i(-)am provocat”.²³

Situațiile în care elevii nu au participat la cursuri din pricina bolilor au fost completate în intervalul 1873 de altele în care cursurile nu s-au putut desfășura din pricina faptului că erau bolnavi învățătorii. Într-o adresă înaintată Consistoriului orădean de către inspectorul Petru Bogdan întocmită la 30 aprilie 1873 la Criștior (Bihor) se preciza că din cauză că învățătorul din localitate a fost grav bolnav, motiv pentru care nu s-a putut prezenta la școală.²⁴ Nu putem ști dacă dascălul de

²⁰ *Familia*, an X, nr. 12, 1874 p, 137.

²¹ SJBh - AN, *Fond Episcopia Ortodoxă Oradea*, dos. nr. 79, f. 46.

²² *Ibidem*, f. 67.

²³ *Ibidem*, f, 146.

²⁴ *Ibidem*, dos. 73, f. 155 .

mai sus a primit boala în urma contactului cu elevii sau dacă era vorba de suferință datorată vârstei sau unor probleme mai vechi. Rămâne cert însă faptul că afectarea celorlalți actori implicați în procesul educațional – dascălii – nu a putut lăsa nealterată calitatea învățământului, acest fapt traducându-se prin rezultatele modeste în ceea ce privește acumularea de către elevi a unor cunoștințe și deprinderi specifice.

După cum se poate constata din exemplele de mai sus, fenomenul epidemiologic s-a manifestat în rândul școlarilor mai cu seamă cu începere din luna ianuarie, întinzându-se frecvent până în aprilie și uneori chiar până în mai. Cronologia acestuia s-a suprapus, așadar, cu perioada „sudurii”, adică a aceluia interval de timp în care se face „racordul dintre două recolte succesive”²⁵, corespunzând ultimelor luni ale iernii și primelor ale primăverii, marcat nu doar de probleme legate de asigurarea subzistenței, ci și de temperaturi scăzute, care puneau organismele la grele încercări. De altfel, numeroase documente semnalează problemele întâlnite în cadrul multor școli legate de infrastructura acestora (pereți subțiri, puțin rezistenți în fața frigului), de capitolul surselor de căldură (mici, neperformante, producând mult fum) și de imposibilitatea asigurării în clase a unui ambient termic adecvat, chiar dacă acestea aveau dimensiuni mici etc.

În ce privește manifestarea acestor boli (atât a celor indicate de documente, cum e cazul frigurilor sau a vărsatului, cât și a celorlalte care au afectat copiii în intervalul 1872-1874), se cuvine precizat și faptul că precedând epidemia de holeră din anul 1873 ele i-au pregătit terenul de manifestare, dar și că au reușit să se mențină după ce aceasta a fost ținută sub control. Paginile revistei *Familia* oferă destule exemple sugestive, amintind între acestea și angina difterică, o boală puțin stăpânită pe atunci, care a răpit numeroase vieți. „(În giurulu Beiusului) angina difterica ucide copiii în număr mare”, se putea citi, de pildă la începutul anului 1874.²⁶ În aceiași regiune, în 1879 ea a pricinuit decesul a 40 de copii.²⁷ Nu se cunosc date despre numărul total al bolnavilor, dar rata mare a mortalității a fost cu siguranță secundată de o îmbolnăvire de proporții. Boala va avea o manifestare puternică în cursul anului 1893 și în localitatea Sânnicolou Român (Bihor), cauzând în rândul populației tinere un număr de 36 de decese²⁸.

Principalele așezări urbane ale regiunii – respectiv Oradea și Aradul – nu aveau cum să scape nici ele de valurile epidemice care au afectat în acest interval copiii. Avantajul că în comparație cu mediul rural care le înconjură acestea erau mai bine protejate de existența unor așezăminte spitalicești și a personalului calificat în lupta cu temutele boli era contrabalansat de numărul mai mare de elevi, fapt care făcea imposibilă asigurarea unor condiții de distanțare socială, favorizând astfel răspândirea cu repeziciune a bolilor infecto-contagioase.

²⁵ Barbu Ștefănescu, *Între pâini*, Cluj Napoca, 2012, p. 8.

²⁶ *Familia*, an X, nr. 2, 1874, p. 22.

²⁷ Flaminia Faur, *Pagini din istoria culturală și politică a Bihorului*, Oradea, 2011, p. 77.

²⁸ Ioan Crișan, „Aspecte privind evoluția demografică a localității Sânnicolou Român în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, *Crisia*, XV, 1985, p. 315

Încă din debutul anului 1877 învățătorul Elia Bochiș de la școala confesională ortodoxă din Velența, Oradea îl informa pe protopresbiterul și totodată inspectorul cercual Simion Bica despre faptul că „elevii și elevele la școala noastră rom. gr. or. din Oradea Mare în așaia numeru frumosu s-a adunatu (că) numai au spațiu în scaune nici ca se șiadă, cu atât mai vertosu ca se scrie”. Ca soluție pentru rezolvarea acestei probleme propunea instalarea unor lavițe în sălile de clasă. Simplitatea măsurii ar fi generat, în opinia dascălului, două mari avantaje: „antaiu saru delătura unu morbu carele pote se se ivească între școlari prin apropierea corpurilor loru deolaltă; a doua ni saru da spațiu ca se potemu continua aerisire mai liberu”.²⁹

Din păcate, în pofida măsurilor luate, teama legată de apariția unor boli a fost urmată de instalarea propriu-zisă între elevi a vărsatului, fapt confirmat cu tristețe de Elia Bochiș într-o adresă înaintată la 9 iunie 1877 către avocatul și directorul cercual Nicolae Zigre, informându-l despre faptul că „în acest morbu până acum pățimescu mai mulți inși”.³⁰ În aceeași zi de 9 iunie 1877, Elia Bochiș se adresa și către Petru Suci, asesor consistorial, anunțându-l că nu poate da curs solicitării acestuia din urmă (datată la 1 iunie) prin care i se cerea să țină un curs suplimentar: „amu onore a refera: că sarcina de a țiene prelegerile la acel cursu supletoru din cauza morbului de carele pățimescu nu o potu primi”. Solicita, așadar, să fie înlocuit de la această sarcină „până la tempulu seu”.³¹ Rămâne deschisă și aici discuția în legătură cu suferința dascălului, mai precis dacă a fost dobândită la școală în urma contactului cu elevii sau era o boală veche ori datorată vârstei. Totodată se confirmă iarăși imposibilitatea acoperii întregii arii curriculare din motive ce țineau de starea de sănătate a cadrelor didactice.

Prezența bolii la școala confesională ortodoxă din oraș este confirmată de același dascăl și în cursul anului 1878. Dintr-un document întocmit de el spre mijlocul lunii decembrie reiese că în acel moment de pe urma vărsatului sufereau un număr de șapte băieți. „Despre celu dintâiu e faima că aru fi și muritu”, adăuga el, arătând în continuare că a anunțat superiorii și că din partea acestora a primit dispoziția de a nu mai ține „prelegere până se va vedea cumu va fi. Și așaia din vinerea trecută nu țienu prelegere”. Solicita în schimb o dispoziție fermă în legătură cu posibilitatea de a ține cursuri cu elevii sănătoși, iar în caz contrar să i se spună când ar putea reîncepe activitatea.³²

La fel va proceda dascălul orădean și în luna septembrie a anului 1881, solicitându-i lămuriri în acest sens lui Simion Bica. Școala la care activa învățătorul era cu repeziciune afectată în acel moment de o nouă boală: „Prin aceasta am onore a vă aduce la cunoscinția o faimă tristă despre morbulu ce s-a respanditu între pruncii amblatori la scola noastră română gr. or. confesională din locu și adecă: de două – 3 dile începându până astăzi pățimescu 10 inși în morbulu așaia numitu zapor/vörheny”.³³ Identificarea bolii pune unele probleme, în condițiile în care prin „zapor” în unele

²⁹ SJBh - AN, *Fond Protopopiat Ortodox de Oradea*, dos. nr. 3, f. 354.

³⁰ *Ibidem*, f. 355, 356.

³¹ *Ibidem*, f. 359.

³² *Ibidem*, f. 364.

³³ *Ibidem*, f. 377

regiuni se înțelege scarlatina, iar în altele rujeola. Indicarea în text însă a termenului maghiar „vörheny” dă întâietate primei variante. În oricare din acestea însă s-a avut de-a face cu o boală manifestată sub forma unor erupții cutanate, cu o viteză de propagare ridicată, afectând mai ales copiii de vârstă școlară. Foarte probabil viteza ei de răspândire a fost favorizată de spațiile mici, fără posibilități adecvate de aerisire și de numărul mare de copii care puteau intra în contact nestingheriți de nici un factor coercitiv.

O boală neidentificată („un fel de morb contagios”) a perturbat în timpul primei părți a anului 1883 și activitatea Institutului teologic din Arad. Episcopului Ioan Mețianu i s-a solicitat în aceste condiții aprobarea suspendării cursurilor timp de o săptămână. Spitalizarea celor aflați în suferință, în condițiile în care mulți dintre elevi nu locuiau în oraș, a pus episcopia într-o situație delicată, suportarea cheltuielilor spitalicești putând compromite sau măcar amâna alte proiecte ale acesteia. Se pare că în final s-a optat pentru trimiterea celor bolnavi acasă, cura lor fiind lăsată în grija familiilor.³⁴

Finalul ultimului deceniu al veacului al XIX-lea pare să fi cunoscut intensificarea spectaculoasă a unor valuri epidemice în cazul mai multor localități. Încă de la finele anului 1890, învățătorul din Chiribiș (Bihor) anunța conducerea protopopiatului de Oradea că „prin ivirea morbului lipiciosu, anume versatu roșiu, din ordinațiune(a) medicului cercularu am opritu de a ținea prelegere cu elevii pane la o altă ordinațiune. Despre ceia raporteze aicea. S-au opritu prelegerea în 15 decem. st. n.”.³⁵ La 22 noiembrie 1893, Toma Păcală informa Consistoriul orădean despre faptul că a fost informat de preotul din localitatea Margine (Bihor) că școala de acolo s-a închis din cauza izbucnirii variolei.³⁶ Activitățile pedagogice aveau să sufere iar de pe urma unei epidemii în cursul anului 1895. Acest lucru este făcut cunoscut de Petru Lazăr, preotul din localitate: „Cu durere mare vinu a vă face cunoscutu cumcă școla noastră din c. Margine s(-)au încuiatu în 6/18 noemvrie de on morbu lipicios de vărsatu roșiu. De pretorile și mediculu cercularu în comună s(-)au aflatu 25 de fii în morbul cel lipiciosu”.³⁷

Alături de variolă începe să fie atestată și difteria, o boală recunoscută pentru extrema sa virulență și viteza de contagiune. Prezența ei este confirmată de Elia Bochiș la 31 decembrie 1892 pentru școala din Oradea. Transmițând conducerii protopopiatului rapoartele lunare despre frecventarea de către elevi a școlii (pe lunile noiembrie și decembrie), acesta preciza faptul că în luna noiembrie „nu s-a ținut prelegere numai în 4 zile, din cauza morbului lipițios numit *difteritis*”.³⁸ Ea este atestată, alături de o altă boală numită „grumăzare” și în localitatea Calea Mare (Bihor), unde „au datu morbulu lipicios în aprilie, adeca morbulu difteriei și gurmăzare, în care au muritu vreo 6 prunci”.³⁹

³⁴ Marius Eppel, *Un mitropolit și epoca sa. Vasile Mangra (1850-1918)*, Cluj Napoca, 2006, p. 65-66.

³⁵ SJBh - AN, *Fond Protopopiat Ortodox de Oradea*, dos. nr. 3, f. 214.

³⁶ *Ibidem*, dos. nr. 5, f. 611.

³⁷ *Ibidem*, f. 612.

³⁸ *Ibidem*, dos. nr. 3, f. 404.

³⁹ *Ibidem*, dos. nr. 4, f. 64.

Se poate cu ușurință observa din exemplele de mai sus faptul că atacul epidemilogic asupra învățământului confesional s-a derulat prin intermediul mai multor tipuri de afecțiuni. Este de presupus că persistența mai îndelungată a unora (pe parcursul mai multor luni, de pildă) a fost posibilă și ca urmare a faptului că au continuat să acționeze mereu cu un pas în fața forurilor și entităților care trebuiau să le țină sub control. Atacul lor „în haită”, după un scenariu larg utilizat de ele în perioada medievală, explică deopotrivă incisivitatea lor și rezultatele modeste înregistrate în efortul de controlare și diminuare a efectelor acestora.

Este adevărat că larga manifestare a acestor boli a determinat în numeroase cazuri o intervenție rapidă a factorilor decizionali. Primele care au acționat au fost desigur, autoritățile locale (Consistoriu, inspectorii școlari, medicii, învățătorii), măsurile luate de acestea fiind luate cu rapiditatea oferită de posibilitatea constatării primelor cazuri de boală într-o instituție de învățământ. Nu au lipsit nici intervențiile autorităților centrale interesate și ele în depistarea și anihilarea imediată a oricărui posibil focar de infecție. Acțiunea lor concertată a zădărnicit cu certitudine manifestarea agresivă a multor boli, diminuând rata mortalității.

Seria acțiunilor întreprinse în vederea ținerii sub control a acestor focare este, conform mărturiilor documentare, destul de exhaustivă. O atenție sporită a fost acordată identificării cu repeziciune a elevilor bolnavi, astfel încât să se elimine rolul lor de vectori în transmiterea bolii către cei sănătoși. Au conlucrat în acest sens și învățătorii, și doctorii. La data de 31 octombrie 1888, Elia Bochiș îl informa pe inspectorul școlilor confesionale din protopopiatul Oradiei (Simion Bica) despre faptul că în conformitate cu punctul 2 al înaltei ordinațiuni emisă de Ministerul de Interne la data de 27 noiembrie 1873, nr. 46 569 „cu tota aplecăriunea și aducul la cunoscința Tit. D. Tale cumcă dintre elevii școlei nostre unul și anume Virgiliu Popescu, fiul notariului comunalu din M. Lazuri [Lăzăreni, Bihor], după constatarea aloru doi medici se află în morbul *difteritis*”.⁴⁰ Centralizarea datelor din teritoriu cu rigurozitate, chiar și în cazuri precum cel de față, în care a fost înregistrată o singură persoană bolnavă, denotă că cei implicați în coordonarea activităților școlare au înțeles necesitatea acționării rapide și a raportării imediate către forurile superioare a tuturor cazurilor constatate. Un accent mare, cel puțin în cazul combaterii variolei, a fost pus pe revaccinare. La 9 septembrie 1891, Elia Bochiș a redactat (iar în ziua următoare a expediat către conducerea protopopiatului orădean) o adresă scurtă prin care îl informa despre vaccinarea elevilor: „În urmarea provocarei primite dela mediculu orășenescu domnul Francisc Hovány de datul 13 aug. a. c. no. 140 cu privire la oltuițul de nou a școlariilor, eu în est merit pe toți părinții pruncilor cari s(-)au prezentat la înscriere i-am întrebat, în special că sunt deja pruncii lor de nou oltuiți, la c(ar)e, fără escepțiune, toți mi-au respuns că sunt oltuiți, ma alții și de trei ori”.⁴¹ Dintr-un alt document nedatat, dar din același an 1891, întocmit de același Elia Bochiș, suntem informați că medicul orășenesc a emis un ordin la data de 13 august 1891 prin care părinții să fie chestionați în legătură cu vaccinarea copiilor lor.

⁴⁰ *Ibidem*, dos. nr. 3, f. 399.

⁴¹ *Ibidem*, f. 403.

Constatarea acestuia era clară: „la școala noastră confesională, după întrebările și răspunsurile verbale făcute în special părinților acelora [elevilor] nici unul nu se află care doară conform legii nu ar fi oltuit și a doua oră, ma și a treia oră”. Concluzia sa finală era că „după întrebările făcute și răspunsurile primite din partea acelora, în școla noastră confesională gr. or. din loc pe anul școl. 1891/92 nici unul nu este carele dora n(-)ar fi oltuit a doua oră, ma mai mulți și a treia oră”.⁴²

În cursul anului 1893 a fost difuzat către mai multe localități aparținând de protopopiatul ortodox al Oradiei⁴³, prin intermediul Ministerului de Culte și Instrucțiune Publică, ordinul nr. 115 362 emis în anul precedent de către Ministerul de Interne, ce cuprindea mai multe dispoziții și proceduri privind suspendarea cursurilor în cazul ivirii unor boli contagioase. Ca primă măsură s-a dispus oprirea de la școală a elevilor confirmați deja ca fiind bolnavi, dar și a celor care s-au aflat în contact cu aceștia, în paralel cu informarea fără întârziere a medicului cercual. Pentru a nu se periclita procesul educațional, se prevedea că închiderea școlilor trebuie să se facă doar dacă boala este confirmată în instituție sau dacă numărul tinerilor din localitate cu simptome specifice era ridicat. Chiar și în aceste condiții, închiderea trebuia făcută conform unor proceduri bine precizate, cu acordul autorităților comitatense sau a comisiilor școlare comunale.⁴⁴

În mod indirect, seria intervențiilor focalizate pe combaterea fenomenului epidemiologic poate fi completată și de măsurile luate de unii dascăli (la îndemnul sau cu acordul Consistoriului orădean) de a nu aplica pedepse (amenzi) părinților a căror copii înregistrau numeroase absențe din pricina rigidității și precarității cadrului existențial. Va proceda astfel, de pildă, învățătorul Atanasie Popovici din Olcea (Bihor) în luna mai a anului 1873⁴⁵, dar și în cea următoare.⁴⁶ Astfel de gesturi au vizat, cu certitudine, cruțarea economiilor acelor familii care își duceau existența în condiții precare. Raportul dintre absenteismul ridicat și puținătatea mijloacelor materiale cu care acestea se confruntau este, după cum s-a mai precizat deja, și el un lucru sigur, cercetărilor ulterioare revenindu-le sarcina de a sublinia și mai concludent această interdependență și condiționare reciprocă.

Desigur, perspectivele din care fenomenul epidemiologic poate fi privit și abordat la nivelul arealului și intervalului pe care ni l-am asumat sunt mult mai numeroase. Cea propusă de noi este doar una, imaginea obținută cerându-se completată în mod obligatoriu de alte demersuri restitutive și interpretative.

Cea mai mare parte a documentelor utilizate au fost folosite până în prezent doar în studii dedicate istoriei învățământului. Supunerea lor unei noi lecturi oferă celui interesat șansa utilizării în multe alte domenii. De pe urma unui atare efort între-

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Precum Lăzăreni, Calea Mare, Tășad, Stracoș, Incești, Topești, Ceica, Bucium, Bucuroaia, Cotiglet. *Ibidem*, dos. nr. 4, f. 41 v.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 8-8 v.

⁴⁵ „Părinții cari nu s-a trimisu prunci(i) la școla nu s-a pedepsitu, din cauza că inspector comunalu nu ieste, dar mai ales pentru sărăcie”, consemna dascălul. SJBihor AN, *Fond Episcopia Ortodoxă de Oradea*, dos. nr. 79, f. 182

⁴⁶ *Ibidem*, f. 191.

o mare măsură poate beneficia și antropologia istorică, mai bine înarmată să răspundă unor solicitări subsumabile istoriei biologiei și medicinei (mai cu seamă unor capitole dedicate evoluției diferitelor boli, istoriei trupului bolnav, a celui sănătos etc.). În același timp, interogarea acestor documente și supunerea lor unei analize critice va evidenția din ce în ce mai clar faptul că învățământul confesional din a doua parte a secolului al XIX-lea a fost perturbat nu doar de slaba finanțare, de puținătatea sau precara pregătire a personalului didactic ori de modesta dotare cu material didactic (manuale, hărți, instrumente etc.), ci și de o sumedenie de boli virulente. Strânsa lor succesiune sau suprapunere a fost în măsură să diminueze performanțele școlare, să pună în cumpănă eforturile de pe tărâmul educațional depuse deopotrivă de elevi, părinți, comunitate, autoritățile bisericești sau stat și să crească rata abandonului.

Abordarea raportului dintre școală și epidemii prin intermediul unor astfel de instrumente de lucru se va putea face inclusiv prin recursul la istoria cantitativă sau serială. Metoda, aplicabilă îndeosebi istoriei economice, se va dovedi benefică și problematicii noastre, permițând stabilirea cu o mai mare veridicitate a îmbolnăvirilor pe luni, pe grupe de vârstă și sex etc. Din acest punct de vedere, documentele cu referire la frecvența școlară oferă istoricilor rara ocazie de a putea coborî la date concrete, exacte, care permit cuantificări, oferind șansa unei rigurozități sporite în ceea ce privește stabilirea dimensiunilor cantitative ale fenomenului epidemiologic.

Nu în ultimul rând, porni de la informația pe care aceste surse documentare o conțin, se va putea trece la întocmirea unei hărți cu localitățile afectate. Cartografierea acestora va putea fi completată și va înlesni urmărirea dinamicii bolilor, persistența și tipul acestora, simultaneitatea manifestării lor, rutele de pătrundere, stabilirea concordanțelor și a diferențelor de manifestare între mediul urban și cel rural etc.

„PEREGRINAȚIA ACADEMICĂ” ȘI AVENTURA CUNOAȘTERII

Corneliu SIGMIREAN*

”Academic Peregrination” and the Quest for Knowledge

Abstract: Research on academic travel is a major theme in the contemporary Central and South Eastern European historiography. Attending university education represented for hundreds of years the way of translating the European culture and civilization between its nations. For Romanians, as for the majority of the Central and South Eastern European nations universities helped in constructing their national elites, generated the birth of a European identity since universities were diverse and multicultural spaces. Reconstructing the careers in higher educations for Transylvanian students assumes complex research. At first one must identify the archives, especially those from the old Hungarian Kingdom. After the disappearance of the Austro-Hungarian Empire these archives were transferred to the most surprising places. Most of the times identifying the ethnicity of the student proved extremely difficult. Before 19th century in academic documents the ethnic identity of the student was not mentioned most of the times. Beginning with mid-19th century the academic documents mention mother tongue and confession but not ethnicity. There were cases with Romanians from parts with a Hungarian majority that declared as mother tongue Hungarian, however their later biography showed they were Romanian. A different criterion to establish ethnicity is religious affiliation, yet that proved problematic as well. Greek Catholic religious affiliation could signify Romanians, Ruthenians, Slovaks and Hungarians. Romanians, Serbians, Greeks, Aromanians and a few other ethnicities of the Empire shared the Orthodox belief. Therefore, the research methodology, imposed triangulations of sources especially since students’ names were not always edifying in establishing ethnic identity since during the dualist empire there was an effort of changing name spellings in a politics of Magyarization.

Keywords: attending university, academic travel of Transylvanian students, prosopography, research methodology

Cercetarea peregrinației academice este o temă de mare interes pentru istoriografia contemporană a Europei Centrale și de Sud-Est. Frecventarea universităților a reprezentat, sute de ani, vectorul de comunicare a popoarelor cu cultura și civilizația Europei. Pentru români, ca de altfel pentru majoritatea

* Profesor la Universitatea „Petru Maior”, e-mail: cezar_sigmirean@yahoo.com

popoarelor din Europa Centrală și de Sud-Est, universitățile au asigurat formarea elitelor naționale, au generat nașterea europenității, universitățile fiind de la început un spațiu al diversității. În general, studenții urmau pe parcursul studiilor mai multe universități, iar o parte dintre ele (Paris, Bologna, Padova, Montpellier etc.) aveau un caracter internațional încă din Evul Mediu, fiind frecventate de studenți din diferite regiuni ale Europei.¹

În acest sens, sunt deosebit de relevante cercetările publicate de istoricii Szögi László², Varga Julia³, Slavikovsky Beáta⁴, Patyi Gábor⁵ ș.a. privind peregrinația academică din spațiul fostului Regat al Ungariei.

În ultimii treizeci de ani, istoria intelectualității a devenit o temă distinctă și în cercetarea istorică din România. Istoriografia românească a cercetat peregrinația academică plecând de la premisa că intelectualii au fost personajul principal al istoriei în epoca modernă, ei au stat la baza restructurării clasei politice și a formării sistemului instituțional, ei au intermediat transferurile culturale din Europa în societatea modernă. Astfel, la mai vechile studii, semnate de Dr. Schrauf Károly⁶, Veress Endre⁷, D. C. Amzăr⁸, s-au adăugat cele semnate de Tonk Sándor⁹, Costin Feneșan¹⁰, iar mai recent de Ioan Chiorean¹¹, Nicolae Bocșan și Nicolae Bărbuță¹², Dan Berindei¹³, Elena Siupur¹⁴, Cornel

¹ Jacques Verger, *Universitățile în Evul Mediu*, Iași, Polirom, 2019, p.81

² Szögi László, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790-1850*, Budapesta-Szeged, 1994; Idem, *Magyarországi diákok Németországi egyetemeken és főiskolákon*, Budapesta, 2001; Idem, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789-1848*, Budapesta, 2013; Szögi László, Varga Júlia, *A nagyváradi felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1740-1852*, s. 1., s. a.

³ Varga Júlia, *A Kolozsvári Királyi Liceum hallgatósága 1784-1848*, Budapesta, 2000.

⁴ Slavikovsky Beáta, *Magyarországi diákok Itáliai egyetemeken 1526-1918 I. Rész*, Budapesta, 2007.

⁵ Patyi Gábor, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890-1918*, Budapesta, 2004.

⁶ Dr. Schrauf Károly, *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, Budapesta, M. Tud. Akadémia, 1982; Idem, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Budapesta, 1902.

⁷ Veress Endre, *Matricula et Acta as Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. II Roma. Collegium Germanicum et Hungaricum. I. Matricula 1559-1917*, Budapesta, 1917; Idem, *Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221-1864*, Budapesta, 1941.

⁸ D. C. Amzăr, „Studenți români în străinătate. Date și interpretări istorice”, *Cercetări literare*, IV, 1941, p. 215-240; Idem, „Studenți români la Universitatea din Leipzig”, *Cercetări literare*, V, 1943, p. 21-29.

⁹ Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, București, Kriterion, 1979.

¹⁰ Costin Feneșan, „Studenții din Banat la universitățile străine până la 1552”, *Revista de istorie*, XXIX, 1973, p.119-126.

¹¹ Ioan Chiorean, *Intelectualitatea din Transilvania în epocile premodernă și modernă*, Târgu-Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2008.

¹² Nicolae Bocșan, Nicolae Bărbuță, „Contribuții la formarea elitelor economice românești. Studenți din România și Transilvania la Institutul Superior de Comerț din Anvers (1868-1914)”, in *Itinerarii istoriografice*, Iași, 1996, p. 471-488.

¹³ Dan Berindei, „Studenți români peste hotare și procesul de constituire a României moderne”, in *Cultură națională română modernă*, București, Editura Eminescu, 1986, p. 38-55; Idem, „Tineri români la Paris înainte de 1848”, in *Români și Europa în perioada premodernă și modernă*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p.136-153.

¹⁴ Elena Siupur, *Intelectuali, elite clase politice moderne în Sud-Estul european. Secolul XIX*, București, Domino, 2004.

Sigmirean¹⁵, Stelian Mândruț¹⁶, Laurențiu Vlad¹⁷, Florea Ioncioaia¹⁸, Simon Zsolt¹⁹, Lucian Nastasă²⁰, Szabó Miklós²¹, Alexandru Zub²² ș.a.

Prin studiile publicate de istoricii din Ungaria și din România s-au adunat date despre circa 97 000 de studenți din Slovacia, Ungaria și Transilvania, care, începând cu Evul Mediu până în anul 1919, la sfârșitul Marelui Război, au frecventat universitățile europene: 12 000 în Evul Mediu, până la bătălia de la Mohács din 1526, circa 27 000 în perioada 1526-1801, și peste 58 000 între anii 1801 și 1918, din care o treime, aproximativ 20 000 de studenți, au studiat în străinătate (în afara Ungariei istorice).²³ Firește, numărul celor care au studiat în străinătate a fost mai mic, deoarece în unele cazuri același student a putut să se înscrie chiar și la 2-5 universități. Cu toate acestea, în Ungaria istorică, în toate epocile, practica peregrinării academice a depășit media europeană. Una dintre cauzele naturale ale acestei situații a fost crearea relativ târziu a unui sistem universitar în Ungaria, Slovacia, Croația și Transilvania.

În Regatul Maghiar, universitățile au avut o existență efemeră. În timpul regelui Ludovic de Anjou, la 1 septembrie 1367, papa Urban al V-lea a emis diploma

¹⁵ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000; Idem, *Intelectualitatea ecleziastică. Preoții Blajului (1806-1948)*, Târgu-Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2007; Idem, *Elevi din Transilvania la Academia Militară de Honvezi „Ludovika” din Budapesta*, Sibiu, Astra Museum, 2013, Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Elite și națiuni: Fundația „Gojdu” 1871-2008*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2020.

¹⁶ Stelian Mândruț, „Studenți din România, Transilvania și Bucovina la Universitatea Tehnică din Viena (1867-1918)”, *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” Târgu-Mureș*, I, 1988, p. 58-78.

¹⁷ Laurențiu Vlad, „Români la Universitatea Liberă din Bruxelles. Titularii unui doctorat în drept (1884-1913)”, în *Intelectualii și societatea modernă. Repere central-europene*, ed. Cornel Sigmirean, Târgu Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2007, p. 246-257; Idem, „Studenți români la universitățile din Gand și Liège (1918-1926)”, în Mihai Dinu Gheorghiu, Mihăiță Lupu, *Mobilitatea elitelor în România secolului XX*, Pitești, Paralela 45, 2008, p.

¹⁸ Florea Ioncioaia, „Tineri din Principate la studii în Europa (1800-1834). O tentativă de sintetizare”, *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” Târgu Mureș*, I, 1988, p. 20-46.

¹⁹ Simon Zsolt, „Studenți transivăneni la institutele de învățământ superior din Viena”, în *Intelectualii și societatea modernă. Repere central-europene*, volum coordonat de Cornel Sigmirean”, Târgu-Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2007, p. 32-41.

²⁰ Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate 1864-1944*, Cluj-Napoca, Limes, 2006; Idem, „Suveranii” universităților românești. Mecanism de selecție și promovare a elitelor intelectuale, Cluj-Napoca, Limes, 2007; Idem, *Intimitatea amfiteatrelor. Ipostaze din viața privată a universitarilor „literari” (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Limes, 2010.

²¹ Szabó Miklós (în colaborare cu Tonk Sándor), *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged, 1992; Idem (în colaborare cu Szögi László), *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1849*, Târgu-Mureș, Mentor, 1998; Idem, *Erdélyiek magyarországi egyetemeken 1848 előtt*, Târgu-Mureș, Mentor, 2005; Szabó Miklós (în colaborare cu Simon Zsolt, Szögi László), *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1849-1919 között*, 2 vol., Târgu-Mureș, Mentor, 2014;

²² Alexandru Zub, „Studenți români la universitățile europene”, în *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, Junimea, 1980, p.123-146.

²³ Szögi László, *Studenți români din Ungaria și Transilvania la universitățile europene 1592-1919*, Târgu Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2011, p. 41.

de înființare a Universității din Pécs.²⁴ La 1395, în timpul regelui Sigismund de Luxemburg, papa Bonifacius al IX-lea a acordat diploma de înființare a primei universități în capitala Regatului, la Buda, „studium generale”.²⁵ Sub influența umanismului italian, cardinalul Branda a fondat Universitatea de la Veszprém. În același climat s-a creat, din inițiativa regelui Matei Corvin și a consilierului său, János Vitéz, Universitatea din Bratislava. La 29 mai 1465, papa Paul al II-lea i-a încredințat pe Vitéz și pe Janus Pannonius (episcop de Pécs), pe baza propunerii regelui Matei Corvin, să înființeze o nouă universitate pe teritoriul Ungariei. Conform scrisorii papale de înființare a universității, la data respectivă nu mai funcționa în Ungaria nici o altă universitate, vechile universități existente în perioada anterioară își încetaseră activitatea. Așa s-a decis fondarea la 20 iunie 1467 a unei universități la Bratislava, cunoscută sub numele de Academia Istropolitană.²⁶ Însă nici una dintre universitățile create nu a făcut istorie, avem puține informații despre studenții care le-au frecventat.

În secolele XVI și XVII, reforma religioasă și apoi contrareforma catolică au generat apariția de noi instituții de învățământ superior în întreaga Europă. În Transilvania, la Cluj, în 1581, s-au pus bazele unei universități, organizată și patronată de ordinul iezuit.²⁷ În Ungaria, la Debrecen, Sárospatak și Papa s-au creat în secolul al XVI-lea colegii reformate, care mai târziu își vor deschide și clase superioare academice. Un colegiu academic reformat s-a înființat în 1622 la Alba Iulia, din inițiativa principelui Gabriel Bethlen. În aceeași atmosferă confesională, specifică secolelor XVI-XVII, în 1665 cardinalul Pázmány Péter a fondat Universitatea Catolică de la Nagyszombat (Trnava), din care se revendică Universitatea budapestană din epoca modernă, cu mențiunea că universitatea era continuatoarea vechiului colegiu iezuit creat de Nicolaus Olahus în anul 1561.

În lipsa unei universități reprezentative în Ungaria istorică, cea mai mare parte a elitelor în Evul Mediu au urmat studii la universitățile din Europa Centrală și de Vest, în primul rând la universitățile de la Viena (fondată în 1365), Praga (1384) și Cracovia (1363). Într-un studiu asupra studenților din Banat care în Evul Mediu au urmat studii în Europa, până la 1552, Costin Feneșan a constatat că din 173 de studenți bănățeni, 107 au studiat la Universitatea din Viena, 55 la Cracovia, trei la Wittenberg, unul la Praga, trei Bologna, doi Paris, unul Padova și încă unul la o universitate italiană neidentificată.²⁸

²⁴ *Régi Magyar Egyetemek emlékezete. Memoria Universitatum Et Scholarum Maiorum Regni Hungariae 1367-1777*, ed. Szögi László, Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában és Levéltárában, Budapesta, 1995, p. 8.

²⁵ *Ibidem*, p. 9.

²⁶ Stephen D'Orsay, *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines a nos jours*, vol. I, Paris, 1933, p. 251; *Régi Magyar Egyetemek emlékezete. Memoria Universitatum Et Scholarum Maiorum Regni Hungariae 1367-1777*, p. 11.

²⁷ *A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Almanachja. Az MCMXIV - XV Tanévre*, Kolozsvár, 1914, p. 3-4; Márki Sándor, *M. Király Ferencz József Tudományegyetem történeté 1872-1922*, Szeged, 1922, p. 4-6; *Erdélyi Magyar Egyetemek*, Kolozsvár, 1941, p. 31-32; Ioan Aurel Pop, „The Antecedent of the Modern University in Cluj”, in *University and Society. A History of Cluj Higher Education in the 20th Century*, ed. Vasile Pușcaș, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1999, p.11-20.

²⁸ Costin Feneșan, *op.cit.*, p. 1945-1965.

În privința Transilvaniei, cel mai complet studiu l-a realizat Tonk Sándor, reconstituind peregrinația academică a 2 494 de tineri ardeleni care între anii 1184-1520 au studiat la universitățile europene.²⁹ Szabó Miklós și Tonk Sándor au cercetat perioada dintre anii 1521-1700, când sunt consemnați 1854 de transilvăneni la studii în universitățile din Europa, autorii prezentând și biografia „academiilor”.³⁰ Aceeași prezentare, cu indicarea principalelor date biografice, pentru 4 572 de studenți, este cuprinsă în studiul dedicat perioadei 1701-1849, autori Szabó Miklós și Szögi László, și pentru perioada 1849-1919, când sunt înregistrați 9 579 de tineri din Transilvania și Banat la universitățile europene, cu excepția instituțiilor de învățământ din Ungaria istorică.³¹

În privința frecventării universităților europene de către români, cercetările sunt mai recente. Românii s-au dovedit a fi interesați mai târziu de frecventarea universităților europene, un fenomen specific lumii catolice și protestante. Legăturile spiritual-religioase și etnice au asigurat sute de ani frecventarea universităților din Europa de către tinerii ardeleni de religie catolică, luterană, calvină și unitariană. Românii, majoritatea de religie ortodoxă, cu un statut de tolerați în Transilvania, considerați în afara religiilor recepte, nu au beneficiat de facilitățile oferite membrilor celorlalte confesiuni pentru frecventarea marilor centre universitare din Europa Centrală și de Vest. Primul român înregistrat ca student datează din 23 octombrie 1424, Johannes Wolahus de Welenis, din Beiuș (jud. Bihor), student la Universitatea din Viena; un român despre care însă nu avem alte date. După 20 de ani, în anul 1445, un alt român, Ștefan Ciula, era înregistrat la Universitatea Catolică din Cracovia. În secolul al XVI-lea, figura dominantă a elitelor românești, Nicolaus Olahus, unul din marii învățați ai culturii umaniste, episcop de Zagreb și de Agria (Eger), apoi arhiepiscop de Strigoniu (Esztergom), știm că a călătorit la Paris, iar acolo, probabil, a ajuns și la Sorbona. În cariera sa ulterioară, a susținut educarea în străinătate a mai multor tineri, ceea ce ne face să credem că avea o foarte bună înțelegere a importanței studiilor de nivel universitar.³² Din consultarea studiului istoricului Szögi László, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI-XX*, rezultă în secolele XVI-XVII la universitățile din Europa au studiat circa 15 români. Evident, o listă restrânsă, cu nume puține, mai ales dacă o raportăm la numărul mare de tineri germani și maghiari care pe parcursul Evului Mediu au învățat în universitățile europene. În cazul românilor se remarcă faptul că majoritatea au urmat studii pe filieră catolică. Ei s-au format astfel pe linia culturii latine, o moștenire spirituală care mai târziu, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, va constitui fundamentul întregii opere de renaștere națională a românilor.

Istoria frecventării constante de către românii din Transilvania a universităților europene a început odată cu secolul al XVIII-lea, ca rezultat direct al unirii religioase

²⁹ Vezi Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*.

³⁰ Szabó Miklós, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása korai újkorban*,

³¹ Szabó Miklós, Simon Zsolt, Szögi László, *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1849-1919 között*.

³² Szögi László, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI-XX*, p. 43.

a românilor ortodocși cu Biserica Romei și nașterea Bisericii Greco-Catolice.³³ Din perspectivă cultural-națională, pentru românii transilvăneni actul de unire cu Biserica Romei reprezintă cel mai important eveniment al secolului al XVIII-lea. Unirea religioasă, potrivit istoricului Keith Hitchins, avea să influențeze istoria românilor transilvăneni pe căi neprevăzute de nici unul din autorii săi.³⁴ Unirea a deschis accesul românilor la colegiile din Transilvania și la universitățile din Europa, majoritatea istoricilor fiind de acord că actul de unire a avut cele mai semnificative consecințe asupra nașterii națiunii române moderne, marcând primul pas spre occidentalizare.³⁵ Atașamentul clerului pentru noua biserică rezultată din unirea religioasă se putea obține prin educație, prin cultură. Eugen Lovinescu afirma în *Istoria civilizației române moderne*, dezvoltând teoria sincronismului și referindu-se la unirea religioasă:

E aproape de prisos să mai amintim că, din punct de vedere cultural, întregul veac al XVIII-lea este dominat de actul unirii unei părți a românilor din Ardeal cu biserica latină. Oricât de înșelate ar fi fost speranțele politice puse în acest act și oricare ar fi fost jocul diplomatic al Austriei în Transilvania, importanța lui culturală domină întreaga chestiune a unirii: prin contactul cu însăși obârșia neamului nostru, cu Roma, ni s-a întărit conștiința națională.³⁶

Prin burse acordate din Fundația „Janiana”, o serie de tineri români greco-catolici au studiat în Slovacia, la Colegiul „Sanctus Adalbertus” și la Universitatea Catolică de la Tirnavia, la Seminarium Generale din Bratislava și la Colegiul „Domus Probationis” din Trenčín.³⁷ Principalele centre universitare de formare a elitei clericale greco-catolice în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea au fost însă Viena, Buda și Roma. S-a format o elită care a constituit un important agent al transferurilor culturale dinspre Occident spre spațiul românesc, mai ales în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, ea fiind purtătoarea noilor concepții despre națiunea română și despre locul românilor în comunitatea popoarelor europene.

Prin contactul realizat cu cultura europeană a secolului al XVIII-lea, intelectualii români, majoritatea de religie greco-catolică, au pregătit intrarea românilor în veacul al XIX-lea, au prefigurat epoca modernă în istoria românilor, au furnizat prin opera învățaților Școlii Ardelene (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Ioan

³³ Din bogata bibliografie dedicată unirii religioase amintim: Octavian Bârlea, *Biserica Română Unită și ecumenismul corifeilor renașterii culturale*, München, 1983; Idem, *Mitropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855, la Blaj*, München, 1987; Zenobie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, Târgu-Lăpuș, Galaxia Gutemberg, 2006; *Unirea românilor Transilvăneni cu Biserica Romei*, vol.II: *De la începuturi până până la 1701*, ed. Johann Marte, Viorel Nikolaus Rappert, Laura Stanciu și Ernst Christph Suttner, București, Editura Enciclopedică, 2010; Pompiliu Teodor, *Cu fața la vânt*, ed. Corina Teodor, pref. Ovidiu Pecican, Cluj-Napoca, Limes, 2011, p. 234-257.

³⁴ Keith Hitchins, *op.cit.*, p. 13.

³⁵ George Em. Marica, *Studii sociologice*, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 1997, p. 237

³⁶ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. I, București, Editura Minerva, 1992, p.14.

³⁷ Iacob Mârza, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, 1987, p. 96-97.

Budai Deleanu, Petru Maior) fundamentele ideologice ale mișcării naționale, prefigurând drumurile ideatice ale regăsirii de sine ca popor.

Dacă secolul al XVIII-lea a fost un secol dominat la nivelul elitelor intelectuale de greco-catolici, în secolul al XIX-lea situația s-a echilibrat. Biserica Ortodoxă a creat premisele formării unei elite cu studii la universitățile din Imperiul Habsburgic, cum au fost Ioan Molnar Piuariu și Paul Iorgovici.

O mare parte a elitei intelectuale românești, atât ortodoxă, cât și greco-catolică, în prima jumătate a secolului al XIX-lea a urmat studii în colegiile și academiile de drept catolice, reformate și luterane din Transilvania, de la Cluj, Oradea, Sibiu, Târgu Mureș, Alba Iulia, Sighetul Marmăției ș.a.

Principalele centre de formare a intelectualității românești din afara Transilvaniei au fost Viena și Pesta. La Universitatea din Viena între anii 1801-1850 au studiat 81 de români, din care 46 la teologie, 19 la medicină, 13 la drept și trei la filosofie. În spațiul german al Austriei, în prima jumătate a secolului se înregistrează români la Universitatea Tehnică din Viena (15), la Institutul de Medicină Veterinară (3), la Academia de Arte Frumoase (13), la Institutul de Teologie Augustineum din Viena (5), la Academia Militară Wiener Neustadt (20), la Academia de Inginerie Militară (7), la Universitatea din Lemberg (2) și la Universitatea din Zagreb (2). În total, la instituțiile de învățământ din Austria între anii 1801-1850 au studiat 148 de români. Printre ei s-au numărat Moise Nicoară, Constantin Alutan, Ioan Vancea (viitorul mitropolit greco-catolic), Aron Pumnul (profesor), Iosif Hodoș, Al. Papiu Ilarian ș.a. Numărul cel mai mare s-a înregistrat la teologie. Deosebit de spectaculoasă a fost creșterea numărului celor care au studiat la academiile militare. Armata, cariera militară a fost rezervată multă vreme aristocrației. Odată cu faimosul ordin dat de Maria Tereza, cariera militară a devenit accesibilă inclusiv tinerilor proveniți din structurile de jos ale societății. La Academia Militară de la Wiener Neustadt, înființată de Maria Tereza la 14 martie 1769, erau primiți tineri dotați intelectual ce proveneau din familii care au servit cel puțin 20 de ani în armata austriacă și au dovedit loialitate în timpul serviciului față de împărat.³⁸ Pentru români, șansa au reprezentat-o regimentele de graniță, create între anii 1762-1770. Astfel, din rândul grănicerilor de la Năsăud, Orlat și din Banat s-au selecționat 27 de tineri care au urmat academiile militare, unii dintre ei ajungând până la gradul de general.³⁹ În afara imperiului dunărean s-au înregistrat doar trei studenți români la Jena, doi la Padova, unul la Pavia (Simion Bărnuțiu) și cinci la Roma.

A crescut numărul celor care au studiat la Universitatea din Pesta și la academiile de drept, de agricultură și de silvicultură din Ungaria. Pe baza reconstituirilor dedicate frecventării instituțiilor de învățământ din Ungaria (aici fiind incluse și cele din Slovacia de astăzi), rezultă că în prima jumătate a secolului al XIX-lea ele au fost frecventate de 112 români. Dintre ei, peste jumătate, 63 de studenți, au urmat studii la Universitatea din Pesta.

³⁸ Liviu Maior, *Românii în armata habsburgică*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 133.

³⁹ Cornel Sigmirean, „Români la instituțiile de învățământ militar din Austro-Ungaria”, in *A történetirő elhivatottsága/Vocația istoricului*, ed. Pal-Antal Sándor, Cornel Sigmirean, Simon Zsolt, Marosvásárhely/Târgu Mureș, Mentor, 2012, p. 335-346.

Peregrinația academică în cazul românilor va cunoaște o nouă dimensiune în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primele două decenii ale secolului al XX-lea. Cercetările de până acum pun în evidență prezența românilor, în perioada 1850-1919, la 29 de institute de învățământ superior din Ungaria istorică (Transleithania).⁴⁰ Circa 1693 tineri români au studiat la instituțiile de învățământ superior din Europa, din afara Ungariei istorice. Rețeaua de formare a intelectualității românești cuprinde în total peste 120 instituții de învățământ superior din Europa, din imperiul dunărean și din Europa de Vest. Dintr-o evaluare aproximativă, între anii 1850-1918, situația frecventării universităților se prezintă astfel: 11.416 studenți au urmat studii în instituțiile de învățământ din Ungaria, 1213 în Austria, 314 în Germania, 61 în Italia, 49 în Elveția, 36 în Franța, 47 în Belgia și unul în Anglia.⁴¹ Odată cu crearea universităților de la Iași și București, mulți tineri ardeleni s-au îndreptat spre universitățile din regatul român. Între anii 1868-1918, la Universitatea din Iași au studiat 57 de transilvăneni, iar 281 la Universitatea din București, în total în România studiind 338 de studenți români din Transilvania. La toate instituțiile de învățământ, din Ungaria, Austria și din Europa de Vest sunt înregistrați 13 475 de studenți, ceea ce, sigur, nu prezintă totalul studenților români care au frecventat universitățile străine, mulți dintre ei figurând la mai multe universități.

Cercetarea peregrinației academice reprezintă o adevărată aventură intelectuală a cunoașterii. La prima vedere, totul pare doar o simplă reconstituire de liste, prin consultarea matricolele universităților. Cercetarea concretă nu este însă lipsită de surprize, căci arhivele pot cunoaște în decursul anilor traiectorii greu de urmărit. Odată cu dispariția Imperiului Austro-Ungar, multe fonduri arhivistice au cunoscut propria odisee. Fondurile arhivistice ale Academiei de Minerit și Silvicultură de la Schemnitz/Selmeczbánya (azi Banská Štiavnica în Slovacia) nu se află în Slovacia. În 1918-1919, autoritățile de la Budapesta au încercat să salveze memoria instituțiilor de învățământ din Slovacia și Transilvania, transferând arhivele în diferite orașe din Ungaria, în care noi instituții de învățământ erau declarate continuatoare ale mai vechilor academii și universități din Ungaria istorică. Astfel, Arhiva Academiei de la Schemnitz a fost transferată la Sopron, ca în cele din urmă să ajungă la Universitatea din Miskolc. Arhiva Academiei de Evanghelice de Drept de la Eperjes (azi Prešov) a ajuns la Institutul Teologic Evanghelic din Budapesta. Ani de zile am căutat arhiva Academiei de Agricultură de la Cluj-Mănăstur. În anul 1996 am aflat că pot cerceta arhiva Academiei de Agricultură de la Debrecen la Universitatea din orașul Gödöllő, oraș aflat la circa 60 de km de Budapesta. Acolo, intrând în depozitul instituției, am descoperit pe câteva rafturi arhiva Academiei de Agricultură de la Cluj-Mănăstur. Pe unele dosare erau făcute consemnări în limba română din anul 1938, ceea ce m-a convins că arhiva a fost mutată la Gödöllő în timpul războiului, când Transilvania de Nord a trecut la Ungaria. Dar am cunoscut

⁴⁰ *Raportul anual al Societății de lectură „Petru Maior” din Budapesta pe anul administrativ 1997/98*, Budapesta, 1898, p. 46-74.

⁴¹ Cornel Sigmirean, „Intelectualii români din Transilvani: de la proiectul Contrareforme la proiectul național”, în *Intelectualii politici și politica intelectualilor*, ed. Daniel Citirigă, Georgiana Țăranu, Adrian Alexandru Herța, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2016, p. 431.

și eșecuri în identificarea unor arhive. Încă nu am reușit să consult în întregime matricolele Academiei de Drept de la Sighetul Marmăției. Nu le-am identificat nici la Baia Mare, nici la Budapesta, nici la Debrecen, orașe în care aveam indicii că se poate afla arhiva cu matricolele fostei Academii. O parte din arhivă am consultat-o, totuși, la Arhiva Orașului Kecskemét. Aceeași situație se repetă în cazul arhivei Academiei de Drept de la Bratislava, care s-a păstrat doar parțial, pentru reconstituirea studenților români apelând la anuarele Academiei, care conțin doar simple liste cu studenții. Situația cea mai complicată o oferă arhiva Universității din Budapesta, principala instituție de învățământ superior din Ungaria, care a fost parțial distrusă de un incendiu în timpul Revoluției din 1956. În primul rând, nu s-au păstrat matricolele de la Facultățile de Drept și de la Litere și Filozofie, parțial de la Medicină, integral păstrându-se doar matricolele de la Facultatea de Teologie, acestea aflându-se la Academia de Teologie Catolică din Budapesta. Reconstituirea listei cu studenții români s-a bazat pe listele cu numele studenților din anuare, în condițiile în care numele nu este întotdeauna edificator, apoi prin consultarea documentelor care înregistrau examenele de doctorat, mai ales la drept, și pe evidența susținerii doctoratelor și a tezelor propriu-zise de doctorat, o parte aflate la Biblioteca Universității „Eötvös Loránd” din Budapesta. Sigur, a urmat confruntarea listelelor din anuare, mii de nume, cu lista studenților români care au beneficiat de burse de la fundațiile de stipendii, cum au fost „Gojdu”, Fondurile Grănicerești de la Năsăud, fundațiile Bisericii Greco-Catolice de la Blaj ș.a.

Deosebit de dificilă a fost de multe ori stabilirea identității naționale a studentului. Istoricii care au studiat perioada Evului Mediu, până în secolul al XIX-lea, menționează avatarurile identificării studenților aflați la studii, mai ales pentru stabilirea etniei.⁴² Înaintea de secolul al XIX-lea în documentele școlare, de cele mai multe ori, nu era menționată apartenența etnică, cel mai frecvent figurând doar expresia *Hungarus* sau *Transylvanus*, care se referă mai mult la țara de origine. Datele din matricole nu sunt certe, cu excepția cazurilor când în dreptul numelui se menționează *Valachus*. Începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, în matricole se menționează de cele mai multe ori limba maternă și confesiunea, niciodată însă nu era trecută naționalitatea.⁴³ Dar au fost cazuri de români, mai ales cei originari din zone populate majoritar cu maghiari, care își declarau maghiara ca limbă maternă, dar care, prin destinul lor, s-au dovedit români. Un criteriu în plus de stabilire a naționalității este confesiunea, deși nu întotdeauna în mod cert. Confesiunea greco-catolică era întâlnită atât în rândul românilor, cât și al rutenilor, al slovacilor, al ungarilor. Confesiunii ortodoxe îi aparțineau românii, sârbii, grecii, aromânii și alte naționalități din Imperiul Austro-Ungar.

S-a întâmplat în multe cazuri ca reconstituirea listelor cu studenții români să o facem doar pe baza numelui, în situația în care numele, într-un imperiu multiethnic cum era cel austro-ungar, nu este întotdeauna edificator pentru indicarea naționalității

⁴² Szögi László, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa*, p. 41.

⁴³ Cornel Sigmirean, „Națiune și politică la intelectualii români din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: repere ideologice europene”, în *Intelectualii. Ideologii și destin politic*, Târgu Mureș, Arhipelag XXI, 2015, p. 13-46

individului. Mai ales că numele a putut suporta în decursul istoriei o serie de metamorfoze, iar în perioada dualismului, politica de maghiarizare a operat și asupra numelui de persoană. Budapesta, devenită după 1867 a doua capitală a imperiului, prin împărțirea acestuia în două entități: Austria (Cisleithania) și Ungaria (Transleithania), în încercarea de a transforma elementul etnic maghiar în națiune dominantă, a promovat o politică de maghiarizare a numelor. În anul 1881, în Ungaria a luat ființă Societatea Centrală de Maghiarizare a Numelor de Persoană, condusă de Telkes Simon. În anul 1898, președintele de atunci al acestei societăți, Telkes Simon, a publicat lucrarea *Hogy Magyarosítsuk A Vezetékneveket?* (Cum să maghiarizăm numele de familie?). În prima parte a lucrării este justificată necesitatea maghiarizării neamului. Așa cum prin botez omul devine creștin și câștigă drept de cetate în societatea creștină, la fel, prin maghiarizarea numelui, prin acest *botez național*, reușește persoana maghiară cu nume străin să fie acceptată definitiv în societatea maghiară, între adevărații fii ai națiunii. Se făceau recomandări cu privire la alegerea numelui: „să fie unguresc”, „să fie scurt”, „să sune bine ungurește”, „să se pronunțe frumos și corect pentru străini”, „noul nume să fie de așa natură încât să se știe că-i unguresc”, „să se evite acele prenume care se pot traduce sau modifica”.⁴⁴ Autorul înșiră o listă întreagă de nume care sunt reprezentative pentru maghiari. În matricole universitare, aproape toate numele românești apar în varianta maghiară, de exemplu, Adrian era Adoján, Beniamin-Benő, Grigore-Gergely, Alexandru-Sándor etc.

Prin urmare, în listele publicate apar foarte multe nume, pur maghiare la prima vedere, dar care printr-o verificare atentă s-au dovedit că reprezintă români. Tot așa apar și unele nume sârbizate, mai ales în Banat, păstrând în ele amintirea subordonării administrativ-religioase a românilor de Karlowitz, centrul Bisericii Ortodoxe din imperiu. În general, în asemenea situații, când numele este incert, am luat în considerare și originea geografică a celui în cauză și proveniența bursei, unde a urmat gimnaziul etc. Cu siguranță, o bursă „Gojdu”, „Romanțai”, „Șuluțiu” sau din Fondurile Grănicerești de la Năsăud o primea doar un român. În cazul celor care au studiat la Universitatea din Budapesta, unde am avut și cele mai multe incertitudini, am luat în considerare și calitatea studentului de membru al Societății „Petru Maior”. Dar de cele mai multe ori am pornit de la listele cu bursierii fundațiilor românești pe care le-am confruntat cu listele de studenți publicate în Anuarul Universității din Budapesta.

Multe situații confuze sunt generate de documente școlare. De exemplu, în *Analele Fundațiunii lui Gozsdu*, un student figurează ca bursier la Budapesta, la Facultatea de Drept, dar concret el era student la Bratislava, Oradea sau Cluj, sau niciunde, în respectivelor an universitar el amânându-și începerea studiilor. Locul nașterii poate crea probleme de identificare. În reconstituiri noastre, acolo unde nu s-a păstrat matricola, am reținut localitatea declarată de solicitantul bursei de la diversele fundații. Este posibil ca la locul de naștere să figureze localitatea de domiciliu a studentului în momentul adresării cererii pentru obținerea bursei, o situație pe care, prin verificări suplimentare și confruntări și cu alte surse, am încercat să o evităm, dar totuși nu sunt excluse și unele erori. Este posibil să se fi strecurat

⁴⁴ Telkes Simon, *Hogy magyarosítsuk a vezetéknéveket?*, Budapesta, 1898, p. 9.

erori chiar în listele nominale de studenți, printre cei reținuți de noi ca români să figureze și sârbi, unguri, ruteni. În cele mai multe cazuri când am avut rezerve privind identitatea respectivului student, am adăugat și semnul întrebării la poziția respectivă. Suntem convingși că se pot întâlni și unele omisiuni, iar unii români care în perioada 1867-1918 au studiat la instituțiile de învățământ superior din Slovacia, Ungaria și Transilvania și să nu figureze în reconstituirile noastre sau să nu figureze cu toți anii de studiu. O situație posibilă, deoarece practic anii de studiu ai studentului erau consemnați pe semestre, în matricole separate, la care se adăugau documentele școlare cu examenele de licență și doctorat, pe care nu le-am avut la dispoziție de fiecare dată. O fișă individuală a perioadei de studiu se compune din 8-12 consemnări în matricole și alte documente școlare. Intervenea apoi mobilitatea foarte mare în cazul multor studenți, care parcurgeau primul semestru la o universitate, iar al doilea la o altă universitate, sau se mutau chiar în timpul aceluiași semestru. Erau apoi numeroase cazuri când, din diferite motive, unii studenți își întrerupeau studiile, revenind după unu-doi-cinci ani sau chiar după mai mulți ani la facultate, uneori reînscriindu-se la o altă facultate sau universitate. Mai adăugăm și faptul că am întâlnit sute de cazuri când numele unei persoane (unui student) a apărut transcris diferit în matricole sau în alte documente școlare de la instituțiile frecventate: Pop = Pap = Papp, Suci = Szücs = Szöcs etc.

Dificultăți apar și în stabilirea condiției sociale a familiei. În cererile pentru burse, cu toate că erau atașate și documente privind starea materială a familiei, solicitanții accentuau greutățile familiei, minimalizând veniturile. Din evaluarea ocupației părinților la 3 250 de studenți care au studiat la instituțiile de învățământ din Ungaria istorică în perioada dualismului, rezultă că 25,93 % proveneau din familii de agricultori.⁴⁵ Dar nu știm care era suprafața de pământ care le conferea această calitate. O gospodărie țărănească putea avea 5 sau 50 de iugăre. Într-adevăr, în matricole era consemnată și categoria de mare proprietar, dar nu de fiecare dată avem asemenea mențiuni. În două documente școlare, studentul își schimbă declarația de avere, „proprietar” sau „mare proprietar”. Într-un lexicon al elitelor din perioada interbelică, realizat pe baza propriilor declarații, multe personalități au declarat o altă condiție socială a părinților, mult îmbunătățită față de starea materială, averea declarată în documentele școlare sau în cererile pentru burse din anii studenției.⁴⁶

Indiscutabil, în reconstituirile istorice nu putem opera cu valori absolute. În cazul ocupației părinților, s-au consemnat și profesii care astăzi nu mai sunt relevante. Avem însă certitudinea că, exceptând unele mici erori care s-au putut strecura, sau lacune determinate de posibilitățile reale de documentare, cercetările privind peregrinația academică a studenților reprezintă un capitol important privind nașterea societății moderne în cazul românilor, ca de altfel a tuturor popoarelor din Europa Centrală și de Est.

⁴⁵ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești*, p. 219

⁴⁶ *Ki kicsoda = Ki kicsoda? Az Erdélyi és bánzági közéleti lexikonja*, ed. Damó Jenő, Timișoara-Arad, A „Lexika” Kiadóválalat, 1931.

MIHAIL BEJAN, THE FIRST ROMANIAN TRANSLATOR OF *THE CHRONICLE OF KING BÉLA'S ANONYMOUS NOTARY*

Constantin-Tufan STAN*

Abstract: The royal notary Mihail Bejan (November 5, 1838, Gurbediu, Bihor County – March 31, 1908, Lugoj), son of Gheorghe, Orthodox priest in the Bihor village Sârbi, near Oradea, may have been the last link of an old noble family which, starting with the 14th century, ruled the domain of Belinț over several centuries. During his student years, spent at the Faculty of Law of the University of Pest (he completed his high school studies in Oradea, where he was a colleague of Iosif Vulcan), Mihail Bejan was among the initiators of the “Petru Maior” Academic Society. M. Bejan manifested his political vocation between 1872 and 1875, as a government deputy in the Budapest Diet. The notary-scholar from Lugoj was fully involved in the cultural life of his hometown, characterized by exemplary ethnic and religious interference.

The identification, by Mihail Bejan, in 1903, of a wooden board inscribed on both sides with biblical images and texts in Slavonic and Romanian languages (with Cyrillic characters), described and commented in detail, together with Valeriu Braniște (the one who called the woodcut *Tabla de la Lugoj – The Tablet from Lugoj*), in several issues of the “Drapelul”, triggered a passionate historical and linguistic dispute.

The most important cultural achievement is the elaboration of the first translation into Romanian the original text, written in Latin (found in the Library of the Imperial Family in Vienna), of the capital work for Romanian historiography: *The Chronicle of King Béla's Anonymous Notary. Facts of the Hungarians / Chronicon Anonymi Belae Regis Notarii. Gesta Hungarorum* (Archdiocesan Printing House, Sibiu, 1899).

Keywords: Mihail Bejan, Lugoj, “Petru Maior” Academic Society, *Tabla de la Lugoj*, *Gesta Hungarorum*

After the fall of the city of Moscopole (1788), a number of Aromanian (Macedo-Romanian) merchants, including ascendants of the Athanasievici family, settled in Banat, their prospering financial situation allowing them to buy property, obtain noble titles and get involved in the cultural, political and religious life, through which they contributed to the process of emancipation of the Romanian population in this region. Among these families of Aromanian merchants were also brothers Constantin and Naum Popovici (nicknamed Mocioni), owners of the Foeni estate, Pavel Ioanovici Caliva and his son Gheorghe Ioanovici, with merits in the church and political field

* Doctor in musicology from the “Gheorghe Dima” Academy of Music in Cluj-Napoca, member of the Union of Composers and Musicologists in Romania; e-mail: c.tufan.stan@gmail.com

(with domains in Dulau and Valea Mare, in Caraș County), brothers Chiril and Cristofor Naco (owners of the Sânnicolau Mare estate, where they saved the famous treasure), Crăciun-Karácsony (his descendants will later acquire the Banloc and Partoș domains), brothers Atanasie and Constantin Grabovschi, metropolitan uncles Andrei Șaguna, et al.¹ (see “Morisena”, Cenad, II, 4/2016, 35-43).

One of the prominent personalities of the public life in Lugoj at the end of the 18th century was Constantin Athanasievici, Greek-Oriental archpriest of Lugoj between 1779 and 1802, deputy in the Illyrian Congress, assessor of the Judicial Board in Caraș County, descendant of a certain At(h)anasie Tițu, Macedonian merchant ennobled through the buying of the Valeapai estate. In 1804, C. Athanasievici was ennobled by a decree signed by Emperor Francis II, for “the faith and faithful service [...] which he showed on every occasion and more vigorously during his twenty years of zealous pastoral activity, not only as a presbyter, but also because through his care, zeal and unceasing co-operation trivial schools were established”.² The text of the decree also mentioned an episode of bravery which took place in 1797, when, through his diligence, “with the undoubted contempt for his life and extraordinary dexterity”, the archpriest of Lugoj released two county magistrates, who had been abducted by a band of robbers (see Decree of ennoblement, signed by Emperor Francis II, written in Latin, translated into Romanian by the canon Nicolae Muntean – the collection of architect Mihai Angelo Bejan, Bucharest). According to the customs, the brave inhabitant of Caraș County, admitted in the “Assembly and the true number of nobles of old and undoubted origin of our Hungarian Kingdom and annexed parts, [...] to enjoy those graces, honors, concessions, privileges, liberties, rights, prerogatives and exemptions”, was awarded a noble coat of arms and the imperial seal.

Constantin Athanasievici was also an ardent supporter of the education in Lugoj. The first attempts to institutionalize education in Lugoj took place in 1718, when the Roman Catholic bishop of Timisoara sent two minor monks to Lugoj. Öffentliches Gymnasium, established as a type of medieval school (Latin grammar school), had at first four grammar classes, then, in 1842, became a complete secondary school with six classes.³ On September 30, 1822, by the decision with no. 1,854 of the Congregation of the County University, at the proposal of Baron Venkheim, a school with instruction in Hungarian language was established, and on December 10, 1823,

¹ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului* [Monograph of the Metropolitan Church of Banat], Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, p.128-129; Cf. Constantin-Tufan Stan, *Mihail Bejan – autorul primei traduceri în limba română a „Cronicii notarului anonim al regelui Béla”* [Mihail Bejan – author of the first Romanian translation of “The Chronicle of the Anonymous Notary of King Béla”], Editura Eurostampa, Timișoara, 2012.

² According to the text of the Diploma, Constantin Athanasievici, his wife and children, “together with their heirs and descendants of both sexes”, were registered in the “Assembly of the true nobles of his county, in the Catalog of Guild Nobles, under no. Protocol 1411, by jury ss Adalbert Makai, ordained notary, to the named Caras County” (cf. Stan, *Mihail Bejan – autorul primei traduceri în limba română...*).

³ Dr. Vasile Lohan, *Istoricul Liceului „Coriolan Brediceanu”, Anuarul III al Liceului „Coriolan Brediceanu” din Lugoj pe anul școlar 1921-1922* [Historian of the “Coriolan Brediceanu” High School, in the Yearbook III of the “Coriolan Brediceanu” High School from Lugoj for the school year 1921-1922], Tipografia Națională, Lugoj, 1922.

Baziliu Petrovici, vice-committee of Caraș County, proposed the founding of a Latin Grammar School for young scholars from Lugoj, the decision being obtained through the perseverance of the district judges, the director of the district schools, Ioan Mihuțiu, and the archpriest Athanasievici (“Desceptarea”, Lugoj, I, 46, 1880, 193-194, and I, 47, 1880, 197-198: *Lugoj Gymnasium*).

Ștefan Athanasievici, one of his sons, who became archpriest of Lugoj between 1802 and 1847 (after an internship in Caransebeș), was co-signer, in 1807, of the Majestic Appeal, together with the priests Dimitrie Țichindeal (Becicherecu Mic), Petre Popovici (Bocșa) and George Petrovici, the archpriest of Belint, the initiator of the petition submitted to Emperor Francis II. It was this priest from Lugoj who fulfilled the old wish of the Lugoj people, the acquisition of the “singing philharmonic” (reading music notes for singing, polyphonic singing, according to the guidonic notation system and the principles of tonal harmony), a wish that became reality on November 24, 1840, when the Public Assembly, chaired by Archpriest Ștefan Athanasievici, decided to send to Timisoara a group of ten singers (boys and adults), to be initiated by Moritz Pfeiffer, the dome's chaplain, in exchange for a remuneration of 200 florins. The first liturgy offered to the faithful of Lugoj, after the episode of the Timisoara instruction, was celebrated on the occasion of the Holy Easter of 1841, under the leadership of George Ghina. “Since then, on all major holidays, the choir has sung by reading music notes, to comfort the soul and to raise the piety of Christians.”⁴ Beyond the fruitful preoccupations put at the service of liturgical singing and the creation of the premises for the establishment of the future Romanian Reunion of Songs and Music, Ștefan Athanasievici can be blamed for his involvement in the pronouncing and applying the sentence aimed at members of the “Constitution”, the secret society of the Lugoj Romanians (1831-1834), in line with similar socio-political movements in Europe, which foreshadowed the revolutionary movements of 1848. He was the main accuser in the lawsuit against the members of the Society, which led to the conviction of the orthodox deacon Ștefan Berceanu, “who was brought to criminal trial and, for 3 years, along with his infants, suffered bitter days, begging for food and clothing from the people, until, by the sentence of the reg. not long ago, although with great difficulty, was acquitted”. The conflict with the hierarchs of the Greek-Oriental church in Lugoj determined Ștefan Berceanu to lay the foundations of the Greek-Catholic parish in Lugoj.⁵

⁴ Coriolan Brediceanu, *Date și reminiscențe pentru istoria Reuniunii Române de Cântări și Muzică din Lugoj*, culese și scrise de Coriolan Brediceanu, fost membru activ al Reuniunii [*Data and reminiscences for the history of the Romanian Reunion of Songs and Music from Lugoj, collected and written by Coriolan Brediceanu, former active member of the Reunion*], Tipografia Ioan Florea, 1900, Lugoj; Cf. Constantin-Tufan Stan, *De la Reuniunea Română de Cântări și Muzică la Corul „Ion Vidu”, 1810-2010. 200 de ani de cânt coral românesc la Lugoj* [*From the Romanian Reunion of Songs and Music to the “Ion Vidu” Choir, 1810-2010. 200 years of Romanian choral singing in Lugoj*], Eurostampa, Timișoara, 2010, p.28.

⁵ Ioan Boroș, *Constituția. Societate secretă română în Lugoj. 1830-1834* [*Constitution. Romanian secret society in Lugoj. 1830-1834*], Tipografia „Minerva”, Gheorghe Țăran, Lugoj; I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei...*, p.171.

The royal notary Mihail Bejan (November 5, 1838, Gurbediu, Bihor County – March 31, 1908, Lugoj), son of Gheorghe, Orthodox priest in the Bihor village Sârbi, near Oradea, may have been (future genealogical investigations will probably clarify some uncertainties in this regard) the last link of an old noble family which, starting with the 14th century (with documentary records in 1468 and 1481), ruled the domain of Belinț over several centuries.⁶ In 1598, following the order issued a year before by Prince Sigismund Báthory, the Bejan family was put in possession, by the prince's donation, of the villages of Ohaba, Belinț, Jabăr and Ficătar, settlements over which the old family had exercised ownership long before. Towards the end of the 17th century, the name of the Bejan family is no longer found in official documents. A possible descendent can be found only during the Russo-Austro-Turkish War (1735-1739), in the person of General Bejan de Jabăr, of Croatian origin, in the service of the Austrian imperial army (see Sofia Athanasievici, *Familiengeschichte Besan und Athanasievici*, typescript, the collection of arch. Mihai Angelo Bejan).

Mihail Bejan was related to the Athanasievici family through his wife, Livia, great-granddaughter of the former archpriest of Lugoj, Constantin Athanasievici. Livia's mother, Terezia, was one of the daughters of Constantin Gruici, former priest in the Belinț tract, between 1829 and 1837, and archpriest between 1838-1871, fighter for the emancipation of the Romanian Orthodox Church under the jurisdiction of the Serbian church, both scholar and collaborator of Andrei Mocioni and Vincențiu Babeș.⁷

During his student years, spent at the Faculty of Law of the University of Pest (he completed his high school studies in Oradea, where he was a colleague of Iosif Vulcan), Mihail Bejan was among the initiators of the founding of the “Petru Maior” Academic Society. In an evocation published in “Viitorul” (Budapest, 28, 1884, 2-3: *Jubilee Reminiscences*), the author, signing under the pseudonym Bihoreanul, sketches a brief portrait of M. Bejan in the first years spent in the Hungarian metropolis:

Iosif Vulcan spoke a very poor Romanian when he came to Budapest (1859), but later he became the most active Romanian writer and journalist; Mihai Besan, in Budapest, had learned Romanian from the ground up and then wrote fulminating political articles for «Concordia», «Romanian Telegraph» and «Romanian Aurora»; together with Titu Hașeg and Partenie Cosma he also studied in French.

On February 9, 1862, the Romanian doctoral students in law from Pesta entrusted Iosif Vulcan, the de facto president of the Society, together with a committee that included Mihail Bejan, Iosif Illovcis, Teodor Man, Ion Iovița, Ioan Mihali (future protofisc of Maramureș) and others, with the mission of drafting the statutes of the society. Teodor Man was the one who proposed the name of the

⁶ Ioachim Miloia, *Raport istoric, Anchetă monografică în comuna Belinț* [Historical report, in Monographic survey in Belinț], Tipografia Românească, Timișoara, 1938, p.30-35.

⁷ A priest of pious memory from Belinț, Constantin Gruici is the author of some sermons, handwritten in Cyrillic characters, in an “exquisite” Romanian language, and of several poems that remained unpublished (cf. *Ibidem*).

Society, M. Bejan being in charge of drafting “the plea addressed to the rector of the University”, Konek, with the help of the academic senate, and that was later submitted for approval to the Lieutenant of Buda. Although ten years would pass until the application of the resolution accepting the statutes, the Company continued its activity. The main merit in the establishment of the Romanian students' society belonged to Atanasie Marian Marienescu, “the enlivening spirit of the Romanians”, Ioan Maniu (future judge at the Court from Zalău) and Partenie Cosma (first elected president). The young Romanian intellectuals met at the “Carol” cafe in Domnească street (named, in 1888, Principelui de Coroană street), the social agreements taking place in the house of the parish priest Ioanichie Miculescu (“Familia”, Oradea Mare, XXIV, 33, 1888, 382, 383: Societatea “Petru Maior”, și XXIV, 36, 1888, 419).⁸ In 1863, in Pest, the first issue of the “Romanian Aurora” (“fiction sheet” taken as a model by Iosif Vulcan for the editing of the «Family», in 1865) was published. M. Bejan, an active member of The “Petru Maior” Academic Society, would be a consistent journalistic presence in the paper (along with Atanasie Marian Marienescu, Iulian Grozescu, Aron Densușianu, etc.). Starting with issue 9 he held the position of editor, contributing short stories, sketches, articles, reviews and notes that revealed “passion for literature, initiation in aesthetic issues”, being received as a journalist with a “critical vocation” among the contributors of the new periodical.⁹ The young notary from Lugoj would also contribute short stories to the pages of the periodical “Concordia”, and collections of literary folklore to “Albina” (*Ibidem*, 69-70), a periodical in which he also published historical articles (see *Caransebeș and the 14 communes on the military border*, in “Albina”, Pesta, IV, 96, 97 and 99, 1869). He was, at the same time, a fine observer of the musical life maintained by the Romanian youth in Budapest (see “Romanian concert and ball”, *Aurora Română*, Pesta, III, 5, 1865, 57-59, noted the contribution of the young composer, Ioan Iancu, son of the fiddler Nica Iancu-Iancovici from Lugoj, present with *Serenade*, orchestral opus).

At the General Assembly of ASTRA, held in Arad on December 27-28 (new style) 1866, Mihail Bejan (vicefiscal comitatens in Arad) was elected “fiscal” within the directorate of the Association for the year 1866/67 (in the committee of “official members”, under the presidency of Miron Românul), as it results from a notification made by Antoniu Mocioni, the first director of ASTRA Arad (see Timiș County Directorate of National Archives, Mihail Bejan Fund, no. 117, inv. 5406-5436, d. 1-6, cf. *Protocol of the General Assembly of ASTRA*, in “Albina”, Vienna, II, 13-120, 1867). From the protocol of a meeting of ASTRA Arad we find out that before settling in Lugoj, M. Bejan did an internship in Oravița, as an assessor at the Comitatus Tribunal of Caraș County.¹⁰ The notary from Lugoj was also an active member of the Romanian

⁸ cf. Maria Berényi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea* [*Romanian Culture in Budapest in the 19th Century*], 2000, Giula

⁹ Cf. *Dicționarul general al literaturii române* [*General Dictionary of Romanian Literature*], Editura Univers Enciclopedic, Academia Română, București, 2004, p.272.

¹⁰ The minutes of the meeting of ASTRA Arad, held on 25 March 1869, stated in paragraph 55: “on the agendas of the Lugoj collection, he abdicates from this mission and asks for the name of the new collector

Reading Reunion, according to a receipt in which the “settlement” of the fee is recorded in 1868, the year of Mihai Eminescu's arrival in Lugoj, with Mihail Pascaly's group (see Timiș County Directorate of National Archives, Mihail Bejan Fund).

Certain resultants of a remarkable musical education, practiced in private or in an institutionalized setting, under the aegis of general education institutions (denominational primary schools, secondary schools and high schools), in Lugoj were organized, starting with the winter of 1886, cycles of musical reunions (literary evenings, then musical and literary-musical evenings), later entitled “social conventions”, initiated, at first, by the members of the Romanian Reading Reunion, then, in the autumn of 1887, by the young intelligence (Intelighentia), grouped under the auspices of The Romanian Reunion of Songs and Music. Prompted by Elena Rădulescu, a remarkable pianist and one of the daughters of Constantin and Paulina Rădulescu, the young art lovers, but also vocal and instrumental performers, formed a “provisional” society of the young ladies from Lugoj, known as the Society of Young Ladies (“Family”, Oradea Mare, XXIV, 12, 1888, 138-139: *Literary and musical evenings in Lugoș*). The social evenings, which occasioned the meetings of bourgeois and aristocratic families from Lugoj, were organized at the end of each week and enjoyed a large participation: Mrs. C. Brediceanu, A. Șerban, R. Peștean, I. Gurguț, Dr. Cornelia Ianculescu, Emilia Cosgaria, Sidonia Maior, Alma Maior, Lucia and Laura Vlad, S. Stefani, Teodora Nedelcu, E. Teodori, S. Popovici, S. Barbu, Sofia Florescu, M. Wiltschek, G. Paraschievici, and Messrs. C. Brediceanu, D. Florescu, G. Dobrin, brothers Tiberiu and Caius Brediceanu (actors and piano, respectively violin performers), A. Oprea, A. Palco, N. Proștean, A. Cosgaria, S. Popoț, A. Peștean, A. Tuculia and others. The programs of the performances included musical productions (vocal and instrumental), recitations, dances, readings of original literary texts and theatrical performances. In this context, Mihail Bejan exhibited his musical talent during one of the soirees organized by the Romanian Reading Reunion, playing the *Banditenstreiche*, after the *Overture* of the same name by Franz von Suppé, on the violin, along with Cornelia Ianculescu, (“Family”, Oradea Mare, XXIV, 1, 1888, 10).

M. Bejan manifested his political vocation between 1872 and 1875, as a government deputy in the Budapest Diet (he ran in the Făget Electoral Circle, winning the electors' votes in front of Eugeniu Mocioni), together with Vincențiu Babeș, Traian Doda, Antoniu Mocioni, George Pop de Băsești and Alexandru Mocioni, his parliamentary diligences being mentioned by Teodor Păcățian in *The Golden Book*.¹¹

to be made known, in order to hand over the documents to him” (“Albina”, Vienna, IV, 30, 1869). M. Bejan had been appointed assessor at the Tribunal Comitatens in Lugoj in December 1868, at the proposal of Constantin Rădulescu, who, for personal reasons, had announced his retirement (“Albina”, Vienna, IV, 5, 1869). During his time in Oravița, his wife, Livia, handed to ASTRA Arad a handicraft object (a writing desk for ladies, with inlays decorated with bone slats), in order to support the lottery assortment that would be arranged for the Association's fund at the general assembly in May 1869. Rosa Hațeg (b. Todor), the wife of the Lugoj lawyer Titus Hațeg, also participated in the action of the Association.

¹¹ In an epistle sent from Sibiu on October 20, 1905, Teodor V. Păcățian promised Mihail Bejan that he would also send him volume III of the *Golden Book or the political-national struggles of the Romanians*

Mihail Bejan was among the organizers of the General Assembly of the Society for the Romanian Theater Fund (as chairman of the “arranging” committee, seconded by Dr. Ștefan Petrovici, secretary), whose works took place in Lugoj in 29-30 September, 1888. The vocal-instrumental concert that took place on the first day of the events occasioned the achievement of a true musical climax, through the evolution of his daughter, the pianist Cornelia Bejan (*Fantaisie-Improptu* by Chopin and *Tannhäuser* by Liszt/Wagner):

Miss Cornelia Bejan knows how to give the piece she performs its true artistic print. Both the pianos in the first piece and the fortes in the second one were performed admirably, and a burst of applause said that the listeners were delighted.

The plowmen's choirs, which performed on the second day of the Assembly, were also rewarded with prizes from the “private”, offered by Bishop Victor Mihali de Apșa, Mihail Bejan and Coriolan Brediceanu (“Familia”, Oradea Mare, XXIV, 39, 1888, 452-455: *Assembly in Lugoj of the Society for the Romanian Theater Fund – on September 29 and 30, 1888*). Cornelia Bejan had also performed on March 9/20, 1881, on the stage of the old City Theater (built by the rope maker Anton Liszka in 1835), at the recital of baritone Gheorghe Dima (when she performed, together with I. Czegka, *Lucrezia Borgia* by Donizetti, in a four-hand piano transcription by C. Czerny), together with the Romanian Reunion of Songs and Music, conducted by Iosif Czegka (*Schön Rohrtraut* by W.H. Veit, for male choir), in the company of another pianist, Elena Rădulescu, the future wife of lawyer George Dobrin (Liszt/Schubert's *Soirées de Vienne* waltz), and vocalist Cornelia Jivi. Gh. Dima, accompanied on the piano by Francisc Scherf jr, performed opuses by A. Rubinstein (*Asra*), R. Schumann (*The Two Grenadiers*), H. Esser (Ballad *The Curse of the Singer*), Gh. Scheletti (*Longing*), F. Holstein (*Das gefeite Hemd*) and C. Loewe (Ballad *Archibald Douglas*) (“Luminătorul”, Timișoara, II, 21, 1881, 2: *The concert of Mr. George Dima*, chronicle signed by Fabius Cunctator; “Desceptarea”, Lugoj, II, 11, 1881, 43).¹² The chronicler of the Timisoara periodical could not restrain his

under the Hungarian crown, “and in the next volume, with the printing of which I will start in January, your parliamentary activity will probably follow” (see Timiș County Directorate of National Archives, Mihail Bejan Fund). Being a government deputy (he did not represent the Romanian National Party in the Pest Diet), M. Bejan's political activity was controversial, provoking negative, even virulent reactions in the “Albina” periodical, where he was obstinately accused of pro-government activism.

¹² Gheorghe Dima stopped in Lugoj, at the invitation of the local intelligence, on his way to Germany, where he was to graduate from the Leipzig Academy of Music. The composer and baritone from Brasov was also present in Lugoj on January 6/19, 1902, together with his wife, Maria Dima-Bologa, and Dimitrie Popovici-Bayreuth, as a composer and pianist-accompanist. On that occasion, works by Mendelssohn-Bartholdy, Fr. Schubert, H. Wolf, C. Loewe, A. von Fielitz, Gh. Dima, R. Wagner, R. Schumann, Tchaikovsky, J. Brahms and G. Stephănescu were performed (“Drapelul”, Lugoj, I, 103, 1901, 4, and II, 4, 1902, 2). The last contact with the music-loving public from Lugoj took place in 1904, when Gh. Dima performed an extensive concert tour in several Banat localities: Arad, Timișoara, Caransebeș, Oravița, Reșița.

feelings of admiration for the promising appearance on the concert stage, as a debutante pianist, of Cornelia Bejan:

On this occasion, I acknowledge that the honourable Misses E. Rădulescu, C. Besan and C. Jivi delighted the entire audience with the precise and successful execution of the respective pieces exhibited in the above program; emphasizing, however, that Miss C. Besan appeared in public for the first time and still with such bravery that we are pleased to note that her fresh youth and short training time of only two years are not in any natural proportion to the progress manifested at this concert.

A laudatory chronicle was also published in “Familia” (Oradea Mare, XVII, 22, 1881, 133: *Dima Concert in Lugoj*):

Miss Rădulescu, this time, surprised us with the song by Schubert/Liszt, singing it by heart with a lot of confidence and pleasant interpretation for the audience, as well as the ingenious Miss Bésán, for the first time, a 10-year-old girl, her really cute «4 hands» playing with Master Czegka producing an unexpected surprise.

The pianist from Lugoj would later express her literary talent too, by publishing poems in German and translating from English into Romanian some texts inspired from the Greek mythology, her interpretations being published at the Heinrich Uhrmann Printing House in Timișoara.

A member of ASTRA Lugoj since 1896, the year of the affiliation of Banat with the Transylvanian association (August 15/27 – 16/28, Lugoj), Mihail Bejan became life member, at his request and as a result of the sums made available to the “arranging” committee of the memorable general assembly in Lugoj:

The organizing committee, set up to receive the general assembly of the Association [...], submits, through Messrs. Titu Hațeg and Dr. Isidor Pop, lawyers in Lugoj, on January 18 a.c. [1897], the following: [...] the declaration of Mr. Michail Beșan, notary public in Lugoj, was received, that he does not want to be refunded the amount of fl. 1000, which he had made available to the organizing committee to cover the preliminary expenses, he wishes, however, that amount to be considered as lifetime membership fee of the Association, in which sense the calculation of the cashier was rectified”. (“Transylvania”, Sibiu, XXVIII, V-VI, June-July 1897, 47)

Mihail Bejan, involved in organizing the general assembly of ASTRA in Lugoj, was part of the organizing team of the sixth section – “for the emulative arrangement of choirs” –, along with Coriolan Brediceanu, George Dobrin, George Popovici, Timotei Popovici, Virgil Thomici, Ioan Vidu et al. In the organizational committees of the Assembly was co-opted one of his sons, Dr. Corneliu Bejan (see *The program of the general assembly to be held by the Transylvanian Association for Literature and Culture of the Romanian People in Lugoj on 15/27 and 16/28 August 1896*, Diocesan, Caransebeș). The notary from Lugoj carried out a fruitful activity, put at the service of

ASTRA's ideals, in the years that followed the affiliation of Banat. Thus, in the first decade of the twentieth century, he donated to the ASTRA Museum in Sibiu 40 wares with historical explanations (see *The most spectacular donations to the Museum of the Association at the beginning of the twentieth century, in 150 years in 15 pages. ASTRA. Calendar Association 2011*, edited by ASTRA Association, ASTRA National Museum Complex, ASTRA County Library, Sibiu, p. 20; the image with some of the donated items is accompanied by a photograph, representing M. Bejan in his youth, identified in the personal anniversary album of Andrei Şaguna – 1871).

In 1901, M. Bejan, one of the first Romanian academics from Lugoj (“principal” professor at the Collegium Professorum et Civicum Universitatis Betliensis, an institution that inaugurated its courses in Lugoj on February 6, 1887 – according to an announcement published in the Hungarian press – being, probably, an extension of the old Bethlen College in Aiud), built the palace that bears his name. Designed by the Timișoara architect Carol Hart, the building (dedicated to “my revered wife Livia”, as it results from an inscription engraved on a wall inside the building) is decorated with a splendid baroque ornamentation and Masonic symbols. Architectural emblem of contemporary Lugoj, the building housed on the ground floor, in the pre- and interwar period, the cafe “Corso”, one of the most select places in Lugoj.

The notary-scholar from Lugoj was fully involved in the cultural life of his hometown (characterized by exemplary ethnic and religious interference), contributing to the establishment, in 1879, of the Hungarian language periodical “Krássói Lapok” (which became, in 1881, “Krássó -Szörényi Lapok”), the foundation of the Hungarian choral reunion (Lugosi Magyar Dalegyesület) and of the Casino, being also the first president of the Local Merchants Association. He contributed articles on historical topics to the periodical “Drapelul”, where he signed with the pseudonym Omega (see *The Field of Freedom in Lugoj – fugitive reflections*, in “Drapelul”, VII, 130, 1907, 1-2). His prodigious journalistic activity was also reflected in the numerous articles, studies, collections of literary folklore and customs published in “Speranța” (Arad), “Familia” – the periodical of Iosif Vulcan (information on the customs of Romanians at funerals were taken by S. Fl Marian in his monumental monograph, published under the auspices of the Romanian Academy), “Patria” (governmental political paper led by M. Bejan during 1871-1872), “Viitorul” and the Timisoara periodical “Dreptatea”. Under the same pseudonym, Omega, established over time, he published pages of short prose in “Familia”: *That's how it was!* (XXXV, 35, 1899, 414-415), *A flower in the cemetery* (XXXVI, 3, 1900, 31-32), *Grandmother's newspaper* (XXXVI, 20, 1900, 232-233), *After 5 years* (XXXVI, 8, 1900, 88, 90), *Irina's Last Letter* (XXXVII, 23, 1901, 273).

He maintained a rich correspondence (largely lost) with many personalities of the time: Dr. Sârcu from Petersburg, Dr. Weigand from Leipzig, Dr. Ion G. Sbiera¹³

¹³ In an epistle sent to Valeriu Braniște (dated Chernivtsi, February 8/21, 1905), Ion G. Sbiera, thanking him for sending the study on the Lugoj Tablet, discovered by Mihail Bejan, asked him to photograph the document and to send him, at his own expense, “a copy or two. I would like to publish it in the opus I am printing now, as a remnant proof of the persecution of the Romanian language in the thirteenth century

from Chernivtsi, Antoniu Mocioni, A. Maniu, Miron Românul, Iosif Popasu, Ioan Mețianu, G. Olteanu, E. Athanasievici, Patriciu Drăgălina, Teodor Păcățian, Emanuil Ungurianu and others. Professionally, Mihail Bejan elaborated and published one of the first popularization writings, in Romanian, of the notarial law in use in Caraș-Severin County (a real textbook, the first of its kind in Romanian), *Article of law XXXV since 1874. About the royal notaries public* (Alessandru Kocsi Printing House, Budapest, 1875), shortly after the Pest Diet had legislated the establishment of the institution of notaries public. Published in a trilingual edition (Romanian, Hungarian and German), the brochure was prepared by a team that also included Dem. Bonciu from Arad (coordinator) and Dr. Aurel Maniu from Oravița (see “Albina”, Pesta, X, 47, 1875). The text was resumed, in 1903, under the title *Teaching for the Romanian people about the law brought about the royal notaries public*, and in 1906: *Teaching about the laws regarding the royal notaries public*, a volume published in Sibiu.

On the church field, M. Bejan was involved in the cause of the establishment of a Greek-Oriental diocese in Timișoara, subscribing with important sums of money to the fund intended for the project. In an epistle sent on October 25, 1905, Emanuil Ungurianu expressed his feelings of satisfaction for the zeal with which M. Bejan dedicated himself to the accomplishment of the great desideratum:

You are kind enough to subscribe to the founding of the Romanian gr.-or. bishopric in Timișoara the amount of 1,000 cor.; from this amount, the rate of 200 cor., as the fifth part of the subscribed amount, falls for the current year; now that the settlement deadline is approaching, please kindly send me the sum of 100 cor. by post for the current year. [...] The postal receipt will serve as a receipt, and at the end of the year I will lithograph the list of contributions and send each taxpayer a copy, from which they will be convinced that the money sent has reached its destination. At the same time, I have the honour to invite you to a consultation in this case on Sunday, November 5 of this year, in the afternoon at 3 o'clock, in Timișoara, at the hotel «The Crown Prince»” (Timiș County Directorate of National Archives, Mihail Bejan Fund, d. 1-6).¹⁴

The identification, by Mihail Bejan, in 1903, of a wooden board inscribed, on both sides, with biblical images and texts in Slavonic and Romanian languages (with Cyrillic characters), described and commented in detail, together with Valeriu

until the cutting of the language of those who used it in the religious matters [...]. I hope you do me this favour, because it is to the benefit of the cause under whose flag the smart Romanians fought and are still fighting. Also, I would like to know who is that Mr. Mihai Bésán in whose possession the Tablet is now and how is the name Bejan pronounced: Bésán, Béjan or Bășan?” (Valeriu Braniște, *Correspondență, vol. III (1902-1910)* [*Correspondence, vol. III (1902-1910)*], Edition by Gheorghe Iancu and Valeria Căliman, Minerva Publishing House, Bucharest, p.68).

¹⁴ Mihail Bejan's patronage activity, put at the service of the Orthodox Church, manifested itself in 1876, when, after the great fire of 1842 that burned the old Orthodox church in Lugoj, he contributed, as chairman of the parish committee, to the financing of the painting of the icon of Saint Michael on the right tower of the holy church (see Ioan Stratan, Vasile Muntean, *Monumente istorice bisericești din Lugoj* [*Church historical monuments from Lugoj*, Preface by † Nicolae, Metropolitan of Banat], Prefață de † Nicolae, Mitropolitul Banatului, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981, p.126).

Braniște (the one who called the woodcut the *Tabla de la Lugoj* – The Tablet from Lugoj), in several issues of the “Drapelul” (from No. 124/1903 – *The Tablet from Lugoj. A precious literary-historical monument* – to No. 146/1903 – *The Tablet from Lugoj. Reflections on Mr. I. Popovici's article*), triggered a passionate historical and linguistic dispute. The assumptions and assertions of M. Bejan, theorized and amply argued by V. Braniste (the two scholars believed that they had discovered a document of capital importance for the history of the Romanian language, dating it to the middle of the 15th century), supported by the comments Dr. Petru Barbu, published in the “Foaia diecezană” and taken over in the columns of the “Drapelul”, received a sharp reply from Iosif Popovici, professor, at that time, at the department of Romanian language and literature of the University of Vienna (after a specialization in phonetics at the “Sorbonne”), which considered, with good reason, that the texts had been elaborated in the 17th-18th century.

*I kindly ask Mr. Braniste and Mr. Bésán to stop from illusory combinations, not to build theories on false knowledge and not to believe that the Tabla de la Lugoj is the first Romanian literary monument of «supreme importance». (“Luceafărul”, Budapest, II, 24, 1903, 400-402, article taken from “Drapelul”, Lugoj, III, 145, 1903, 1-3).*¹⁵

The most important cultural achievement, however, is the elaboration of the first translation into Romanian, after the original text written in Latin (found in the Library of the Imperial Family in Vienna), of a capital work for Romanian

¹⁵ Mihail Bejan's views on the content and significance of *The Lugoj Tablet* were set forth by V. Braniste in “Drapelul” (III, 126, 1903, 1-2, and III, 127, 1903, 1-2: *The Lugoj Tablet A precious literary-historical monument (opinion of Mr. Bésán)*. Iosif Popovici's remarks appeared in “Luceafărul” (II, 24, 1903, 400-402, III, 3, 1904, 85-86, III, 4, 1904, 98-100, and III, 5, 1904, 116- 117). Petru Barbu's interventions, published in the Caransebeș periodical “Foaia diecezană” (issues 50 and 51/1903), were taken over in the pages of “Drapelul” (III, 148, 1903, 1, and III, 152, 1903, 1-2). As a reaction to Petru Barbu's assertions, V. Braniste signed, in “Drapelul” (III, 148, 1903, 2), the article *Brâul Maicii Domnului. Reflections on Dr. P. Barbu's article on The Lugoj Tablet*. Some of the materials signed in “Drapelul” were published, in the same year, by V. Braniste, between the covers of a brochure: *Tabla de la Lugoj. A precious literary-historical monument* (Carol Traunfellner Printing House, Lugoj, 1903). The brochure was reissued in 2010. The erroneous transcription of the name of M. Bésán (*é* in Hungarian spelling reads *e* and not *ă* – the author of the edition probably confusing *é* with *ě*, which, indeed, according to the Romanian pre-war orthographic norms, reads – and *s* reads *ș*) generated a fatal mistake: the name of Mihail Bejan (Beșan), with the Hungarian orthographic variants Bésán, Besan (or Besanu, as the name of the Romanian folklorist and publicist appears in the General Dictionary of Romanian Literature – v. DGLR 2004 (AB), 70, 272), is rendered, wrongly, Băsan, able to induce a serious confusion among the literary historians who would take over the edition to which we make reference. The Byzantine scientist from Lugoj, Vasile V. Muntean tried, in his study *The Significance of a Woodcut from the 18th Century* (see Vasile V. Muntean, *Spiritualitate bizantină și românească [Byzantine and Romanian Spirituality]*, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, p.177-181), on the occasion of identifying the old Tablet (which is currently in the Collection of the Archdiocese Museum of Lugoj), a definitive settlement of the controversies related to the year of making the tablet – which had the function of a talisman –, certifying the year 1777, engraved, by the way, on one of the sides of the woodcut.

historiography: *The Chronicle of King Béla's Anonymous Notary. Deeds of the Hungarians / Chronicon Anonymi Belae Regis Notarii. Gesta Hungarorum* (Archdiocesan Printing House, Sibiu, 1899).¹⁶ The work, published in a bilingual Romanian-Latin edition (with an *Introduction* that probably belongs to Corneliu Diaconovich, who also assumes the presentation, in parallel, of the text in Latin and a rich bibliography in Hungarian, German and Romanian), seems to have been awarded by the Romanian Academy (the consulted sources are not conclusive). If the information comes true, M. Bejan can be considered one of the first scholars from Lugoj laureate of the highest scientific forum in the Romanian kingdom.¹⁷ The text of the precious translation was originally published, in the same year, in "Transylvania", the organ of the Association for Romanian Literature and Culture of the Romanian People. "Last year, the Association's own publishing house published two writings of great importance for our national history. Namely, *The Chronicle of the Anonymous Notary of King Béla* was published, the oldest and most precious source for the history of the Romanian people. It is truly inexplicable how such an important writing for our history, a writing around which an entire and very rich literature was created within all cult languages, could remain untranslated until now precisely in Romanian and thus inaccessible to wider circles

¹⁶ According to other opinions (Paul Lazăr Tonciulescu), the translation was made after the edition published in 1892, in Hungarian, by László Fejérpataki, corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences, the footnotes from the Lugoj scholar's edition belonging to the Hungarian academician. The explanations in the Introduction to the Bejan edition partly dispel some ambiguities: "Although Mr. Beșan's translation, according to the information taken from the most competent places, is completely faithful, we have been urged, in order to increase the value of our publication, to present, in parallel with the Romanian translation, the original Latin text, completed and annotated after a more recent edition of the Hungarian Academy". The Manuscript of the Chronicle had been submitted, in 1897, to the Diocesan Printing House and Bookstore from Caransebeș. In an address signed by Traian Bârză, the director of the institution, dated December 14, 1897, Mihail Bejan was notified about the reasons for the refusal to print his translation: "Spectavere Sir! With respect to the offer you have kindly made us regarding the printing and editing of the opus *Anonymi Belae Regis Notarii*, I come to inform you, with deep regret, that I have communicated the business with several competent gentlemen in question and all have agreed that the work of Your Spectavere is valuable, but only a few specialists would be interested in it and thus our printing house could not even cover its actual expenses".

¹⁷ The second translation of the Chronicle was made by the academician Gheorghe Popa-Lisseanu, in 1934, in *Fontes Historiae Daco-Romanorum*, vol. I, Bucharest, and the most recent one belongs to Paul Lazăr Tonciulescu (Miracol Publishing House, Bucharest, 1996), who, in the *Preface*, trying to dispel the contradictory opinions that persisted for decades in the Romanian historiography, argues the hypothesis that the author of the *Chronicle* is the notary of King Béla I of Hungary (1061-1063). The original chronicle had been lost, but a copy in Latin was identified in 1746 in the Library of the Imperial Family in Vienna, being transcribed and published for the first time by Johannes Georgius Schwandtner in 1765 in the *Scriptores Rerum Hungaricarum*. According to the most recent historiographical investigations, there is a possibility that the author of the chronicle is Paul, the bishop of Transylvania, the notary of King Béla III (see *Istoria Românilor*, vol. III, *Genezele românești*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită [*History of Romanians*, vol. III, *Romanian Genesis*, Second Edition, revised and added], Academia Română, Secția de Științe Istorice și Arheologice, Editura Enciclopedică, Bucharest, 2010, p. 242-246).

of our reading public” (“Transylvania”, Sibiu, the organ of the Association for Romanian Literature and Culture of the Romanian People, XXX, IV-V, 1899, 248).¹⁸

The resumption of the editing of M. Bejan's translation, in a separate volume, was recorded in the same issue of ASTRA's periodical:

Chronicon Anonymi Belae Regis Notarii. Gesta Hungarorum/Chronicle of the anonymous notary of King Béla. The deeds of the Hungarians, translated from Latin by Mihail Bejan, notary public reg. in Lugoj. Under this title appeared, in the Publishing House of the Association for Romanian Literature and Culture of the Romanian People, in a separate volume of 93 pages, 8°, the first Romanian translation of the oldest chronicle of Hungary, reproduced from «Transylvania» this year; parallel to the Latin text, completed and annotated after a more recent edition of the Hungarian Academy. [...] Apart from an interesting introduction, the brochure contains a facsimile of the first page of the chronicle (reproduced from the Romanian Encyclopedia), then the vast literature on Anonymus, in Latin, German, Hungarian and Romanian, which covers 11 pages.¹⁹ (Ibidem).

Perhaps the most relevant text sequence of *the Chronicle of the Anonymous Notary of King Béla* (whose authenticity is disputed within the Hungarian historiography), often quoted in literature, which attests to the existence of several Romanian voivodeships (duchies) at the arrival of the Hungarians, is represented by the meeting of the messengers of Duke Arpad, Usubuu and Velue, with Duke Menumorut, in the land of Bihor (*How they left against Bihor*, Bejan Edition, chap. XX, p. 45). The voivode of the Romanians, not impressed by the fame of Attila, the “scourge of God”, the ascendant of the Hungarian kings, firmly and with dignity refuses any territorial concession regarding the land inherited from his ancestor, a land that, by the “grace” of the emperor of Constantinople, “His lord”, no one can take away from him:

And the emissaries of Duke Arpad, Usubuu and Velue, navigating over the river Tisza in the port of Lucy and leaving this place, came to the fortress of Bihor; [greeted] Duke Menumorut and handed him the gifts sent by their duke. And, informing them of their commission from Duke Arpad, they demanded the land

¹⁸ The other writing referred to is *the Conscriptio of Bishop II Klein on the numerical and ecclesiastical condition of the Romanians in Transylvania in 1733*, “the oldest statistic of the Romanians [...], copied by the zealous librarian of the Association after a manuscript from the Brukenthal library” („Transilvania”, Sibiu, XXX, IV-V, 1899, 248, 279, 280). The translation of the notary Mihail Bejan (in the writings from the pre-war period, his name appears, in a Hungarianized spelling, in several variants: Bésan, Besanu, Beşan or Beján) was published, in series, in a bilingual version (in Latin and Romanian), with a consistent, unsigned *Introduction* (elaborated, probably, by Corneliu Diaconovich, the publication's director and ASTRA's first secretary; according to other sources, the author of the *Introduction* would be Nicolae Togan), accompanied by a rich bibliographic apparatus, with titles taken from specialized literature in Latin, Hungarian, German and Romanian, in “Transilvania”, Sibiu, XXX, I, 1899, 14-41 (with a facsimile of the original in Latin, located in Vienna), XXX, III, 1899, 72-165, and XXX, IV-V, 1899, 132-164. Other information about the priority of Mihail Bejan, in “Transilvania” (bulletin of cultural technique, Sibiu, 67, July-August 1936, 4, 242).

¹⁹ Cf. Stan, *Mihail Bejan – autorul primei traduceri...*

which I have named above. And Duke Menumorut received them kindly and, offering them various gifts, asked them on the third day to go home. To whom, however, he replied: «Tell Arpad, the Duke of Hungary, your lord: that we owe him, as a friend to his friend, in all that he lacks, for he is a guest and needs many, but the land that he held by our grace we shall never give away as long as we live [;] we were upset and that is why Duke Salanus gave him so much land, either out of love, as he says, or out of the fear that comes from doubt. But it is neither out of love nor out of fear that we do not give him this land, not even an inch, although he says he would be entitled to it. And his words do not disturb our hearts, in that he tells us that he is descendant from the vine of King Athila, who was called the scourge of God, who also, with a violent hand, snatched this land from my ancestor, but now, by the grace of my lord the king of Constantinople, no man can take it from my hand». And saying this, he let them go.

As it results from the text of the chronicle, the Hungarians encountered, during their expansionist adventure undertaken in the Transylvanian lands, a firm resistance from the local population, made up of *Blahi* (Romanians) and *Slavs*, under the voivode sceptres of Glad, Gelu and Menumorut. The unbridled desire to take control over the rich lands, watered by numerous running waters, and the gold dust and salt deposits, after a previous act of “cunning” espionage committed “according to the fox's tradition”, is caught by the anonymous chronicler in the head. XXV, *On the Wisdom of Tuhutum* (Bejan Edition, p. 51):

The above-mentioned Tuhutum, a very wise man, sent a cunning man, Ognand, to secretly spy on the riches of the land beyond the forest and on how its inhabitants are, and whether it would be possible to wage war against them. When, bypassing following the fox's tradition, he spied on the fruitfulness and goodness of the earth and on its inhabitants, as far as man's sight can go, he liked it beyond measure and returned to his lord with the greatest haste. And when he arrived, he spoke much to his master about the goodness of that land, that the land was watered with the best of the waters, whose name and use he said one by one, and that from their sand gold was gathered, and the gold of that land would be the best and that salt was extracted there, and the inhabitants of that land would be the most vile people in the whole world, because they are blahi [Romanians] and Slavs, because they have no other weapons than a bow and arrow, and their duke, Gelu, would be little steadfast and have no good soldiers and would not dare to oppose the bravery of the Hungarians, because he suffers much injustice from the Cumans and Picenates.

Mihail Bejan was one of the leading representatives of the Romanian university youth studying in Pest in the second half of the 19th century, contributing to the crystallization of some cultural institutions that played a beneficial role in coagulating the national feeling (“Petru Maior” Academic Society, the periodical “Aurora Română”), but also to the imposition of the national language and literature, still in the period of axiological accumulations and decantation. The activity of literary folklore collector, carried out under the

spiritual tutelage of Atanasie Marian Marienescu (see the newspaper “Albina”), the intensity of the journalistic approaches marked an important stage in the process of affirmation of the Romanian literature from Banat. Although his episodic parliamentary practice, as a government deputy in the Pest Diet, and later his involvement in founding some cultural institutions of the Lugoj Hungarians, attracted some critical reactions, sometimes expressed with virulent nuances in the Romanian press, M. Bejan later dedicated himself, plenarily, to generous cultural projects promoted or carried out by the Romanian intelligence from Lugoj: the manifestations of the Society for the Romanian Theatre Fund (Lugoj, 1888), the activity of the Romanian Reading Reunion, the establishment of the Banat ASTRA (1896), the diligences for the increase of a fund destined for the establishment of a Greek-oriental diocese in Timișoara and others. The circulation of the controversial *Tablet from Lugoj*, benefiting from the endorsement of Valeriu Braniște, contributed to the creation of an effervescent polemical spirit (which Iosif Popovici also joined, in the pages of “Luceafărul”), which impelled the linguistic debates on the age and the evolution of written Romanian language. By elaborating the first translation of *the Chronicle of the Anonymous Notary of King Béla* (Sibiu, 1899) into Romanian, the Lugoj scholar inscribed his name forever, in high regard, in the Romanian historiography.

*

Through an evocative text published in 1863 in “Aurora Română”, Mihail Bejan conveys detailed information about a historical moment: the unfolding of the first *Ruga Lugojeană* (1854), an event that has become traditional today, emblematic of the city's cultural vocation.

Ruga in Lugoj

It is known that the origin of a people can be known especially from its national costumes, games, songs and customs. In this lies a truth that cannot be denied, but if we examine in more detail the customs and games of a people who spoke and still speak the same language, who live more compactly, then we often find that in some lands it deviates from its games, songs and customs.

One of these special customs seems to me to be Ruga în Banat or, as they say among the Romanian border guards, Negee – which I did not notice anywhere among the Romanians in Hungary and which is a commendable tradition and worthy of imitation everywhere.

What is Ruga in Banat?

Ruga (the prayer) is a very cordial party, in celebration of the patron of the communal church or, as they say, of the patron saint of the church; this is a very old custom here, if we research its origins more deeply, we could derive it even from our ancestors in ancient Rome. On this holiday, especially in the villages, the people refrain for 2-3 days from any difficult work – friends go to friends, acquaintances to acquaintances and they all spend time cordially in honour of the day, but always between the shores of goodwill –, and the enemies find a good opportunity to examine

their enemies and to offer them a hand of reconciliation, in that belief that they would otherwise have harmed the patron of the church, from whom they can no longer expect support from God.

This celebration is always related to dances, in which young men and women take part, as well as old men and women.

I will not describe in more detail the celebration in the villages, but rather I will narrate its introduction and significance in Lugoj.

Until 1854, no such celebrations were held here, perhaps because there seemed to be more customs from the villages, but since 1854, the prayer of Lugoj has been famous throughout Banat. Acquaintance meet acquaintance but also strangers, the intelligence meet the people, the Romanians meet the non-Romanians, and they all spend time together until after midnight. But its greatest significance is that it is always united with a philanthropic purpose. Where have you heard or seen more philanthropic facts and worthy of all esteem as in Lugoj?! The curator of the Romanian church in Lugoj, Mr. Constantin Udrea, together with the reverend archpriest Ioan Marcu, deserve full gratitude for the introduction of this religious and national celebration, which – as mentioned above – before 1854, was known in Lugoj as a village party, but in 1854 it was celebrated for the first time in Lugoj, under the leadership of the two praised gentlemen. That this celebration should not only be a dull and ordinary everyday party, but a gathering with a beautiful purpose, the money that the public offered at the entrance, at their own pleasure, was destined for funding the setting of a church choir. In the present year, also under the leadership of the elders of the church, Ruga was held at the Assumption of the Blessed Virgin, the patron saint of the church, on August 15-16, but this time not for the church choir, but for another beautiful purpose, which gives enough proof about the noble heart of the Romanians from Lugoj; that is: half of the net income (170 fl. together) was destined to help the unfortunates of Lipova, who burned through the terrible fire in early August a.c., and the other half to help the poor here, deprived by the great drought of this year. The church community, remembering that the Lipovans, in 1842, when the church of Lugoj burned, donated an amount of 400 fl. for its restoring, now, as a sign of gratitude, increased the amount of 85 fl. with 115 and so an amount of 200 fl. is sent to the Lipovans, from Ruga Lugojului; and on the other hand, it was decided that the amount intended for the poor should be increased according to the circumstances.

These are so many striking facts about the ardent love of the people of Lugoj for the nation and religion, that the men who are at the head of beautiful and noble enterprises like these will find their laurel wreath in the gratitude of the Romanian people!

For the beautiful lady readers of the “Aurora” newspaper, I briefly describe the course of the prayer party, Ruga.

While in the morning and in the afternoon the divine service is held with the greatest solemnity, at which the whole population of Lugoj appears, after the end of the evening (vespers), around 4 o'clock in the afternoon, there are signs that announce the prayer, in honour of the celebration, and then the general party begins immediately in the church cemetery; the musicians sing the most pleasant dance music – it is important that the dance, because the feast is connected to the church, is always started by the head of the church of Lugoj, and the chosen Ms or Mrs from the crowd – and then continues old and young, following the good example, which then flows uninterruptedly until at about 4-5 o'clock in the morning. That's what happened now too.

The weather was pleasant, and everybody took part in the prayer until late in the morning. How beautiful it was to see here the wonderful harmony that reigned between the intelligence and the ordinary people! The ladies and the young girls from the higher class and who distinguish themselves from the common people, partly by culture, partly by dignity, had not retired to play in a corner with the daughters of the middle class. This is stark proof of the way of thinking of the fair sex here, because the ladies and the young girls of Lugoj do not want to claim through ambition, pride and haughtiness what they deserve: esteem and dignity - because pride was not, and it will never be a virtue!

The beautiful readers may wonder how anyone can dance uninterruptedly from 4 o'clock in the afternoon until 4 o'clock in the morning?!

What will they say if I tell them that the dancing, the day after the church's feast day, begins again and lasts uninterruptedly from 4 o'clock in the afternoon until 4 o'clock after midnight? Indeed, a party like this is enviable. Young men and young women, old men and old women dance together, proving that the Romanians are lively people and lovers of cordial parties, fact also proven at the Reunion of Romanian Ladies on August 1 and 9.

By the way, Reunion! In the brewery garden, where the dance reunion was held, I saw the most beautiful flowers. It could be seen at once that it was arranged by the ladies, for the most beautiful and pleasant flowers of Lugoj had been brought to the reunion and woven into a beautiful national crown. That's right, my beautiful ones! Every lady, every young lady was a living flower in the beautiful crown of the reunion, in which only intelligence took part, and because in the last issue of "Aurora" it is written about the reunion, I only remind you that the beauty and grace of the Lugoj women was not exceeded by any Romanian city yet. Shall I tell you who was chosen the queen of the ball? All who were present! For it would be difficult to choose one of them, without recognizing another one of a rare beauty, and so the reunion was this time, too, the gathering of all queens of the fair sex!

I end my writing with the desire that God Almighty should provide our nation with many brave Romanian women, enlivened by all that is beautiful and noble, such as the women from Lugoj!

HOMO OTTOMANICUS ORIENTALIS (FROM GREECE,
MOLDAVIA, WALLACHIA) VERSUS *HOMO*
OTTOMANICUS OCCIDENTALIS (FROM HUNGARY,
TRANSYLVANIA, RAGUSA): A HYPOTHESIS REGARDING
THE CULTURAL DEVELOPMENT GAPS BETWEEN THE
WESTERN-CHRISTIAN (CATHOLIC AND PROTESTANT)
AND EASTERN-CHRISTIAN (ORTHODOX) VASSAL
COMMUNITIES AND COUNTRIES OF THE OTTOMAN
EMPIRE

Bogdan BUCUR*

Abstract: What is essential and highly relevant for the debate we intend to have in this article is the European and Christian (non-Muslim) side of The Sublime Porte. In our demonstration, both *homo christianus orientalis* (from Wallachia, Moldavia, Greece) and *homo christianus occidentalis* (from Hungary, Transylvania and Ragusa) are seen as civilizational subdivision of *homo ottomanicus* and subjects of the Sultan in Constantinople. In this article we are interested in explaining the massive discrepancies between the way in which *homo christianus orientalis* on one hand, and *homo christianus occidentalis* on the other, were connected to modernity. For this reason, we chose to use the phrase *homo ottomanicus orientalis* when referring to *homo christianus orientalis* from the Ottoman countries and lands with an Orthodox tradition (Wallachia, Moldavia, Greece). Subsequently, we designated the phrase *homo ottomanicus occidentalis* for *homo christianus occidentalis* from the Ottoman countries and lands with a Catholic and Protestant tradition (Hungary, Transylvania and Ragusa). The problem of the Orthodox people from Eastern Europe is not essentially that they belonged, from a political point of view, to the *homo ottomanicus* species, but rather that they belonged, from a civilizational perspective, to the *homo christianus orientalis* species. Therefore, *homo ottomanicus orientalis* proved to be structurally different from *homo ottomanicus occidentalis* because only the Catholic and Protestant people – Hungarians, Transylvanians and Ragusans –, which were under the suzerainty of The Sublime Porte went through all the stages of modernization at the same time, just as those of Western Europe. Hungarians, Transylvanians and Ragusans – even though they were *homo ottomanicus* – belonged to the civilizational subdivision of *homo christianus occidentalis*, just like the Italians, French, English, Spanish, etc. people did. Thus, the fact that Hungarians,

* Assistant professor, National University of Political Studies and Public Administration, Faculty of Political Science, Department of Sociology, Bucharest; email: bucur@politice.ro

Transylvanians and Ragusans belonged to the *homo ottomanicus* species had no influence on their belonging to the civilizational subdivision of *homo christianus occidentalis*, because at that time the benefits of modernity were rather transmitted through the means of religion, than through those of politics. In the end, the religious denomination (Catholic or Protestant) played a much more important role in acceding to modernity than the geopolitical integration into *pax ottomanica*. We also intend to show that the Ottoman Empire had just a small part in the underdevelopment of Oriental Europe. Their Byzantine background was far more damaging for the Eastern societies.

Keywords: *homo ottomanicus*, *homo christianus*, Orient versus Occident, Gothic style, Renaissance style, Baroque style, Ottoman Greece, Ottoman Hungary, Ottoman Moldavia, Ottoman Wallachia, Ottoman Transylvania, Ottoman Ragusa

Around the 25th of March, 2021, while Greece was celebrating 200 years since the formal beginning of the Greek War of Independence of 1821, against the Ottoman Empire¹, the Embassy of Greece in Bucharest inaugurated a photography exhibition on the very fence which surrounds its quarters in Romania. The exhibition consisted of posters that reproduced the best-known paintings dedicated to the Greek Revolution of 1821.² Thus, in the spring of 2021, people passing by the Embassy had the chance to admire the exhibition entitled *The Resonance of the Greek Revolution of 1821 across Europe – European painters draw inspiration from the sacrifices of Greeks for Liberation*.³ Among the famous paintings reproduced for this temporary exhibition there were: *A klepht* (painting by the Italian painter Ludovico Lipparini, made in 1821), *Greece expiring on the Ruins of Missolonghi* (painting by the French painter Eugène Delacroix, made in 1826), *Nikolakis Mitropoulos raises the flag with the cross at Salona on Easter day 1821* (painting by the French painter Louis Dupré, made in 1827), *The Battle of the Acropolis* (painting by the French painter Nicolas Louis François Gosse, made in 1827), *The soldier's farewell*

¹ For more information about the Ottoman concept of empire, I frequently refer to in this article, see Einar Wigen, “Ottoman Concepts of Empire”, *Contributions to the History of Concepts*, vol. 8, no. 1, 2013, p.44-66, www.jstor.org/stable/43610931 (accessed May 10, 2021).

² Despite previous events – the first anti-Ottoman rebellion was started, on March 6, 1821, by the Greeks from Wallachia (province then under the Phanariot rule), and it was continued by the Greeks from the Peloponnese, who started the revolution on March 17, 1821 – however, the official start of the revolution was proclaimed, on March 25, 1821, at the monastery of Agia Lavra, by Metropolitan Germanos III of Old Patras, who blessed the Greek battle flag. That is why March 25 was set as the official anniversary of the Revolution of 1821 and is celebrated as the National Day of Greece. After more than a decade of armed confrontations and diplomatic negotiations (1821-1832), with the involvement of the great powers, Greece was finally recognized as an independent nation in May 1832. At the same time, to consolidate Greek statehood, the kingdom was proclaimed, and German Prince Otto Friedrich Ludwig von Bayern became King Otto I of Greece.

³ For more information about the paintings presented in this exhibition, see the official Facebook page of the Greek Embassy in Bucharest, <https://www.facebook.com/1867604610209839/posts/2580264918943801/?d=n> (accessed April 16, 2021).

(painting said to have been made by the English painter Philip Francis Stephanoff, undated), *Holocaust of Samothraki* (painting by the French painter François-Auguste Vinson, undated), *Greek Freedom Fighter with two Young Women and a Child* (painting by the Dutch-French painter Ary Scheffer, undated), *Scene from the Greek War of Independence* (painting by Henri-Léopold Lévy, undated), and a few others. Of course, these artworks represent nothing but a small selection made by the Greek diplomatic mission in Romania out of the paintings made by Western artists for the Greek Revolution of 1821.⁴

All these wonderful paintings and many others, which illustrate different chapters of the Greek War of Independence, fought by Greece against the Ottoman Empire (1821-1832), have in common the fact that academic realism is the style of painting and that they are painted by European painters. The essential question that must be asked is why the Greeks haven't created an artistic representation (not until the 19th century), of the greatest political accomplishment of their country in the modern age: the conquest of its independence. How can it be that until 1850, none of the Greeks painted the Revolution of 1821, the revolution the entire nation fought for with unimaginable heroism, for which, during The Second Siege of Missolonghi⁵, Lord Byron himself died?⁶ How can we explain the fact that the Greeks' golden dream (after the fall of Constantinople in 1453), which was regaining their independence and freedom from the Ottoman rule, after almost four centuries, is not represented by any painting made by a Greek painter until the first half of the 19th century? How can we explain the fact that the first paintings dedicated to their War of Independence were created as late as the 1850s?

⁴ Instead of the paintings selected by the Greek Embassy in Bucharest, previously named, other paintings, just as famous, could have been chosen just as well. For instance: *The Massacre at Chios* (painting by the French painter Eugène Delacroix, made in 1824), *The Combat of the Giaour and Hassan* (painting by the French painter Eugène Delacroix, made in 1826), *The Battle of Navarino* (painting by the French painter Ambroise Louis Garneray, made in 1827), *Greek boy defending his wounded father* (painting by the French-Dutch painter Ary Scheffer, made in 1827), *Episode of the Siege of Missolonghi* (painting by the French painter François-Émile de Lansac, made in 1827), *Alexander Ypsilantis crosses the Pruth* (painting by German painter Peter von Hess, made in 1827), *The Souliote Women* (painting by French-Dutch painter Ary Scheffer, made in 1827), *The Entry of King Othon of Greece in Athens* (painting by German painter Peter von Hess, made in 1839), *Death of Markos Botsaris* (painting by Italian painter Ludovico Lipparini, made in 1841) and many more.

⁵ For more information, see *The Second Siege of Missolonghi*, <https://historyweblog.com/2020/05/the-second-siege-of-missolonghi> (accessed April 15, 2021). In this article, one can also admire the famous painting *The Reception of Lord Byron at Missolonghi*, painted in 1861 by Theodoros Vryzakis on display at The National Art Gallery – Alexandros Soutzos Museum from Athens, <https://www.nationalgallery.gr/en/painting-permanent-exhibition/painting/the-years-of-othon-s-reign/history-painting/the-reception-of-lord-byron-at-missolonghi.html> (accessed April 15, 2021).

⁶ The death of Lord Byron at Missolonghi was artistically represented in 1826, by Flemish painter Joseph-Denis Odevaere, in the painting *Lord Byron on his Deathbed*, <https://www.artrenewal.org/artworks/lord-byron-on-his-death-and-173bed/joseph-denis-odevaere/25390> (accessed April 15, 2021). For more information, see *Lord Byron: The Romantic Poet Who Died for Greece*, <https://greekreporter.com/2018/04/19/lord-byron-the-romantic-poet-who-died-for-greece> (accessed April 15, 2021).

Given this context, we must signal the fact that no sooner than 1853, Theodoros Vryzakis⁷, surnamed *the painter of the Greek Revolution*, painted in Munich, not Athens, *The sortie of Messolonghi* and *The Exodus from Missolonghi*. Theodoros Vryzakis was the cofounder of the first school of academic painting, of Western influence, created in the capital of Bavaria, which broke the millennial tradition of hieratic Byzantine art. *The Munich School in Greek art* functioned between 1850-1918 and was heavily influenced by *The Royal Academy of Fine Arts of Munich*.⁸ The fact that the Hellenic school of modern art was created in Munich – and not Athens – is all because, after 1832, Prince Otto, the second son of King Louis I of Bavaria, became the monarch of Greece.⁹ Therefore, the origin of realist painting in Greece is entirely German. It is obvious that the dawn of modern art in Greece, specifically of European academic realism, happening as late as the second half of the 19th century, is due entirely to the fact that the Hellenistic world had freed itself relatively late of the Ottoman political influence and it had taken time for it to reconnect to the Western artistic standards.

While Greece – along with all the orthodox countries from Eastern Europe, except for Russia¹⁰, a country that had begun its modernizing process two centuries earlier, since the reforming reign of Tsar Peter the Great (1682-172) – abandoned the hieratic patterns of Byzantine art in the first half of the 19th century, in the West, the Byzantine artistic tradition had been broken five centuries earlier by Giotto di Bondone.¹¹ Thus, towards the end of the Middle Ages, around 1300, the Renaissance

⁷ For more information, see *Arts in Greece: Theodoros Vryzakis, the “painter of the Greek Revolution”*, <https://www.greeknewsagenda.gr/interviews/arts-in-greece/7432-vryzakis> (accessed April 15, 2021).

⁸ For more information, see *The so-called Munich School, and the Greek painting of the 19th century*, <https://useum.org/blog/so-called-Munich-School-and-Greek-painting-19th-century> (accessed April 15, 2021).

⁹ For more information, see *Otto, King of Greece*, <https://www.britannica.com/biography/Otto-king-of-Greece> (accessed April 15, 2021).

¹⁰ From an artistic point of view, observe the first Russian works of art, painted or engraved in the style called European academic realism, around 1710, under the influence of the Dutch school of painting, during the modernizing rule of tsar Peter the Great (1682-1725). Thus, the paintings of the Russian painter Ivan Nikitich Nikitin (1680-1742) should be noted: https://rusmuseumvrm.ru/reference/classifier/author/nikitin_ivan_nikitich/index.php?lang=en (accessed April 28, 2021). After receiving, before 1710, the first painting lessons from a Dutch master based in Moscow, Ivan Nikitin was sent to Florence and Venice., between 1716-1720, by Tsar Peter the Great, to learn the technique of academic realism. He became the favorite court painter of Tsar Peter the Great. Alexey Fyodorovich Zubov (1682-1750) – generation and artistic destiny mate of the painter Ivan Nikitin – learned to engrave from a Dutch master as well (before 1700) and under the influence of Tsar Peter the Great: <https://www.freeart.com/gallery/z/zubov/zubov.html> (accessed April 28, 2021). For more information on the modernization of Russia under the reforming rule of Tsar Peter the Great, see Lucian Ryszard Lewitter, “Peter the Great, Poland, and the Westernization of Russia”, *Journal of the History of Ideas*, vol. 19(4), 1958, p.493-506, doi:10.2307/2707919, www.jstor.org/stable/2707919 (accessed April 22, 2021).

¹¹ Nicknamed the “father of modern painting” and the “father of Renaissance art”, Giotto di Bondone was the first European artist to paint realistic figures, rather than stylized works of art, specific to the medieval and Byzantine period. For more information, see the article *Giotto, Italian painter*, <https://www.britannica.com/biography/Giotto-di-Bondone> (accessed April 15, 2021).

bloomed.¹² In less than 200 years it would encompass all Western societies, first the Catholic ones, then the Protestant ones. The Eastern border of the European Renaissance – during all historical eras [Pre-Renaissance (1300-1400), Early Renaissance (1400-1490) and High Renaissance (1490-1530)] – were the Dalmatic, Hungarian and Polish towns of Dubrovnik, Buda and Poznań.¹³ Even though during the Late Renaissance (Mannerism) (1530-1600), there were some shy influences beyond these geographical barriers, including the center and east of Europe, apart from a few almost unnoticeable exceptions, when looking at things from Occident to Orient, beyond the Dalmatic coast (including the Republic of Ragusa), beyond Poland (including Lithuania) and finally, beyond Hungary (including Transylvania), you would see the reign of the Byzantine civilization and the Ottoman rule.¹⁴

Therefore, which are the reasons behind this late connection of the Hellenistic world to Western civilization? This question (which applies to all Orthodox countries from Eastern Europe) is, of course, rather paradoxical when it comes to Greece, given that in Antiquity, Hellada gave birth to the Western civilization. Therefore, we may ask ourselves what was precisely the thing that separated none other than Greece from the Western world? In order to answer this question, we will try to formulate a fundamental, somewhat surprising hypothesis, in regards to the primordial cause that led to Greece's late modernization, which can be seen either as geopolitical (it concerns Greece's integration into *pax ottomanica*¹⁵ until 1821), or civilizational (it

¹² For more information, see the article *Renaissance, European history*, <https://www.britannica.com/event/Renaissance> (accessed April 15, 2021).

¹³ For more information, see *The map of the Renaissance Europe*, <http://www.tagdesignstudios.com/Teach/italhistfinal/Renaissance-early/Renaissance-early-Pages/Image0.html> (accessed April 15, 2021).

¹⁴ Although some European territories of Byzantine tradition (Albania, Kosovo, Bosnia and Herzegovina) were gradually Islamized, during the Ottoman expansion, in the Balkans, in the 14th and 15th centuries, however, all other European countries, which came to recognize the suzerainty of the Sublime Porte, managed to preserve their Christian religion, regardless of their legal status in the *pax ottomanica*: autonomous states [Orthodox (Wallachia, Moldavia, Georgia), Catholic and Protestant (Ragusa and Transylvania)] or pashaliks (Orthodox (Greece, Bulgaria, Serbia), Catholic and Protestant (Hungary)). For more information on the meeting points of Byzantine civilization and Ottoman statehood, see Speros Vryonis, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 23/24, 1969, p.251-308, doi:10.2307/1291294, www.jstor.org/stable/1291294 (accessed April 22, 2021).

¹⁵ *Pax ottomanica* is "a classical Ottoman imperial paradigm based on a hierarchical system of subordination along religious, class, and ethnic lines" (Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, vol. 107, no. 3, 2002, p. 768, www.jstor.org/stable/10.1086/532495, accessed April 28, 2021). It is a hierarchical system of countries and territories which have different types of relations of subordination (vassality) and dependence in regards to the sultan of Constantinople. They also have different degrees of political and administrative integration within the empire (from pashaliks to extended autonomy). Concerning the Christian territories and countries that were part of the *pax ottomanica*, we mainly refer to the Orthodox (Ottoman Greece), Catholic and Protestant (Ottoman Hungary) communities, with the status of pashalik, within Dar al-Islam, and, secondly, to the Orthodox countries (Wallachia and Moldavia), Catholic and Protestant countries (Ragusa and Transylvania), within *Dâr al-Sulh*, which had autonomy. In theory, the Ottoman imperial view of the world meant a permanent state of war (*jihad*) between *Dâr al-Islam* (the abode of Islam, where Islamic law obtains and the Muslims live under the law of Islam) and *Dâr al-Harb* (the abode of the infidels, where the infidels live outside the law of Islam and with which the Muslims are at war). Between these

concerns Greece's belonging to the Byzantine civilization until 1821). Therefore, which one bears the responsibility for the fact that Eastern Europe stayed behind: The Ottoman Empire (the suzerain political power) or the Byzantine civilization (the fundamental cultural values of these societies)? Our hypothesis, which we plan to demonstrate in this article, is that the responsibility for Greece's (and the rest of the orthodox countries, minus Russia) disconnection from the Western civilization until the first half of the 19th century goes to, mainly, the patterns of Byzantine civilization (which are deeply rooted), and not to the Ottoman political ones (which belong to a surface level). In order to understand if belonging politically to *pax ottomanica*, under the most rigid juridical regime (pashalik), is the primordial cause for Eastern Europe's late modernization, we will compare Greece (a country of Byzantine tradition) and the Pashalik of Buda (a Magyar society of Occidental tradition). There are no political, and no juridical differences between Ottoman Greece and Ottoman Hungary in regards to them belonging to *Dâr al-Islam*.¹⁶ The differences are only civilizational: Ottoman Greece was a Byzantine society (Orthodox), while Ottoman Hungary was an occidental one (a Catholic and Protestant society). We will also analyze, using comparison once more, the Christian countries with Oriental (Walachia and Moldavia¹⁷) and Occidental (Transylvania and Ragusa) traditions, which had a privileged juridical status: state autonomy and local administration.¹⁸ Also, in this case, we don't have any significant differences of political and juridical nature regarding Walachia, Moldavia, Transylvania and Ragusa and their belonging to *Dâr al-Sulh*.¹⁹ As a matter of fact, all these communities and Christian countries

two fundamentally dichotomous worlds, which were conflictual, there is another buffer zone, called *Dâr al-Sulh* (where the Muslims and non-Muslims live in peace). For more information about *Dâr al-Islam*, *Dâr al-Harb* and *Dâr al-Sulh*, see A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p.2-15, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648> (accessed May 10, 2021).

¹⁶ *Dâr al-Islam* denominates "Islamic territories where the *Shari'a* is enforced and the residing non-Muslims, *dhimmis*, were required to pay *jizya*, that is the poll tax, annually" [A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p. 40, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648>, accessed May 10, 2021].

¹⁷ The Romanian Principalities of Wallachia, Moldavia, and Transylvania were under Ottoman suzerainty, but maintained their autonomy, as it follows: the Principality of Wallachia (1396-1397, 1417-1861), the Principality of Moldavia (1456-1457, 1503-1861), the United Principalities of Moldavia and Wallachia (1862-1877), the Principality of Transylvania (1541-1688).

¹⁸ "Having implemented the *amân* system through the granting of *ahdnâmes* to the non-Muslim communities within its own world, by which the Christian and Jewish subjects of the Empire lived under their own laws and traditions, it was just one step further for the Ottomans to grant the same rights and privileges to those Christian states or communities which lay outside the Ottoman world" [A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p. 25, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648>, accessed May 10, 2021].

¹⁹ *Dâr al-Sulh* means "Ottoman vassal principalities and other tributary administrations". Often, these Christian states, vassals of the Ottoman Empire, such as Wallachia, Moldavia or Ragusa, had the right to appoint, in addition to those appointed by The Sublime Porte or other European powers, diplomatic

– no matter the population’s dominant religion (Orthodox, Catholic, Protestant) and the level of their administrative integration in the empire (be it pashalik or autonomous principality) – were indisputably subjects (although in different ways) of the Ottoman sultan.²⁰ Even though they ruled themselves, following their own customs and regulations, which were accepted by The Sublime Porte, the Christian countries and communities belonging to *pax ottomanica* were part of the imperial power system.²¹ In this regard all we have to do is observe the way (superior,

representatives, provided that their activities were in accordance to Ottoman interests. For example, agents appointed by the Moldavian-Wallachian princes in Germany, Poland, and Russia gathered and provided valuable information for the Ottoman Empire [A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p.41, 47-48, 115 și 125-126, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648>, accessed May 10, 2021].

²⁰ The subjection of the Christian states to the Sublime Porte and their integration into *pax ottomanica* meant providing the Sultan of Constantinople (as suzerain) with the following types of resources: political (continuing allegiance), financial (tribute) and military (assistance in case of war). Military assistance includes informative reports for The Sublime Porte from the Christian princes, who were vassals of the Ottoman sultan: “the princes of Wallachia, Moldavia and Dubrovnik regularly conveyed information about military and political developments in Europe, which they obtained through merchants, who traveled all around the continent. From the documents available in the Ottoman archives, we learn that any kind of military preparations by the enemy was reported to the Ottoman court. Sometimes the commanders of the frontier fortresses sent their own spies to pick up information about the enemy. The interpreters of the Imperial Chancery also transferred valuable information to the Sultans which they had obtained from foreign missions at the Porte. Through the reports from Ragusa, the Ottomans monitored Venetian and Spanish shipping in the Mediterranean” [A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p. 45, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648>, accessed May 10, 2021].

²¹ The fundamental principle on which the Ottoman imperial system of power was structured was the continued allegiance, due to its political center (represented by the Sultan of Constantinople), of the leaders of the communities and countries it included, which in turn had a wide local autonomy in the management of its own fields: “It is widely agreed that the Ottoman Empire was heavily influenced by the customary law and was respectful of local customs”. From an administrative point of view: “It is widely agreed that the Ottoman Empire was heavily influenced by the customary law and was respectful of local customs”. By “Ottoman imperial system of power” (a phrase we used earlier), we must understand: “a large composite polity linked to a central power by indirect rule”. The essential rule that governed the power dynamic between center and periphery was: “the imperial ruler exercises some military and fiscal control in each major segment of its imperial domain, but tolerates two major elements of indirect rule: 1) retention or establishment of particular, distinct compacts for the government of each segment; and 2) exercise of power through intermediaries who enjoy considerable autonomy within their own domains in return for the delivery of compliance, tribute, and military collaboration with the center”. Because the Ottoman Empire, just like previous empires, was not territorially defined, demarcated and consolidated”, the matter of local autonomy is, therefore, fundamental if we are to understand how the Ottoman stability functioned: “In imperial systems, there are intermediary rulers who are autonomous in their own domains. Though we see a strong political centre in the Ottoman Empire, it is widely acknowledged that the local and regional units enjoyed great autonomy so that it would not be wrong to characterize the Ottoman Empire as granting more autonomy than many of the empires known to us. This autonomy was not only granted to those non-Muslim subjects or principalities under the *amân* system or the *millet* system, but also to the Muslim provinces as well”. For more information on the Ottoman imperial system of power, see A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy:*

emphatic and self-sufficient) in which, during the Golden Age of cultural blooming and territorial growth of The Sublime Porte, under the rule of Süleyman the Magnificent, in a diplomatic letter from 1561 addressed to King Charles IX of France, the sultan presents all of his claims, titles and honors in regards to the ruling of the territories and countries that formed, at the time, an indissoluble unit – The Ottoman Empire:

*I, who am Sultan of the Sultans of East and West, fortunate lord of the domains of the Romans, Persians and Arabs, Hero of creation, Champion of the earth and time, Padishah and Sultan of the Mediterranean and the Black Sea, of the extolled Kaaba and Medina the illustrious and Jerusalem the noble, of the throne of Egypt and the province of Yemen, Aden and Sana'a, of Baghdad and Basra and Lahsa and Ctesiphon, of the lands of Algiers and Azerbaijan, of the regions of the Kipchaks and the lands of the Tartars, of Kurdistan and Luristan and all Rumelia, Anatolia and Karaman, of Wallachia and Moldavia and Hungary and many kingdoms and lands besides; Sultan Suleiman Khan, son of Sultan Selim Khan.*²²

In all of these countries and territories – including the Christian ones (Catholic, Protestant and Orthodox), which were under the suzerainty of The Sublime Porte, no matter their juridical regime (pashalik or autonomous) – lived, as a subject of the sultan, *homo ottomanicus*.²³ The fundamental problem is that *homo ottomanicus* has several civilizational subdivisions, in accordance with some variable and some constant traits regarding identity.²⁴ Therefore, *homo ottomanicus* manifests itself in multiple patterns of identity²⁵, which are related to religion (Muslim, Christian, Jewish), race (Caucasian, African, Mongoloid), gender (man,

Conventional or Unconventional?, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p.14-20, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648>, accessed May 9, 2021.

²² Einar Wigen, “Ottoman Concepts of Empire”, *Contributions to the History of Concepts*, vol. 8, no. 1, 2013, p.50-51, www.jstor.org/stable/43610931 (accessed May 5, 2021).

²³ For more information on the Ottoman legal understanding of statehood and citizenship, see: Lâle Can, Michael Christopher Low, Kent F. Schull, and Robert Zens, *The Subjects of Ottoman International Law*, Bloomington, Indiana [USA], Indiana University Press, 2020.

²⁴ For more information on the religious and ethnic communities of the Ottoman Empire, see Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *The American Historical Review*, vol. 107, no. 3, 2002, p.773-774, www.jstor.org/stable/10.1086/532495 (accessed April 29, 2021).

²⁵ “In the Ottoman Empire as in other imperial systems, we do not see a uniform collective identity such as that of nationality as seen in the nation-states of today. As a diverse system, it encompassed a variety of identity units. We certainly see a supreme identity, a loose universal identification that brought some degree of uniformity as expressed in the allegiance to the Sultan and Sublime Porte. These allegiances, together with identification with the Dynasty, formed a universal identity for all Ottoman subjects. On the other hand, we see multiple identities in terms of religion and ethnicity. Thus, people still identified themselves with the family, locality, city, *tariqats* (religious sects), tribes and villages. I fully agree with the formulation that the Ottoman imperial system was a cosmopolitan system combining both universality and locality” [A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p. 20, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648>, accessed May 9, 2021].

woman), ethnolinguistics (Arabic, Greek, Turkish, Kurdish, Serbian, Bulgarian, Moldavian-Wallachian, Jewish, Armenian), territory (place of birth and endurance), genealogy (the social and ethnolinguistic state of the ascendants), culture and education (degree of instruction), status (soldier, bureaucrat, clergyman, slave or simple taxpayer), occupation (public office or private activity), residence (rural or urban), income (rich or poor family), age (young or old).²⁶ *Homo ottomanicus* can have any combination of these traits, even though “a typical Ottoman was a man or a woman who was born in the Ottoman Empire and whose parents were Ottoman subjects, and who permanently resided in the Ottoman Empire”.²⁷ Nonetheless, the general rule that we must always keep in mind when we try to define the sultan’s subjects is that “ethnic, religious, dynastic, and geographic terms all have their limitations when used as adjectives to describe the peoples who resided within the boundaries of the Ottoman polity”.²⁸ Moreover, depending on the historical period – anterior or posterior in regards to the *Tanzimat Epoch*²⁹ – even the definition of concepts such as Ottoman subject, nationality and citizenship undertakes important amendments.³⁰

She or he could have had any of a number of skin colors, and could easily have had Central Asian facial characteristics (from the slanting eyes of the Mongols to

²⁶ Similarly, European Christian travelers to Ottoman lands “classified people by gender, ethnolinguistic identity, occupation, commune, locality, age, status, and association with the ‘state’ or the narrator’s own network of associates (or both)” [Palmira Brummett, “You Say ‘Classical’, I Say ‘Imperial’, Let’s Call the Whole Thing Off: Empire, Individual, and Encounter in Travel Narratives of the Ottoman Empire”, in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), “Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850”, *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p. 22, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399>, accessed May 8, 2021].

For more information on the constants and variables that structure the Ottoman identity patterns, in the period 1700–1850, see Maurits H. van den Boogert, “Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), “Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850”, *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p.9–20, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399>, accessed May 8, 2021.

²⁷ Maurits H. van den Boogert, “Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), “Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850”, *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p. 18, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399>, accessed May 8, 2021.

²⁸ Christine Isom-Verhaaren, “Was there Room in Rum for Corsairs?: Who Was an Ottoman in the Naval Forces of the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries?”, in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), “Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850”, *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p. 238, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399>, accessed May 9, 2021.

²⁹ The reforms initiated during the Tanzimat period aimed at reorganizing and modernizing the Ottoman Empire (1839–1876), following the European model. For more information about the *Tanzimat Epoch*, see Wajih Kawtharani, “The Ottoman Tanzimat and the Constitution”, *AlMuntaqa*, vol. 1, no. 1, 2018, p.51–65, www.jstor.org/stable/10.31430/almuntaqa.1.1.0051, accessed May 5, 2021.

³⁰ In order to find the answer to the question of “who is an Ottoman”, and more information about the legal criteria needed to establish belonging to the Ottoman state (during 1700–1850), see Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek, “Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850”, *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399>, accessed May 5, 2021.

the fair hair and blue eyes of the Abkhaze and the Georgians). At the same time it seems safe to say that his or her most distinguishing features would not have been South Asian, Southeast Asian, or East Asian. Our model Ottoman belonged to one of the Empire's many confessional groups and spoke at least one of the Empire's many languages as his or her mother tongue. "The" Ottoman also paid taxes to the imperial treasury. From the perspective of the Ottoman government, these were probably the most fundamental criteria – the constants that we set out to identify. Depending on the circumstances of individual Ottomans, a number of variables then formed additional layers of their identity. These ranged from their living environment (urban/rural) to professional affiliations and such private elements as sexuality. Only by describing and analyzing the lives of more individual Ottomans can we sketch out and fill in the Ottoman identity grid, which should bring us closer to understanding the complex nature of *homo ottomanicus*.³¹

Indisputably, "the Ottoman Empire was a composite polity with multilingual, multi-ethnic and multi-religious communities".³² Thus, *homo ottomanicus* has always incorporated multiple civilizational identities, which were very different. Out of all of these, at the base of social hierarchy we have the religious belief according to which *homo ottomanicus* means *homo islamicus*: "a [Turkish] Muslim resident in Ottoman domains".³³ At the same time, at the top of the social hierarchy, we have the imperial belief that *homo ottomanicus* "is a person who served the Ottoman state as a member of the ruling elite or askeri class, in return for which he received an income from the Sultan and was granted certain tax privileges".³⁴ Even though it does not concern our paper, we have to mention that this point of view – religious and imperial – on *homo ottomanicus* is an archetypal one for the countries under the

³¹ Maurits H. van den Boogert, "Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity", in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), "Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850", *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p.18–19, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399> (accessed May 8, 2021).

³² A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p. 3, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648> (accessed May 9, 2021).

³³ Palmira Brummett, "You Say 'Classical,' I Say 'Imperial,' Let's Call the Whole Thing Off: Empire, Individual, and Encounter in Travel Narratives of the Ottoman Empire", in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), "Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850", *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p. 22, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399> (accessed May 8, 2021).

³⁴ Fatih Yeşil, "How to be(come) an Ottoman at the End of the Eighteenth Century", in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), "Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850", *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p. 124, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399>, accessed May 8, 2021. In other words, "the 'true' Ottomans were the sultan's highest officials, who were mainly drawn from the devşirme and were educated in the palace: these favorites often received great rewards, but if they lost the sultan's regard they lost their power and positions" [Christine Isom-Verhaaren, "Was there Room in Rum for Corsairs?: Who Was an Ottoman in the Naval Forces of the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries?"; in Virginia H. Aksan and Veysel Şimşek (Guest Editors), "Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700–1850", *The Journal of Ottoman Studies*, no. 44, special issue, 2014, p. 238, <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/47399> (accessed May 9, 2021).

rule of the Sultan in Constantinople. However, “it is clear that the Ottoman Empire was not an orthodox Islamic state” (was not a *Shari’a* state).³⁵

What is essential and extremely relevant for our discussion is the European and non-Muslim side of The Sublime Porte. From this point of view *homo ottomanicus* also meant, subsidiary, *homo christianus orientalis* (for Wallachia, Moldavia, Georgia, Greece, Bulgaria and Serbia) and *homo christianus occidentalis* (for Hungary, Transylvania and Ragusa). In our demonstration, both *homo christianus orientalis* and *homo christianus occidentalis* are seen as subjects of the sultan, even though they lived according to their own laws and statutes, which were accepted by The Sublime Porte. In this article we are concerned with explaining the significant discrepancies (which appeared in the Ottoman Empire) between the modernisation of *homo christianus orientalis* and *homo christianus occidentalis* (both entities seen here as civilizational subdivision of *homo ottomanicus*). This is why we chose the phrase *homo ottomanicus orientalis* for *homo christianus orientalis* from the Ottoman countries and lands with an Orthodox tradition (Wallachia, Moldavia, Georgia, Greece, Bulgaria and Serbia). Similarly, we chose the phrase *homo ottomanicus occidentalis* for *homo christianus occidentalis* from the Ottoman countries and lands with a Catholic and Protestant tradition (Hungary, Transylvania and Ragusa). This is the only meaning given to these concepts (*homo ottomanicus orientalis* and *homo ottomanicus occidentalis*) in this article.

Therefore, the Greeks’ problem – which is equally that of Romanians, Georgians, Bulgarians and Serbs – is not that they belonged, from a political standpoint, to the *homo ottomanicus* species, but rather that they belonged, from a civilizational perspective, to the *homo christianus orientalis* species. Thus, *homo ottomanicus orientalis* was structurally different from *homo ottomanicus occidentalis* because only the Catholic and Protestant people – Hungarians, Transylvanians, Ragusans –, under the suzerainty of The Sublime Porte, went through all the stages of modernization at the same time as Western Europe. Hungarians, Transylvanians, Ragusans – even though they were *homo ottomanicus* – equally belonged to the civilizational subdivision of *homo christianus occidentalis*, just like the Italians, French, English, Spanish, etc. people did. Therefore, the fact that Hungarians, Transylvanians and Ragusans belonged to the *homo ottomanicus* species did not influence their belonging to the civilizational subdivision of *homo christianus occidentalis*, because at that time the gains of modernity were transmitted rather through confessional means, than through political ones. In conclusion, the religious denomination (Catholic or Protestant) played a much more important role in accessing modernity than the geopolitical belonging to *pax ottomanica*.

Returning to our discussion about modern painting in post-Ottoman Greece, we can note that the first half of the 19th century is when all Orthodox countries, with Byzantine heritage, became connected to the academic art of the West, the only

³⁵A. Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Basingstoke (Hampshire, UK) and New York (New York, USA), Palgrave Macmillan, 2004, p. 14, <https://www.palgrave.com/gp/book/9780333713648> (accessed May 9, 2021).

exception being Russia, which had already started this process two centuries before, under the rule of Peter the Great (1682-1725). In the Danubian Principalities, *Selfportrait* of Nicolae Polcovnicul³⁶ can be seen as the first modern painting (finished after 1800) of a Wallachian painter.³⁷ Freed from the formulaic constraints and the religious themes of Byzantine painting, the artistic style developed by Nicolae Polcovnicul (1788-1842) marks some significant progress for the evolution of Romanian modern painting.³⁸ During the first half of the 19th century, Ion Negulici (1812-1851) and Barbu Iscovescu (1816-1854) were some of the first Wallachian modernist painters.³⁹ *Church in Câmpulung* (unfinished painting, made in 1837, by Ion Negulici) is the first landscape in the history of Wallachian modern painting.⁴⁰ During the second half of the 19th century, once they returned home, after completing their studies in Western Europe, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare⁴¹ and Gheorghe Năstăseanu⁴² from Moldavia, and Theodor Aman⁴³ and Gheorghe Tattarescu⁴⁴ from Wallachia started the first Romanian schools of fine arts in Iași (1860), and Bucharest (1864). Among the first paintings of indisputable value from Romania's modern history, there are: *Portrait of Avram Iancu* (Barbu Iscovescu, 1849), *The Romanian Renaissance* (Gheorghe Tattarescu, 1850),

³⁶ For more information, see the article *Nicolae Polcovnicul (1788-1842)*, <https://adouavenire.wordpress.com/2017/05/09/nicolae-polcovnicul-1788-1842> (accessed May 12, 2021).

³⁷ Adrian-Silvan Ionescu, "Pictura și sculptura din Principatele Române și Regatul României: plastica de șevalet la începutul secolului XIX și formarea gustului artistic în Principatele Române", in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p. 138.

³⁸ For more information on the beginnings of modern art in the Danubian Principalities, see the following articles and chapters: *Pictura și sculptura din Principatele Române și Regatul României: plastica de șevalet la începutul secolului XIX și formarea gustului artistic în Principatele Române* [Adrian-Silvan Ionescu (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p.135-156], *Arta din România: primitivii picturii românești moderne* (<https://artistiromani.wordpress.com/2008/08/08/primitivii-picturii-romanesti-moderne-parte-a-doua>, accessed May 12, 2021).

³⁹ Adrian-Silvan Ionescu, "Pictura și sculptura din Principatele Române și Regatul României: plastica de șevalet la începutul secolului XIX și formarea gustului artistic în Principatele Române", in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p.149-151.

⁴⁰ Adrian-Silvan Ionescu, "Pictura și sculptura din Principatele Române și Regatul României: plastica de șevalet la începutul secolului XIX și formarea gustului artistic în Principatele Române", in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p. 150. For more information, see the article *Ion D. Negulici – pictor și revoluționar pașoptist*, http://www.histmuseumph.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=3976:ion-d-negulici-pictor-i-revoluionar-paoptist-&catid=39:stiri (accessed May 29, 2021).

⁴¹ For more information, see the article *Gheorghe Panaiteanu-Bardasare*, https://www.wikiwand.com/ro/Gheorghe_Panaiteanu-Bardasare (accessed May 12, 2021).

⁴² For more information, see the article *Gheorghe Năstăseanu*, https://www.wikiwand.com/ro/Gheorghe_Năstăseanu (accessed May 12, 2021).

⁴³ For more information, see the article *Theodor Aman*, https://www.wikiwand.com/ro/Theodor_Aman (accessed May 12, 2021).

⁴⁴ For more information, see the article *Gheorghe Tattarescu*, https://www.wikiwand.com/ro/Gheorghe_Tattarescu (accessed May 12, 2021).

Selfportrait (Theodor Aman, 1851), *Portrait of Nicolae Bălcescu* (Gheorghe Tattarescu, 1851), *Portrait of Alexandru Botez* (Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, 1851). Meanwhile, 500 years had passed since Giotto's death.

In Wallachia and Moldavia, all other visual arts (sculpture and architecture) are in a similar situation as painting. Before the 19th century, no artistic representation made in a European style is found in Danubian Principalities. There was no artistic manifestation, specific to the Romanesque, Gothic, Renaissance or Baroque styles, before the 19th century.

On the other hand, Ragusa, Transylvania and Hungary were perfectly synchronic with the Western artistic styles, starting with Gothic and Renaissance art. This while Ragusa and Transylvania had the same level of autonomy as Moldavia and Wallachia in the Ottoman Empire, and Hungary was a pashalik like Greece.

Between 1458-1808, the Republic of Ragusa was a vassal state of the Ottoman Empire and sent tribute to the sultan in Constantinople (just like the Romanian Principalities, even though it was a smaller amount and for a shorter period of time). Before it was integrated into *pax ottomanica*, Ragusa was a vassal to Venice (1205-1358), then to Hungary (1358-1458). Despite the suzerainty it accepted (Venetian, Hungarian, Ottoman), Ragusa constantly evolved as a civilization, in synchrony with Western Europe. Paradoxically, but almost simultaneously with Ragusa entering into *pax ottomanica*, Renaissance began in Dubrovnik, under Venetian influence. It is plain to see that, although the Republic of Ragusa belonged to *pax ottomanica* and to the Western civilization, these two extremely dichotomous political and cultural options could coexist in harmony, almost without interfering with each other. Not only did the Ottomans never interdict, nor limited any artistic, religious, culinary, vestimentary, architectural, scientific, technical displays, but they didn't even impose, through any kind of coercion, Oriental customs, in any of the lands they controlled and ruled, regardless of the juridical status of the province (autonomous or pashalik). The level of tolerance of The Sublime Porte in regards to the cultural traits of each of the communities and countries which were part of the empire was, in general, extremely high. Thus, for the visual arts, in the exact moment in which the Republic of Ragusa acceded to *pax ottomanica* (15th century), the local artistic style underwent a significant change: it abandoned the Gothic style and became connected to the Venetian Renaissance. The most prominent Ragusan painter from the 15th century – Lovro Marinov Dobričević (1420-1478) – studied fine arts in Venice. After he abandoned the Gothic style, he began painting religious scenes in the Franciscan and Dominican monasteries of Dubrovnik, in the style of the Italian Renaissance. He also created works of art of inestimable value in the Bosnian and Montenegrin surroundings of Ragusa.⁴⁵ Ragusan painter Nikola Božidarević (1460-1517) followed a similar path in his transition from Gothic to Renaissance. After the traineeship in Venice (between 1477-1494) – influenced by painters like Crivelli, Vivarini, Quirizia da Murano and Carpaccia – Božidarević returned to Ragusa and

⁴⁵ For more information, see the article *Dobričević, Lovro Marinov*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15658>, accessed May 12, 2021.

painted, from 1494, different religious themes in the Rector's Palace, and in the Dominican churches and monasteries of Dubrovnik.⁴⁶ Mihajlo Hamzić (1482-1518) from Ragusa also studied painting in Venice, with Andrea Mantegna. After 1508 he came back to Dubrovnik, abandoned the Gothic style and started painting, in the style of the Italian Renaissance, religious scenes in the local Dominican monastery, but also in the Rector's Palace (*The Baptism of Christ*).⁴⁷ Therefore, even if it may seem paradoxical, the status of Ragusa as a vassal principality of the Ottoman Empire, for more than three centuries, did not impede the republic's undeniable belonging to the Western civilizational space. During the period between 1458 and 1808, when the Republic of Ragusa was politically integrated into the Ottoman Empire, the Dalmatian principality belonged, from a civilizational and cultural point of view to the West. The classical visual arts (architecture, sculpture and painting) in Dubrovnik were in perfect stylistic synchrony with those of Western Europe. It suffices to look at the artistic manifestations in Ragusa: Gothic⁴⁸ (13th and 14th centuries), Renaissance⁴⁹ (15th and 16th centuries), Baroque and Rococo⁵⁰ (17th and 18th centuries). The fact that the Romanian Principalities (Wallachia and Moldavia) did not have a route similar to Ragusa, from a civilizational point of view, cannot be blamed on the Ottoman Empire, but on the Byzantine patterns of the Orthodox society in Eastern Europe.

Like Ragusa, Hungary has always belonged to Western Europe from a civilizational point of view. Immediately after the founding of the state, in the year 1000, the dominant religion was Roman Catholicism⁵¹, the language of the chancellery was Latin, and the dominant architectural styles, the clothing, the musical and artistic genres were Western-inspired. The political structure, the structure of the society and the constitutional regulations were of Western nature.⁵² From a cultural standpoint, it suffices to be reminded that *Bibliotheca Corviniana* – built in the royal capital of Buda between 1458-1490 by King Matthias Corvinus

⁴⁶ For more information, see the article *Božidarević, Nikola*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9115>, accessed May 12, 2021.

⁴⁷ For more information, see the article *Hamzić, Mihajlo*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24295> (accessed May 12, 2021).

⁴⁸ For more information on the Gothic architecture in Dubrovnik, see the article *The Age the Free Cities Nobility and Preaching Orders*, <https://www.culturenet.hr/default.aspx?id=23168&pregled=1&datum=12.12.2008%2014:11:27> (accessed May 14, 2021).

⁴⁹ For more information on Renaissance architecture in Dubrovnik, see the article *The Divergent Paths of the North and South*, <https://www.culturenet.hr/default.aspx?id=23169&pregled=1&datum=12.12.2008%2014:11:27> (accessed May 14, 2021).

⁵⁰ For more information on Baroque and Rococo architecture in Dubrovnik, see the article *The Northern Revival*, <https://www.culturenet.hr/default.aspx?id=23170&pregled=1&datum=12.12.2008%2014:11:27> (accessed May 14, 2021).

⁵¹ Since the 16th century, especially in Transylvania, Protestant denominations have largely spread, mainly Lutheranism, Calvinism and Unitarianism.

⁵² For more information on the Golden Bull of King Andrew II of Hungary (1222), see the article *Golden Bull of 1222*, <https://www.britannica.com/event/Golden-Bull-of-1222> (accessed May 14, 2021). It is seen as the first Hungarian constitution, which limits the prerogatives of a European monarch.

(1458-1490), but ruined after the defeat and occupation of The Kingdom of Hungary by the Ottoman Empire, as a result of the Battle of Mohács (1526) – had the second most famous book collection during Renaissance, after *Bibliotheca Apostolica Vaticana*. In terms of scientific works, the *Bibliotheca Corviniana* had the most important book collection in Europe. Out of the approximately 3 000 codices, which contained up to 5 000 works (including many unique ones from the period of Greco-Roman antiquity), about 216 survived after 1526.⁵³ It is, probably, a lesser-known fact that *Bibliotheca Corviniana* from Buda was the model that inspired de' Medici (Lorenzo the Magnificent and his son, Pope Leo X), when they started the private collection of Greek-Latin manuscripts, based on which *Biblioteca Medicea Laurenziana* was built in Florence in the 16th century, according to the project of Michelangelo Buonarroti.⁵⁴ Even lesser-known is the fact that the Magyar Matthias Corvinus and the Florentine Lorenzo de' Medici were friends and kept a close correspondence. That explains not only why *Bibliotheca Corviniana* rivaled *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, but also the fact that Hungary, under the rule of King Matthias Corvinus (1458-1490), was the first country, which did not belong to the Italian cultural space (including the Venetian possessions of Dalmatia), which embraced the Renaissance humanism.⁵⁵ Therefore, the Hungarian Renaissance from the end of the 15th century is the second in the world, after the Italian one.⁵⁶ During Renaissance, the ties between Hungary and Italy were very strong when it came to cultural exchanges. Thus, “under the reign of Corvinus, Italian artists, architects, and sculptors traveled to the Hungarian court to decorate the royal palaces at Buda and Visegrád”.⁵⁷ In reverse, it appears there was a “little-known Hungarian community in Renaissance Florence”.⁵⁸ In regards to Renaissance art in Transylvania, it withheld the traits of the Hungarian civilizational space to which it belonged, from a political point of view as well.⁵⁹ Therefore, until the Battle of Mohács (1526), The Kingdom

⁵³ For more information, see *Bibliotheca Corvina*, <https://corvina.hu/en/front>, accessed May 14, 2021.

⁵⁴ For more information, see the article *Medicean-Laurentian Library*, <https://www.britannica.com/topic/Medicean-Laurentian-Library> (accessed May 14, 2021).

⁵⁵ For more information on the Hungarian Renaissance, see Péter Farbaky and Louis Alexander Waldman, *Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance*, Florence, The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, Villa I Tatti/Officina Editrice, 2011.

⁵⁶ For more information, see the book review *Italy and Hungary in the Renaissance*, <https://jekely.blogspot.com/2011/10/italy-and-hungary-in-renaissance-book.html?m=1> (accessed May 13, 2021).

⁵⁷ Péter Farbaky and Louis Alexander Waldman, *Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance*, Florence, The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, Villa I Tatti/Officina Editrice, 2011, p. XI, https://www.academia.edu/34034775/ITALY_AND_HUNGARY_HUMANISM_AND_ART_IN_THE_EARLY_RENAISSANCE_ed_Péter_Farbaky_and_Louis_Alexander_Waldman_Florence_Villa_I_Tatti_Officina_Editrice_2011_Front_back_matter_intro_bibl_index (accessed May 13, 2021).

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ For more information on Renaissance in Transylvania, see the following articles and chapters: *Arta în Transilvania în secolele XVI-XVII: arhitectura și sculptura Renașterii* [András Kovács (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 1, 2018, p.511-592], *Arta în*

of Hungary was not only a Western country through and through, but it also represented, along with Italy, the vanguard of Renaissance civilization.⁶⁰ Also, the Gothic⁶¹ (pre-Renaissance) and Baroque⁶² (post-Renaissance) styles are well represented in the Hungarian and Transylvanian cultural space. Moreover, even the Hungarian Baroque partially overlaps, along with the High Renaissance, with the period of Ottoman occupation or suzerainty in Hungary and Transylvania (1526-

Transilvania în secolele XVI-XVII: pictura murală din Transilvania Renașterii în secolele XVI-XVII [Dana Jenei (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 1, 2018, p.608-625], *Arta în Transilvania în secolele XVI-XVII: Renașterea în pictura pe panou din Transilvania în secolele XVI-XVII* [Ciprian Firea (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 1, 2018, p.625-636], *The School of András Kovács and the Transylvanian Renaissance* (http://www.hungarianreview.com/article/20160311_the_school_of_andras_kovacs_and_the_transylvanian_renaissance, accessed May 13, 2021), *Late-Renaissance Transylvanian Architecture 1541-1720* (http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf4837.pdf (accessed May 13, 2021).

⁶⁰ For more information on Renaissance in Hungary and Transylvania, see the article *Reneszánsz: a korai reneszánsz építészet és stílusváltozatai*, <https://web.archive.org/web/20080404065532/http://php.adatnet.hu/html/kossuth/epiteszet/ren.html> (accessed May 16, 2021).

⁶¹ As for the Hungarian Gothic, the earliest known painter in The Kingdom of Hungary is Tamás Kolozsvári, who lived in the second half of the 14th century and in the first half of the 15th century. He was born in Transylvania, in Cluj-Napoca. He is considered the most important master of Hungarian Gothic painting of the 15th century. He painted – particularly under the influence of Italian, Burgundian and Central European (mainly Czech) art – the altar in The Benedictine Abbey of Garamszentbenedek (1427). For more information on Hungarian Gothic, see the article *Tamás, Kolozsvári*, <https://artportal.hu/lexikon-muvesz/tamas-kolozsvari> (accessed May 13, 2021). For more information on Transylvanian Gothic, see the following chapters: *Arta din Transilvania în secolele XIV-XV: arhitectura gotică din Transilvania* [Corina Popa (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 1, 2018, p.206-230], *Arta din Transilvania în secolele XIV-XV: sculptura gotică din Transilvania* [Ciprian Firea (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 1, 2018, p.237-249], *Arta din Transilvania în secolele XIV-XV: pictura gotică din Transilvania* [Dana Jenei (Author), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 1, 2018, p.249-267].

⁶² For more information on Baroque in Hungary and Transylvania, see the following articles and chapters: *Arta din Transilvania și Banat în secolul XVIII: arhitectura din Transilvania și Banat în secolul XVIII* [Marius Porumb and Mihaela Vlăsceanu (Authors), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p.81-89], *Arta din Transilvania și Banat în secolul XVIII: sculptura din Transilvania și Banat în secolul XVIII* [Marius Porumb and Mihaela Vlăsceanu (Authors), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p.89-93], *Arta din Transilvania și Banat în secolul XVIII: pictura de șevalet din Transilvania și Banat în secolul XVIII* [Julia Mesea and Mihaela Vlăsceanu (Authors), in Răzvan Theodorescu and Marius Porumb (Guest Editors), *Arta în România: din preistorie în contemporaneitate*, Bucharest, Editura Academiei Române, vol. 2, 2018, p.101-105], *Centennial Displays of Ottoman Heritage in the Baroque Art of Western Hungary* (https://www.academia.edu/45092800/Centennial_Displays_of_Ottoman_Heritage_in_the_Baroque_Art_of_Western_Hungary and <https://www.hisour.com/baroque-architecture-in-hungary-32725> (accessed May 16, 2021).

1699).⁶³ Although from the perspective of Hungarian historiography, the outcome of the Turkish rule is considered catastrophic, at least from a demographic and economic point of view, the Ottoman occupation and suzerainty in Hungary and Transylvania (1526-1699) did not change any of the Western foundations of the Hungarian society.⁶⁴ The borders remained open, and the cultural exchanges between the Hungarian territories, under Ottoman occupation or suzerainty, and the rest of Western Europe, remained similar to those of the period before the Battle of Mohács (1526). Paradoxically, cultural interactions intensified even in the context in which, after 1526, the expansion of the Protestant Reformation, of Lutheran and Calvinist confession began in all Hungary. Thus, by the end of the 16th century, 2 850 students from the entire Hungarian cultural space, including the territories under Ottoman occupation or suzerainty, had been enrolled at the universities of Wittenberg, Basel, Geneva, Leiden, Utrecht and Oxford.⁶⁵ In total, between 1526-1789, about 25 000 young Hungarians studied at Western universities in predominantly Protestant and Catholic countries. When they returned, with their solid scientific diplomas obtained at prestigious institutions of higher education from Europe, they had a significant contribution in connecting Hungarian society to Western scientific knowledge. Thus, in the first half of the 16th century, in the Protestant Hungarian territories which were under Ottoman occupation or suzerainty, numerous Reformed (Aiud, Sárospatak, Debrecen, Pápa), Evangelical (Eperjes, Bártfa, Braşov, Sopron) and Unitarian (Cluj) high schools and colleges were established. In 1581, Stephen Báthory, the Prince of Transylvania, guided by the most famous scholars of that time, created *Collegium Academicum Claudiopolitanum* (University of Cluj-Napoca), where the prestigious academic titles of *baccalaureus*, *magister* and *doctor* were granted. Therefore, Hungarian Protestantism in Hungary and Transylvania became a way of national affirmation and cultural opposition to Habsburg Catholicism, Turkish Islam and Romanian Orthodoxy in Transylvania.⁶⁶ The unrestricted expansion of Protestantism in Ottoman Hungary therefore can be seen as a form of spiritual resistance of the Hungarian nation. In conclusion, in Ottoman Hungary, national, cultural and religious freedom wasn't restricted. As long as the fiscal and military obligations towards The Sublime Porte were met, the Turks did not interfere in the internal affairs (of any kind) of their Hungarian subjects. Proof of this is the fact that there were very few monuments of Oriental architecture – almost unnoticeable – that were erected during the Ottoman occupation. The fact that, until the 19th century, in the

⁶³ After the national catastrophe of Mohács (1526), The Ottoman Empire conquered and added the central part of The Kingdom of Hungary. The Principality of Transylvania became autonomous and came under Ottoman suzerainty. The Turkish Age in Hungary (1526-1699) became known as the Pashalik of Buda. For more information, see Călin Felezeu, *Principatul Transilvaniei în epoca suzeranităţii otomane: 1541-1688*, Cluj-Napoca, Editura Bybliotek, 2013.

⁶⁴ For more information, see Paul Lendvai, *Ungurii: timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, Bucharest, Humanitas, 2017, p.104-115.

⁶⁵ Paul Lendvai, *Ungurii: timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, Bucharest, Humanitas, 2017, p. 118.

⁶⁶ For more information, see Paul Lendvai, *Ungurii: timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, Bucharest, Humanitas, 2017, p.116-123.

Romanian cultural space there weren't any equivalents for the Hungarian forms of scientific manifestation, technical expression and cultural development, is not to be attributed to the Ottoman Empire, but to the Byzantine patterns of the Moldavian-Wallachian society.

In conclusion, the Ottoman Empire didn't prevent the materialization of Occidental patterns in either of the communities or Christian countries subjected to the Sultan of Constantinople. On the other hand, the Byzantine civilization was a disrupting factor in the propagation of Western modernity. The differences of a civilizational nature between the Romanian Principalities, Transylvania and the Republic of Ragusa, on the one hand, or between Greece and Hungary, on the other hand, cannot be explained by appealing to the Ottoman imperial regulations. Further, more in-depth studies will be needed in order to continue and develop these comparisons between *homo ottomanicus orientalis* and *homo ottomanicus occidentalis* for the scientific, technical and cultural fields. Treated with care and in good faith, history can help us understand and accept our own past, without unjustifiably blaming others. Often, the error can be found in our own yard.

ITALIANO E ITALIANISMI NELLA FORMAZIONE DELLA LINGUA LETTERARIA ROMENA MODERNA: APPUNTI DI METODO E PROSPETTIVE DI RICERCA

Dan Octavian CEPRAGA*

Italian and Italianisms in the Formation of Modern Romanian Literary Language: Notes on the Method and Research Perspectives

Abstract: The relations between Romanian and Italian languages have had a long and sinuous history, which begins with the first imported Italian words, already present in the Slavic-Romanian documents of the fifteenth century, and continues, we could say uninterrupted, till today. Within this long history of linguistic and cultural contacts, one of the most important was the literary Italianism of some great Romanian writers and intellectuals of the nineteenth century who, at the dawn of modern Romanian literature, welcomed and assimilated within their own work an extraordinary quantity of lexical, stylistic, rhetorical and formal elements of Italian origin, all these being the result of an intense translation and emulation practices. This phenomena of adopting Italian words or expressions in the Romanian literature contributed to the formation of the modern literary language, representing a part of a larger and more complex movement of modernization and westernization of Romance, which led, in fact, to the birth of the modern Romanian nation.

Keywords: nineteenth century, translations, Italianism, Romanian literature, modernization

I rapporti tra romeno e italiano hanno avuto una storia lunga e sinuosa, che inizia con i primi prestiti italiani, presenti già nei documenti slavo-romeni del xv secolo, e continua, potremmo dire ininterrotta, fino ad oggi, ormai fuori dai libri e dalla letteratura, sulle strade delle città italiane, dove, secondo le ultime statistiche, vivono e parlano più di un milione e mezzo di romeni.¹

* Prof.univ.dr., Università degli Studi di Padova; email: danoctavian.cepraga@unipd.it

¹ Sugli italianismi del romeno è molto utile la sintesi di P. D'Achille, *Dagli Appennini ai Carpazi. I difficili percorsi degli italianismi nel rumeno*, in *Italianismi e percorsi dell'italiano nelle lingue latine*, Atti del Convegno (Treviso 28 settembre 2007), Treviso, Fondazione Cassamarca, p. 93-113; si possono vedere inoltre: M. Stănciulescu Cuza, *Italianism și italianisme în perioada de formare a limbii române literare*, București, Tipografia Universității București, 1992; S. Stati, *Gli italianismi nella lingua romena*, in *Italiano: lingua di cultura europea*, Atti del simposio internazionale in memoria di Gianfranco Folena, a cura di H. Stammerjohann e H.-I. Radatz, Tübingen, Narr, 1992, p. 307-12, nonché le analisi storico-linguistiche di Marin Z. Mocanu, *Periodizarea împrumuturilor italiene*

All'interno di questa lunga storia di rapporti linguistici e culturali, uno dei capitoli più importanti e gravidi di conseguenze è stato l'italianismo letterario di alcuni grandi scrittori e intellettuali romeni dell'Ottocento che, agli albori della letteratura romena moderna, hanno accolto e assimilato all'interno della propria opera una quantità straordinaria di elementi lessicali, stilistici e retorico-formali di origine italiana, frutto di intense pratiche di traduzione e di emulazione. L'italianismo letterario romeno segna, in questo modo, la fortuna postrema dell'italiano in Europa quale lingua della poesia e della letteratura, recuperando, a tappe forzate, processi e fenomeni che in Occidente si erano svolti nei secoli precedenti, a partire almeno dal Cinquecento. Allo stesso tempo, l'italianismo *off limits* del primo Ottocento romeno rappresenta uno dei primi capitoli della formazione della moderna lingua letteraria, parte integrante di un più vasto e complesso movimento di modernizzazione e occidentalizzazione romanza, che ha portato, di fatto, alla nascita della nazione romena moderna.

In un mio volume del 2015, dedicato all'italianismo romeno dell'Ottocento e ai suoi esperimenti linguistici, ho cercato di indagare la presenza dell'italiano e della sua tradizione linguistica e letteraria nell'opera di tre grandi scrittori come Asachi, Heliade Rădulescu ed Eminescu, tra i creatori indiscussi del moderno romeno letterario.² Vorrei ora esporre, brevemente, alcune conclusioni e punti fermi di particolare rilevanza, che mi pare siano scaturiti dalle mie ricerche e indicare, al contempo, quelle che mi sembrano le prospettive di ricerca più promettenti per il futuro.

Come già detto, l'italianismo romeno ottocentesco è parte di un fenomeno molto più vasto, complesso e a volte contraddittorio, che è quello della scoperta dell'Occidente da parte delle *élites* intellettuali romene: uno straordinario e vertiginoso processo di modernizzazione e occidentalizzazione della cultura e della società romena, che nell'arco di nemmeno due generazioni, tra gli ultimi decenni del Settecento e la metà del secolo successivo, ha determinato il passaggio da un mondo ancora feudale e tradizionale, in gran parte dominato dalle istituzioni e dalle forme di vita orientali, di tipo slavo-bizantino, all'imitazione attiva e all'assunzione entusiasta dei modelli provenienti da Occidente.³

pătrunse în limba română I, in «Studii și cercetări literare», 1978, 29, 6, p. 641-651 e 1979, 30, 1, p. 23-30. Sui prestiti antichi dall'italiano cfr. Gh. Chivu, *Influența italiană în limba română veche*, in «Studii și cercetări lingvistice», 1994, 45, 1-2, p. 19-30. Florica Dimitrescu ha dedicato molti importanti interventi alla penetrazione recente degli italianismi in romeno, di cui si veda almeno Fl. Dimitrescu, *A propos des éléments italiens récents en roumain*, in «Revue roumaine de linguistique», 1997, 42, 5-6, p. 379-394 ed Eadem, *Din lexicul limbii române vechi*, București, Editura Universității din București, 2014, p. 130-52.

² Mi permetto di rimandare a D. O. Cepraga *Esperimenti italiani. Studi sull'italianismo romeno dell'Ottocento*, Verona, Fiorini, 2015, da cui riprendo e discuto qui alcune idee di fondo.

³ Sulla modernizzazione e occidentalizzazione della lingua romena ha scritto pagine magistrali Alexandru Niculescu, di cui si veda almeno Al. Niculescu, «Occidentalizarea romanică a limbii și culturii românești moderne», in Id., *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuții socio-culturale*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 55-98; Idem, «L'occidentalizzazione culturale del romeno moderno», in Idem, *L'altra latinità. Storia linguistica del*

Il primo assunto, di cui mi sono convinto, studiando dal punto di vista storico-linguistico questo periodo di mutamenti così profondi, è il ruolo fondamentale e dirimente delle traduzioni nel processo di formazione e di consolidamento della lingua letteraria romena moderna. L'importanza delle traduzioni e della straordinaria *Übersetzungskultur*, che domina tutto il primo Ottocento romeno, è un dato che mi pare evidente e che, tuttavia, non è stato ancora preso in considerazione in maniera adeguata dalla critica romena, che mi pare a dir poco restia a riconoscere la giusta dimensione del fenomeno delle traduzioni nelle sue ricostruzioni di storia linguistica e letteraria. Con qualche recente e lodevole eccezione, il lavoro sulle traduzioni romene è ancora quasi tutto da fare, sia dal punto di vista della ricognizione e dell'edizione del corpus testuale, sia da quello dell'indagine sistematica delle pratiche traduttive e delle loro caratteristiche linguistiche.⁴

I dati statistici, ad ogni modo, parlano chiaro: tra il 1780 e il 1860 sono state tradotte in romeno quasi 700 opere, tra letterarie, scientifiche e filosofiche, con circa un migliaio di volumi identificati e trecento autori stranieri.⁵ I più importanti scrittori dell'epoca, da Ion Heliade Rădulescu, a Gheorghe Asachi e Costache Negruzzi sono stati anche grandi traduttori, per i quali le traduzioni hanno costituito le premesse indispensabili delle proprie composizioni originali. Secondo Heliade, il primo, decisivo passo per l'arricchimento e il progresso della lingua era costituito dalle traduzioni, letterarie e non. Nei suoi scritti ha più volte sostenuto che sono le traduzioni a formare la lingua, aprendola alle novità e preparando il terreno per le opere originali. Nella prassi poetica si è sempre comportato di conseguenza, vincolando la produzione originale ad un rapporto complesso di interferenza e di

romeno tra Oriente e Occidente, a cura di A. Barbieri, D. O. Cepraga, R. Scagno, Verona: Fiorini, 1978, p. 173-188. Per il quadro letterario e storico-culturale del fenomeno, l'opera di riferimento è quella di P. Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Minerva, 1972. Il bilancio critico più lucido e originale sulla questione della modernizzazione è quello tracciato da S. Alexandrescu, *La modernizzazione della Romania*, in *Geografia e storia della civiltà letteraria romena nel contesto europeo*, a cura di B. Mazzoni e A. Tarantino, Pisa, Plus - Pisa University Press, 2010, p. 1-58.

⁴ Tra le eccezioni recenti annoveriamo gli importanti lavori e repertori allestiti da G. Lungu-Badea, I. *Repertoriul traducătorilor români de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*; II. *Repertoriul traducerilor românești de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*, coordonator G. Lungu-Badea, Timișoara: Editura Universității de Vest, 2006; Eadem, *Un capitol de traductologie românească. Studii de istorie a traducerii (III)*, Timișoara: Editura Universității de Vest, 2008 e gli eccellenti studi di storia della traduzione di Iulia Cosma, che stanno aprendo una originale e promettente direzione di studi, per cui vedi almeno: I. Cosma, «The translation of Italian opera librettos in the nineteenth century: historical and cultural milestones», *Translationes*, 6, 2014, p. 78-92; Ead., «Le prime traduzioni in romeno dell'Inferno dantesco: riferimenti culturali e traduttivi», in C. Timoc [coord.], *România între interculturalitate și identitate: Spații romanice europene și extraeuropene*, Atti del Convegno CICCRE (3-4 ottobre 2014), Szeged: University Press of Szeged, 2015, p. 413-421; Eadem, «Passion with(out) Reason? Heliade Rădulescu's Work as a Case of Literary Multilingualism in the 19th Century Romanian Principalities», in O. Anokhina, T. Dembeck, D. Weissman [eds.], *Close the Gap! Literary Multilingualism Studies in the 19th Century*, Münster, LIT-Verlag, 2019, p. 231-254.

⁵ Vedi i dati in P. Cornea, «Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea», in *De la Alecsandrescu la Eminescu*, București: Editura pentru literatură, 1966, p. 38-76.

condizionamento reciproco con l'attività traduttoria ed imitativa. Il suo stesso debutto poetico era avvenuto nel 1830 con un volume di traduzioni dalle *Méditations poétiques* di Alphonse de Lamartine, a cui aveva accostato alcune prove originali, in cui l'attenta rielaborazione del lirismo lamartiniano aveva già dato risultati notevolissimi. Continuerà su questa strada con i saggi di traduzione dalla *Gerusalemme Liberata*, dall'*Orlando Furioso*, dalla *Commedia* dantesca e con le opere romene originali che gravitano attorno ai risultati e agli esperimenti del suo mirabolante laboratorio di traduzioni dall'italiano.

Per il romeno letterario dell'epoca, le traduzioni sono state propriamente un imprescindibile laboratorio: hanno offerto uno spazio in cui la lingua della poesia e della prosa colta moderna, che stavano muovendo i loro primi passi, ha potuto mettere alla prova i propri mezzi e le proprie possibilità, in cui gli autori hanno esercitato la propria creatività linguistica e si sono liberati dei propri complessi di inferiorità, sperimentando nuove dimensioni e nuovi registri stilistici. La traduzione dei grandi (e meno grandi) classici della letteratura europea è stata, al contempo, l'occasione per recuperare quel processo essenziale di confronto e conoscenza reciproca, che le lingue occidentali di cultura avevano iniziato almeno tre secoli prima e al quale il romeno, fino a quel momento, non aveva mai preso parte.

In particolare, gli italianismi e la tradizione letteraria italiana hanno avuto un impatto e una forza modellizzante straordinaria nella formazione della lingua poetica romena moderna, contribuendo non poco alla sorprendente rapidità con cui questa si è sviluppata. Dai primi incerti esperimenti dei primi decenni dell'Ottocento, la poesia romena approda, infatti, a fine secolo, alla piena maturità e perfezione dei versi di Eminescu. È lecito chiedersi quale sia stato il ruolo e il peso delle traduzioni lungo la strada, percorsa con tanta velocità, del perfezionamento stilistico, e sarebbe certo utile definire meglio quale lezione abbia imparato la giovane lingua poetica romena dalla pratica così tenace delle traduzioni.

In primo luogo, le traduzioni hanno contribuito all'arricchimento e all'espansione del lessico, all'interno di quel processo di proporzioni enormi, che Sextil Pușcariu ha chiamato la re-romanizzazione della lingua romena.⁶ I testi letterari occidentali, letti con l'occhio attento del traduttore, hanno offerto cioè una fonte imprescindibile per i prestiti latino-romanzi e per la formazione dei neologismi. Gli italianismi della lingua poetica romena rappresentano, in questo senso, un terreno di indagine particolarmente interessante, proprio perché dimostrano chiaramente il ruolo chiave giocato dalle traduzioni. Ne porterò, fra i tanti possibili, un solo esempio, che ho studiato più da vicino: la traduzione del Canto VII della *Gerusalemme Liberata* realizzata da Heliade Rădulescu.⁷

⁶ Cfr. il classico S. Pușcariu, «Au sujet des néologisme», in Idem, *Études de linguistique roumaine*, Cluj-București: Imprimeria națională, 1937, p. 406-428.

⁷ Le tre edizioni del testo sono, in ordine: (A) *Gerusalemme liberata. Cantu septimu*, in «Curier de ambe sexe» III, ed. I, supliment, 1840-1842, p. 3-15 [le prime 19 strofe]; (B) *Gerusalemme liberata. Cîntul VII*, in «Curier de ambe sexe» V, ed. I, 1844-1847, p. 201-225; (C) *Gerusalemme liberata. Cîntul*

Tra i principali testi che hanno fatto da banco di prova dell'italianismo heliadiano, la traduzione della *Liberata* utilizza in modo programmatico un lessico fortemente neologico e sperimentale. Al suo interno si trova, in primo luogo, una serie consistente di neologismi latino-romanzi che all'epoca erano già attestati all'interno della lingua letteraria e vi circolavano da qualche decennio. Si tratta di lemmi che, in buona parte, si sono fissati in romeno e sono stabilmente presenti nei registri letterari della lingua attuale (vedi *accent*, *agonie*, *concepe*, *conform*, *criminal*, *cristalin*, *cură*, *destin*, *gelos*, *guvern*, *ministru*, *pericol*, *risc*, ecc...). Gli esempi che forniamo qui sotto, rappresentativi della presenza degli italianismi, ci paiono interessanti per diverse ragioni.⁸

accent s. n. 6, 3 *accente pastorale* [pastorali accenti]

pr. at. 1785 nella forma *açent*, dal ted. *Akzent* (*Carte trebuincioasă pentru dascalii școalelor de jos românești neunite în chesaro-crăieștile țări de moștenire*, trad. dal tedesco di I. Budai-Deleanu); attestato sempre nell'accezione grammaticale di 'intensificazione o elevazione della voce nella pronuncia di una vocale'; cfr. it. *accento*.

adora vb. 16, 1 *ce vulgul le adoară* [che 'l vulgo adora]

pr. at. 1794 (Paul Iorgovici, *Calendari la anul de la nașterea lui Hristos 1794*); 1832 (Gh. Săulescu, *Hronologia și istoria universală pe scurt*); cfr. it. *adorare*, fr. *adorer*, lat. *adorare*

amic agg. e s. 20, 2 *amice plante* [amiche piante]

pr. at. 1794 (Paul Iorgovici, *Calendari la anul de la nașterea lui Hristos 1794*); intorno al 1830 la parola era frequente; cfr. lat. *amicus*, it. *amico*.

amor s. m. 4, 7 *cu toate că amorul nu-nceată-n mii de forme* [né però cessa Amor con varie forme]; 55, 2 *gelos amor* [geloso amor]; 76, 2 *cînd primăvar-amorul răsufală cu zefirul* [quando l'anima stagion che n'innamora]

pr. at. 1794 (Montesquieu, *Arsachie și Ismenia. Istorie din partea Răsăritului*, traduzione di Ioan Cantuzino, nel ms. BAR, ms. 3099, copia del 1803), 1800 ca. (Metastasio, *Caton*, traduzione dal neogreco di Iordache Slătineanu, BAR, ms. 3454); intorno al 1820 la parola era frequente; cfr. lat. *amor*, it. *amore*.

VII, in «Curier de ambe sexe» V, ed. II, 1844-1847, p. 188-212. L'edizione di riferimento è in Heliade 1967-1985, vol. II, p.81-116.

⁸ Per ogni lemma indichiamo le forme occorrenti e i rispettivi passi dell'originale. Segnaliamo inoltre le prime attestazioni (pr. at.), se precedenti o contemporanee a Heliade. Abbiamo ricavato i nostri dati, in primo luogo, dal fondamentale repertorio lessicale di N. A. Ursu, D. Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, II. *Repertoriu de cuvinte și forme*, Iași, Editura Cronica, 2006; III. *Repertoriu de cuvinte și forme. Supliment*, Iași, Editura Cronica, 2011; nonché dagli altri importanti studi sui prestiti e sulla formazione della lingua letteraria romena moderna in N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București: Editura Științifică, 1962; Idem, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, I. *Studiu lingvistic și de istorie culturală*, Iași, Editura Cronica, 2004.

angel s. m. 79, 6 *din cetele de angeli* [de l'essercito suo]; 80, 1 *Și angelul custode ce fu ales odată* [L'angelo, che fu già custode eletto]
altre attestazioni coeve 1844 (L. Aimé Martin, *Educația mumelor de familie*, traduzione di I. D. Negulici); 1847 (Byron, *Don Juan*, traduzione dal francese di I. Heliade Rădulescu); cfr. it. *angelo*, lat. *angelus*.

antic agg. 1, 2 *unei antice selbe* [d'antica selva]
pr. at. nella forma *anticesc* 1772 (Heliodor, *Etiopice*, traduzione di Toma Dimitriu, BAR, ms. 4837); nella forma *antic* 1827 (N. Darvari, *Culegere de înțelepciune*, trad. dal neogreco di Iancu Nicolae Moldovean); attestata nella poesia di Asachi già dal 1836, intorno al 1845 la parola era frequente; cfr. fr. *antique*, it. *antico*.

ardoare s. f. ca *și cum l-ar împinge o părintească ardoare* [come tutt'arda di paterno zelo]
pr. at. 1799 (Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*, Buda); intorno al 1850 la parola era frequente; cfr. it. *ardore*, fr. *ardeur*, lat. *ardorem*.

concepe vb. 76, 8 *că avidă concepe* [cupidamente ella concipe]
pr. at. 1799 (Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*); cfr. lat. *concipere*, it. *concepire*.

consola vb. 17, 1 *dulce-o consolă* [dolce la consola]
pr. at. 1832 (Iordache Golescu, *Condica limbii rumânești*); cfr. lat. *consolare*, it. *consolare*.

cristalin agg. 16, 6 *vagă, cristalină* [cristallino e vago]
altre attestazioni 1853 (C. Negruzzi, *Negru pe alb. Scrisori la un prieten*); 1853 ca. (V. Alecsandri, *O noapte la Alhambra*); cfr. it. *cristallino*; fr. *cristallin*.

favori vb. 14, 8 *mai priincioasă a-i favori-nturnarea* [ch'agevoli fortuna il suo ritorno]
pr. at. 1814 (D. Țichindeal, *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*); cfr. it. *favorire*.

gelos agg. 55, 2 *gelos amor* [geloso amor]
pr. at. 1830 (Alphonse de Lamartine, *Meditații poetice*, trad. di I. Heliade Rădulescu), ma precedentemente diffuso nella forma *jaluz*; cfr. it. *geloso*.

gentil agg. 18, 2 *mărețul și gentilul* [d'altero e di gentile]
altre attestazioni coeve 1847 (C.D. Aricescu, *Florica*), 1848 (I.D. Negulici, *Vocabular român de toate vorbele străbune repriimate pînă acum în limba română*); cfr. it. *gentile*, fr. *gentil*.

nara vb. 16, 7 *nară o mare parte din crudele-i turmente* [parte narrò di sue fortune]
pr. at. 1794 (Paul Iorgovici, *Calendari la anul de la nașterea lui Hristos 1794*); cfr. it. *narrare*, fr. *narrer*.

pericol s. n. 61, 2 *d-al meu pericol* [il mio periglio]
pr. at. nella forma *pericul* 1799 (Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*);
cfr. it. *pericolo*.

vulg s. n. 16, 1 *ce vulgul le adoară* [che 'l vulgo adora]
altre attestazioni coeve 1844 (L. Aimé Martin, *Educația mumelor de familie*, trad. di I. D. Negulici), 1847 (Cezar Bolliac, *Poezii nouă*); pr. at. nella forma *vulgă* 1840 (I. Heliade Rădulescu, *Paralelism între dialectele român și italian*); cfr. lat. *vulgus*, it. *volgo*.

zefir s. m. e n. 76, 2 *cînd primăvar-amorul răsufală cu zefirul* [quando l'anima stagion che n'innamora]
pr. at. 1814 (D. Țichindeal, *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*);
nella forma *zéfiri* 1818 (Fénelon, *Întîmplările lui Telemah*, trad. dall'italiano di Petru Maior); intorno al 1850 la forma era frequente; cfr. fr. *zéphyr*, it. *zefiro*.

Si tratta spesso, come si sarà notato, di italo-franco-latinismi, per i quali, nella maggior parte dei casi, è difficile indicare con precisione un'unica lingua d'origine. Di norma, gli studiosi romeni invocano il fenomeno dell'etimologia multipla, assegnando a tali lemmi l'etichetta generica di prestiti latino-romanzi. È importante osservare, tuttavia, che le prime attestazioni si trovano quasi sempre all'interno di traduzioni, a volte in due o più traduzioni contemporanee, dal francese e dall'italiano oppure da lingue intermedie tra l'italiano e il romeno (come, ad esempio, il neogreco). In secondo luogo, la presenza di tali prestiti nel testo della *Liberata* di Heliade ci dovrebbe portare a riconsiderare il ruolo dell'italiano e a riconoscergli un peso e una rilevanza maggiore rispetto alle altre possibili lingue d'origine. In questo caso, cioè, più del punto d'ingresso del neologismo conta il momento in cui avviene il suo radicamento all'interno del lessico poetico e il riconoscimento della sua patente di letterarietà. All'interno di questo processo, la tradizione italiana, con il prestigio della sua lingua poetica e dei suoi grandi autori, ha giocato certamente un ruolo fondamentale.

La traduzione della *Liberata* non è soltanto un collettore di neologismi già esistenti, ma anche un luogo di intensa sperimentazione lessicale, all'interno del quale sono presenti termini completamente inediti, che fanno la loro prima comparsa in romeno per iniziativa di Heliade. A parte qualche sporadico francesismo, l'ampliamento e l'intensificazione dell'impianto neologico sono ottenuti soprattutto per mezzo degli italianismi, vale a dire con prestiti diretti dall'italiano, prelevati, nella maggior parte dei casi, dal testo della *Liberata* nell'atto stesso della traduzione. Ne offriamo qualche rapido esempio:

adornat agg. 36, 6 *din adornat teatru* [in teatro adorno]; 100, 7 *adornat ghiaurul* [il suo nemico adorno]

alberg s. n. 5, 6 *alberghe solitarii* [alberghi solitari]; 15, 5 *alberg pacefic* [così grato albergo]

audace agg. 13, 4 *dorință audace* [baldanza audace]; 50, 3 *Argante audace* [Argante audace]

aură s. f. 24, 1 *aura nopturnă* [la notturna aura]; 77, 1 *Din aură ușure a cerului* [di quale aura del ciel piú lieve]

cimă s. f. 9, 4 *pe înalte cime* [su l'eccelse cime]

conform agg. 17, 4 *c-o inimă conformă* [di conforme cor]

cură s. f. 10, 3 *nici cură* [né cura]; 50, 1 *o cură mușcătoare* [cura mordace]

empiu agg. 20, 7 *empie mercede* [empia mercede]

furoare s. f. 9, 5 *furoarea de arme peregrine* [il furor di peregrine spade]; 56, 1 *D-asemena furoare el colcăie* [Da sí fatto furor commosso]

impet s. n. 111, 2 *ș-al cailor greu impet* [e de' corsieri l'impeto]

lament s. n. 6, 1 *lamentele-i sînt rupte* [i suoi lamenti / rotti]

largamente avv. 83, 7 *iar cîmpul largamente la campionii ambii* [e largamente a' duo campioni il campo]

peregrin agg. 9, 5 *arme peregrine* [peregrine spade]

placid agg. 4, 6 *și placide și line* [placide e chete]; 8, 3 *placidă viață* [placido soggiorno]

rezolut agg. 38, 4 *dă rezolut nainte* [va risoluto]

risc s. n. 30, 3 *riscurile vieții* [i rischi de la morte]

selbă s. f. 1, 2 *unei antice selbe* [d'antica selva]; 2, 4 *ascunsă-n selbă deasă* [nascosa in selva]; 21, 3 *în selbele acestea* [in queste selve]

sfida vb. 55, 8 *îl sfidă de departe* [da lunge sfida]; 73, 4 *Un om singur vă sfidă* [un uomo solo è che vi sfida]

temeņă s. f. 60, 2 *fricoasa lor temeņă* [di lor temenza]

tempeșă s. f. 116, 1 *și tempeșă* [e la tempesta]

tempră s. f. 93, 1 *terrena tempră* [tempra terrena]

Molti di questi prestiti hanno avuto un'esistenza effimera, non essendosi mai radicati in romeno e rimanendo confinati tra le azzardate sperimentazioni lessicali di Heliade. Tutti insieme, però, hanno contribuito ad affermare un modello di lingua poetica che ancora non esisteva: una lingua che doveva essere moderna e aulica, tragica e sublime, di classica e solenne compostezza e capace di reggere il peso di una retorica elaborata e complessa, avendo come suo modello principale l'italiano e la *gravitas* della sua grande tradizione poetica.

L'analisi della lingua delle traduzioni romene dell'Ottocento mi pare, pertanto, una direzione di ricerca estremamente promettente, che apre un campo d'indagine in cui molto resta ancora da fare e in cui proprio il ruolo dell'italiano come modello di lingua letteraria occupa una posizione prominente. A questo proposito, segnalo l'uscita quest'anno di un volume importante e innovativo, che il mio bravissimo allievo Federico Donatiello ha dedicato alla lingua delle prime traduzioni teatrali romene dall'italiano e dal francese.⁹ Per quanto riguarda l'italiano, lo studio prende in considerazione testi come il *Saul* di Alfieri tradotto da Constantin Aristia o le due versioni della *Norma* di Felice Romani realizzate da Asachi e da Heliade Rădulescu. Si tratta di opere che non erano mai state sottoposte al vaglio critico, alcune propriamente inedite come il *Saul* di Aristia, di cui manca un'edizione moderna, e che per la prima volta vengono qui indagate in maniera sistematica ed esaustiva per quanto riguarda il lessico, le pratiche traduttive, le strategie di appaesamento dei prestiti e dei calchi latino-romanzi.

L'analisi ravvicinata di una serie di testi particolarmente esposti all'influsso dell'italiano conferma, ancora una volta, come mi era già capitato di osservare nelle mie ricerche, la necessità di rimettere in discussione, sulla base di nuovi dati e di una rivalutazione critica dei testi, la questione centrale dell'italianismo romeno ottocentesco. L'ampio glossario di neologismi presente alla fine del volume, che riporta per ogni lemma i contesti testuali nelle opere di partenza, permette inoltre di misurare concretamente le modalità in cui gli italianismi e gli altri prestiti latino-romanzi prendono forma all'interno delle pratiche traduttive, nel confronto diretto e serrato con il testo italiano, che spesso diventa un vero e proprio corpo a corpo testuale condotto sul versante più tecnico e peculiare dei registri lessicali e delle strutture elocutive. Ne viene fuori, mi pare, un'immagine in parte rinnovata, più ricca e complessa, del ruolo e del peso dell'italiano nella costituzione della lingua poetica romena moderna, soprattutto nei registri alti, del tragico e del sublime.

Proprio a partire dall'assunto della centralità delle traduzioni nella costituzione del moderno romeno letterario, ho avviato presso il Dipartimento di Studi linguistici e letterari dell'Università di Padova un progetto di ricerca per l'allestimento di un corpus testuale bilingue, in forma di base di dati interrogabile, delle prime traduzioni romene dall'italiano, realizzate tra il 1780 circa e il 1880. A ciascun testo romeno verrà inoltre associato, paragrafo per paragrafo, il corrispondente testo originale italiano. Il corpus così formato, che sarà accessibile

⁹ Cfr. F. Donatiello, "*Limba română în templul Muzelor*". *La lingua delle prime traduzioni teatrali romene*, București, Eikon, 2020.

liberamente e gratuitamente in rete, permetterà lo studio lessicale delle traduzioni, fornendo al contempo gli strumenti per un confronto sistematico tra il testo italiano di partenza e il testo romeno d'arrivo. Le prospettive di sviluppo futuro riguardano la lemmatizzazione del corpus e la successiva realizzazione di un lessico bilingue delle traduzioni romene dall'italiano, che punti ad illuminare i processi di adattamento e di assimilazione degli italianismi all'interno del romeno ottocentesco.

Il corpus testuale bilingue potrà essere inoltre un punto di partenza per sviluppare un'altra direzione di ricerca, finora ignorata dalla storia linguistica del romeno, ma che mi è sempre sembrata estremamente remunerativa. Le traduzioni, infatti, sono state un laboratorio fondamentale non solo per le innovazioni lessicali, ma anche per lo sviluppo ed il raffinamento degli strumenti specifici della poesia: forme poetiche, tipi di verso, figure stilistiche e metrico-retoriche, che costituiscono l'ossatura retorica e stilistica del grande stile della poesia italiana. Si tratta, come è noto, di una macchina complessa e stratificata, che affonda le sue radici nella tradizione del petrarchismo e che, nella prassi della scrittura, comporta il dominio puntuale di tecniche e di retoriche sottilissime e disparate, che avevano, come ha scritto Andrea Acri, la consistenza di «una rete, che riceve e dà forza attraverso l'organizzazione dei suoi fili, nel loro incontrarsi e intrecciarsi, nei nodi, in cui e da cui si può imprigionare e sprigionare il massimo di energia».¹⁰

Il mirabile dispositivo formale del grande stile italiano era stato imitato e assimilato già da secoli nelle maggiori tradizioni poetiche europee, ma era quasi completamente assente nella tradizione romena quando, ai primi dell'Ottocento, Heliade, Asachi e gli altri iniziano la loro opera di traduzione dei grandi classici italiani. È proprio per mezzo delle traduzioni che fanno il loro ingresso all'interno del verso romeno le grandi figure costruttive della sintassi poetica italiana: le dittologie, le partizioni metrico-sintattiche del verso, i parallelismi e le strutture correlate, le figure dell'*ordo verborum artificialis*, sono tutte novità che vengono sperimentate dai traduttori e autori romeni con spirito pionieristico all'interno del proprio laboratorio di traduzione e che, a partire dalle traduzioni, trascinano e si consolidano anche all'interno della loro produzione originale, mettendo radici in tutta la poesia romena ottocentesca. Ci troviamo cioè di fronte ad uno dei momenti cruciali per la formazione e il consolidamento dell'impianto retorico complessivo della lingua poetica romena moderna, che attende ancora di essere studiato nelle sue manifestazioni formali, nelle tecniche di trasposizione e adattamento messe in atto, nella sua fortuna ed estensione.

Nel mio lavoro del 2015 mi sono occupato nel dettaglio di questioni metrico-formali e delle figure di costruzione del verso di chiara derivazione italiana, indicando come possibile linea di sviluppo della ricerca lo studio della continuità e della lunga durata di alcuni istituti formali e stilistici elaborati dall'italianismo ottocentesco, che hanno continuato ad essere presenti e produttivi nella lingua poetica romena per tutto il Novecento e sono arrivati fino all'epoca attuale. Ho

¹⁰ Sulla questione della *gravitas* si veda l'importante volume di A. Acri, *Teoria e prassi della "gravitas" nel Cinquecento*, Firenze: Franco Cesati Editore, 2001 (da cui la citazione a p. 61).

cercato di ricostruire, in questo senso, la storia esemplare dell'endecasillabo romeno, nato nel primo Ottocento dagli esperimenti di Gheorghe Asachi su diretta imitazione ed emulazione del verso italiano, pienamente integrato ed assimilato all'interno del sistema prosodico romeno alla fine del secolo grazie all'altissima fucina formale emineschiana e da qui in poi usato per tutto il Novecento fino ai nostri giorni, con esempi mirabili come, fra i tanti che si potrebbero citare, quelli di Ion Barbu, di Leonid Dimov, di Mircea Cărtărescu, in cui vive ancora, attraverso la lezione fondativa di Eminescu, la duttilità, l'eleganza e la varietà prosodica del verso italiano, con la sua fusione armonica e profonda tra metrica e sintassi.

Nella sua celebre prefazione al primo numero di *Dacia literară* del 1840, Mihail Kogălniceanu si scagliava ingiustamente contro le traduzioni e la mania dell'imitazione della sua epoca:

Il desiderio dell'imitazione è diventato da noi una mania pericolosa, perché uccide in noi lo spirito nazionale. Questa mania dilaga soprattutto nella letteratura. Quasi ogni giorno vengono stampati nuovi libri in lingua romena. Ma a che pro! sono soltanto traduzioni da altre lingue, e fossero almeno ben fatte. Le traduzioni, tuttavia, non fanno una letteratura. Noi combatteremo con tutte le nostre forze questa mania che annienta il gusto originale, la qualità più preziosa di una letteratura.

Oggi potremmo rovesciare le parole Kogălniceanu, affermando a ragion veduta che «il desiderio dell'imitazione» ha rafforzato negli scrittori romeni «lo spirito nazionale» e che le traduzioni hanno realmente contribuito a *fare* la lingua romena moderna o, per lo meno, l'hanno aiutata a riconoscere se stessa come lingua letteraria, a sperimentare i propri limiti e le proprie possibilità, a guardare, per la prima volta, direttamente e intensamente in faccia le altre grandi lingue di cultura europee.

UN IZVOR INEDIT: *CHRONICA BISERICEI DIN DOBRA*

Florin DOBREI*

Un Unpublished Source: *The Chronicle of the Church in Dobra*

Abstract: In an attempt to reconstruct a fragment of the church's past of Dobra, an ancient Romanian locality located on the Mureș Valley, on the “border” of Transylvania with Banat, “The Chronicle of the church in Dobra”, a historical source of special importance, not valued until now, it is a landmark. Regarding its content, from 1900 until now, all the Orthodox priests who were at the helm of the spiritual parish of Dobra proceeded to record in detail, year by year, all the significant events in the life of the Dobra Church (within the meaning of ecclesiastical, community or parish institution of this term, and not a church, in the sense of a place of worship or a cultic edifice), as well as achievements in the secular sphere of life of the inhabitants of these lands, transmitting to posterity, as such, a rich and diversified palette of information, so necessary in carrying out any historiographical approach.

Keywords: Dobra, Hunedoara county, handwritten chronicle, local history, Orthodox Church.

Încercarea de reconstituire a unui crâmpei din trecutul bisericesc al Dobrei – localitate de pe Valea Mureșului, atestată documentar în anul 1387¹, fost nucleu administrativ al districtului românesc omonim, oraș, târg și apoi centru comunal, străveche parohie ortodoxă, reședință de protopopiat și însemnat punct pe harta național-politică a Transilvaniei de la mijlocul secolului al XIX-lea și până în perioada Primului Război Mondial (1914-1918) – reprezintă o sarcină destul anevoioasă, singura sursă documentară compactă, dincolo de mențiunile împrăștiate prin diferite fonduri arhivistice colbuite de vremuri, de datele transmise de conștiințele ecleziaștice și de recensămintele civile de altădată ori de informațiile disparate, cuprinse în diferite volume, studii și articole (amintim, în chip deosebit, monografia localității Dobra²), rămâne *Chronica bisericei din Dobra*³, un izvor

* Pr. prof. univ. dr., Facultatea de Teologie Ortodoxă „Ilarion V. Felea” din Arad; e-mail: f.dobrei78@gmail.com

¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, ed. a II-a, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 146.

² Viorel Vânătoru, *Dobra*, vol. I: *District, oraș, târg (1387-1918). Coordonate istorice privind evoluția unui târg hunedorean*, Deva, Corvin, 2006, 318 p. + 19 ilustrații; Idem, *Dobra*, vol. II: *1919-1950. Repere istorice în lumina izvoarelor documentare*, Deva, Corvin, 2008, 400 p. + 10 ilustrații.

³ Arhiva Parohiei Ortodoxe Dobra (în continuare: APOD), *Chronica bisericei din Dobra* (ms.), Dobra, 1900-2020, f. 1-178.

istoriografic de o importanță deosebită, nevalorificat până în prezent⁴, care face și obiectul rândurilor de față.

Suportul amintitei cronică parohiale îl constituie filele finale ale unei *Evanghelii* (în original, *Cartea Evangheliilor*), „tipărită în zilele Prea Înălțatului Francisc Iosif I, supt priveghierea și cu binecuvântarea Prea Sfinției Sale, Domnului Andreiu, Baron de Șaguna”, la „Sibiuiu, în Tipografia Diecesană, la anul Domnului 1859”; protopopul „Romul de Crainic [1884-1894] a contribuit și colectat banii necesari pentru procurarea și compactarea (în pluș și argint) [a] acestui *Evang[h]eliar*”.⁵

Cronica se întinde pe 95 de file (190 de pagini); alte 80 de file (160 de pagini) sunt necompletate (pe acestea se intenționează a se consemna viitoarele evenimente și înfăptuiri din viața parohiei Dobra). Demersul cronicăresc nu a fost unul singular în epocă: preoții George Oprea din Ilia⁶, Ioan Budoiu din Câmpuri-Surduc⁷ și Romul Iacob din Gurasada⁸, parohii aflate la mică distanță de Dobra, au lăsat posterității rânduri similare. Iar exemplele de acest fel pot continua. În cazul de față, inițiatorul întocmirii a fost protopopul Iosif Morariu (1898-1940), demers continuat apoi de către toți urmașii săi la cârma duhovnicească a parohiei Dobrei. Ca atare, autorii cronicii, în extensiunea ei, sunt toți păstorii sufletești de ieri și de azi ai obștii bisericești ortodoxe a Dobrei, fie că a fost vorba de preoți-parohi, precum clericii Iosif Morariu (1898-1944)⁹, Alexandru Florea (1944-1949)¹⁰, Alexandru Micu (1950-1953, 1956-1970)¹¹, Simion Gața (1970-1978)¹², Dumitru Popa (1978-2012)¹³ și Emanuel Inișca (din 2012)¹⁴ – primii trei au deținut și onoranta demnitare de conducători ai „tractului protopresbiteral” omonim, adică de protopopi –, fie de simpli administratori, în perioadele de sedisvacanță parohială, cum a fost cazul preotului pensionar Aurelian Oprean din Abucea (1953-1956).¹⁵

Scrisul este îngrijit, cu litere atent caligrafiate îndeosebi în prima sa parte; din punct de vedere lingvistic, o bună parte din text este redactată într-o limbă veche, frumoasă, armonioasă. Prin prisma stilului individual al redactării, unii preoți-cronicari au prezentat pe larg, an de an, evenimentele de factură bisericească și laică din viața

⁴ Cronica parohială se află în curs de publicare; vezi: Florin Dobrei, *Dobra (jud. Hunedoara) – file de cronică bisericească*, Deva, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2020.

⁵ APOD, *Chronica...*, f. 12v.

⁶ Arhiva Parohiei Ortodoxe Ilia, *Condica Parohiei Ortodoxe Rom[âne] din M[urăș-]Ilia, introdusă cu începutul anului 1904* (ms.).

⁷ Arhiva Parohiei Ortodoxe Câmpuri-Surduc, *Condica Parohiei Câmpuri-Surduc. Monografia comunei Câmpuri-Surduc, scrisă de preotul Ioan Budoiu la anul 1904* (ms.).

⁸ Arhiva Parohiei Ortodoxe Gurasada, *Chronica parohială din Parochia Gr[eco-]Or[todoxă] Gurasada* (ms.). Vezi și: Florin Dobrei, „File de istorie: «Chronica parohială din Parochia Gr[eco-]Or[todoxă] Gurasada»”, în *Sargetia. Acta Musei Devensis*, an III (XXXIX), 2012, p. 483-494.

⁹ APOD, *Chronica...*, f. 1-29.

¹⁰ *Ibidem*, f. 29-39v.

¹¹ *Ibidem*, f. 39v-53, 54v-65v.

¹² *Ibidem*, f. 65v-75v.

¹³ *Ibidem*, f. 76-84v.

¹⁴ *Ibidem*, f. 85-95v.

¹⁵ *Ibidem*, f. 53-54v.

parohiei Dobra, pe când alții sunt mult mai sintetici, preferând fie o prezentare succintă, fie una de ansamblu; de asemenea, în câteva situații, autorii au recurs la rezumarea evenimentelor, grupate – laolaltă – pe ani. Prin urmare, fiecare dintre preoții cronicari și-a pus propria amprentă asupra unei „istorii” în comun elaborate (la fel ca în cazul oricărei lucrări la care a trudit un întreg colectiv de autori).

După cum rezultă din text, deși cronica parohială coboară pe firul istoriei până în perioada medievală, întocmirea ei pare să se fi început abia în anul 1900: „Este de notat că și astăzi (la 1900), administrația politică are mare amestec în conducerea și administrarea averilor grănițerești”.¹⁶ Sau – poate – mai degrabă schițarea ei prealabilă va fi avut loc de pe atunci, de vreme ce, anterior însemnării pe ani a evenimentelor, anume „începând cu anul 1899”¹⁷, se fac trimiteri la situația școlară locală tocmai de prin ... 1919-1920!¹⁸ Prin urmare, socotim că vrednicul de pomenire protopop Iosif Morariu a folosit însemnări mai vechi, înmănunchate și structurate în forma prezentă abia după Marea Unire. Cronica pare să se fi completat și pe parcurs: „Astfel s-a petrecut incidentul un[i]tații din Dobra și s-a descris de p[rotopo]pul [Iosif] Moraru în toamna anului 1916, când să afla refugiat în comuna Curtici, lângă Arad, cât s-a putut mai obiectiv, «sine ira et studio», după știrile avute încă în decursul turburărilor și după informațiunile primite – în mod prietenesc – de la cei ce avuseseră ciudata (proasta) ambițiune de a strica mai bine Biserica din[tr]-jo parohie fruntașe, ba chiar din întreg ținutul Dobrei, decât să cedeze voinței – neîndreptățite – a unui Metropolit”.¹⁹

Din punctul de vedere al conținutului, în prima parte a cronicii ni se transmit prețioase informații privitoare la așezarea localității, la vecinătăți și la proveniența slavă a numelui acesteia, precum și a unora dintre satele învecinate: „Poziția comunei Dobra este cam [la] 1½ - 2 km aproape de Murăș și așezată la poalele colinelor, cari, treptat, se tot măresc înspre munții ce se leagă, ca un capăt de lanț, de Carpații sud-estici, cari de la Orșova, spre răsărit (est), despart Ardealul de România liberă [...]. Comuna Dobra s-a întemeiat, din timpuri străvechi, ca multe alte comune de pe lângă Murăș și populațiunea care a locuit și s-a stabilit în ținutul acesta trebuie să fi fost slavă, ceia ce să deduce din numirile multor comune, ca Dobra, Brâznic, Baștea etc.”²⁰

Întâlnim apoi numeroase informații de natură meteorologică, de tipul unor consemnări anuale ale vremii, sub formă de bilanț (este vorba de anii 1927, 1932-1934, 1938, 1940-1941 și 1943-1944)²¹; altele, se intră în detalii. Atrag atenția însă mai ales anomalii meteorologice. Spre exemplificare, în anul 1932 a fost „cea mai lungă iarnă de când își amintesc bătrânii (1931/[19]32) și de la 15-25 II gerul cel mai aspru, între 18°-26° sub zero; ear la 10-12 martie a nins din greu, strat de 20 cm, ear la 16 III s-au acoperit ferestrele complet cu ghiață. Neaua fiind f[oarte] mare, epurii

¹⁶ *Ibidem*, f. 2v.

¹⁷ *Ibidem*, f. 12.

¹⁸ „Candidații de învățători n-au concurat nici la concursul publicat în a[nul] 1919 [și] nici la cel din 1920, căci să pare că toți voesc a fi învățători de stat”. Cf. *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, f. 9.

²⁰ *Ibidem*, f. 1.

²¹ *Ibidem*, f. 24v-26v, 27v-28, 29, 30.

au făcut grozavă stricăciune, rozând coaja pe altoii bătrâni, încât f[oarte-]f[oarte] mulți s-au uscat. La 25 III – Bunavestire – a căzut neaună de 5 cm, apoi a înghețat. Prasnica Învierii Domnului, geros, încât s-a continuat încălzirea în biserică prin cuptoarele cu petrol, ear credincioșii au fost înhăinurat în cojoace și în șoșoni în picioare”; spre finele aceluiași an, în sens invers, „la Crăciun [a fost] tot vreme moale și zvântat, încât să ridică pulberea în urma căruțelor și automobilelor”.²²

Trimiteri de acest fel întâlnim, în anii 1927, 1932-1934, 1938, 1940-1941, 1943-1948, 1963-1964, 1970-1971, 1973-1974 și 1976-1977²³, și cu privire la randamentul agricol. Dăm două exemple: în 1933 „recolta grâului a fost mulțămitoare, în schimb porumbul nu s-a copt din cauza ploilor și brumei prea de timpuriu căzută”²⁴; diferit, în 1945, „situația agricolă a anului a fost mediocră în grâu și bună în porumb; în general, aici au fost de toate”.²⁵ Alte bilanțuri cumulează informații de natură diversă. În 1945 ni se transmite că „starea sanitară [a fost] bună. Natalitatea s-a prezentat sub 50% față de mortalitate”.²⁶ Anul următor, „1946, a început cu greutățile și neajunsurile tot mai simțite a[le] războiului pierdut; iarna grea, obligațiile mari ale armistițiului și, pe lângă toate, un an foarte secetos. Și regiunea Dobrei a avut de suferit, dar cea mai încercată a fost regiunea Moldovei”.²⁷

Nu au lipsit nici calamitățile (molime, inundații, incendii, cutremure, furtuni etc.). Astfel, pe linie medicală, în partea introductivă a cronicii se amintește de „epidemia de anghină diphterie din 1879-[1]881”, în care „au murit aproape toți copiii dobrenilor”.²⁸ Și „anul 1959 începe cu o molimă care a făcut ravagii, și anume a bântuit o boală numită gripă infecțioasă sau «gripă asiatică». A zăcut foarte multă lume – și bătrâni, și tineri – și au fost cazuri când au murit și soțul și soția în aceeași zi”.²⁹ Inundațiile au dat și ele mult de furcă atât dobrenilor, cât și locuitorilor din satele dimprejur. În 1932, „revărsarea Murășului în acest an a fost o reamintire a potopului; au fost complet inundate comunele Stretea și Ilia”.³⁰ Și în 1941 „Murășul a esundat de 3 ori”.³¹ În 1975, „la începutul lui iulie, țara noastră a fost lovită iarăși de inundații catastrofale, ca în anul 1970 [...]. Această calamitate a venit pe neașteptate, căci, datorită ploilor abundente de zi și noapte, cele mai mici și neînsemnate râuri au ieșit din matcă, inundând casele, distrugând bunuri materiale, animale, păsări, ba, pe alocuri, și vieți omenești [...]. Satul Stretea însă a stat sub apă timp de 2 săptămâni, locuitorii evacuându-și și vitele și bunurile la Dobra”.³² Cu toate acestea, „esundările Murășului n-au lăsat urme neșterse, căci n-au fost așa

²² *Ibidem*, f. 26-v.

²³ *Ibidem*, f. 24v-26v, 27v-28, 29, 30, 32v-33, 35, 36, 63v, 66v, 69v-70, 72v, 74-v.

²⁴ *Ibidem*, f. 26v.

²⁵ *Ibidem*, f. 32v.

²⁶ *Ibidem*

²⁷ *Ibidem*, f. 33.

²⁸ *Ibidem*, f. 3.

²⁹ *Ibidem*, f. 60v.

³⁰ *Ibidem*, f. 26v.

³¹ *Ibidem*, f. 28.

³² *Ibidem*, f. 71v-72.

grave încât să demoleze comuna, dar incendiile au fost mai păgubitoare; trei – de la anii 1833, 1866 și 1874 – au nimicit cam jumătate ($\frac{1}{2}$), comuna”.³³

Dintre informațiile de natură administrativă, socială și economică amintim, întâi de toate, „clădirea liniei ferate de stat (Arad–Teiuș) pe ținutul drept al Murășului, în dreptul Dobrei, dar cu ocolirea ei. Bătrânii (Ioan Simce) povestesc că inginerul șef, care a croit linia ferată Arad–Teiuș, ar fi fost aplicat a o trece peste Murăș, între Zam și Tisa, ca să o conducă, pe lângă Dobra, la Deva, pe lângă o contribuție (sau remunerațiune) din partea dobrenilor, dar bătrânii grănițerilor, după o consfătuire cu protopopul lor, Nicolau de Crainic, ar fi decis că, mai în grabă, ar fi aplicați a plăti să nu vină trenul pe la ei; destul că Dobra a fost ocolită și a rămas tot un mic sat, pe când, altfel, s-ar fi dezvoltat un oraș cu pretură, judecătorie și alte oficii de stat. Din acest rău Dobra s-a ales cu atâta parte bună că a rămas până acuma și, poate pentru totdeauna, comună românească și un mic centru cultural pentru populațiunea – toată românească – din satele (40-60) ce o încunjură”.³⁴ Ulterior, calea ferată care unește Banatul de Ardeal nu a mai ocolit localitatea.

Se descriu apoi greutățile legate de introducerea curentului electric în localitate, dar și – cu multă bucurie – cum, în 1958, „în seara zilei de 7 Aprilie, s-au aprins pentru prima dată luminile pe străzile din Dobra, din curentul de înaltă tensiune ce vine de la Brad-Gura Barza, prin Deva și Ilia”. În același an este consemnată și înființarea Gospodăriei Agricole Colective, purtând numele „Dr. Petru Groza”, respectiv începerea lucrărilor de construcție a impunătorului Cămin Cultural din Dobra, la care „oamenii din sat au contribuit fiecare cu muncă voluntară și cu contribuție bănească”.³⁵ Prin urmare, prin anii 1970-1971 Dobra era socotită „una din așezările ce sunt luate în atenția organelor județene de a se lua toate măsurile ca, în scurt timp, să fie ridicată la rangul de oraș; în acest sens s-au și început în acest an câteva clădiri de interes obștesc: complexul de autoservire, care a și intrat în funcțiune, și s-a început construirea primului bloc de locuințe”.³⁶

Din sfera informațiilor de natură cultural-educațională, amintim faptul că în 1935, „la stăruitorul îndemn al profesorului școlii de meserii, ing[inerul] T. Haida (din Gurasada), s-a constituit, în Dobra, Căminul Cultural «Luceafărul», sub auspiciile Fundației Regale «Principele Carol» din București, cu intențiunea de a ridica, în curând, un cămin edificiu corespunzător. La constituire s-a ales preș[edinte] p[rotopop]ul locului, Ios[if] Morariu, casier Ioan Cârnarul, șeful pepinierei satului, ear secretar, înv[ățătorul] dir[ector] Vasile Șerban”.³⁷ Și tot în același an, „«Reuniunea meseriașilor» din Dobra a organizat, în Duminecile din Păresimi, p[ost] m[eridian], 5 conferințe, adică șezători culturale, la cari a invitat conferențieri streini, toate deplin reușite, spre mulțămirea poporului, care le-a ascultat în număr mare”.³⁸

³³ *Ibidem*, f. 3.

³⁴ *Ibidem*, f. 3.

³⁵ *Ibidem*, f. 59v-60.

³⁶ *Ibidem*, f. 66v.

³⁷ *Ibidem*, f. 27.

³⁸ *Ibidem*, f. 27.

O pondere mult mai însemnată în filele cronicii o au evenimentele privitoare la trecutul localității, la evoluția sa istorică; și nu doar a Dobrei, ci a țării. Astfel, întâi de toate, ni se transmit informații privitoare la vechimea localității și la denumirile ei maghiare din diplomația vremii: „Numele comunei politice și bisericești, atât cel oficial, cât și [cel] folosit de populație din timpuri străvechi, este Dobra, deci nume slav. În diplomele vechi, de pe timpul regelui Matia și următorii, ca împărații Ferdinand și Leopold, principii Zapolya, Rakóczy și Apaffy, date locuitorilor acestei comune, obține numele [de] Jofü și Jofö, ear în actele unui mare proces al dobrenilor, purtat pe la anii 1760-1831, pentru apărarea drepturilor nobilitare, numele comunei, respectiv al opidului, este scris Jofü, alias Dobra: «Dobra, alias et quidem recto nomine Jofü»”.³⁹

Se prezintă apoi trecutul grăniceresc al acestei obști sătești: „Locuitorii comunei Dobra au făcut parte din Regim[entul] 2 de husari săcui grănițeri – de când s-a înființat grănițaria, pe timpul împărătesei Maria Terezia, care (graniță) s-a desființat la 1852 – și că, în acel regiment de husari, singur[ă] comuna Dobra era curat românească și toți locuitorii erau români grănițeri, afară de – bineînțeles – oficerii, cari erau austrieci – germani, cehi, poloni”.⁴⁰ De asemenea, este surprinsă și evoluția pe scara socială a locuitorilor: „Comuna a fost înzestrată cu drepturi nobilitare și în cartea funciară ocură sub numele [de] «opidul nobil Dobra» («Dobra nemes varos»). Locuitorilor comunei, foști grănițeri și descendenți de grănițeri, le-a rămas, ca avere neîmpărțibilă, pământuri, case, moșii și (extinse) păduri, precum și drepturi de crijmărit, vama târgului și pescuit, lăsate lor din timpuri vechi, pentru serviciul credincios și cu bravură prestat întru apărarea patriei, precum și titlul de nobilitate, dat în mai multe diplome”.⁴¹

În ceea ce privește Revoluția de la 1848-1849, „Dobra, ca un cuib de grănițeri credincioși împăratului, a avut să sufere mai mult ca alte comune”.⁴² Din pleiada luptătorilor dobreni de atunci pentru drepturile românilor autorul primei părți a cronicii desprinde chipul octogenarului Adam Nandra, care, „ca grănițer, a luat parte în luptele ce s-au dat în Revoluția din 1847/49 [recte: 1848-1849] cu rebelii unguri. În acele lupte au luat parte mulți dobreni, dar, dintre ei, ultimul rămas în viață a fost Nandra Adam. Luptele la cari au luat parte – în ordine cronologică – au fost, începând cu depresurarea cetăței (fortăreței) Aradului (1847 [recte: 1848]), la Șura Mare, la Mediaș, Ocna Sibiului, podul Simeriei (comandați de Lozenau), la Codlea; a fost sub comanda lui Axente, la Aiud, și a lui Iancu, la Bălgrad. Iarna [1]848/9 a petrecut-o în România, de unde s-au întors prin Săcuime, pe la Csiksereda, pe la Cluj și Jibău, apoi a fost dus în Galiția și numai în 1850 s-a reîntors la Dobra”.⁴³

Lupta fruntașilor dobreni pe linia impunerii limbii române în administrația locală și în cea comitatensă a continuat: „În timpul grănițeriei, administrația comunei era militară și limba administrației cea germană, care s-a păstrat și după desființarea

³⁹ *Ibidem*, f. 1.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 1v.

⁴¹ *Ibidem*, f. 2.

⁴² *Ibidem*, f. 3.

⁴³ *Ibidem*, f. 13v-14.

graniței, pe timpul absolutismului, până la 1864, când s-a introdus, prin constituționalism, limba română, care apoi a fost scoasă, prin abuzul organelor administrative comitatense, mai întâi treptat (în parte) și apoi, de prin anul 1897 – de la suspendarea, pe nedrept, a notarului român Iosif Criste și înlocuirea lui prin șovinistul notar Hits Karol – se folosește, în administrația comunei, numai limba maghiară. Este de observat că încercarea de a reintroduce – pe baza legii în vigoare – limba română a rămas zadarnică. Să notează că hotărârea reprezentanței comunale, care a decretat limba română ca limbă protocolară și de administrație, a fost apelată de notarul Hits, ear congregațiunea comitatensă a nimicit-o, apoi apelațiunea înaintată prin membrii Iosif Criste, Ion Moraru și Iustin Pop la Judecătoria (curia) administrativă, contra decizului congregațiunei, a adurmit, rămânând la Pesta pe veci”⁴⁴

Contemporană ca desfășurare a fost și „comasarea” terenurilor comunale și „segregarea” fondului forestier. Astfel, „în anul 1896 s-au început lucrările pentru comasarea hotarului, cari s-a terminat numai după 7 ani [...]. Ulterior s-a făcut și segregarea pădurilor grănițerești, dar numai în dauna celor îndreptățiți, fiind cerută de jidovi, cari cumpăraseră unele părți de la îndreptățiți decăzuți”⁴⁵ Abia „în anul 1902/3 s-a terminat comasarea hotarului Dobrei, care să începuse în 1896”⁴⁶ La scurt timp, anume „în anul 1905, s-a făcut segregarea pădurilor «Corporațiunei grănițerești», cu neîndreptățirea membrilor composesori, prin împărțirea de părțile tuturor oficiilor parochial[e] și învățătoarești esistente și neesistente de 6 și 3 jugăre”⁴⁷. Peste ani, în 1923, este prezentată detaliat încercarea de expropriere a unui teren al „Corporațiunei grănițerești” din Dobra, în suprafață de „23 jug[ăre] cad[astrale], precum și vama târgului cu terenul pentru târg (4 jug[ăre]”⁴⁸, respectiv „esproprierea și înproprietărire provizoră” din anul 1924.⁴⁹

La scurt timp, alegerile parlamentare din anul 1903, cu marea izbândă politică de atunci a românilor din cercul electoral Dobra, sunt înfățișate astfel: „Cea mai momentoasă întâmplare din Dobra, la a[nul] 1903, care a avut echou însemnat în viața politică națională a românilor de sub coroana ungară, a fost alegerea, ca deputat dietal, a tinerului avocat – dar înflăcăratului luptător – Dr. Aurel Vlad [...], pentru că prin ea s-a dat primul impuls serios Partidului Național Român de a părăsi pasivitatea și a trece la activitate politică parlamentară”⁵⁰ Au urmat alte două alegeri, dar neîncununate de succes pentru alegătorii români; în anul 1906 a fost susținut avocatul Ștefan Rozvan din Ilia, iar în 1910, preotul asesor mitropolitan Nicolae Ivan de la Sibiu (viitor episcop al Clujului): „Luptele au fost frumoase, chear înălțătoare, dar, prin stricarea listelor de alegători și prin mitueli, dar mai cu samă prin presiuni și abuzuri aproape de necrezut, am picat totdeauna. Adv[ocatul Ștefan] Rozvan, după

⁴⁴ *Ibidem*, f. 1v.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 2v.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 13.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 13v.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 22-v.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 24v.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 12v-13.

cădere, zicea: «Putem fi făloși și dacă n-am reușit!». Candidatul Ivan a plecat din Dobra cu vorba că «luptă bună am luptat» și cu încrederea că abuzurile ungarilor să vor răzbuna, fiindcă, totuși, există o dreptate”.⁵¹

Un eveniment local de o mare importanță l-a constituit vizita polihistorului Nicolae Iorga în Dobra în anul 1905, impresionat de faptul că „a observat, în biserică (naos), două (2) sfeșnice de lemn, cari au la bază câte 3 vulturi cu 2 capete și colorate în negru-galben (șwarz – gelbul austriac); aceasta este o particularitate care nu o mai aflase până aci”.⁵² Peste câteva decenii, anume în 1971, pragul lăcașului de cult a fost trecut de „profesorul universitar pensionar Ioan Clopoțel din București, care a scris f[oaarte] elogios despre sfânta biserică a Dobrei, așa cum reiese din condica de vizitatori”.⁵³

Între filele cronicii este surprinsă apoi pentru posteritate, în mod succint, scânteia care a dus la izbucnirea „Marelui Război” (1914-1918), dimpreună cu poziția inițială de neutralitate a României, respectiv cu intrarea sa ulterioară în război, alături de forțele Antantei: „Scuză la acesta a dat atentatul, adecă omorârea principelui de coroană austro-ungar, Francisc Ferdinand, și a soției lui, la Seraevo [Sarajevo], prin studentul sârb Princip și câțiva tovarăși conspirați, dar să poate zice că acest omor a fost numai schinteia aruncată în magazinul încărcat cu materii inflamante. Toată lumea să aștepta la izbucnirea războiului; indiferent care va fi cauza directă. Germania să credea perfect pregătită de război, căci de la 1871 (să presupunea) să conta la revanșa Franței. Austro-Ungarea făcuse în ultimul deceniu – la îndemnul Kaiser-ului german – serioase pregătiri în armament, oameni și provizii. Rusia făcea – la stăruința Franței – pregătiri îndârjite, dar totuși era departe de a fi gata; ea avea oameni, cai și mâncare, dar nu-i era complet armamentul și, cu deosebire, liniile ferate strategice le avea aproape numai în planurile pe hârtie. Dintre celelalte Puteri, pregătită era numai Franța și, în parte, Italia, dar Anglia, Serbia, Belgia și cele care ulterior au intrat în război, ca Turcia, Bulgaria, România și Statele din America, unele nu erau deloc, ear altele prea slab pregătite [...]. După aprecierile mai marilor războiului și, în special, ale împăratului Germaniei, să nădăjduia că războiul va fi terminat în 3 luni, și încă cu biruința Puterilor Centrale”.⁵⁴

Este descrisă apoi mobilizarea generală a celor ați de luptă, pe un front străin de sufletul și de cugetul românesc: „Credincioșii Bis[ericii] noastre din Dobra au primit ordinul de mobilizare genărală cu multă durere. Bătrânii, femeile și copiii au petrecut la gară pe cei mobilizați – cari erau toți foștii soldați până la etatea de 42 ani – cu jale, cu lacrimi, cu urări de bună reîntoarcere și cu binecuvântări, ear cei mobilizați au plecat posomorâți, fără niciun entuziasm, și prea puțini dintre ei își făceau curaj prin cântece naționale, pe când țărănimea din jurul Dobrei, așa-ziișii «pădureni», ametiți de puțină beătură, horeau și doineau a jale”.⁵⁵

⁵¹ *Ibidem*, f. 14v.

⁵² *Ibidem*, f. 13v.

⁵³ *Ibidem*, f. 66v.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 15v-17.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 15v-16.

În timpul Primului Război Mondial, „dobreanul soldat George Bugaru, care făcea paza graniței în Munții Petroșenilor și ai Jiului, a fost prins, în drum de dezertare spre Armata Română, și numai după îndelungată închisoare și minuțioasă investigare, în lipsă de dovadă pozitivă, a fost absolvat de Judecătoria de Război”.⁵⁶ În fapt, în cuprinsul cronicii se regăsește și o listă a tuturor aceluia care au participat pe câmpurile de luptă, a celor deportați și răniți pe front, precum și a văduvelor rămase în urma acestora, atât din parohia Dobra, cât și din filiile aparținătoare acesteia: Gura Dobrii, Abucea și Stretea.⁵⁷ Doar „din parohia Dobra, la mobilizarea generală s-au dus ceva peste 120 soldați, ear după marea bătălie de la Marne – în Franța –, în toamna anului 1914, în care Germania au suferit pierderi grele, s-a dus speranța terminării grabnice a războiului și s-a început asentarea [recrutarea] și înrolarea celor mai bătrâni, treptat până la 50 de ani, și a celor tineri de 20, 19, 18 și chiar de 17 ani, cari, rând pe rând, au fost trimiși în garnizoane pentru instrucție și apoi la front (pe unii, după o instrucție de abia 6 săptămâni), în tranșee și în bătălii mai îngrozitoare decât iadul, prin Serbia, Galiția, frontul italian și chiar prin Franța”.⁵⁸ Ca bilanț, ni se transmite că „au murit 18,8% și au devenit invalizi 5%”.⁵⁹

Suferințele celor rămași acasă își găsesc și ele reflectarea în cronică: „Așa a decurs calvarul neamului nostru din Ungaria, în care și dobrenii au pățimit – din august 1914 [și] până în august 1916. Victoriile armatelor Puterilor Centrale – mărunte, dar multe – ne întristau, ear dezastrele ne bucurau și încurajau în nădejțile noastre; mai cu samă ne bucurau veștile despre căderile (sau treceri) de batalioane, companii sau chiar regimente românești în captivitate. Starea aceasta nu să trâmbița, ci să simțea și, cel mult, să șoptea între intimi [...]. Jertfele și suferințele poporului din Dobra, cauzate de război, au fost multe și de multe feliuri. În bucate, au jertfit prin recvirările [rechizițiile] făcute de 2-3 ori pe an, ear în bani, prin presiunea, aproape forțarea de a subscrie și plăti obligațiuni la împrumuturile de război, cari s-au repetat de 8 ori în 4½ ani”.⁶⁰

Dar a sosit și ceasul izbânzii! Cu multă exaltare sufletească este descrisă bucuria măreței zile de 1 Decembrie 1918: „Cu câteva zile înaintea acestei Adunări, toți românii din Dobra au iscălit declarație că voesc unirea cu Patria Mamă, România liberă, necondiționat și pe vecie. Cu această declarație și cu declarațiile identice din toate comunele protopopiatului Dobra a plecat, la Alba Iulia, protopopul Morariu încă la 16/29 XI, ear, pe ziua de 1 XII, au mai mers la Alba Iulia mulți dobreni, între cari amintesc pe soția p[rotopo]p[ui]lui, Olimpia, și [pe] fiul Sergiu; din școală, Toma Roșiu cu soția, apoi Ioan Babeș, George Milovan, Iosif Datur, George Dubaru, George Murar și George Rusu. În ziua măreață a Unirei, crâznicii bisericei (la ordinul soției protopopului) au zvonit singurul clopot și au bătut amândouă toacele de la

⁵⁶ *Ibidem*, f. 16v.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 17v-19.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 16.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 19.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 16-17.

orele 10-12, la amiaz[ă], încât a simțit toată suflarea din Dobra însemnătatea acelei zile, cu epocalul eveniment”.⁶¹

Zbuciumul perioadei interbelice a fost surprins cu aceeași acuratețe. Astfel, în anul 1920, protopopul Iosif Morariu constata, cu amărăciune, „greutățile vieței, de cari suferă întreagă România Mare, ce să zvârcolește încă în munca refacerii și unificării”.⁶² La finele anului 1924 se consemna că „scumpetea a tot crescut de un șir de ani, încât țaranii judecă banii de astăzi: 1 leu – ca înainte de război 1 ban”; „din punct de vedere politic, în Dobra (și [împre]jur) e liniște”.⁶³ În anul 1929 au avut loc alte alegeri.⁶⁴ În 1927 „a răposat marele rege al neamului nostru, Ferdinand I-ul”⁶⁵; în 1930, „a 2-a zi de Rusalii – 9 VI –, s-a pomenit la Sf[ânta] Liturg[h]ie Regele Carol [al] II-lea, care – după lovitura de stat petrecută în liniște – în ziua precedentă fusese proclamat rege prin Adunarea Națională, când a și depus jurământul”.⁶⁶ În anul 1931 „s-a început criza economic-financiară, au scăzut grozav prețul cerealelor și vitelor. Interesele (%) datoriiilor s-au redus, prin lege, la 14%, dar s-au achitat mai anevoios decât 24-32% în anii precedenți și s-a anunțat conversiunea datoriiilor agricole (Argetoianu – Iorga), ceia ce a produs mare turburare”.⁶⁷ În 1935 „s-a început executarea – aplicarea – Legei conversiunei, spre desastrul câtorva acționari și deponenți din Dobra la Bănci, între cari, în primul rând, al Bisericei din Dobra și al celor 3 fonduri tractuale, dar spre mulțămirea și ușurarea mulțimei poporenilor, pentru mulți scăparea de la sigur dezastru”.⁶⁸

Se descrie apoi toată frământarea politică a anilor 1937-1938.⁶⁹ Astfel, în 1937, „la termen normal, s-a schimbat Guvernul țarei și – ceva nemaipomenit în România –, fiind încredințat cu formarea noului Guvern tot Partidul Liberal, a căzut în alegeri, adecă neîntrunind nici 40% voturi; a fost silit să demisioneze și Guvernul a fost încredințat Partidului Național-Creștin, condus de Goga – Cuza”.⁷⁰ Simpatiile legionare ale protopopului Iosif Morariu transpar și ele: „Prigoana ordonată de Guvern (recte: rege) contra Partidului «Totul pentru Țară» sau «Garda de Fier» s-a observat și în Dobra [...]. Căpitanul Partidului, Corneliu Zelea Codreanu, și tovarășii lui, tot oameni distinși, au fost închiși și – chiar nejudecați – schingiuți și omorâți în mod barbar”.⁷¹ Și în anul următor, 1938, „au fost mari schimbări în țară, precum: debarcarea Guvernului Goga – Cuza, abolirea Constituției, darea unei noi Constituții, care a fost votată (cam silit) prin plebiscitul de la 27 Februarie 1938. Toate partidele politice au fost șterse (nimicite); s-a decretat un singur partid politic

⁶¹ *Ibidem*, f. 19v.

⁶² *Ibidem*, f. 20.

⁶³ *Ibidem*, f. 24v.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 26.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 25.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 26.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 27.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 27v.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

«Frontul Renașterii Naționale», ulterior numit «Partidul Națiunii» – cu guvern de autoritate, apoi s-a organizat «Garda Frontului Renașterii Naționale»⁷².

Nu au fost omise nici știrile externe. Astfel, în 1939 era descris „începutul războiului Germaniei (după ce terminase cu Cehoslovacia fără război) contra Poloniei, Franței, Angliei, Norvegiei, Olandei și Belgiei”, care „a adus dezastru și asupra patriei noastre România, prin[tr-]o mobilizare deghizată, numită concentrare, care ne-a reținut majoritatea bărbaților din Dobra, concentrați în tot decursul anului, cu semne de a să prelungi la infinit cu înarmările și fortificațiunile”.⁷³ S-a pășit apoi în 1940, „anul durerei pentru tot neamul românesc. Așa și pentru parochia Dobra, ai cărei credincioși s-au distins sub stăpânirea ungară ca buni naționaliști, căci s-au pierdut Basarabia și partea nordică a Bucovinei, pretinsă, fără nicio bază, de U[niunea] R[epublicilor] S[ovietice] S[ocialiste], Rusia sovietică; și cedarea, pe baza unui arbitriu, la Viena, a Ardealului de nord. Mare amărăciune pentru tot neamul”.⁷⁴

După doi ani, „din cauza evenimentelor Războiului Mondial, în care a intrat și România la 22 iunie [1]941, aproape toți bărbații între 21-48 ani au fost concentrați și pregătiți de a participa la grozavele lupte contra comuniștilor. Între corpurile de armată cari au luptat pentru recuperea Basarabiei și Bucovinei de Nord au fost și unele din Ardeal și unii credincioși au luptat în Basarabia, Ucraina, Transnistria, Odes[s]a, Marea de Azur, Crimeea, Feodosia etc.”.⁷⁵ În 1942 „Războiul Mondial s-a continuat cu îndârjire mai mare și credincioșii din par[ohia] Dobra au continuat, cu contribuția lor, la jertfele cerute prin colecte des repetate, prin lucrarea femeilor din „Reuniune” și a fetelor mai mari la îmbrăcăminte de eamnă pentru soldați și prin hărnicia celor rămași la vetre la munca agricolă și la meserii”.⁷⁶ Și în 1943 „jertfa parochienilor a continuat pentru război, în bani și muncă de folos obștesc și de război”⁷⁷; la fel ca și în Primul Război Mondial, sunt enumerați, pentru posteritate, toți soldații morți, dispăruți, răniți, prizonierii etc.⁷⁸ De amintit, în același context, și bombardamentul american din iulie 1944: „Înainte de armistițiul, în luna iulie, și comuna noastră a fost bombardată de americani. Dar bombele nu au fost lăsate pe sat, ci la gura râului, în curechiște, precum și pe dealul și drumul ce duce la Roșcani. Erau foarte multe avioane mari, cu 4 motoare, de culoare albă și alinate frumos ca [și] cocorii”.⁷⁹ Se descriu apoi, rând pe rând, întoarcerea armelor din 1944 și încheierea păcii: „Anul 1944 a fost cel mai bogat în evenimente politice. Războiul purtat în răsărit este pierdut și alianța cu Germania este denunțată. În noaptea de 23 august, România cere armistițiul Puterilor Aliate și Regele Mihai I, printr-o proclamație dată Armatei și poporului, rupe legăturile cu Germania și face cauză comună cu Rusia, Anglia și America, cele trei mari Puteri Aliate, angajând țara să

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 28.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 28v.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 29.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 28-29.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 31.

lupte împotriva Germaniei. În trei zile țara e curățată de nemți și armatele rusești trec peste Moldova, Muntenia, Ardeal și alungă, până peste Tisa, pe ungurii și germanii ocupanți. Ardealul de nord, pe care ungurii îl ocupaseră în 1940, acum este eliberat. Prin condițiunile armistițiului încheiat de România cu Puterile Aliate și, în special, cu Rusia, România se obligă a ceda Basarabia și Bucovina de nord în situația din 1940, precum și despăgubiri de război, să pedepsească pe cei ce au făcut războiul și să nimicească legionarismul și fascismul din țară”.⁸⁰

Totul se derulează apoi cu repeziciune: „Guvernul este alcătuit de generalul Sănătescu și mai târziu de generalul Rădescu. Antoneștii sunt arestați și alți mulți foști miniștri și căpetenii politice din vremurile de dictatură și războiu. Cei arestați urmează să fie judecați de tribunale populare ca [și] criminali de războiu și criminali politici”.⁸¹ Temerile, încet-încet întipărite în sufletele românilor care asistau neputincioși la „schimbările vremurilor”, transpar și ele din descrierile din ce în ce mai succinte chiar și ale evenimentelor bisericești din deceniile care au urmat. În anul 1946, „în Noemvrie, se fac alegerile în țară. Ajung, cu majorități de 83%, partidele unite în «B[locul] P[artidelor] D[emocratice]»; opoziția a rămas nemulțumită, pe motiv că nu ar fi fost corecte. Marile Puteri Anglia și America recunosc, cu mare greutate, acest Guvern”.⁸² În 1947 își fac apariția cotele agricole: „Din toate recoltele de cereale poporul cu pământ de la 3 ha în sus a dat statului, în anumite procente, pentru întreținerea muncitorilor din fabrici”. De asemenea, românii sunt nevoiți să facă față și primei stabilizări monetare, când „pentru 20.000 lei vechi se primea 1 leu nou”; ulterior, în 1952, era prezentată și cea de-a doua „schimbare de bani sau stabilizare, când pentru 20 lei vechi s-a dat 1 leu nou și nu s-a primit la schimb decât până la 3.000 lei vechi de familie”.⁸³

Este prezentat apoi anul 1948, „anul marilor prefaceri sociale în noua Republică Populară Română”, cu reorganizarea politico-administrativă a țării, cu naționalizările fostelor instituții, fabrici și întreprinderi industriale interbelice.⁸⁴ La finele aceluiași an, un „eveniment hotărâtor pentru țară a fost la 30 Dec[embrie], când fostul rege Mihai I al României a abdicat și a părăsit țara, plecând în străinătate. Țara s-a proclamat republică, sub denumirea [de] Republica Populară Română sau, prescurtat, R. P. R.”.⁸⁵ În 1950, „Județul Hunedoara s-a împărțit în 6 raioane, în locul celor 12 plăși care au fost. Prin raionarea administrativă ce s-a pus în aplicare pe data de 1 Sept[embrie] 1950, Plasa Dobra s-a desființat, precum și Plasa Ilia, și s-a înființat Raionul Deva”. Drept urmare, „toți funcționarii de la Plasa Dobra s-au mutat, cu familii cu tot, la Deva, astfel că Dobra a rămas aproape pustie”.⁸⁶

La începutul lui 1958 este consemnată moartea președintelui Prezidiului Marii Adunări Naționale, hunedoreanul Dr. Petru Groza, precum și funeraliile, cu caracter

⁸⁰ *Ibidem*, f. 30v-31.

⁸¹ *Ibidem*, f. 30v.

⁸² *Ibidem*, f. 33, 34v.

⁸³ *Ibidem*, f. 44.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 35v.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 35v-36.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 43.

național, ce i s-au organizat: „Moartea sa a fost regretată de întreaga suflare românească și duminică, 12 Ianuarie 1958, i s-a făcut parastas în toate bisericile din țară. Însmormântarea sa a avut loc la București într-un cadru impresionant, slujba însmormântării fiind oficiată de un sobor de preoți în frunte cu patriarhul țării, Înalt Prea Sfinția Sa Iustinian”.⁸⁷

În dreptul anului 1977 se amintește o nenorocire de proporții naționale: „La data de 4 martie, ora 21,22 minute, un puternic și distrugător cutremur de pământ a zguduit acest teritoriu sfânt al poporului român, aducând, pe neașteptate, nenumărate pagube materiale și multe victime omenești. Această seară va dăinui multă vreme în amintirea generației de astăzi și își va aduce cu multă jale și durere aminte de cei ce au căzut jertfă acestui nedorit seism [...]. Cel mai greu a fost lovit teritoriul din sudul Moldovei, [al] Munteniei, cu capitala București, precum și o parte din Oltenia. În Transilvania, cutremurul a avut un efect mai slab, fără pagube materiale și omenești, fiind protejată de lanțul Munților Carpați”.⁸⁸

După două decenii, anume la sfârșitul anului 1989, filele cronicii dobrene înregistrează „evenimente și frământări sociale deosebite. Revolta de la Timișoara, apoi cele din toată țara au aruncat totul într-un haos. Fuga lui Ceaușescu și căderea regimului comunist au umplut lumea de frică, dar și de speranță; teama de teroriști, că ar fi pus mâna pe rachete de la o unitate militară de la Vadul Dobrii, a fost prima în toată această nebuloasă, alimentată de mass-media și televiziune. Pe plan local nu s-au petrecut evenimente deosebite. În vremea evenimentelor tulburi din capitală s-au tras clopotele sfintei biserici zi și noapte și s-a arborat tricolorul pe biserică”.⁸⁹ Entuziasmul locuitorilor era, așadar, mare; cu toate acestea, „anii de după Revoluție au fost ani dificili din punct de vedere financiar și administrativ. Reformele economice și liberalizarea prețurilor au dus la scăderea puterii de cumpărare a populației și a credincioșilor parohiei noastre. Lipsa banilor a făcut ca și salariile să fie plătate cu întârziere, iar alte activități au încetat de tot din lipsa banilor”.⁹⁰

Cea mai densă parte este ocupată – așa cum este și firesc într-un astfel de demers istoriografic – de relatarea evenimentelor bisericesti, cele având o importanță mai largă, de ordin național, întrepătrunzându-se cu cele de o relevanță strict locală. Astfel, cele dintâi trimiteri de acest fel au ca temă contactul dintre Ortodoxia locală și Reforma protestantă a secolului al XVII-lea: „În[tr-]o diplomă a principelui ardelenesc Rákoczy din 1643, prin care a întărit, de metropolit al rom[ânilor] gr[eco-]or[todocși], cu reședința în Bălgrad (Alba Iulia), pe Simeon Ștefan, nu i-a dat jurisdicțiune și asupra românilor din Ilia (și Orăștie, Hațeg, Inidoara [Hunedoara], Crișuri, Făgăraș), cari erau supuși, bisericeste, episcopului calvin, deci și dobreinii erau priviți ca [și] calvini și, poate, chiar erau unii dintre ei lacomi la bunuri lumești, ca nobilitate și pământuri”.⁹¹

⁸⁷ *Ibidem*, f. 58-v.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 73v.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 78v.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 80.

⁹¹ *Ibidem*, f. 3v.

Sunt punctate apoi frământările confesionale de la mijlocul secolului următor, cu trimitere la anul 1752, când „împ[ărăteasa] Maria Terezia a numit pe protopopul unit din Dobra, George Pop, de comisar – din partea clerului catolic –, la o cercetare a cauzei uniților din Hălmegești. Deci, românii din Dobra și [dimprej]ur erau priviți ca uniți (gr[eco-]cath[olici]), ear în bisericuțele din ținutul Dobrei să găsească încă cărți rituale tipărite la Blaj; ba, tradiția susține că o mare piatră – cam rotundă –, ce să află în hotarul comunei Stănțești, ar fi servit ca prestol în[tr-]o biserică a uniților de odinioară”. Însă „toate au fost însă numai încercări trecătoare, căci poporul niciodată nu s-au clătit de la credința și obiceiurile străvechi ortodoxe. Dobrenii au ținut totdeauna cu multă tărie la credința și Biserica Ortodoxă, și actul un[i]ației cu Bis[erica] Rom[ano-]Cath[olică] de la 1700 – pentru ei și chiar pentru poporațiunea din jur – a fost ca neexistent; numai șicanările autorităților statului și, de la un timp, lipsa de preoți i-au determinat să simtă că ei sunt priviți drept uniți”.⁹²

Din sfera aceluiași convulsii confesionale, vrednicul de amintire protopop Iosif Morariu prezintă – pe larg – și un crâmpel de istorie uitată, anume întemeierea pe meleagurile dobrene a unei efemere obști parohiale greco-catolice, rezultat al unei rupturi de o cu totul altă natură decât cea bisericască, ivită în sânul comunității la nivelul anilor 1896-1902. Cu alte cuvinte, în 1894 s-au ivit trei candidați la ocuparea postului parohial și protoprezbiterial al Dobrei, rămas vacant în urma trecerii în veșnicia lui Dumnezeu a marelui luptător pentru drepturile românilor ardeleni, preotul și protopopul Romul Crainic; era vorba de preoții Avram S. Păcurariu, Gherasim Sârbu și Iosif Moraru. Nemulțumiți de sprijinul acordat de autoritățile bisericesti și civile administratorului în funcție, Avram S. Păcurariu, susținătorii profesorului Gherasim Sârbu, ca act de frondă, au cerut primirea lor sub oblăduirea canonică a Diecezei Greco-Catolice a Lugojului. În anii următori, noul protopop Iosif Morariu a reușit însă readucerea lor la sânul Ortodoxiei.⁹³

Alte noi prezențe confesionale ne sunt semnalate abia în anul 1924. Este vorba de curentul neoprotestant, care însă „nu face progrese”, fiind „tot numai 6 rătăciți, ca și anul precedent”; un „mare propagator” era „Josan americanul”.⁹⁴ În 1945, „sectele sunt mai active și încurajate de elemente interesate”.⁹⁵ După trei decenii, anume în 1974, se consemna faptul că „treceri de la noi la alte culte nu au avut loc; majoritatea sectarilor existenți în Dobra, care aparțin sectei pentecostale, sunt veniți din alte sate”.⁹⁶

Din sfera evenimentelor bisericesti de ordin național, în 1946 se amintește vizita patriarhului Nicodim Munteanu la Moscova, unde se „tratează o apropiere și conlucrare a Bisericilor Ortodoxe”; acolo „au avut [parte de] o primire grandioasă și s-au întors cu nădejdi bune”.⁹⁷ În anul următor, între 28 mai și 11 iunie, vizita a fost

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, f. 4-7v.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 24v.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 32.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 70v.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 34v-35.

„întoarsă”, patriarhul Alexei I al Rusiei fiind oaspetele Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române; în județ au fost vizitate actuala catedrală episcopală „Sfântul Ierarh Nicolae” din Deva și casa părintească de la Băcia a prim-ministrului Dr. Petru Groza.⁹⁸

În dreptul anului 1948 este prezentată refacerea unității bisericești a românilor transilvăneni, prin revenirea la Biserica Ortodoxă a celei mai mari părți a clerului și a foștilor credincioși greco-catolici. „Protopopiatul Dobra a fost reprezentat la această istorică adunare de protopopul Florea Alexandru și trei preoți: Remus Haneș [din] Lăpușnic, Ioan Leșnic [din] Lăpugiul Superior și Victor Tanasiuc din Teiu. Protopopul a asistat tot timpul în catedrală și a auzit toate cuvântările și a văzut de aproape toată măreția actului”.⁹⁹ Anul 1949 este martorul unei ample reorganizări administrativ-canonice a Bisericii Ortodoxe românești; cu acel prilej, județul Hunedoara, parte a Arhiepiscopiei Sibiului și Alba Iuliei și, prin aceasta, a Mitropoliei Ardealului, a trecut, cu data de 1 aprilie, în structura Episcopiei Aradului, respectiv a Mitropoliei Banatului. La 1 iunie 1949, protopopul Alexandru Florea a fost înlocuit cu un administrator protopopesec, în persoana preotului Virgil Josan din Rădulești, rămânând doar cu titulatura și cu prerogativele sale parohiale¹⁰⁰; fiila Abucea, deținută până la acea dată, a fost atribuită parohiei învecinate Mihăiești.¹⁰¹ Ulterior, „în urma raionării [României], s-au desființat și protopopiatele de plasă, astfel că s-a desființat, pe data de 31 Decembrie 1950, și vechiul protopopiat al tractului Dobra, cu o vechime de peste 250-300 ani. A rămas un singur protopopiat pe raion, și anume Protopopiatul Devei, având ca protopop pe P[rea] C[ucernicul] Preot Teofil Chiff[fa], de care vor depinde, cu 1 Ianuarie 1951, și parohiile din fostul protopopiat al Dobrei”.¹⁰²

La 16 aprilie 1949, partea apuseană a județului Hunedoara a fost vizitat pentru prima dată în noua sa calitate de arhipăstor sufletesc și al preoților și al credincioșilor hunedoreni, de episcopul Andrei Magieru al Aradului (1936-1960)¹⁰³; au urmat apoi și alte vizite în satele de pe Valea Mureșului și din zonele colinare limitrofe, în verile anilor 1950¹⁰⁴ și 1952.¹⁰⁵ În extenso este prezentată târnosirea bisericii, în ziua de 14 noiembrie 1965, de către episcopul Teoctist Arăpașu (1962-1973), arhipăstor al preoților și al credincioșilor arădeni și hunedoreni.¹⁰⁶ După un deceniu, un alt întâistătător duhovnicesc care a trecut „pragul” parohiei Dobra, poposind în sfântul lăcaș al acesteia, a fost episcopul Visarion Aștileanu (1973-1984), în zilele de 10 martie și 5 mai ale anului 1974¹⁰⁷, respectiv la 5 noiembrie 1978.¹⁰⁸ Șirul vizitelor arhieresti a continuat și după 1989.¹⁰⁹

⁹⁸ *Ibidem*, f. 35v.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 37.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 37v-38v.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 39v.

¹⁰² *Ibidem*, f. 43.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 39.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 40.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 44.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 64v-65.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 70.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 75-76.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 79.

Din seria știrilor bisericești diverse, se amintește faptul că, începând cu anul 1972, „se oficiază și în Transilvania slujba Sf[inte]i Învierii la ora 12 noaptea și s-a observat, cu acest prilej, că mulți tineri participă la acest înălțător serviciu divin”.¹¹⁰ După cinci ani, anume „în iulie [1977], a apărut o nouă lege a pensionării, după care orice slujitor la Sfântul Altar se poate pensiona la vârsta de 62 ani, ca oricare angajat din serviciul de stat”¹¹¹; primul păstor sufletesc al parohiei Dobra care a beneficiat – la cerere – de prevederile acesteia a fost preotul Simion Ganța.¹¹² În anul 1984 este consemnată predarea mai multor icoane către Depozitul de carte veche și icoane din incinta Protopopiatului Ortodox Orăștie, provenite „de la Parohia Strettea, care este în administrarea parohului din Dobra”¹¹³; în aceeași direcție, în 1989, „pentru protejarea obiectelor de patrimoniu bisericesc adunate la Muzeul de artă bisericească «Fondul Orăștiei», parohia noastră a contribuit cu suma de 3.500 lei”.¹¹⁴

Același prețios izvor documentar cuprinde și numeroase informații privitoare la proprietățile funciare, la bunurile imobile și mobile (cu sau fără valoare de patrimoniu) ale parohiei; spre exemplificare, „pe vremea păstoririi protopopului Nic[olau] de Crainic s-au dat în folosința parohului așa-numitele „curechiști” (150 parcele), un complex cam de 8 jugăre, în locul birului (adăului) parochial, care să da până atunci în bucate (o măsură și jumătate de cucuruz sfârâmat sau 3 măsuri a 22 cupe cu ciocălăi)”.¹¹⁵ Anii 1948-1949 sunt însă martorii preluării abuzive și ilegale a unor loturi de pământ din proprietatea parohiei atât de către Sfatul Popular Dobra, cât și de către unii localnici fără teamă de cele sfinte.¹¹⁶

Privitor la locuințele preoților, potrivit cronicii în discuție, „Parohia Dobra nu a mai avut casă parohială din anul 1874, când, în urma unui foc mare, ce a mistuit jumătate din orașul Dobra, a ars biserica (acoperișul și turnul în care era ceasul), precum și casele parohiale, cu toată arhiva Parohiei și a Protopopiatului”.¹¹⁷ În consecință, în următoarele decenii, preoții au locuit fie în casele proprii, fie în chirie.¹¹⁸ Așadar, încă din 1945 „s-a stăruit pentru realizarea desideratului parohiei: casa parohială”¹¹⁹; în anul următor, „s-a ajuns, după multe și grele lupte, să se obție casa grănicerilor din piață, nr. 9, drept casă parohială”.¹²⁰ Dar, din nefericire, în 1949 imobilul a fost naționalizat și cedat Ocolului Silvic.¹²¹ Ca atare, ridicarea unei noi case parohiale a redevenit o prioritate; sarcina a căzut pe umerii preotului Alexandru Micu, cel care a și inițiat și coordonat lucrările de construcție a acesteia în anii 1950-1951 și 1956-1959.¹²²

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 70.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 74.

¹¹² *Ibidem*, f. 75.

¹¹³ *Ibidem*, f. 77, 78v.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 78v, 89v, 93v.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 9v.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 36.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 61v.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 73.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 32v.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 35.

¹²¹ *Ibidem*, f. 41-v.

¹²² *Ibidem*, f. 41v, 42v-43v, 46v-47, 53v, 61v.

Referitor la lăcașurile de cult de ieri și de azi ale centrului comunal Dobra, întâi de toate ni se furnizează informații extrem de prețioase, parvenite pe calea tradiției orale, despre predecesora (sau predecesoarele) bisericii actuale. Astfel, vrednicul de pomenire protopop Iosif Morariu preciza, lacunar, că „biserica din Dobra, înainte de 1800, a fost de lemn și cam pe locul unde este clădită biserica de astăzi, din material solid, cu boltitură puternică și destul de corespunzătoare pentru un centru protopopesco”¹²³. Un urmaș al său, preotul Alexandru Micu, venea cu informații suplimentare: „Biserica aceasta a fost zidită pe locul unde a fost altă biserică, mai mică, care, probabil, că a ars sau s-a dărâmat din alte cauze. Fostul episcop Ioan Gruia, decedat acum câțiva ani, în vârstă de 77 ani, povestea că a auzit de la strămoșul său că, atunci când s-a dărâmat (demolat) vechea biserică, un perete a căzut peste un copil în vârstă de vreo 10-12 ani și copilul a murit sub dărâmături. Vechea biserică era pictată cu sfinți pe pereți, iar copilul care a murit sub dărâmăturile zidurilor, în timpul acela scotea ochii sfinților de pe pereți cu o țepușă lungă de fier și, pe când săvârșea asemenea faptă, zidul s-a dărâmat peste el și l-a ucis”¹²⁴.

În ceea ce privește biserica de astăzi, aceasta „s-a zidit – după cum arată inscripția de pe piatra comemorativă, fixată pe frontispiciul turnului – în anul 1815, pe când stăpâna țara împăratul Ferdinand (Habsburgul), sub păstorirea Ep[iscopu]lui Vasile Moga și în scaunul p[rotopo]pesc era Iosif Nemeș [...]. La 1869 s-a zugrăvit biserica și, în parte, s-a împodobit cu pictură bisericescă, prin pictorul Gerdanovits din Lugoj, care a pictat și cele mai multe icoane. Toată cheltuiala cu edificarea, aranjarea, pictarea bisericii, precum și prevederea ei cu odoară, icoane, cărți, clopote și alte necesarii a purtat Corporația descendenților foștilor grănițeri dobreni, care a fost adevărat patron al bisericii”¹²⁵. Referitor la aspectul interior sărăcăcios dinaintea împodobirii iconografice actuale a lăcașului de cult, ni se oferă următoarea explicație: „Pentru timpurile de acum 150 ani, clădirea bisericii noastre era foarte mare și monumentală. Însă, prin faptul că s-a creat obiceiul ca biserica să fie întreținută din banii Corporației Grănicerești, iar credincioșii să nu contribuie cu nimic, biserica a rămas foarte sărăcăcioasă în interior. Astfel, biserica noastră nu a fost pictată, nu are odoare de seamă, nu are decât un singur rând de veșminte bune”¹²⁶. Măcinat de vremuri și de vremi – amintim doar cele două mari incendii din 1833 și 1874, care „au ars și biserica, dar clopotul cel mare a scăpat din amândouă”¹²⁷ –, lăcașul de închinare a fost supus, în timp, mai multor reparații și renovări.

Slujirea liturgică, primenirea duhovnicească a obștii încredințate, precum și felurile responsabilități administrativ-gospodărești, pastoral-misionare, social-filantropice și cultural-educaționale au căzut în sarcina păstorilor sufletești ai Dobrei, a căror succesiune, în cei 120 de ani de consemnări neîntrerupte, se regăsește între filele cronicii; la fel și numeroase referințe biografice. Preotul Alexandru Micu, un

¹²³ *Ibidem*, f. 9.

¹²⁴ *Ibidem*, f. 64.

¹²⁵ *Ibidem*, f. 9-v.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 64.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 3.

pătimitor în închisorile comuniste, își prezenta rădăcinile astfel: „Când eram copil, tatăl meu, preotul Gheorghe Micu, ne-a povestit mie și fraților mei cum strămoșii tatălui meu au plecat, la sfârșitul secolului XVIII, pe la anul 1800, în pribegie, din satul lor de baștină, Sadul, de lângă Sibiu, din cauza persecuțiilor religioase la care erau supuși românii care nu aderaseră la unirea cu Roma. Strămoșii tatălui meu se trăgeau din aceeași familie cu Inochentie și Samuil Micu (Klein), dar, spre deosebire de aceștia, care aderaseră la unire, strămoșii mei nu au aderat și au preferat să-și lase casele și au plecat cu turmele de oi și au trecut în Țara Românească. Se vede că s-au stabilit curând în sudul Moldovei, în preajma orașului Tecuci, căci, la 1808, un fiu de-al strămoșilor mei, pe nume Constantin Micu, era preot într-o comună mare, anume com[una] Tepu, la vreo 10-15 km nord de orașul Tecuci. Străbunicul meu, tot preot, s-a stabilit într-o comună vecină cu satul Tepu și anume satul Vizurești, unde a trăit mai târziu și l-am cunoscut și eu pe bunicul meu, Gheorghe Micu, și în acest sat s-a născut tatăl meu la 1864, care, învățând Seminarul la Roman, a fost mai întâi preot în comuna Cornii de Sus, jud[eu]l Tecuci, și apoi în Scărișoara, unde s-a mutat ca preot în anul 1906, cu un an înainte de a mă naște eu. Credincios tradiției cu multe generații de preoți în familia tatălui meu, eu am fost crescut de tata pentru a mă face preot și, în 1919, m-a trimis la Seminarul «Sf[ântul] Andrei» din Galați, pe care l-am absolvit în 1927. Apoi am mers la Facultatea de Teologie din București, unde mi-am luat licența în Teologie, iar în 1935 m-au hirotonit preot pentru biserica «Sf[in]ții Vo[i]jevozi Noi» din orașul Tecuci, unde am păstorit timp de 14 [ani] și jumătate. După epocalul act al revenirii Bisericii Unite din Ardeal în sânul Bisericii Ortodoxe, în urma apelului făcut în presă de Î[nalt] P[rea] S[fin]țitul Patriarhul Iustinian de a merge în Ardeal preoți din restul țării, pentru a păstori în parohiile vacante și, în special, în cele revenite și care nu aveau preoți, cu ocazia aceasta a încolțit în inima mea ideia de a mă reîntoarce în Ardealul de unde au plecat străbunii mei cu 150 ani în urmă. M-am prezentat la Mitropolia de Sibiu, dar nu am găsit vacant în jurul Sibiului decât un loc de preot în Rășinari, pentru care loc era depusă cererea unui preot din partea locului. Atunci m-am adresat la Sf[ânta] Episcopie Arad, care m-a numit la Parohia Dobra”.¹²⁸

Referitor la jertfelnicia acestor slujitori bisericești, amintim un „moment remarcabil din incendiul ultim – 1874. Era în Dumineca Floriilor și, pe la mijlocul Sf[in]t[ei] Liturg[h]ii, s-a aprins turnul și acoperișul bisericii, precum și casa protopopului Romul de Crainic, așezată lângă biserică. Toți credincioșii – chear și cantorul și crâznicu[l] – au alergat să-și apere avutul, numai preotul R[omul] d[e] Crainic a rămas lângă prestol să termine și potrivească Sfânta Eucharistie” și „numai după ce a terminat cu cele ce sunt ale Domnului, a eșit să vadă și de cele lumești – de casă, avere, archiv”.¹²⁹ Despre preotul Ioan Rafiroiu, un păstor sufletesc cu „sănătatea zdruncinată de modul cum a fost tratat și apoi espulzat de unguri”, se însemnează cum i s-a răpit „toată agonisala și mai având și familie numeroasă – 7 copii, dintre cari 4 neisprăviți cu studiile”.¹³⁰ De pătimitori a avut parte și urmașul său,

¹²⁸ *Ibidem*, f. 61.

¹²⁹ *Ibidem*, f. 3.

¹³⁰ *Ibidem*, f. 28.

preotul Alexandru Micu, arestat, anchetat, maltratat, scos din parohia inițială tecuceană în care slujise, apoi surghiunit departe de casă, la Dobra, și iarăși arestat de către autoritățile comuniste; reîntors din gulagul comunist, a fost socotit pe mai departe un element ostil „regimului de democrație populară”.

Vrednică de amintire este și activitatea păstorilor sufletești de altădată ai Dobrei, reliefată, pe larg, în filele cronicii. Astfel, în plan administrativ-gospodăresc, se fac numeroase trimiteri la diferite reparații și renovări ale străvechiului lăcaș de cult. Un prim amplu șantier de renovare s-a derulat între lunile iulie și noiembrie ale anului 1924; „lucrările au fost încredințate și le-au săvârșit: arhitectul Iosif S[z]trucsko din Deva, tâmplarul Eduard Fedak din Dobra și pictorul Antoniu I. Steff din Hondol”.¹³¹ Bindecuvântarea provizorie a lucrărilor s-a făcut la 6 decembrie, „dar fără mare paradă, [pe] care o așteaptă credincioșii la tânosirea din primăvara proximă”¹³², ceea ce însă nu s-a întâmplat. În anul 1927, „o furtună grozavă a aplecat (strâmbat) crucea de pe turnul bisericii”; a fost reparată la scurt timp.¹³³

În deceniile postbelice au urmat alte reparații și îmbunătățiri, însoțite de binecuvântările de lucrări aferente. În 1958 este amintită introducerea curentului electric, „din contribuția credincioșilor [...], pentru ca la serviciile religioase să fie biserica luminată de cele șaptezeci de becuri, ce s-au instalat în candelabre și lămpile din pereți”.¹³⁴ În anul 1965 a urmat o renovare de ansamblu a interiorului bisericii, șantier în cadrul căruia pereții au fost rezugrăviți „de către meșterul zugrav Ionescu Dumitru din Dobra”; astfel primeste, lăcașul de cult s-a sfințit „la 14 nov[embrie] 1965, cu ocazia împlinirii a 150 ani de la zidirea ei”, de către un sobor, în frunte cu „Î[nalt] P[rea] S[fințitul] Episcop Teoctist al Aradului”.¹³⁵ În anul 1971 s-au refăcut geamurile de lemn ale turnului bisericii.¹³⁶ Mai rămăsese însă de renovat exteriorul, lucrări derulate în octombrie-noiembrie 1972, respectiv între lunile aprilie și iunie ale anului următor¹³⁷; drept urmare, „la data de 8 iulie 1973, biserica din Dobra a fost sfințită de preotul-paroh Gața Simion, participând un număr mare de enoriași”.¹³⁸ Dar, după nici un deceniu, întrucât „pereții exteriori prezentau crăpături în tencuială pe porțiuni mari”, în anii 1980-1981, „cu ajutorul credincioșilor, s-a dat tencuiala jos până la piatră, iar, pentru o mai bună izolare contra frigului, s-au confecționat geamuri duble”; pereții au fost „tencuiți în terasit”. Cu multe greutate, „în anul 1982 s-au terminat lucrările de tencuire exterioară a bisericii”.¹³⁹ Pregătită pentru pictură în perioada 1984-1986, suprafața interioară a pereților lăcașului de închinare a fost împodobită iconografic în anii 1987-1989, în tehnica „frescă”, de către pictorul Cristian Corneanu din Hârșova (jud. Constanța).¹⁴⁰ Lucrări similare sunt consemnate

¹³¹ *Ibidem*, f. 22v-24v.

¹³² *Ibidem*, f. 24v.

¹³³ *Ibidem*, f. 25-v.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 58v.

¹³⁵ *Ibidem*, f. 63v-64v.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 66.

¹³⁷ *Ibidem*, f. 69.

¹³⁸ *Ibidem*, f. 66v, 67v, 68v-69.

¹³⁹ *Ibidem*, f. 76-v.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. 77-78v.

și în perioada următoare. De asemenea, se fac numeroase trimiteri la amenajarea curții bisericii și a cimitirelor parohiale, respectiv la construcția unor clădiri anexe.

Toate lucrările amintite s-au realizat prin implicarea directă și cu sprijinul financiar al credincioșilor, filele cronicii cuprinzând adevărate „pomelnice”, cu indicarea numelor și a prenumelor „contributorilor”, precum și a sumelor donate (întâi în coroane austriece, iar după 1918 în lei); amintim doar sprijinul acordat la achiziția noilor clopote în 1920 (în locul celor „recvirate de armata austro-ungară” în timpul Primului Război Mondial, cel mai însemnat donator fiind Banca „Ardeleana” din Orăștie, la intervenția fostului candidat român pe listele electorale ale cercului Dobra din timpul alegerilor pentru Parlamentul de la Budapesta din 1906, anume Dr. Aurel Vlad, ministru de Finanțe în perioada interbelică)¹⁴¹, la pictarea medalionului exterior de pe frontispiciul bisericii în 1945¹⁴², la construcția casei parohiale în anii 1950-1951 și 1956-1959¹⁴³ ori la introducerea curentului electric în lăcașul de cult în 1958.¹⁴⁴

În ceea ce privește activitatea pastoral-misionară, în anul 1922 este consemnată înființarea filialei „Caritatea” a „Reuniunii Femeilor Ortodoxe Române” din Dobra, „sub cond[ucerea] protopopesei Alimpia Morariu, ear vicepreș[edinte], D[oam]na Iosefina Comloși”.¹⁴⁵ Implicată în diferite activități¹⁴⁶, în anul 1927 „Reuniunea Femeilor Ortodoxe” (Dobra) a luat inițiativa regulării cimitirului și a curtei bisericești, iar în anul următor a „plantat brazi lângă cărările în jurul bisericești și din cimitir”.¹⁴⁷ În 1929 este amintită și „Societatea Tinerimei adulte «Sf[ânt]ul Gheorghe»”, care însă „n-a activat, din nepăsarea (sau poate răutatea) președintelui Vasile Șerban, dir[ectorul] șc[olii] primare”. În același an, „la inițiativa credinciosului Ioan Criste [al] I[ui] Giorghică, s-a început organizarea «Oastei D[omnu]lui», în care s-au înscris cam 30 membri”; în 1930 aceasta „s-a dezvoltat frumos, întrunindu-să de 2 ori săptămânal și în toată duminica și sârbătoarea la Vecernie, după care urma școala de duminică, adică catechizarea adulților”.¹⁴⁸ În anul 1933, „în Octomvrie”, s-a organizat în Dobra și „Secția «Frăției Ort[odoxe] Rom[âne]» pentru P[rotopo]piatul Dobra, care societate creștinească să organizase pentru Mitropolia întregă, în toamna a[nului] 1932, la Cluj; la Dobra s-a ales preș[edinte] Enea Petroviciu”.¹⁴⁹ În 1945, „«Reuniunea Femeilor» din loc aranjează două reușite serbări, sub prezidenția D-nei protopop Maria Florea, în 2 Sept[embrie] și în 26 Dec[embrie]”, iar la nivelul protopopiatului Dobra s-au organizat „cercuri religioase, ținute în peste 20 de parohii, cu 3 conferințe, misiuni mari, [în care s-]a lămurit poporul asupra unei mari probleme: neoprotestantismul”.¹⁵⁰

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 20v-21v.

¹⁴² *Ibidem*, f. 32v.

¹⁴³ *Ibidem*, f. 47-51v.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 60.

¹⁴⁵ *Ibidem*, f. 21v, 29v.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 26-v.

¹⁴⁷ *Ibidem*, f. 25v.

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 26.

¹⁴⁹ *Ibidem*, f. 26v.

¹⁵⁰ *Ibidem*, f. 32-v

În 1953 „s-au procurat, pentru diferiți credincioși din Dobra, un număr de 19 «Psaltiri» și 20 ex[emplare din] «Noul Testament».¹⁵¹

În plan social-filantropic, în anul 1941, „colectele în bani și alimente, întreprinse atât de Consiliul Parochial în 3 rânduri, cât și de organele administrative, au dat rezultate neașteptat de bune. Din acestea s-a trimis, prin Of[iciul] P[rotopo]pesc și Consiliul A[rhi]ep[isco]pesc, pentru Armata de pe front, cât și pentru familiile din parohie ale celor lipsiți și celor concentrați – alimente, ca grâu, porumb, cartofi și legume –, ear pentru Armata de pe front s-a[u] confecționat, din lână colectată și cumpărată, haine călduroase, sfetere, ciorapi, mănuși, pumnari și acoperitoare de cap și urechi, lucrute, toarse și croșetate de membrele «Reuniunii Femeilor Ortodoxe Române» și, mai cu seamă, de fete, cari au lucrat cu entusiasm, odată în toamna a[nului] 1941 și apoi după Crăciun din nou, căci iarna a fost îngrozitor de geroasă chear și la noi, dar apoi la frontul din Transnistria, Sevastopol și Feodosia. Astfel și-a[u] împlinit datoria față de neam și țară credincioșii din parochia Dobra”.¹⁵² Inițiativele de acest fel au continuat și în deceniile următoare.

În plan cultural-educațional, prin implicarea protopopului Nicolae Crainic, „la anul 1860/61 s-a pus bază școalei (triviale) capitale confesionale din Dobra, cu 3 învățători și cu proiectul de a să adăuga, mai târziu, și al 4-lea post învățătoresc [...]. Astfel s-a început vestita școală tractuală din Dobra, care, de fapt, a ținut locul unei școale medii din alte părți, căci din ea au eșit aproape toți intelectualii – preoți, învățători, notar și alți fruntași – pentru satele din jurul Dobrei, Iliei până spre Deva și Hunedoara”.¹⁵³ Filele cronicii prezintă apoi șirul dascălilor (cu perioadele de predare), încercările survenite în timpul perioadei dualismului austro-ungar, etatizarea învățământului confesional românesc în anul 1919¹⁵⁴, naționalizarea localului fostei școli confesionale în 1948 (transformat în grădiniță)¹⁵⁵ etc. În perioada interbelică se consemnează și „înființarea, în acest an [1924], a unei școale inferioare de meserii, numită «Avram Iancu», din partea căreia „să sperează foloase reale pentru populațiune”.¹⁵⁶ De asemenea, în 1945 sunt amintite cursurile unui „Gimnaziu unic în Dobra, ca prima clasă a Gimnaziului industrial”; în același an, „pentru culturalizarea poporului au funcționat, pentru prima dată după războiu, cursuri de analfabeți și adulți, cu rezultat foarte înbucurător pe întreaga plasă”.¹⁵⁷

Pe aceeași linie culturală, textul cronicii face referire și la întemeierea corului din Dobra în anul 1887, din inițiativa protopopului Iosif Morariu, pe atunci „inv[ățător] și dir[ector] la școala primară tractuală din Dobra”¹⁵⁸; peste ani, anume la 25 septembrie 1962, acest moment era marcat printr-o manifestare aniversară.¹⁵⁹ Reorganizat de același vrednic păstor sufletesc în anul 1898, „corul bisericesc mixt al

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 52v.

¹⁵² *Ibidem*, f. 29v.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 10.

¹⁵⁴ *Ibidem*, f. 10-12.

¹⁵⁵ *Ibidem*, f. 41.

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 24v.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 32.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 27-v.

¹⁵⁹ *Ibidem*, f. 63.

«Reun[iune] de cântări» laudă pe Dumnezeu și înalță sufletele evlavioșilor credincioși deseori în sfânta biserică”.¹⁶⁰ Activitatea corală, atât de înfloritoare în trecut, a cunoscut însă un vădit declin după cel de al Doilea Război Mondial. Cauza? „Cei doi dirijori, d-l prof[esor] I[oa]n Stoica și d-l Adam Pascu, nu mai sunt în Dobra, ci sunt plecați cu serviciul în alte localități și nu pot fi prezenți în Dobra decât numai la sărbătorile mari”.¹⁶¹ După 1989, „în speranța că se va putea readuce la viață corul dobrean de altădată, s-a înființat o asociație culturală, cu numele «I. C. Stoica», numele profesorului de Filosofie de la Liceul Pedagogic [din] Deva, multă vreme dirijor al corului bisericesc; sub bagheta sa, corul a făcut deplasări în multe localități”.¹⁶²

Alături de păstorii suflatești, în cuprinsul cronicii sunt enumerați și membrii de ieri și de azi ai Consiliului și ai Comitetului Parohial, uneori cu indicarea pe mandate a structurii acestor foruri deliberative și executive ecleziastice locale. De asemenea, aleatoriu, este consemnat și „personalul neclerical”, anume epitropii sau curatorii bisericii, paraclisierii sau crâsnicii și cantorii, diecii sau cântăreții bisericești de la strană; pe Alexandru Nemeș (1878-1956) preotul Alexandru Micu îl descria astfel: „Acest cantor a fost un om cu dragoste deosebită de Biserică și serviciul ce-l îndeplinea, fiind foarte conștiincios și punctual în serviciu[1] pe care îl îndeplinea cu toată râvna cuvenită acestei serviri dumnezeiești [...]. Mi-aduc aminte că atunci când l-am învățat ca să citească cei 6 psalmi de la Utrenie, pe care el nu-i cetise de obicei, mi-a spus, cu lacrimi în ochi, că de-acum înainte nu-i va mai lăsa necetiți niciodată acești psalmi până la sfârșitul vieții; și așa a și făcut”.¹⁶³

De pe la 1900 și până în prezent, prin intermediul rândurilor cronicii în discuție, s-a purces, așadar, la însemnarea detaliată, an de an, a tuturor evenimentelor semnificative din viața *Bisericii* dobrene (în accepțiunea de instituție ecleziastică, de comunitate sau de obște parohială a acestui termen, iar nu *biserică*, în sens de lăcaș sau de edificiu cultic), precum și a unor înfăptuiri din sfera laică a vieții locuitorilor acestor meleaguri, rezultând, ca atare, un diversificat material documentar. Prin introducerea cronicii în circuitul științific, istoria locală se va întregi, îmbogățindu-se cu noi informații; în fapt, precum spunea și marele polihistor Nicolae Iorga în introducerea la volumul său *Sate și preoți din Ardeal* (București, 1902), doar când se va scrie toată această „istorie de sate și de preoți” se va putea discuta despre adevărata și completa „istorie a Ardealului românesc”.¹⁶⁴

¹⁶⁰ *Ibidem*, f. 25-27.

¹⁶¹ *Ibidem*, f. 43v.

¹⁶² *Ibidem*, f. 83v-84.

¹⁶³ *Ibidem*, f. 55v.

¹⁶⁴ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1902, p. 8.

PERSPECTIVĂ CANTITATIVĂ ASUPRA DECESELOR VIOLENTE DIN TRANSILVANIA ÎNTRE MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI SFÂRȘITUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL: REZULTATE PRELIMINARE*

Elena Crinela HOLOM**
Nicoleta HEGEDŰS***
Ioan BOLOVAN****

Abstract: This article reveals the first results of the investigation on violent deaths in Transylvania, between 1850 and 1918. The analysis was performed on three main levels (macro, meso and micro-level). The data of people who died as a result of external factors, extracted from the Historical Population Database of Transylvania, a more detailed analysis of the phenomenon. The individual's own variables (as gender, ethnicity, marital and socio-economic status), but also contextual ones (such as the type of locality) highlighted certain differences in the likelihood of a violent death among people in Transylvania's past.

Keywords: Transylvania, HPDT, 1850-1918, cauze de moarte, decese violente, accidente, dezvoltare economică

Introducere

Morțile violente reprezintă o categorie aparte a mortalității, însumând totalitatea deceselor care au avut loc în urma acțiunii unor factori externi (accidente, sinucideri, omucideri), iar incidența lor la nivelul Uniunii Europene și al României a fost semnificativă.¹ Astfel, pentru intervalul 2015-2017, România a contabilizat un număr ridicat de sinucideri, urmate de accidente rutiere și de omucideri.² În Transilvania zilelor noastre, rata de incidență a acestor forme de deces a înregistrat o scădere de la

* Varianta în limba engleză a acestui studiu a fost publicată în *Transylvanian Review* 30, 1 (2021), p. 48-64.

** CS II dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”, Centrul de Studiere a Populației, Cluj-Napoca, e-mail: elena.holom@ubbcluj.ro.

*** CS III dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”, Centrul de Studiere a Populației, Institutul de Istorie „George Bariț”, Cluj-Napoca, e-mail: nicoleta.hegedus@ubbcluj.ro.

**** Prof. univ. dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”, e-mail: ioanbolovan62@gmail.com.

¹ La nivelul Uniunii Europene, în 2016, procentul deceselor provenite din cauze externe era de 4.6%, iar în România de 3.8%, procent ce s-a păstrat și pentru anul 2018. <http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkkek/halalozasok-es-halalokok-erdelyben-2012-2018/59>.

² Pentru perioada 2015-2017, în România media anuală a sinuciderilor a fost 2375, ceea ce a reprezentat o rată de 12.1 la 100.000 de locuitori, media anuală de decese provenite din accidente de circulație a fost 2038, cu o rată de 10.3, iar omorurile au reprezentat 337, cu o rată de 1.7 la suta de mii de locuitori. *Ibidem*.

5% în 2007, la 3.8% în 2018, rata sinuciderilor și accidentelor rutiere prezentând pentru perioada 2015-2017 valori ușor mai ridicate decât în restul României.³

Pe de altă parte, surprinderea dimensiunii cantitative a acestor decese prezintă pentru cercetarea istorică o serie de dificultăți, iar dacă ne referim la Transilvania secolului al XIX-lea, caracterul lacunar al surselor, dar și lipsa centralizării datelor furnizate de registrele parohiale de deces sunt principalele provocări întâmpinate. Statisticile realizate după 1867 de către statul maghiar oferă, pentru perioada 1901-1910, pe baza statisticilor referitoare la cauzele de deces publicate pe localități, date ce permit observarea unor realități la nivel macro (al Transilvaniei), mezo (la nivelul comitatelor transilvănene), și chiar și micro.⁴

Pentru o lungă perioadă de timp, problema cea mai mare atunci când s-a dorit realizarea unor analize la nivel micro a fost aceea că până în 1895, când au fost introduse registrele civile, singurele surse care au realizat consemnarea cauzelor de deces au fost registrele parohiale. Un semnificativ pas înainte a fost făcut în 2014, când a debutat construirea primei baze de date privind populația istorică a Transilvaniei, Historical Population Database of Transylvania⁵ (în continuare HPDT), în care până la ora actuală au fost introduse un număr considerabil de evenimente de stare civilă consemnate de registrele parohiale. Astfel, registrele de deces incluse în HPDT și informația extrasă din acestea oferă posibilitatea unei analize cantitative mai consistente a deceselor din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, inclusiv a celor de natură violentă, acesta fiind și obiectivul general al studiului de față.

În această sens, articolul realizează mai întâi o rapidă trecere în revistă a felului în care au fost consemnate cauzele de deces în registrele parohiale de stare civilă din Transilvania, pentru ca apoi atenția să fie concentrată pe dimensiunea cantitativă a deceselor violente dintr-o perspectivă macro-, mezo- și microanalitică. De altfel, datele avute la dispoziție pentru nivelul micro au permis o analiză mai profundă a acestor morți și o evidențiere mai clară a caracteristicilor celor care au avut parte de un deces violent în Transilvania perioadei cuprinse între 1850 și 1918.

Registrele parohiale și statistica privind cauzele de deces

Cauzele de deces au fost menționate sporadic și în registrele parohiale transilvane din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, însă

³ În cazul Transilvaniei, rata la 100.000 de locuitori a sinuciderilor a fost de 13.1, la accidente rutiere de 10.7, în timp ce la omucideri această valoare a fost de 1.2, ușor mai scăzută în comparație cu restul României. *Ibidem*.

⁴ *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenkint*, Magyar Statisztikai Közlemények, vol. 46, Budapesta, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913, p. 671–714.

⁵ Ioan Bolovan, Bogdan Crăciun, Diana Covaci, Luminița Dumănescu, Elena-Crinela Holom, Daniela Mârza, Angela-Cristina Lumezeanu, „Historical Population Database of Transylvania, A Database Manual”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai: Digitalia* 64, 1, 2019, p. 9-84; Angela Lumezeanu, “Insight into Designing and Building a Historical Population Database”, *Romanian Journal of Population Studies*, 12, 2, 2018, p.77-98.

înregistrarea lor devine o regulă după 1850, când au fost introduse registre de stare civilă tipărite, iar „felul/genul morții” apare consemnat în capul de tabel al registrelor de decedați. Consecvența și acuratețea cu care s-a completat această rubrică diferă de la un registru la altul, cu toate că preoții erau obligați să transmită datele autorităților civile, care se ocupau mai apoi de centralizarea lor, cu scopul principal de a identifica focarele epidemice⁶, iar mai târziu și pentru a elabora statistici referitoare la mișcarea naturală a populației și la sănătatea publică.

În unele registre romano-catolice tipărite, rubrica referitoare la felul morții includea o clasificare oficială a cauzelor de deces, ele fiind împărțite în decese cauzate de boli (boală comună, epidemică, variolă și rabie) și în morți violente (sinucidere, accident și omucidere). Cauzele de deces nu erau însă stabilite mereu de specialiști⁷, de aceea găsim în registre în rubrica dedicată „felului morții” termeni precum febră, tuse, junghiuri, durere de cap etc. De asemenea, în multe cazuri s-a respectat recomandarea autorităților privind clasificarea cauzelor și sunt trecuți termeni precum „naturală”, „comună”, „ordinară”, în sensul că respectiva moarte nu a fost cauzată de boli contagioase sau de forțe externe.

Morțile violente aveau un caracter extraordinar, ieșit din comun, ele fiind înregistrate și subliniate ca evenimente neașteptate, deseori șocante, transcrise uneori în detaliu, în limbajul specific al locului și momentului (de exemplu, un omor ce a avut loc în Rusu Bârgăului, în 1875, este redat astfel în registrul ortodox de decedați: „l-au omorâtu cu săcuria lovindu-l în capu încât i-au despîcat capul partea din sus de totu încât și creierii au eșitu”⁸).

Publicațiile Biroului Ungar Regal de Statistică (*Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal*), înființat la Budapesta în 1871, includeau date centralizate privind cauzele de deces, ele fiind ceva mai consistente și mai detaliate începând cu seria nouă a anuarului statistic, inițiată în 1894. De altfel, după 1895, preluarea ținerii evidenței evenimentelor de stare civilă de către stat a adus o îmbunătățire considerabilă în calitatea datelor referitoare la cauzele de deces.

Dinamica deceselor violente în Transilvania istorică în perioada dualistă

Prima statistică oficială, centralizată, a deceselor violente pentru Transilvania s-a realizat pentru anul 1865 (tabelul 1). Dacă analizăm procentajul deceselor

⁶ De exemplu, ordonanța 5669 din 1854 prevedea ca extrasele din registrele de deces să fie trimise judecătoriei plășii aferente la sfârșitul fiecărei luni Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (de aici înainte ANDJCJ), Colecția Registre parohiale, 177/10, f. 44.

⁷ Legea XIV/1876 și ordonanța Ministerului de Interne privind aplicarea ei stabileau de principiu că numai o persoană specializată (medic sau „inspector de moarte”, adică nemedic cu pregătire specială) să fie îndreptățită să declare decesul, însă în registrele parohiale continuă să apară și după acea dată cauze de deces care denumesc simptome, durata bolirii sau sunt vagi, insuficient definite, semn că la nivel local nu exista încă suficient personal calificat. Pentru mai multe informații privind constatarea cauzelor de deces în Ungaria vezi: Tóth György, „Halottkémlés hazánkban a XIX.–XX. században”, *Hadmérnök* 12, 3, 2017, p. 306-311.

⁸ HPDT.

violente pe sexe, observăm că acesta a fost mai crescut în rândul bărbaților decât al femeilor, și aproape trei sferturi din totalul deceselor violente au fost cauzate de accidente. Datele disponibile nu permit, din păcate, analize privind specificul socio-economic sau cultural al celor care și-au pierdut viața din cauze extraordinare.

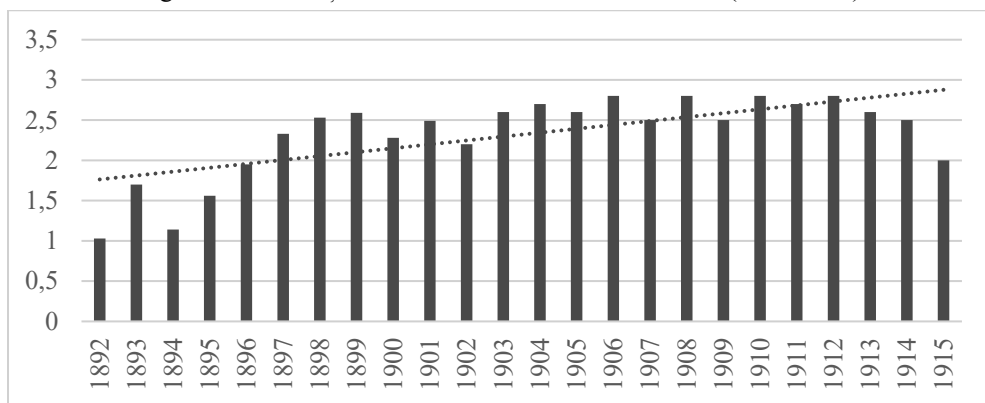
Tabelul 1. Decese violente în Transilvania istorică (1865)

	Simucideri	Rabie	Accidente	Omor prin imprudență	Crime	Condamnări la moarte	Cauze violente necunoscute	Total decese violente	Total cauze naturale	Decese total	Decese violente (%)
Bărbați	83	4	341	28	60	3	49	568	25,919	26,487	2.1
Femei	37	1	124	8	3	0	30	203	24,672	24,875	0.8
Total	120	5	465	36	63	3	79	771	50,591	51,362	1.5

Sursă: *Magyar Statisztikai Évkönyv* (Buda: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1872), p. 44-45.

Pentru perioada 1892-1915, datele oferite de *Anuarul Statistic Ungar (Magyar Statisztikai Évkönyv)* prezintă procentajul cauzelor violente pe comitate, însă ele nu mai sunt defalcate pe gen sau pe felul exact al morții violente. În cazul acestora, pentru toate comitatele transilvane, valoarea medie a fost de 2.3% din totalul deceselor, iar după 1897 valoarea anuală nu a mai scăzut sub două procente (figura 1). De asemenea, ușoara creștere în timp a ponderii deceselor violente a fost în strânsă legătură și cu efectele dezvoltării economice și modernizării, care au fost resimțite și la nivelul Transilvaniei.

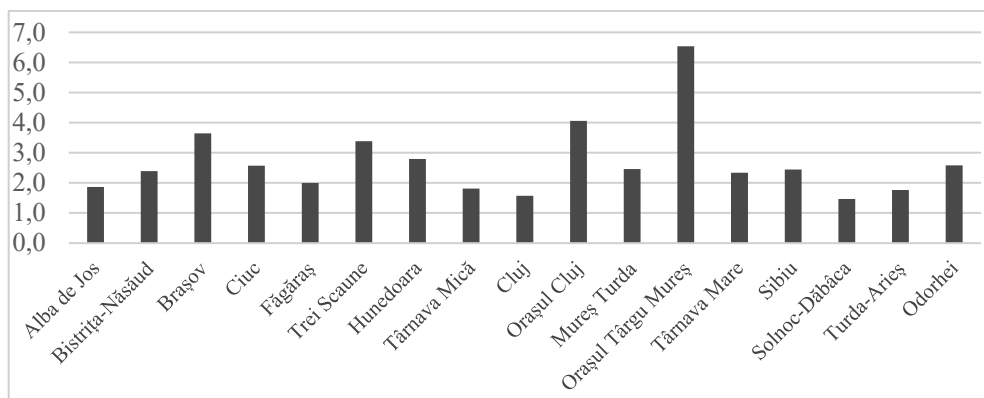
Figura 1. Distribuția deceselor violente în Transilvania (1892-1915)

Sursă: *Magyar Statisztikai Évkönyv* (Budapesta: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1894-1918).

Dacă avem în vedere distribuția deceselor violente pe comitate și pe orașele regale libere Cluj și Târgu Mureș (figura 2), observăm că procentul lor a fost mai mare în mediul urban, la Târgu Mureș ponderea acestora fiind de 6,5%, iar la Cluj de 4,1%. Numărul mai crescut al deceselor cauzate de factori externi în aglomerările urbane⁹ se explică prin condițiile de trai specifice orașelor, cu o predilecție mai mare spre accidente industriale, din transporturi, dar și spre criminalitate și sinucidere. De asemenea, se constată o oarecare polarizare a incidenței morților violente și în funcție de comitate, în Alba de Jos, Făgăraș, Târnava Mică, Cluj, Solnoc-Dăbâca și Turda-Arieș procentul fiind sub 2%, în Bistrița-Năsăud, Ciuc, Hunedoara, Mureș-Turda, Târnava Mare, Sibiu și Odorhei această pondere a fost de 2-3%, iar în Brașov și Trei Scaune peste 3%.

Figura 2. Distribuția deceselor violente pe comitate (1892-1915)

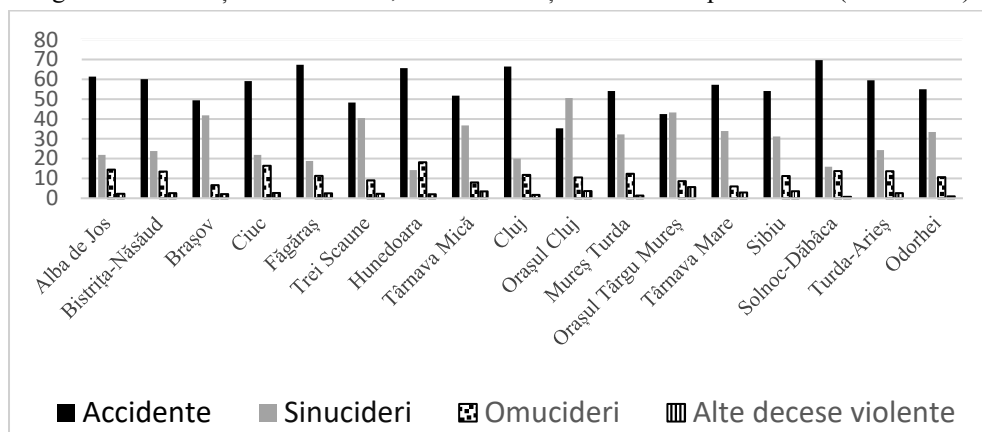
Sursă: *Magyar Statisztikai Évkönyv* (Budapesta: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1894-1918).

În ceea ce privește tipul morților violente în comitate și în cele două orașe libere pentru perioada 1901-1910 (figura 3), observăm că incidența sinuciderilor a depășit-o pe cea a accidentelor numai în cele două orașe, la nivel de comitate accidentele predominând fără excepție. Astfel, în orașul Cluj, din totalul deceselor violente, sinuciderile au reprezentat 50,6%, omuciderile 10,5%, accidentele 35,3%, iar restul au fost reprezentate de alte cauze violente necunoscute. O frecvență mai ridicată a sinuciderilor s-a înregistrat în Brașov, Trei Scaune, Târnave, Odorhei și Mureș-Turda. Cu excepția Brașovului, celelalte comitate și cele două orașe libere prezintă o însemnată populație de etnie maghiară, literatura de specialitate evidențiind o înclinație mai mare spre sinucidere a maghiarilor, explicată prin predispoziția genetică, gradul mai mare de alfabetizare, popularea spațiului urban și

⁹ Clujul și Târgu Mureș erau orașe mici în comparație cu marile aglomerări urbane ale Europei de Vest, dar și cu Budapesta (la 1900, Clujul avea puțin peste 50.000 de locuitori, iar Târgu Mureș în jur de 20.000, însă chiar și în cazul lor se observă clar frecvența mai mare a deceselor cauzate de factori externi. Vezi Traian Rotariu, (ed.), *Recensământul din 1900: Transilvania*, București, Staff, 1999.

religia protestantă.¹⁰ Omuciderile, într-un mod oarecum surprinzător, nu prezintă valorile cele mai mari în cele două orașe, ci în comitatele Ciuc și Hunedoara.¹¹

Figura 3. Distribuția omuciderilor, sinuciderilor și accidentelor pe comitate (1901-1910)

Sursă: „A Magyar Szent Korona országainak 1901-1910. évi népmozgalma községenkint”, Magyar Statisztikai Közlemények, vol. 46, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913, p. 671-714.

O analiză mai de aproape a morții violente în Transilvania

Datele provin din Historical Database of Transylvania și au în vedere 79 de registre de decese, aparținând unui număr de 12 comunități ortodoxe, 35 greco-catolice, 16 reformate, 11 romano-catolice, 3 izraelite, din 25 de localități, din 7 județe (Alba, Cluj, Mureș, Sălaj, Harghita, Hunedoara, Bistrița-Năsăud), contabilizând în total 31.075 de cazuri de deces și acoperind perioada 1850-1918.

Pentru a putea fi inclusă în analiză, informația despre cazuistica deceselor a trecut în prealabil printr-o serie de proceduri de standardizare. În prima fază, cauzele de deces au fost standardizate lingvistic, apoi au fost echivalate în limba engleză și le-au fost atribuite coduri în sistemul ICD-10. Și chiar dacă acest sistem a fost implementat în numeroase cercetări din domeniul demografiei istorice, faptul că are o structură complexă alcătuită din 21 de categorii și o taxonomie extrem de detaliată

¹⁰ Pentru o analiză complexă a fenomenului sinuciderii în Regatul Ungar, cu referire și la spațiul Transilvaniei istorice, vezi Bálint Lajos, *Suicide in the Hungarian Kingdom*, Budapesta, Hungarian Demographic Research Institute, 2016. Autorul propune o analiză cantitativă, verificând dacă teoriile formulate de Durkheim în privința sinuciderii se aplică în Regatul Ungar (sinuciderea egoistă și anomia), dar subliniind și factorii etnico-lingvistici și spațiali ca elemente vitale în înțelegerea fenomenului. Pentru aspecte legate de suicidare în Transilvania, vezi și Marius Rotar, „La limită sau moartea care iese din schemă: sinuciderea în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, *Caiete de antropologie istorică*, 3, 1-2/5-6, 2004, p. 159–202.

¹¹ Legătura între alfabetizarea mai ridicată în orașe și frecvența omuciderilor și a sinuciderilor a fost analizată în studiul lui A. R. Gillis, „Literacy and the Civilization of Violence in 19th-Century France”, *Sociological Forum*, 9, 3, 1994, p. 371–401. Concluzia studiului este că alfabetizarea influențează pozitiv frecvența sinuciderilor și negativ frecvența omuciderilor, însă ea prin sine nu poate reprima violența.

și complexă, pretabilă realităților contemporane pentru care a fost gândit, ne-a determinat ca în faza a doua să recurgem la o schemă ceva mai restrânsă. Aceasta cuprinde doar 8 categorii principale (1. Boli infecțioase, 2. Boli cronice și acute de natură noninfecțioasă, 3. Afecțiuni care își au originea în perioada perinatală, 4. Afecțiuni legate de sarcină, naștere și lăuzie, 5. Boli asociate bătrâneții, 6. Decese violente, 7. Simptome, semne și rezultate anormale, 8. Cauze de mortalitate rău definite și necunoscute)¹², care se pretează mai bine la modalitatea de consemnare a cauzelor de deces istorice, mult mai simplă și adaptată, totodată, realităților specifice Transilvaniei epocii moderne. Astfel, în categoria deceselor violente, care fac obiectul studiului de față, au intrat cu precădere accidente, sinuciderile, omorurile.

Multe decese violente au survenit ca urmare a lucrului în stabilimente industriale, în mine și la calea ferată: „omorât la baie”, „mort în mină”, „omoritu prin linia ferată”, „zdrobită de tren”. Alte decese accidentale au survenit în timpul efectuării unor activități agricole sau în cadrul gospodăriei: „căzut de pe un cal într-o râpă”, „a murit împunsu de taur”, „de căzătură din podul șurei”, „din tăierea piciorului cu securea din întâmplare”, „a fost arsă cu apă fierbinte”, „au arsu camesia pe ea”. În egală măsură, mediul de viață, geografia locului și caracterul proxim al unor râuri au fost în multe instanțe factori predispozanți în producerea unor accidente, cele mai multe fiind rezultatul unor înecuri în diverse râuri: „innecat în apa Muresiului”, „innecatu in apa Gurghiului”, „innecatu in apa la Déésiu”.

Sinuciderile erau de multe ori consemnate cu punerea sub semnul întrebării a integrității mentale a celui care a decis să își pună capăt zilelor: „fiind nebunu s-a spânzurat la casa lui”, „ca smintită s-a sinucisu prein spenzurare”. Omorurile se înregistrau fie în lupte: „în război”, „mort eroic ca prizonier în Rusia”, fie ca fapte penale reprobabile: „bătută de bărbatu”, „junghiată prin bărbatul său”, „omorâtu cu bâta”.

Tabelul 2. Distribuția deceselor pe categorii (1850-1918)

	Cazuri	%
Boli infecțioase	7967	28.4
Boli cronice și acute de natură noninfecțioasă	1857	6.6
Afecțiuni care își au originea în perioada perinatală	1297	4.6
Afecțiuni legate de sarcină, naștere și lăuzie	195	0.7
Boli asociate bătrâneții	989	3.5
Decese violente	663	2.4
Simptome, semne și rezultate anormale	1738	6.2
Cauze de mortalitate rău definite și necunoscute	13329	47.5
Total	28035	100.0
Cazuri lipsă	3040	10%
	31075	

Sursa: HPDT (calculul autorilor).

¹² Elena Crinela Holom, Nicoleta Hegedüs, „From ICD-10 to a New Nosological Classification of Causes of Death in Transylvania, 1850 and 1920”, *Local Population Studies Society Spring Conference 2021*, (Local Population Studies Society and the Southampton Centre for Nineteenth-Century Studies, University of Southampton, 17 Aprilie 2021).

Tabelul 2 indică faptul că procentajul deceselor survenite din motive violente, pentru perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIX-lea și sfârșitul Primului Război Mondial, a fost foarte apropiat de realitățile de la nivelul întregii Transilvanii pentru perioada 1892-1919, când media acestui gen de decese a fost de 2.4%. Multe decese violente au fost urmarea înecului, a accidentelor provocate de arsuri și căzături. Iar o proporție consistentă a fost reprezentată și de decesele survenite ca urmare a sinuciderilor (tabelul 3).

Tabelul 3. Distribuția deceselor violente (1850-1918)

	Cazuri	%
Coliziune cu vehicule	30	4.5
Diferite tipuri de cădere	79	11.9
Arsuri	82	12.4
Înecuri	134	20.2
Sinucideri	71	10.8
Omucideri	68	10.2
Alcoolism	28	4.2
Alte accidente	93	14.0
Accidente nespecificate	78	11.8
Total	663	100.0

Sursa: HPDT (calculul autorilor).

Metodologie și variabile utilizate

În continuare, acest studiu își propune să surprindă mai multe informații despre cei care și-au pierdut viața din motive violente, în ce măsură genul, apartenența etnică, statutul matrimonial și socio-economic, precum și tipul localității de rezidență au influențat riscul indivizilor din trecutul Transilvaniei de a-și pierde viața într-un mod violent.

Ca metodologie am utilizat regresia logistică binară, variabila dependentă fiind reprezentată de cauza morții, care a primit valoarea 1 în cazul persoanelor care au avut parte de un deces violent, respectiv 0 în cazul morților survenite din alte motive. Iar eșantionul de lucru a constat din 2059 de cazuri (decese) pentru care am avut date clar precizate, informațiile nespecificate, necunoscute și cazurile cu informație lipsă fiind excluse din analiză.

Variabile

Gen. Aceasta variabilă cuprinde două categorii principale: bărbați și femei.

Etnie. Deoarece în extrem de puține cazuri în registrele de decese a fost consemnată apartenența etnică a mortului, această variabilă a fost construită luându-

se în considerare confesiunea. Astfel, am considerat că ortodocșii și greco-catolicii pot fi asimilați românilor¹³, în vreme ce romano-catolicii, calvinii, unitarienii, luteranii și evreii au fost încadrați la alții.

Tipul localității. Profilul economic al localității a fost criteriul principal utilizat în încadrarea acesteia în una din cele trei categorii: Industrial, Agroindustrial și Agricol. Astfel, localitatea Ocna Mureș a intrat în categoria localităților industriale, deoarece a avut o tradiție îndelungată în exploatarea zăcămintelor de sare, iar importante investiții făcute în acest sector după anul 1881 au transformat-o în cea mai modernă mină de sare din cuprinsul Transilvaniei. Și tot aici a fost deschisă în 1896 o fabrică de sodă cristalizată și calcinată, iar după 1910 la portofoliul de producție s-a adăugat și soda caustică.¹⁴

Pe de altă parte, la Ocna Dej datele recensământului din anul 1910 au indicat faptul că deși peste jumătate din cei ocupați prestau o activitate în domeniul exploatării sării, o parte consistentă a populației a continuat să aibă o ocupație agricolă.¹⁵ De asemenea, la Războieni, inaugurarea liniei ferate Cluj-Războieni și a gării din localitate în anul 1873 a oferit multor locuitori oportunitatea câștigării existenței din prestarea unor munci în domeniul transporturilor, dar chiar și așa foarte mulți au avut preponderent ocupații în domeniul agriculturii. În satul Gurghiu au funcționat mai multe fabrici de porțelan, celuloză, alcool, precum și o serie de gaterie situate pe râul Gurghiu, însă o pondere însemnată a oamenilor au avut ocupații agricole. În satul Glăjărie a funcționat până în 1871 o fabrică de sticlă, după închiderea acesteia locuitorii continuându-și activitatea în cadrul gaterelor, alții specializându-se în cioplitul în piatră, producția de cărbune și agricultură.¹⁶ Din acest motiv, localitățile Ocna Dej, Războieni, Gurghiu și Glăjărie au fost încadrate în categoria localităților cu un profil Agro-industrial. În ultima categorie au intrat localitățile ai căror oameni desfășurau activități centrate aproape exclusiv pe agricultură.¹⁷

¹³ Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, „Căsătoriile mixte în Transilvania la sfârșitul epocii moderne. Considerații demografice”, în *Căsătoriile mixte în Transilvania. Secolul al XIX-lea și începutul secolului XX*, ed. Corneliu Pădurean, Ioan Bolovan, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2005, p. 99-100; Elena Crinela Holom, *Individ, familie, comunitate. Comportament demografic, relații familiale interetnice și interconfesionale în satele din trecutul Albei (1850-1910)*, Cluj-Napoca, Mega, 2009, p. 92-93; Bogdan Crăciun, Daniela Mărza, Mihaela Hărăguș, „Divorces in a Multiethnic and Multiconfessional Environment: A Case Study on the Transylvania in the 20th century”, *Revista de historiografia* 26, 2017, p. 244.

¹⁴ Elena Crinela Holom, Oana Sorescu-Iudean, Mihaela Hărăguș, „Beyond the Visible Pattern: Historical Particularities, Development, and Age at First Marriage in Transylvania, 1850-1914”, *History of the Family*, 23, 2, 2018, p.340; Elena Crinela Holom, Mihaela Hărăguș, Ioan Bolovan, „Socioeconomic and Marital-Status Inequalities in Longevity: Adult Mortality in Transylvania, 1850-1914”, *Journal of Interdisciplinary History*, 51, 4, 2021, p. 544.

¹⁵ Traian Rotariu, (ed.), *Recensământul din 1910: Transilvania*, vol. 2: *Populația după ocupații*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, p. 240-241.

¹⁶ Holom, Sorescu-Iudean, Hărăguș, *op. cit.*, p. 342-343.

¹⁷ Am avut în vedere satele Bucium-Cerbu, Bunești, Călărași, Cașva, Chileni, Uioara de Jos, Decea, Hodac, Ibănești, Liviu Rebreanu, Lunca Mureșului, Moldovenești, Muntele Rece, Nușfalău, Orman, Orșova, Rusu Bărgăului, Solovăstru, Spini și Voșlăbeni.

Statut marital. Cele trei categorii ale acestei variabile îi includ pe cei necăsătoriți, căsătoriți și căsătoriți anterior (văduvi și divorțați).

Statut socio-economic. Ocupațiile consemnate în registrele de deces au fost codate în schema HISCO¹⁸ și apoi în SOCPO¹⁹, însă am optat pentru o variantă restrânsă la doar două grupuri principale ale schemei: Inferior și Mediu-superior²⁰. Astfel, în prima categorie au intrat zilierii, servitorii, muncitorii în mină, morarii, lucrătorii la calea ferată, muncitorii la fabrica de sodă, cerșetorii. În a doua categorie i-am încadrat pe agricultori, tâmplari, fierari, cizmari, tăbăcari, lăcătuși, proprietari, elevi, studenți, ofițeri, nobili.

Tabelul 4. Distribuția deceselor după gen, etnie, tipul localității, statut marital și socio-economic (1850-1918)

		Alte decese		Decese violente		Total	
		Cazuri	%	Cazuri	%	Cazuri	%
Gen	Bărbați	1408	72.8	115	91.3	1523	74.0
	Femei	525	27.2	11	8.7	536	26.0
Etnie	Români	1030	53.3	74	58.7	1104	53.6
	Alții	903	46.7	52	41.3	955	46.4
Tipul localității	Industrial	384	19.9	22	17.5	406	19.8
	Agroindustrial	981	50.8	35	27.8	1016	49.3
	Agricol	568	29.3	69	54.7	637	30.9
Status marital	Necăsătorit	221	11.4	30	23.9	251	12.2
	Căsătorit	1213	62.8	71	56.3	1284	62.4
	Căsătorit anterior	499	25.8	25	19.8	524	25.4
Statut socio-economic	Inferior	671	34.7	56	44.4	727	35.3
	Mediu-superior	1262	65.3	70	55.6	1332	64.7
	Total	1933	100.0	126	100.0	2059	100.0

Sursa: HPDT (calculul autorilor)

Tabelul 4 arată distribuția evenimentelor utilizate în analiză, conform variabilelor, iar un lucru care iese cât se poate de pregnant în evidență este legat de proporția net superioară a cazuisticii deceselor înregistrate în rândul bărbaților. Astfel, dacă în privința tuturor deceselor înregistrate până la acest moment în HPDT,

¹⁸ Marco van Leeuwen, Ineke Maas, Andrew Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven, Leuven University Press, 2002.

¹⁹ Bart Van de Putte, Andrew Miles, „A Social Classification Scheme for Historical Occupational Data: Partner Selection and Industrialism in Belgium and England, 1800-1918”, *Historical Methods* 38, 2, 2005, p. 61-92.

²⁰ Luciana Quaranta, „Scarred for Life: How Conditions in Early Life Affect Socioeconomic Status, Reproduction and Mortality in Southern Sweden, 1813-1968”, *Lund Studies in Economic History*, 59, 2013, p. 97-98.

repartiția pe gen a indicat că în 51,5% din cazuri cei decedați au fost bărbați și 48,5% femei, în privința datelor intrate în analiză această disproporție trebuie pusă în primul rând pe seama lipsurilor care au fost întâlnite mai ales în cazul ocupației, care a stat la baza construcției variabilei privitoare la statutul socio-economic, și a faptului că femeile au apărut în puține cazuri menționate cu o activitate lucrativă. Dar chiar și cu aceste absențe în maniera de înregistrare a informației se constată o incidență mai ridicată a deceselor provocate de morțile violente în cazul bărbaților, comparativ cu femeile, situație pe care de altfel am întâlnit-o și la nivelul întregii Transilvanii în anul 1865 (vezi mai sus tabelul 1).

Din punctul de vedere al compoziției etnice, datele incluse în analiză sunt extrem de apropiate de realitățile întâlnite și la nivelul întregii Transilvanii între 1850 și 1910, unde proporția românilor a fost de 57%.²¹ În privința tipului localităților, a profilului economic al acestora, datele analizate sunt cât se poate de concordante cu realitățile largi transilvănene, unde structura socio-profesională a fost una mai degrabă de tranziție (agrar-industrială), în multe cazuri oamenii continuând să-și câștige traiul din agricultură cu toate că Transilvania a făcut pași destul de importanți în planul industrializării.²² Iar un lucru care se remarcă în privința deceselor violente este legat de faptul că aproape 55% au survenit în localități cu un profil eminent agrar. Distribuția conform statutului marital a indicat că dintre cei care și-au pierdut viața din motive violente, peste 56% erau angrenați într-o uniune matrimonială. Aproape 65% dintre cei decedați au avut la momentul decesului un statut încadrabil în categoria mediu-superior.

Rezultatele modelului de regresie logistică

Tabelul 5 prezintă rezultatele modelului de regresie logistică bivariată utilizată pentru a testa șansele producerii unui deces survenit din motive violente, variabilele explicative fiind introduse simultan în analiză. Astfel, se observă că femeile au avut șanse mai mici de a muri dintr-o cauză violentă. În contrapondere, bărbații au fost mai expuși unui atare eveniment, datorită mobilității lor mai sporite, ei fiind cei care se deplasau la târguri, la moară din pricina în localitățile vecine sau în căutarea unui loc de muncă.²³ De asemenea, bărbații erau mai predispuși să moară în accidente din cauza unor condiții improprii desfășurării activității și a programului extenuant de muncă. De pildă, în salina de la Ocna Dejului, în jurul anului 1850, timpul de lucru era de 8 ore pe zi, munca începând la ora 4 dimineața și se finaliza la ora 12, pe lângă aceasta minerii trebuind să ia parte și la munci de reparare a drumurilor și la alte sarcini comunitare. Iar condițiile dificile de muncă și salarizarea necorespunzătoare i-au determinat pe lucrătorii din mina de la Ocna Dejului, alături de cei din salinele

²¹ Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918: Contribuții demografice*, Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 2000, p. 233.

²² *Ibidem*, p. 235.

²³ *Ibidem*, p. 153.

de la Ocna Mureșului, Praid și Turda să inițeze o serie de acțiuni revendicative, doar între 1854 și 1856 având loc 10 asemenea mișcări de protest.²⁴ În egală măsură, bărbații erau înrolați în armată și participau la conflictele de natură politico-militară, dând dovadă de o intemperanță mai mare la alcool și spre comportamente violente.²⁵

Tabel 5. Rezultatele modelului de regresie logistică

		Șanse relative	Valoarea p
Gen	Masculin (ref.)		
	Feminin	.231	.000***
Etnie	Români (ref.)		
	Alții	.970	.881
Tipul localității	Industrial (ref.)		
	Agro-industrial	.813	.467
	Agricol	3.299	.000***
Statut marital	Necăsătorit (ref.)		
	Căsătorit	.466	.002**
	Anterior căsătorit	.514	.024*
Statut socio-economic	Inferior (ref.)		
	Mediu-superior	.610	.015*
Nagelkerke R Square 0.111			
Cox & Snell R Square 0.041			
-2 Log likelihood 861.968			

*** p< 0.001, ** p<0.01, * p<0.05

Sursa: HPDT (calculul autorilor).

Atunci când în atenție a intrat apartenența etnică, modelul de analiză nu a indicat nicio diferență între indivizii români a căror deces a survenit ca urmare a unei cauze violente și cei de o altă etnie.

Tipul localității a jucat un rol important în producerea unui deces violent, analiza indicând că cei proveniți dintr-o localitate cu un profil agricol au avut de trei ori mai multe șanse să moară într-o asemenea manieră, comparativ cu cei proveniți din mediul industrial. De altfel, o privire mai de aproape asupra tipologiei decesului violent în funcție de zonă a indicat faptul că cele mai multe morți de acest gen au survenit în localitățile agrare (tabelul 6). O pondere importantă a revenit și deceselor survenite ca urmare a înecului, acestea fiind mult mai des întâlnite în regiunile preponderent agricole, unde proximitatea unei ape curgătoare a fost un factor important în influențarea șanselor de supraviețuire. Un procentaj semnificativ l-au avut și decesele survenite ca urmare a arsurilor, incendiile fiind relativ frecvente în Transilvania acelei perioade, presa relatând frecvent asemenea evenimente, soldate nu numai cu importante pierderi materiale, ci și de vieți omenești.²⁶ În egală măsură,

²⁴ Simona Cristina Albinetz, *Ocna Dej. Studiu monografic*, Târgu Lăpuș, Galaxia Guttenberg, 2010, p. 189-190.

²⁵ Bolovan, *op. cit.*, p. 153.

²⁶ *Ibidem*, p. 48.

decese violente au avut loc în zonele agricole și ca urmare a unor căzături („a cazut din păr”, „a cazut de pre un stegiariu”, „de cazatura din podulu siurei”, „picatu de pe un gard”), sau răni provocate de obiecte în cădere („lovitu de unul lemnu în pedure”, „strivit de un lemn”, „zdrobit de un arbore”).²⁷

Tabelul 6. Decese violente în funcție de tipul localității (1850-1918)

	Industrial		Agroindustrial		Agricol		Total	
	Cazuri	%	Cazuri	%	Cazuri	%	Cazuri	%
Coliziune cu vehicule	3	0.5	7	1.1	20	3	30	4.5
Diferite tipuri de cădere	15	2.3	23	3.50	41	6.2	79	11.9
Arsuri	13	2	27	4.1	42	6.3	82	12.4
Înecuri	21	3.2	33	5	80	12.1	134	20.2
Sinucideri	19	2.9	25	3.8	27	4.1	71	10.7
Omucideri	11	1.7	13	2	44	6.6	68	10.3
Alcoolism	6	0.9	7	1.1	15	2.3	28	4.2
Alte accidente	20	3	29	4.4	44	6.6	93	14
Accidente nespecificate	4	0.6	34	5.1	40	6	78	11.8
Total	112	16.9	198	29.9	353	53.2	663	100.0

Sursa: HPDT (calculul autorilor)

Faptul că șansele producerii unui accident în zona industrială au fost mai reduse se explică prin faptul că localitatea pe care am inclus-o în această categorie a beneficiat, mai ales după 1881, de numeroasele măsuri legislative în direcția sprijinirii sectorului industrial, precum și de numeroasele investiții în tehnologizarea și modernizarea minei de aici (tabelul 5). Astfel, investițiile masive în echipamente acționate de mașini cu aburi, motoare cu gaz și electromotoare au transformat exploatarea de la Ocna Mureș în cea mai modernă salină din Transilvania, fiind după forța motoarelor utilizate (trei mașini cu abur de 106 cai putere, două motoare cu gaz de 300 de cai putere și 20 de electromotoare de 377 de cai putere) pe locul întâi în Regatul Ungariei.²⁸ Dacă până în 1872, într-o galerie din această mină exploatarea zăcămintului de sare se făcea cu o instalație rudimentară acționată de cai, care ridica blocul de sare la suprafață, ulterior, în mină au fost aduse mașini cu abur și chiar și mașini electrice.²⁹ Foarte probabil, aceste modernizări și-au pus amprenta și pe condițiile de muncă care au devenit ceva mai bune, modernizarea stabilimentului industrial reducând șansele producerii unor accidente.

²⁷ HPDT.

²⁸ Robert Nagy, *Capitalul-forță a transformării: Rolul capitalului german în industrializarea Transilvaniei (1880-1918)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2011, p. 115.

²⁹ Nicolae Dobra, *Orașul Ocna Mureș în documente, legende și amintiri. Monografie*, Cluj-Napoca, Napoca Star, 2007, p. 138.

Când în prim-plan a intrat influența statutului marital asupra sanselor individului de a deceda din cauze violente, analiza a indicat faptul că, în comparație cu cei necăsătoriți, cei angrenați într-o uniune maritală, dar și cei care au fost anterior căsătoriți (văduvi și divorțați) au avut șanse mai reduse să decedeze violent (tabelul 5). Se pare că și în acest caz poate fi adus în discuție efectul protectiv exercitat de mariaj în influențarea probabilității de a muri dintr-un motiv violent, și asta pentru că piața maritală era mult mai selectivă în privința celor cu habitudini chestionabile, cum au fost de exemplu cei cu probleme cu alcoolul sau cu diverse tare (demență), mult mai expuși spre o moarte violentă. În egală măsură, o serie de persoane anterior căsătorite, văduve mai ales, continuau să trăiască în aceeași gospodărie cu fii/fiicele căsătorite, iar acest lucru le conferea ocrotire și o protecție ceva mai mare, inclusiv în fața deceselor violente.³⁰

Din perspectiva statutului socio-economic, s-a observat faptul că cei plasați spre mijlocul și ierarhia superioară au avut mai puține șanse să moară violent, comparativ cu cei plasați în categoria de jos a scării sociale (tabelul 5). Astfel, inegalitățile de statut și-au făcut simțită prezența și în cazul deceselor violente, impactând mai ales asupra celor cu resurse limitate și pentru care schimbările din agricultură și industrializarea au avut mai degrabă efecte negative.

Mulți țărani transilvăneni, lipsiți de mijloacele necesare asigurării unui trai decent, au trebuit să emigreze spre stabilimentele industriale, majoritatea devenind zilieri și prestând munci grele, lucru care i-a expus și mai mult la decese violente. Mulți au căzut victime unor accidente la calea ferată sau în mina de sare, iar asta pentru că și procesul de modernizare a avut ritmuri diferite chiar în cazul unor localități cu profiluri economice destul de apropiate. Dacă Ocna Mureș a beneficiat din plin de efectele investițiilor și a tehnologizării, de cealaltă parte, localitatea Ocna Dejului a pășit pe acest drum abia după anul 1910, când s-a introdus electrificarea minei.³¹

Concluzii și discuție

Decesele violente au fost și sunt omniprezente, indiferent dacă ne referim la realitățile contemporane sau la cele ale trecutului, acestea din urmă fiind ceva mai dificil de contabilizat și investigat. Iar dacă cercetarea se referă la morțile violente din Transilvania secolului al XIX-lea, problemele ivite țin de caracterul lacunar al surselor, dar și de lipsa unei centralizări a datelor. Chiar și așa, reconstituirea fenomenului este posibilă, iar lucrarea de față prezintă rezultatele preliminare obținute de o investigație desfășurată pe trei paliere principale, morțile violente fiind urmărite la nivel macro, mezo și micro.

La nivelul Transilvaniei, datele avute la dispoziție au indicat faptul că tendința morților violente a fost una crescătoare pe măsura apropiării de secolul XX, în vreme

³⁰ Holom, Hărăguș, Bolovan, *op. cit.*, p. 553.

³¹ Albinetz, *op. cit.*, p. 194.

ce la nivel comitatens se poate constata o oarecare polarizare. Astfel, Alba de Jos, Făgăraș, Târnava Mică, Cluj, Solnoc-Dăbâca și Turda-Arieș au cunoscut o pondere de sub 2%, în Bistrița-Năsăud, Ciuc, Hunedoara, Mureș-Turda, Târnava Mare, Sibiu și Odorhei această proporție a fost de 2-3%, iar în Brașov și Trei Scaune peste 3%. Pe de altă parte, fenomenul a avut o amploare mai mare în orașele regale libere Cluj și Târgu Mureș, unde procentajul a fost de 4.1%, respectiv de 6.5%.

Puținele date de nivel micro avute la dispoziție au arătat că pentru prima decadă a secolului XX, la nivelul comitatelor transilvane incidența cea mai mare în rândul deceselor violente a revenit accidentelor, iar pe locul secund au fost plasate sinuciderile, în vreme ce la Cluj și Târgu Mureș situația a fost inversată.

Datele extrase din publicațiile Biroului Ungar Regal de Statistică (*Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal*) au fost destul de parcimonioase în oferirea unor caracteristici privitoare la cei care au decedat din motive violente, de aceea datele extrase din HPDT au fost de un real folos în acest sens. Astfel, analiza efectuată pentru perioada 1850-1918 a indicat că, în comparație cu femeile, bărbații au fost mai predispuși spre o moarte violentă, ei fiind mult mai susceptibili să-și piardă viața în accidente, în conflicte și din cauza unor abuzuri. De asemenea, persoanele angrenate în uniuni matrimoniale și cele anterior căsătorite au beneficiat de protecție în fața morților violente. Iar statutul socio-economic a fost și el important, cei aflați în partea de jos a scării sociale fiind mai predispuși să moară violent.

Dacă analiza a luat în atenție mai ales factori individuali (gen, etnie, statut socio-economic), totuși nu s-a mărginit doar la aceștia, aducând în prim-plan și factori contextuali ce au ținut de locul în care indivizii au trăit. De altfel, tipul de localitate a arătat că cei din așezările cu profil agricol au avut o probabilitate mult mai mare să moară violent, iar nivelul de dezvoltare, investițiile prin care au trecut localitățile și-au făcut resimțite efectele și în planul protecției muncii și activității oamenilor. De aceea, considerăm că acest factor trebuie investigat mult mai în profunzime, iar analize viitoare care să considere și interacțiunea între tipul de localitate și celelalte variabile vor trebui demarate în direcția unor răspunsuri și mai pertinente despre moartea violentă la oamenii din trecutul Transilvaniei.

ROMANIAN INTELLECTUALS OF AROMANIAN ORIGIN AND THE NEED TO WRITE IN DIALECT AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Stoica LASCU*

Abstract: At the beginning of the 20th Century, the first generation of Aromanian intellectuals – who attended Romanian schools in Ottoman Macedonia – raised the issue of cultivating Aromanian mother tongue, dialect of the Romanian literary language (taught in Romanian schools). Some of them, such as Theodor Capidan, Nicolae Bațaria, Marcu Beza, Nuși Tulliu, Sterie Cionescu a.o., expressed themselves through conferences and articles published in newspapers and magazines edited and written by Aromanian intellectuals, both in literary language and dialect (such as “Românul dela Pind”, “Ecoul Macedoniei”, “Lumina”, “Graiu bun”, “Lilicea Pindului”). They pointed out that in addition to knowing the literary language, it is necessary for young Aromanians to know their mother tongue, to perpetuate the traditions and customs of their people.

Keywords: Aromanians, Balkan Romanians, Aromanian dialect, Theodor Capidan, Nicolae Bațaria.

The imperative of cultivating the Aromanian mother tongue will be found – nuanced – in the first decade of the Twentieth Century, and among the objectives of the leaders of Balkan Romanianism, teachers and teachers who teach at Romanian schools in the Ottoman Empire, respectively made public through the magazine “Lumina” (1903-1908; written in Ottoman Macedonia, at Monastir / Bitolia – today in Republic of North Macedonia, printed in Bucharest).¹

Subtitled the publication Popular Magazine of the Romanians from the Ottoman Empire, respectively Popular Magazine of the Romanians on the right bank of the Danube – the leaders of the intelligence of the Balkan Vlachs (Aromanians and Megleno-Romanians)² had in mind, however, they considered, first of all, the promotion of the

* Prof.dr., Associate Member of Romanian Academy of Scientists; email: lascust@gmail.com

¹ About this magazine – Стојка Ласку, *Од историјата на ароманскиот печат во Македонија. Списанијата „Братсво” и „Светлина”*. *The History of the Aromanian Press in Macedonia. The Brotherhood/Frățilia and the Light/Lumina Magazines*. Превод: Димо Н. Димчев (Dina Cuvata) и Горан Костов (Goran Pushuticlu) (Unia di Cultură-a Armănjlor dit Machidunii. Biblioteca Națională Armănească „Constantin Belemace”. Editsiea *Moscopolii 18*), Scopia-Скопје, 2007 /200 p./.

² The magazine had an Editorial Board [*Comitet de redacție*], with a fluctuating composition; among members, teachers from the Romanian Boys’ High School [*Liceul Român de Băieți*] in Monastir / Bitolia, priests, doctors, other Aromanian intellectuals – such as Dumitru Cosmulei (*nota bene*, Romanian Transylvanian), Nicolae Bațaria, Ion D. Arginteanu, Constantin I. Cosmescu (all were,

national-cultural values of Romanianism³, especially from the perspective of the “pedagogical-literary” preoccupations of the “members of the teaching and priesthood of Macedonia”. The programmatic article also explains the proportion and rationale of Aromanian writing: “This magazine is the fruit of the work of all members of the teaching and priests in Macedonia, and only then will it be extinguished, when the perpetrators will no longer be”; and he also states that “Three-quarters” of the contents of the magazines will be written in the Romanian literary language *and only a quarter, in the Macedonian-Romanian dialect* (emphasize added).

This is how we believe, that the Romanian language will be widened, the pure one, and in this way the language brotherhood of the Kingdom will be seen with that of Macedonia.

They may have wanted the magazine to be written entirely in dialect, but they must remember that the daughter (*Sic!*) is smaller than her mother and that *the dialects are preserved but not cultivated* (emphasize added).

With confidence and love, we ask the reading public to watch the appearance of this magazine and, as an old guest, to receive it – instead of honor, to have it in his house”⁴.

On another occasion, in 1904, the magazine’s management – director, in that year, was the Professor (prolific publicist and talented dialect writer) Nicolae Bațaria (1874-1953) –, showing that in order to justify as fully as possible his title and expectations target audience (“People’s Magazine of Romanians in the Ottoman Empire”), “we will give the dialectal part a greater reach, publishing on the one hand articles with various content, through which we tend to enlighten *and awaken the taste of Romanian reading in the masses to our people* (emphasize added), and secondly by making a large part of the folkloristic material in order to facilitate the study of those who wish to research more closely our popular speech, nature and literature”; In this context, the requirement of cultivating a mother tongue as pure as possible is underlined as such, in Bațaria’s vision: “We want to specify here that in the folkloristic writings *the dialect used by us will be the true one* (emphasize added sized), the one spoken by our people⁵, that we will not be led

successively, directors), Coe N. Adam, Elena Ghicu, George Zuca, Ioan Ciulli, Steriu C. Ciumetti, Tașcu Pucerea, Virgil Constantinescu, Constantin D. Metta, dr. Tașcu G. Trifon, dr. Filip Mișa, Elena Pocletaru, Elena Potamianu, Filip Apostoleanu, Ion Vuloagă, Petru Baravache, a.o.

³ See, for context – Stoica Lascu, *Romanitatea balcanică în conștiința societății românești până la Primul Război Mondial*, Editura România de la Mare, Constanța, 2013 /324 p.; Idem, *From the Romanized Population to Vlachs/Aromanians/Balkan Romanians*, in “Revue Roumaine d’Histoire”, Tome LVI, Nos. 1-4, 2017, p.33-57.

⁴ *Către cititorii* [To Readers] in “Lumina”, I, No. 1, January 1903, p.1-2; an excerpt from this programmatic article at – Stelian Brezeanu, Gheorghe Zbucă (coord. [eds.]), *Românii de la sud de Dunăre. Documente* [The Romanians South of the Danube. Documents] (Arhivele Naționale ale României), no publisher, București, 1997, p. 183 (doc. 73).

⁵ In the interwar period, the author of *Părăvuliilor* [Stories] would point out that “this sweet and beautiful language [*această «limbă dulce și mușată»*] is now a memory of a past swallowed by the infinity of time”, wondering: “which Aromanian, not from my generation, a generation from which we still have today so few survivors, but of the younger generations, more distant from Macedonia, could claim to still possess the dialect – *the true dialect, and not an annoying language influenced by the language of the states in which the fate of our brothers threw them?* (emphasize added)”; the pessimism

by a misunderstood patriotism, altering and scattering them with words and expressions that do not belong”.⁶

The magazine is therefore designed by Aromanian professors and teachers, doctors and clergy in Macedonia – representing almost the entire intellectual elite of Balkan Romanianism, aware that they belong to a “separate nation in the vast Ottoman Empire, and the role we are called to, *as advanced sentinel of Romanianism* (emphasize added)”⁷ –, in the effort to cultivate, first of all, the Romanian literary language – which was the language of instruction in the Romanian schools in European Turkey⁸ –, it being a vehicle in the pedagogical improvement of the education servants Romanian Balkan; and only in the subsidiary did it have the purpose of perpetuating the mother tongue, “the youngest daughter”: the magazine “had no other purpose than to spread the useful knowledge among Romanians Macedonians, awakening, *love for the national language* (emphasize added), development of taste for the Romanian literature *and the revealing of the folkloristic material of the Macedonian-Romanian dialect* (emphasize added)”⁹. It is thus reiterated – an observation valid for the entire existence of the magazine –, the concern to impose *ab initio*, programmatically and factually, the need to know and cultivate the literary language, a need that does not exclude, in the view of Aromanian intellectuals from “Lumina”, the use, in its pages, of the maternal idiom, a reality that we will find in the entire existence of the publication, often not taking into account the preservation of the proportion stated in the initial program, mentioned above. Already, since the second issue of the publication, the collaborators are told: “Anyone who wants to send us folk articles *is asked to write*

of the great dialectal creator, in the fate and future of the perpetuation of the authentic mother tongue, is “confessed” as such: “Every time, hearing in what poor and poor form our speech is portrayed, hearing how the most beautiful and characteristic words and expressions are forgotten and replaced by foreign words and expressions that so upset the ear, it is imprinted deeper in I am sadly convinced *that our idiom is doomed and that the evolution or, more precisely, the gradual distortion it suffers, accelerates this process of disappearance* (emphasize added).

Yes, I know that it is still spoken today in the cities and communes of Macedonia, Epirus, Albania, and Thessaly. Our settlers from New Dobrudja [*Dobrogea Nouă*] also speak it. But what a difference between today’s hybrid idiom and that crystalline beauty of language in which, for example, my Aunt Nita [*Țața Nita*], who has long rested in the world of the righteous, told me almost half a century ago her wonderful fairy tales and stories!

What to do? We cannot stop his time and action, just as we cannot oppose the unfolding of historical fatality.

But we can and are obliged to do something else: to record in periodicals *in other genres of writings our dialect with all that it had and still has more characteristic and beautiful* (emphasize added).

I tried to follow this exhortation myself, but, to my pain and shame, I had to declare myself incapable of following him” – N. Batzaria, *O mărturisire dureroasă* [A Painful Confession], in “Dimândarea” [Bucharest], I, No. 1, June 1937, p.9-10.

⁶ *Către cititori* [To Readers], in “Lumina”, II, No. 1, January 1904, p. 2.

⁷ N.B. [Bațaria], *Importanța elementului aromânesc* [The Importance of the Aromanian Element], in *Ibidem*, II, No. 2, February 1904, p. 33.

⁸ Ion D. Arginteanu, *Dezvoltarea sentimentului național* [The Development of the National Feeling], in *Ibidem*, III, No. 6, June 1905, p.161-163.

⁹ *Poșta Redacției* [Editorial Office’s Post], in *Ibidem*, I, No. 1, January 1, 1903, p. 40.

them in dialect (emphasize added). Great hospitality will be given to articles with practical content, written in a language as popular as possible”.¹⁰

It was, therefore, an invitation to cultivate, however, the mother tongue, not only to restrict it to folklore collections; all the apparitions of the “Lumina” bear witness to this.¹¹ The readers themselves – first of all, the teachers and teachers for whom the magazine was primarily intended – will express, through letters, the hope of meeting as many materials in the dialect as possible; it is true that almost all the letters are written in literary language, even those in which the belief in the “success of the work begun to awaken and save our mother tongues and to guide it on the healthy path of prosperity” was expressed;¹² only, “books” in Aromanian are sent to the editorial office, such as the one sent by Vangheli G. Ciamba, from Palancea (Serbia), an epistle that also reveals the need to “translate into “dialectul macedon” (*recte* – Aromanian) to Aromanian women.¹³ In their turn, “The teachers of the school from Grebena: I.S. Tomescu, director; Dumitru Constantinescu, priest; Sterie P. Perdichi, Steriu D. Caragiani”, offering his collaboration, from the first moment, also reveals the role that the magazine will have to play in the cultivation of the mother tongue: “The initiative of the teaching and church body to the light of a publication *meant to regenerate our mother tongue* (emphasize added), and to spread the light of teaching among us Romanians, who live under the glorious empire of His Imperial Majesty Sultan Abdul Hamid Han II, is worthy of all praise”.¹⁴ (From

¹⁰ “Lumina”, I, No. 2, February 1903, cov. III; there are cases when collaborators are denied the printing of literary pieces, not being written in dialect, as communicated to P. Papa Zisi: “The anecdote with the monk is not printed, being written in the Daco-Romanian dialect” – *Poșta Redacției*, in *Ibidem*, V, No. 1, January 1907, p. 32.

¹¹ A critical appreciation of its content, expressing the opinion that it “would have the reason to be only on condition that everything published in it in dialect or in the cult language, *has a purely Aromanian character* (emphasize added), to have our particular color. Of course, we ignore articles published in the dialect of popular science, which cannot bear any national seal. Otherwise, however, its inspiration and source must be sought only within the Aromanian people” – Indrul, *Revista macedoneană „Lumina”*, in “Românul dela Pind” [Bucharest], IV, No. 5 (147), January 1906, p. 2.

¹² The short letter is signed: *Institutorii Școlței din com. Turia N. Nibi, D.C. Cică, N.C. Cică* [The school teachers from Turia commune], and is dated *Turia, 22 Maie 190* – “Lumina”, I, No. 6, June 1903, cov. III.

¹³ “Since the publication of «Lumina» Magazine, we the Aromanians, especially from Serbia, have all read it with great joy. *Adevărat că anao cari nu himu invițați la scôla română nê este ma greu, fîncă este scrisă ma multu ca în România* [It is true that to we, who are not taught at the Romanian school, find it more difficult, because it is written more like in Romania]. We wish to *Lumina* [The Light] long life!

Also, Mr. Director, I take courage and you remember these few words. You know for sure that the Aromanians in Macedonia do not have any familiar newspaper or magazine to be able to at least know family things from other parts, especially from Romania and I think they will be too satisfied if you have in every issue of «Luminei» an article published in Romanian family magazines and translated into the Macedonian [*Sic!* Aromanian] dialect. This is what several women who studied at the Romanian school told me” – *Poșta Redacției*, in *Ibidem*, I, No. 9, September 1903, p. 233.

¹⁴ *Scrisoare din Grebena* [Letter from Grebena], in *Ibidem*, I, No. 3, March 1903, p. 88. The “old teacher” from Târnova, Dimitrie Nicolescu, also draws attention to the importance of mother tongue in the economy of the educational-instructive act, his intervention having the authority of experience: “the undersigned acknowledged that *our Romanian schools feel greater need for poetry in dialect*

the context, it results, however, that the mother tongue is understood, rather, the Romanian language as such.¹⁵⁾

Theodor Capidan (1879-1953) will express similar opinions – “a philologist of humanistic nature who, through linguistics and dialectology, reached conclusions of the utmost importance regarding the history of the Romanian language and people”¹⁶ –, and in the pages of the magazine “Graiu bun”¹⁷, whose prolific leaders, Nicolae Bațaria (director: N. Macedoneanu) and Marcu Beza (editor), appeal, for the

(emphasize added), or fables, of another kind, whose poetry has the role of instructing and educating not only young children in school but also the whole people” – *Poșta Redacției*, in “Lumina”, I, No. 2, February 1903, cov. III.

¹⁵ And for another Romanian intellectual (originally from Gopeși/Gopesh – today in Republic of North Macedonia), the history teacher Ion D. Arginteanu (1868-1940), the importance of the mother tongue means the Romanian literary language: “The most important study for all levels of education is without a doubt the study of the language maternal. Apart from patriotic and national considerations, knowledge of this subject is invaluable. Without the mother tongue, no other study can be successfully and usefully acquired (...) Knowledge of literary language, on the other hand, opens the doors to the ideas and feelings of great thinkers and enriches our minds with priceless things (...) For us, the Macedo-Romanians, however, those of us who are largely under foreign cultural and religious influence and who, because of this, we have lost and are in danger of losing a significant element, the study of the mother tongue, together with the historical one, are the more effective and secure means of livelihood and salvation” – Ion D. Arginteanu, *Importanța limbii materne* [The Importance of the Mother Tongue], in *Ibidem*, III, No. 2, February 1905, p.33-34; see also – Id., *Educațiunea națională în Macedonia. Rolul dialectului în școală* [The National Education in Macedonia. The Role of Dialect in School], in „Timpul” [Bucharest], XXI, No. 239, 1899, p. 1 – I did not see this article: *apud* – *Bibliografie macedo-română* (Institutul Român de Cercetări-Freiburg-Germania. Biblioteca Română-Freiburg i. Br. Germania), no publisher, Freiburg i. Br., 1984, p. 17.

¹⁶ Nicolae-Șerban Tanașoca, *Balkanologi și bizantiniști români*, Editura Fundației PRO (Coll. *Biblioteca Națională de Istorie*), București, 2002, p. 125.

Revealing the first attestations of the Balkan Romanity in the writings of the Romanian chroniclers and humanists, the great scientist records, based on the stage of his contemporary research, that Miron Costin is the one who had a direct relationship (*și încă și cu dintr-înșii am vorbit* [and I still talked myself with them]) with *acești coșovlahi* [these Koutsovlachs] – Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*. Studiu lingvistic de... Profesor universitar Membru corespondent al Academiei Române. Operă premiată de Academia Română cu Premiul Statului „Eliade Rădulescu” (Academia Română. *Studii și Cercetări XX*), Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1932, p. 47; Id., *Macedoromânii*. Etnografie, istorie, limbă, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1942, p. 157. In fact, it’s about the Steward Constantin Cantacuzino (Constantin Cantacuzino, *Istoriia Țării Rumânești*, in *Cronicari munteni*. Edited by M. Gregorian, Vol. I, Editura Minerva. Coll. *B.P.T.*, București, 1984, p. 43), who must have met the “Greeks” in Bucharest – N. Iorga, *Istoria românilor*, Vol. VIII. *Revoluționarii*, Tipografia „Datina românească”, Vălenii-de-Munte, 1938, p. 81; Id., *Istoria literaturii românești* (Introducere sintetică). *Arta și literatura românilor* (Sinteze paralele). Traducere de Lidia Simion și Andrei Pippidi. Studiu introductiv și note: Andrei Pippidi, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999, p.90-94.

More recent syntheses – Stoica Lascu, *The first Romanian Perceptions on the Existence of the Balkan Romanity (17-18 centuries)* [International Symposium: St. Anthim the Iberian († 1716) the European and Caucasian Culture and Spirituality From Late 17th Century and Early 18th Century], in “Dionysiana” [Constanța], XI, No. 1, 2017, p.315-335; Id., *The Balkan Romanians – Descendants and Representatives of Eastern Romanity*, in “Symposium” [New York. The Romanian Institute of Orthodox Theology and Spirituality], Vol. XXVI, No. 1, 2019, p.51-73.

¹⁷ Subtitled *Revistă aromânească* [Aromanian Review], appeared in Bucharest (April 1906-February 1907).

success of the enterprise, to “all those Aromanians, young or old, *who know how to hold your pen with dignity* (emphasize added) “And advocates the insertion of as many materials as possible in the dialect; having regard to the consideration that “our most distinguished readers, to whom we must take a greater interest”, are not so much those who already know the literary language as those of our brethren, who though learned in the Greek schools, but foreign culture did not have such a great influence on them as to make them inaccessible to the word of truth.

It is enough for them to know the alphabet in order to be able to read things *in the dialect and through them to acquire the love of nation and language* (emphasize added)”¹⁸.

This preoccupation of the magazine in supporting the necessity of cultivating the Aromanian dialect, is illustrated by an abundant production of dialectal literature¹⁹, while Th. Capidan pleads with conviction in this regard – “In this article, I will show the possibility *of introducing it in schools and raising it to literary language* (emphasize added)”²⁰ – in a long and relevant material: “The need to introduce our dialect in cultural institutions impose themselves in the current circumstances all the more so as the weapons of denationalization are much more perfected, and in this case, with the current education system, we will be the first to fall victim to them. We must no longer have in our minds the legend, spread and transformed into a miraculous belief, that is, *the Romanian woman who kept our language, will continue from here before she is the vestal of the ancestral speech* (emphasize added). Today we have evidence to the contrary and it is time to stop believing in miracles. Yes, because times have changed; It is not like fifty years ago, when not only were there no Greek girls’ schools, but even boys’ schools were rare, and the Greek language, although in form, united the spiritual life of all the peoples of the Balkans, but in fact played almost the same role of the Latin language from

¹⁸ N. Macedoneanu [Bațaria], *Lipsă de cititori?* [Lack of Readers?], in “Graiu bun”, I, No. 6-7, October and November 1906, p. 122.

¹⁹ The most present are Nicolae Bațaria and Marcu Beza, with whom he also publishes Nuși Tulliu, T. Ciomu, N. Caragea, N. Hagi-Costa, D. Larungu, Ioan Licea, Constantin Belimace; see – St. Lascu, *Literatura dialectală în revistele și almanahurile aromânești (1880-1914). Teme; titluri; autori* [Dialectal literature in Aromanian Magazines and Almanacs (1880-1914). Themes; titles; authors], in Mihaela Albu (coord. [ed.]), *Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor* [Return to Ithaca. Romanian Culture in Exile and Abroad]. *Lucrările Simpozionului internațional organizat la Universitatea din Craiova, CUDTS, mai 2009, Editura Universitaria, Craiova, 2010, p.146-169.*

²⁰ Th. Capidan, *O lămurire* [A Clarification] in “Graiu bun”, I, No. 3, June 1906, p.67-68.

In the interwar years, fighting the opinion of a certain C. Ionescu – who, “with his insignificant baggage of dialectal knowledge has no way to perceive the aesthetic value of Macedonian-Romanian literature”, published in the Bucharest magazine “Macedonia” – which “decreed that the dialect is not and cannot be a literary language”, a well-known, at the time, publicist of Aromanian origin concluded: “Why not admit that even *with the means of the Macedonian-Romanian dialect, true art creations can be realized* (emphasize added), in all literary genres? Of course, only for Aromanians and for those who assimilate with their sensitivity, after a prior knowledge of their life and environment, just as with the means of expression of the French, Chinese, etc. languages, achievements of French, Chinese, etc. literary art can be obtained” – Ion Goschin, *Dialectul nu poate fi o expresie literară?* [Can’t dialect be a literary expression?], in “Graiu bun” [Bucharest], I, No. 11, July 17, 1932, p. 3.

medieval times, and the dialect was the language that united our nation and represented our entire Aromanian national life. But today it is no longer so. Greek girls 'schools everywhere, almost equal to boys' schools; and our Aromanian Girl, not only speaks Greek and mixes a lot of new words in the dialect, but sometimes began to read in Greek. And in this case, it is no wonder that she too, and only in a few decades, will lose our treasure preserved with so much faith, for two millennia".²¹

He is convinced that the introduction of the "literary" dialect – without indicating the establishment of such rules²² – in Romanian schools in the Balkans is the only way to safeguard Romanism, in the context of the aggressiveness of propaganda of other nations in the area, especially Greeks and Hellenists²³, which have the advantage of geographical proximity, while "We not only do not stand next to any of the Romanian dialects, for to assimilate some features more quickly and, therefore, we can unify, but we also have the misfortune to be surrounded by some neighbors whose language resembles "spirit" or "way of thinking" so much as ours, that you would think that all together, having the same engine, form a single language, which differs only in coat"; this is why, he concludes: "if due to the difference of our dialect from the Daco-Romanian dialect, it is impossible for us to quickly assimilate the cult language, if through our own geographical position we are exposed to be assimilated by neighboring peoples, the only escape from these two the alternative is to make that national language from school, which is only the literary dialect".²⁴ Expressing critical, justified appreciations on the finality of Romanian education, primary and secondary, in the Balkans (most graduates returning home, in Macedonia, not even graduates of *Școala Comercială Română* from Thessaloniki [Romanian Business School]), Capidan opines for the need to reorganize education, the emphasis should be put on the strengthening of the primary schools, of the methodical-didactic training of the teachers²⁵, whose main

²¹ Th. Capidan, *op. cit.* (III), in "Graiu bun", I, No. 4-5, July and August 1906, p. 104.

²² Nowadays, the late writer (including dialectal), editor and literary critic Hristu Cândroveanu (1928-2013) considered, in *Postfața* [Afterword] to the second edition of the *Dialectul aromân*, that, "Starting from the masterful work of Th. Capidan, however, the necessary literary norms of the dialect could be set, by a «conclave» of some serious linguists [*Sic!*], together with the most important Aromanian writers of today" – Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*. Studiu lingvistic. Ediția a II-a. Cu o postfață de Hristu Cândroveanu, Editura Fundației Culturale Aromâne «Dimândarea Părintească», București, 2005, p. 592.

²³ See – St. Lascu, *Atacuri ale „agenților grecismului” împotriva românilor balcanici din Macedonia Otomană (1903-1911)* [Attacks by "Agents of Greekism" Against the Balkan Romanians in Ottoman Macedonia], in Constantin Bușe, Ionel Cădea (eds.), *Studii de istorie* (Academia Oamenilor de Știință din România – Secțiunea de științe istorice și arheologice. Muzeul Brăilei „Carol I”), IX: *In Honorem Professoris Constantin Bușe Octogenarii*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2019, p.651-772.

²⁴ Th. Capidan, *op. cit.* (II), in "Graiu bun", I, No. 3, June 1906, p. 71; see also – Id., *Dualismul limbei grecești* [The Dualism of the Greek Language], in *Ibidem*, I, No. 6-7, September and October 1906, p.144-151.

²⁵ Seven years earlier, the "seminarian" Capidan came, with suggestions, to help teachers who teach in Romanian schools within the Ottoman Empire – deficient, some of them, in the methodical part: *Ia, iu agiungu cu aestu metod* (purely descriptive, based only on memorization – our note) *açelli învițători. Ia, sibepea care illi façe pi ficiori ca s' fugă di la sculie. Și ca să scăpăm di aeste arale nu lipseaste di cât s' dipărtăm aestu metod și să introduçim metodlu intuitiv, metod care easte ațel cama arăspândit tu tute sculiile di auaçe (Romania). Cu aestu metod ficiorlli va s' poată să-și achicasiască ghine lecțiile*

purpose “is to spread the Aromanian culture in a suitable measure so that the students can use the knowledge acquired in school and without the help of secondary courses. For this, however, *it is required above all that education in primary schools be taught in the Aromanian dialect* (emphasize added) in all classes and everywhere”.

The problems of the opportunity to write in Aromanian and, especially, “how to write in this dialect”, will be found in other attitudes of the representatives of writing and journalism, originating from Macedonia, or media of the Aromanians / Balkan Romanians.

Thus, at the beginning of 1904, Marcu Beza (1882-1949) – whose speech is considered to be “the true Aromanian *d i a l e c t* literary”²⁶ – will develop in a conference held at *Cercul Studenților Macedo-Români* [The Circle of Macedonian-Romanian Students] the need to write in the “Macedonian-Romanian” dialect, the respective books having the gift to “awaken the taste for reading”, to develop “the love of language in the hearts of the Aromanians”, to “research our popular literature”, “and something else: they seek to cultivate our dialect”. In the content of the presentation²⁷, the future Romanian diplomat will summarize the stage of the appearance of books written in Aromanian (“about 17-18 books in our dialect, if I’m not mistaken”, most of them “are folk studies”); points out that “Our people consider the Romanian language as a dialect completely different from our dialect”, although “We know, there is no question, that the difference between dialects is small”; shows that “it is pedagogical and natural for our children *to start their studies with the dialect* (emphasize added), so that they can learn Romanian more successfully later”; he concludes, pointing out “among other things, the need to cultivate the dialect in

nica di cându suntu în clasă, doru di carte nu va lă chiară, parințilli a lor nu va s'vină la învițător ca sintreabă, care easte sebepea, care illi façe pi ficiorī s'fugă di la sculie [This is where those teachers end up with this method. This is the reason why children run away from school. And in order to get rid of these shortcomings, we only have to remove this method and introduce the intuitive method, a method that is the most widespread in all schools here (Romania). With this method children will be able to understand the lessons from the class, the desire for books will not perish, their parents will not come to the teacher to ask him what is the cause that makes the children leave school] – Id., *Care easte sibepa di fug ficiorlli di la sculie?* [What is the Reason Why Children Run Away From School?], in “Revista Pindul” [Bucharest], I, No. 3, January 31, 1899, p. 8.

²⁶ Tache Papahagi, *Grai, folklor, etnografie*. Ediție și prefață de Valeriu Rusu, Editura Minerva, București, 1981, p. 393 (*Introducere* la Marcu Beza, *Poezii și proză*. Original și transpunere literară [Biblioteca Națională a Aromânilor. Publicată de Tache Papahagi, vol. IV]) – the most important exegete of the history of Aromanian literature reveals that Marcu Beza “remains for Aromanian literature an excellent artist: as a *prose writer*, far from being surpassed, he is not even matched by any Aromanian writer; as a *poet*, his creation, mostly ethno-lyrical, is characterized by an inspiration as deep and balanced as it is natural and impressive, being totally devoid of what can make the impression of affectation, retouching in substance and form”. In his turn, Hristu Căndroveanu considers that among the Aromanian writers born in the 19th century, Marcu Beza “is the most intellectualized scholar, a scholar par excellence, with an intensely elaborated work” – *Un veac de poezie aromână*. Introducere și prezentările autorilor: Hristu Căndroveanu. Ediție și note: Kira Iorgoveanu. Transpuneri: Hristu Căndroveanu, Kira Iorgoveanu (*Sic!*), Editura Cartea Românească, no place [Bucharest], 1985, p. 197.

²⁷ See – Marcu Beza, *Importanța scrierei în dialectul macedo-român* [The Importance of Writing in the Macedonian-Romanian Dialect], in “Românul dela Pind”, II, No. 47, February 2, 1904, p.2-3.

the sense that it can be introduced in the church and in our beginner schools”. Responding to the request of an Aromanian “friend” who emigrated to “distant America”, who “asks us to send them some alphabet in the dialect”, the author of the short story *Gardani*, a dialect jewel, notes their non-existence, practically (“the few we have are difficult, without no system”) and calls for the development of functional textbooks: “We therefore need an alphabet, as well as other school books, *written in a proper spirit and in a clean, flowing dialect* (emphasize added), to which the hearts of those who would read should cling dearly”; the most talented Aromanian prose writer concludes by launching an appeal (which remained without consequences): “Let our scholars think of this – their work will not be in vain”.²⁸

During 1904, in the pages of the Bucharest newspaper “*Ecoul Macedoniei*”, led by the national-cultural activist Nuși Tulliu (1872-1941), a public debate took place on the opportunity to cultivate the Aromanian dialect. As a reaction to the opinions of the young Aromanian intellectual Christian Otto, who “is for the literary abandonment of the Macedonian-Romanian dialect”, the leader of the weekly combative²⁹ – after editing, a few years before another published in the Aromanian dialect, “*Revista Pindului*” – brings a series of arguments in favor of “cultivating” as much as possible, through original writing, the dialect, in order to enliven the people, to know our past, to give the example that we live”, concluding”: *So the dialect, the dialect, because it is ours!* (emphasize added).³⁰ His answers to the four considerations of the preopinent reveal a clear conception of the need to cultivate mother tongue; to “a) the need to unify the dialects, more clearly, the predominance of the Daco-Romanian dialect (Romanian literary language – our note) and in Macedonia”, he answers: “to universalize the Daco-Romanian language, in Macedonia, it will seem to us with much harder than changing the Mediterranean Sea basin. It is known: every man thinks, feels, cries or laughs, in the speech sucked together with the milk, in the cradle”; to “b) the impossibility of translating the literary and scientific works of foreigners into dialect”, the answer is: “As for the works of foreigners, they should not even be translated into dialect *because we do not think of making dialect a universal Romanian literary language* (emphasize added). The goal must be like ours, it must remain our legacy and pass it on. A small pearl, you like it because it’s yours. But to leave our dialect completely means to renounce our own individuality and to run after a foreign one”; to “c) the insufficiency of the readers who can read in the dialect, the number

²⁸ M.B., *Cronica*, in “*Graiu bun*”, I, No. 1, April 1906, p. 16.

²⁹ It appeared between August 17, 1903, and October 1, 1906; In May 1906, Marcu Beza states, caustically: “I don’t know why that newspaper, «*Ecoul Macedoniei*» also appears. Since he left, Mr. Nuși Tulliu has fallen (*Sic!*) completely” – *Ibidem*, I, No. 2, May 1906, p. 47.

³⁰ Nuși Tulliu, *Cultivarea dialectului macedo-român* [The Cultivation of the Macedonian-Romanian Dialect], in “*Ecoul Macedoniei*” [Bucharest], II, No. 13, March 28, 1904, p. 2 (article published in Section *Discuții contradictorii* [Contradictory Discussions]). The talented singer of Pindus Mountains is also a prolific publicist, in dialect and in the Romanian literary language, his numerous and instructive (from a historical point of view, true documents of the national-cultural movement of the Balkan Romanians) articles deserving to be the object of an independent volume.

being small, a harmful fact for the development of a literature”, Nuși Tulliu, shows that “we” do not understand not to study the Daco-Romanian dialect, but we do not understand to forget ours. And whoever has real talent and culture will be able to write in one dialect and the other. So it has been so far, so it will remain in the future “; to “d) the consideration that it is in the interest of Romanianism” for a literary or scientific piece to be read and understood by the entire Romanian nation, from Transylvania to the Adriatic “, the author (“the most eminent singer of Pindus”³¹) of two novels, published, in the pamphlet, in the early years of the twentieth century) – *Murminți fără cruce. Din bana sârcăcianilor* [Tombs Without Cross. From the Life of the Sarakatsani], “the only novel written so far in the dialect”³², respectively *In the Pindus Mountains* (written in the “Daco-Romanian dialect”³³) –, admits its justice, but expresses its doubt regarding its efficiency among the “Romanians” from Pindus: “But is it possible in Macedonia? It is possible that the whole people will feel the beauty of a popular poetry from Romania, the generation raised through the Romanian school, yes, will the people understand it, but the people? Therefore *we are for the cultivation of the dialect, from a national, educative, linguistic point of view* (emphasize added)”.³⁴

Other Aromanian intellectuals prefer anonymity in journalism; is the case of an author frequently present in the pages of the Bucharest newspaper “Românul dela Pind”, who makes long digressions and vis-à-vis the issue of writing in his mother tongue, his considerations can be summarized as follows: “Our answer is as follows: in the Macedonian dialect (*Sic!* – Aromanian) will not treat things of erudition, neither philosophy nor high science will be written, *so that we will always and without exception address the cultured language* (emphasize added). In the dialect,

³¹ Th. Capidan, *op. cit.*, p. 128.

³² As “it attracts the attention of our readers”, at the beginning of the appearance, in the serial of the novel – *Informațiuni*, in “Ecoul Macedoniei”, I, No. 5, September 14, 1903, p. 3. Over nine decades, the novel is published according to “norms”, “with a few small corrections” proposed “in 1984 by Z«borlu a Nostru» magazine”; the editor details the circumstances: “I had bitter problems with the novel *Murmintsă fără Crutsi* [Tombs Without Crosses]; it was copied by hand (*Sic!*) in the original alphabet from «Ecoul Macedoniei» (the dates of insertion in the leaflet are not specified, under the heading *Foița Ziarului «Ecoul Macedoniei»*; its first appearance was on September 14, 1903 – our note) by a young girl Romanian philologist, typed with a new alphabet by Dina Cuvata” – [Tiberiu Cunia], *Zbor di la Editor* [Word from the Editor], in Nushi Tulliu, *Murmintsă fără Crutsi*. Editsii ăndreaptă cu agiutor di la Eva Catrinescu shi Dina Cuvata, Editura Cartea aromână, Syracuse, NY, 1993, p. 8 (vol. has 184 p.; some words do not respect the original form).

³³ Published in serial in the “Ecoul Macedoniei” in 1906 (later, as we have shown, it is printed in volume).

³⁴ Nuși Tulliu, *op. cit.* In the interwar period, he will remain consistent in advocating for writing in dialect; reiterating the old assertions (“Leaving the cultivation of the dialect means giving up our very being as a nation”: “first because we give them soul food our brothers and sisters; we awaken their national consciousness and enlighten their minds; we educate and cultivate our people by singing their pains and joys in his own language, which he understands and loves”) – Tulliu reveals to younger generations the importance of cultivating the mother tongue from the perspective of philological science, for which “our dialect is the central cell of many linguistic problems – so historical. Preserving all their archaism and prototypical grammatical forms, philologists find the substratum of the Romanian language formation, in the Macedonian (*Sic!* – Aromanian) dialect” – Nuși Tulliu, *Să scriem în dialect!* [Let’s Write in Dialect!], in “Tribuna românilor de peste hotare” [Bucharest], I, No. 12, 1924, p.15-16.

we will write stories and generally we will choose topics that will provoke, to arouse a certain feeling and for the expression of notions and ideas of their kind, the dialect is quite rich in words and forms and in any case it is enough”³⁵

A lesser-known author – but present in the magazines of the time with creations in Aromanian – also glosses, critically, on the quality of dialectal writing; he shows that they are materials written in dialect, “to which you cannot read a line without encountering one or more Daco-Romanianisms.

This does not mean at all that they saw themselves in the inexorable need to resort to Romanianisms, *but it is a proof that they do not know the dialect* (emphasize added), they did not bother to study it and showed a lot of negligence, when they wrote”; then – reveals D. Larunga, emphasizing the weak preoccupation of those concerned in knowing the true Aromanian language, unaltered by Daco-Romanianisms and neologisms –, there is another issue: “many who write in the dialect sin precisely by not observing – regardless if it comes from ignorance or negligence – of the syntax proper to the Aromanian dialect, of the particular way of arranging the words and of composing the sentences in it.

These writers, we are talking about, not studying the very few works we have in the dialect, not reading the collections of folk songs, fairy tales, stories, legends, etc. – such as the monumental work³⁶ of Mr. P. Papahagi [1872-1943] – not observing with all due attention the way in which old men or women who have not been to any school and do not know any foreign language express themselves, and above all, studying in the cultured Romanian language and under the influence of this language, when I write in dialect, I do nothing but replace with Aromanian words, more or less successful, the words and expressions in a sentence made up of all the rules Romanian syntax.

This is a bad, bad translation with no value. It is the same as translating proverbs and franchises into Romanian *ad-litteram*, translating, for example, the proverb *à bon entendeur, salut*, through *bunul auzitor* [the good listener], *salutare* [salute].

We recognize that it is difficult, when you write in dialect, that you, a man who studied in a cultured language, who has become accustomed to writing in it, *should completely avoid the influence of this language and its grammar* (emphasize added).

³⁵ Indrul, *Cum să se scrie în dialect* [How to Write in Dialect], in “Românul dela Pind”, IV, No. 4 (146), January 22, 1906, p. 1 (it is possible that the author is N. Bațaria; the question of some pseudonyms used by Aromanian intellectuals in the publications from the beginning of the last century – involves a research and discussions as such); see also – *Dialectul în școlile românești din Turcia* [The Dialect in the Romanian Schools in Turkey], in *Ibidem*, VIII, No. 8 (341), February 20, 1910, p. 1.

³⁶ It refers, in context, to the massive tom, which appeared in the previous year – *Basme aromâne și Glosar* de Per. Paphagi. Profesor secundar (Edițiunea Academiei Române), Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl” S-sor I.St. Rasidescu, București, 1905 /XXVII+748 p./; see, also, and – *Din literatura poporană a Aromânilor*. Colecțiune formată și rânduită de Pericle Papahagi, Profesor la Școala Comercială Română din Salonic, vol. I. Partea I-II. *Literatura copilărească. Medicina populară. Ghicitorii. Proverbe și idiotisme. Colinde. Paparudele. Lăzărele. Sărbătoarea Sânzienilor sau Tavianii. Luna nouă. Deceuri. Poesia populară* (Materialuri folkloristice. Culese și publicate sub auspiciile Ministerului Cultelor și Învățământului Public prin îngrijirea lui Gr.C. Tocilescu membru al Academiei Române, profesor la Universitate, director al Museului Național de Antichități, Vol. II), Tipografia „Corpului Didactic” C. Ispasescu & G. Bratanescu, Bucuresci, 1900 /XXVIII+1.072 p./.

But this is where the merit lies, which are not as easy as some, might imagine.

And those who do not feel strong enough to meet the above conditions just do not write in the dialect, because no one wants them to do so.

In the vision of this author, dialectal writing is meant to strengthen the national-cultural movement of the Balkan Romanians, faced with the danger of denationalization: “there are great pains today”, “our hearts are torn when we hear that muffled cry rising from Macedonia, from our poor Romanian population is so impoverished, troubled and oppressed: but here is also the strength of our character not to lose our temper, to persevere and not to give up that dialectal literature just today, when there is a greater need of her”; for she, “dialectal literature, will perform the miracle of keeping us all united, in a continual bond of soul, giving us the same aspirations and the same ideal”.³⁷

The journalistic cultivation of the Aromanian dialect was also part of the programmatic statement of the magazine “Viața albano-română”, and when the Didactic Congress from Bitolia takes a decision in this regard, in the pages of the interesting publication³⁸ written by Dr. Tașcu Șunda it is commented with satisfaction that “The proclamation of the Aromanian dialect *as the language of instruction in the first primary classes* (emphasize added) consecrated the validity of the perseverance of a human life in this sense by the venerable master Mr. S. Cionescu³⁹, who experienced it with full success in Crușova [Kruševo – today city

³⁷ D. Larunga, *Rostul de astăzi al literaturii dialectale* [Today’s Purpose of Dialectal Literature], in “Românul dela Pind”, IV, No. 34 (176), August 28, 1906, p.1-2.

³⁸ “Much of the scientific work will be published in French, so that it can be known by the educated world; and the rest, in Albanian, in Romanian literary language or in the Aromanian dialect” – *Cuvânt înainte* [Foreword], in “Viața albano-română” [Bucharest], I, No. 1 [April], 1909, p. 1. The review appeared in Bucharest (April 15, 1909-June / July 1910).

³⁹ This worthy Aromanian teacher was the author of numerous works written in dialect, contemporaries appreciating him as such: “D. [Mr.] Steriu N. Cionescu, *prea avzâtu și alâvdatlu director al școalelor românești di Crușova neçi tru înaintata lui vârstă – de cara feaçe preste 35 aâni ca luminător – nu poate să sta fără s’lucrează tri buneața și ghineața a plasâlei și a lumilei. Lucrulu tri el easte ca pânea di toate zâlele. Anlu trecut stâmpâsi 5 cârți* [the all-too-well-known and praised director of the Romanian schools of Crușova, even in his advanced age – of which over 35 years as a luminary/teacher – he cannot stay without working for the good of the nation. Working for him is like everyday bread. Last year he printed 5 books]: 1. *Bana sâmților amirazi Constantin și Elena*; 2. *Bana sâmtului Anastasiu Persul*; 3. *Bana sâmtului Alexe*; 4. *Bana al Onufriu Eghipteanlu*; 5. *Bana sâmtălei Matrona*”; and so on: *Cârțile aiste suntu scoase pre limba noastră aromânească și pre ața românească. Tri creștîni citirea lor easte amintătoare de mușate învețuri* [These books are published in our Aromanian and Romanian languages. For Christians, reading them brings beautiful teachings]” – *Bibliografie*, in „Lumina”, VI, No. 6, 7, 8, June, July, August 1908, p. 64; see also – Ecaterina Dimonie (Salonic), *Din viața unui bătrân. Omagiu celor d’întâi fondatori ai școalelor românesci din Macedonia* [From the Life of An Old Man. Tribute to the First Founders of the Romanian Schools in Macedonia], in *Ibidem*, II, No. 6, June 1904, p.166-170. The venerable teacher at the Romanian Primary School for Boys in Crușova is often present in the Aromanian press with materials written in dialect – for example, a letter addressed to Nicolae Bațaria, in which he pleads, in a beautiful mother tongue, for affirming the interests of Aromanians from Crușova, on the background of the democratic reforms of the Young Turks: *Noi di parte-ne, ca armâni și ca hili a Patriei Otomane, cu lăcările tru oculi și cu inima de adevărați ottomani, urâm și pâlăcârsim di tu ahundusimea sufletulelor noastre, s’da Dză, ca aistă îmbunare și vreaire și di tru toată*

in Republic of North Macedonia].⁴⁰ From now on we can expect the people to warmly embrace their national schools. In this healthy direction it had started since the 18th century the cultural movement of the great Aromanians Ukuta, Cavalioti, Daniil, M. Boiagi etc., understood by Maxim and continued by D. Atanasescu, A. Bagav, S. Cionescu etc. It is the only effective tactic for the gradual emancipation of the Aromanians from the roots of Greek classicism.⁴¹

At the same time, fertile for the assertion of nationalities – in the context of the beginning of democratization in the Ottoman Empire after the Young Turks Revolution of July 1908⁴² – “a group of students thought it best to publish a magazine to enlighten the Aromanian people by *a dialectal culture* (emphasize added)”⁴³, respectively „Lilicea

inima ca s'înană niîmpuţinată şi nimută până cându va s'aibă soare şi steale în Țer, câmpuri, munți, văliuri și oamini vii pisti loc. Aistă easte singura și calda urare ți fațim astăzi di tu inimile a noastre. S'bănează unirea și vrearea curată di anamisa di crușoveni și vârnă oară s'nu s'aspargă!

S'bănează Majestatea Sa Marele, Bunlu, Imirlu și Primul Sultan Constituțional Mahomed V-lea, cu toți meimuranili și cu toți care u vor, u agiută și u Țan Constituția!

[For our part, as Aromanians and as sons of the Ottoman Fatherland, with tears in our eyes and with the hearts of true Ottomans, we hate and pray from the bottom of our souls that God will work this wholeheartedly until the sun and the stars in the sky, fields, mountains and valleys and people on earth. This is the only warm wish we make today from our hearts.

Long live pure union and love for the people of Crușova and never fall apart.

Long live His Majesty the Great, the Good, the Gentle and the First Constitutional Sultan Mahomed V, with all the advisers and all those who want it, and the Constitution helps and supports it!] – Steriu N. Cionescu, *Domnule redactor al gazetei armânești „Deșteptarea”*, in “Deșteptarea” [Salonic/Thessaloniki], II, No. 31, June 30 1909, p. 3; in context – St. Lascu, *Cărți tipărite în dialectul aromân (1862-1912)* [Books Printed in the Aromanian Dialect], in Lia Brad Chisacof, Cătălina Vătășescu (coord. [eds.]), *Polychronion. Profesorului Nicolae-Șerban Tanașoca la 70 de ani*, Editura Academiei Române, București, 2012, p.299-326.

⁴⁰ However, when Steriu Cionescu was awarded, in 1903, by the Ministry of Cults and Instruction, the decoration *Râsplata muncii*, an Aromanian newspaper from the Bucharest, wanted to delimit itself – after the necessary laudatory gloss – not without a wave of reproach, of the “valuable teacher of the primary school for boys from Crușova”, on explicit considerations: “we recommend to his colleagues not to imitate him at all: 1. In the literary direction, Mr. Cionescu, influenced by the circumstances in which he lived, *is a purist like I don't think there will be another one alive* (emphasize added), among people with Romanian book science; 2. As a teacher, in the longing to share as much knowledge as possible with his students and to know that he is superior to those in the Greek school, he too often neglects an interesting factor in the intellectual education of children: age. Romanian teachers to follow Mr. Cionescu in other directions of his activity – or many – in school, but to be led by the new pedagogical current, after which physical education occupies in primary school – especially –, an equally important place as well as the intellectual one” – O., *Râsplata muncii*, in “Ecoul Macedoniei”, II, No. 4, January 18, 1904, p. 1 (the author may be the publicist Christian Otto).

⁴¹ Dotean, *Note și reflecții asupra primului Congres Didactic Aromân* [Notes and Reflections on the First Aromanian Didactic Congress], in “Viața albano-română” [Bucharest], I, No. 7, October 1909, p. 113.

⁴² See the considerations, almost iconoclastic, some (the role of Ephories, the importance of *Irađe* from May 9, 1905 and its consequences, the relations between school inspectors and Romanian diplomats, the role of the Romanian Boys' High School in Bitolia and of commercial schools, assessments on solving the religious issue) of Theodor Capidan – *Chestiunea aromânească după Constituție* [The Aromanian Question after the Constitution], in “Convorbiri literare”, XLV, No. 8, August 1911, p.841-856.

⁴³ Dumitru Babuș, *Câteva lămuriri* [Some Clarifications], in “Lilicea Pindului” [Bucharest], I, No. 10, September 1911, p. 217.

Pindului”); the new publication of young Romanian intellectuals of Aromanian origin – Constantin Sufleri, Tudor Ceapara, Dumitru Caciona, M. Iancu, Ion Foti, Nicolae Badralexi, G. Baludima, Dumitru Babuș, Nicolae Caragea, Apostol Culina, Constantin Ioțu, Nicolae Papuli⁴⁴ – was established, in its short period of appearance⁴⁵ (like its previous sisters), in a precious archive of the Aromanian dialect, the numerous⁴⁶ dialectal literary creations giving it a special status among the other Aromanian publications.

The program of the magazine, entitled *Către armâni!* [To Aromanians!], is written in *dialect*, the end summarizing the intentions of the Committee: *Vislu a nostru iasti ca suflitu armânescu, luminat di idei mușati s'arășară ca nâ lilici, s'crească mari și-s'îănă sum aumbrata a]ei tut șe-avem noi cama aleptu, cama mușat ș'cama scumpu* [Our dream is for the Aromanian soul, enlightened by beautiful ideas, to rise like a flower, to grow large and to shelter under its shadow, all that we have more distinct, more beautiful and more precious].⁴⁷

The first issue was received with hope among the Aromanians, Professor George Murnu, sending a short letter in dialect, congratulating the initiators and thanking them for their request to collaborate “in publishing the publication in the beautiful and precious Aromanian language”.⁴⁸

It responded, thus, to the programmatic intentions of the magazine, which launches, in this sense, a “challenge” to the Macedonian-Romanian Cultural Society:

“1). Couldn't the «Macedonian-Romanian Cultural Society» appoint a commission to set up a history of *the Aromanians in the dialect* (emphasize added), which does not exist until today?

2) It would not be good to publish pamphlets from time to time to enlighten the public in the country on the good or bad progress of our propaganda in Turkey, and it would not be appropriate at this time to set up a popular periodical library, which would spread among the Aromanians the taste of reading?

We believe that this is the purpose of the «Cultural Society» and not another”.⁴⁹

So, as we see, a number of valuable Romanian intellectuals of Aromanian origin – philologists and cultural historians, writers and publicists, teachers and professors – gave expression at the beginning of the last century (but such manifestations are documented historically from the second half of the Century 19th) of their national feelings, of common identity of the Romanians from the North and South of the Danube. And the historical sources – the cultural magazines published by the Balkan Romanians and newspapers of the time – bear witness to this.

⁴⁴ These are the names that appear in *Comitetul de Redacție* [the Editorial Board].

⁴⁵ It appeared between December 1910 and January 1912 (224 p.).

⁴⁶ These (poems, stories, journalism, translations; folklore) belong to Zicu Araia, George Batalia, Marcu Beza, Dumitru Caciona, Tului Carafoli, Nicolae Caragea, G. Culeu, Ion Foti, Iotta N. Iotta, Ioan Licea, George Murnu, Nuși Tulliu, Vasile Papaianuși, Vasile Diamandi, Nicolae Nibi, Dumitru Babuș, T. Ceapera, Nicolae Badralexi, Sterie Gh. Teju, Dumitru Pastramă.

⁴⁷ *Comitetul, Către armâni!* [To Aromanians], in *Ibidem*, I, No. 1, December 1910, p. 2.

⁴⁸ *Ună carti a D-lui G. Murnu* [A Letter of Mr. G. Murnu], in *Ibidem*, p. 20.

⁴⁹ *Cronica*, in *Ibidem*, No. 3, February 1911, p. 70.

ADEVĂR, REALITATE ȘI SUBIECTIVISM ÎN SURSA ISTORICĂ (RAPORTUL LUI ARUTIUN TUMANIAN CU PRIVIRE LA ARMENII DIN BASARABIA ÎN ANII 1918-1919)

Ion GUMENĂI*

Truth, Reality and Subjectivism in the Historical Source (Arutiun Tumanian's Report on Armenians in Bessarabia in 1918-1919)

Abstract: The present article refers to three essential parameters for a historian and the historical source, namely the truth, the reality within the meaning of the general framework in which was created and the subjective vision, which was strained by the author voluntarily or unintentionally at the time of its elaboration. We will not refer to the subject as a whole, but we will analyze a particular document, an Report of Arutiun Tumanian, a member of the National Committee of Armenians from Bessarabia. In our intervention we will stop mainly on two aspects of its, firstly to reflect demographic data about Armenians in space between the Prut and Dniester rivers, and secondly about their position on the social level of Bessarabia. In this study we will analyze the correctness of the provided data, and also we will do the investigation of the subjective purposes that have determined the author to interpret the information in certain way.

Keywords: truth, reality, subjectivism, Bessarabia, Armenians

Titlul materialului a fost insuflat din disputa care se perpetue de o perioadă îndelungată de timp – cea a istoriei adevărate sau a adevărului istoric. Nu în zadar, referindu-se la acest subiect, cunoscutul cercetător Al. Zub afirma că această temă e veche, aproape la fel de veche ca istoria însăși, de când aceasta a dorit să se contemple în oglindă și a admis să-i fie scurtată efigia în continua metamorfoză.¹

Orientând, așadar, cele trei dimensiuni (adevărul, realitatea și subiectivismul) către sursă sau documentul istoric, nu am avut în vedere altceva decât faptul că sursa-document reprezintă coordonata magistrală de la care pornește interpretarea istorică. Este evident că există o distanță temporară între evenimentul și fapta istorică

* Conf. univ. dr. habil., Insitutul de Istorie din cadrul MECC, Chișinău; e-mail: gumenai@gmail.com

¹ Alexandru Zub, „Despre adevăr și ficțiune în discursul istoric”: pe https://www.umk.ro/images/documente/publicatii/Buletin15/14_despre.pdf.

(reflectate în diferite surse) și interpretarea acestora în prezent. Legătura principală sau, alegoric vorbind, podul între aceste două puncte cardinale îl constituie sursa.

Cele trei dimensiuni enunțate – adevărul, realitatea și subiectivismul – sunt unitățile de măsură prin care este evaluat documentul de către specialist, adică de istoric. Autorul citat mai sus, referindu-se la adevărul istoric, arată că: „Adevărului i s-a contrapus îndeobște ficțiunea, iar despre opoziția rezultată de aici s-a scris enorm, adesea sub formă speculativă, fără a se urmări strict ecuația. În realitate, însă, nu adevărul e în discuție, ci «documentul». Documentului i s-a opus mereu ficțiunea, mai cu seamă din a doua parte a secolului XIX, când școala pozitivistă a căutat să impună un discurs istoric bazat numai pe surse palpabile. «Pas des documents, pas d’histoire», s-a spus atunci, iar sintagma a devenit mai apoi o deviză ineluctabilă”.²

Ioan-Aurel Pop, referindu-se la problematica dată, arată la rândul său că trecutul se bucură și de alte trăiri – acelea de specialitate – ce se conturează prin metodele de cercetare consacrate în istorie și care pornește de la analiza izvoarelor.³ Continuând, istoricul afirmă: „Istoria exact așa cum a fost nu mai poate fi reconstituită aievea de nimeni – în afară de Dumnezeu! –, dar oamenii tind și au tins întotdeauna, prin specialiști, adică prin istoricii de meserie, să se apropie cât mai mult de prezentul din trecut. Cu alte cuvinte, prin metode specifice, care se aprofundează în facultate, oamenii învață cum să studieze memoria colectivă, cum să reînvie amintirile popoarelor, fără ostentație, cu respect pentru adevăr, pentru acel adevăr care ne este nouă, oamenilor, îngăduit”.⁴

Totuși Ioan-Aurel Pop declară și constată pe bună dreptate că: „Niciun istoric serios din ultimele două secole – adică de când istoria și-a definit foarte strict statutul – nu a contestat la modul absolut tendința istoriei-discurs de a ajunge la adevărul istoriei-realitate”.⁵

Dacă este să ne referim la alt parametru enunțat, cel al realității sau al istoriei-realitate, în acest caz ținem să subliniem că ne referim la amplasarea sursei istorice în realitățile timpului când a fost creată. Este esențial în cercetarea istorică ca interpretarea sursei să nu fie ruptă din context, ci viceversa, să se țină cont de toate elementele cunoscute pentru momentul emiterii izvorului.

Dacă este să ne referim la aceste realități, nu putem să nu trecem cu vederea poziția lui Paul Ricœur, care afirma că: „A reconstrui bazându-ne pe document a evenimentelor sau mai bine spus a unui șir de evenimente, sau a situațiilor, sau a instituțiilor înseamnă a urmări o obiectivitate de un gen special, cu toate acestea, care nu este mai puțin incontestabilă decât oricare alta; ori o astfel de reconstituire presupune ca documentul să fie supus interogării, el este impus să vorbească; iar istoricul de fapt se află față în față cu sensul documentului, generează propria ipoteză de lucru; un astfel de studiu ridică simultan amprenta [în sensul unei

² *Ibidem.*

³ Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile (note de lectură)*, ed. a 2-a, rev., București, Editura Enciclopedică, 2014, p. XX.

⁴ *Ibidem*, p. VII.

⁵ *Ibidem*, p. 336.

informații] la nivelul unui document cu o putere semnificativă, iar trecutul la nivelul faptului istoric. Documentul nu există ca atare, atâta timp cât istoricul nu va fi preocupat de a-l interoga, și prin aceasta, ca să spunem așa, să-și justifice precedența, bazându-se pe propriile observații și procedând astfel, creând fapte istorice. Din acest punct de vedere, fapta istorică nu se deosebește radical de alte fapte științifice, despre care Georges Canguilhem spunea, într-un fel întrând în contradicție cu cele enunțate mai sus, că «fapta științifică – este ceea ce creează știința, constituindu-se pe sine însuși». Aici vorbim și despre obiectivitate – despre activități care au o natură de preocupare metodologică. De aceea, o astfel de activitate este numită cu succes «critică»⁶.

În cele din urmă, cea de a treia dimensiune este subiectivismul, fie că este vorba de unul cu referință la sursă, fiindcă și ea este un produs, fie că este vorba de interpret sau istoric. Al. Zub, atingând acest subiect, sprijinindu-se pe afirmațiile lui Peter Geyl, constată că: „După cum se vede, raportul dintre adevăr și ficțiune i-a obsadat mai totdeauna pe istorici. E un lucru firesc, dat fiind ca o asemenea exigență motiva socialmente breasla creatoare. Ca să se apere de subiectivism și de ispite aprioriste, istoricii au depus mari strădanii, extinzând mereu sfera documentării și rafinând metodele de restituție. Ei aveau să-și dea seama însă că subiectivitatea e un dat natural, o dimensiune inerentă, de care în fond ar trebui să profite”⁷.

Referindu-se la subiectivismul istoric, Paul Ricœur la rândul său constata că: „Această așteptare include în sine și o altă așteptare: noi așteptăm de la un istoric un anumit subiectivism, nu un subiectivism la general, ci un subiectivism care ar fi putut întocmai să corespundă obiectivismului, care la rândul său corespunde istoriei. În felul acesta vorbim de un subiectivism implicit, implicit datorită obiectivității așteptate. Prin urmare noi presupunem că există un subiectivism pozitiv și negativ și noi așteptăm ca istoricul ocupându-se de meseria sa va separa subiectivismul pozitiv de cel negativ”⁸.

Referindu-se la situația din istoriografia română, Ioan-Aurel Pop sublinia la rândul său: „În ciuda acestei relativități și a diferiților factori de deformare a adevărului, a imposibilității reconstituirii exacte a trecutului, niciun istoric român de marcă nu a contestat tendința spre adevăr și obiectivitate a istoriografiei. Lipsită de această tendință spre obiectivitate și adevăr, scrierea istoriei își pierde esența, se dislocă, se dizolvă în altceva”⁹.

Nu vom continua să facem o caracterizare generală cu privire la discuțiile privind adevărul, realitatea și subiectivismul surselor istorice și a istoriei, ci ne vom axa pe analiza unui document concret pentru a vedea modul de funcționare a parametrilor enunțați.

Din acest motiv ne-am concentrat atenția pe un raport, semnat la 20 septembrie 1920, dar cu referire la anul 1919, depistat în fondurile Arhivei Naționale a Armeniei. Interesul

⁶ Поль Рикёр, *История и истина*, Санкт-Петербург, Алетейя, 2002, с. 40.

⁷ Al.Zub. *op. cit.*

⁸ Поль Рикёр, *op. cit.*, p. 38.

⁹ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 336-337.

pentru această sursă a parvenit din mai multe considerente. În primul rând, emitentul este o persoană care de aproximativ două decenii locuia pe teritoriul Basarabiei, apoi acesta era o comunitate etnică minoritară care putea avea o atitudine proprie față de evenimentele petrecute în Basarabia în 1918 și perioada imediat următoare; totodată, realizatorul raportului a ocupat mai multe funcții în diferite organe de conducere atât a acestei comunități, cât și a celor a conducerii regiunii, iar respectivul document a fost, în plus, elaborat pe teritoriul Republicii Democratice Armene, fiind astfel protejat de anumite influențe din partea autorităților administrative.

Despre autorul *Raportului* – Arutiun Tumanian – nu avem multe date biografice, în afară de cele pe care le expune însuși în acest document. Astfel, respectivul arată că a venit din gubernia Herson, în Basarabia acum 20 de ani, după care nu a mai părăsit-o.

Către momentul părăsirii Basarabiei, în mai 1919, acesta ocupa o serie de funcții:

1. Membru al Comitetului național al armenilor basarabeni și președinte al secțiunii cultural-educative a acestui comitet;
2. Membru al Comitetului de tutelă a Consiliului gimnaziului armenesc, care a fost creat la inițiativa autorului, îndeplinind și funcția de secretar al gimnaziului;
3. Membru al Comitetului de tutelă a armenilor săraci din orașul Chișinău și secretar al acestui organ;
4. Membru fondator al Cooperativei armenilor basarabeni;
5. Observator al școlii parohiale-bisericești;
6. Membru al Comitetului școlar de pe lângă Ministerul Educației Republicii Moldova;
7. Membru al Comitetului orășenesc din Chișinău, unde a fost ales președinte.¹⁰

Cât privește adresantul, acesta este Guvernul Republicii Democratice Armenia, sau-cum mai este cunoscut primul stat modern armean – Prima Republică Armeană, proclamată la 28 mai 1918, după victoria armenilor asupra armatelor turce de la Sardarapat.

Autorul sursei se referă în primul rând la dinamica numărului populației comunității armenesti din Basarabia, plasând în raport următoarea informație:

„Numărul total al armenilor din Basarabia constituie 1% din numărul total al populației și este egal cu 15. 000 de persoane, din care 2/3 sunt armeni gregorienii și 1/3 armeni-catolici.

În Basarabia nu există nici o localitate care să fie populată exclusiv de către armeni și toți armenii sunt așezați în diferite orașe, sate și economii agrare. Dar în Basarabia la fel practic nu există localitatea unde nu ar fi trăit cel puțin un armean. În orașe evident că aceștia locuiesc mai compact”.¹¹

¹⁰ Arhiva Națională a Armeniei (în continuare NAA), Fond 200, inv. 1, dos. 816, f.12 v. -13.

¹¹ *Ibidem*, f.13.

Pornind de la aspectul real al informației, vom constata că cu adevărat comunitatea armeană exista la acel moment pe teritoriul interfluviului dintre Prut și Nistru. De asemenea, putem găsi în acest spațiu și armeni gregoriani și armeni catolic. Ni se pare însă că numărul armenilor indicat de Arutiun Tumanian, care vorbește despre ponderea de 1% a acestei etnii din totalul populației basarabene 15.000 de persoane, dintre care 10.000 erau armeano-gregoriani, segment ce ne interesează este inexact.

În primul rând, un procentaj populației din Basarabia în 1918-1919, nu constituia un număr de 15.000 de persoane, deoarece în acel moment toată populația regiunii se ridica la 2.642.000¹². Și în acest caz, numărul care ar fi trebuit să fie indicat de către Tumanian trebuia să fie egal cu 26.420. Aceiași sursă, după ce indică în ordine moldovenii, velicorușii, ucrainenii, lipovenii, cazacii, evreii, bulgarii și germanii, arată că restul etniilor locuitoare pe acest teritoriu constituie 2,5%, din acestea nefiind menționați, evident, armenii, dar și polonezii, romii, grecii, francezii, elvețienii ș.a., astfel încât credem că numărul armenilor din punct de vedere procentual era sub unu.

Din alt punct de vedere, conform statisticilor timpului, în 1915 populația armeană din Basarabia era de 1161 de persoane, cunoscut fiind faptul că pe tot parcursul secolului XIX și începutul secolului XX aceasta nu a depășit cifra de 3.500 de persoane.¹³ Și în acest caz nu putem vorbi de o creștere a acestui segment etnic de aproximativ zece ori pe parcursul a trei ani, chiar dacă avem în vedere factorul migrator și politica dusă față de armeni în Imperiul Otoman în acea perioadă.

Este un fapt real enunțul pe care îl întâlnim în raport prin care se arată că nu există nicio localitate populată exclusiv de către armeni. Nu putem fi de acord însă cu faptul că autorul afirmă că practic nu există localitate în care nu s-ar fi găsit armeni. Este mai mult decât o părere subiectivă.

În conformitate cu datele statistice existente în 1918, în Basarabia puteau fi numărate 12 orașe, 3 târguri și 1946 de comune¹⁴, în total 1.958 de localități. Afirmatia că „practic nu există localitate unde nu ar fi trăit cel puțin un armean” ne-ar duce la ideea că în 90% din localitățile basarabene ar exista acest element etnic și ar constitui un număr de 1762 de așezări și, dacă luăm ca cifră reală numărul armenilor indicat de Arutiun Tumanian, ar rezulta că în mediu într-o localitate ar fi trebuit să locuiască 5-6 armeni.

Nu știm ce ar fi contribuit la o schimbare esențială a tabloului, dar pentru anul 1907 V. N. Butovici, referindu-se la numărul populației rurale din Basarabia arăta că

¹² *Dicționarul statistic al Basarabiei*, Chișinău, Ministerul Industriei și al Comerțului, Direcțiunea generală a statisticii, Tipografia societății anonime „Glasul Poporului”, 1923, p. 11. Evident că pentru numărul populației din Basarabia anilor 1918-1919 au fost vehiculate și alte cifre, de exemplu cea de 2.800.123. (N. Enciu, „Populația Basarabiei la încheierea Primului Război Mondial (1)”: <https://www.art-emis.ro/istoric/populatia-basarabiei-la-incheierea-primului-razboi-mondial-1>).

¹³ Ion Gumenăi, „Evoluția demografică a comunității armenesti din Basarabia sub stăpânirea rusă”, *Arhiva Moldaviei*, vol. 10, 2018, p. 175-191

¹⁴ Nicolae Enciu, *Tradiționalism și modernitate în Basarabia anilor 1918-1940*, Chișinău, Lexon-Prim, 2013, tabel 4, p. 98.

aceasta este constituită din ucraineni (22,7%), ruși (2,1%), bulgari (6,2%), polonezi (0,2%), germani (3,1%), moldoveni (53,1%), evrei (6,7%), găgăuzi (4,3%), țigani (0,6%) și alte etnii cu 0,1%, ceea ce ar fi constituit un număr de 2429 de persoane.¹⁵ Această cifră demonstrează clar faptul că nu se putea vorbi despre prezența etnicilor armeni practic în fiecare localitate din Basarabia.

Totodată, însuși autorul se contrazice afirmând în același raport că foarte mult a crescut numărul armenilor în orașul Chișinău, lucru pe care îl explică prin faptul că, odată cu declanșarea Revoluției Ruse, mulți dintre conaționali, temându-se de pogromuri, s-au retras în capitala provinciei, indicând și un număr de 2000 de armeni în acest oraș.¹⁶

De asemenea, referindu-se la dinamica populației armenice, în raport se mai menționează: „Numărul armenilor din Basarabia se micșorează de la an la an din diferite motive, dintre acestea principalele fiind: a) scăderea numărului de căsătorii dintre armeni și, în consecință, micșorarea natalității; b) căsătoriile armenilor cu ruși sau alte naționalități – următoarea generație din astfel de căsătorii nu se mai consideră armeni; c) dat fiind lipsa în Basarabia a universității, tineretul pentru obținerea studiilor superioare se deplasează în alte orașe, și un procent ridicat dintre aceștia nu se mai întorc”¹⁷

Într-adevăr, Arutiun Tumanian dezvăluie o serie de realități privind diminuarea numărului populației armenice din Basarabia, fenomen care de fapt începe încă la mijlocul deceniului șapte al secolului al XIX-lea. Totuși, pentru a respecta întocmai adevărul evenimentelor, este nevoie de completarea acestor informații. Ne referim în acest caz la faptul că reducerea segmentului armean din această zonă, în afară de factorii expuși mai sus, se datora și creșterii importanței comerciale a orașului-port Odessa, fapt ce îl făcea un punct atractiv pentru populația armeană din Basarabia, cunoscută fiind tendința spre comerț a acestui segment etnic; emigrarea armenilor din Basarabia spre alte centre din cadrul Episcopiei Noului Nahicevanului și Basarabiei, unde existau comunități armenice mult mai numeroase, compacte și influente; emigrarea elementului armean din Basarabia spre patria sa istorică, spre gubernia Armenia.

Care a fost totuși cauza care l-a împins pe Arutiun Tumanian să nu dezvăluie întocmai realitatea existentă și adevărul, ci să apeleze la fals și să strecoare enunțuri subiective? Răspunsul îl găsim chiar în conținutul raportului. Spre sfârșitul documentului, raportorul vine cu propunerea de a deschide misiuni și reprezentanțe diplomatice pe teritoriul Vechiului Regat, Bucovina, Transilvania și Basarabia. El cerea să fie deschisă o misiune diplomatică la București, un consulat general la

¹⁵ В.Н. Бутович, *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии*, Киев, Изд. Х.Ю. Бурштейна, 1916.

¹⁶ NAA, Fond 200, inv.1, dos. 816, f.12v.-13. Autorul arată că cel care a inițiat catagrafierea populației armenice a fost, Comitetul Național al recensământului tuturor armenilor din Basarabia care în momentul plecării sale nu își terminase activitatea, deși numărăse în principalele orașe și târguri 3620 de armeni. Și noi credem că aceasta este o cifră mult mai aproape de adevăr, numărul armenilor nedepășind 4000 de persoane.

¹⁷*Ibidem*, f.13v.

Constanța, un consul la Galați care ar deservi și armenii din Brăila, un consul general la Chișinău, un consul general la Cernăuți, un consul la Armenștat (Armeniopolis) și, în loc de Iași, încă un consul la Roman.

Faptul că autorul era obsedat de această idee este confirmată și de fraza finală a documentului: „În încheiere, eu consider de datoria mea morală în fața Patriei să raportez guvernului că în zilele istorice există, din cenușa Armeniei, în toate coloniile o mare ridicare a spiritului național armean și în fiecare colonie nu numai că așteaptă reprezentanții Patriei sale, dar se și miră de încetineala guvernului. Și aceasta este clar: în trecut armenii aveau biserică, aveau Ecimiadinul și toate privirile și le-au concentrat asupra unicii avuții a națiunii.

Acum însă, odată cu formarea statului Armenia, aureola bisericii se estompează în fața voinței poporului, a guvernului instaurat a Armeniei libere.

Între timp, armenii coloniilor, neavând apărarea guvernului, se simt acum prin reprezentanții lor, și mai mult părăsiți și orfani decât altă dată”.¹⁸

Deci fiind frământat și convins de ideea că legătura dintre Armenia și colonii urma să fie făcută prin reprezentanțe și misiuni diplomatice (și am văzut că propunea doar în România Mare șapte astfel de reprezentanțe, lucru imposibil la acel moment pentru statul armean), autorul a ridicat cifrele, furnizând informații subiective pentru a da o pondere mai mare propunerii sale. Evident că acest lucru l-a extins și asupra altor compartimente.

Cu referire la ocupațiile de bază ale armenilor, sursa amintită ne informează: „Aproximativ 75% dintre armeni din Basarabia sunt sau proprietari funciari, sau arendași ai economiilor (gospodăriilor) agricole. Armenii sunt considerați cei mai mari și mai buni proprietari rurali, conducând această afacere cu toate cele mai recente îmbunătățiri cultural-tehnice din sectorul agricol: cultivarea tutunului, viticultura, creșterea ovinelor, creșterea vitelor, producția de lapte și altele constituie o preocupare obligatorie în fiecare din gospodăriile armene. Există armeni moșieri, care seamănă câte 10.000 și mai multe deseatine de câmpii și care cultivă viță de vie câte 200-500 de deseatine și mai mult. Dintre moșierii mai înstăriți îi voi aminti aici pe Lusaganovici Dimitrii, Luganovici, Demianovici, Oganovici Petru, Oganovici Iosif, Negruți Serghei, Cerkes Hristofor, Cerkes Leon, Cerkes Ivan, fr. Bogdasarov, Fiodor, Ivan, Fiodor (fiecare are în posesie câte o mare gospodărie agricolă), Nazarov Ivan, Balioz, Popovici, fr.Allaci, Kirkorov Serghei, Kirkorov Grigorii, Hacikov, ș.a.”¹⁹

Pornind de la cifrele enunțate de către Arutiun Tumanian, ar rezulta că în Basarabia la acel moment existau 7500 de proprietari. În același timp, dacă ne vom referi la datele cu privire la reforma agrară petrecută în Basarabia la 1921, deci la un interval de timp nu atât de îndepărtat de segmentul diacronic discutat de noi, vom vedea că în conformitate cu informațiile documentare existente în teritoriul dintre Prut și Nistru au fost consemnați 22.660 de proprietari ce aveau proprietăți funciare până la 109 ha, 1741 de proprietari cu proprietăți între 109 și 218 ha, precum și 430

¹⁸ *Ibidem*, f.37v-38.

¹⁹ *Ibidem*, f.14.

de proprietăți ale statului și mănăstirilor.²⁰ Efectuarea unui calcul simplu demonstrează că din cei 24.404 de proprietari, aproximativ 30,73% erau proprietari etnici armeni. Deci este mai mult decât evident că informația prezentată în raport este mai mult decât eronată.

Următorul pasaj din citatul de mai sus ni se pare de asemenea exagerat. Și în acest caz vom veni cu o întrebare: dacă armenii erau cei mai mari, dar și cei mai buni și moderni proprietari funciari, fapt ce se datorează introducerii celor mai bune îmbunătățiri din agricultură, ce putem spune atunci despre coloniștii germani sau despre cei elvețieni? Credem că este o declarație făcută de autor care își are partea sa de adevăr, dar care nu trebuie exagerată, așa cum o face autorul.

Apoi raportul aliniază numele a 20 cei mai mari proprietari armeni din Basarabia, arătându-se că aceștia dețin câte 10.000 și mai multe deseatine de pământ și prelucrează între 200-500 de deseatine de vie.

În conformitate cu datele statistice ale timpului, în Basarabia existau în 1918 39.976 ha sau 43.573 deseatine pe care se cultiva vița-de-vie.²¹ Dacă este să facem un simplu calcul luând o cifră medie de 350 de deseatine pentru fiecare dintre cei 20 de mari proprietari armeni, atunci va rezulta că aproximativ 16% din suprafața cultivată cu vița-de-vie din Basarabia aparținea și era prelucrată de proprietarii armeni. Nu credem că este cifra reală, Arutiun Tumanian exagerând-o conștient pentru a da o pondere și importanță mai mare armenilor în sensul convingerii guvernului armean în constructivitatea ideii sale de a deschide reprezentanțe diplomatice în acest spațiu.

Continuând pledoria în favoarea conaționalilor săi din Basarabia, autorul afirmă: „În afară de agricultură, armenii în Basarabia ocupă de asemenea primul loc în funcțiile publice și printre fețele profesiilor liberale, de pildă: directorul băncii orășenești – Hr. Cerkes, președintele adunării judecătorilor de pace – Ser. Negruți, membrul Curții districtuale Gr. Ohanov, judecătorul de pace – Leon Cerkes, directorul școlii de vinificație (inst. educ. med.) Iosif Kirkorov, administratorul fostelor moșii imperiale – Petr Baș-Buiuc Melicov (din Tiflis) și alții. Cei mai buni medici: Elizarov, Barhudarov; cei mai buni avocați: Grig. Kirkorov și mulți alții.

În felul acesta, armenii basarabeni, constituind doar 1% a populației regiunii, joacă în toate domeniile regiunii un rol primordial”.²²

Așadar, conform pasajului, armenii sunt pe primul loc în ocuparea funcțiilor publice. Afirmatia este deplasată totalmente, realitatea fiind cu totul alta, și nu poate fi decât una subiectivă. Chiar dacă am admite că din asemenea funcții au fost îndepărtați etnicii germani, față de care în ultimul sfert al secolului al XIX-lea autocrația și-a schimbat poziția, și cei polonezi, față de care administrația țaristă avea o atitudine rezervată, rămân reprezentanți ai etniei ruse, ucrainene, bulgare și nu în ultimul rând populației autohtone. Deci segmentul armean nu putea să fie pe primul loc pe această poziție.

²⁰ Nicolae Enciu, „Reforma agrară și evoluția agriculturii basarabene în perioada dintre cele două războaie mondiale”, *Anuarul Catedrei Discipline Socioumanistice*, 2007-2009, p. 45.

²¹ Nicolae Enciu, „Tradiționalism și modernitate...”, p.115.

²² NAA, Fond 200, inv.1, dos. 816, f.15-15v.

Cât privește profesiile liberale, conform calculelor lui Tumanian, dacă 75% din armenii basarabeni erau mari proprietari sau arendași, atunci ar rezulta că restul de 25% sau, vorbind în cifre concrete, 2500 de armeni ar reprezenta acei funcționarii publici și profesiile libere, aflându-se în mod evident pe primul loc. Ne vom referi acum la segmentul educațional. Evident că nu vom viza școlile etnice naționale, cum au fost de exemplu cele germane sau evreiești. Dar în Basarabia existau în 1906 deja 1007²³ școli primare dacă în fiecare școală primară ar fi existat câte un profesor de etnie armeană, atunci practic jumătate din numărul armenilor indicați de autorul raportului ar fi fost încadrați în acest domeniu. Și în acest caz, după cum am procedat cu cei încadrați în funcții publice, cum se acoperă pozițiile din învățământul secundar, din domeniul medicinei, jurisprudenței sau construcțiilor? Și aici răspunsul este clar, anume că datele prezentate în raport sunt foarte mult denaturate, urmărindu-se un anumit scop.

Ultima frază a pasajului nu numai că este mult prea departe de realitate, ci este exagerată, dovedindu-se astfel mult prea deplasată față de situația existentă la acel moment.

Continuând referințele la preocupările armenilor, raportul acesta indică:

„Negustori și proprietari de magazine armeni nu sunt deloc, dacă să nu socotim câteva manufacturi și magazine de produse alimentare în or. Ackerman. În Ackerman sunt foarte bine cunoscute familiile: Asvadurov – proprietarul de moară și a celei mai mari fabrici de tutun din sudul Rusiei, amplasată în Odessa, și de asemenea Eremeev – mare vinificator și comerciant de vinuri. În afară de grupurile enumerate, în orașe într-un număr foarte mic sunt armeni mici meșteșugari”.²⁴

Deci analiza critică a sursei ne demonstrează clar că emitentul încearcă să maximalizeze anumite laturi din activitatea și caracteristica armenilor din Basarabia, și să minimalizeze altele care îi pun pe aceștia într-o lumină defavorabilă. Intenția lui Arutiun Tumanian era să sublinieze importanța pe care o au armenii din colonii, iar prin aceasta să-și argumenteze propunerea privind deschiderea de consulate și reprezentanțe diplomatice.

Tot în acest sens, deci pentru a demonstra importanța acestui element în regiunea pruto-nistreană, este introdus și pasajul cu referire la Manuc Bei.

„Până nu demult, familiei Manuc Bei în Basarabia îi aparțineau în jur de 18 sate și târgușoare cu 78.000 deseatine de pământ, pădure și alte terenuri agricole. În târgușorul Hâncești, unde locuia, Manuc Bei a ridicat un frumos palat pe vârful dealului, înzestrat cu toate îmbunătățirile tehnice a timpului și cu propria stație electrică, cu grajduri, cu grădină tropicală, oranjerii și altele, iar în interiorul

²³ Ilie Gulica, „Reușita elevilor moldoveni în școlile primare ruse din Basarabia (anii 60 ai secolului XIX-începutul secolului XX)”, *Revista de istorie a Moldovei*, nr. 2, 2015, p. 48-16.

²⁴ NAA, Fond 200, inv. 1, dos. 816, f.15v.

palatul este înfrumusețat cu tablouri originale a lui D'anunzio (D'annunzio, D'anuncio), Leonado d'Avinci, Aivazovschii și altora.

Manuc Bei cel în vârstă locuia permanent la Paris și ocazional și vizita palatul mareț în localitatea Hâncești. Toate proprietățile sale le dădea în arendă prin administratori și administratori șefi armeni, tot armenilor pentru un preț derizoriu. Arendările care se succedau prin moștenire de la tați la copii și datorită patriotismului bătrânului Manuc Bei, în Basarabia au ridicat noi familii înstărite de armeni ca: Nazarov, Kirkorov, Avacov ș.a.

M-am oprit mai detaliat asupra prințului Manuc Bei, întrucât acest neam a adus un mare beneficiu armenilor din Basarabia. În pieptul bătrânului Manuc Bei bătea o inimă fierbinte a unui armean patriot. În serviciu, în afara patriei, încet, fără de mare zarvă, își ajuta compatrioții, contribuind la aceea ca armenii să părăsească în Basarabia comerțul mărunț și să se ocupe cu agricultura”.²⁵

Constatăm că acest pasaj are o serie de informații ce corespund realităților. Totuși, din neștiință sau intenționat, autorul strecoară o serie de informații greșite și subiective.

Chiar de la început trebuie să arătăm că se creează impresia că este vorba de legendarul Manuc Bei, cel care s-a stabilit în Basarabia după războiul ruso-turc din 1806-1812. De fapt se referă la fiul acestuia, Murat-Ioan Manuc Bei. Apoi, Arutiun Tumanian arată că acesta are în posesie 18 sate și târgușoare cu 78.000 deseatine de pământ. În realitate, conform cercetărilor specialiștilor, Murat Manuc Bei posedă patru sate și nouă cătune, precum și 44.000 de hectare (47.960 de deseatine) de pământ, care însă se aflau în Basarabia, Moldova și Valahia.²⁶ Pornind de la acestea este evident că proprietățile fiului lui Manuc Bei erau mult mai mici în Basarabia.

Exagerată ni se pare și afirmația conform căreia în Palatul de la Hâncești se păstrau tablouri originale a lui D'Anunzio, Leonado da Vinci, Aivazovsky. Putem admite că lucrări a lui Ivan Aivazovsky ar putea să se afle în proprietatea lui Murat Bei, cu atât mai mult cu cât fratele renumitului pictor Gabriel Aivazean (Aivazovski) a fost episcopul eparhiei Basarabiei și Noului Nahicevan și ar fi fost posibil ca pictorul să se cunoască cu Murat-Ioan, unele surse vorbind chiar de faptul că biserica și unele poduri din palat au fost pictate de către acest renumit peisajist marin²⁷, dar despre prezența picturilor celorlați doi pictori nu avem niciun indiciu documentar.

În raport se mai indică faptul că proprietarul palatului de la Hâncești își petrecea majoritatea timpului la Paris, pe moșie venind arareori. Considerăm că este o informație incorectă. În primul rând este cunoscut faptul că în mare parte complexul palatului de la Hâncești a fost construit anume de acest fiu al lui Manuc Bei, arhitect principal fiind Alexandru Bernardazzi. Tot sub auspiciile acestora a fost reconstruită și Biserica armeană din Chișinău. În aceste împrejurări nu ne putem închipui că Murat Manuc Bei ar fi fost plecat la Paris fără să acorde o atenție sporită construcțiilor de amploare inițiate, fără a le supraveghea. Este adevărat că el a

²⁵ *Ibidem*, f.14-15.

²⁶ G. Bezviconi, *Manuc-Bei*, ed. a II-a, Chișinău, Uniunea clericilor ortodocși din Basarabia, 1938, p. 49.

²⁷ <http://www.manucbey.md/ivan-aivazovski.html> .

decedat la Paris, dar a fost adus și înmormântat în Biserica armeană din Hâncești. În aceste circumstanțe considerăm că autorul raportului face o greșală, și anume confundându-l pe Murat cu Feirat-Grigorie Manuc Bei, al doilea fiu al lui Manuc Bei, care într-adevăr și-a petrecut o bună parte din viață la Paris, unde a și fost înmormântat.²⁸

Cât privește ultimul pasaj, acesta vine să întărească mesajul privind importanța diasporei armene, care nu mai cuprindea negustori și comercianți, ci mari proprietari funciari, ce ar putea interveni pentru ajutorul tinerei Republici Armenia. La acestea se adaugă și mesajul patriotic care argumenta faptul că coloniile armene aflate departe de patria istorică nu sunt indiferente în ele, iar suflul patriotismului și dragostei de patrie, de Armenia este prezent nu ca un fenomen recent, ci ca unul cultivat de zeci de ani.

Așadar, prin aceste caracteristici Arutiun Tumanian își dorea să convingă guvernul de la Erevan conform ideii sale de deschidere cât mai curând posibil a reprezentanțelor și misiunilor diplomatice pe teritoriul românesc.

Din informația ce a fost expusă în rândurile anterioare, putem trage o serie de concluzii. Cei trei parametri sursei enunțate în titlu (adevărul, realitatea și subiectivismul), rămân un subiect de discuție pentru specialiștii domeniului, care vor naște în continuare polemici și confruntări. Sursa și caracteristicile puse în discuție (numărul, repartizarea, ocupațiile armenilor din Basarabia) demonstrează, după părerea noastră, modalitatea prin care emitentul informației sau al documentului, prin combinarea anumitor informații reale ce au persistat în acel moment al evoluției diacronice într-un anumit spațiu geografic, creează un tablou în măsură să susțină o anumită idee sau părere.

După cum ne demonstrează materialul analizat mai sus, în raportul pregătit de Arutiun Tumanian privind situația armenilor din Basarabia, autorul, în mod deliberat și subiectiv a mărit numărul total al etnicilor armeni din spațiul pruto-nistean, a repartizat eronat, pe scara socială, locul ocupat de conaționali săi, și importanța avută de aceștia în societatea basarabeană. Și acest lucru se întâmpla numai datorită încercării de lărgire a bazei argumentative a ideii sale privind deschiderea serviciilor diplomatice pe teritoriul românesc.

²⁸ Алина Феля, *Некоторые данные о потомках Манук Бя, Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. (Сборник статей и материалов)*, Ереван, Институт Истории, 2012, с. 161.

RELATĂRI DESPRE PRELIMINARIILE TRATATULUI DE LA TRIANON ÎN PRESA MAGHIARĂ DIN ARAD

Corneliu PĂDUREAN*

Reports on the Preliminaries of the Treaty of Trianon in the Hungarian Press in Arad

Abstract: At the time of the peace negotiations with Hungary, the city of Arad was de facto under the Romanian administration of the Kingdom of Romania. However, in the city, the vast majority of the population was of Hungarian origin. According to the 1910 census, 72.9% of the inhabitants declared that they had Hungarian as their mother tongue, while only 16.3% had Romanian as their mother tongue. In the other hand, Arad had the largest Romanian population among other large cities in Transylvania. Being a city with a majority of Hungarian citizens, it is natural that there have been numerous publications in the Hungarian language. Two of the most important news dailies were *Aradi Hírlap* and *Aradi Közlöny*.

In the lines below, the author presents the way in which the two newspapers, which were active in Romania at that time, reported the issues related to the preliminaries and then the signing of the Peace Treaty of Trianon, signed by Romania as a member of the Entente.

Keywords: Hungary, Entente, negotiation, borders, victimization

Printre cele 26 de comitate/județe solicitate de Consiliul Național Român Central de la Arad, prin ultimatumul remis administrației maghiare de la Budapesta, în data de 9 noiembrie 1918, s-a aflat și județul Arad.¹

Conform recensământului din anul 1910, județul Arad, avea o suprafață de 1.051.060 jugăre cadastrale (6051,46 km²)*. Din această suprafață, 5.939,08 km² însuma partea rurală a comitatului, iar 112,38 km² o reprezenta întinderea orașului Arad. Pe întreaga suprafață, locuiau 414.388 de persoane, din care 2.475 erau militari, restul de 411.913 fiind civili. Un număr de 350.944 din această populație locuia în mediul rural, iar 60.969 forma populația urbană. Prezența cetății în orașul Arad a impus cantonarea unui număr mai mare de militari, care

* Prof. univ. dr., Universitatea din Oradea; e-mail: corpad.@gmail.com.

¹ Laurențiu Oanea, *Dr. Ștefan Cicio-Pop. Un titan în luptele național-politice ale românilor din Transilvania și părțile românești din Ungaria 1865-1934*, ediție îngrijită, studiu introductiv, note, anexe, glosar, album de Felicia Aneta Oarcea, Arad, Gutenberg Univers, 2008, p. 136-137.

* 1 jugăr cadastral = 0,0057546416 km²

la momentul recensământului, numărau 2.197 de suflete. În mediul rural, numărul acestora a fost semnificativ mai mic, fiind înregistrate 278 de persoane.²

Din punct de vedere etnic, structură stabilită pe baza limbii materne declarate, din totalul populației județului Arad, un număr de 239.755 (57,8%) persoane au declarat limba română ca limba maternă, 124.215 (29,9%) limba maghiară, 38.695 (9,3%) limba germană, 5.451 (1,3%) limba slovacă, 677 (0,1%) rutenă, 70 (sub 0,1%) croată, 2.138 (0,5%) sârbă, iar 3.387 (0,8%) aveau alte limbi materne decât cele specificate în chestionar.

Structură etnică a orașului Arad era însă diferită, majoritari fiind maghiarii, cu o pondere de 72,9% (46.085), urmați de români 16,3% (10.279), germani 7,0% (4.365), sârbi 2,9% (1.816), slovaci 0,4% (277), croați sub 0,1% (32), ruteni sub 0,1% (7). Un număr de 305 persoane (0,5%), au declarat alte limbi materne.³ Observăm că populația care a fost înregistrată ca având maghiara ca limbă maternă, deținea o pondere covârșitoare. Și cu toate acestea, Aradul era la acea dată cel mai românesc oraș al Transilvaniei, dintre orașele cu statut de *oraș liber regesc*.

În aceste condiții, era firesc ca în orașul Arad să existe în primele decenii ale secolului XX, o importantă presă cotidiană și periodică de limbă maghiară, care acoperea diverse domenii ale cunoașterii și activității umane.⁴

După Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918, armata română și-a continuat înaintarea peste linia demarcațională stabilită prin Armistițiul de la Belgrad din 13 noiembrie 1918. În consecință, în ziua de 17 mai 1919, Regimentul 6 Vânători, sub comanda colonelului Theodor Pirici, intra în orașul Arad, unde, după retragerea ultimelor trupe franceze de ocupație, la 18 iulie 1919, administrația românească și-a intrat în drepturi depline.⁵

Publicațiile maghiare de la Arad și probabil din întreaga Transilvanie, prin conținutul materialelor din paginile lor, au reflectat perioada de tranziție de la administrația maghiară la instaurarea autorităților române. Putem observa numeroase materiale consacrate noilor realități politice în care își desfășurau viața maghiarii din Regatul României, instituite după instaurarea administrației românești. Găsim și multe informații locale, dar și știri sosite dinspre Budapesta și despre viața politică internațională care aveau legătură cu Ungaria.

În rândurile care urmează, vom încerca să ilustrăm modul în care două cotidiane politice arădene, *Aradi Hírlap* (Jurnalul de știri) și *Aradi Közlöny* (Monitorul arădean), au redat în paginile lor preliminarile semnării Tratatului de la Trianon, din 4 iunie 1920. În vremea aceea, cele două cotidiane de expresie maghiară, scriau pentru un

² *A Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi Népszámlálás, első rész, A népesség főbb adatai*, Budapesta, 1912, p. 340.

³ *Ibidem*, p. 340-341.

⁴ Emese Tünde Puskel, *Az aradi sajtó fénykora* (Perioada de glorie a presei arădene). Lucrare pentru obținerea gradului didactic I, Cluj-Napoca, Biblioteca Lucian Blaga a Universității „Babeș-Bolyai”, 1993 (manuscris); vezi și Péter Puskel, „Presa arădeană în limba maghiară”, in *Arad. Economie și societate, din preistorie până la regimul comunist*, ed. Adrian Nițu, vol. II, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2016, p. 568-575.

⁵ *Arad és Vidéke*, anul XXXIX, nr. 188 din 19 iulie 1919, p. 1.

public care făcea parte, din punct de vedere al realității geopolitice postbelice, din Regatul României. Din punct de vedere mental însă, aceștia erau cu gândul la Ungaria, care în acele zile își căuta locul între statele naționale ale Europei.

Politicienii maghiari, opinia publică și presa maghiară își puneau mari speranțe în semnarea tratatului de pace cu puterile învingătoare din Marele Război. Aveau așteptări destul de mari în privința condițiilor de pace, care credeau că vor fi mai ușoare pentru Ungaria decât cele impuse Germaniei și Austriei.

Orice întrunire a organismelor Conferinței de Pace de după încheierea Tratatului de la Saint Germain (10 septembrie 1919) era urmărită cu atenție de cele două ziare din Arad, în speranța că vor aborda și problema tratatului de pace cu Ungaria.

Între zilele de 19-26 aprilie 1920, la San Remo a avut loc o întrunire a Consiliului Suprem Aliat, unde au fost prezenți șefii de guverne din Franța, Marea Britanie și Italia. Cu acest prilej a fost discutată problema teritoriilor din Orientul Mijlociu care au aparținut Imperiului Otoman, fiind pregătit astfel Tratatul de la Sèvres cu Turcia.⁶ Dezamăgirea celor de la *Aradi Hírlap* la aflarea veștii că nu va fi discutată problema Ungariei este evidentă, ziarul publicând sub titlul *Din nou au întrerupt tratativele de pace. Cauza Ungariei* știrea referitoare la întreruperea tratativelor de la San Remo.⁷ Conform informațiilor pe care le deținea, ziarul anunța dorința conducătorilor delegațiilor de a se întoarce în țară pe ziua de 1 mai. Delegația franceză a părăsit tratativele, conform ziarului, încă în după masa zile de 25 aprilie 1920. Ziarul *The New York Times* anunța de fapt, în pagina 13 a numărului său din 28 aprilie 1920, că delegația franceză și engleză au părăsit împreună San Remo în data de 27 aprilie, plecând cu un tren special.

În același context, *Aradi Hírlap* a reluat declarația prim ministrului britanic Lloyd George dată ziarului *Pall Mall*, conform căreia, după San Remo, conferința de pace nu se va mai întruni, iar pe viitor hotărârile nu vor fi luate decât împreună.⁸

În prelungirea ideilor exprimate de Lloyd George, cotidianul arădean anunța că tratativele în problema Ungariei urmau a fi reluate înainte de Rusaliu⁹, adică înainte de 21 mai, când a fost această sărbătoare în anul 1920, în cadrul bisericii occidentale.

În această perioadă, același *Aradi Hírlap*, a reluat declarațiile noului ministru de externe de la Budapesta. Teleki Pál a afirmat în parlament că nu poate să vorbească în acel moment despre direcțiile politicii externe ale Ungariei, dar dorește ca țara să trăiască în liniște și pace cu vecinii. Acest deziderat era însă, conform afirmațiilor sale, peste puterile Ungariei.¹⁰

Optimismul presei maghiare arădene și a marii majorități a politicianilor maghiari în privința unor condiții de pace mai bune, a fost alimentat de impresia pe

⁶ Dominique Vallaud, *Dicționar istoric*, trad. Nicolae Șarambei, București, Artemis, 2008, p. 845-846.

⁷ *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 677 din 27 aprilie 1920, p. 2.

⁸ *Aradi Hírlap*, nr. 682 din 4 mai 1920, p. 1.

⁹ *Aradi Hírlap*, nr. 679 din 29 aprilie 1920, p. 4.

¹⁰ *Ibidem*, p. 3.

care o aveau că demersurile lor de creare în rândul Antantei a unei atitudini favorabile Ungariei vor avea în cele din urmă succes. Pentru influențarea atitudinii militarilor [mai ales a celor francezi aflați la Budapesta], a politicianilor și a opiniei publice din principalele state antantiste, maghiarii au recurs la toate mijloacele, chiar și la cele mai puțin morale.

În sprijinul afirmațiilor noastre vine și ziarul *Aradi Hírlap*. Acesta, sub titlul „Declarația lui Alexandru Vaida-Voevod despre memorandumul lui dr. Varjassy”¹¹, reia un articol publicat de Alexandru Vaida-Voevod în *Gazeta Transilvaniei*, intitulat „Maghiarii și conferința de pace”. În articol, fostul prim-ministru al României, evidențiază ideea că de la Károlyi Mihály^{12*}, maghiarii au recurs la toate mijloacele pentru a crea în rândul Antantei o atmosferă potrivnică României. Conform părerii lui, aceste străduințe au avut succes, mai ales în rândul aristocrației liberale englezești, care îi considera pe maghiari, victime ale Austriei și Germaniei. În acest context, el a amintit și de memorandumul trimis de către Varjassy Lajos** conferinței de pace, prin intermediul Belgradului, în interesul unei republici bănățene. Articolul se încheie cu precizarea lui Vaida-Voevod că politica de denigrare a României a avut succes la conferința de pace, mai ales în luna noiembrie a anului 1919.

În cele din urmă, pe 2 mai 1920, Conferința ambasadorilor, în urma unei întruniri desfășurată sub conducerea lui Jules Cambon***, a comunicat delegației maghiare că îi sunt respinse cererile, memorandumurile și observațiile înaintate începutul lunii aprilie. Răspunsul, însoțit de o scrisoare care conținea explicații, a fost semnat de prim-ministrul francez Alexandre Millerand. Aceste aspecte foarte importante pentru Ungaria erau comunicate de *Aradi Hírlap* cititorilor săi în articolul „Hotărâre definitivă. Despre noile hotare ale Ungariei. Răspunsul Consiliului Superior”. Publicat pe prima pagină, articolul a fost cenzurat de autorități.¹³

În legătură cu acest moment, celălalt ziar arădean, *Aradi Közlöny*, se dovedește mai bine informat. În articolul „Înaintarea tratatului de pace cu Ungaria”, publicat tot în ziua de 12 mai, este relatată înaintarea delegației maghiare aflate la Versailles, a formei finale a tratatului de către colonelul Henry.¹⁴ Tratatul fost predat ambasadorului extraordinar al Ungariei, Ivan Praznovszky. Împreună cu acesta a fost înaintată și scrisoarea care-l însoțea. Respectivul eveniment s-a petrecut, conform publicației, pe data de 6 mai, dată care este în concordanță cu adevărata cronologie a tratatelor de pace cu Ungaria.

Ambele ziare au acordat o atenție deosebită scrisorii însoțitoare a răspunsului Antantei remis delegației maghiare. Conform informației transmisă de *Aradi Hírlap*, Biroul Maghiar de Telegramme s-a îngrijit de traducerea scrisorii, care avea 47 de pagini.¹⁵

¹¹ *Aradi Hírlap*, nr. 678 din 28 apr. 1920, p. 4.

* Prim ministru și apoi președinte a primei Republici Ungare (31 martie 1918 – 21 martie 1919).

** Fost comite și apoi comisar guvernamental al Aradului.

*** Diplomat francez.

¹³ *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 688 din 12 mai 1920, p. 1.

¹⁴ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 1.

¹⁵ *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 688 din 12 mai 1920, p. 1.

În scrisoare se preciza că observațiile înaintate conferinței de delegația maghiară au fost analizate, iar răspunsul se află în conținutul documentului respectiv [din textul tratatului]. Este exprimată părerea de rău [o formulare ce ține de lexicul diplomației], că răspunsul nu răspunde și nu corespunde cu poziția delegației maghiare. Pe de-a parte, se spune în scrisoare, nu se poate uita responsabilitatea care revine Ungariei, ca parte a fostei Monarhii Austro-Ungare, pentru declanșarea războiului. Pe de altă parte, a trebuit să se țină cont de interesele generale care trebuie să fie păzite.¹⁶

Documentul nu conține răspunsuri la numeroasele memoranduri înaintate de delegația maghiară, continua scrisoarea. Se preciza că aceasta nu înseamnă că consiliul este de acord cu respectivele contestări. În acest context, se afirma că cererile exprimate de delegația maghiară, care au făcut obiectul unor voturi populare [cum ar fi Adunarea Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918] nu pot fi acceptate.¹⁷ „De altfel, populația din aceste teritorii, încă în lunile octombrie și noiembrie 1918, și-a declarat voința și nu este de așteptat ca de atunci să și-o fi schimbată”.¹⁸

Configurația etnică a Europei Centrale este de așa natură, se preciza în continuare în scrisoare, încât este imposibil să fie trasate granițele în așa fel încât să corespundă cu granița unei anumite națiuni. Chiar dacă este regretabil că unele comunități maghiare vor rămâne în Cehoslovacia, România ori Iugoslavia, „o stăpânire de o mie de ani nu poate oferi nici un drept dacă stăpânirea respectivă a fost nedreaptă”.¹⁹ Se considera că granițele stabilite corespundeau cu necesitățile statelor.

Se admitea că era posibil ca la stabilirea granițelor să se fi produs anumite nedreptăți, dar examinarea unor astfel de situații ar fi necesitat prea mult timp, fiind prelungită starea de nesiguranță existentă la acel moment. Comisiile stabilite pentru trasarea finală a granițelor, aveau posibilitatea să analizeze situațiile de genul respectiv și să decidă asupra schimbărilor care se impuneau.²⁰ Depindea de voința Ungariei, continua scrisoarea, de modul în care va pune în practică condițiile cuprinse în tratatul de pace. În funcție de aceasta, Ungaria urma a fi socotită membră a alianței națiunilor.

În ceea ce privește maghiarii și sașii care rămași sub stăpânirea cehoslovacă și română, în scrisoare se aprecia că tratatele încheiate cu respectivele state, garantau interesele acelor minorități. Faptul „că dacă unele comunități maghiare rămân sub stăpânire ceho-slovacă, română sau iugoslavă, opinia consiliului este că aceste granițe finale stabilite corespund cu necesitățile statelor.”²¹

Scrisoarea se încheia cu solicitarea ca în decurs de zece zile de la momentul predării documentului, delegația maghiară să comunice dacă este autorizată să semneze tratatul cu condițiile prevăzute. Termenul începea din ziua de 6 mai 1920.

Conform precizărilor făcute de Biroului Maghiar de Telegramme, reluate de către *Aradi Hírlap*, scrisoarea care însoțea textul tratatului era mult mai scurtă

¹⁶ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 1.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*; *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 688 din 12 mai 1920, p. 1.

¹⁹ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 1.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 688 din 12 mai 1920, p. 1.

decât scrisoarea însoțitoare a tratatului cu Austria. În scrisoarea adresată delegației maghiare nu se făceau precizări referitoare la problema responsabilității, la acordul de armistițiu și nici la sancțiunile pe care urma să le primească Ungaria, în caz că ar fi refuzat semnarea tratatului. Se afirma doar: „condițiile de pace sunt definitive”.²²

Publicația arădeană a comunicat cititorilor săi și modificările care au fost efectuate în textul tratatului. Aceste modificări se refereau la faptul că Ungaria avea dreptul de a solicita republicii austriece acele opere de artă, antichitățile, lucrările științifice, obiectele cu valoare istorică documentele care au fost comune instituțiilor austro-ungare, sau colecțiile care au aparținut Coroanei maghiare.²³

O atenție specială, a acordat *Aradi Közlöny* reacțiilor din presa străină și a unor politicieni din statele Antantei față de conținutul tratatului. Sub titlul „Concesiunile conferinței de pace” este prezentată poziția ziarului american *Chicago Tribune*. Acesta sublinia că cea mai importantă concesie făcută de consiliu a fost acceptarea ideii ca după ce încep să funcționeze comisiile de trasare a hotarelor, dacă populația maghiară ajunsă în afara granițelor Ungariei este nemulțumită și își manifestă dorința de a ajunge sub suveranitate maghiară, Puterile aliate pot accepta modificarea granițelor.²⁴

Reacțiile altor ziare americane au fost cuprinse sub titlul „Judecata ziarelor americane”²⁵. Ziarul *World*, din Washington aprecia că între tratatele de pace rele, cel cu Ungaria este cel mai puțin suportabil.²⁶ Ziarul *New York Times* se întreba de ce au fost ținuți maghiarii „de la Crăciun până acum”, dacă nu au fost schimbate condițiile, iar corespondentul lui *United Press* de la Paris își punea întrebarea dacă maghiarii vor semna tratatul.²⁷ Peste câteva zile, tot *United Press* opina că în ciuda demonstrațiilor împotriva tratatului, Ungaria îl va semna, nesolicitând prelungirea termenului de răspuns la propunerea Antantei.²⁸

Ziarul danez *Skandinaviske Telegraphen Companie* anunța că la Paris era așteptată reîntoarcerea secretarului comisiei maghiare de la tratativele de pace, care va aduce răspunsul guvernului maghiar. Ziarul se întreba dacă comisia va primi împuternicirea de a semna tratatul. În momentul în care tratatul va fi semnat, va fi numită comisia de reparații, care la începutul luni cele iunie va pleca la Budapesta.²⁹

În atenția lui *Aradi Közlöny* a stat și presa austriacă. La început face o revistă a presei vieneze care „în lungi articole”³⁰ s-a ocupat de prevederile tratatului de pace. Presa austriacă afirma că cea mai mare parte a politicienilor austrieci au sperat, subliniază ziarul arădean, ca după tratatele cu Germania, Austria și Bulgaria, Antanta

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 1.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Aradi Közlöny*, nr. 95 din 18 mai 1920, p. 1.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Aradi Közlöny*, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 1.

va fi mai indulgentă cu Ungaria. Dar a venit acum și rândul Ungariei să aibă aceeași soartă, conchideau ziarele din capitala Austriei.

Este amintit articolul de fond din *Freie Presse* intitulat „Sărmana Ungarie”³¹, care amintește că până și contele Apponyi Albert, șeful delegației maghiare, a sperat ca Antanta să modifice în oarecare măsură condițiile păcii, dar „acum toate speranțele s-au năruit, împotriva Ungariei fiind stabilite condiții grele”.³²

De fapt, contele A. Apponyi, după ce guvernul de la Budapesta anunțat acceptarea condițiilor cuprinse în tratat, și-a dat demisia din calitatea de șef al delegației maghiare, la fel ca și restul membrilor care compuneau delegația.³³ În același articol se face referire și la *Wiener Allgemeine Zeitung*, care tot într-un articol de fond vorbește despre o așa-zisă greșală comisă de Antanta, care mai târziu se va răzbuna, prevestea ziarul.

Reacția ziarelor franceze mai puțin cunoscute în plan internațional a fost de asemenea urmărită. *Le Temps* considera că intenția aliaților era de a împiedica realizarea pe viitor a vreunei alianțe dunărene. Dar Ungaria, chiar dacă și-a pierdut teritoriile, și-a păstrat poziția de prim rang la Dunărea Mijlocie. Unitatea națiunii poate să o repună pe picioare, aprecia ziarul francez.³⁴ Mai puțin prietenos a fost, după aprecierea ziarului arădean, *Journal des Debats*, care cerea ca Ungaria să fie pedepsită așa încât să nu mai poată dăuna pe viitor. „Din păcate, maghiarii sunt atașați intenției de a face rău. Pândesc doar revanșa”, afirma ziarul francez.³⁵ Dacă vor semna tratatul, aceasta nu înseamnă că li s-au schimbat sentimentele. Ziarul propunea aliaților să-și dea silința să adopte o poziție solidă față de Ungaria.

Pentru a mai hrăni speranțele opiniei publice maghiare, ziarul din Arad face referire și la un confrate francez mai puțin cunoscut, *Lanterne*, care amintește că hotarele finale vor fi stabilite de comisia din care urmau să facă parte și reprezentanți ai Ungariei.³⁶ Această știre lăsa impresia că respectivele modificări nu puteau fi făcute decât în favoarea Ungariei.

Aradi Közlöny s-a oprit și asupra reacțiilor unor politicieni din statele Antantei. Este amintit un deputat italian care a interpellat guvernul din peninsula, dacă acesta are în atenția sa soarta celor peste trei milioane și jumătate de maghiari care, prin tratatul de pace, au fost „rupți” de Ungaria. Această informație a fost anunțată cu titlul „Italieni pentru maghiarii despărțiți”.³⁷

„Problema maghiară în Camera Comunelor” este un alt titlu folosit pentru a aminti interpelarea unui deputat din Camera Comunelor, care a cerut explicații guvernului britanic, referitor la tratatul de pace cu Ungaria. Acesta se întreba de ce în cazul regiunii Scheswig [aflată la granița dintre Germania și Danemarca],

³¹ *Ibidem*

³² *Ibidem*

³³ *Aradi Közlöny*, nr. 95 din 18 mai 1920, p. 2.

³⁴ *Aradi Közlöny*, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 1.

³⁵ *Ibidem*, p. 2.

³⁶ *Aradi Közlöny*, nr. 95 din 18 mai 1920, p. 1.

³⁷ *Aradi Közlöny*, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 2.

conferința de pace a organizat un plebiscit*, iar în teritoriile care au fost stăpânite de Ungaria și au intrat în componența noilor state nu s-a procedat la fel. Răspunsul, „formulat scurt”, notează ziarul arădean, a fost dat de reprezentantul guvernului de la Londra, care a afirmat că în cazul respectivelor teritorii putem constata că în general opiniile exprimate de unele ziare și politicieni străini au fost selectate în așa fel încât să fie favorabile statului și națiunii ungare.

După aflarea textului scrisorii remise delegației maghiare la Budapesta s-au desfășurat demonstrații de protest. Cele două ziare pe care le avem în atenția noastră, au prezentat în paginile lor, informații despre aceste evenimente.

Începând cu 7 mai, relatează *Aradi Hírlap*, tineretul din Budapesta, cu cinci automobile, ar fi cutureierat străzile orașului, răspândind manifeste în care cereau guvernului și parlamentului să refuze semnarea tratatului de pace. Totodată, locuitorii Budapestei erau chemați să se adune în două locuri, pentru a demonstra împotriva prevederilor tratatului. După terminarea celor două adunări de protest, participanții au plecat pe străzile capitalei maghiare, la casa lui Horthy Miklós. Aici, i-au predat regentului două documente în care se solicita să nu fie semnat tratatul de pace.³⁸

Aradi Közlöny anunța și el „Adunări de protest la Budapesta”.³⁹ La una dintre adunări, oratorul și-ar fi început discursul cu formula următoarele cuvinte: „Onorată îndoliată adunare”. La care adunarea ar fi răspuns în cor: „Nu jelim”. Oratorul a precizat că „jelim trecutul, nu viitorul nostru”.⁴⁰ După adunările de protest care au avut loc, ziarul comunica că unele partide au trecut la o dezbatere de opinii privind soarta tratatului de pace.

În legătură cu relatarea manifestărilor de protest ce au avut loc la Budapesta, ziarul a fost preocupat și de starea de spirit a opiniei publice din capitala Ungariei. Articolul cu titlul interogativ „Ce se întâmplă cu Tratatul de Pace”⁴¹, amintește că în opinia publică din Budapesta, în acele zile stăruia întrebarea referitoare la răspunsul statului maghiar la documentul înainta de Consiliul Superior. Era vehiculată ideea referitoare la faptul că deputații din parlamentul de la Budapesta au fost aleși din teritoriul vechii Ungarii, pe baza unei legi electorale depășite de noile realități. În consecință, în opinia unora dintre oficialii maghiari, existau teritorii care nu erau reprezentate în parlament. Din acest motiv, se considera că parlamentul în funcțiune nu avea competența de a hotărâ soarta Ungariei. Se propunea astfel ca în răspunsul ce urma să fie transmis să se solicite o amânare, având în vedere situația de nereprezentativitate a parlamentului. Urma să se aștepte astfel un nou răspuns al Antantei, încheia ziarul.⁴²

* Pentru stabilirea graniței dintre Germania și Danemarca, în anul 1919 a fost organizat un plebiscit. Locuitorii din centrul și sudul regiunii, care cuprindea orașul Scheswig, au hotărât să rămână în componența Germaniei, decizie cuprinsă în tratatul de pace de la Versailles.

³⁸ *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 688 din 12 mai 1920, p. 1

³⁹ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 91 din 12 mai 1920, p. 2.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 3.

⁴² *Ibidem*.

Era o găselniță a unor politicieni maghiari, în încercarea de a amâna deznodământul final. Derularea evenimentelor a fost însă alta. În ziua de 9 mai delegația maghiară s-a întors de la Paris. Evenimentele legate de prezentarea de către delegația maghiară a hotărârilor luate la Paris au fost prezentate pe zile.⁴³ În articolul „Granițele Ungariei (Consiliul de Miniștrii după răspunsul Antantei)”⁴⁴, ziarul se ocupă și de reacția factorilor politici de la Budapesta. Sub președinția prim-ministrului Sándor Simonyi Semandan, guvernul maghiar s-a întrunit pentru a analiza noua situație. Deoarece textul tratatului nu era încă ajuns la Budapesta, a fost analizată doar scrisoarea semnată de A. Millerand. După sosirea la Budapesta a lui I. Praszanovszky cu textul tratatului, urma să se desfășoare o întrunire a cabinetului ungar, a membrilor care au compus delegația maghiară prezentă la tratativele de pace și a comisiei de politică externă a parlamentului ungar.⁴⁵

Având în vedere situația, ziarul arădean a preluat un comentariu publicat de Biroul Maghiar de Telegramme referitor la hotarele Ungariei. Conform acestuia, înainte de război Ungaria ar fi avut 72% granițe naturale. Pe o lungime de 1920 de km erau vârfuri de munți nelocuiți, iar 749 km erau cursuri de apă. Doar 28% din hotare nu puteau fi numite granițe naturale, dar și acestea erau și în regiuni muntoase. Conform analizei instituției amintite, hotarele Ungariei stabilite prin tratat, ar fi urmat să fie compuse din 24% granițe naturale, iar 76% să fie granițe artificiale.⁴⁶

Observăm că se vorbea doar de granițe, nu și despre suprafața totală și granițele etnice înainte și după tratat. Era o încercare de a dirija atenția opiniei publice maghiare spre date statistice care să o sensibilizeze, uitând să facă referire la principiile aplicate de către aliați cu ocazia încheierii tratatelor de pace.

O întrebare ce stăruia în cadrul opiniei publice maghiare de pretutindeni a fost cea referitoare la semnarea tratatului de pace de către Ungaria. „Vor semna tratatul de pace?” era titlul articolului publicat de *Aradi Közlöny*, în care este redat un interviu realizat de un ziarist de la *Neue Freie Press* cu Teleki Pál, ministru de externe al Ungariei. Interviul a fost luat pe 1 mai 1920, înainte de răspunsul dat de Antanta la memoriile înaintate de delegația maghiară, conferinței de pace.⁴⁷ Ministrul ar fi răspuns că în noua situație schimbată [se referea la cea internațională] înțelege că Ungaria nu poate trăi înconjurată de adversari. Ungaria este gata de o apropiere de statele vecine, dar constată că statele învingătoare vecine, nu au un comportament adecvat față de maghiarii din teritoriile ocupate, că proprietarii de pământ din apropierea granițelor nu au acces la proprietățile lor și că mulți maghiari sunt alungați de la casele lor.⁴⁸ Tot conform părerii sale, opinia publică din Ungaria era împotriva semnării tratatului, deoarece considera că

⁴³ *Aradi Hirlap*, anul IV, nr. 688, din 12 mai 1920, p. 1.

⁴⁴ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 92 din 13 mai 1920, p. 1.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Aradi Közlöny*, nr. 93 din 15 mai 1920, p. 4.

⁴⁸ *Ibidem*.

condițiile impuse Ungariei sunt de neacceptat nici pentru stat și nici pentru națiunea maghiară, tratate asemenea oricărui alt stat învins.⁴⁹

Observăm din relatarea ziarului arădean câteva din ideile vehiculate de politicienii maghiari ai timpului, care s-au perpetuat și în următorii 100 de ani în parte a opiniei publice din Ungaria.

Reacția politicienilor budapeșteni a fost urmărită și prin articolul „Andrássy și Apponyi despre tratatul de pace”.⁵⁰ Este relatată ședința comisiei de politică externă a parlamentului ungar la care s-a dezbătut problema răspunsului la propunerea de tratat de pace venită dinspre Antanta. Ședința a fost deschisă de contele Andrássy Gyula, președintele comisiei. În cuvântul de deschidere, acesta a afirmat că timpurile pe care le trăiesc, sunt istorice și grave. Le-a cerut membrilor comisiei să nu uite că fiecare hotărâre pe care o vor lua, va putea să influențeze viața, existența națiunii. Le solicita să se ridice la înălțimea situației, să uite de orice fel de puncte de vedere colaterale, să uite că fiecare dintre ei au o apartenență politică, că au interese politice specifice. Le-a cerut ca un singur interes să aibă înaintea lor: cel al țării și a națiunii.⁵¹ Era conștient de faptul că orice hotărâre va fi luată, aceasta va avea consecințe asupra guvernului. Dacă se accepta textul tratatului, atunci, este periclitat viitorul națiunii. Dacă nu este acceptat, atunci era de părere că „națiunea este condamnată la moarte”.⁵² Solicita ca singura resursă a națiunii maghiare care a mai rămas, adică speranța, să fie administrată cu mare atenție.

Apponyi Albert, conducătorul delegației maghiare la tratativele de pace, a afirmat că deși inițial Antanta și-a propus slăbirea Ungariei, se poate observa că acest obiectiv nu mai este în interesul ei. Cu toate că tratatul conține o serie de prevederi „întunecate”, el are și câteva „pagini favorabile”.⁵³ A amintit de posibilitatea de a fi modificate granițele, că sunt anumite concesii în problema rutenă și că se poate observa o schimbare a mentalității și a direcției politice.⁵⁴ În finalul articolului, se preciza că nu a fost luată nicio decizie în cadrul comisiei.

„Ungaria semnează pacea” este titlul prin care este comunicată informația referitoare la ședința parlamentului de la Budapesta din 18 mai 1920. La propunerea comisiei parlamentare de politică externă, parlamentul a votat în unanimitate semnarea tratatului de pace. Delegația maghiară aflată la Paris a fost înștiințată de decizia parlamentului prin intermediul unei telegrame. Astfel, Ungaria comunica Antantei decizia de a semna tratatul de pace înainte de data limită, stabilită pentru 21 mai, concluzionă ziarul arădean. Hotărârea parlamentului „a provocat o adâncă depresie în țară”.⁵⁵ Tratatul de pace urma să fie semnat de Iván Praznowszky.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Aradi Közlöny*, nr. 95 din 18 mai 1920, p. 1.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Aradi Közlöny*, nr. 98 din 22 mai 1920, p. 2.

În ziua următoare hotărârii din parlament a avut loc o întrunire a delegației maghiare la conferința de pace, la care a fost prezent și un reprezentant al guvernului maghiar. Cu acest prilej, conducătorul delegației, Albert Appony, a declarat că este foarte clară unitatea națiunii maghiare împotriva dezmembrării Ungariei, dar nu există nicio intenție ca țara să se lanseze într-o aventură, [adică de a refuza semnarea tratatului].⁵⁶ Știrea a reprezentat obiectul unui scurt articol publicat cu titlul „Ungaria nu se lansează în aventuri”.⁵⁷

Comunicarea către colonelul Henry privind hotărârea de a semna tratatul de pace a fost inclusă în paginile sale și de ziarul arădean *Românul*. Confrății maghiari ai ziarului au consemnat acest fapt în paginile ziarului lor.⁵⁸

Un spațiu destul de mare a acordat *Aradi Közlöny* zilei semnării tratatului de pace la Palatul Marele Trianon. O primă informație pe care a transmis-o s-a referit la atitudinea parlamentului din ziua de 4 iunie 1920. În acea zi, marea majoritate a membrilor parlamentului de la Budapesta au venit îmbrăcați în costume negre. Președintele parlamentului, Rakovszky István, a ținut un discurs în care a subliniat importanța istorică a zilei. La sfârșit, pentru a fi în consonanță cu „durerea națiunii”, a propus ca parlamentul să-și suspende lucrările din ziua respectivă.⁵⁹

În aceeași zi, la Budapesta a fost organizată și o procesiune care s-a desfășurat în tăcere. La ora 10 au fost închise toate magazinele, după care au urmat restaurantele și cafenelele. Școlile au rămas și ele închise, la fel teatrele și locurile de distracție. Ziarul a descris destul de amănunțit procesiunea desfășurată pe o ploaie torențială.⁶⁰ Nu a fost omis nici apelul unor politicieni ca Albert Apponyi și Horthy Miklós către populația Ungariei de a se abține de la excese cu ocazia demonstrațiilor împotriva tratatului. Politicienii au transmis încurajări națiunii, care a reușit de-a lungul timpului „să rămână în picioare”, a completat informația ziarul.⁶¹

Cu acest prilej a fost reluată o știre publicată de ziarul francez *Le Temps*, care comunica cititorilor săi că înainte de semnarea tratatului, reprezentanții Cehoslovaciei și ai Iugoslaviei la Paris au pretins ca tratatul să fie semnat din partea Ungariei de persoane responsabile politic. Își exprimau temerea că dacă nu va fi o asumare politică, nu cumva parlamentul să refuze ratificarea tratatului.⁶²

În articolul „Semnarea tratatului de pace maghiar” este relatat momentul semnării Tratatului de la Trianon. Întrunirea a fost prezidată de A. Millerand, lângă care s-au așezat ambasadorii englez, italian, american, urmați de reprezentanții statelor aliate. Din partea Ungariei, tratatul a fost semnat de Ágoston Bernárd și Alfréd Drasche-Lázár.⁶³ Cei doi erau oameni politici mai puțin importanți pe eșichierul politic maghiar. Prin desemnarea acestora, guvernul de la Budapesta dorea

⁵⁶ *Aradi Közlöny*, nr. 97 din 20 mai 1920, p. 2.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Aradi Közlöny*, nr. 101 din 26 mai 1920, p. 2.

⁵⁹ *Aradi Közlöny*, nr. 110 din 8 iunie 1920, p. 2.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Aradi Közlöny*, nr. 102 din 28 mai 1920, p. 2.

⁶² *Aradi Közlöny*, nr. 110 din 8 iunie 1920, p. 2.

⁶³ *Ibidem*, p. 3.

să minimalizeze importanța semnării tratatului. Parcurgând lista statelor prezente la semnarea tratatului, constatăm că ziariștii de la *Aradi Közlöny* nu au amintit și delegația Regatului României.⁶⁴

Din articolul „Aspecte interesante de la semnarea păcii maghiare”, semnat de Dichter Gabor în *Aradi Hírlap*, aflăm alte informații legate de momentul semnării tratatului. Este redată și starea de spirit a celor prezenți. Prima dată au semnat tratatul împuterniciții guvernului maghiar, Bernárd Ágost și Drasche Lázár Alfréd, care erau palizi și nervoși în momentul semnării, conform afirmațiilor autorului. În mod simbolic, aceștia și-au scos stilourile de culoare neagră aduse de la Budapesta. Au urmat apoi reprezentanții S.U.A., ai Angliei, Franței, Italiei, Japoniei, reprezentanții coloniilor engleze, iar în final, în ordine alfabetică, reprezentanții statelor mici. Despre Ion Cantacuzino și Nicolae Titulescu, semnatari din partea României, autorul afirmă că au *semnat cu fața plină de bucurie*.⁶⁵

Ecourile semnării tratatului de la Trianon cu Ungaria, din 4 iunie 1920, au fost prezente și ele în paginile lui *Aradi Közlöny*. „Mai nou, în presa franceză tot mai multe și mai multe voci se ridică pentru Ungaria”, își începe comentariul ziarul arădean.⁶⁶ Acesta reia o știre transmisă de Biroul Maghiar de Telegrafie, care face referire la un articol apărut într-un ziar francez, mai puțin cunoscut. Articolul publicat vorbește în termeni „foarte calzi”, conform ziarului arădean, despre maghiari. Acesta preciza că unele ziare din Franța agită francezii „împotriva nobilului popor învins”.⁶⁷ O altă constatare se referea la faptul că maghiarii ajung la cuvânt tot mai greu în presa franceză. Autorul articolului nu pierde ocazia să amintească francezilor, în același articol intitulat „Ziarele franceze protestează împotriva păcii cu Ungaria”⁶⁸, despre simpatia pe care a arătat-o parlamentul Ungariei față de Franța, ca și despre tratamentul amical de care s-au bucurat francezii în timpul războiului. În articol este amintit și discursul politicianului liberal H. H. Asquit*, care a subliniat în Camera Comunelor urmările negative ale tratatului, din punct de vedere economic și al sănătății, în Europa Centrală și de Est. Și tot sub același titlu au fost redat pasaje largi din declarația pe care a dat-o Horthy Miklós unui ziarist olandez.

La întrebarea acestuia dacă Ungaria se pregătește pentru vreo acțiune militară, regentul a răspuns: „Pot să vă asigur că la vreo acțiune militară sau politică agresivă nu se gândește nimeni în Ungaria. Dar nu uitați ce situație politică, geografică și militară are Ungaria, căreia hotarele îi sunt complet deschise. Nu se poate ca armata noastră să fie redusă așa de mult, încât nici pentru apărarea ordinii interne să nu fie suficientă, în condițiile în care vecinii pot să aibă armate de milioane de soldați”.⁶⁹

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Aradi Hírlap*, anul IV, nr. 713 din 13 iunie 1920, p. 3.

⁶⁶ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 111 din 9 iunie 1920, p. 2.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

* Politician englez. Între anii 1908-1916 a fost prim-ministrul Marii Britanii.

⁶⁹ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 111 din 9 iunie 1920, p. 2.

Putem constata în acest răspuns o atenționare nedisimulată despre orientarea politică și militară a Ungariei post Trianon. De fapt, instalarea lui Horthy Miklós la conducerea Ungariei a fost un semnal al unei viitoare politici de restaurare a Ungariei Mari.⁷⁰

În numărul din 18 iunie a fost reluat un articol publicat de ziarul *Dacia* din București, care a prezentat în amănunt, linia graniței dintre România și Ungaria conform textului oficial al tratatului.⁷¹

Din articolul „Sârbii sărbătoresc semnarea păcii cu Ungaria”, cititorii maghiari, dar și cei de alte etnii care citeau presa în limba maghiară au putut să afle că în teritoriile care au ajuns în stăpânirea sârbilor, știrea semnării tratatului a ajuns pe data de 7 iunie 1920. Imediat s-a decis ca în ziua de 8 iunie să fie sărbătorit evenimentul. La sate, prin baterea tobei, a fost anunțată populația despre „importanța zilei”, iar în școli, învățătorii au explicat, prin discursuri încurajatoare, semnificația începutului noii epoci.⁷² La Vârșeț, casele au fost împodobite cu steaguri naționale sârbești, iar elevii de la gimnazii, sub conducerea directorilor, au defilat pe străzile orașului. Seara, la ora 7,30, sirenele fabricilor și clopotele bisericilor au sunat, iar ferestrele caselor și locuințelor au fost iluminate. A avut loc și o retragere cu torțe și lămpioane, iar orchestrele cântau cântece patriotice. Manifestări asemănătoare au avut loc și în orașul Novi Sad.⁷³

În finalul acestor succinte rânduri, putem stabili câteva concluzii referitoare la modul în care cele două ziare din Arad au ilustrat momentele din preajma semnării Tratatului de Pace cu Ungaria de la Trianon, din 4 iunie 1920. Constatăm că ambele ziare – *Aradi Hírlap* și *Aradi Közlöny* – au arătat un interes constant pentru a-și informa cititorii despre desfășurarea evenimentelor care au premers momentul semnării tratatului. Există totuși o diferență între numărul de materiale publicate, mai numeroase în *Aradi Közlöny*, care s-a dovedit și mai bine informat. În majoritatea cazurilor, am constatat că ambele publicații s-au rezumat doar la a prezenta informațiile legate de momentele premergătoare zilei de 4 iunie 1920. Cu toate acestea, din scurtele comentarii făcute de către jurnaliștii din propriile radacții, se poate constata transmiterea către cititori a ideii de nedreptate care se făcea națiunii maghiare, uitând de responsabilitatea care revenea Ungariei la declanșarea Marelui Război. După Trianon a fost constant „inoculat sentimentul victimizării” în rândul maghiarilor, a transferării responsabilității spre alții, pentru ceea ce i s-a întâmplat Ungariei la sfârșitul Primului Război Mondial.⁷⁴

Prin reluarea poziției exprimate de unele ziare din străinătate, agenții de presă sau politicieni din state antantiste, s-a încerca inducerea ideii existenței în plan

⁷⁰ Vasile Pușcaș, „Trianon, Trianon”, în *Trianon, Trianon! Un secol de mitologie politică revizionistă*, ed. Vasile Pușcaș, Ionel N. Sava, prefață și postfață de Vasile Pușcaș, Cluj-Napoca, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Editura Școala Ardeleană, Fundația Transilvania Leaders, 2020, 383 p.

⁷¹ *Aradi Közlöny*, anul XXXV, nr. 119 din 18 iunie 1920, p. 1.

⁷² *Ibidem*, p. 4.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Vasile Pușcaș, *op. cit.*, p. 283.

internațional a unui curent de opinie favorabil Ungariei și națiunii maghiare. Putem să sesizăm și regretul dispariției Ungariei Mari, „jelirea” a ceea ce a fost de-a lungul timpului Ungaria stăpânitoare de națiuni. Pierderea Transilvaniei a fost resimțită din plin, ziarul *Aradi Közlöny* evitând să amintească delegația Regatului României la semnarea tratatului de pace, cu toate că își desfășura activitatea între hotarele acestuia. Era o formă de nerecunoaștere a noilor frontiere, consfințite acum și pe plan internațional prin tratatul de pace în care maghiarii și-au pus mari speranțe. De-a lungul existenței sale, ziarul a manifestat constant, în ciuda independenței declarate, simpatii cu guvernul de la Budapesta.

Nu a fost uitată nici transmiterea speranței de „corectare” în viitor a „marii nedreptăți” care i s-a făcut maghiarimii prin tratatul de pace. Nu întâmplător, unul din cele mai lungi materiale publicate de *Aradi Közlöny* în legătură cu Tratatul de Pace de la Trianon a fost interviul acordat de Horthy Miklós ziaristului olandez. Pentru alte concluzii, îi invităm pe cititorii acestor modeste rânduri să și le formuleze singuri, în conformitate cu propriile impresii, sentimente și informații.

UNIFICAREA ADMINISTRATIVĂ A ROMÂNIEI MARI (1918-1925)*

Lucian ROPA **

The Administrative Unification of Greater Romania (1918-1925)

Abstract: Greater Romania was formed in 1918, by uniting Bessarabia, Bukovina and Transylvania with the motherland. The administrative integration of these territories very soon became an important problem, as they had previously been part of states with varying degrees of development and unlike the Romanian ones, had different administrative-territorial subdivisions.

The administrative unification of Romania was achieved gradually, until 1925, when the Law for administrative unification was adopted, meaning that the national territory was divided into 71 counties, which in turn were separated into districts. In order to make this law, a commission was set up consisting of scientists and army representatives, led by geographer Simion Mehedinți. The administrative law of 1925 had a centralizing character and was seen as a guarantee of national unity.

Keywords: Romania, administrative-territorial organization, administrative unification, The Administrative Law from 1925, county, district, commune, centralization

În urma actului de la 1 decembrie 1918 s-a constituit România Mare, prin unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu țara-mamă. Anterior, dar tot pe parcursul anului 1918, se alăturaseră Regatului României Basarabia (27 martie/9 aprilie) și Bucovina (15/28 noiembrie). Noul stat care a rezultat din atașarea acestor provincii istorice românești la România avea o suprafață de 295.049 km² și o populație de aproape 15 milioane de locuitori. Atât suprafața, cât și numărul de locuitori se dublaseră față de anul 1914. România făcea parte dintre țările mijlocii ale Europei (locul 10) și era, după Polonia, a doua țară din regiune ca întindere.¹

Ca orice țară care înglobează teritorii destul de întinse, aflate de multe secole sub stăpâniri străine, și România a cunoscut mai multe probleme cu integrarea și

* Acest articol a fost publicat în cadrul proiectului „SmartDoct – programe de înaltă calitate pentru doctoranzii și cercetătorii postdoctorat ai Universității din Oradea pentru creșterea relevanței cercetării și inovării în contextul economiei regionale”, ID 123008–POCU/380/6/13.

** Liceul Vocațional Pedagogic „Nicolae Bolcaș” Beiuș; e-mail: lucianropa@yahoo.com.

¹ Academia Română, *Istoria Românilor. România întregită (1918-1940)*, vol. VIII, coord. Ioan Scurtu, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 31.

administrarea noilor provincii recent unite. Basarabia, Bucovina și Transilvania aveau niveluri diferite de dezvoltare economică (cea mai avansată era Transilvania, iar cea mai slab dezvoltată era Basarabia) și dețineau minorități etnice importante (maghiari și germani în Transilvania, ucraineni în Bucovina, ruși și ucraineni în Basarabia), care, în majoritatea cazurilor, manifestau împotrivire față de politica de integrare a statului român. Pe deasupra, membrii etniilor conlocuitoare s-au trezit, după 1918, într-o postură deloc convenabilă: din stăpâni au devenit supuși, și chiar dacă li s-au atribuit drepturi egale cu românii, au acceptat cu greu ideea de a fi conduși de cei pe care-i oprimaseră de sute de ani. Avantajul pe care-l avea statul român era dat de procentajul majoritar al etnicilor români în oricare din cele trei mari provincii istorice care se uniseră cu România. De altfel, la nivel național românii dețineau, conform recensământului populației din 1930, 71,9%², țara noastră fiind, în acest fel, unul dintre statele din regiune cu cel mai ridicat procent al etniei majoritare.

De asemenea, integrarea noilor teritorii în corpul statului s-a realizat etapizat și fără perturbări majore. S-a pornit de la unificarea legislativă, o nouă constituție în 1923 consfințind caracterul național unitar și indivizibil al statului român, precum și drepturi și libertăți cetățenești specifice unui stat democratic, toți românii, indiferent de originea etnică, limbă sau religie, beneficiind de acestea.³ S-a continuat cu unificarea administrativă, fără a fi uitat sistemul de educație, sistemul electoral ori problema agrară, soluționată prin legile agrare din martie și iulie 1921.⁴ Totodată, instituțiile pe care românii ardeleni, bucovineni și basarabeni le înființaseră (Consiliul Dirigent în Transilvania, Consiliul Secretarilor de Stat în Bucovina și Consiliul Directorilor în Basarabia), în 1918, pentru a-și administra provinciile, au funcționat până în 1920.

Din punctul de vedere al organizării administrativ-teritoriale, imediat după Marea Unire, pe teritoriul României funcționau patru sisteme administrative: cel din Vechiul Regat, cel al Basarabiei, cel din Bucovina și cel din Transilvania. România Mică era împărțită în 34 de județe, divizate în plase. Basarabia avea opt ținuturi sau județe (Hotin, Soroca, Orhei, Chișinău, Bender, Cahul, Akkerman sau Cetatea Albă și Bălți) și un ținut urban (Ismail).⁵ Transilvania era împărțită în 22 de comitate⁶, iar

² Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a IV-a revăzută și adăugită, București, Univers Enciclopedic Gold, 2010, p. 512.

³ *Monitorul Oficial*, nr. 282 din 29 martie 1923.

⁴ Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, (coord.), *Istoria României. Compendiu*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2004, p. 592-593.

⁵ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Humanitas, 1991, p. 191; Sergiu Cornea, *Organizarea administrativă a Basarabiei (1812-1917)*, Cahul, Universitatea de Stat din Cahul, 2013, p. 116.

⁶ Cele 22 de comitate erau următoarele: Bistrița-Năsăud (centrul de reședință la Bistrița), Solnoc-Dăbâca (Dej), Sălaj (Zalău), Cluj (Cluj), Turda-Arieș (Turda), Mureș-Turda (Târgu-Mureș), Ciuc (Miercurea-Ciuc), Odorhei (Odorhei), Târnava Mică (Dumbrăveni), Alba de Jos (Aiud), Hunedoara (Deva), Târnava Mare (Sighișoara), Făgăraș (Făgăraș), Sibiu (Sibiu), Trei Scaune (Sfântu Gheorghe), Brașov (Brașov), Caraș-Severin (Lugoj), Timiș (Timișoara), Arad (Arad), Bihor (Oradea), Satu Mare (Satu Mare), Maramureș (Sighet). Comitatele au ființat până la unirea acestor teritorii cu România, în

Bucovina era divizată în 11 districte, numite căpităanii (Cernăuți, Câmpulung, Coțmani, Gura Humorului, Rădăuți, Siret, Storojineț, Suceava, Vășcăuți, Vijnîța și Zastavna).⁷ Aceste patru regimuri administrative au existat până în anul 1925, atât doar că unitatea administrativă de bază – județul –, specifică Regatului României, a fost impusă în tot cuprinsul țării, înlocuind comitatul, ținutul sau căpităania. Până în anul 1925, teritoriul național a fost divizat în 76 de județe (vezi figura 1).

Figura 1. Harta administrativă a României între anii 1919 și 1925

(Sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Județele_interbelice_ale_Regatului_României.media/File:Judete_1919-25.png.)

În anul 1920 a fost înființată Comisiunea pentru Studiul unei Noi Arondări a Județelor României, pe lângă Ministerul de Interne. Era alcătuită din șapte membri, fiind condusă de geograful Simion Mehedinți, în calitate de președinte. Includea specialiști în domeniul geografiei: Vintilă Mihăilescu și Vasile Meruțiu, dar și ofițeri superiori: Alexandru Vasilescu și Ion Linteș⁸.

1918, când au fost înlocuite cu județe, ca formă de organizare administrativă specifică Regatului României. Vezi Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei*, ediție revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2016, p. 229-230; Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1920)*, Cluj-Napoca, Dacia, 1985, p. 90.

⁷ Andrei Nacu, *Atlas istoric al Bucovinei*, București, Editura Academiei Române, 2018, p. 13.

⁸ Vasile Meruțiu, *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat. Evoluția teritorială*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1929, p. 194.

Comisia avea obiectivul de a realiza o împărțire administrativă cât mai eficientă a teritoriului național. Până la urmă, nimeni nu putea contesta necesitatea unei noi împărțiri administrative a teritoriului național, în condițiile în care existau multe județe de dimensiuni foarte reduse, fiind total neviabile economic (vezi figura 1). Comisia a constatat existența a cinci categorii de disfuncționalități. Prima: suprafața unor județe (Hotin, Ialomița, Hunedoara, Bihor etc.) era de patru până la opt ori mai mare decât a altor județe (Zastavna, Cozmeni, Vășcăuți, Suceava, Târnava Mică etc.). A doua: anomalii în ceea ce privește numărul de locuitori. Unele județe aveau o populație de peste 400.000 de locuitori (Bihor, Caraș-Severin), pe când județele din Bucovina de Nord aveau de zece ori mai puține persoane. A treia privea disfuncționalitățile legate de căile de comunicație. În județele Basarabiei (printre cele mai întinse ca suprafață din România), căile de comunicații erau foarte deficitare, pe când în Bucovina, care avea județe reduse teritorial, transportul rutier și feroviar se făcea în condiții bune. Forma unor județe era anacronică, ridicând o serie de piedici în privința transportului și a funcționării normale a administrației, precum și a desfășurării activităților economice. Unele județe aveau o formă alungită pe direcția N-S (Tecuci, Fălciu), altele pe direcția V-E (Turda-Arieș, Fălțiceni), astfel încât locuitorii dintr-o extremitate a județului trebuiau să străbată toată lungimea acestuia pentru a ajunge în orașul-reședință, care era poziționat în celălalt capăt de județ. A cincea categorie de probleme privea poziția geografică periferică a unor reședințe județene. Așa erau Huși, Bârlad, Miercurea-Ciuc, Turnu-Măgurele, Lugoj, Pitești, Râmnicu-Vâlcea etc. Apăreau unele situații, de pildă, în care locuitorii de pe valea Oltului, din cuprinsul județului Argeș, decât să meargă până în capitala județului lor, Pitești, preferau să treacă Oltul pentru a ajunge în Râmnicu-Vâlcea, spre care gravitau economic. Pentru a ajunge cu trenul în Pitești, trebuiau să străbată și județele vecine Vâlcea și Olt.⁹ Pe lângă disfuncționalitățile identificate de membrii comisiei, existau și altele. Județe ca Prahova sau Constanța aveau în componență câte cinci-șapte orașe, pe când în aproximativ 20 de alte județe nu exista niciun oraș în afară de reședința de județ.¹⁰

Ținând cont de toate aceste situații, dar și de altele, comisia condusă de Simion Mehedinți a propus două variante de împărțire administrativă a teritoriului României Mari. În ianuarie 1921 a fost publicat în *Monitorul Oficial* „Proiectul pentru o nouă împărțire a României în județe”, care prevedea divizarea teritoriului național în 48 de județe, ceea ce însemna desființarea a 28 de asemenea unități administrative. Județele urmau să fie grupate în nouă regiuni. Acestea erau următoarele: Regiunea I includea județele Hunedoara (capitala Deva), Sibiu (Sibiu), Bârsa (Brașov), Oltul de Sus (Sereda Ciucului), Târnavale (Blaj), Alba (Alba Iulia), Mureș (Târgu-Mureș); Regiunea II: județele Maramureș-Năsăud (Năsăud sau Bistrița), Dobâca (Dej), Cojocna (Cluj), Sătmar (Sătmar), Sălaju (Zalău sau Șimleu), Bihor (Oradea Mare); Regiunea III: județele Arad (Arad), Timiș-Torontal (Timișoara), Caraș-Severin (Lugoj), Mehedinți (Turnu-Severin); Regiunea IV: județele Gorj (Târgu-Jiu), Dolj

⁹ *Ibidem*, p. 192-193.

¹⁰ Dănuț-Radu Săgeată, *Modele de regionare politico-administrativă*, București, Top Form, 2004, p. 62-63.

(Craiova), Oltul de Jos (Slatina), Vâlcea (Râmnicu-Vâlcea), Argeș (Pitești), Teleorman (Roșiori sau Turnu Măgurele); Regiunea V: județele Vlașca (Giurgiu sau Vida), Dâmbovița (Târgoviște), Prahova (Ploiești), Ilfov (București); Regiunea VI: județele Ialomița (Călărași), Constanța (Constanța), Gurile Dunării (Tulcea sau Ismail), Brăila (Brăila), Buzău (Buzău), Putna (Focșani), Covurlui (Galați); Regiunea VII: județele Cetatea Albă (Cetatea Albă), Tighina (Tighina sau Taraclia), Bârlad (Vaslui), Lăpușna (Chișinău); Regiunea VIII: județele Orhei (Orhei), Iași (Iași), Soroca (Bălți), Botoșani (Botoșani), Hotin (Lipcani sau Hotin); Regiunea IX: județele Cernăuți (Cernăuți), Rădăuți (Rădăuți), Suceava (Suceava), Bistrița (Piatra), Bacău (Bacău).¹¹

Comisia pentru Studiul unei Noi Arondări a Județelor României a mai propus o variantă de împărțire administrativ-teritorială a teritoriului național (numită Proiectul II), tot în nouă regiuni, dar cu 61 de județe. Acestea din urmă erau preconizate a avea dimensiuni mai reduse decât județele din Proiectul I, care erau în număr de doar 48. Existau deosebiri față de Proiectul I și în ceea ce privește arondarea județelor pe regiuni, fără a fi însă majore. Potrivit celor două proiecte, teritoriul Transilvaniei urma să fie împărțit în trei regiuni, iar Banatul includea și județul Mehedinți, cu toate că făcea parte din Oltenia istorică.¹²

Ideea regiunilor se putea dovedi periculoasă în contextul acțiunilor revizioniste ale țărilor vecine României, tocmai de aceea Vasile Meruțiu afirma că „nu putea să-i treacă cuiva prin minte să contribuie la reînvierea vechilor hotare, la ridicarea din nou a zidurilor, care ne-au despărțit, ci, dimpotrivă, atât în limitarea județelor, cât și a regiunilor, unde am crezut că e cu putință, am trecut peste vechile hotare, le-am încălecat de o parte și de alta, am unit”.¹³

În realizarea reformei administrative din 1925 nu s-a mai ținut cont de toate aceste observații și recomandări ale specialiștilor din comisia amintită, dar o parte din anomalii constatate au fost totuși soluționate. Așa a fost desființarea mai multor județe mici și comasarea lor sub forma unor județe mai întinse și mai populate.

În 29 martie 1923 a fost adoptată Constituția României Întregite, care stabilește, în cuprinsul articolului 4, împărțirea administrativă în județe și comune, făcându-se mențiunea că „numărul, întinderea și subdiviziunile lor teritoriale se vor stabili după formele prevăzute în legile de organizare administrativă”.¹⁴ În cuprinsul acestei constituții nu au mai fost menționate plasele ca unități intermediare între județe și comune, ele fiind stipulate în viitoarea lege administrativă.¹⁵

Era de o mare necesitate elaborarea unei legi care să desăvârșească unificarea administrativă a României Mari. Guvernul liberal, condus de Ion I. C. Brătianu, a adoptat în 14 iunie 1925 Legea pentru unificarea administrativă, care a intrat în

¹¹ Vasile Meruțiu, *op. cit.*, p. 195.

¹² *Ibidem*, p. 195-196.

¹³ *Ibidem*, p. 194.

¹⁴ *Monitorul Oficial*, nr. 282 din 29 martie 1923.

¹⁵ Eleodor Foșșeneanu, *Istoria constituțională a României (1859-1991)*, ediția a II-a revăzută, București, Humanitas, 1998, p. 76.

vigoare la 1 ianuarie 1926. Potrivit acestui act legislativ, România a fost împărțită în 71 de județe (vezi figura 2), cu 498 de plase, 175 de orașe și municipii și 8.704 de comune rurale, cu 15.981 de sate.¹⁶

Legea pentru unificarea administrativă din 1925 a fost indispensabilă, deoarece provinciile istorice unite cu țara proveneau din state cu grade variate de dezvoltare, cu sisteme legislative și cu unități administrativ-teritoriale diverse. Prin această lege au fost eliminate vechile structuri administrative rusești, austriece și ungare în favoarea formelor românești de organizare administrativ-teritorială.¹⁷

Figura 2. Harta administrativă a României în anul 1926

(Sursa: https://ro.wikipedia.org/wiki/Județele_interbelice_ale_Regatului_României/media/File:Romania_1930.png)

Județul era unitatea administrativă de bază, care coordona activitatea din teritoriu. Articolul 13 al legii stipula că ministrul de interne „îndrumă, coordonează și controlează activitatea comunelor și județelor, punând-o în armonie cu interesele generale ale Statului”. Având în vedere că prefectul era „reprezentantul puterii centrale în întreg județul”, care „și exercită atribuțiunile sale fie direct, fie

¹⁶ *Împărțirea administrativă a României însoțită de Legea pentru unificarea administrativă și de Legea pentru organizarea administrațiunii comunale a orașului București. Ediție oficială*, București, Imprimeria Statului, 1926, p. 3.

¹⁷ Ioan-Aurel Pop, *Scurtă istorie a românilor*, București, Litera, 2019, p. 423-424.

prin subprefect, pretori, polițai și notari” (articolul 14), observăm că a fost construit un sistem administrativ centralizat. Prin intermediul său, activitatea din județ și din comune se afla sub supravegherea Consiliului Administrativ Superior al Ministerului de Interne și, prin acesta, a guvernului. Dacă primarul sau unul dintre membrii Delegației permanente nu executa măsurile de interes general, ordonate de centru, putea fi înlocuit.¹⁸

Administrația județeană era constituită din consilieri aleși și consilieri de drept. Articolul 20 introducea obligativitatea pentru consilieri de a locui în comuna unde fuseseră aleși, exceptându-i pe cei desemnați din consiliul județean.¹⁹

Așezările erau împărțite în trei categorii: comune rurale (formate din unul sau mai multe sate), comune urbane (definite ca fiind „centre de populație”) și orașe, care erau reședințe de județ (în care se afla prefectura județului) și nereședințe de județ. Comunele urbane reședințe de județ „cari prin numărul locuitorilor și prin importanța lor economică sau culturală au mai mare înrâurire asupra dezvoltării generale a Statului” erau declarate municipii.²⁰

Județele erau împărțite în plase, conduse de pretori, numiți prin decizie ministerială, dar repartizați în cadrul județului de către prefect. Plasele nu aveau personalitate juridică, ele fiind doar circumscripții care serveau efectuării controlului și supravegherii aplicării legilor.²¹

Conducerea comunelor era asigurată de consilii alese prin vot de locuitorii acestora. În cadrul județelor, consilierilor aleși li se alăturau consilierii de drept (reprezentanți ai învățământului, cultelor, ministerelor sănătății, agriculturii și domeniilor, camerelor de agricultură, de industrie și comerț), iar comunele erau administrate prin consilii formate din consilieri aleși, de drept și consilieri femei.²² Consiliile comunale aveau inițiative și puteau formula decizii în probleme de interes local: învățământul, întreținerea drumurilor, probleme edilitare sau culturale. Puteau să aleagă primarul, candidații de primar pentru municipii și Delegația permanentă, care funcționa ca organ consultativ pe lângă primar între sesiunile Consiliului comunal. În funcție de necesități, comunele aveau libertatea de a-și înființa servicii sanitare, financiare, tehnice, administrative etc.²³

Primarul conducea administrația locală, având rolul de a executa „toate hotărârile Consiliului și ale Delegației permanente comunale” (articolul 11). Era ales de consilii în toate localitățile, în afară de municipii. Alegerea se efectua cu vot secret și cu majoritatea absolută a voturilor exprimate (articolul 31). În municipii, consiliul comunal alegea candidații de primar dintre consilierii aleși și cei de drept. Numele

¹⁸ Legea nr. 95/1925 pentru unificarea administrativă, *Monitorul Oficial*, nr. 128, 14 iunie 1925, p. 6848-6865.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, p. 6863.

²¹ Emil Cernea, Emil Molcuț, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, Casa de Editură și Presă „Șansa”-SRL, 1994, p. 256-257.

²² Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, București, Paideia, 1999, p. 158.

²³ Emil Cernea, Emil Molcuț, *op. cit.*, p. 256.

primilor trei candidați în ordinea numărului de voturi primite erau comunicate ministrului de interne, care lua decizia de a confirma ca primar pe unul dintre cei trei candidați.²⁴

Legea pentru unificarea administrativă a adus o serie de modificări teritoriale. Au fost desființate unele județe, ca Zastavna, Sadagura, Vășcăuți, Vijnița, Siret etc. Județul Caraș-Severin a fost împărțit în județul Caraș (cu reședința la Oravița) și județul Severin (cu reședința la Lugoj). Totodată, a fost schimbată denumirea mai multor județe: Alba de Jos (în Alba), Turda-Arieș (în Turda), Mureș-Turda (în Mureș), Bistrița-Năsăud (în Năsăud), Someș-Dăbâca (în Someș), Chișinău (în Lăpușna).²⁵

Diferențele de suprafață, populație și dezvoltare economică între județe s-au păstrat și după aplicarea acestei legi de împărțire administrativă. Județe ca Roman, Cernăuți sau Suceava aveau o suprafață mai mică de 2.000 km², în timp ce județele Bihor, Timiș-Torontal sau Hunedoara aveau peste 7.000 km². Dacă populația unor județe ca Făgăraș sau Câmpulung nu ajungea nici măcar la 100.000 de locuitori, cea a județelor care aveau și cea mai mare suprafață era în jur de o jumătate de milion de locuitori.²⁶

În 25 septembrie 1925, prin Decretul Regal nr. 2465 au fost declarate municipii 17 orașe (Arad, Brașov, Brăila, București, Cernăuți, Cetatea Albă, Chișinău, Cluj, Constanța, Craiova, Galați, Iași, Oradea, Ploiești, Sibiu, Târgu-Mureș, Timișoara), iar 19 orașe au devenit comune urbane nereședințe (Diciosânmartin²⁷, Aiud, Gura Humorului, Zastavna, Siret, Vășcăuți, Coțmani, Carei, Bazargic, Comrat, Brad, Cojocna, Năsăud, Dărăbani, Nădlac, Săveni, Beclean și Salonta). O parte a acestora fuseseră înainte reședințe de județ.²⁸

Legea unificării teritoriului din 1925 nu doar că a uniformizat organizarea administrativ-teritorială a României, impunând modelul administrativ tradițional românesc, ci a și consolidat statul național unitar, fiind în deplină concordanță cu Constituția din 1923. Prin acest act legislativ, administrația centrală a statului deținea controlul în teritoriu, având atribuții largi în coordonarea activității organelor locale, putând inclusiv să dizolve consiliile comunale și județene și să suspende sau chiar să demită primarii localităților. Prefectul, ca reprezentant al guvernului, era numit de ministrul de interne și răspundea în fața autorităților centrale, și nu față de cetățenii din județul pe care-l conducea.²⁹

Unificarea administrativă a României Mari a reprezentat etapa finală a organizării statului după Marea Unire. A fost un proces de durată, desfășurat între 1918 și 1925, dar și esențial pentru constituirea statului național unitar, care a fost

²⁴ Legea nr. 95/1925 pentru unificarea administrativă, p. 6851.

²⁵ Viorel Stănică, *Politici administrativ-teritoriale în România modernă și contemporană*, Cluj-Napoca, Accent, 2010, p. 71.

²⁶ Dănuț-Radu Săgeată, *op. cit.*, p. 62-63.

²⁷ Localitatea Târnaveni a purtat numele Diciosânmartin până în 1941.

²⁸ Ioan Scurtu, Ion Alexandrescu, Ion Bulei, Ion Mamina, *Enciclopedia de istorie a României*, București, Meronia, 2001, p. 497.

²⁹ Keith Hitchins, *România. 1866-1947*, ediția a V-a, traducere de George Potra și Delia Răzdolescu, București, Humanitas, 2017, p. 418.

consacrat prin Legea pentru unificarea administrativă din iunie 1925. Cele trei mari provincii istorice românești (Basarabia, Bucovina și Transilvania), care se uniseră cu Regatul României, au fost pe deplin integrate în corpul național prin preluarea organizării administrative în județe, plase, orașe și comune, precum și prin introducerea instituțiilor administrative românești, care au adus și sistemul de guvernare centralizat, văzut ca o garanție a unității naționale.

LA CAMORRA NAPOLETANA: DALLE ORIGINI AL “VENTENNIO”*

Michele LANNA*
Giovanna PALERMO**

The Neapolitan Camorra from the Origins to the Twenties

Abstract: In the collective imaginary the Mafia and the Camorra refer to a substantially unitary and superimposable criminal reality and, moreover, the two phenomena have numerous similarities: a certain sub-cultural heritage, the sharing of similar (non)-values, the common goal of social, economic and political conquest of the territory on which they operate. The study emphasizes by following the historical realities the very different relationship that the Mafia and the Camorra have had with the state.

The Camorra's origins dates back to the sixteenth century, in the territory of Naples, and it is characterized as a purely urban and plebeian phenomenon. From its origins to the twenties, Camorra suffered transformations due to the social, economic changes of the society over the time.

Keywords: Camorra, Naples, origins, urban transformation, twenties, relationship with fascism

Premessa storico-metodologica

Nell'immaginario collettivo mafia e camorra rimandano ad una realtà criminale sostanzialmente unitaria e sovrapponibile e, del resto, i due fenomeni presentano numerose affinità: un certo retaggio sub-culturale, la condivisione di simili (dis)valori, il comune obiettivo di conquista sociale, economica e politica del territorio su cui insistono. Ciò che, però, ci preme sottolineare come premessa di questo breve scritto, è il rapporto, assai diverso, che mafia e camorra, hanno storicamente strutturato con lo stato. Mentre la Sicilia, infatti, ha conosciuto una nazione, intesa come vera e propria comunità sociale e culturale, accompagnata da

* Il presente contributo va attribuito a Michele Lanna per l'intera prima parte ed a Giovanna Palermo per l'intera seconda parte

* Ricercatore di Sociologia giuridica della devianza e mutamento sociale, Dipartimento di Scienze politiche “Jean Monnet”, Università degli Studi della Campania *Luigi Vanvitelli*; Napoli; email: michele.lanna@unicampania.it

** Professore associato di Sociologia giuridica della devianza e mutamento sociale, Dipartimento di Psicologia, Università degli Studi della Campania *Luigi Vanvitelli*; Napoli; email: giovanna.palermo@unicampania.it

una struttura statale latitante, quando non assente; Napoli, di contro, ha conosciuto lo stato, come entità giuridica e istituzionale, seppur nella sua versione sopraffattiva e prevaricatrice nei confronti della Nazione: uno Stato conquistatore, nemico, ostile.³⁰

E, così, negli ultimi secoli, Napoli ha subito la presenza ossessiva di uno Stato che, prima con gli spagnoli, poi con i francesi e con i Borboni ed infine con i piemontesi, ha governato, cercando di “amministrare” anche le abitudini, i modi di essere, l'anima della popolazione. E, così, in Sicilia la mafia, allorquando lo Stato, improvvisamente, si appalesa, lo abbatte; e se qualcuno cerca, legittimamente, di rappresentarne leggi e giustizia, lo corrompe e lo fa suo, altrimenti lo uccide. A Napoli, invece, la forza criminale, che non è una determinazione infame della storia e non ne ha quindi la tragica esperienza, grandezza e crudeltà, ma è soprattutto un prodotto umano della miseria, una necessità drammatica di sopravvivere, cerca disperatamente di ribellarsi allo Stato, sempre presente e prevaricatore, e non potendo scegliere la rivolta armata, cerca di insinuarsi dentro lo Stato che già esiste, di conquistarlo dall'interno con un'opera di erosione pressoché invisibile che comincia necessariamente dal basso e coinvolge quasi tutta la collettività.³¹

Orbene la camorra, le cui origini come vedremo sono assai risalenti, forse riconducibili già al Cinquecento, si connota come un fenomeno prettamente urbano e plebeo.

Nel XVIII secolo il Regno di Napoli attraversava una crisi profonda, che nasceva da decenni di *mala gestio* del territorio e dalle conseguenti devastanti condizioni di arretratezza, con una sproporzione enorme fra le grandi proprietà ed i poveri affittuari senza terra, con vastissimi latifondi in mano a baroni e miserabili contadini, falcidiati dalla malaria e vessati dal brigantaggio. Ciò fece sì che una moltitudine di disperati abbandonasse le campagne alla volta della città di Napoli, nella speranza di trovare un futuro migliore.

Qui, ebbe inizio una urbanizzazione selvaggia, accompagnata da povertà, disagio e disoccupazione ed aumentò a dismisura il numero delle persone che vivevano illegalmente. Pertanto, i Borboni, incapaci di soddisfare i bisogni dei loro sudditi e, allo stesso tempo di contenerne la rabbia e la frustrazione, cercarono di tenerli a bada servendosi della camorra. E, ancora, all'indomani dell'unità d'Italia, come vedremo in seguito, in tutto il sud della penisola, la camorra divenne talora gruppo di riferimento per il nuovo Stato che non seppe mostrarsi autorevole e garante della giustizia.

³⁰ Cfr. G. Di Fiore, *La camorra e le sue storie. La criminalità organizzata a Napoli dalle origini alle ultime guerre*, Utet, Milano, 2006; F. Barbagallo, M. Marmo, M. Calise, *Camorra e criminalità organizzata in Campania*, Liguori, Napoli, 1988; F. Barbagallo, *Storia della camorra*, Laterza, Bari, 2010.

³¹ G. Fava, *I Siciliani*, Cappelli editore, Bologna, Marzo 1983, p. 37.

Pertanto, la camorra è sempre stata dentro lo Stato di Napoli, mentre in Sicilia la mafia si presentava come un qualcosa di altro, rispetto allo Stato³²: la mafia è stato parallelo, la camorra, società civile parallela.

In questo breve saggio, pertanto, opereremo una ricostruzione del fenomeno camorra, dalle origini al Ventennio, per analizzare il percorso che dalla sua genesi porterà alla progressiva istituzionalizzazione della *Società riformata*, per giungere, poi, al suo definitivo snaturamento e declino.

E' solo il caso di evidenziare come la riflessione storiografica, a cui il fenomeno camorra evidentemente non si sottrae, è maturata attraverso il dialogo con le altre scienze, come la filologia, la filosofia e la linguistica, con il compito d'interrogarsi sul valore epistemologico dei risultati prodotti dalla ricerca storica, ovvero di analizzarne, correggerne e migliorarne il metodo: un processo di reperimento, analisi e sintesi delle fonti, necessario a conferire attendibilità scientifica al lavoro dello storico e a permettergli di distinguere il *vero*, da cui scaturiscono conoscenze effettive, dal *falso*.³³

La ricerca storica, pertanto, deve possedere la capacità di reperire e interrogare anche altre tracce del passato, per studiare non solo i fatti e gli uomini che li hanno incarnati, ma anche i quadri epistemologici collettivi delle diverse epoche, così come i fattori naturali e ambientali, con la consapevolezza che periodizzare significa interpretare e che lo studio dei momenti di cesura, tra una fase storica ed un'altra, non deve oscurare gli elementi di continuità tra passato e presente.³⁴ L'insegnamento della scuola storiografica del Novecento, del resto, è stato quello di saper accogliere gli stimoli provenienti da numerose altre discipline (geografia, linguistica, antropologia, sociologia, psicologia, economia, statistica, ecc.) ponendo le premesse per la maturazione di ulteriori indirizzi di studio. Ogni *storia* è letteralmente un'indagine, una ricerca di elementi, fonti e documenti, che altro non sono che prove dell'esistenza di qualcosa, nel presente o nel passato, ed in questo paradigma, la metodologia della ricerca storica consiste nell'insieme di regole atte a individuare il valore probatorio di quelle prove, per stabilirne la veridicità.³⁵

Nella ricerca storica l'oggetto, però, a differenza che nell'inchiesta giudiziaria o nel lavoro dell'erudito o dell'archeologo, non è mai un dato a priori: «Il lavoro dello storico, come ogni lavoro sul passato, non consiste mai solo nello stabilire dei fatti, ma anche nello scegliere alcuni tra essi come i più significativi e pregnanti di altri; ora, questo lavoro di selezione e combinazione è necessariamente orientato dalla ricerca, non della verità, ma del bene».³⁶

³² Sul versante socio-economico, invece, si consideri come la mafia nasce come difesa della rendita fondiaria di fronte alla modernità, mentre la camorra, come vedremo nel dettaglio, si afferma agli albori dell'industrializzazione nel Regno di Napoli, come reazione dei ceti popolari alla razionalità mercantile.

³³ J.G. Droysen, *Sommario di istorica*, Scuola Normale Superiore, Pisa, 2014.

³⁴ F. Braudel, *Scritti sulla Storia*, Bompiani, Milano, 1969.

³⁵ Cfr. A. Musi, *La storicità del vivente Lineamenti di storia e metodologia della ricerca storica*, «Mediterranea ricerche storiche», n. 2, 2012.

³⁶ G. Todorov, *Gli abusi della memoria*, Meltemi, Milano, 2018, p.47.

PARTE PRIMA DALLA *BELLA SOCIETÀ RIFORMATA* ALLA CAMORRA DEL XX SECOLO

*Nui non simmo cravunare,
nui non simmo realiste,
nui facimmo 'e cammurriste
iammo 'nculo a chlilo e a chisto.*

1. La genesi della Camorra napoletana

Con il termine camorra s'intende, storicamente, un insieme di attività criminali organizzate, di stampo *mafioso*, pur con le distinzioni operate in premessa, diffuse in particolar modo sul territorio campano.

La storiografia ha sempre avuto difficoltà nel ricostruire le caratteristiche del fenomeno camorristico perché estremamente variegato e complesso e, pertanto, molteplici sono le tesi che sono state prospettate sulle sue origini.

Secondo alcune ipotesi storiche, condivise da Marc Monnier³⁷, tra i primi ad aver dedicato un testo alla camorra, questa si sarebbe formata a Cagliari nel XIII secolo sotto il nome di *Gamurra*³⁸ e, successivamente, intorno al XIV secolo, si sarebbe poi diffusa a Napoli.³⁹

Successivamente, nel XVI secolo, gruppi di mercenari lasciarono Cagliari per raggiungere la Campania dove si stabilirono, sotto il dominio spagnolo.⁴⁰

A differenza degli altri gruppi criminali, presenti soprattutto nelle campagne, la camorra s'inserisce rapidamente in città, nei quartieri più popolari, organizzandosi in *famiglie*.

Secondo altre fonti, il termine nascerebbe invece proprio a Napoli, intorno al XVI secolo, originando la sua radice etimologica nella locuzione *ca' morra*, che stava ad indicare un gioco di strada molto diffuso nei quartieri napoletani, che prevedeva scommesse e dava, spesso, luogo a litigi e violenze, per evitare i quali un soggetto⁴¹, chiamato capo di morra (da cui *ca' morra*), faceva da arbitro.

Versioni più romantiche ne attribuiscono, invece, la fondazione all'avventuriero spagnolo Raimondo Gamur⁴² che, rinchiuso nella metà del 600 nel

³⁷ M. Monnier, *La camorra: notizie storiche raccolte e documentate per cura di Marco Monnier*, G. Barbera Editore, Firenze, 1862.

³⁸ Dal nome di una giacchetta marinara tipica dell'Italia tardo- rinascimentale, usata dai lazzaroni e simile alla *chamarra* spagnola.

³⁹ Durante il Medioevo, la repubblica pisana, che controllava la politica sarda, per evitare tumulti e sommosse popolari, utilizzava bande di mercenari isolani con il compito di pattugliare il territorio e mantenere l'ordine pubblico.

⁴⁰R. Cantone, *Operazione Penelope*, Mondadori, Milano, 2012.

⁴¹ Alcuni ne ricollegano la genesi ai c.d. *compagnoni*, una sorta di guappi *ante litteram* al servizio dei signorotti locali, abituali frequentatori delle malfamate *camorre*.

⁴² Tale teoria è presente negli atti del processo Cuocolo, che, come vedremo in seguito, decreterà la fine della camorra. In A. Grado, *Dal Crimine Organizzato alla Riorganizzazione del crimine*, Edizioni Universitarie Romane, Roma, 2006.

carcere di Castelcapuano, avrebbe dato vita ad un'organizzazione criminale che deriverebbe dal suo nome.⁴³

Altri, ne riconducono l'origine all'identico termine spagnolo *camorra* che indica il diverbio o la rissa, con la variante araba *kumur* riferita, però, al gioco dei dadi.⁴⁴

Altri ancora, infine, fanno risalire l'origine della camorra alla società segreta spagnola della *Confraternita della Guarduna*, fondata a Siviglia nel 1417, che ha imperversato in Spagna fino al 1822 ed era specializzata nell'organizzare delitti ed estorsioni su diversi tipi di attività⁴⁵, il cui capo denominato *hermano mayor*, godeva di profondi legami con le istituzioni e *governava* le diverse province attraverso i *capatazes*.⁴⁶

2. La *Bella società riformata*: articolazione interna ed evoluzione storica

L'aspetto più pernicioso e subdolo della camorra riguarda il fatto che, come vedremo, non si limitava a vessare il popolo e a perpetrare reati, ma spesso, sostituendosi ad uno stato assente, quando non apertamente criminale, operava in funzione di ordine pubblico e, potremmo dire, di *welfare ante litteram* a favore dei deboli e dei diseredati.

E, così, agli inizi dell'800, sfruttando la debolezza della monarchia borbonica, la camorra si strutturò in maniera organica dando vita alla *Bella Società Riformata*, un vero e proprio apparato parastatale che, unitamente alle attività criminali, svolgerà veri e propri compiti di polizia e di amministrazione, anche della giustizia.⁴⁷

Come vedremo, l'organizzazione era retta da un sistema di regole ben precise, contenute in uno statuto il *Frieno*, che costituiva un vero e proprio codice di autoregolamentazione, una sorta di Costituzione.⁴⁸

⁴³ Del resto, che nelle carceri operasse una organizzazione criminale, contraddistinta da codici e riti d'iniziazione è confermato anche da una ordinanza, emanata nel 1573 dal vicerè card. Antoine Perrenot de Granvelle, la quale riportava che “*a nostra notizia è pervenuto che dentro le carceri della gran corte della Vicaria si fanno molte estorsioni dai carcerati, creandosi l'un l'altro priori, facendosi pagare l'olio per le lampade e facendosi dare altri illeciti pagamenti*”, in P. Peluso, *Il fiume carsico della camorra nella società campana dagli spagnoli all'età della globalizzazione*, «Rivista Italiana di Conflittologia», N. 4, Aprile 2008.

⁴⁴ Tale significato appare per la prima volta, nel 1735, in un documento ufficiale del regno, che con ordinanza del sovrano autorizzava le case da gioco. In quell'anno furono aperte ben 8 case da gioco una delle quali si chiamava – *camorra avanti palazzo* - per la sua collocazione vicino al Palazzo Reale, in A. Grado, *Camorra. Dal crimine organizzato alla riorganizzazione del crimine*, Edizioni Universitarie Romane, Roma, 2006.

⁴⁵ V. Paliotti, *Storia della camorra. Dal Cinquecento ai giorni nostri*, Newton Compton, Roma, 2006.

⁴⁶ La Confraternita della Guarduna mise nero su bianco le proprie regole a soli tre anni dalla propria fondazione e, così, nel 1420 *El Camilludo* firmava a Toledo la prima copia dello statuto.

⁴⁷ Il processo di progressiva strutturazione dell'organizzazione criminale porterà, come vedremo nei paragrafi seguenti, nel 1820, gli esponenti della camorra dei dodici quartieri di Napoli a riunirsi nella chiesa di Santa Caterina a Formiello, laddove sarà approvato un nuovo ed articolato statuto, il *Frieno*.

⁴⁸ L'organizzazione si era dotata anche di una sorta di inno che recitava: “*Nui non simmo cravunare, nui non simmo realiste, nui facimmo 'e cammurriste iammo 'nculo a chילו e a chisto*”.

La Camorra ottocentesca era dotata di una struttura ed organizzazione interna assai complessa e articolata che ricalcava la suddivisione amministrativa della città di Napoli in 12 quartieri, voluta da Gioacchino Murat. Tutti i quartieri, poi, erano suddivisi a loro volta in *paranze*, rette da un *caposocietà*, che eleggevano un *capintesta generale*.

In epoca borbonica, la camorra si affermerà anche nella cosiddetta *Terra di Lavoro*, tra Caserta e Santa Maria Capua Vetere, dove arriverà a contare circa 2000 affiliati.⁴⁹

Qui i vari comuni, equiparati ai quartieri di Napoli, erano però retti solo da *caposocietà*, in quanto la struttura dell'organizzazione prevedeva che prevedeva il *capintesta* potesse essere uno soltanto e, sempre, di Napoli.

Attraverso i *capintriti* e le *paranze*, la camorra riusciva così a gestire tutte le attività illecite, che acquisivano quasi una connotazione di legalità, intervenendo per dirimere controversie commerciali, questioni relative alle locazioni e, soprattutto, questioni d'onore.⁵⁰

La struttura dell'organizzazione era di tipo gerarchico e vedeva in posizione apicale un *capintesta* che, ai sensi dell'art. 21 del *Frieno*, doveva sempre essere nativo di Castelcapuano e che rappresentava una sorta di comandante in capo.

Il *capintesta*, che era eletto democraticamente, si relazionava periodicamente con i 12 *capintriti*, una sorta di capibastone, gerarchicamente sottopostigli, che rappresentavano i 12 quartieri di Napoli, che assicuravano il controllo del territorio, informandolo su quanto accadeva in città, e gli consegnavano parte delle estorsioni.

Nella struttura organizzativa c'era poi il *camorrista di giornata*, una sorta di ufficiale di giornata ed i *contaiuoli*, paragonabili ad una sorta di tesorieri, che ricevevano dai camorristi le somme estorte, per poi girarle pro quota ai *capintriti* e, quindi, al "capintesta".⁵¹

Il corretto funzionamento delle *Bella Società Riformata* era assicurato da un articolato ordinamento *giuridico* e da veri e propri tribunali.⁵²

⁴⁹ Nel periodo unitario capintesta della camorra era Salvatore De Crescenzo, detto Tore 'e Criscienzo, mentre l'organizzazione in *Terra di Lavoro* era retta da Francesco Zampella. Successivamente, il comando nei paesi della *Terra di lavoro* passerà alle famiglie aversane, ma solo alla fine del XIX secolo tale organizzazione si renderà sostanzialmente autonoma, al punto di eleggere capintesta l'avversano Vincenzo Serra, con il beneplacito della *casa madre* napoletana.

⁵⁰ Le risorse economiche della camorra erano di varia natura: 1) Il *barattolo* che era la percentuale di circa il 20% sugli introiti dei biscazzieri; 2) lo *sbruffo*, ossia, la tangente su tutte le altre attività, dai facchini ai venditori ecc.; 3) il *gioco piccolo*, che può essere paragonato al moderno gioco del lotto; 4) per non parlare delle entrate che provenivano dal fiorente mercato della prostituzione.

⁵¹ Col tempo l'organizzazione divenne sempre più articolata e complessa e, così, per ragioni organizzative si scinderà in due *società*: quella *maggiore*, che ne costituiva la base ed a cui appartenevano i veri e propri camorristi e quella *minore*, che comprendeva *giovannotti onorati*, *picciotti* e *picciotti di sgarro*, che dovevano dimostrare di essere affidabili ed obbedienti, per poter accedere alla società maggiore.

⁵² In una retata della polizia fu trovata all'interno del locale dove era stata riunita una *Mamma* tale scritta: «Sala di Giustizia. La legge è uguale per tutti perché le Mamme giudicano non con la penna, come nei tribunali del Re, ma col cuore e con la mente».

Le regole della camorra, come anticipato, erano raccolte in una sorta di statuto dell'organizzazione, il *Frieno*, del quale comparivano talvolta versioni scritte, sulla cui veridicità e utilità sorgono, però, diversi dubbi, visto il totale analfabetismo dei camorristi. Purtuttavia, nel 1842 il contarulo (o contaiuolo) Francesco Scorticelli, che evidentemente sapeva leggere e scrivere, raccolse queste regole in un *Frieno* composto di ventisei articoli, che così esordiva: «La Società dell'Umiltà o Bella Società Riformata ha lo scopo di riunire tutti quei compagni che hanno cuore, allo scopo di potersi, in circostanze speciali, aiutare sia moralmente che materialmente»⁵³

⁵³ Tale regolamento, s'ispirava alla già citata *Confraternita della Guarduna*, inizialmente tramandato oralmente, nel 1842 fu formalizzato per iscritto, consacrato in 26 articoli e "promulgato" in forma ufficiale, il 12 settembre 1842, nella chiesa di Santa Caterina a Formiello. Questo era il testo del Frieno: «1 - La Società dell'Umiltà o Bella Società Riformata ha per scopo di riunire tutti quei compagni che hanno cuore, allo scopo di potersi, in circostanze speciali, aiutare sia moralmente che materialmente. 2 - La Società si divide in Maggiore e Minore: alla prima appartengono i compagni camorristi ed alla seconda i compagni picciotti e giovanotti onorati. 3 - La Società ha la sua sede principale in Napoli, ma può avere delle categorie anche in altri paesi. 4 - Tanto i compagni di Napoli che di fuori Napoli, tanto quelli che stanno alle isole o sottochiave (in carcere) o all'aria libera, debbono riconoscere un solo capo, che è il superiore di tutti e si chiama capintesta, che sarà scelto fra i camorristi più ardimentosi. 5 - La riunione di più compagno picciotti o di giovanotti onorati si chiama "chiorma" e dipende anche dal capo-società dei compagni camorristi. 6 - La riunione di più compagni camorristi costituisce "la paranza" ed ha per superiore un capintrito o un caposocietà. 7 - Ciascun quartiere deve avere un caposocietà o capintrino, che sarà per votazione scelto fra i camorristi del quartiere e resta in carica un anno. 8 - Se fra le "paranze" vi fosse qualcuno di penna, dietro il parere del capintesta e dopo un sacro giuramento sarà nominato contaiuolo. 9 - Se fra le "chiorme" vi fosse qualcuno di penna, dal picciotto anziano del quartiere sarà presentato al capintrino, dal quale dipende e dietro sacro giuramento, sarà nominato contaiuolo dei compagni picciotti; ma se non si trovasse, il contaiuolo delle paranze farà da segretario anche alle chiorme. 10 - I componenti delle paranze e delle chiorme, oltre Dio, i Santi e i loro capi non riconoscono altre autorità. 11 - Chiunque svela cose della società, sarà severamente punito dalla "Mamme". 12 - Tanto i compagni vecchi che quelli che si trovano nelle isole o sottochiave (in carcere) debbono essere soccorsi. 13 - Le madri, le mogli, le figlie e le innamorate dei camorristi, dei picciotti e dei giovanotti onorati debbono essere rispettate sia dai soci che dagli estranei. 14 - Se, per disgrazia, qualche superiore trovasi alle isole, deve, dagli altri dipendenti, essere servito. 15 - Quattro camorristi sotto chiave possono fra loro scegliersi un capo, che cesserà di essere tale appena toccherà l'aria libera. 16 - Un socio della Società Maggiore, per essere punito, dovrà essere sottoposto al giudizio della Gran Mamma. Un socio della Società Minore sarà condannato dalla Piccola Mamma. Alla Gran Mamma presiede il capintesta e alla Piccola Mamma il capintrito o caposocietà del quartiere di chi deve essere condannato. 17 - Se uno delle chiorme offendesse qualche componente delle paranze, il paranzuolo si potrà togliere la soddisfazione da sé. Avverandosi l'opposto, dovrà essere informato prima il capintesta. 18 - Il dichiarazione si farà sempre dietro parere del capintrito, se trattasi di picciotto o di giovanotto onorato, e dietro il parere del capintesta, se di camorrista. Ai vecchi e agli scornacchiati (i cornuti) sarà vietato di zompare. 19 - Per essere camorrista o ci si arriva per novizio o per colpo. 20 - Chi fu implicato in qualche furto o viene riconosciuto come ricchione (omosessuale passivo) non può essere mai capo. 21 - Il capintesta si dovrà scegliere sempre fra le paranze di Porta Capuana. 22 - Tutte le punizioni delle Mamme si debbono eseguire nel termine che stabilisce il superiore e dietro il tocco (sorteggio). 23 - Tutti i camorristi e i picciotti diventano, a turno, camorristi e picciotti di giornata. 24 - Quelli che sono comandati ad eseguire le tangenti le debbono consegnare per intero ai superiori. Delle tangenti spetta un quarto al capintesta e il resto verrà versato nella cassa sociale a scopo di dividerlo scrupolosamente fra i compagni, fra gli infermi e fra quelli che stanno in punizione per sfizio del governo. 25 - I pali, nella divisione del barattolo, debbono essere trattati ugualmente come gli altri della

L'attività giurisdizionale era, invece, affidata a veri e propri tribunali che, strutturati sulla base delle rispettive competenze *giurisdizionali*, si articolavano in diversi gradi di giudizio: a) La *Mamma* che costituiva il tribunale ordinario, in corrispondenza del rione di appartenenza; b) La *Gran Mamma* che corrispondeva ad una sorta di Corte d'Appello, con giurisdizione sull'intera città ed era presieduta dal *capintesta*, che assumeva in tale veste l'appellativo di *mammasantissima*.⁵⁴

Altri componenti della *Corte suprema* erano, poi, il *contaiuolo*, con compiti di cancelliere e/o pubblico ministero, quattro o cinque camorristi come giudici a latere ed avvocati difensori e, infine, due membri della società minore in qualità di custodi ed uscieri.⁵⁵

Sebbene la Camorra fosse così articolata ed innervata nel tessuto sociale ed economico e molto organizzata nella sua struttura interna, il primo vero legame con il potere politico risale ai tempi borbonici, allorché nel 1860 il prefetto napoletano Liborio Romano⁵⁶, con l'incarico ufficiale di mantenere l'ordine pubblico, affiderà alla camorra il contrasto delle rivolte popolari⁵⁷, legittimando di fatto, la *Bella Società Riformata* come organismo *istituzionale*.⁵⁸

Come ci segnala Marcella Marro, il racconto che lo stesso Liborio Romano fece nelle sue «Memorie politiche»⁵⁹ sulla cooptazione dei camorristi nella guardia cittadina dell'estate del 1860 «è una fonte tuttora preziosa per capire l'episodio, e collocarlo tra le altre informazioni utili alla comprensione del fenomeno camorrista...» in quanto dal racconto di Romano trovano conferma alcuni degli aspetti già messi in evidenza della camorra come «élite organizzata in funzione di una strategia delinquenziale ma non occasionale, decentrata sul territorio dei quartieri e

società. 26 - Al presente frieno, secondo le circostanze, possono essere aggiunti altri capitoli» (V. Paliotti, *Storia della Camorra. Dal Cinquecento ai giorni nostri*, Newton Compton, Roma, 2002, p.39).

⁵⁴ Le sanzioni che i tribunali potevano comminare erano: a) la riduzione delle tangenti; b) la sospensione delle tangenti; c) l'espulsione dalla comunità; d) ricevere uno schiaffo in pubblico; e) patire lo sfregio del volto mediante vetro o mediante rasoio dentellato e buscare pubblicamente sul volto lo sterco umano; f) la pena di morte, per casi gravi, da rendere esecutiva con coltellate al petto.

⁵⁵ La competenza dei tribunali della camorra riguardava principalmente la delazione, ossia i delitti di *infamità*, mentre le controversie che nascevano fra camorristi venivano regolate attraverso duelli rituali: le *zumpate* e i *dichiarimenti*.

⁵⁶ Liborio Romano era, secondo diverse fonti, colluso con la camorra e pare che una sua guardia del corpo fosse dichiaratamente un camorrista. Cfr. V. Paliotti, *Storia della camorra. Dal Cinquecento ai giorni nostri*, Newton Compton, Roma, 2006 e M. Marmo, *La camorra e lo Stato liberale*, in F. Barbagallo (a cura di), *Camorra e criminalità organizzata in Campania*, Liguori, Napoli, 1988.

⁵⁷ M. Marmo, *La camorra e lo Stato liberale*, in F. Barbagallo (a cura di), *Camorra e criminalità organizzata in Campania*, Liguori, Napoli, 1988.

⁵⁸ In M. Marmo, *Economia e politica della camorra napoletana, nel secolo XIX*, Liguori, Napoli, 1989. Un verbale della Giunta Provinciale del 1863 riportava «..l'imperversamento della setta camorristica è tale ne' suoi attacchi contro l'ordine pubblico costituito e la Sicurezza privata dei cittadini, da non potersi efficacemente combattere e sbaldanzire fino a che gli affiliati permangono nel mezzo di queste provincie meridionali...». In G. Marchetti, *Le leggi eccezionali post-unitarie e la repressione della camorra: un problema di ordine pubblico?*, in F. Barbagallo (a cura di), *Camorra e criminalità organizzata in Campania*, Liguori, Napoli, 1988.

⁵⁹ L. Romano, *Memorie politiche*, a cura di F. D'Astore, Giuffrè, Milano, 1992, p. 19-20.

della microcriminalità ma anche capace di fiutare l'esito dello scontro politico militare».⁶⁰

Liborio Romano, del resto, li aveva immessi nella guardia cittadina nella «prudente proporzione che, anche volendolo, non potessero nuocere» e con il proposito di prevenire intanto le «tristi opere», seguendo il consiglio di un generale borbonico.⁶¹

Il versante del potere sa bene di avere a che fare con un potere parallelo, forte ma mercenario ed interessato alla cogestione dell'ordine nel territorio urbano esclusivamente in funzione della propria strategia delinquenziale.

L'attività criminosa della camorra si radicava, così, in maniera sempre più strutturale in quanto, al profondo legame con il popolo, si aggiungeva la rinnovata fiducia del re.⁶²

Tale processo di omogeneizzazione con il potere pubblico si consolidò in maniera sempre più invasiva e pregnante, al punto che nel 1861 Pasquale Villari, intellettuale liberale che si schierò con Spaventa nella lotta alla camorra, affermava:

la camorra a Napoli non si presenta come uno stato anormale di cose ma come il solo stato normale e possibile, come forma naturale di questa società”, una sorta di potere parallelo rispetto alla sempre più debole struttura statale”.⁶³

E, così, progressivamente, la camorra aveva subito una graduale quanto profonda trasformazione antropologica, perdendo sempre più le sue radici plebee per acquisire una familiarità sempre più forte con la classe politica e con la borghesia.

La Camorra di fine 800, pertanto, apparirà radicalmente trasformata nella sua essenza, avendo assunto caratteristiche profondamente differenti da quella degli esordi: l'attitudine politica e imprenditoriale avevano preso il posto di quelle che erano state le sue peculiarità che ne facevano un'associazione di sottoproletari e plebei con fini criminali.

E, così, soprattutto conseguentemente alla fase unitaria del Regno d'Italia, il fenomeno camorristico si caratterizzerà per spietatezza e pervasività con estorsioni volte a danneggiare la quasi totalità dei commercianti.

Nonostante le violenze e l'efferatezza dei crimini, però, i camorristi continueranno a godere della sostanziale benevolenza del popolo, al quale nella totale latitanza delle istituzioni post-unitarie, garantiscono un minimo di *legalità* e *giustizia*.

Gli ultimi decenni dell'800 e gli inizi del '900 saranno segnati da lunghi periodi di crisi e, così, né l'alternanza di illustri *capintesta*, né le riorganizzazioni

⁶⁰ M. Marro, *Ordine e disordine: la camorra napoletana dell'Ottocento*, «Rivista di Storia e scienze sociali», N. 7-8, 1989-1990, p. 168.

⁶¹ M. Monnier, *La camorra: notizie storiche raccolte e documentate per cura di Marco Monnier*, G. Barbera Editore, Firenze, 1862.

⁶² Come sottolineato dalla storiografia più accreditata, “*la camorra nacque nel volgo; prima a difesa delle donne pubbliche, e poi a difesa del lotto clandestino. Quindi s'allargò nelle carceri, mescolate d'ogni gente e d'ogni reità sino al 1860; in fine ne' mercati pubblici, e nei posti di vetture pubbliche*”, in P. Turiello, *Governo e governati in Italia*, Nabu Press Torino, 1980, pag. 86.

⁶³ F. Barbagallo, *Storia della camorra*, Laterza, Bari, 2010.

interne, né tantomeno le modifiche al *Frieno*, riusciranno ad evitarne lo scioglimento che, come sarà diffusamente evidenziato nella seconda parte di questo scritto, giungerà agli inizi del XX secolo.

Nel 1912, infatti, l'uccisione dei coniugi Cuocolo, affiliati alla camorra napoletana, diede inizio ad una complessa e vasta indagine, condotta dal capitano dei carabinieri Carlo Fabroni, che coinvolse tutti i vertici della camorra napoletana e condusse all'arresto, grazie soprattutto alla collaborazione di tale Gennaro Abbatemaggio, primo *pentito ante litteram* della storia, anche del celebre capintesta Tore 'e Criscienco.⁶⁴

E così, il Tribunale emise il verdetto il 12 luglio 1912, che fu di condanna per quasi tutti gli imputati, comminando complessivamente circa 400 anni di reclusione.⁶⁵

La nuova forma delinquenziale, che sorgerà sulle ceneri della *Bella Società Riformata* si lasciava, così, definitivamente alle spalle, la strutturazione verticistica dell'organizzazione capeggiata da Tore 'e Criscienco, per consegnare ad una galassia di criminali, autonomi quanto efferati, il potere di prevaricare, ancora una volta, la plebe.

Alcuni autori, come Marcella Marro, del resto, hanno sottolineato, in controtendenza rispetto alla storiografia dominante, come la camorra ottocentesca appaia un aggregato di gruppi territoriali solo relativamente centralizzato, tenuto insieme da regole di divisione dei confini tra alcuni delinquenti e da una comune strategia estorsiva.

L'esperienza concreta di studio di questo fenomeno, sottolinea la Marro, «quando dalle visioni di insieme ed ai propositi di offrire una interpretazione esaustiva giunge poi a mettere a fuoco i tanti spaccati specifici... dà una ricorrente impressione di disordine... la documentazione delle fonti storiche mi sembra ci porti

⁶⁴ Il 6 giugno 1906 sulla spiaggia Cupa Calastro di Torre del Greco venne rinvenuto il cadavere del basista della camorra Gennaro Cuocolo. Lo stesso giorno fu rinvenuto anche il cadavere della moglie ed ex prostituta, Maria Cutinelli. Su tale duplice omicidio indagherà, inizialmente e con scarsi risultati, la Questura, ma il delitto rimarrà irrisolto. Successivamente, però, l'indagine sarà affidata ai Carabinieri, per l'intervento, secondo alcuni storici, di Casa Savoia, sollecitata dal cugino del re, Emanuele Filiberto di Savoia, che risiedeva nel palazzo di Capodimonte e che seguiva con grande apprensione l'espandersi della criminalità a Napoli. L'inchiesta dei carabinieri, fu affidata al brillante ufficiale Carlo Fabroni, il quale istituì una squadra speciale (denominata *i cosacchi*), riuscendo ad imbastire un'indagine, secondo le cronache del tempo, assai discutibile perché corredata da evidenti forzature e violazioni procedurali, che portò a giudizio 30 imputati tra cui Enrico Alfano, detto *Erricone*, considerato il capo della camorra del quartiere di Vicaria, Giovanni Rapi detto *o' professore*, perché frequentatore di circoli altolocati, ed un sacerdote, don Ciro Vitozzi. Secondo molte ricostruzioni, i carabinieri reali erano fortemente motivati ad infliggere una battuta d'arresto alla malavita napoletana, anche a costo di falsificare delle prove e, così, molti giuristi, sia contemporanei che posteriori, avanzarono dubbi sulla regolarità dell'indagine, ritendendo il processo una farsa, costruita su carte truccate.

⁶⁵ Il processo si celebrò presso il Tribunale di Viterbo, si concluse con la condanna dei responsabili dell'omicidio, ed ebbe come conseguenza l'annientamento definitivo della camorra esoterica. E, così, la sera del 25 maggio 1915, nelle macabre Caverne delle Fontanelle, nel rione Sanità, i camorristi, presieduti da Gaetano Del Giudice, l'ultimo dei capintesta, decretarono lo scioglimento della *Bella Società Riformata*.

lontano da interpretazioni generali, suggerite dalla stessa forza del fenomeno apparso nella scena urbana di metà 800, portati a spiegarne il successo grazie alle funzioni svolte o accaparrate in questa società: che siano quelle politico sociali di rappresentanza ordine verso il basso, ho quelle fiduciari sui mercati. Se una funzione può dirsi che la camorra abbia svolto nella città dell' 800, a me appare tutta interna all'area criminale, quella cioè di aver relativamente disciplinato alcuni dei delinquenti che la città e l'hinterland producevano in sovrabbondanza e di averne filtrato l'aggressività verso gli abitanti ed i mercati, col renderne prevedibili i comportamenti e le richieste redistributive». ⁶⁶

3. La dimensione simbolico-culturale della Camorra: i riti di affiliazione

La dimensione simbolica del fenomeno camorra assume una rilevanza fondamentale nella lettura della sua genesi e progressiva stabilizzazione nel tessuto sociale e culturale campano. Come abbiamo visto nei paragrafi precedenti, infatti, col termine camorra s'intende un universo assai variegato e complesso, costituito da un insieme di *clan* e bande, tenute insieme non tanto dalla specificità delle azioni criminali, dal comune contesto in cui operano e dalle modalità organizzative e operative, né tantomeno dall'osservanza di codici comportamentali più o meno rigidi e articolati, quanto piuttosto da una dimensione squisitamente simbolica che le accomuna e le tiene insieme.

Camorra ⁶⁷, pertanto, può essere considerato come un termine convenzionale che, più che definire una realtà o, meglio prima di definire una realtà, un *unicum*, descrive un universo simbolico, fatto di piccoli sottoinsiemi reali.

Tant'è che taluni, soprattutto, di recente, hanno ritenuto più appropriato il termine *sistema* col quale, da molti anni, gli stessi camorristi definiscono le organizzazioni a cui essi stessi appartengono. E' la dimensione valoriale e simbolica, il reticolo di culture, di collusioni, ma anche di controlli, di certezze, di resistenza al cambiamento che il sentire camorristico porta con sé e che costituisce per i camorristi un reticolo di vincoli relazionali sui quali si fonda la loro identità ed il loro senso di appartenenza. ⁶⁸

Non a caso, tratto distintivo di tutte le organizzazioni di tipo mafioso, dalla 'ndrangheta, alla mafia, alla sacra corona, alla camorra, sono i riti di affiliazione che hanno contribuito, sin dalla loro genesi e continuano sinora a consolidare tali sodalizi ed il senso di appartenenza degli affiliati.

⁶⁶ M. Marro, *Ordine e disordine: la camorra napoletana dell'Ottocento*, «Meridiana, Rivista di Storia e scienze sociali», N. 7-8, 1989-1990, p. 189-190.

⁶⁷ Come riportato dallo storico I. Sales, originariamente con il termine *Camorra* s'indicava un comportamento, prima che un'organizzazione criminale, attraverso il quale si praticava l'estorsione attraverso minaccia e violenza (I. Sales, *La Camorra le Camorre*, Roma, Editori Riuniti, Roma, 1988, p. 29).

⁶⁸ Nel 1979 Leonardo Sciascia, nella celebre intervista a Marcelle Padovani, dichiarò: «quando denuncio la Mafia, nello stesso tempo soffro poiché in me, come in qualunque siciliano, continuano ad essere presenti e vitali i residui del sentire mafioso. Così, lottando contro la Mafia, io lotto anche contro me stesso; è come una scissione, una lacerazione».

La persistenza nei secoli dei rituali liturgici di affiliazione, ne denota l'assoluta centralità di veri e propri iniziatici riti di passaggio, che condensano simbologie sacre e profane, mutate dal rito cattolico del battesimo e poi dalla massoneria. Le testimonianze fornite nel tempo dai collaboratori di giustizia sono chiare da questo punto di vista: con il giuramento si entra in una sfera esistenziale nuova e si produce una vera e propria rinascita.

Le affinità fra i riti iniziatici della mafia siciliana, della 'ndrangheta calabrese, come pure della Bella Società Riformata, dimostrano chiaramente come vi sia uno scambio di informazioni e pratiche. Tratto comune dei rituali iniziatici è, come anticipato, il ricorso ad una simbologia mistico-religiosa, con passaggi cerimoniali ritualmente predefiniti.

Ciò che, invece, diverge è la declinazione liturgica all'interno dei differenti sodalizi criminali. Il rito di affiliazione, anche noto come *punciuta*, per esempio, è unico di cosa nostra. Qui il passaggio avviene una sola volta e si entra in un'associazione di fratelli che si riconoscono come tali, a prescindere dalla carica ricoperta nella gerarchia interna.

Più elaborato quanto avviene, invece, nella 'ndrangheta, dove i gradi si moltiplicano e il conferimento di una nuova dote si accompagna sempre ad un rito di passaggio elaborato appositamente.⁶⁹

Nell'universo camorrista, invece, assai più articolato e variegato al suo interno, rispetto all'unitarietà degli altri sodalizi, la pratica dei riti è progressivamente scomparsa, rimanendo viva nell'immaginario, più che altro, in una dimensione folkloristica.

La Bella Società Riformata delle origini nasceva, invece, su di un rito iniziatico assai suggestivo che vedeva riuniti i camorristi intorno ad un tavolo su cui erano posti un pugnale, una pistola carica ed un bicchiere d'acqua o vino avvelenati.⁷⁰

L'aspirante bagnava la mano nel sangue che gli veniva estratto e giurava fedeltà alla setta, mostrando di essere pronto a spararsi e a bere il veleno. Il capo della riunione prendeva atto del giuramento di sangue; scaricava l'arma, gettava a terra il bicchiere e consegnava il pugnale al nuovo camorrista. Questo cerimoniale pareva essere di rigore, ma non era indispensabile seguirlo in ogni circostanza. Altre testimonianze indicavano procedure molto semplificate, specie nelle carceri. In ogni caso l'ingresso nell'associazione camorristica veniva festeggiato con grandi banchetti.⁷¹

Al di là delle peculiarità e delle differenze anche profonde delle diverse associazioni criminali, l'armamentario simbolico-rituale che caratterizza i diversi *battesimi* mafiosi è ispirato da una stessa grammatica ed un'identica struttura semantica.

⁶⁹ Particolarmente interessante è quanto avviene nel conferimento del grado di *Santista*, un livello creato negli anni Settanta, nel corso di una ridefinizione delle gerarchie dell'organizzazione e, attualmente, ritenuto il grado più elevato a cui si può accedere.

⁷⁰ Per entrare a far parte della camorra bisognava, inoltre, rispondere a criteri ben precisi: erano esclusi dall'affiliazione gli omosessuali passivi e chiunque avesse una moglie o una sorella prostituta, anche se quest'ultimo divieto era il più frequentemente disatteso.

⁷¹ F. Barbagallo, 2010, *op.cit.*, p.87.

Secondo gli antropologi sono essenzialmente tre gli elementi costitutivi del cerimoniale iniziatico *mafioso*: a) la recita di formule verbali pronunciate dal maestro d'iniziazione e dal postulante; b) l'esposizione e la manipolazione del sacro, con la finalità di conferire valenza simbolica; c) il giuramento solenne.⁷²

In merito si osservi che i riti, di norma, hanno inizio con una formula volta a creare uno spazio simbolico e sacrale, un luogo altro rispetto alla dimensione spaziale concreta in cui il rituale si svolge. La sacralizzazione dello spazio avviene attraverso vari espedienti, come ad esempio, la produzione di immagini sacre o l'evocazione di santi e la declamazione di formule sacramentali di tipo liturgico, come quella del battesimo cristiano che viene rafforzata anche dalla presenza di padrini, che svolgono un ruolo fondamentale sia nel reclutamento del novizio che nella sua futura vita di affiliato.

Altro elemento dogmatico, di tipo marcatamente sacramentale, riguarda l'indissolubilità del legame che con il vincolo viene a crearsi: una sorta di *matrimonio* tra l'organizzazione ed il novizio, con l'indicazione di una *regola* alla quale il nuovo adepto dovrà conformarsi per sempre, giacché dal giuramento non è possibile recedere da vivi.

Ulteriore *topos* ricorrente nei riti di affiliazione è il sangue⁷³ fatto fuoriuscire, attraverso quella che in alcuni riti viene definita la *punciuta*, da un dito e che viene lasciato cadere su un'immaginetta sacra che sarà, poi, successivamente, bruciata nel palmo della mano del novizio al quale viene chiesto di pronunciare una breve formula promissoria.

Riguardo alla forte ed evocativa valenza simbolica del sangue, presente nella quasi totalità dei riti iniziatici, è stato osservato, come «il sangue è un elemento investito di intense cariche di valorizzazione simbolica e può declinarsi tanto come principium vitae che come principium mortis. Il sangue cioè si pone come elemento atto a far vita, a fondarla, a renderla imperitura. Inoltre si qualificandosi come supremo regolatore della quotidianità, non è sottoposto alle norme del quotidiano, e quindi può infrangere le barriere del tempo, introdurre al potere, richiamare al potere, essere potere. Il sangue, poi, in quanto nesso dialettico vita-morte, introduce a una dimensione sacra in cui la ritualità rappresenta la trascrizione sul piano simbolico dell'esperienza di vita e di morte».⁷⁴

Una esperienza, osserva il fenomenologo delle religioni rumeno Mircea Eliade, totale e totalizzante che, mossa dalla finalità perseguire la trasformazione radicale dello status esistenziale della persona, costituisce «Premessa indispensabile all'inizio di una esistenza diversa e rinnovata, la morte iniziatica può esprimersi attraverso una gamma diversificata di immagini allegoriche: le tenebre, l'ascesi, la

⁷² E. Di Renzo, *Rinascere criminali. Padrini, battesimi e simboli, nell'iniziazione mafiosa*, «Reset», n. 154, Novembre 2014.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ N. Gratteri, A. Nicaso, *Fratelli di sangue. La 'ndrangheta tra arretratezza e modernità: da mafia agro-pastorale a holding del crimine. La storia, la struttura, i codici, le ramificazioni*, Casa editrice Pellegrini, Cosenza, 2006.

reclusione, simboli di tipo embriologico (*regressus ad uterum*) o simboli di matrice tellurica (*descensus ad inferos*), il sangue».⁷⁵

Non può non rilevarsi, infine, come tutto l'apparato scenografico simbolico-iniziativo assolva alla funzione di strutturare una forte identità di appartenenza e di omogeneità al gruppo criminale, dove l'interesse collettivo prevale ed ingloba quello individuale.

Tutte immagini dotate di un potente valore evocativo, atte a significare la regressione ad una condizione di *tabula rasa*, che conduce mentalmente l'individuo lontano da ciò che egli era e che dopo il rito non è più.⁷⁶

La parola *symbolon*, d'altra parte, come il suo stesso etimo greco rivela, rimanda alla capacità di ri-conoscersi, di sentirsi parte di una comunità e possiede un valore, sostanzialmente, identitario.

Il simbolo⁷⁷, inoltre, non rappresenta mai qualcosa di meramente immaginario, ma assume una dimensione concreta: una realtà "immaginale", in cui si fondono l'immaginario, con le sue componenti di emozione e sentimento e la materia fisica, visibile, tangibile e, pertanto, misurabile e intelligibile. L'immaginario, infatti, teatralizza immagini primordiali, schemi universali di produzione di simboli e narrazioni, con la funzione di conferire un senso alla realtà "immaginata".⁷⁸ Esso si configura come «un oggetto stratificato, sospeso tra la produzione di concetti puramente astratti e la materialità delle cose»⁷⁹, i cui elementi costitutivi non sono la cosa in se stessa, ma la rappresentano e, allo stesso tempo, «non ne sono neanche una descrizione analitica, ma permettono all'osservatore di intuirne la natura, evitando complessi ragionamenti di ordine astratto».⁸⁰

Il linguaggio dell'immaginario rappresenta, così, il vero «codice di riferimento di una civiltà o cultura, poiché contiene, in se stesso, la possibilità di

⁷⁵ E. Di Renzo, *Si fa il cammino con l'andare*, Bulzoni, Roma, 2002.

⁷⁶ «L'ideologia e l'esperienza delle iniziazioni lontano dal riferirsi ad «altrove» culturali distanti nel tempo e nello spazio, esprimono permanentemente e con efficacia tutte quelle aspettative di rigenerazione e di rinnovamento esistenziale che contrassegnano la vita dell'individuo», in M. Eliade, *La nascita mistica*, Morcelliana, Brescia, 1974.

⁷⁷ La definizione di realtà immaginale intende richiamare l'attenzione del lettore sul carattere propriamente *liminare* del simbolo, inteso come punto d'incontro (e di fusione) tra conscio e inconscio ed espressione, perciò, della coscienza liminare (cfr. G. M. Chiodi, *Propedeutica alla simbolica politica*, II, Franco Angeli, Milano, 2011, p. 12).

⁷⁸ Sul punto si veda diffusamente G. Durand, *Le strutture antropologiche dell'immaginario*, Dedalo, Roma, 2009.

⁷⁹ P. Bellini, *Civiltà e conflitto come forme di rappresentanza della realtà*, «Rivista Metabasis», N. 14, Novembre, 2014, p. 6.

⁸⁰ E, così, attraverso il linguaggio simbolico, è possibile cogliere immediatamente un significato che rimanda a uno specifico modo d'intendere e conferire senso alla realtà. L'immaginario rappresenta, così, il luogo dove nascono, crescono, si diffondono e muoiono le narrazioni che danno un significato alla realtà e condizionano profondamente la percezione che si ha di se stessi e dell'universo culturale a cui si appartiene. I linguaggi mediatici, del resto, sono ricchi di tali simbologie e le usano al fine di trasmettere contenuti e significati di ogni genere (P. Bellini, *Civiltà e conflitto come forme di rappresentanza della realtà*, «Rivista Metabasis», N. 14, Novembre, 2014, p. 8).

definire la propria identità personale in relazione a un sistema coerente di immagini e simboli collettivamente condivisi».⁸¹

Il simbolo, pertanto, è profondamente *energetico*, capace di irradiare *energie patiche*, che agiscono nel profondo delle rappresentazioni soggettive e collettive, condizionando i comportamenti sociali.⁸² Così, per le sue caratteristiche intrinseche (valore costitutivo, energetico, identitario, forza, specularità, non arbitrarietà, enantiotropia) il simbolico rappresenta la cifra ermeneutica del reale, coinvolgendo pensiero e sentimento, senso e intuizione e stimolando l'intero essere dell'uomo.⁸³

L'immaginario rappresenta un concetto assai sfuggente del quale, però, allo stesso tempo si avverte con forza l'intensità, la densità, la pregnanza: una presenza ingombrante, quasi *fisica*. Inteso nella sua realtà fenomenica e, dunque, percettiva, il simbolo – diversamente dal segno, che ha mero carattere sensoriale, informativo e convenzionale – deve essere definito come la manifestazione di uno stato di *coscienza liminare*⁸⁴: di *coscienza*, perché è consapevolmente percepito da chi ne è partecipe e *liminare*, perché attinge a componenti incontrollate del profondo, senza però annullarsi completamente nell'inconscio.⁸⁵ Esso «si situa, così, tra il visibile e l'invisibile, il definito e l'indefinito, il dicibile e l'indicibile, incontrandoli contestualmente e rendendoli compatibili nella medesima entità»,⁸⁶ E, così, come evidenziato da Cesaro⁸⁷, il simbolo potrebbe appartenere, dunque, al *lucidus ordo*, sintesi di logica e luminosità, di rigore e di grazia, invocato da Orazio nell'*Ars poetica* o – forse in maniera ancora più pertinente – al *mundus imaginalis*, descritto da Henry Corbin⁸⁸: una dimensione – interiore ed esteriorizzata e, al tempo stesso, esteriore e interiorizzata – intermedia tra il mondo delle percezioni sensibili e quello della spiritualità, fatta di immagini e di idee creative, tali per cui l'immaginazione stessa diventa realtà.⁸⁹

⁸¹ P. Bellini, *Civiltà e conflitto come forme di rappresentanza della realtà*, «Rivista Metabasis», N. 14, Novembre, 2014, p. 8.

⁸² A. Cesaro, *Il sovrano demiurgo. Federico II di Svevia, ideologia e simbolica del potere*, Artetetra Edizioni, Capua, 2018, p. 18-33.

⁸³ L'uomo deve essere considerato, pertanto, un *animale simbolico* nella misura in cui non può prescindere da questa *realtà* presente in tutte le strutture culturali e sociali di cui è compartecipe. Vengono, così, richiamate alla mente le peculiarità della cosiddetta ermeneutica in senso forte, insieme costitutiva, creativa, rappresentativa e interpretativa della realtà (Cfr. P. Bellini, F. Sciacca, E. S. Storace, *Simboli, Politica e Potere. Scritti in onore di Claudio Bonvecchio*, Albo Versorio, Milano 2018).

⁸⁴ Per una più ampia ed esaustiva trattazione del concetto di "coscienza liminare" si rinvia a G. M. Chiodi, *La coscienza liminare. Sui fondamenti della simbolica politica*, Franco Angeli, Milano, 2011.

⁸⁵ Cfr. A. Cesaro, *Arcana Tabula. Il pittore. La dama. Il liocorno*, Artetetra edizioni, Capua, 2014.

⁸⁶ G.M. Chiodi, *Propedeutica alla simbolica politica*, I, Franco Angeli, Milano, 2010, p. 37 e ss.

⁸⁷ A. Cesaro, *Il sovrano demiurgo. Federico II di Svevia, ideologia e simbolica del potere*, Artetetra Edizioni, Capua, 2018, p. 18-33.

⁸⁸ Cfr. H. Corbin, *L'immaginazione creatrice. Le radici del sufismo*, trad. it., Laterza, Bari, 2005, nonché Id., *Corpo spirituale e terra celeste. Dall'Iran mazdeico all'Iran sciita*, trad. it., Adelphi, Milano, 1986; Id., *L'uomo di luce nel sufismo iraniano*, Edizioni Mediterranee, Roma, 1988.

⁸⁹ Per tale ragione c'è chi, come Giuseppe Limone, ha riflettuto sulle peculiarità costitutive del simbolo, destrutturandolo ed evidenziando come esso si connota per essere: a) *costitutivo*: non è infatti mera forma di rappresentazione di una realtà, ma piuttosto produce realtà *immaginale*, in conseguenza di un immaginario esistenzialmente partecipato e, in quest'ottica, si pone anche come forza – creatrice e/o

PARTE SECONDA CAMORRA E SOCIETÀ DALL'INCHIESTA SAREDO AL FASCISMO

1. Dalla “questione Napoli” all’inchiesta Saredo

Decenni di malgoverno del territorio, accompagnati da una profonda arretratezza culturale, sociale ed economica, produssero quella grave crisi che investì il Regno di Napoli nel XVIII secolo. Le profonde diseguaglianze sociali, i vasti terreni, prevalentemente abbandonati, di proprietà di pochi aristocratici, una popolazione di contadini poveri e affranti, la diffusione del brigantaggio favorirono l’abbandono delle campagne e lo stanziamento a Napoli.

La stessa grande fase di urbanizzazione fu affiancata da disoccupazione, diffusa povertà e illegalità, che i Borboni, all’epoca al potere, non seppero fronteggiare e che li indussero spesso a far ricorso alla Camorra.

Anche all’indomani dell’unificazione d’Italia, in tutto il sud, di fronte ad uno Stato incapace di dare risposte alle svariate esigenze delle popolazioni e di farsi garante della giustizia, la Camorra divenne sistema di riferimento e penetrò anche nelle logiche della politica.⁹⁰

aggregante – emanando *directive* al pensiero ed ai comportamenti; b) *identitario*: in quanto ci introduce in un universo culturale conferendo realtà e intelligibilità al mondo: è infatti evidente il tema del passaggio – attraverso la mediazione femminile – dal mondo della natura a quello della cultura; c) *speculare*: ciò è particolarmente evidente se riferito alla temperie culturale del medioevo, nella quale ogni evento, fenomeno o gesto assumeva un significato simbolico che lo riconnetteva ad una dimensione di valore superiore, trascendente, mitica e totalizzante. E la prospettiva simbolica era la strada maestra per raggiungere l’invisibile mediante il visibile, superando ad un tempo i limiti degli *intellegibilia* e dei *naturalia*; d) *energetico*: esercitando uno speciale magnetismo psico-emozionale capace di sollecitare un particolare stato di *pathos* immaginativo e comportamentale. In quest’ottica il simbolo si pone come forza e ciò in una duplice accezione. Da un lato contraendo e concentrando in sé, in forma esponenziale, il volume energetico che l’ha deposto; dall’altro ponendosi come massa gravitazionale che «struttura un intero campo umano di forze, sia sociali, sia personali, sia gnoseologiche». Il simbolo, infatti, messo in contatto ermeneutico con un fruitore, libera tutta la potenza e la vitalità in esso incluse, “emanando ed infondendo energie in chi è coinvolto nel suo vissuto”. Energie patiche, che producono, cioè, «un particolare stato di pathos che agisce nell’intimo e nelle rappresentazioni soggettive e collettive, condizionandone i comportamenti»; e) *enantiodromico ed enantiosemico*: ad un tempo sintesi di contrari e di significati ambivalenti: può assumere e prestarsi, infatti, ad interpretazioni antitetiche, in G. Limone, op. cit., p. 36 e ss.

⁹⁰ «Mafia e Camorra sono espressioni di territori che hanno avuto un particolare e distinto rapporto con lo Stato e nei quali si sono sedimentate culture permeate inevitabilmente dalla storia e dalle diverse evoluzioni socio-antropologiche.

Napoli ha sempre conosciuto uno Stato, esistente e presente, ma come istituzione prevaricatrice e conquistatrice, uno Stato nemico. Negli ultimi secoli, Napoli, infatti, ha subito la presenza ossessiva di uno Stato che, prima con gli spagnoli, poi con i francesi e con i Borboni ed infine con i piemontesi, ha governato, cercando di opprimere ed amministrare anche le abitudini, i modi di essere e l’animo della popolazione. Lo Stato a Napoli non ha amministrato “in nome del popolo” e per il popolo ed i singoli cittadini hanno vissuto nella solitudine, ed affrontato da soli, le diverse problematiche che si sono di volta in volta presentate.

In Sicilia, invece, la Mafia trova il suo motivo d’essere nella necessità di supplire ad uno Stato assente, imponendosi al suo posto con leggi proprie, che siano in grado di stabilire una regola di vita, che seppur discutibile sia tesa a garantire un ordine, un equilibrio» (G. Palermo, *Maffie. Dinamiche, ruoli e identità delle organizzazioni criminali mafiose*, Edizioni Scientifiche Labrys, Benevento, 2012, p. 41-42).

«La Camorra, dunque, si muove dentro lo Stato, vive nello “Stato di Napoli”».⁹¹

Il processo di industrializzazione della città di Napoli, nei decenni seguenti l'Unità d'Italia, e l'apertura ad un mercato più ampio, fecero perdere alla città il suo ruolo di centro privilegiato e protetto che aveva avuto nell'epoca borbonica. Persi i privilegi fiscali ed amministrativi che le avevano riconosciuto il ruolo di piazza commerciale più importante del Regno, l'economia napoletana subì un processo di destrutturazione e di stagnazione, tanto da far emergere una “questione Napoli”.⁹²

Il mancato sviluppo delle funzioni urbane della città, ed in primis delle infrastrutture ferroviarie, dopo l'unificazione determinarono l'isolamento della città, sempre meno capace di creare rapporti commerciali con il retroterra agrario, la stratificazione di ceti improduttivi, la riduzione dei consumi e un maggiore squilibrio e disgregazione sociale.

Napoli divenne sempre più marginale e debole rispetto al fiorente mercato nazionale anche per la lentezza e per la negligenza con cui i suoi parlamentari avevano sostenuto a livello nazionale la necessità di incrementare le reti di comunicazione tra la città ed il resto d'Italia.

A ciò si aggiunse la grave epidemia di colera che sconvolse Napoli nell'estate del 1884 con circa settemila morti. L'epidemia fece emergere la necessità di interventi strutturali di risanamento importanti sulla città, a partire dalle misure igieniche. Così nel gennaio del 1885 fu approvata la prima legge speciale per Napoli con la quale furono stanziati 100 milioni di lire, per favorire la ricostruzione e la bonifica dei vecchi quartieri e la costruzione di nuovi, per creare la rete fognaria e ultimare la costruzione dell'acquedotto di Serino. I lavori, iniziati tempestivamente, rimasero bloccati per circa quattro anni, a causa di contrasti interni alle amministrazioni e per la gestione losca dei finanziamenti, che finirono per lo più nelle tasche di corrotti e camorristi.

Apparve così il problema di una “questione morale”⁹³ che sarebbe stata poi oggetto della cd. inchiesta Saredo.

La *Regia Commissione di Inchiesta Amministrativa*, nominata con decreto dell'8 novembre 1900 dal governo Saracco, indagò sull'andamento dell'attività amministrativa negli enti locali e nelle Opere Pie a Napoli, scoprendo dinamiche di malgoverno della città.

Più precisamente le prime inchieste amministrative sulle case popolari, sulle opere del risanamento e sull'infiltrazione camorristica determinarono nel 1891 il primo commissariamento del comune di Napoli⁹⁴, che fu affidato al commissario regio Giuseppe Saredo.

⁹¹ G. Palermo, 2012, op. cit., p. 56.

⁹² G. Aliberti, *La “questione di Napoli” nell'età liberale (1861-1904)*, Storia di Napoli, Napoli, 1971, vol. X, p. 219-271; G. Fortunato, *La questione meridionale e la riforma tributaria*, La voce, Roma, 1920; D. De Masi, F.S. Nitti, *Napoli e la questione meridionale (1903-2005)*, Guida, Napoli, 2005.

⁹³ A. Cottrau, *La crisi della città di Napoli*, «Nuova Antologia», luglio 1896, p. 237.

⁹⁴ Nel 1880 era stata compiuta una prima inchiesta dal senatore Carlo Astengo di Savona sull'azione della camorra nell'ambito degli appalti di lavori pubblici. Nel 1888 fu la volta dell'inchiesta affidata al Ministro degli Interni, Alfonso Conti, che portò allo scioglimento del Comune di Napoli.

Fu il torinese Giuseppe Saracco, neopresidente del Consiglio subentrato, il 24 giugno 1900, a Pelloux, a firmare il decreto di istituzione della commissione d'inchiesta⁹⁵ per indagare su quella che fu definita la *camorra amministrativa*, una camorra borghese, distinta da quella plebea e in stretto contatto con questa.

La commissione d'inchiesta fu il prodotto di una serie di sollecitazioni pervenute dalla stampa. Nel 1899 alcuni socialisti napoletani fondarono il settimanale *La Propaganda* con l'obiettivo di denunciare le forme clientelari della gestione pubblica e amministrativa di Napoli. Fu creata un'apposita rubrica intitolata *Contro la camorra* e iniziò l'attacco contro il malgoverno napoletano.

La prima attività del giornale fu un'inchiesta sulle convenzioni stipulate dal Comune di Napoli per l'illuminazione pubblica e i tram cittadini. Si avviò la denuncia del giornale nei confronti del deputato Alberto Aniello Casale, *il Palizzolo napoletano*⁹⁶, quale principale responsabile della corruzione e del disordine amministrativo.

I giornalisti lo accusarono, per mesi, di essere stato eletto con i voti della camorra e di aver corrotto l'amministrazione napoletana, di cui era sindaco Celestino Summonte.⁹⁷

Altro bersaglio fu anche il direttore de *Il Mattino*, Edoardo Scarfoglio, che si scagliò contro Saredo e la sua commissione. Si parlò così della *triade Casale-Summonte-Scarfoglio*, emblema di quella rete di corruzione politica e amministrativa che sarà riportata dall'inchiesta Saredo.

«Alla campagna anti-camorra de La Propaganda fece eco, dal fronte opposto, il deputato moderato Giacomo De Martino, che, prendendo spunto dal caso Palizzolo scoppiato a Palermo, il 15 dicembre 1899, insieme con altri deputati di destra, presentò la proposta di nomina di una commissione d'inchiesta parlamentare sulle condizioni sociali, politiche e amministrative di Napoli e di Palermo, nei rapporti della mafia e della camorra. La proposta fu accolta e, con decreto 8 novembre 1900, fu nominata una commissione di carattere amministrativo, presieduta dal senatore Giuseppe Saredo, presidente del Consiglio di Stato, vicino a Giolitti e perciò politicamente lontano da Cavasola, e composta da Adolfo Leris, procuratore generale della Corte dei Conti, Antonio Rossi, direttore generale delle imposte dirette, dal prefetto Filippo Muscianisi, e da Achille Sinigaglia, consigliere delegato di prefettura».⁹⁸

⁹⁵ Cfr. S. Marotta, *Corruzione politica e società napoletana. L'inchiesta Saredo*, La Scuola di Pitagora, Napoli, 2012.

⁹⁶ L'on. Raffaele Palizzolo fu accusato di essere il mandante dell'omicidio dell'ex Sindaco di Palermo ed ex Presidente del Banco di Sicilia, Emanuele Notarbartolo, ucciso a coltellate sul treno il primo febbraio 1893, resosi colpevole di numerose denunce contro la mafia ed i suoi tentativi di manovrare il Banco di Sicilia. Palizzolo fu prima assolto, poi condannato, e poi nuovamente prosciolto, sebbene dalle indagini emersero traffici e collusioni tra mafia e politica.

⁹⁷ F. Barbagallo, *Storia della Camorra*, La terza, Bari-Roma, 2010. L'on. Casale querelò i giornalisti, che furono assolti perché la corruzione da loro denunciata fu provata e il deputato fu costretto a dimettersi.

⁹⁸ M. Casella, *Italia. Storia. Secoli XIX-XX*, «Rassegna storica del Risorgimento» 1994, p. 376.

Sul finire del 1899, dunque, la lotta di questi socialisti de *La Propaganda* «si incrociò con l'inizio del processo a Milano per l'omicidio mafioso del marchese Emanuele Notarbartolo, già sindaco di Palermo e direttore del Banco di Sicilia»⁹⁹, ucciso in un agguato su ordine del deputato Raffaele Palizzolo. Fu proprio quest'omicidio a far emergere i rapporti tra Cosa Nostra e la politica ed in seguito all'arresto del deputato, il giornale *La Propaganda* pubblicò un numero sul quale si evidenziava come questa vicenda avesse portato alla luce ciò che il partito socialista da tempo aveva sostenuto e, cioè che nel Mezzogiorno d'Italia imperversavano la camorra e la mafia.

Le tre relazioni che la Commissione d'inchiesta pubblicò tra il 1901 e il 1903 (rispettivamente, sull'amministrazione comunale, sull'amministrazione provinciale e sulle istituzioni pubbliche di beneficenza) e che secondo il deputato che aveva sollecitato l'inchiesta furono un monumento di sapienza e di coraggio civile, documentarono il malgoverno a Napoli negli ultimi decenni, specie al tempo dell'amministrazione Campolattaro-Summonte, e chiamarono in causa anche il prefetto Cavasola, soprattutto in relazione ai grandi contratti per la trasformazione della trazione delle tranvie, per la illuminazione elettrica, per l'acqua del Serino e per un prestito.¹⁰⁰

L'inchiesta Saredo portò così alla luce la dilagante illegalità e criminalità, che si diffondeva non solo attraverso rapporti che la camorra aveva intessuto con la plebe, ma anche attraverso una rete di relazioni e di interessi che avvicinavano sempre più i ceti bassi e quelli alti. Si stavano andando diffondendo nuove forme di illegalità, nei commerci, negli appalti, nelle pubbliche amministrazioni ed anche nella stampa. Alla *bassa camorra*, che agiva sulla plebe come abbiamo innanzi evidenziato, si affiancò un'*alta camorra*, quella di audaci borghesi.

Nella relazione si legge: «Seminando la corruzione nel corpo elettorale col farlo funzionare a base di clientele e d'interessi, mantenendo innestata la politica all'amministrazione, aprendo alla camorra l'adito ad esercitare la sua prepotente azione nella funzione elettorale e rendendola così indirettamente quasi arbitra della vita pubblica, volgendo infine tutta la vita medesima a servizio delle elezioni, si determinarono nell'organismo rigenerato, con la riproduzione di parecchi degli antichi mali, che quasi accennavano a scomparire, anche nuovi e peggiori che per la loro essenza ne compromettevano la vitalità. Il male più grave, a nostro avviso, fu quello di aver fatto ingigantire la camorra, lasciandola infiltrare in tutti gli strati della vita pubblica e per tutta la compagine sociale, invece di distruggerla, come dovevano consigliare le libere istituzioni, o per lo meno di tenerla circoscritta, là dove proveniva, cioè negli infimi gradini sociali. In corrispondenza quindi alla bassa camorra originaria esercitata sulla povera plebe in tempi di abiezione e di servaggio, con diverse forme di prepotenza si vide sorgere un'Alta Camorra, costituita dai più scaltri ed audaci borghesi. Costoro profittando della ignavia della loro classe e della mancanza in essa di forza di reazione, in gran parte derivante dal disagio economico,

⁹⁹ F. Barbagallo, 2010, *op. cit.*, p.89.

¹⁰⁰ M. Casella, 1994, *op.cit.*, p. 376.

ed imponendole la moltitudine prepotente e ignorante, riuscirono a trarre alimento nei commerci e negli appalti, nelle adunanze politiche e nelle pubbliche amministrazioni, nei circoli, nella stampa. E quest'alta Camorra che patteggia e mercanteggia con la bassa, e promette per ottenere, e ottiene promettendo, che considera campo da mietere e da sfruttare tutta la pubblica amministrazione, come strumenti la scaltrezza, la audacia e la violenza, come forza la piazza, ben a ragione e' da considerare come il fenomeno piu' pericoloso, perche' ha ristabilito il peggior dei dispotismi, elevando a regime la prepotenza, sostituendo l'imposizione alla volonta', annullando l'individualita' e la liberta' e frodando le leggi e pubblica fede».¹⁰¹

Dall'inchiesta Saredo emerse come la figura dell'*interposta persona*, un *intermediario della corruzione* che aveva già caratterizzato la vita politico-amministrativa della Napoli borbonica, avesse acquisito un ruolo sempre più ampio nella nuova organizzazione, grazie anche alla diffusione del suffragio che aveva alimentato una rete di scambi tra voti e servizi.¹⁰²

Come osserva Barbagallo: «Dall'industriale ricco, che voglia aprirsi la strada nel campo politico o amministrativo, al piccolo commerciante, che debba richiedere una riduzione dell'imposta; dall'uomo d'affari che aspira ad una concessione, all'operaio che cerchi il posto in un'officina; dal professionista desideroso della clientela d' un istituto o d'un corpo morale, a colui che solleciti un piccolo impiego, dal provinciale che viene a Napoli per fare acquisti, a quello che deve emigrare per l'America; tutti trovano dinanzi a loro l'*interposta persona*».¹⁰³

L'inchiesta si concluse nel 1901 con una chiara denuncia dell'immoralità amministrativa dilagante nella città e della sua responsabilità per la condizione di stagnazione dell'economia e della società. Eppure, ancora dopo tre anni, nel 1904 il Prefetto di Caserta, in una relazione riservata inviata al Ministero, confermava l'esistenza anche nell'agro-aversano di una camorra sempre più intrecciata con la politica.

A conferma della stretta connessione ancora imperante tra politica e camorra, ricordiamo anche l'attacco alla Camera del socialista, Oddino Morgiri, al deputato giolittiano Giuseppe Romano¹⁰⁴, definito il «maggior esponente della camorra in

¹⁰¹ *Relazione sulla Amministrazione Comunale della Real Commissione d'inchiesta SAREDO – per Napoli*, p. 49.

¹⁰² F. Barbagallo, *Stato, Parlamento e lotte politico-sociali nel Mezzogiorno (1900-1914)*, Guida, Napoli, 1980; G. Machetti, *La lobby di piazza Municipio. Gli impiegati comunali nella crisi di fine Ottocento*, «Meridiana. Rivista di storia e scienze sociali», 38-39, 2000.

¹⁰³ F. Barbagallo, 2010, *op.cit.*, p. 220.

¹⁰⁴ Giuseppe Romano, originario dell'Agro aversano, considerato organico della camorra, grazie alla forza elettorale di cui disponeva, basata sulla rete clientelare, fece eleggere a deputato nel collegio di Aversa, nel 1900, l'avvocato Pietro Rosano e, nel 1904, Carlo Schanzer, anche lui collaboratore di Giolitti. Egli fu eletto nello stesso periodo, nel collegio di Sessa e, nel 1909, nel collegio di Aversa. In seguito all'attacco che subì alla Camera, fu annullata la sua elezione. Solo con le elezioni politiche del 1913, il governo giolittiano prese le distanze da Peppuccio Romano e anche la camorra lo abbandonò per sostenere il nuovo vincitore, il marchese Minutolo.

Terra di Lavoro».¹⁰⁵ Accusato di appoggiarsi alla malavita locale e di trarre da essa la sua forza elettorale, Romano era difeso da una parte della stampa, in particolare da *Il Mattino* ed era avversato dal prefetto della provincia di Caserta, il quale in una relazione al ministero, aveva sottolineato come nell'agro aversano fosse «innegabile l'esistenza della malavita organizzata in camorra, la quale secondo i vecchi sistemi di lotte elettorali di queste contrade, viene assoldata da' partiti per essere spalleggiati e per guadagnare terreno coi mezzi più riprovevoli e riprovati»¹⁰⁶, così come fosse innegabile un rapporto di Romano con la malavita locale, adoperandosi in loro favore in cambio di piaceri elettorali.

Nonostante, quindi, l'inchiesta Saredo avesse fatto emergere con scalpore la diffusa commistione tra amministrazione, politica e camorra, si dovrà attendere ancora qualche anno prima di vedere inferto un duro colpo alla criminalità organizzata e alla sua rete di relazioni.

2. Il processo Cuocolo e la fine dell'*onorata società napoletana*

La fine dell'*onorata società napoletana* coincise con il processo Cuocolo¹⁰⁷ e con il clamore che suscitò. Il processo si aprì a Napoli nel 1906 per concludersi nel 1912 con la condanna da parte dei giudici della Corte d'Assise di Viterbo nei confronti di Enrico Alfano, noto come *Erricone*¹⁰⁸, e dei suoi sodali. Si trattò di un regolamento di conti nei confronti di Gennaro Cuocolo, basista di furti di appartamenti, che fu assassinato insieme alla moglie, Maria Cutinelli, ex prostituta. Il suo corpo fu ritrovato sulla spiaggia di Cupa Calastra a Torre del Greco, mentre quello della moglie nell'appartamento familiare a Napoli. Fu subito accusato un esponente illustre della camorra, il capo del quartiere di Vicaria, Enrico Alfano, insieme a Giovanni Rapi, detto *il professore*, e a don Ciro Vittozzi, un prete cappellano del cimitero di Poggioreale, molto legato ai camorristi.¹⁰⁹

Le indagini furono dirette dal capitano dei Reali Carabinieri, Carlo Fabroni, il quale grazie alla collaborazione di Gennaro Abbatemaggio, affiliato all'organizzazione col grado di picciotto e confidente abituale delle forze dell'ordine, arrivò ad accusare la

¹⁰⁵S. Raab, *Le famiglie che hanno creato la mafia*, New Compton Editori, Roma, 2015.

¹⁰⁶F. Barbagallo, 2010, p. 222.

¹⁰⁷Cfr. R. Marvasi, *Così parlò Fabroni*, Biblioteca di "Scintilla", Roma, 1914; R. Salomone, *Il processo Cuocolo*, Corbaccio, Milano, 1938; M. Marmo, «*Processi indiziari non se ne dovrebbero mai fare*». *Le manipolazioni del processo Cuocolo (1906-1930)*, in M. Marmo, L. Musella (a cura di), *La costruzione della verità giudiziaria*, ClioPress - Dipartimento di Discipline Storiche "Ettore Lepore", Università di Napoli Federico II, Napoli, 2003, p. 101- 170; G. Garofalo, *La seconda guerra napoletana alla camorra*, Tullio Pironti, Napoli, III ed., 2005; M. Marmo, *La città camorrista e i suoi confini: dall'Unità al processo Cuocolo*, in G. Gribaudi (a cura di), *Traffici criminali. Camorra, mafia e reti internazionali dell'illegalità*, Bollati Boringhieri, Torino, 2009, p. 33-64.

¹⁰⁸ Figlio di un *solachianiello* (= ciabattino), Alfano formalmente era un commerciante di cavalli ma in realtà svolgeva estorsioni e si occupava della *protezione* della classe dominante. Fu addirittura ingaggiato, per la sua potenzialità protettiva nei confronti delle pubbliche autorità e della concorrenza e nei confronti della malavita comune, dalla Società Generale di Illuminazione.

¹⁰⁹ I tre al momento dell'omicidio del Cuocolo si erano intrattenuti che sulla stessa spiaggia in una trattoria dove spesso si incontravano famosi camorristi.

stessa Questura di lassismo prima e di connivenza e corruzione poi, sollecitando nuove indagini ad una magistratura tesa tra pressioni opposte. Le dichiarazioni del collaboratore, poi tutte ritrattate, ricollegavano gli omicidi, frutto di uno *sgarro* del basista che si sarebbe appropriato della parte spettante ai ladri finiti in carcere, ad una *sentenza* emessa da un presunto Tribunale della camorra, riunito in una trattoria di Bagnoli.

La guerra scatenata dal capitano Fabroni contro la camorra, secondo alcuni su impulso del cugino del duca, il re Vittorio Emanuele III, vide la contrapposizione Carabinieri - Questura e scosse la magistratura napoletana.

Come per il contemporaneo processo Notarbartolo per la mafia, l'attenzione mediatica sulla vicenda giudiziaria Cuocolo alimentò discorsi e analisi che spesso si confusero con la verità giudiziaria e mostrò all'opinione pubblica l'esistenza, le attività e le relazioni della camorra,

Si assistette così a quel processo definito da Marcella Marmo¹¹⁰ di *nazionalizzazione* della camorra.

Nel maggio del 1912 la sentenza di condanna a 30 anni emessa nei confronti della cupola camorristica, nelle persone di Alfano, Rapi, De Marinis e di altri cinque, lasciò immuni le personalità governative. In epoca fascista, inseguito alla ritrattazione di Abbatemaggio, unico testimone d'accusa, si avrà poi una remissione della pena per i superstiti.

Il processo ebbe un ruolo importante, di spartiacque tra l'epoca della cosiddetta *camorra storica* e la successiva fase di silenzio che precederà l'inizio della nuova camorra post-bellica. Per questo lo storico Francesco Barbagallo collegò al processo Cuocolo la fine della camorra ottocentesca, di quell'organizzazione storica *elegante*¹¹¹ che non sarebbe tornata mai più.

I profondi cambiamenti della camorra furono oggetto di un'inchiesta del quotidiano *Il Mattino*, realizzata dagli alacri scrittori e giornalisti Ernesto Serao e Ferdinando Russo, poi raccolta in un libretto¹¹² pubblicato nel 1907, nel quale furono delineati i profondi cambiamenti subiti dalla camorra che si era aperta oltre che ai delinquenti plebei, anche agli strati sociali più elevati, se non addirittura altolocati, attraverso l'usura, il controllo delle aste, gli accordi elettorali e tutto il mondo affaristico che ruotava intorno ai cavalli.

¹¹⁰ M. Marmo, «*Processi indiziari non se ne dovrebbero mai fare*». *Le manipolazioni del processo Cuocolo (1906-1930)*, in M. Marmo, L. Musella (a cura di), *La costruzione della verità giudiziaria*, ClíoPress - Dipartimento di Discipline Storiche "Ettore Lepore", Università di Napoli Federico II, Napoli, 2003, p. 104-109.

¹¹¹ L'espansione economica dei primi del Novecento aveva favorito l'allargamento dei circuiti economici illegali e la conseguente possibilità per i delinquenti di arricchirsi. I camorristi così ostentavano la loro condizione di benessere, addobbandosi con vesti sgargianti e cercando di interagire con l'alta società.

¹¹² F. Russo, E. Serao, *La camorra. Origini, usi, costumi e riti dell'"annorata sogghietà"*, Bideri, Napoli, 1907. Il volume è diviso in due parti: la prima, *Nella mala vita* (p. 5- 116), è opera da Serao, con alcuni componimenti di Russo; la seconda, *Tipi e persone di camorristi* (p. 119-136), è di Russo. Dello stesso Russo sono anche le *Rivelazioni di un ladro su la mala-vita* (p. 137-160) e alcuni componimenti poetici (p. 161- 166): *'O basista*, *'A sentenza*, *Don Pascale 'e Bello*.

Questi nuovi delinquenti furono definiti *guappi di sciammeria*¹¹³ ed erano ben lontani da quei *leoni* della vecchia criminalità napoletana¹¹⁴ e da quelle *tigri e pantere della camorra*¹¹⁵, non più presenti nella *mala vita attuale*, nella quale «nessuna figura si eleva che abbia qualche caratteristica tendente ai tratti eroici».¹¹⁶

Gli scrittori descrissero una camorra fortemente modificata sempre più prossima agli ambienti mondani di Napoli e sempre più lontana da quella degli anni passati. La vecchia guapparia di un tempo con la sua natura di *nobiltà* plebea, la capacità di mediare e gestire l'uso della violenza, fortemente coesa, era diventata tutt'altro.

Questa contrapposizione tra vecchio e nuovo è ben rappresentata da Ferdinando Russo con la contrapposizione tra *camorrista-gentiluomo* e *gentiluomo-camorrista*. Il primo «è colui che, sia pure incoscientemente, dal suo ambiente si solleva, a poco a poco, fino a darvi prova, in molti casi, di una generosità d'animo senza pari. Come varia e complessa e interessante è questa classe di individui, che uniscono ad un cinismo singolare degli impulsi cavallereschi!»¹¹⁷

Il *gentiluomo-camorrista*, invece, è per lo più un giovane di buona famiglia, che desideroso di affermarsi nell'ambiente camorristico, finisce per essere ridicolizzato dagli affiliati.

La camorra del passato veniva presentata con una veste romantica ed elitaria, mentre la nuova come il prodotto mal riuscito dell'insieme di classi pericolose, tanto da far dire a Serao che «È bene distinguere nettamente il campo del camorrista da quello del guappo. Il primo è un parassita, appartenente a una specie dissanguatrice organizzata, consociata; il secondo è lo spavaldo, amatore del bel gesto, era spadaccino quando la spada era in auge e fruttava qualche cosa agli amatori di professione, manesco, pronto all'ira e alle parole grosse, pronto a ricacciare in gola a un offensore le parole imprudenti con una buona coltellata o con una scarica di pistola, animoso, pieno di coraggio e talvolta di una grande dignità. Il guappo potrebbe definirsi l'avventuriero guascone napoletanizzato, il *vieux routier* che non disdegna di incanagliarsi, talvolta per sport, talvolta per necessità, ma che ha molti cantucci della sua anima onesti e disprezza l'uniformità degli statuti della malandrineria, con la quale, in certe congiunture, non può fare a meno di venire a contatto, quando non si trovi addirittura ad urtare contro di essa con sanguinosa violenza».¹¹⁸

Quasi una sorta di malinconia per la vecchia camorra, quindi, la mitizzò, dando vita a una tradizione della guapperia (camorra-guapperia), che si contrapponeva alla figura del camorrista *moderno*.

¹¹³ Il *guappo signorile* o di *sciammeria* si contrappose alla figura del guappo tradizionale. La denominazione *guappo di sciammeria* trae origine da fatto che erano soliti indossare la marsina, un soprabito a coda di rondine. Era di estrazione piccolo borghese e, grazie ai suoi proventi illeciti che gli derivavano dall'attività di basista di furti e di usuraio, si aggiravano negli ambienti più socialmente elevati.

¹¹⁴ Gioacchino 'a vicchiarella, Achille Del Giudice, Nicola Jossa ecc.

¹¹⁵ Tore 'e Criscienzo, o il successore Pasquale Capuozzo.

¹¹⁶ F. Russo, E. Serao, 1907, *op.cit.*, p. 68.

¹¹⁷ *Ibidem*, p.124.

¹¹⁸ *Ibidem*, p.94.

Il *vecchio camorrista*, il guappo, riduceva al minimo il ricorso alla violenza e aveva un proprio codice etico che lo faceva rispettare dalla gente comune, che lo vedeva come una sorta di mediatore dei problemi degli abitanti di quel territorio. Il guappo si poteva anche macchiare le mani di sangue ed essere violento, ma non avrebbe mai rubato, perché mai avrebbe commesso reati contro la proprietà e per questo non era stato visto come troppo pericoloso dalle classi alte, e al contrario considerato degno anche di gesta memorabili.¹¹⁹

La camorra «in un tempo lontanissimo da noi, fu sinonimo di grande coraggio, di grande valore, coraggio e valore che dovevano esser dedicati alla difesa di ogni creatura debole, di ogni essere perseguitato e oppresso che non avesse la forza di reagire contro i suoi oppressori: questa camorra, singolare a dirsi, nacque visse estremamente cavalleresca e salvo la poesia nordica, pareva che avesse fra le sue file, altrettanti cavalieri del San Graal, i quali dovessero esser pronti ad accorrere ovunque un innocente invocasse la loro presenza ... il camorrista napoletano, il vero camorrista, quello che non esiste più, a Napoli, conservava, anche nella sua degenerescenza costante, questo soffio cavalleresco».¹²⁰

Questo processo di mitizzazione della vecchia camorra era iniziato, però, già prima del processo Cuocolo, come lo stesso Ferdinando Russo aveva evidenziato scrivendo nel 1902: «Avendo avuto occasione di conoscere parecchi illustri personaggi appartenenti alla Bella Società Riformata, la quale ora, da una ventina di anni, [...] ha perduto il suo leggendario carattere di schietto coraggio e di generosità primitiva con la sparizione o la morte degli ultimi capi».¹²¹

Il processo Cuocolo aveva sancito la fine della camorra *moderna* e enfatizzato quella tradizionale, anche attraverso opere letterarie e mediatiche, lasciando nell'ombra le diverse espressioni della criminalità organizzata, in attesa di quella che sarebbe stata la nuova camorra postbellica.

3. La camorra e il fascismo

In seguito alla fase repressiva che seguì al processo Cuocolo, la Bella Società Riformata fu formalmente sciolta nel 1915. Una ricostruzione tra lo storico e il leggendario, racconta che a decretare lo scioglimento fu Gaetano Del Giudice, camorrista di rilievo non coinvolto però nel processo, che il 25 maggio avrebbe convocato gli affiliati nel Rione Sanità di Napoli per mettere fine formalmente all'associazione criminale.

¹¹⁹ Questa guapperia è però soltanto uno stereotipo, confutato da diverse fonti storiografiche, come evidenzia Marmo: «Nelle nostre fonti amministrative, le funzioni di paciere nelle liti, che appaiono a questi autori la prerogativa più legittimante del guappo, i camorristi le imponevano e se le facevano pagare esercitando spesso la giustizia a favore del miglior pagante», M. Marmo, *L'onore dei violenti, l'onore delle vittime: un'estorsione camorrista del 1862 a Napoli*, in G. Fiume (a cura di), *Onore e storia nelle società mediterranee*, La Luna, Palermo, 1989, p. 205, nota 37.

¹²⁰ M. Serao, *Coltello e rivoltella*, «Il giorno», 13-14 giugno 1907.

¹²¹ F. Russo, *Il linguaggio della "Mala-vita"*, «La Settimana. Rassegna di lettere, arti e scienza diretta da M. Serao», 2, 4 maggio 1902, p. 122.

Per lungo tempo l'organizzazione criminale fu silente e si parlò di *camorra* per descrivere, in modo dispregiativo, quelle persone che vivevano di soprusi, di prevaricazioni e ricatti.¹²²

Eppure, nonostante la fine dichiarata della Bella Società Riformata, durante il fascismo emergeranno rapporti complessi con la camorra che oscilleranno da interventi fortemente repressivi a tentativi di infiltrazione camorristica nel partito.

Sebbene Mussolini avesse in più occasioni dichiarato che sarebbe riuscito ad estirpare la camorra, in realtà, mentre la camorra napoletana tenne un basso profilo, quella casertana, invece, si estese andando a colonizzare interi territori dell'agro aversano.

Gli interventi repressivi indussero gran parte dei boss ad emigrare in America¹²³, terra pronta e fertile per i loro affari. La via dell'emigrazione fu scelta non solo dai camorristi, ma anche da diversi boss mafiosi, che si sentirono in pericolo in seguito all'invio a Palermo del prefetto Cesare Mori, voluto da Mussolini¹²⁴, che avrebbe dato duri colpi ai loro traffici.

D'altro canto, coloro che rimasero in Italia o provarono ad entrare nel partito oppure si allearono con il popolo che osava ribellarsi contro le squadre fasciste.

Nel periodo tra il 1924 che il 1925 furono sciolti 14 Comuni di Terra di lavoro. La dura lotta intrapresa da Mussolini contro la criminalità organizzata andava, in fondo, di pari passo con quella per il potere nei Comuni e nelle amministrazioni del Sud.

In particolare, Mussolini era solito parlare solo dei risultati positivi ottenuti sul fronte della repressione sia della mafia che della camorra, tacendo sulla presenza di camorristi nelle sue squadre. Nel *Discorso dell'Ascensione* del 6 maggio 1927¹²⁵, ricordò l'ordine dato al colonnello dei Reali Carabinieri Vincenzo Anceschi di liberarlo «da questa delinquenza col ferro e col fuoco» e la retata di Camorra del 1923 che portò a oltre 9000 arresti.

¹²² D'altronde lo stesso termine *camorra* nel gergo indicava la tangente e il suo uso in passato per indicare spesso la Bella Società Riformata aveva avuto l'intento di evidenziare «ciò che essa percepiva con l'uso della violenza».

¹²³ Ricordiamo, in particolare Michele Aria, detto 'o capraio, e Giuseppe Barraccano che si arricchirono con il contrabbando di alcool; Carlo Lucania, famoso con il nome di Lucky Luciano, il quale rientrerà poi negli anni '50 in Campania e diventerà il ponte con la mafia statunitense per il contrabbando e per il traffico della droga.

¹²⁴ A Napoli durante il fascismo emersero due forti personalità ideologicamente contrapposte: Aurelio Padovani e Paolo Greco. Il primo, infatti, era fortemente giustizialista e convinto che un compito fondamentale del fascismo fosse quello di liberare l'Italia dai vecchi politici, con un'operazione di purificazione politica e morale del Paese. Paolo Greco, invece, era esponente del partito nazionalista e appartenente proprio alla vecchia politica napoletana, nella quale continuava a lavorare sempre ricorrendo alle dinamiche di compromessi con i poteri locali. Aurelio Padovani fu capo del primo fascismo napoletano e fu portato a dare le dimissioni dal partito per il suo temperamento e le sue azioni a volte insubordinate poste in essere in nome di un giustizialismo estremo.

¹²⁵ L. Ponziani, *Il fascismo dei prefetti. Amministrazione e politica nell'Italia meridionale 1922-1926*, Meridiana Libri (saggi/5), Catanzaro, 1995, p. 213-224; E. Anceschi, *I carabinieri Reali contro la Camorra. Una missione speciale negli anni Venti*, Laurus Robuffo, Roma, 2003.

Sottolineò che i Mazzoni sono «una piaga che sta tra la Provincia di Roma e quella di Napoli, ex Caserta; terreno favoloso, stepposo, malarico abitato da una popolazione che, fin dal tempo dei Romani aveva una pessima reputazione, ed era chiamata popolazione di *latrones*» e poi elencò tutti gli arresti per zona, quella dei Mazzoni¹²⁶, l'agro aversano, Caserta città e Napoli.

Nei cinque anni che vanno dal 1922 al 1926, furono commessi i seguenti delitti principali, trascurando i minori: oltraggi alla forza pubblica, 171; incendi, 378; omicidi, 169; lesioni, 918; furti e rapine, 2082; danneggiamenti, 404. Questa è una parte di quella piaga; veniamo all'altra parte, quella dell'Aversano: oltraggi, 81; incendi, 161; omicidi, 194; lesioni, 410; furti e rapine, 702; danneggiamenti, 193. Ho mandato un maggiore dei carabinieri con questa consegna: liberatemi da questa delinquenza col ferro e col fuoco. Questo maggiore ci si è messo sai serio; difatti, dal dicembre ad oggi, sono stati arrestati, per delitti consumati e per misure preventive, nella zona dei Mazzoni 1699 affiliati alla malavita, e nella zona di Aversa, 1268. ... ho qui un plico di telegrammi, di lettere, di ordini del giorno; documenti con i quali la parte sana di quella popolazione ringrazia l'Autorità del Regime fascista per l'opera necessaria d'igiene che sarà continuata sino alla fine.¹²⁷

È del 1926 il primo grande maxiprocesso svoltosi, inizialmente a Santa Maria Capua Vetere e poi trasferito presso la Corte di Assise di Potenza per legittima suspicione, contro la Camorra dei Mazzoni. Il processo vide come imputati Luigi Iovino ed altri 90 personaggi, per reati diversi, dall'associazione a delinquere a rapine, a furti e a tentati omicidi a scopo di furto¹²⁸, commessi dal 1918 al 1926 in una zona che comprendeva i comuni di Casal di Principe, S. Cipriano d'Aversa, Villa Literno, Aversa, Trentola, Frignano Maggiore, Ducenta, Casaluce e parte del territorio di Giugliano e che aveva la sua *sede* centrale a San Cipriano d'Aversa.

Questi interventi fortemente repressivi sembravano, però voler celare la schiera di camorristi inseriti nelle squadre e quelli ben integrati nel partito.¹²⁹ Ricordiamo, infatti, la figura di Arturo Cocco, Marco Buonocore, Vittorio e Armando Aubry e lo stesso Peppuccio Romano, che già prima di Mussolini era stato al centro di polemiche per le sue relazioni con la criminalità organizzata aversana.¹³⁰

¹²⁶ La terra dei *Mazzoni* si estendeva nel Casertano, da Casal di Principe a Capua sino ad oltre la foce del Garigliano. I grandi boss della camorra dei Mazzoni erano Gennaro Palazzo, detto il Re dei Mazzoni, ed il suo vice Girolamo Rozzera ed erano in grado di imporre tributi e commettere reati rimanendo impuniti.

¹²⁷ B. Mussolini, *Il discorso dell'Ascensione* (26 maggio 1927), atti parlamentari - Camera dei deputati, <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg27/sed192.pdf>.

¹²⁸ I furti avevano ad oggetto soprattutto animali, cavalli, maiali ed asini ed erano finalizzati a costringere i derubati a versare una somma di denaro per riottenere quanto gli era stato rubato. Quello che oggi viene definito il *cavallo di ritorno*.

¹²⁹ Ricordiamo che lo stesso Mussolini concesse la grazia a molti dei camorristi condannati a Viterbo.

¹³⁰ Marco Buonocore fu inquadrato fra le camicie nere; Vittorio e Armando Aubry, altri due ex affiliati all'Onorata Società, ottennero appalti in cambio della repressione delle rivolte operaie. Arturo Cocco, il *capinrito* della Sanità¹³⁰, controllava la sua zona garantendo l'ordine e la sicurezza e fece parte degli squadristi che marciarono su Roma. Sempre nel quartiere Sanità a Napoli operava Salvatore Cinicola, detto *macchiudella*, che forniva informazioni alla polizia.

Il rapporto del richiamato colonnello dei Reali Carabinieri Vincenzo Anceschi fotografò le strette connessioni tra la condizione economica, politica e sociale del territorio casertano, facendo emergere ancora una volta uno stretto rapporto tra la criminalità e la classe politica, tanto che molti amministratori corrotti, pur denunciati, rimasero al loro posto, continuando ad esercitare il loro potere nei diversi comuni casertani.

I *principi* camorristici divennero addirittura espressione di un modello di virilità della propaganda fascista e la camorra come organizzazione strutturata rimase silente, preparandosi a ritornare ancora più forte dopo il secondo conflitto bellico.

ALEXANDRU BUSUIOCEANU ȘI STUDIILE DE ISTORIA ARTEI LA ȘCOALA ROMÂNĂ DIN ROMA ÎN PRIMUL DECENIU INTERBELIC (PERSPECTIVĂ ISTORIOGRAFICĂ ȘI ABORDARE METODOLOGICĂ)

Veronica EDROIU TURCUȘ*

Alexandru Busuioceanu and Art History Studies at the Romanian School in Rome in the First Interwar Decade (Historiographic Perspective and Methodological Approach)

Abstract: The present study aims to draw the creative personality of historian, art critic, publicist and writer Alexandru Busuioceanu in direct connection with the internship in the 1920s at the Romanian School in Rome, his presence opening the series of specializations in art criticism and history at our Institute in the Italian capital, the research program in the field successively offering new perspectives to the methodology of approaching the history and art criticism in Romania. Trained at the University of Bucharest and initially specialized in Vienna under the guidance of well-known representatives of the School of Art History there (Josef Strzygowski, Max Dvorak, Julius von Schlosser), Alexandru Busuioceanu will complete his scientific preparation at the Romanian School in Rome and in the Italian university environment, under the tutelage of professors Adolfo Venturi, remarkable connoisseur of Italian Art History, Antonio Muñoz, specialist in Byzantine Art History, Federico Hermanin, art historian and critic specializing in the art of the Middle Ages, Lucio Mariani, archaeologist and passionate researcher of ancient art, Hellenic, Latin and Etruscan. The Romanian studious undertook research on the old ecclesiastical painting of the Peninsula and on the Italian primitives, his entire scientific career being defined by the Roman specialization, which also marked his late concerns on Philosophy of history, deeply influenced by the model personality of Vasile Pârvan, director founder of the Romanian School in Rome.

Keywords: Alexandru Busuioceanu, Romanian School in Rome, Vienna School of Art History, Italian Primitives

Prin recomandarea Facultății de Litere din București din anul 1923 pentru istoricul de artă Alexandru Busuioceanu în vederea unei burse de studiu la Școala Română din Roma se deschidea seria specializărilor în critica și istoria artei la

* Cercetător științific I dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: vturcus@yahoo.it.

Institutul nostru din capitala Italiei, specializare aleasă exclusiv ori frecventată numai tangențial de o serie de alți bursieri în anii '20-'30, în rândul acestora numărându-se în primul rând Virgil Vătășianu, programul de cercetare în domeniu deschizând noi perspective metodologiei abordării istoriei și criticii de artă.

Alexandru Busuioceanu s-a născut la 10 iunie 1896 la Slatina, studiile secundare le-a urmat la Ploiești, unde a absolvit liceul în 1914. În anii Primului Război Mondial a urmat Facultatea de Litere și Filosofie a Universității bucureștene, întrerupându-și însă studiile vreme de doi ani (1916-1918) pentru a pleca voluntar pe front.¹ Universitatea a absolvit-o în anul 1920, când și-a luat licența *magna cum laude* în Filosofie în sesiunea din ianuarie.² În același an și-a dat capacitatea pentru învățământul secundar³, obținând Catedra de franceză de la Liceul „Gh. Barițiu” din Cluj, unde a fost coleg cu G. G. Mateescu – arheolog, discipol al lui Vasile Pârvan, la rândul său bursier la Școala Română de la Roma în anii 1922-1924 și apoi director al instituției în 1928-1929 –, care preda Istoria și Geografia.⁴

¹ Ion Frunzetti, „Evocare”, în Al. Busuioceanu, *Scriseri despre artă*, prefață de Ion Frunzetti, traduceri de Oana Busuioceanu, note de Th. Enescu și V. I. Stoichiță, București, Meridiane, 1980, p. 7-8; Florin Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc. 1945-1989. Scriitori, reviste, instituții, organizații*, București, Compania, 2003, p. 111.

² *Universitatea din București. 1915/16-1923/24*, p. 96.

³ Al. Busuioceanu, *Memoriu de titluri și lucrări*, București, 1927, p. 3.

⁴ Alexandru Busuioceanu a fost titularizat profesor în învățământul secundar la Liceul „Gh. Barițiu” din Cluj în locul lui Constantin Sudețeanu, care acoperise în anul școlar 1919-1920 disciplinele Franceză și Filosofie și care lăsase liberă catedra în 1920 pentru a se transfera la Oradea ca director al Școlii Normale de acolo. Așa cum este menționat în anuarul liceului, Busuioceanu a primit odată cu numirea și concediu de doi ani de studii în străinătate, studiind la Viena. Și-a prelungit apoi concediul pe perioada 1923-1925, cât a fost bursier al Școlii Române de la Roma, precum și în anii 1925-1927, perioadă în care a funcționat ca sub-șef al Secției universitare în cadrul Institutului Internațional de Cooperare Intelectuală al Societății Națiunilor de la Paris, creat în 1922 de către Societatea Națiunilor, antecesorul U.N.E.S.C.O., prezidat de filozoful francez Henri Bergson, una dintre misiunile sale principale fiind dezvoltarea cooperării intelectuale în Europa. În septembrie 1927 Busuioceanu își pregătea un memoriu de titluri și lucrări pentru a accesa un post universitar la București. Abia în anul 1929, cu data de 1 iulie, Al. Busuioceanu va deveni docent în specialitatea Istoria Artei medii și moderne la Catedra de Istoria Artelor a Universității bucureștene, catedră suplinită de la 1 martie 1927 de G. Murnu, care îl sprijinise și în luarea doctoratului în 1925 cu profesorul Ch. Drouhet. Busuioceanu va desfășura la Facultatea de Litere din București o activitate de docent în anii universitari 1929-1930 și 1930-1931, păstrându-și în continuare Catedra de franceză de la Liceul „Gh. Barițiu” din Cluj. La aniversarea a zece ani de activitate a liceului clujean, în tabloul profesorilor care au funcționat în amintita instituție de învățământ secundar transilvăneană în deceniul 1919-1929, se preciza că Al. Busuioceanu nu a predat nici în vreun an de la numire, catedra fiindu-i în permanență suplinită, pentru anul școlar 1930-1931 figurând din nou în concediu de studii. În anul 1931, Al. Busuioceanu a concurat împreună cu profesorul George Oprescu pentru ocuparea Catedrei de Istoria Artei de la Universitatea din București, suplinită până atunci de G. Murnu. Va fi titularizat însă G. Oprescu, preferat de președintele comisiei de examen, N. Iorga. Abia din 1932, Busuioceanu a devenit conferențiar de Istoria Artelor la Academia de Arte Frumoase din București, unde va funcționa ca profesor din 1938. *Ibidem*, p. 4; *Anuarul Liceului de Stat „Gheorghe Barițiu” din Cluj pe anul școlar 1920-21*, p. 7; 1921-22, 3, p. 3; 1925/26, 1926/27, 7-8, p. 3; 1927/28, 9, p. 5-6; 1928/29, 10, p. 8, 14; 1930-31, 12, p. 7; *Universitatea din București, 1928-1929*, p. 109; 1929-30, p. 86; I. Frunzetti, *op. cit.*, p. 11-12; F. Manolescu, *op. cit.*, p. 112.

Încă din perioada studenției, Busuioceanu a început o fecundă activitate publicistică, pusă sub semnul doctrinei naționale a unei întregi generații de tineri care a participat la realizarea României Mari, inspirată de scrierile și acțiunile lui Nicolae Iorga.⁵ S-a orientat spre tradiționalism, numărându-se în 1921 printre fondatorii revistei *Gândirea*, alături de Cezar Petrescu, Gib. Mihăescu și Nichifor Crainic. Apropierea de linia tradiționalist-ortodoxistă care își croia un drum hotărât în cultura și literatura română la începutul anilor '20 și printre ai cărei reprezentanți s-a numărat a fost influențată și de prietenia cu Lucian Blaga și Nichifor Crainic, cu care Busuioceanu a împărțit o perioadă locuința-pensiune de la Viena în anii 1920-1922, când se afla în fosta capitală imperială pentru a studia Istoria Artei.⁶ Aici a făcut studii doctorale sub îndrumarea profesorilor J. Strzygowski, specialist în Istoria Artei creștine vechi și interesat în anii amintiți de metodologia Istoriei Artelor Plastice, Max Dvorak, cu acesta desăvârșindu-și pregătirea în sfera Renașterii și a Artei moderne, Em. Reisch și Em. Löwy, care l-au inițiat în domeniile Arheologiei și Istoriei Artei antice, Busuioceanu perfecționându-se în Arta medievală sub tutela științifică a lui Julius von Schlosser, remarcabil cunoscător al literaturii artistice din Evul Mediu și până în secolul al XVIII-lea, preocupat de asemenea de arta italiană, de cultura din Peninsula simțindu-se legat și prin ascendența familială.⁷

În aceeași perioadă a începuturilor anilor '20, Alexandru Busuioceanu își va reuni eseurile critice și estetice privitoare la literatura românească și străină, publicate anterior în cronicile literare ale diverselor reviste, într-un volum intitulat *Figuri și cărți*, apărut în 1922 la Editura Cartea Românească.⁸ În anii respectivi a pregătit și o ediție critică de poezii alese Grigore Alexandrescu, publicată în 1923 de Editura Cultura Națională. Colaborarea sa intensă cu Editura Cultura Națională a fost legată, în perioada 1922-1923 și de funcționarea lui Busuioceanu, la întoarcerea de la Viena, pe un post de consilier literar la amintita societate editorială.⁹ Activitatea sa jurnalistică și literară deosebit de intensă de la începutul anilor '20 a fost răsplătită

⁵ În anii 1915-1916, din noiembrie până în iulie, Busuioceanu a editat împreună cu Constantin Modrescu revista *Lumina Nouă*, de factură tradiționalistă, la care au colaborat Dragoș Protopopescu, Raul Teodorescu, Nichifor Crainic, Tudor Vianu, Mihai Ralea. În 1918, în timpul retragerii în Moldova, a contribuit alături de Pamfil Șeicaru cu materiale la *Arena* care apărea la Iași, iar în 1919 a lucrat ca redactor la *Dacia*, alcătuind cronicile teatrale. F. Manolescu, *op. cit.*, p. 111.

⁶ *Ibidem*. Busuioceanu a colaborat în țară la reviste precum *Lamura*, unde a fost și redactor, *Lucașfărul* în anii 1919-1920, care a apărut la București sub conducerea lui Octavian C. Tăslăuanu etc. În perioada studiilor la Viena a tradus *Naționalismul* lui Rabindranath Tagore, publicat în 1922 la Cultura Națională din București, cu o prefață de Nichifor Crainic, în același an Busuioceanu semnând introducerea la traducerea operei lui Tagore *Sadhana: Calea desăvârșirii*, apărută la amintita editură în traducerea lui Crainic.

⁷ Al. Busuioceanu, *op. cit.*, p. 3.

⁸ Materialele reunite în volum evocau figurile unor nume de marcă ale literaturii străine (Rabindranath Tagore, Rainer Maria Rilke, Hugo von Hofmannsthal, Carl Spitteler, Charles Péguy, Bernard Shaw, Ibsen) și ale scrisului românesc (Nichifor Crainic, Lucian Blaga, Mircea Rădulescu, M. Sorbul, Duiliu Zamfirescu, Vasile Pârvan, N. Iorga, B. P. Hașdeu, I. L. Caragiale).

⁹ I. Frunzetti, *op. cit.*, p. 9.

cu recunoașterea în breaslă: după ce în anii 1918-1920 devenise membru al Sindicatului Ziaristilor Români și al Asociației Generale a Presei Române – aceasta pe când funcționa, student fiind, la ziarul *Dacia* –, în 1920 devine membru fondator al Asociației Ziaristilor Profesioniști, iar 1921 al Societății Scriitorilor Români. A fost de asemenea, secretar al PEN-clubului, asociație înființată în 1921, al cărei președinte pentru secția română era Vasile Pârvan.¹⁰ Sprijinit de Vasile Pârvan – fostul său profesor din anii studiilor universitare, pe care îl considera, într-o prezentare a *Gândurilor despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stâng*, scrisă la începutul anilor '20, un veritabil spirit filosofic, capabil de adevărata sinteză istorică tocmai prin participare metafizică la viața sufletească a epocii pe care dorește să o repropună, surprinzând întotdeauna cugetarea care stă în spatele fiecărui fapt istoric pentru a desluși sensul ideal al evenimentelor din perioada analizată¹¹ – Al. Busuioceanu va fi recomandat pentru o bursă la Școala Română de la Roma în anul 1923.

În cadrul Școlii Române de la Roma, Busuioceanu își va continua studiile doctorale vreme de doi ani, urmând în această perioadă cursurile profesorilor Adolfo Venturi – Istoria Artei italiene, A. Muñoz – Istoria Artei bizantine, O. Marucchi – Arheologie creștină, F. Hermanin – Artă medievală și L. Mariani – Arta antică, elină, latină și etruscă. A întreprins de asemenea cercetări în Biblioteca și Arhivele Vaticanului, descoperind material inedit cu privire la arta veche italiană.¹² Experiența sa în cadrul Culturii Naționale, editură care s-a numărat între principalele instituții care au donat nucleul fondului de carte al Bibliotecii Școlii Române din Roma, l-a determinat probabil să își asume – încă din toamna în care a sosit la Roma – sarcina de bibliotecar, contribuind alături de ceilalți bursieri la aranjarea și catalogarea publicațiilor. La sfârșitul primului său an de specializare ca bursier al Institutului nostru din capitala Italiei, Vasile Pârvan îi aprecia favorabil munca de cercetare. „De asemenea, au fost foarte activi și membrii noi – arăta Pârvan în raportul către Academia Română din 10 iunie 1924 –. D-l Busuioceanu a strâns un bogat material pentru o lucrare asupra vechilor noștri meșteri de artă și prepară o lucrare asupra unor fresce din sec. XI dintr-o biserică ruinată de lângă Roma – încă necomplet cunoscute și studiate”.¹³ Într-adevăr, pe parcursul anului academic 1923-1924, pe lângă audierea cursurilor pe care profesorii amintiți le susțineau la Universitatea din Roma, Al. Busuioceanu întreprinsese o cercetare de caz, analizând și propunând o nouă datare pentru ciclul de fresce păstrat în biserică din afara Romei, situată dincolo de Porta San Sebastiano, între Via Appia și Via Latina, San Urbano alla Caffarella. Monumentul, aflat într-o stare de conservare destul de precară, fusese mai întâi un templu, fiind ridicat în secolul al II-lea pe teritoriul unei vile romane. Monumentul păgân fusese dedicat apoi Sfântului Urban, martirizat în apropiere, și transformat

¹⁰ *Ibidem*, p. 8-9.

¹¹ Al. Busuioceanu, „De la istorie la filosofie: D-l Vasile Pârvan”, în *Figuri și cărți*, București, Cartea Românească, [1922], p. 173-177.

¹² Idem, „Memoriu de titluri și lucrări”, p. 3.

¹³ *Academia Română. Anale. Ședințele din 1923-1924*, tom. XLIV, p. 132, 135.

astfel în biserică. Analiza făcută de Busuioceanu frescelor păstrate în biserică, datate de istoriografia precedentă în secolul al IX-lea, l-a determinat să propună secolul al XI-lea ca încadrare cronologică, bazându-se atât pe interpretarea antroponimică a unei inscripții pictate pe una dintre fresce și care indica anul 1011, pe analiza coerentă a părților refăcute din pictură – operație întreprinsă la începutul anilor 1630 în timpul pontificatului lui Urban al VIII-lea – cât și pe identificarea în Fondul Barberini al Bibliotecii Vaticane a două serii de copii ale picturilor, executate prin grija cardinalului Francesco Barberini, cea mai fidelă dintre ele, datând din 1634, fiind folosită de cercetător pentru a interpreta și restitui specialiștilor semnificația ciclului de fresce (important și nevalorificat până în momentul respectiv îndeosebi din perspectiva primatului deținut în reprezentarea picturală a vieții și martiriului Sfintei Cecilia, respectiv a Sfântului Urban, a definirii iconografiei acestora, care va inspira marea parte a reprezentărilor ulterioare ale amintirilor martiri, pentru care romanii au o devoțiune specială). În ceea ce privește analiza, din perspectiva interpretării frescelor, a conturării unei arte italiene emancipate de sub modelul bizantin al veacurilor precedente, Al. Busuioceanu insistă pe semnificația secolului al XI-lea ca moment al tranziției către o nouă expresie artistică; în disputa susținătorilor unei influențe orientale marcante, a promotorilor ideii transformării artei romane și sud-italice la impactul cu formele originare dincolo de Alpi cu cei care propuneau școala romană sau sud-italică având centrul la Montecassino ca pol fundamental de influență artistică, percepută nu ca o dezvoltare și transformare a artei bizantine, ci ca o sinteză a tradiției spiritului italic, istoricul de artă român optează pentru concilierea ambelor teorii, opinând că era necesară abandonarea modelelor ireductibile, acceptând elemente din fiecare și insistând pe rolul creativității populare care a indus evoluții asemănătoare și a forjat similarități în arta occidentală italiană, respectiv germanică. Aici se remarcă, din punct de vedere metodologic, propensiunea cercetătorului pentru asimilarea creatoare atât a influențelor Școlii vieneze de Istoria Artei, asumate în anii studiilor acolo, cât și a celei italiene, cu care era în direct contact în anii studiilor romane. La sfârșitul primului său an de specializare la Școala de la Roma, Busuioceanu redacta contribuția „Un ciclo de affreschi del secolo XI: S. Urbano alla Caffarella”¹⁴, publicată în numărul al doilea al anuarului Institutului român din capitala Italiei, *Ephemeris Dacoromana* și completată, la fel ca multe dintre contribuțiile bursierilor, de schițe ale arhitectului Italo Gismondi, care redau perspective ale interiorului bisericii, de fotografii ale frescelor analizate, propuse comparativ, pagină cu pagină, cu fotografii pe care Școala le comandase Bibliotecii Vaticanului și care reproduceau acuarelele din 1634. Cu această lucrare, Busuioceanu își va lua doctoratul *magna cum laude* la Facultatea de Litere și Filosofie din București la întoarcerea de la Roma, în decembrie 1925, comisia de examinare fiind condusă de profesorul Ch. Drouhet, avându-i ca referent, respectiv

¹⁴ Al. Busuioceanu, „Un ciclo de affreschi del secolo XI: S. Urbano alla Caffarella”, *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma*, Roma-Libreria di Scienze e Lettere, București-Impr. Cultura Națională, 1924, 2, p. 1-65 (vezi mai ales p. 47-48, 63-65).

coreferent pe profesorii G. Murnu¹⁵ și V. Pârvan, iar ca membri pe profesorii R. Ortiz și I. Bianu.

În al doilea an de cercetări la Roma, Busuioceanu s-a orientat spre studiul primitivilor romani, alcătuiind o lucrare despre Pietro Cavallini publicată în numărul al treilea din *Ephemeris*.¹⁶ De o remarcabilă întindere și consistență, contribuția lui Al. Busuioceanu prezintă în cuprinsul a 150 de pagini structurate pe șase părți (*Introducere, Tinerețea lui Cavallini, Maturitatea lui Cavallini, Bătrânețea lui Cavallini, Școala lui Cavallini, Încheiere*) o informată biografie artistică a pictorului roman. Abordarea unui asemenea subiect – în fond lucrarea mare pe care fiecare bursier al Școlii Române de la Roma era obligat să o prezinte la sfârșitul celor doi ani de cercetare, expresie a întregii sale activități științifice desfășurate în capitala Italiei și în diferite orașe, biblioteci, arhive și muzee din Peninsula – i-a fost sugerată de profesorii săi de la Universitatea romană, Adolfo Venturi, A. Muñoz și F. Hermanin, care se ocupaseră în anii 1900-1925 de problema stabilirii influenței florentine în opera lui Pietro Cavallini, repropunând în termeni noi – în contextul descoperirii de către profesorul Hermanin a *Judecății de Apoi*, considerată cea mai importantă operă a artistului, în biserica S. Cecilia din Trastevere – raportul dintre Giotto și Cavallini, susținând ideea primatului pictorului roman și apreciind că acesta a reprezentat o sursă de inspirație pentru Giotto.¹⁷ De altfel, interesul pentru primitivii italieni era prezent și în opera profesorului Josef Strzygowski, notabil reprezentant al Școlii de Istoria Artei de la Viena, cu care Busuioceanu studiasse în vechea capitală imperială, cunoscut pentru teoriile sale care susțineau remarcabila influență a Artei răsăritene (a arhitecturii armene, de exemplu, sau a picturii bizantine) asupra Artei și Arhitecturii medievale timpurii europene (vezi studiul *Cimabue und Rom*, 1888), aici însă cuvenindu-se menționat că Strzygowski se va orienta în primele decenii ale secolului XX și mai ales în anii interbelici spre o argumentare a preeminenței civilizațiilor nordice și răsăritene asupra moștenirii romane mediteraneene, devenind susținător al pan-germanismului (vezi, de exemplu, opiniile asupra originilor stilului târziu antic), ceea ce a condus la o veritabilă dispută științifică avându-i la polul opus pe colegii săi Max Dvorak și Julius von Schlosser. Deprinzând noile abordări științifice și metodologice ale istoriografiei interbelice a artei italiene, pe fundalul recente abordări a problemei raportului dintre Giotto și Cavallini prezentă în istoriografia romană a momentului, Al. Busuioceanu pornește la reconstituirea biografiei artistice a pictorului roman,

¹⁵ Profesorul G. Murnu se pronunța laudativ în raportul său asupra lucrării lui Busuioceanu, considerată un important studiu de iconografie și stilistică medievală, o contribuție nouă la istoria artei italiene prin datarea frescelor și oferirea de indicații inedite asupra autorului acestora, prin stabilirea clară prin examen tehnic minuțios a ceea ce este autentic și ceea ce este rețușare târzie în economia picturilor, prin studiul exhaustiv al iconografiei lor, completat de publicarea copiilor inedite aflate la Vatican și, în sfârșit, prin relaționarea frescelor la contextul picturii contemporane, introducând exemple din numeroase biserici romane. Idem, „Memoriu de titluri și lucrări”, p. 3-5.

¹⁶ Idem, „Pietro Cavallini e la pittura romana del Duecento e del Trecento”, *Ephemeris Dacoromana*, 1925, 3, p. 259-406.

¹⁷ *Ibidem*, p. 259, 261-263.

completând analiza operelor de artă cu cercetări în Arhivele și Biblioteca Vaticanului, în cele de la Santa Maria Maggiore și întregind îndrumările date de profesorii săi romani, în special de Adolfo Venturi și de A. Muñoz, atunci suprintendent al monumentelor din Lazio, care i-a permis examinarea îndeaproape a frescelor din S. Cecilia, cu bibliografie austriacă, în special cu abordările temei prezente la unii dintre foștii săi profesori vienezi, mai ales la J. Strzygowski. De asemenea, cercetătorul austriac Robert Eisler îi va furniza o importantă informație privitoare la una dintre operele lui Cavallini – *Sibila tiburtină și împăratul Octavian* din biserica romană Santa Maria in Aracoeli – frescă pierdută dar care a fost reprodusă într-o miniatură contemporană, din 1285, aflată la Biblioteca Estense de la Modena. Informația i-a ajuns însă lui Busuioceanu după întoarcerea de la Roma, atunci când studiul era deja redactat, așa că a reușit să aibă doar confirmarea existenței respectivei miniaturi de la D. Fava, directorul Bibliotecii din Modena, introducând datele despre miniatura inedită în apendicele studiului despre Cavallini¹⁸ și tratând apoi mai pe larg problema, după ce a ajuns să examineze respectiva miniatură și să lămurească pozitiv atribuirea frescei din Santa Maria in Aracoeli lui Pietro Cavallini, într-un studiu publicat în 1929 la Paris.¹⁹

Analiza lui Busuioceanu asupra operei lui Cavallini și a evoluției picturii romane în secolele XIII-XIV cuprinde și aspecte particulare ale studiului documentar, bibliografic și arhivistic al temei, cercetătorul intrând chiar în probleme de antroponomie pentru a stabili frecvența numelui pictorului în secolele amintite și a-i putea astfel identifica prezența pe anumite șantiere ale epocii. La fel ca în cazul cercetării asupra frescelor de la S. Urbano alla Caffarella, Busuioceanu a apelat pentru analiza iconografică a frescelor pe care Cavallini le executase în Basilica San Paolo fuori le Mura și care au fost distruse de incendiul din 1823, la o serie de acuarele păstrate tot în fondul Barberini la Vatican. Școala Română a comandat fotografii ale acestor acuarele, cuprinse ca material ilustrativ în studiu. Legat de problema prezenței lui Cavallini la Assisi și a atribuirii picturii scenelor din Vechiul și Noul Testament din Basilica superioară a Sf. Francisc de la Assisi, Busuioceanu susține o datare posterioară a acestora față de frescele din San Paolo fuori le Mura, contrazicându-l aici în mod direct pe profesorul Hermanin și propunând o serie de soluții interesante. De asemenea, își exprimă reticența față de teoria influenței lui Cavallini asupra formării stilului lui Giotto, excluzând, cel puțin până la 1291, vreun contact între arta celor doi. O altă contribuție a sa la studierea impactului pe care opera lui Cavallini l-a avut asupra picturii romane a secolelor amintite constă în publicarea a două fotografii ale unor fresce existente în biserica Santa Maria in Cappella din Trastevere, picturi nestudiate până atunci, considerate de Busuioceanu expresie a activității artistice a unui ucenic apropiat al lui Cavallini. Asupra uneia dintre fresce, atunci păstrată încă în biserică, puțin menționată în literatura de

¹⁸ *Ibidem*, p. 405-406.

¹⁹ Idem, „Une miniature inédite du XIIIe siècle reproduisant une oeuvre perdue de Pietro Cavallini”, *Revue Archéologique*, Paris, 1928, V^e série, tom XXVII, p. 141-145; extras, Paris, Librairie Ernest Leroux, 1928, 10 p.

specialitate și niciodată reprodușă, îi atrăsese atenția profesorul Adolfo Venturi.²⁰ Cealaltă frescă provenind din Santa Maria in Cappella și aparținând familiei Doria Pamphilj, fusese transportată într-un depozit al Palatului Doria, Busuioceanu obținând permisiunea administrației Casei Doria Pamphilj pentru a o fotografia și consacându-i de aceea un loc important în economia lucrării, ca appendice inedit al textului unitar redactat.²¹

Cu această lucrare, Busuioceanu își va trece examenul de docență în Istoria Artei medievale și moderne la Universitatea din București, avându-l ca președinte de comisie pe N. Iorga, iar ca membri ai acesteia pe profesorii Ion Andrieșescu, Coriolan Petranu – titularul Istoriei Artei la Universitatea clujeană, Alexandru Tzigara-Samurcaș – de la Universitatea din Cernăuți, G. Murnu și R. Ortiz.²² Considerații laudative la adresa muncii sale de cercetare în cadrul Școlii în anul universitar 1924-1925 a emis Vasile Pârvan și în cadrul raportului său către Academia Română asupra activității Institutului nostru din capitala Italiei prezentat la 11 iunie 1925. „În ce privește pe d-l Al. Busuioceanu, care acuma [...] – arăta Pârvan – încheie stagiul său la Roma, d-sa a isprăvit în cursul acestui an un studiu foarte interesant despre Cavallini și școala de pictură primitivă romană, a adunat un material prețios pentru o monografie asupra vechilor meșteri bisericești de la noi²³ și în general a dezvoltat o activitate foarte rodnică pe terenul istoriei artei”²⁴

Specializarea lui Alexandru Busuioceanu în cadrul Școlii Române de la Roma în anii 1923-1925, care continua în mod fericit pregătirea doctorală în istoria artei începută la Viena în 1920-1922, i-a marcat pozitiv întreaga sa carieră științifică ulterioară. Pe baza materialului adunat la Roma în perioada în care a fost *alunno* al Școlii noastre de acolo, Alexandru Busuioceanu va redacta principalele sale contribuții în sfera istoriei artei și a criticii de artă²⁵, cursurile de specialitate frecventate la Universitatea romană și ochiul bine format prin permanentul exercițiu al observării și analizării operelor de artă pe viu pe care doar un stagiul de pregătire în Italia îl oferă, permițându-i să cerceteze pertinent și doct atât anumite aspecte ale artei italiene – domeniu în care a oferit cercetări importante –, artei europene în general – aplecându-se îndeosebi asupra lui El Greco –, cât și diverse momente din istoria artei românești.

Astfel în 1929, Al. Busuioceanu publică în revista de cultură italiană *Roma* fondată de R. Ortiz (1928, 8, nr. 3; 1929, 9, nr. 2) un studiu asupra „Picturii italiene înainte de Cimabue”, considerat un prim capitol al cercetării mai întinse despre

²⁰ Idem, „Pietro Cavallini e la pittura romana del Duecento e del Trecento”, p. 382-385.

²¹ *Ibidem*, p. 403-405.

²² I. Frunzetti, *op. cit.*, p. 9.

²³ Era vorba despre lucrarea *Vechii meșteri români*, un studiu asupra meșterilor identificați în arta veche românească, însoțit de un repertoriu al acestor meșteri, pe care Busuioceanu o anunța ca fiind încă în pregătire la sfârșitul anului 1927. Idem, „Memoriu de titluri și lucrări”, p. 6.

²⁴ *Academia Română. Anale. Ședințele din 1924-1925*, tom. XLV, p. 141.

²⁵ A redactat numeroase cronică artistice în periodicele românești ale anilor '30: *Convorbiri Literare, România, Revista Fundațiilor Regale*, unde a contribuit la alcătuirea rubricii „Cronica plastică”, *Gândirea, Calendarul bucureștean, Familia orădeană, Artă și tehnică grafică* etc.

Primitivii italieni, lucrare care avea în vedere evoluția picturii italiene în anii 1250-1400 și al cărei proiect va fi în cele din urmă abandonat. În anul 1934, în volumul *In memoria lui Vasile Pârvan*, Busuioceanu publica studiul „Intorno a Franco Bolognese” (p. 68-76), o cercetare axată pe pictura italiană a secolului al XIV-lea, domeniu cu care se familiarizase în ultimul său an de perfecționare la Roma. Contribuția lui Busuioceanu a avut ca punct de plecare un tablou păstrat la Palatul Cotroceni, parte a colecției regale pe care o expertiza în anii respectivi, tablou atribuit lui Franco Bolognese, pe care tânărul istoric de artă îl considera însă străin amintitului artist, definindu-l totuși ca una dintre cele mai vechi opere ale școlii bologneze. Catagrafierea aceleiași colecții de pictură a Casei Regale a României i-a oferit lui Busuioceanu punctul de plecare al unui alt studiu, despre Daniele da Volterra și istoria motivului artistic al coborârii de pe cruce în pictura italiană și europeană a secolului al XVI-lea, studiu publicat în numărul al V-lea, pe anul 1932, al *Ephemeris*-ului.²⁶ Pornind de la analiza a trei opere de artă ale lui Daniele da Volterra și ale ambianței sale artistice, două picturi și un desen existente la vremea respectivă în colecția regală de la Castelul Peleş, opere care trimit la capodopera artistului, *Coborârea de pe cruce*, aflată în biserica romană Trinită dei Monti, Busuioceanu urmărește evoluția acestui motiv artistic pe întreg parcursul secolului al XV-lea și ecurile sale ulterioare, de la pictura lui Filippino Lippi conservată la Galeria Uffizi din Florența, la *Coborârea de pe cruce* a lui Rubens din Catedrala din Anvers. La sfârșitul anilor '30, Busuioceanu va consacra, de altfel, un curs universitar picturii italiene a secolului al XVI-lea.

În anul 1925, Busuioceanu publica în *Memoriile Secțiunii Istorice* ale Academiei Române o contribuție la cunoașterea reprezentărilor lui Mihai Viteazul în arta europeană, indicând șase portrete inedite ale voevodului, datorate pictorilor flamanzi Francken.²⁷ Articolul era semnat de Busuioceanu în calitate de membru al Școlii Române de la Roma și fusese pregătit în anii stagiului său în capitala Italiei, fiind prezentat în ședința Academiei din 5 iunie 1925. Punctul de plecare al cercetării era constituit de observarea de către tânărul bursier, în decursul vizitelor sale în muzeele romane, a unui tablou nesemnat, pe care îl va reproduce pentru prima dată în studiul din *Memoriile Secțiunii Istorice*, pictură aflată în Galeria Corsini din Roma și intitulată *Comoara principelui oriental* (titlul din catalogul mai vechi fiind *Umberto il Bravo, principe di Valachia* [sic!]). De la acest tablou, care înfățișa alegoric curtea lui Rudolf al II-lea, și care era asemănător unei alte picturi aflată la Viena – pe care desigur Busuioceanu avusese ocazia să o observe direct în anii studiilor în capitala fostului Imperiu –, operă de artă atribuită artistului flamand Frans Francken al II-lea și introdusă în istoriografia noastră de D. A. Sturdza la sfârșitul secolului al XIX-lea, comentată apoi de Iorga, tânărul studios a inițiat o investigație amplă asupra tuturor copiilor identificabile ale acestui tablou, folosindu-se de

²⁶ Al. Busuioceanu, „Daniele da Volterra e la storia di un motivo pittorico”, *Ephemeris Dacoromana*, 1932, 5, p. 1-21

²⁷ Idem, „Câteva portrete noi ale lui Mihai Viteazul”, *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, 1926, tom.V, mem. 3, p. 49-54.

numeroasele albume de artă aflate în bibliotecile romane, în special în cea a Vaticanului. A adus astfel în discuție alte cinci copii (aflate la vremea respectivă la Paris, Bruxelles, Berlin, Erfurt și Gotha) și a introdus elemente noi în atribuirea lor, opinând că modelul e constituit de tabloul vienez, executat la Praga de primul din familia de artiști flamandă, Frans Francken I, iar celelalte sunt copii, executate tot de mâna acestuia (pictura de la Bruxelles) sau de urmașii săi (tabloul din Galeria Corsini îl atribuie lui Frans Francken al II-lea). Studiul este interesant pentru că aduce elemente noi asupra biografiei artistice a unor maeștri europeni și l-a recomandat fără îndoială pe Busuioceanu, alături de studiile în sfera artei italiene, pentru postul de cercetător autorizat al colecției de pictură a Casei Regale a României. În aprilie 1927, Busuioceanu a participat la primul Congres francez al științelor istorice de la Paris, unde a susținut, la 22 aprilie, comunicarea *Quelques points de géographie artistique dans le Proche-Orient*, axată pe problema influențelor armenesti în arhitectura religioasă dunăreană, material apărut apoi și în țară.²⁸

În anii imediat următori întoarcerii sale de la Roma, Al. Busuioceanu a continuat să lucreze la un proiect pe care îl avea în vedere încă din perioada specializării sale în capitala Italiei sub îndrumarea lui Vasile Pârvan. Era vorba de cercetarea artei vechi românești și de identificarea, în măsura posibilităților, apoi de repertorierea numelor și de reconstituirea biografiei artistice a meșterilor români. Întreprindere dificilă și de durată, ea nu va fi realizată la nivelul propus, Busuioceanu publicând la sfârșitul anilor '20 și la începuturile deceniului următor o serie de studii pe problema vechilor icoane românești și a principalelor motive artistice prezente în pictura noastră, relaționate comparatist cu vechea artă creștină. Materialele sunt tipărite în revista craioveană *Ramuri*, în *Curentul*, *Secolul* sau *România* și sunt redactate cu prilejul unor sărbători religioase. În 1928 apare în *Curentul* (1, nr. 96, 15 aprilie) articolul despre *Reprezentarea patimilor și a învierii în vechea artă creștină și în pictura românească*, scris cu prilejul Paștelor din acel an, în care Busuioceanu pornește de la constatarea rarei prezențe a reprezentărilor patimilor în lăcașurile de cult primitiv-creștine din Roma. Revista *Ramuri* din 1929 (23, nr. 1, ianuarie, p. 3-6) găzduiește în paginile sale un studiu al lui Busuioceanu despre *Icoanele vechi românești*, autorul concentrându-și atenția asupra colecției de icoane de la Muzeul Comisiei Monumentelor Istorice din București. Un material similar va trimite Busuioceanu în 1929, în limba franceză, revistei *L'Europe Centrale*, care apărea la Praga și în care istoricul de artă a scris în anii 1928-1930, fiind introdus de Basil Munteanu, mai vechi colaborator al publicației. Studiul, intitulat *L'icone roumaine*²⁹, era așezat în cadrul rubricii „Beaux-Arts” și prezenta icoanele românești aflate în Muzeul Comisiunii Monumentelor Istorice, reproducând una dintre acestea, datând de la începutul secolului al XVI-lea, Busuioceanu făcând un excurs al evoluției icoanei românești în secolele XIV-XVIII. La aceeași rubrică, „Beaux-Arts”

²⁸ Idem, „Influences arméniennes dans l'architecture religieuse du Bas-Danube”, *Logos. Revue internationale de synthèse orthodoxe*, Bucarest, 1928, 1, nr. 1, p. 67-76; Idem, „Memorii de titluri și lucrări”, p. 5-6.

²⁹ *L'Europe Centrale. Revue de la semaine*, Prague, 1929, 3, nr. 44, 10 août, p. 904-907.

a revistei pragheze, istoricul de artă va prezenta aspecte ale artei și arhitecturii românești moderne și contemporane (vezi de exemplu profilul lui Iser, însoțit de două picturi și un desen al acestuia).³⁰ În 1932 în *Secolul* (1, nr. 2, 21 februarie), Busuioceanu publică un material despre *Reprezentarea botezului în vechea artă creștină și în pictura românească*, pornind analiza tot de la arta primelor secole creștine de la Roma și de la baptisteriile bisericilor italiene. În 1934 apărea în revista *Ramuri* un articol despre pictura murală bisericească, *Pictura religioasă românească*³¹, în care Busuioceanu argumenta – pornind tocmai de la tradiția picturilor mănăstirilor bucovinene – necesitatea creării în România a unui sistem bine pus la punct de învățământ în domeniul artei religioase. În 1938, istoricul de artă tipărește în paginile *României* (1, nr. 207, 25 decembrie) un articol referitor la *Reprezentarea „nativității” în vechea artă creștină și în pictura românească*, punctul de pornire al discursului asupra problemei fiind din nou arta paleocreștină și monumentele ei din Roma.

Un alt subiect predilect al lui Busuioceanu a fost problema artei care a înflorit în secolul al XVIII-lea în jurul curții fanariote din București, Busuioceanu identificând chiar un pictor italian în ambianța amintitei curți, Giorgio Venier, căruia i-a atribuit un tablou aflat în colecția Academiei Române. S-a preocupat, în plus, de stabilirea poziției topografice a Curții Noi, palatul domnesc al fanarioților³². De asemenea, Al. Busuioceanu și-a adus o remarcabilă contribuție la studierea artei moderne românești, atât prin editarea, în anii 1931-1932 a „Colecției Apollo. Art Roumain Moderne”, cât și printr-o serie de monografii dedicate pictorilor români. Aflată sub patronajul Editurii *Ramuri* din Craiova, amintita colecție de lucrări monografice își propunea să ofere publicului românesc și străinătății o perspectivă avizată asupra artei moderne românești. În acest scop era dat textul în variantă românească și franceză, aproape jumătate din întregul volum fiind acordat reproducerilor de artă, realizate pe hârtie cretată. În 1931 a apărut lucrarea despre *Tătărescu*, redactată de Al. Marcu, cea despre *Aman*, realizată de O. W. Cisek, monografia asupra lui *Iser* a lui Busuioceanu, cea despre *G. Petrașcu* a lui George Oprescu, apoi contribuția lui T. Vianu despre *O. Han* sau monografia *Andreescu* a lui G. Oprescu (1932). „Colecția Apollo” îngrijită de Al. Busuioceanu își propunea de fapt editarea a patru serii de broșuri ilustrate (*Arta românească veche*, *Arta românească modernă*, *Muzee și colecții românești*, respectiv *Orașe și locuri de artă românești*), în ultimele două secțiuni fiind publicate lucrările lui O. Han, *Bourdelle în Muzeul Simu*, respectiv monografiile *Balcic* de Em. Bucuța și *Cetatea Albă* de P. Nicorescu. În 1935, Busuioceanu va publica în aceeași colecție o prezentare a lui *Preziosi* (avec 33 reproductions, Bucarest, Marvan, 18 p. + 32 il.), denumind noua serie „Collection Apollo. Artistes étrangers en Roumanie”. Broșura a

³⁰ Al. Busuioceanu, „Un peintre roumain: Iser”, *L'Europe Centrale*, 1930, 5, nr. 3, 25 octombrie, p. 50-52.

³¹ *Ramuri*, 1934, 26, nr. 4-6, aug.-oct., p. 151-155.

³² Al. Busuioceanu, „Un pictor italian în București la sfârșitul secolului al XVIII-lea”, în *Omagiu lui Ramiro Ortiz cu prilejul a douăzeci de ani de învățământ în România*, București, 1929, p. 46-50; Idem, „Un palat domnesc din vremea fanarioților: Curtea Nouă din București”, *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1929, 22, fasc. 61, iul.-sept., p. 123-137.

apărut în contextul în care Busuioceanu se ocupase de artistul italian D. Preziosi – pictor mai puțin cunoscut, cu o experiență artistică în mediul constantinopolitan și care a vizitat România în vremea lui Carol I, prin 1868-1869, reliefând în desenele sale (publicate de Al. Bădăuță la începutul anilor '30) și în acuarelele realizate cu acest prilej, imaginea vechiului București, a Curții de Argeș, a diverselor mănăstiri din țară – într-un material apărut în *Studii Italiene* (1934, 1, p. 11-19), intitulat „Acuarelele lui Preziosi”. În 1936 Al. Busuioceanu a publicat o monografie *Andreescu* (București, Fundația Regele Carol al II-lea, M. O. Impr. Naț., 63 p.) în colecția „Biblioteca artistică”. Artei moderne românești, Busuioceanu i-a consacrat, de asemenea, o serie de studii de prezentare.³³

În paralel cu o fecundă activitate publicistică și literară sau de istorie a literaturii³⁴, precum și cu munca sa, începută imediat după întoarcerea de la Roma în sfera propagandei românești (din 1930 devenind consilier tehnic al Direcției Presei și Propagandei din Ministerul Afacerilor Externe)³⁵, Al. Busuioceanu s-a distins prin

³³ Vezi de exemplu Idem, „L'Art roumain moderne”, *L'Europe de l'Est et du Sud-Est*, Paris, 1933, nr. 3-4, p. 198-202.

³⁴ Abia întors de la Roma, Busuioceanu își continuă colaborarea cu Editura Cultura Națională, unde va publica în 1925 un volum de poeme ale lui Walt Whitman traduse în limba română și însoțite de un studiu introductiv. A scris în continuare eseuri și articole de specialitate în *Gândirea*, și-a început colaborarea cu *Boabe de Grâu*, a publicat în *Cuvântul*, iar în *Curentul* a semnat cronici de artă plastică sub pseudonimul I. Corbu. În anul 1931, Busuioceanu a contribuit la volumul omagial N. Iorga cu un studiu de istorie, dovadă a preocupărilor avute în anii specializărilor în străinătate, mai ales la Roma, de identificare a informațiilor asupra Țărilor române aflate în bibliotecile și arhivele europene. Cercetarea, intitulată *Călători și scriitori streini despre Țările Române (Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, 1931, p. 84-92), prezenta trei cărți – cea a lui Iulius von Voss, *Die Begebenheiten eines Jungen Theologen in der Moldau und Griechenland*, Berlin, 1826, lucrarea căpitanului Spencer, *Turkey, Russia, the Black Sea and Circassia*, London, George Routledge, 1855 și volumul scris de Aurélie Ghika, *Lettres d'un penseur des bords du Danube*, Paris, Comon, 1852 – produse a trei culturi europene diferite, care oglindeau imaginea Țărilor române în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Busuioceanu a editat apoi, în 1932, *Pseudo-Kyneghetikòs* a lui Odobescu în colecția „Clasicii Români Comentați” inițiată de Editura „Scrisul Românesc” din Craiova sub îngrijirea profesorului N. Cartoian, colecție în care au apărut din 1930 două ediții comentate V. Alecsandri ale lui Al. Marcu, operele lui Kogălniceanu prezentate de N. Cartoian, *Legendele sau basmele românilor* de Ispirescu, publicate tot de Cartoian, *Scerile istorice* ale lui Bălcescu, comentate de P. P. Panaitescu, ediții Slavici, Eminescu, N. Filimon, Neculce, Caragiale sau comediile lui Alecsandri, acestea din urmă comentate de Alexandru Iordan. În anul 1941 a ieșit un nou volum de eseuri și articole de critică literară ale lui Busuioceanu, în care acesta și-a adunat contribuțiile risipite în diverse periodice, intitulat *Ethos*, cartea fiind distinsă cu Premiul Societății Scriitorilor Români. Al. Busuioceanu, *Ethos*, București, Editura Cugetarea-Georgescu Delafraș, 1941, 261 p.; F. Manolescu, *op. cit.*, p. 112.

³⁵ Încă din anul 1925, la întoarcerea sa de la Roma, Busuioceanu va colabora cu materiale la publicațiile de propagandă românească ale Fundației Culturale „Principele Carol”, *Kulturnachrichten aus Rumänien*, redactată de Oscar Walter Cisek, respectiv *Rassegna Culturale de la Romania*, îngrijită de Al. Marcu (Al. Busuioceanu, „Das Museum der Gesellschaft für Denkmalspflege”, *Kulturnachrichten aus Rumänien*, 1925, 1, nr. 7, p. 3-7; același text în italiană, Idem, „Un museo di antiche icone in Bucarest”, *Rassegna Culturale della Romania*, 1925, nr. 7, p. 3-6). După ce a funcționat în 1925-1927 ca sub-șef al secției universitare la Institutul Internațional de Cooperare Intelectuală al Societății Națiunilor de la Paris, organizând în 1926 Congresul de Întraajutorare Intelectuală al Societății Națiunilor la Varșovia și participând în 1927 la primul Congres național al istoricilor francezi de la

cursurile sale universitare – în cadrul Facultății de Litere și Filosofie bucureștene, la început ca docent, apoi în calitate de conferențiar sau la Academia de Arte Frumoase – cursuri care în primii ani tratau teme de artă italiană (în anul 1929-30 și-a susținut primul curs de docent, introdus atunci cu titlu facultativ în programa facultății, pe un subiect pregătit la Roma, *Pictura italiană în Duecento și Trecento*³⁶; în 1930-1931 tema a fost *Pictura florentină în Quattrocento*; în 1931-1932, *Leonardo și Școala sa*, pentru ca abia în anul academic 1932-1933, în legătură cu însărcinarea ce o primise de a ordona colecția de pictură a Casei Regale și cu analizarea celor mai valoroase piese ale colecției, tablourile lui El Greco, să propună un curs universitar despre marele pictor originar din Creta).³⁷

Paris, Al. Busuioceanu devine din 1929 secretar general al Comisiei Naționale Române de Cooperare Intelectuală, funcție pe care o păstrează până în 1939. În 1930 a participat la al treilea Congres Internațional de Artă Populară de la Bruxelles, organizând expoziția românească de artă populară și artă modernă la Bruxelles, Amsterdam și Haga (vezi Idem, „Arta românească în Olanda”, *Gândirea*, 1930, 10, nr. 8-9, aug.-sept., p. 293-299). În 1937 a organizat în calitate de comisar, pavilionul României de la Bienala din Veneția, prezentând străinătății o panoramă a valorilor picturii noastre contemporane. În același an s-a implicat și în organizarea expoziției internaționale de la Paris alături de comisarul român, D. Gusti (Idem, „Pictura și sculptura românească la expoziția internațională de la Paris”, *Artă și tehnică grafică*, București, 1937, nr. 2, decembrie, p. 36-44). Din 1940 Busuioceanu a ocupat funcția de secretar general la Ministerul Propagandei, organizând aici o Direcție de studii și documentare unde funcționau Alexandru Philippide, Constantin Grecescu, Emil Condurachi, Horia I. Ursu, G. C. Nicolescu, Mihai Pop, Emil Turdeanu, Reiner Biemel, I. Frunzetti, Florin Codrescu etc. În funcția amintită a rămas până în 1942, când a plecat în Spania. S-a implicat și de acolo, ca director al Institutului Român de Cultură de la Madrid și consilier de legație, în organizarea unei expoziții de pictură românească pe temă spaniolă – pictori români călători prin Spania – deschisă la București în 1943 de Subsecretariatul de Stat al Propagandei Naționale. I. Frunzetti, *op. cit.*, p. 11, 13, 19, 25.

³⁶ Revista *Viața Literară* (1930, 5, nr. 127, 15 apr.-10 mai, p. 3) saluta în cadrul rubricii „Cronici Literare” inaugurarea unor prelegeri despre arta italiană susținute de docentul Al. Busuioceanu, arătând că „este prima oară când este ținut la noi un curs [exclusiv] despre această artă” și anunțând că dacă în anul universitar respectiv se aveau în vedere primitivii italieni (pictura anilor 1250-1400), în anul următor prezentarea artei italiene va fi continuată cu perioada Quattrocento-ului.

³⁷ În 1932, Al. Busuioceanu publica în revista de cultură *Boabe de Grâu* o prezentare a colecției regale de pictură (Al. Busuioceanu, „Colecția regală de pictură”, *Boabe de Grâu*, 1932, 3, nr. 5, mai; extras, București, M. O. Impr. Națională, 1932, 18 p.). Asupra celor nouă tablouri ale lui El Greco, a căror valoare o constatase cu prilejul expertizării colecției regale de pictură, Busuioceanu a prezentat o comunicare la cel de-al XIII-lea Congres Internațional de Istorie a Artei de la Stockholm din septembrie 1933, material apărut în actele congresului (*Actes du Congrès*, Stockholm, 1933, p. 172-174), apoi publicat la Paris, în *Gazette des Beaux-Arts* din mai 1934, p. 1-23 (vezi extrasul, Idem, *Les Tableaux du Gréco dans la Collection royale de Roumanie*, Paris, Impr. de Vaugirard, 1934, 24 p.); a scos o nouă ediție în 1937, în contextul Expoziției internaționale de la Paris, când comisarul român, D. Gusti, i-a încredințat lui Busuioceanu organizarea unei expoziții de artă românească modernă, adăugându-se și o incintă cu cele nouă opere ale lui El Greco, catalogul acestora, realizat în colaborare cu George Wildenstein, directorul publicației *Gazette des Beaux-Arts* și cu August L. Mayer fiind tipărit la Paris împreună cu cartea lui Busuioceanu, noua ediție apărând în colecția „Les grandes oeuvres d'art”, Editions de la Connaissance, Bruxelles și Editions d'histoire et d'histoire de l'art, Paris. Rezultat al operei de expertizare a colecției regale de pictură pe care Busuioceanu a întreprins-o pe tot parcursul anilor '30 și din care era preconizată publicarea mai multor volume au fost două tomuri, unul apărut în 1939 – tratând tocmai tema școlilor italiene de pictură din secolele XIV-XVI, temă pe care Busuioceanu se specializase la Roma (vezi Idem, „La Galerie de peintures de Sa Majesté le roi Carol II de

De specializările sale în Istoria Artei la Viena, dar mai ales la Roma, va fi legată întreaga carieră universitară a lui Busuioceanu din anii '30. A încercat în permanență să își stabilizeze poziția la Universitatea din București, pentru a depăși stadiul cursurilor de docent cu statut facultativ pe care le susținea din 1929 la Catedra de Istoria Artei suplinită la sfârșitul anilor '20 de G. Murnu. În ianuarie 1931 la catedră fiind numit agregat George Oprescu³⁸, Busuioceanu se va orienta spre cursuri la Academia de Arte Frumoase, reorganizată în 1931 pe structurile Școlii Naționale de Arte Frumoase fondată în 1864. În anul 1935, Al. Busuioceanu va fi numit conferențiar suplinitor la Conferința de Istoria Artei de la Facultatea de Litere și Filosofie din București de la catedra lui Oprescu, transformată în anul respectiv, în urma acordului dintre Universitatea din București, prin Ministerul Instrucției și guvernul francez, în Catedra de Istoria Civilizației Franceze și Istoria Artelor, condusă în continuare de profesorul Oprescu.³⁹ Din anul 1938, Busuioceanu va fi titularizat la conferință, predând în același timp la Academia de Arte Frumoase, în anii 1938-1940, cursuri de Istoria Artei italiene.⁴⁰ Cursurile sale universitare erau axate aproape exclusiv pe teme de artă italiană⁴¹ (*Pictura în Quattrocento*, 1936-1937; *Sculptura italiană în Renaștere*, 1937-1938; *Pictura italiană în Cinquecento*, 1938-1939; *Barocul italian – pictură, sculptură, arhitectură*, 1939-1940; abia în 1940 va propune un curs de *Pictura spaniolă*), experiența stagiului la Școala Română de la Roma influențând masiv activitatea sa didactică.⁴² Aceeași pregătire consistentă în domeniul istoriei artei îl va valida pe

Roumanie”, 1ère partie, tome I. „Écoles italiennes du XIV au XVI siècle, Paris”, *Les beaux-arts. Edition d'Études et de Documents*, 1939, 127 p.) – iar celălalt, pregătit în anii războiului, fiind însă distrus într-un bombardament aerian în 1944, împreună cu întreaga ediție abia scoasă din vamă. Pentru publicul larg, Busuioceanu a oferit un scurt portret al lui El Greco în *Revista Fundațiilor Regale* din 1935 (Idem, „Toledo – El Greco”, *Revista Fundațiilor Regale*, 1935, 2, nr. 9, sept., p. 678-683) și o prezentare a tablourilor pictorului din colecția regală (Idem, „El Greco în colecția regală”, *Gândirea*, 1937, 16, nr. 6). I. Frunzetti, *op. cit.*, p. 10, 13.

³⁸ De la 1 iulie 1932, G. Oprescu va fi titularizat la Catedra de Istoria Artei de la București. *Anuarul Universității din București. 1930-1931*, p. 67; 1932-33, p. 191-192.

³⁹ *Anuarul Universității din București. 1935-1936*, p. 69.

⁴⁰ La Catedra de Istoria Artei de la Academia de Arte Frumoase din București, Busuioceanu era profesor suplinitor și a susținut în anul universitar 1938-1939 un curs de Istoria Artei italiene, prezentând *Pictura și sculptura primitivilor* studenților săi destul de numeroși (170). În 1939-1940 s-a ocupat de *Sculptura din Quattrocento*, susținut în fața a 186 de studenți. Din anul academic 1940-41, cursul de Istoria artei italiene de la Academia de Arte Frumoase (despre *Pictura, sculptura și arhitectura din Quattrocento*) a fost susținut de Al. Naum. *Studii Italiene*, 1939, 6, p. 196; 1940, 7, p. 242; 1941, 8, p. 224.

⁴¹ Din anul academic 1938-1939 conferința lui Busuioceanu de pe lângă Catedra de Istoria Artei de la Facultatea de Litere și Filosofie din București s-a specializat strict, devenind conferință de Istorie a Artei italiene, cursul de *Pictură italiană în Cinquecento* fiind completat la seminar de lucrări pe tema teoriilor privitoare la arta Renașterii. În anul universitar 1939-1940, cursul despre *Arta Barocului* a fost întregit de o pregătire de seminar în *Arta Renașterii și a Barocului italian*, respectiv în domeniul *Istoriei Criticii de Artă*. În plus, în anul 1940-41, seminarul care completa cursul de *Pictura spaniolă* a fost susținut pe tema raporturilor dintre arta italiană și cea spaniolă. *Studii Italiene*, 1939, 6, p. 196; 1940, 7, p. 242; 1941, 8, p. 223.

⁴² Busuioceanu a rămas însă în toată perioada interbelică doar conferențiar. În anul 1947, în condițiile publicării vacanței Catedrei de Istoria Artelor de la Universitatea din Cluj, deținută în perioada interbelică de Coriolan Petranu, erau așezuți în vedere cei doi foști elevi ai Școlii Române de la Roma,

Busuioceanu ca un optim reprezentant al României la Congreșele internaționale de Istoria Artei (în 1933 la Stockholm, în 1936 la Berna, în sfârșit în 1939 la al XV-lea congres de specialitate, desfășurat la Londra).

Un alt domeniu în care experiența stagiului de specializare la Școala Română de la Roma și implicit apropierea de Vasile Pârvan și-au pus amprenta asupra formației tânărului Busuioceanu a fost cel filosofic. Având o predilecție pentru acest domeniu încă din anii studiilor universitare, propensiune dezvoltată apoi prin contactul cu Blaga sau Crainic și ulterior în cadrul cercului gândirist, Busuioceanu a fost influențat de maestrul său și de preocupările acestuia pentru istoria preromană a spațiului românesc. În special *Getica* lui Pârvan și punerea în relief a atâtor aspecte până atunci prea puțin cunoscute ale istoriei timpurii a teritoriului românesc, dobânda în viziunea tinerilor acelei generații a României întregite o valoare asumată ca simbol, al autohtonismului și al identității naționale. Din această perspectivă, Busuioceanu a evocat deseori figura lui Pârvan, ca gânditor și filosof al istoriei⁴³, luând ca model pentru cercetările sale în acest domeniu propensiunea maestrului pentru istoria tracilor și a geților, în special a vieții lor spirituale. Aflat în anii de după cel de-al Doilea Război Mondial la Madrid, Busuioceanu s-a orientat spre o direcție de cercetare care cumula preocupările sale de Istoria filosofiei, a religiilor și de Istorie a literaturii spaniole: a propus revalorizarea mitului dacic (getic), pe care l-a identificat „camuflat” sub forme gotice în ideologia medievală spaniolă.⁴⁴ Cercetările sale au plecat de la o temă de investigație pe care și-a propus-o odată ajuns la Madrid, de a identifica în textele medievale tradiția spaniolă despre cucerirea Daciei de către împăratul Traian, originar din provincia iberică a Imperiului, Baetica. Intenționa chiar să urmărească posibile reflexii ale participării legiunilor iberice la campaniile din Dacia, însă a constatat slaba prezență a figurii lui Traian în cronicistica spaniolă. A reușit însă, cu această ocazie, să identifice prezența unei tradiții „getice” în Peninsula Iberică, la cronicarii secolelor XIII-XIV, care preluaseră creator, dând astfel valențe istorice și mitologie, o confuzie a literaturii antice târzii și primitiv creștine între goți și geți, acestora din urmă fiindu-le atribuită năvălirea în Spania și contribuția la formarea poporului spaniol. Interesul său s-a concentrat pe valoarea mitologică a confuziei

Virgil Vătășianu și Al. Busuioceanu, ambii specializați și în mediul universitar vienez. Cum acesta din urmă, mai în vârstă de altfel decât Vătășianu, a ales să rămână în Spania și nu s-a mai înscris la concurs, Vătășianu a fost titularizat prin chemare în 1948 la amintita catedră. Lucian Nastasă, „*Suveranii*” universităților românești. *Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. I. Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Limes, 2007, p. 359.

⁴³ Vezi Al. Busuioceanu, „Alegenor”, *Gândirea*, 1927, 7, nr. 9, p. 207-209; Idem, „Pârvan singuraticul”, *Gândirea*, 1933, 13, nr. 1-2, p. 1-13; Idem, *Pârvan gânditorul*, București, Cartea Românească, 1933, 40 p.; ediția. a II-a, Craiova, Ramuri, 1934, 73 p.

⁴⁴ Vezi fragmentele publicate în *Îndreptar*, München, 1952, 2, nr. 7, iunie, p. 2, 5 („Dacia în lume. Sfântul Nicetas din Remesiana și un urmaș al său, sfânt în Spania”); *Destin*, Madrid, 1952, nr. 4-5, noiembrie, p. 33-59 („Mitul dacic în istoria și cultura Spaniei”); *Oriente*, Madrid, 1953, 3, nr. 3, iulie-septembrie; *Cuvântul în exil*, 1966, nr. 46-47, martie-aprilie. De asemenea, broșura intitulată *Utopia getică*, apărută la Madrid în 1954 în Colecția „Destin” (vezi *Destin*, 1954, nr. 8-9, mai, p. 99-114). Vezi Al. Busuioceanu, *Zamobxis sau mitul dacic în istoria și legendele spaniole*, ediție îngrijită de Dan Slușanșchi, evocare de Eugenio Battisti, București, Meridiane, 1985, 215 p.

istoriografice, încercând să identifice prezența mitului lui Zamolxis și circulația acestuia pe baza datelor oferite de literatura medievală spaniolă, de heraldica și genealogia iberică. Pornind pe această linie de cercetare, proprie filosofiei istoriei și istoriei literaturii, Busuioceanu a dezvoltat tema proiectului dacic, al *Utopiei getice*, a revanșei autohtonismului asupra cuceritorilor, perfect relaționată experienței proprii și în special spiritului unei mari părți a exilului românesc de după cel de-al Doilea Război Mondial. Privită în primul rând din această perspectivă, direcția de investigație istorică, filosofică și literară a lui Busuioceanu, inspirată în manieră indiscutabilă de Vasile Pârvan, de personalitatea și opera acestuia, poate fi interpretată în contextul istoric, sociologic și cultural adecvat.⁴⁵

Alexandru Busuioceanu s-a numărat printre fondatorii Asociației „V. Pârvan” a foștilor membri ai Școalei Române din Roma⁴⁶, societate în care a fost deosebit de activ vreme de un deceniu (până în 1938), ocupând de la început funcția de vicepreședinte⁴⁷, apoi de președinte vreme de doi ani (1933-1935)⁴⁸ și fiind în permanență membru în comitetul de conducere al amintitei organizații a ex-*alunnilor* Institutului nostru din capitala Italiei.⁴⁹

În anul 1942, Busuioceanu a plecat în capitala Spaniei, în calitate de consilier cultural al Legației române de la Madrid și profesor de limbă și cultură românească la Universitatea de acolo. Și-a desfășurat în continuare munca de propagandă culturală în străinătate la Institutul Român de Cultură de la Madrid, fondat în 1943, pe care l-a condus până la desființarea acestuia în 1945⁵⁰. Stabilindu-se definitiv în

⁴⁵ Semnificative pentru impactul pe care personalitatea și scrierile lui Pârvan le-au avut pentru tinerii unei generații sunt considerațiile lui Alexandru Busuioceanu într-o scrisoare trimisă de la Madrid la 11 martie 1953 lui Virgil Mihăilescu, în vederea reeditării unor scrieri ale lui Vasile Pârvan: „Paginile lui Pârvan nu mai sună toate azi așa cum sunau acum douăzeci și cinci de ani. Unele din ele sunt mai puternice și limpezi decât când au fost scrise. Altele au ajuns însă a suna străni [..] Am meditat și asupra Introducerii. Eram ispitit să scriu un eseu nou, cu titlul «Pârvan, omul socratic». Am bine lămurit în minte acest eseu și cred că îl voi scrie. Nu însă pentru această carte. Ar trebui să arăt că între Pârvan și lumea românească de azi se adâncește o ruptură. Vremea va fi de partea lui, când vârtejul de azi va trece și când vom putea gândi iar cu seninătate. Pârvan e o culme a spiritului românesc, la care nu mai poate aspira generația actuală, robită de superstiția sângelui, de păcatul omorului, de porniri de răzbunare și de nevoia de a se lupta în păduri și în munți pentru a-și salva existența. Lucrurile acestea nu sunt ușor de spus azi și nu cred nici că e bine să le spun în prefața unei ediții ca aceasta”. *Alexandru Busuioceanu. Un roman epistolar al exilului românesc. Corespondența*, vol. II (1952-1961), ediție critică, note, traduceri și scrisoare introductivă de Liliana Corobca, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, 2004, p. 49-50.

⁴⁶ *G. Călinescu și contemporanii săi. (Corespondență primită)*, ediție îngrijită, note și indici de Nicolae Mecu, vol. I, București, Minerva, 1984, p. 28-30.

⁴⁷ Al. Busuioceanu a fost vice-președinte al societății în anii 1928-30, 1932-33 și 1935-36. *Buletinul Asociației foștilor membri ai Școalei Române din Roma*, 1928/1929, 1, p. 3-4; 1929/1930, 2, p. 3; 1932/1933, 5, p. 3; 1935/1936, 8, p. 3.

⁴⁸ Idem, 1933/1934, 6, p. 3; 1934/1935, 7, p. 3.

⁴⁹ În comitetul de conducere al amintitei asociații, Busuioceanu a fost membru în anii 1930-1932 și 1936-1938. Idem, 1930/1931, 3, p. 3; 1931/1932, 4, p. 3; 1936/1937, 9, p. 3; 1937/1938, 10, p. 2.

⁵⁰ A fost inițiatorul expoziției *Spania în pictura românească*, deschisă la București la sala Ministerului Propagandei Naționale în perioada 11-30 decembrie 1943. Vezi catalogul expoziției (București, Tipografia Dacia Traiană, 1943, 39 p.).

capitala Spaniei și continuându-și activitatea de profesor la Universitatea madrilenă, Busuioceanu nu a abandonat cercetările sale de istoria artei⁵¹, deși s-a orientat preponderent spre domeniile literaturii, criticii și istoriei literare sau jurnalismului, plasându-se în primele decenii de după război în centrul vieții literare spaniole, în primul rând ca un talentat poet.⁵²

Alexandru Busuioceanu a murit în exil la 23 martie 1961 la Madrid, rămânând pentru cultura românească în primul rând un talentat istoric și critic de artă, un remarcabil publicist și un abil propagandist al artei și civilizației românești în străinătate.

⁵¹ A continuat să scrie despre artiștii români (Andreescu, Pătrașcu, Luchian, Grigorescu, Brâncuși) în ziarul *România*, publicație a Comitetului Național Român care și-a început apariția din martie 1956 la New York sau în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești*, Freiburg im Breisgau (1953, 1, p. 115-116, articolul „Caetele Spaniole. Pictorul Pătrașcu”). Din 1950, Busuioceanu a devenit membru al Academia de los Once, Academia de critică de artă de la Madrid, sub președinția lui Eugenio d'Ors. Tot la începutul anilor '50, Busuioceanu a redactat bibliografia și referințele bibliografice ale lucrării lui Jacques Lassaingne, *La Peinture espagnole*, apărută la Editura Skira în 1952. F. Manolescu, *op. cit.*, p. 112.

⁵² În 1946 a publicat pentru publicul spaniol un compendiu de *Literatura Rumana*. În calitate de scriitor și critic literar, Al. Busuioceanu a dezvoltat teoria „epifanismului”, o formă de cunoaștere prin poezie (vezi articolele sale publicate în anii 1948-1951 în revista *Insula* din Madrid, la rubrica „Espiritu y Letra”) și a discutat conceptul de „teatru impopular”. A tradus din San Juan de la Cruz și a publicat poezii și eseuri în revistele exilului românesc. *Luceafărul* (Paris, vezi mai ales studiul din 1948, nr. 1, noiembrie, p. 5-19, intitulat „Literatură și destin”), *Îndreptar, Înșir' te Mărgărite* (Rio de Janeiro), *Caete de Dor* (Paris, revistă unde și-a publicat marea parte a traducerilor din San Juan de la Cruz, alte fragmente apărând în *Îndreptar* din iulie și august 1952), *România Muncitoare* (Paris), „Almanachul Pribegilor Români” (Paris), *Orizonturi* (Stuttgart, vezi eseul „Daci și romani în Carpați”, 1951, nr. 1-3, ianuarie-martie), *Destin, România* etc. Vezi, de asemenea, volumele lui Al. Busuioceanu, *Poemas patéticos*, Madrid, Colección Mensajes, 1948; Idem, *Innommada luz*, Madrid, Escorial, 1949; Idem, *Proporción de vivir*, Madrid, Colección Insula, 1954, precum și lucrările apărute postum *Opt poeme din ciclul Nenumita lumină*, trad. din lb. spaniolă de George Ciorănescu, pref. de Al. Ciorănescu, Paris, 1963, respectiv *Fruetul de a trăi, Antologie poetică*, cu un eseu de Virgil Ierunca, Paris, Fundația Regală Universitară Carol I, 1963. Pentru studiul „Una historia romantica: Don Juan Valera y Lucia Paladi”, publicat în *Revue d'Études Roumaines*, care apărea atunci la Paris, a obținut în 1952 Premiul „Juan Valera”.

LO STATO NAZIONALE-LEZIONARIO. UNA PROSPETTIVA MARXISTA: LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU

Florin MÜLLER*

National Legionary State; a Marxist Perspective: Lucrețiu Pătrășcanu

Abstract: The most flexible and relevant analysis from a Marxist conceptual point of view on the National Legionary State belongs to the theorist and communist leader Lucrețiu Pătrășcanu. Even if the space given in his work entitled *Sub trei dictaturi* (1944) to the research of the national legionary state was much more restricted than the one attributed to the royal dictatorship, Pătrășcanu's sociological reflections remain, to a large extent, still valid today. The transition to the new regime is linked to the obvious internal weakness of the dictatorship. It had lost real social support and could no longer be used as part of the Nazi war machine. The feasibility of the dictatorship regime is connected by Pătrășcanu to the real reason for the genesis of the crisis of the Carlist dictatorship: the territorial losses in the summer of 1940. Although it indicates the real reason for the rapid erosion of the regime, Pătrășcanu does not sufficiently exploit this motivation. The fact that the territorial losses had triggered a systemic crisis meant that there were no other structural reasons for the crisis, within the system, ie, for example, in the distribution of power, material resources, the existence of the social base of the regime and even the reactivity of the party to which Pătrășcanu belonged. Apparently an external cause, or determined by an external context, was interpreted very coherently as a reason for activating the political protest. In the contestation of the political regime of the dictatorship there was, said Pătrășcanu, a potential that could be radicalized very quickly on a social and national direction, the last one meaning “a policy of sincere friendship with the Soviet Union”.

Keywords: Lucrețiu Pătrășcanu, National Legionary State, Carlist dictatorship, territorial losses, crisis

Lo Stato nazional-legionario (settembre 1940 - gennaio 1941) è stato, fino ad oggi, oggetto di alcuni studi parziali.¹ L'agenda di lavoro della storiografia romena ha aggirato, in generale, gli studi sulle strutture di partito del fascismo, la definizione

* Prof.univ.dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din București; email: mullerflorin@yahoo.com

¹ Esistono molti studi e capitoli di volumi che fanno riferimento allo stato nazional-legionario; la sola opera dedicata esclusivamente all'argomento, marcata sia dal passare degli anni che dalle restrizioni politiche e ideologiche del regime comunista, è di Aurică Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940-ianuarie 1941* ('Il regime politico in Romania nel periodo settembre 1940-gennaio 1941'), Cluj-Napoca, Dacia, 1976.

dello stato nazional-legionario come *stato-duale* (Ernst Fraenkel)² e *regime commissariale*, caratterizzato dall'accelerata presa di potere da parte del Movimento Legionario, come *partito-milizia* (Emilio Gentile).³ Per la definizione dello stato nazional-legionario attraverso concetti come *stato-duale*⁴ e *regime commissariale*⁵ vengono presi in considerazione elementi come l'accelerazione della violenza rivoluzionaria totalitaria, la disgiunzione tra i due progetti di riorganizzazione istituzionale (quello conservatore-autoritarista di Ion Antonescu⁶ e quello dinamico-rivoluzionario di Horia Sima⁷), la dualità del potere, l'utilizzo massiccio di gruppi radicali nelle azioni di liquidazione delle strutture del regime carlista, l'applicazione

² Ernst Fraenkel, *The dual state: a contribution to the theory of dictatorship*, The Lawbook Exchange Ltd, 2010 (1941).

³ Emilio Gentile, *Storia del Partito fascista. 1919-1922. Movimento e milizia*, Roma-Bari, Laterza, 1989; insieme a Renzo De Felice, Emilio Gentile è un classico degli studi sul fascismo italiano; tra i suoi lavori vanno ricordati anche: *Il culto del littorio La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Editori Laterza, 2009 (1993), *Fascismo Storia e interpretazione*, Editori Laterza, 2007 (2002), *Il mito dello Stato nuovo Dal radicalismo nazionale al fascismo*, Editori Laterza, 2002 (1982, 1999).

⁴ Molto sinteticamente, intendo per "stato duale", a differenza del sintagma di Ernst Fraenkel, la distribuzione duale del potere tra centri concorrenti, rappresentati da una parte da un polo costituito dal capo dell'apparato di stato e militare (la maggior parte delle volte è egli stesso un militare) e, d'altra parte, da una forza politica concorrente, di profilo fascista; pertanto, il potere di natura conservatrice concentrato nelle mani dell'apparato militare, controllato in modo autoritario dal *Conducător*, si oppone al potere di natura fascista-rivoluzionaria; è evidente che la polarità tra i due centri di potere non è rigida, non essendo possibile parlare di un conflitto permanente e nemmeno dell'esercitazione del monopolio sull'ordine da parte del gruppo conservatore-militare in rapporto con la violenza del gruppo fascista.

⁵ Con "regime commissariale" intendo l'utilizzo di strutture decisionali rapide che vanno a sostituirsi a dibattiti e procedure classiche, strutture che tentano - e riescono - ad applicare attraverso atti volontaristici, non coperte o insufficientemente giustificate da un punto di vista giuridico, progetti politici che dislocano le posizioni di autorità del vecchio regime; il "regime commissariale" utilizza procedure d'urgenza, alcune di esse non discusse precedentemente al governo o in altri forum collettivi dello "stato duale"; la dimensione commissariale del regime è la leva dell'azione prioritariamente fascista-rivoluzionaria nello "stato duale", ma delle più importanti azioni dell'operato fascista approfitta anche il ramo conservatore-autoritario.

⁶ Nemmeno ad oggi esiste una monografia consistente su Ion Antonescu come uomo politico o sul suo ruolo nel contesto dello Stato nazional-legionario; esistono numerosi lavori che discutono il ruolo di Ion Antonescu nella vita politica degli anni '30-'40; i lavori che più si avvicinano ai propositi della nostra discussione sono di Petre Ţurlea, *Ion Antonescu Între extrema dreaptă și extrema stângă* ('Ion Antonescu Tra estrema destra ed estrema sinistra'), București, Editura Semne, 2009, e di Larry Watts, *O Casandră a României: Ion Antonescu și lupta pentru reformă : 1918-1941* ('Una Cassandra romana: Ion Antonescu e la lotta per la riforma: 1918-1941'), București, Editura Fundației Culturale Române, 1994.

⁷ Nemmeno su Horia Sima esiste una biografia che comprenda tutta l'attività politica del leader legionario; consideriamo che un simile lavoro non sia nemmeno necessario, dato che l'unico intervallo davvero rilevante nell'ambito di questa biografia è tra la primavera del 1938 (soprattutto dopo la condanna di Corneliu Zelea Codreanu) e la sconfitta della Ribellione legionaria, nel gennaio 1941; il resto della vita politica (e biologica) molto lunga di Horia Sima è quello di un esiliato politico, senza alcuna possibilità di svolgere un ruolo rilevante nella storia della Romania e nemmeno in quello dell'esilio anticomunista. In riferimento a una sequenza dell'intervallo significativo sopracitato esiste un volume di documenti realizzato da Dana Beldiman, *Dosar Horia Sima: (1940-1946)* ('Dossier Horia Sima'), București, Editura Evenimentul Românesc, 2000.

della “giustizia rivoluzionaria”, l’attivazione dell’offensiva ideologica violenta, tanto per legittimare il nuovo regime, quanto per screditare a livello politico e morale il regime anteriore, l’esaltazione delle valenze rivoluzionarie di sinistra, anticapitaliste sul piano sociale, la sovrapposizione degli attributi delle istituzioni dello “stato legale” con quelli di natura “commissariale”, subordinati al Movimento Legionario. In questo contesto, la Ribellione del gennaio 1941⁸ è l’effetto dell’accumulazione di tensioni evidenti tra Ion Antonescu, a capo non solo dello Stato, ma anche, dettaglio spesso tralasciato, del “regime nazional-legionario”, e il Movimento Legionario, forza con un notevole potenziale distruttivo, anarchico-rivoluzionario. Questa situazione non inficia l’esistenza di un accordo, per lo più implicito, tra l’effetto delle azioni violente dei legionari e le aspettative del dittatore militare.

L’analisi più flessibile e rilevante dal punto di vista concettuale marxista sullo Stato nazional-legionario appartiene al teorico e leader comunista Lucrețiu Pătrășcanu.⁹ Nonostante lo spazio accordato nell’opera *Sub trei dictaturi* (‘Sotto tre dittature’, 1944) allo studio dello Stato nazional-legionario fosse molto più ristretto rispetto a quello attribuito alla dittatura regale, le riflessioni sociologiche di Pătrășcanu rimangono, in buona parte, valide ancora oggi. Il passaggio al nuovo regime è messo in relazione all’evidente debolezza interna della dittatura. Questa aveva perso un supporto sociale reale e non poteva più essere utilizzata come parte della macchina da guerra nazista. Pătrășcanu collega la fallibilità del regime dittatoriale al vero motivo della genesi della crisi della dittatura carlista: le perdite territoriali del 1940. Tuttavia, nonostante indichi il reale motivo della rapida erosione del regime, non sfrutta sufficientemente questa motivazione. Il fatto che le perdite territoriali avessero dato il via a una crisi di sistema significava che non esistevano altri motivi strutturali della crisi, all’interno del sistema, vale a dire non esistevano, per esempio, nella distribuzione del potere, delle risorse materiali, nelle condizioni di esistenza della base sociale del regime e addirittura nella reattività del partito cui Pătrășcanu apparteneva. Una causa apparentemente esterna, o determinata da un contesto esterno, veniva interpretata in modo molto coerente come motivo di attivazione della protesta politica. Nella contestazione del regime politico di dittatura esisteva, affermava Pătrășcanu, un potenziale che si poteva radicalizzare molto velocemente su una direzione sociale e nazionale, quest’ultima implicando “una politica di sincera amicizia con l’Unione Sovietica”. La protesta politica anti-Diktat è stata tuttavia deviata, secondo l’autore, proprio per bloccare la conversione di una protesta strettamente politica in una sociale e nazionale. Pătrășcanu non indica come

⁸ Evento che è argomento di molti studi; tra questi può essere ricordato il volume di documenti realizzato da Ottmar Trașcă, Ana-Maria Stan, *Rebeliunea legionară în arhive străine (germane, maghiare, franceze)* (‘La ribellione legionaria negli archivi stranieri (tedeschi, ungheresi, francesi)’), București, Editura Albatros, 2002.

⁹ Non esiste ancora, sfortunatamente, una biografia intellettuale su Lucrețiu Pătrășcanu; il lavoro di Lavinia Beta, *Lucrețiu Pătrășcanu Moartea unui lider comunist studiu de caz* (‘Lucrețiu Pătrășcanu La morte di un leader comunista case study’), București, Humanitas, 2001, è (solo) una biografia della sua attività politica.

si sarebbe potuta costituire una massa critica capace di liquidare il regime carlista, su una base sociale, ovvero attraverso una sua ristrutturazione democratica grazie ad un'alleanza con l'Unione Sovietica. L'obiettivo sociale non poteva essere che in una relazione incoerente con quello pro-sovietico ("nazionale" nella concezione di Pătrășcanu). La democratizzazione, attraverso un'alleanza reale della borghesia con la classe operaia, controllata dal Partito Comunista, non poteva che essere una finzione ideologica. La teoria della "deviazione" della protesta politica e il blocco dell'opzione radicale pro-democratica e di alleanza con l'Unione sovietica non veniva delineata in modo adeguato da Pătrășcanu. La deviazione della rivolta politica anti-Diktat, da una critica per lo più retorica della dittatura carlista in un regime dual-fascista filonazista rimane sospesa nella distribuzione degli argomenti dell'autore ed è vista come un'anomalia del sistema politico:

"La dittatura regale, compromessa, senza autorità, priva di un reale supporto sociale, offriva nella struttura dello stato romeno, nell'autunno del 1940, uno dei suoi punti più deboli e il più vulnerabile. Un tale regime non poteva più essere utilizzato, nella situazione appena creata dalla guerra e dal ruolo che sarebbe rinvenuto alla Romania, secondo i piani nazisti."¹⁰; "Il problema che si poneva di fronte a coloro che operavano, nell'ombra, all'interno della politica romeno era il seguente: queste agitazioni [determinate dalle perdite territoriali del 1940] o dovevano essere soffocate ancora alla nascita e prima che assumessero un contenuto sociale e nazionale forte, o dovevano essere deviate dal loro obiettivo. La seconda soluzione, ritenuta da preferire, è stata quella adottata."¹¹

Il Movimento Legionario aveva dato avvio ad una virulenta campagna propagandistica contro la dittatura carlista¹², dopo la nomina a fronte dello Stato di Ion Antonescu, dittatura dipinta come unica responsabile dello "sbrandellamento dello Paese": "l'agitazione più sfrontata e demagogica a favore e nell'interesse del Terzo Reich".¹³ La guerra propagandistica per la distruzione degli ultimi resti di legittimità della dittatura era portata alla massima intensità dal Movimento Legionario. Rimanevano da spiegare, da parte di Pătrășcanu, i motivi per cui la contestazione popolare (non legionaria e addirittura antifascista) della dittatura non sia riuscita a imporsi sulla demonizzazione propagandistica della dittatura da parte del Movimento Legionario. Una spiegazione del fallimento della concretizzazione della protesta popolare non-legionaria, insufficientemente sviluppata da Lucrețiu Pătrășcanu, era identificata nella complicità e passività del PNT¹⁴ e di Iuliu Maniu: "...con il concorso della «democrazia» in nome della quale parlava il signor Maniu,

¹⁰ Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi* ('Sotto tre dittature'), București, Editura 100+Gramar, 1996 (1944), p. 144.

¹¹ *Ibidem*, p. 145.

¹² Soprattutto nel giornale "Buna Vestire", apparso nuovamente con questa occasione; sulla dittatura carlista (febbraio 1938-settembre 1940) si veda Alexandru Savu, *Dictatura regală : (1938-1940)*, ('La dittatura regale'), București, Editura Politică, 1970.

¹³ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 146.

¹⁴ Partidul Național Țărănesc ('Partito Nazionale dei Contadini).

la corrente popolare, manifestata con tanta forza alla fine di agosto e agli inizi di settembre, si è trovata definitivamente deviata. Ancor più, totalmente capovolta.”¹⁵

L’iniziativa politica veniva presa in carico dalle forze politiche protestatarie appartenenti alla zona conservatrice-fascista dello spettro politico. Nemmeno queste riuscivano a imprimere al cambiamento una direzione rivoluzionaria, dato che si faceva sempre appello ai meccanismi classici del sistema politico in atto fino ad allora (nello specifico, all’investitura di Ion Antonescu per la formazione del governo).¹⁶ Il ruolo del fattore tedesco è stato menzionato da Pătrășcanu, ma questo non è esposto nel dettaglio/sostenuto come elemento centrale nella dinamica delle forze politiche conservatrici-fasciste (Ion Antonescu e il Movimento Legionario).¹⁷ Nonostante l’autore riconosca che esse non abbiano potuto agire in forma insurrezionale, distruggendo con un golpe la resistenza istituzionale del vecchio regime, è rilevante che la sua attenzione rimanga concentrata sulla dinamica delle forze interne. Il meccanismo della deriva fascista-militarista rimane spiegato solo attraverso la complicità e la passività del PNT e del suo presidente, Iuliu Maniu: “Affidare al generale Antonescu la formazione di un nuovo governo, - prodromo del governo legionario, - non aveva avuto in sé nulla di rivoluzionario e non era stato il risultato di un colpo di Stato”.¹⁸

L’utilizzo delle procedure costituzionali da parte del re sarebbe stato sostenuto da un calcolo sulle qualità di Ion Antonescu: “stretti contatti [di Ion Antonescu] con il Movimento Legionario”, legami che avrebbero potuto portare ad una “rappacificazione duratura tra il re e la nuova leadership della Guardia di ferro”¹⁹, “autorità nell’esercito” e “noto per la sua attitudine filotedesca”.²⁰ La precisazione

¹⁵ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 146; Iuliu Maniu è rimasto il leader informale dell’opposizione democratica verso il regime antonesciano e verso gli eccessi del Movimento Legionario; inizialmente il leader nazional-contadino ha creduto nella possibilità di costituire in governo “nazionale”, capeggiato da Ion Antonescu, che tuttavia tornasse vicino all’Inghilterra e respingesse l’allineamento con gli interessi nazisti; la rapida dinamica degli eventi ha annichilito tale progetto. Iuliu Maniu non è stato nemmeno interessato ad accreditare il nuovo governo antonesciano-legionario, dato il suo orientamento categoricamente filotedesco.

¹⁶ Il Movimento Legionario non ha avuto un ruolo diretto nella formazione del governo di transizione di Antonescu (4-14 settembre 1940); indirettamente il suo ruolo è stato molto rilevante, attraverso l’esercitazione di una pressione sistematica sulla dittatura, attacchi verso alcune istituzioni dello Stato, la stazione radio Bod, manifestazioni nella Capitale, fuoco d’armi contro il Palazzo Regale.

¹⁷ La Germania ha agito per le vie della pressione diplomatica in vista del consiglio al re di lasciare il Paese e di supportare la presa di potere da parte di Ion Antonescu.

¹⁸ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 147; Ion Antonescu è riuscito, in un intervallo di tempo inferiore a un giorno, a ottenere “pieni poteri”, il che rappresentava il superamento delle abituali prerogative di un primo ministro romeno.

¹⁹ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 147; è evidente l’errore di valutazione di Lucrețiu Pătrășcanu; Horia Sima e il Movimento Legionario non avevano in programma nessuna “pace” con il re Carol II, tanto meno grazie alla mediazione di Ion Antonescu.

²⁰ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 147; Ion Antonescu ha mostrato la propria attitudine filotedesca più per pragmatismo, dato che non era possibile adottare una attitudine neutrale (tanto meno ostile) verso la Germania, quando questa era la sola forza dominante della zona e che avrebbe reso possibile il recupero della Bessarabia e della Bucovina del Nord; proprio qualche anno prima, durante il breve governo guidato da Octavian Goga, Ion Antonescu, nonostante fosse stato

della rappacificazione del re con i nuovi vertici guardisti come motivo della designazione “costituzionale” di Ion Antonescu indica un errore di giudizio evidente di Pătrășcanu. Quando Ion Antonescu è stato nominato primo ministro da parte di Carol II non aveva in vista una riconciliazione tra re e Movimento Legionario, ma, al contrario, la neutralizzazione del potenziale eversivo di quest’ultimo. Il calcolo di Carol II andava verso una neutralizzazione simultanea di Ion Antonescu e del Movimento Legionario e non verso una riconciliazione con quest’ultimo. Le procedure costituzionali e l’assenza di tensione rivoluzionaria vengono sopravvalutate da Pătrășcanu. La Costituzione del 1938 non prevedeva la cessione dei “pieni poteri” al Primo Ministro. Armand Călinescu, il più importante Primo Ministro della dittatura carlista, aveva esercitato, sul piano reale, “pieni poteri” nella lotta contro il Movimento Legionario, mentre il resto della configurazione sociale ed economica dello Stato, inclusa la politica estera, rimanevano una prerogativa del regime e non prerogativa personale del Primo Ministro. Il 4/5 settembre 1940, Ion Antonescu era riuscito non solo ad ottenere la funzione di Primo Ministro, ma anche una distorsione radicale del quadro costituzionale (certamente, antidemocratico) carlista. I suoi poteri superavano addirittura quelli di Armand Călinescu, nonostante il re avesse mantenuto per sé la prerogativa di designare la più alta carica dello Stato. È chiaro come Ion Antonescu avesse evidentemente compreso, allo stesso modo di re Carol II, il cambiamento dello sfondo politico, nonostante fosse stata seguita una procedura costituzionale, indicata da Pătrășcanu. Il passaggio di potere costituzionale, ad una lettura tra le righe dell’interpretazione di Pătrășcanu, sarebbe una via per negare qualsiasi legittimazione rivoluzionaria di Ion Antonescu. Non c’è stata nessuna rivoluzione, considerava Lucrețiu Pătrășcanu, poiché la procedura costituzionale era stata rispettata. Ma si trattava di un rispetto formale, prova ne fu il tentativo dell’ultimo minuto di Carol II e del gruppo complottista (i generali Gheorghe Mihail e Constantin Argeșeanu) di dimettere Ion Antonescu. Il nuovo leader ha ben inteso la mossa disperata dell’(ancora) re Carol II per imporgli l’abdicazione forzata. Ma l’abdicazione, e il fallimento dell’intero piano di resistenza delle forze limitate della dittatura carlista, sono state possibili grazie alla tensione politica e al radicalismo golpista della sola forza rimasta in strada. Paradossalmente, l’interpretazione del militante comunista è la stessa del capo militare. Un’altra caratteristica, di natura psicologica, di Ion Antonescu, trattata marginalmente da

designato ministro della Difesa, per l’assicurazione dell’attitudine filoinglese del governo, conservava un antisemitismo di fondo almeno camuffato; la sua designazione come ministro della Difesa, nel dicembre 1937, derivava dall’intenzione di Carol II di distendere la relazione con un forte contestatario interno alla situazione dell’armata; il fatto che Ion Antonescu non abbia condiviso la sorte di Corneliu Zelea Codreanu è legato al suo statuto di generale; nel caso di una soluzione simile a quella del leader della Legione si sarebbe trasmesso all’armata il messaggio che la repressione fisica di un ufficiale superiore era possibile per l’affermazione delle proprie idee. Per Carol II è stato molto più semplice utilizzare la via della corruzione del potere militare per neutralizzarlo. Una simile precauzione non era necessaria per il leader di una formazione politica della sfera civile.

parte del re, sarebbe stata, secondo Lucrețiu Pătrășcanu, “...un’ambizione personale, che apparteneva più al dominio della patologia, che del politico”.²¹

Ion Antonescu non poteva monopolizzare l’attenzione di Pătrășcanu nella sua analisi sulla costituzione di uno Stato nazional-legionario. Al di là del generale si profilava anche la dinamica propria del Movimento Legionario, come parte radical-fascista del potere duale. Il percorso e le tecniche di presa del potere del Movimento sono, diceva Pătrășcanu, di fattura legale. Indirettamente, l’autore esclude il golpismo avventuriero-rivoluzionario del Movimento dallo schema esplicativo di costituzione del nuovo regime. Neppure il Movimento Legionario non avrebbe disposto di un potenziale anarchico rivoluzionario per imporsi al potere. L’idea attorno alla quale Pătrășcanu andava costruendo la sua analisi era quella che il legalismo del Movimento, come quello di Ion Antonescu, fosse una tecnica che dimostrava la debolezza delle nuove forze costitutive del potere: “...Il Movimento Legionario²² si era aperto la strada per il governo per via legale anche in Romania, così come tutti i movimenti simili negli Stati europei.”²³ L’impossibilità dei fascismi europei di arrivare al potere con una rivoluzione, ovvero attraverso una

²¹ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 147; questa rappresenta un’argomentazione valida nella misura in cui venga posizionata correttamente nell’insieme di una causalità “esteriore”, “oggettiva” della psicologia privata di Ion Antonescu; senza escludere l’“ambizione personale” dalla discussione è evidente che questo aspetto non poteva diventare significativo se non nella misura in cui Ion Antonescu ha promosso un progetto politico che oltrepassava l’ambito inevitabilmente limitato della sua personalità e rispondeva ad un’attesa sociale più ampia (la riforma dell’esercito, la depoliticizzazione, l’assicurazione dell’ordine contro il partner fascista di governo, il recupero della Bessarabia).

²² Ho utilizzato ovunque le lettere maiuscole per riferirmi al Movimento Legionario, nonostante l’autore utilizzi, in alcuni casi, le minuscole, tanto per una questione di uniformità, quanto, soprattutto, per rispettare l’identità e lo status della forza politica rappresentata da questa formazione politica.

²³ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 148; l’affermazione di Lucrețiu Pătrășcanu è parzialmente confermata dal modo in cui il fascismo è salito al potere; la presa di potere “per vie legali” costituisce il momento finale di un trasferimento (parziale) di potere al fascismo da parte dei gruppi di potere conservatori rappresentati dalla Monarchia e dalla vecchia classe politica in Italia, da parte del potere presidenziale in Germania; la marcia verso il potere è stata molto violenta in entrambi i casi di fascismo classico; la variante fascista è stata l’ultima ad essere scelta da parte del gruppo conservatore; non significa che in Italia o in Germania lo scivolamento verso la radicalizzazione totalitaria, lo Stato fascista “d’eccezione” possa essere inquadrato su una via esclusivamente o almeno predominantemente “legale”; la natura radical/totalitaria del fascismo deve essere rapportata anche alla misura in cui questo è rimasto dipendente dai resti del potere conservatore; per il problema della conquista del potere da parte del fascismo, ma anche della sua natura in quanto movimento e regime, si vedano Nicos Poulantzas, *Fascism and dictatorship*, London/New York, Verso, 2018 [*Fascisme et dictature*, Paris Maspero, 1970], Ignazio Silone, *Il fascismo*, Milano, Mondadori, 2020 (1934), Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Roma, Carocci editore, 2008, Emilio Gentile, *E fu subito regime Il fascismo e la marcia su Roma*, Roma-Bari, Editori Laterza, 2012; la monumentale biografia su Benito Mussolini realizzata da Renzo De Felice; alla marcia verso il potere fa riferimento il volume di Renzo De Felice, *Mussolini Il fascista I. La conquista del potere 1921-1925*, Einaudi, 2019 (1966); studi sintetici, di fattura più che altro teorica, sono compresi in volumi come *The Fascism Reader*, edited by Aristotle A. Kallis, London and New York, Routledge, 2003; da studiare per il caso tedesco in speciale Martin Broszat, *Der Staat Hitlers*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000 (1969), come anche Karl Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*, Droste Taschenbücher Geschichte, 1984 (1955).

mobilitazione popolare con un programma radicale, eventualmente socialista o comunista, indica la debolezza e la dipendenza dei fascismi, incluso quello romeno, in rapporto alla rivoluzione comunista, ma, soprattutto, ai i regimi conservatori-autoritari. Il solo caso di rivoluzione comunista vittoriosa era stato quello bolscevico, ma Pătrășcanu non aveva modo di dimostrare perché un'altra rivoluzione comunista interna, che si consolidasse al potere, non era stata possibile (e non fu possibile fino ad allora) in Europa.

Il Movimento Legionario arrivò al potere per via legale, il che, in modo più che altro deduttivo per Pătrășcanu, indicava la debolezza del fascismo e una dipendenza dallo Stato capitalista ancora integrato (almeno) nell'apparato economico. L'inesistenza di un programma acuiva la fallibilità social-politica del Movimento Legionario: "Non fu il tempo a mancare alla Guardia per realizzare il proprio programma, mancò piuttosto il programma stesso da cui si potesse dedurre in modo concreto ciò che aveva in mente di realizzare."²⁴ L'inesistenza di un programma politico faceva parte, tuttavia, della strategia del Movimento di includere strati quanto più ampi di elettorato, disseminando una retorica radicale, ma tanto più imprecisa, proprio per assicurarsi un supporto sociale quanto più largo. La tecnica *catch-all* si esplicava nella sovrapposizione di alcuni slogan e cliché propagandistici, in una loro estrema saturazione di sintagmi e stigmi moralizzanti, in cui l'estremismo sociale di sinistra si univa all'antisemitismo tradizionale, mentre la "rivoluzione nazionale" era un progetto antropologico estremamente vago, ma coesivo per il fascismo.²⁵ Struttura politica del radicalismo, il Movimento Legionario non era l'espressione concreta di un'unica classe sociale, poiché si definiva attraverso una mobilitazione sociale di sinistra e una politica di destra, il che coagulava la protesta generazionale con quella anti-sistema, trasversale ai partiti. I "fiumi" confluenti dell'ideologia legionaria indicavano tuttavia il corso verso una permanente e obbligatoria radicalizzazione del corpo politico attraverso la violenza a danno evidente del vecchio sistema. Pătrășcanu osservava tuttavia che la nuova congiuntura politica obbligava il Movimento, arrivato al potere, a concretizzare la vaghezza politica in cui si era compiaciuto fino ad allora. Le direzioni di governo erano dettate dalla nuova congiuntura strategica, dall'intrusione sempre maggiore del "fattore esterno" nella vita del sistema sociale romeno: le truppe tedesche portate nel Paese, "la subordinazione dell'intero potere politico romeno agli occupanti hitleriani", la messa a disposizione del Reich di tutte le ricchezze del Paese, delle vie di

²⁴ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 148; l'assenza di un programma politico chiaro faceva parte della strategia del Movimento Legionario, e dei fascismi in generale, di disseminare la propria ideologia più che altro sotto forma di slogan e della pubblicistica politica militante (questa rappresenta una forma più sofisticata di raffinamento teorico di tali slogan). L'assenza di un programma era in consonanza con la dinamica del fascismo generico come movimento libero da obblighi puntuali verso l'elettorato e con il disprezzo verso gli impegni "contrattuali" assunti dai partiti democratici verso il proprio elettorato; sono esistite, tuttavia, anche formulazioni programmatiche del Movimento Legionario, ma queste si sono perse nell'anonimato, non venendo prese in considerazione nemmeno dai propri militanti.

²⁵ Ho discusso questo aspetto, per il caso romeno, nel lavoro *Socialism și fascism în România Către o istorie intelectuală*, Editura Universității din București, 2020, p. 143-161.

comunicazione e dell'intero apparato statale.²⁶ Le direzioni pragmatiche del nuovo regime erano prive di autonomia, poiché il Movimento funzionava solo come satellite politico del vero governante dello Stato, la Germania nazista in quanto potere occupante. Esisteva una logica in questa costruzione argomentativa di Pătrășcanu, dato che il Movimento Legionario, attraverso il suo leader Corneliu Zelea Codreanu, aveva stabilito da molto prima la propria linea di politica estera, ovvero di solidarietà con gli Stati a regime fascista, primo fra tutti la Germania nazista. Il problema irrisolto da Pătrășcanu riguardava la distribuzione esatta delle responsabilità dei diversi settori burocratici dello Stato nazional-legionario, più precisamente delle istanze decisionali romene riguardo il drenaggio delle risorse economiche romene verso l'occupante tedesco. Le responsabilità in merito al drenaggio da parte dei settori della burocrazia romena delle risorse economiche verso le truppe tedesche dovevano essere attribuite anche alle sfere controllate dal raggruppamento antonesciano del governo, che aveva mantenuto nei dipartimenti economici degli specialisti liberali.

La linea principale dell'azione del Movimento, come forza di governo, insisteva Pătrășcanu, era il furto. L'esistenza di una simile anomalia all'interno dell'unica forza di partito, che comandava nello Stato, indicava il grado elevato di anarchia e rapacità dell'intero Movimento, e l'impossibilità per la sua leadership di tenere le cose sotto controllo. Pătrășcanu specificava che, attraverso queste pratiche appartenenti alla sfera dell'infrazione economica, il Movimento Legionario non guadagnava autonomia all'interno dello spettro politico romeno: "questa direzione come anche questi quadri [legionari] erano un risultato e non una causa, essi erano il prodotto di un sistema, e riflettevano una determinata parte dell'organismo sociale interno alla Romania, non una causa generatrice del fenomeno che analizziamo".²⁷ La pratica del furto delle risorse pubbliche e l'alto livello di corruzione avevano determinato, precisava l'autore, tanto il regime dittatoriale, quanto quello democratico. L'identificazione del Movimento Legionario con un'organizzazione politica centrata in modo sistematico sullo sfruttamento fraudolento delle risorse nazionali e, soprattutto, la sua progressiva autonomia in rapporto ad altre forze e ai regimi politici, sarebbero state diagnostiche e ancora più aggravanti per questa formazione politica. Il fatto che il furto anarchico o organizzato fosse una procedura corrente del sistema politico romeno diminuiva indirettamente la nocività del Movimento Legionario. Pătrășcanu non osservava l'incoerenza della propria argomentazione, precisando che le pratiche di furto del Movimento indicavano la continuità dell'attitudine dell'élite legionaria verso simili comportamenti vessatori a spese del patrimonio pubblico. Pătrășcanu aveva ragione nell'osservare la continuità delle élite legionarie, ma questa non derivava dall'assunzione del furto come pratica politica, ma dalla necessità di un cambiamento strutturale del sistema politico. L'assenza di un programma politico, la continuità delle élite, il furto come metodo

²⁶ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 149; l'idea della subordinazione e dello sfruttamento economico della Romania da parte del suo "alleato" tedesco è molto estesa nella storiografia comunista e postcomunista.

²⁷ *Ibidem*, p. 151.

concreto di governo, ai tempi dello Stato nazional-legionario, erano realtà del corpo politico, tuttavia, esse non si trovavano nei rapporti di dipendenza e continuità messi in evidenza da Pătrășcanu. Il proposito fino al settembre 1940 era stato, al tempo della dittatura regale, prima di tutto la sopravvivenza e poi la conquista del potere, in in condivisione di potere con il generale Antonescu. Le continuità dell'ideologia e della *praxis* legionaria erano manifeste, ma erano di altra natura: la contestazione radicale del sistema politico, la violenza verso le autorità e gli scismi interni, il culto del capo, il militarismo, la tendenza alla cospirazione. Il furto di cui si erano occupati i legionari, dopo il settembre 1940, andrebbe spiegato, piuttosto, attraverso il conflitto brutale tra l'austerità presente fino a quel momento e l'accesso in pratica illimitato alle risorse dopo la conquista del potere. Pătrășcanu respingeva l'idea che la pratica del furto anarchico e organizzato si dovesse mettere "in conto della perversione di alcuni individui isolati", o del fatto che al potere "non ci fosse la «Guardia», la vera «Guardia del Capitano», ma degli impostori, che hanno usurpato la guida del Movimento".²⁸ La spiegazione di Pătrășcanu è la base per dare l'indizio della continuità di un progetto politico anti-sistema, e non attraverso la permanenza della pratica di estorsione. Tra il Movimento Legionario degli anni di Corneliu Zelea Codreanu e quello degli anni di Horia Sima esisteva senza dubbio un'osmosi, non solo per l'esistenza di alcune élite (incluso Horia Sima) formate negli anni '30. L'osmosi tra i due periodi andava connessa con altre pratiche politiche, tra cui la più pericolosa a livello sociale era quella della violenza. Oltre alla continuità ideologico-organizzativa, Pătrășcanu segnalava anche l'identificazione tra i leader e la collettività politica che essi rappresentavano. L'idea di Pătrășcanu non è solo valida, ma anche asintomatica tra le interpretazioni "personaliste" del Movimento provenienti tanto dalla sfera politica, quanto dalle valutazioni accademiche:

"Tra l'attività passata di Corneliu Zelea Codreanu e degli altri legionari, uccisi insieme a lui, e l'attività svolta dagli «uomini nuovi», dopo il 6 settembre 1940, non è esistita nessuna differenza di concezione, di ideologia o di metodo. C'era una continuazione perfetta, armonica, solamente ad un altro potenziale... In un movimento di massa, come lo era stata la Legione al tempo di Codreanu e come lo era diventata dopo essere arrivata al governo, sotto la guida di Horia Sima, i leader non erano che l'espressione di ciò che rappresentava non la loro persona, ma la collettività del movimento a capo di cui si trovavano... Dal punto di vista della struttura del Movimento Legionario, non è intervenuto nessun cambiamento.

²⁸ *Ibidem*; l'esistenza di una distinzione tra la vecchia élite "idealista" attorno a Corneliu Zelea Codreanu e la nuova, "pragmatica" e orientata verso il furto ai tempi dello Stato nazional-legionario, centrata attorno a Horia Sima, è riconosciuta anche da una parte di memorialistica legionaria, quella antisemita; il problema principale è, però, il passaggio di "potere" tra le due élite legionarie; il trasferimento del potere aveva a che fare però con l'incapacità di Corneliu Zelea Codreanu, in prigione nella primavera del 1938, di continuare a controllare la propria formazione, che si trovava sotto la pressione dell'apparato repressivo dello Stato, ma, fatto ancora più aggravante, anche l'influenza delle repliche violente del gruppo di Sima. Questo gruppo, sempre più potente, dopo la liquidazione dei capi legionari ancora influenti nella Legione, riesce a configurarsi un nuovo tipo di identità, con la manifestazione del Movimento come forza reattiva forte nelle difficili condizioni della dittatura carlista.

Questa era rimasta uguale in tutti i suoi elementi costitutivi... La «Guardia» ha ripreso la vecchia rotta, nel momento in cui le si è assicurato il monopolio del potere politico statale, avendo esattamente la stessa ideologia e la stessa forma organizzativa del passato.”²⁹

Il Movimento Legionario si era profilato, soprattutto negli anni '30, come una formazione centrata attorno al proprio leader, la cui volontà politica diveniva di fatto determinante per il Movimento. Si era configurato un “culto della personalità” di Corneliu Zelea Codreanu, mentre l'autorità di Horia Sima non è stata seriamente contestata³⁰, se non quando non esisteva più nessuna posta in gioco politica rilevante, ovvero dopo l'uscita, nel gennaio 1941, della Legione dalla centralità della storia romena. Solo apparentemente Pătrășcanu aveva tratteggiato male la relazione tra il leader e le strutture militanti subordinate. Tra queste e il *Conducător* esisteva una relazione di consustanzialità, la volontà di quest'ultimo era la traduzione in atto della volontà preesistente delle “masse”, della “collettività” guidata. Di nuovo si era prodotta, inconsapevolmente, una contaminazione del teorico comunista da parte delle teorie fasciste (inclusa quella legionaria) sulla relazione tra *Conducător* e masse. Non si trattava di un governo dispotico, quanto organico, nel senso che le strutture militanti, “la collettività del movimento”, secondo il sintagma poco marxista di Pătrășcanu, avevano trasferito la propria decisione politica al *Conducător*. Questo non faceva che tradurre in atto una decisione già presa dalla comunità. L'intenzione epistemica di Pătrășcanu non era stata, sicuramente, la certificazione della teoria fascista del *Führerprinzip*. Il teorico marxista aveva tentato, piuttosto, di rilevare la preminenza della “base sociale” del Movimento di fronte a un decisionismo astratto e arbitrario del governo altamente personalizzato del Movimento. La forza motrice del Movimento era stata assicurata per molto tempo da Corneliu Zelea Codreanu, almeno fino a dopo il momento delle elezioni del dicembre 1937, ma la dimensione popolare, “di massa” della Legione, distinta dall'autonomia del *Conducător* di fronte al proprio Movimento, era una realtà sociale. Mancava nel momento in cui scriveva Pătrășcanu, come anche oggi, una storia del Movimento come forza sociale (quasi) autonoma in rapporto al proprio leader. Il fascismo, tanto nella sua formula italiana, quanto in quella nazista, si differenziava molto dal comunismo proprio per la dipendenza molto forte dal proprio leader. Il governo carismatico di questo rappresentava un fattore coagulante, che non era altrettanto necessario al comunismo. L'“impersonalismo

²⁹ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 152; in senso generale, il punto di vista dell'autore è legittimo; per esempio, i legionari implicati nelle azioni di vendetta politica avvenute a Jilava e negli altri punti del terrore, erano inquadrati nella Legione già dagli anni '30; l'élite di comando, per la maggior parte, era reclutata tra coloro che si erano affermati nella Legione ancora dai tempi di Corneliu Zelea Codreanu; manca tuttavia uno studio sistematico delle dinamiche sociali di questa formazione tra il 1927 e il gennaio 1941; l'analisi del rapporto tra la vecchia élite e coloro che sono entrati nella Legione nel settembre 1940 confermerebbe, quasi sicuramente, il giudizio espresso sopra.

³⁰ Con l'eccezione di una rivolta interna al partito, ai tempi dello Stato nazional-legionario, sotto la guida di Ion Zelea Codreanu, il padre del fondatore del Movimento Legionario.

carismatico”³¹ del partito comunista in rapporto al leader politico era una marca distintiva molto importante rispetto al fascismo. In questo contesto Pătrășcanu ha inteso l’osmosi, l’organicismo tra la comunità politica fascista e il suo leader. In questo modo egli riusciva a superare non solo la vulgata stalinista, ma anche la teoria elitaria del fascismo.

La differenza consisteva, precisava Pătrășcanu, nelle condizioni differenziate tra dicembre 1937 e settembre 1940, ovvero tra “le condizioni oggettive in cui il governo legionario si preparava a prendere il potere e le circostanze in cui, effettivamente, l’ha preso.”³² Mancava, nel settembre 1940, una corrente popolare forte, che esisteva a favore della Guardia nel dicembre 1937. Pătrășcanu orienta la sua analisi sul Movimento nella direzione della ricerca del suo fondamento sociale, la forza strutturale su cui si fondava nell’esercizio del potere politico nel settembre 1940. Per l’anno 1937 e l’inizio del 1938 (aveva in vista probabilmente il breve periodo fino all’instaurazione, il 10 febbraio 1938, della dittatura carlista) il Movimento Legionario avrebbe disposto di un considerevole supporto popolare.

³¹ Il concetto di “impersonalismo carismatico” è utilizzato da Ken Jowitt nel suo saggio *Il fenomeno leninista*, pubblicato nel 1978; si veda in questo senso Ken Jowitt, *Noua dezordine mondială: extincția leninistă*, București, Curtea veche, 2012, p. 15-71 (ing. *New World Disorder: The Leninist Extinction*); va precisato che, nonostante la sua inclusione abbastanza tarda nell’analisi accademica romena sul comunismo, il concetto è rimasto “sospeso”, inutilizzato da una storiografia eccessivamente positivista.

³² Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 152; veramente la situazione generale del Paese, come anche quella specifica del Movimento Legionario del dicembre 1937 erano molto diverse da quella del settembre 1940; nel dicembre 1937, il Movimento Legionario godeva di un consistente supporto popolare (15,58% dei voti espressi) mentre, nel settembre 1940, nonostante si stesse preparando a prendere il potere, la sua forza e il suo impatto popolare si erano piuttosto erosi dopo due anni e mezzo di dittatura; è mancato anche il tempo per una ricostruzione organica delle strutture locali, il potere andava diviso con il generale Ion Antonescu, che raooesentava la struttura militare del Paese e godeva del supporto di tutte le categorie sociali e dei politici democratici inquieti per il radicalismo del Movimento; nemmeno la Germania, in speciale il suo dittatore, non manifestava un supporto concludente per il Movimento. È vero che il Movimento legionario è riuscito a dimostrare, il 6 ottobre 1940, la forza delle sue organizzazioni, quando Horia Sima indicò l’esistenza di “un milione di camicie verdi pronte a vincere o morire”; secondo alcune fonti, le unità legionarie mobilitate per l’occasione contavano circa 100000 uomini. Il numero, tuttavia, sembra esagerato. Bisogna distinguere, però, tra il supporto rappresentato dalle organizzazioni legionarie in sé (e soprattutto dei loro membri attivi) e i suoi sostenitori circostanziali, coloro che non partecipavano alle azioni politiche del Movimento, e nemmeno si assumevano i rischi di queste. Anche i risultati di dicembre 1937 erano però più deboli rispetto ai risultati ottenuti dai raggruppamenti fascisti classici, soprattutto NSDAP, agli inizi degli anni ’30; il divario era ancora più sfavorevole, proprio nel dicembre 1937, se i voti del Movimento Legionario vengono comparati con quelli ottenuti dai principali partiti democratici, PNL (35,92%) e PNT (20,4%); la crescita del supporto elettorale è invece molto importante, rapportata alle prime elezioni a cui partecipa il Movimento Legionario nel 1931 e 1932; sulle dimensioni numeriche del Movimento e la loro analisi sociale si veda Armin Heinen, *Legiunea “Arhanghelul Mihail” Mișcare socială și organizație politică O contribuție la problema fascismului internațional* (“La legione “Arcangelo Michele” Movimento sociale e organizzazione politica Un contributo al problema del fascismo internazionale”), București, Humanitas, 1999 (1986); lo storico tedesco nel suo lavoro presenta la dinamica numerica della Legione in questo modo: 1929 - evidentemente meno di 1000 membri; fine 1930 - massimo 6000 membri; dicembre 1933 - 28000 membri; maggio 1935 - 34000 membri; gennaio 1937 - 96000 membri; dicembre 1937 - 272000 membri (p. 366).

Questo, nella concezione di Pătrășcanu, imponeva anche l'assunzione da parte della direzione del Movimento di alcuni imperativi di fattura sociale, ovvero il miglioramento delle condizioni materiali di esistenza. Pătrășcanu non precisa quali sarebbero stati quegli imperativi sociali imposti dal supporto popolare alla Legione. Nonostante ciò, questi sono facilmente individuabili nella riduzione delle imposte, dei prezzi dei prodotti di prima necessità, in eventuali migliorie della rete di trasporti. Le misure popolari prese dal Partito Nazionale Cristiano (di fatto un governo anticamera della dittatura carlista) indicavano circa in cosa avrebbe consistito l'attesa del supporto elettorale pro-Legione. Era evidente che il supporto popolare della Legione, inclusivamente nell'analisi di Pătrășcanu, non si identificava con il numero di legionari, e, tanto meno, con il numero di coloro che erano implicati in modo attivo e costante nelle attività del Movimento. C. Z. Codreanu aveva esagerato in modo enfatico, dopo le elezioni del 1937, gli effettivi della Legione. In modo assolutamente politico, non aveva detto che la Legione contava un milione di membri, ma che "siamo stati sette, siamo un milione, saremo l'intero Paese". La sua dichiarazione era sedimentata, per il suo aspetto retorico e la gradualità della crescita della forza numerica del Movimento, nella memoria pubblica, tanto dei militanti, dei neutrali, quanto degli avversari. Pătrășcanu entrava, con la sua analisi, nella stessa logica della spiegazione, marcando la distinzione tra "base di massa" e la struttura militante attiva:

"Nel 1937/38 dietro alla Legione esisteva una forte corrente popolare. Tra questa corrente e il governo legionario sarebbe esistito allora, nel 1938, un legame diretto, di causa ed effetto. Su questa corrente, che costituiva la base stessa di massa del Movimento, si appoggiava la dirigenza gardista nel momento in cui si preparava a chiedere o a imporre un governo proprio. Questa corrente era una realtà, con tutta la diversa origine delle simpatie e fideuc che la Legione era arrivata a conquistare o dei diversi scontenti e preoccupazioni che era riuscita a canalizzare."³³

Il Movimento Legionario, nel dicembre 1937, non aveva realizzato un successo comparabile con quello di altre forze fasciste europee, specialmente quello nazionalsocialista. Proprio in rapporto con la forte mobilitazione dei suoi 10 anni di esistenza, il risultato del dicembre 1937 era piuttosto deludente. Rilevante era la precisazione da parte di Pătrășcanu, in qualità di intellettuale e militante nella direzione del Partito Comunista Romeno, della base sociale massiccia che il

³³ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 153; l'esistenza di un sostegno popolare consistente (seppure deludente in rapporto ai partiti democratici) non porta necessariamente ad un rapporto causa-effetto tra l'elettorato legionario e un presunto governo legionario nel 1938; la logica di Pătrășcanu va nella direzione di un equilibrio tra le sollecitazioni (e le aspettative) sociali dell'elettorato e la volontà politica dell'élite (dei vertici di comando) legionaria; un simile rapporto è, piuttosto, problematico. La strategia politica del Movimento e la campagna svolta nel 1937 indica molti aspetti che riguardano il cerimoniale fascista; non può essere trascurata anche l'enorme attività di propaganda e di precisazione dell'ideologia fascista, ma manca un programma standard di governo.

Movimento era riuscito a costruirsi. La dittatura carlista aveva prodotto un forte contraccolpo sul Movimento. Il suo arrivo al potere, nel settembre 1940, era determinato dalla pressione tedesca, collegata/associata “ad un simulacro di agitazione popolare”. La forza del Movimento risiedeva solo nella sua particolare struttura organizzativa:

“Qual era la situazione alla fine dell’anno 1940? Non sono le masse ad aprire la strada della Legione verso il potere, piuttosto la presa del potere era il risultato di un simulacro di agitazione popolare, la creazione, in realtà, della pressione diretta e delle macchinazioni hitleriane. Questo governo era imposto da fuori, non cresciuto in modo organico, da dentro. Le masse, nell’autunno del 1940, non hanno voluto, non sono state attive, non hanno lottato e quindi non loro hanno imposto un governo legionario. La corrente popolare filolegionaria apparteneva al passato. In queste condizioni, la leadership della «Guardia» era slegata da tutte le vecchie promesse, fatte o ai contadini o al proletariato o alla piccola borghesia cittadina. Le forze su cui faceva affidamento questa dirigenza all’interno erano dunque...solo quelle delle proprie organizzazioni. La forza di queste organizzazioni, ecco questa volta il piedistallo del potere legionario, che la leadership consoliderà dopo il 6 settembre.”³⁴

Questo passaggio indica l’intenzione di Pătrășcanu di diminuire la rilevanza storica dello Stato nazional-legionario, in particolare dell’“ala politica” di questo, costituita dal Movimento Legionario? Realmente si era trattato, all’inizio del settembre 1940, solo di “un simulacro di agitazione popolare”? Il fattore esterno, tedesco, aveva rappresentato la forza motrice decisiva che ha portato al potere il nuovo regime duale? A tutte queste domande cercheremo una risposta più dettagliata in un’analisi propria sulla costituzione del nuovo regime. In questo punto della ricerca siamo interessati a discutere i punti di vista espressi da Lucrețiu Pătrășcanu. Un rinculo popolare del Movimento Legionario, dopo l’instaurazione della dittatura carlista, era evidente, ma questa situazione poteva essere riconosciuta anche per gli altri partiti politici; in più, data la condizione di forza politica sottoposta alla repressione, a partire dai primi mesi del regime carlista, era spiegabile la rapida smobilitazione dell’elettorato legionario, non sovrapponibile alle strutture militanti. Un rapporto numerico tra l’elettorato e le strutture militanti attive è difficile da effettuare e non aiuta di molto l’analisi. Le strutture militanti, passate all’illegalità, hanno dovuto, soprattutto dopo il processo del maggio 1938, quando è divenuta evidente l’intenzione delle autorità di imporre una soluzione giuridica che liquidasse

³⁴ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 153; l’asserzione di Pătrășcanu è legittima fino ad un certo punto; era evidente che le azioni violente del Movimento del settembre 1940 erano state sostenute, come quelle degli anni 1938-1939, da gruppi piccoli, specializzati nel confronto con l’apparato repressivo dello Stato; il Movimento non aveva nemmeno modo di reagire diversamente durante la dittatura; nel settembre 1940 erano però scoppiate a Bucarest dimostrazioni contro la dittatura, erano stati sparati fuochi d’arma contro il Palazzo Reale, mentre il generale Coroamă, interpellato da Ion Antonescu, ha risposto che lui non spara “alla gioventù”; Ion Antonescu ha cercato, a breve tempo dalla consumazione della presa di potere, di minimizzare le azioni di Bucarest dei legionari.

definitivamente Corneliu Zelea Codreanu³⁵ non solo come politico, ma fisicamente, perché rinunciasse definitivamente alle azioni spettacolari tipo le marce, i cantieri, i campi di lavoro o almeno alla propaganda visibile. Gli obiettivi erano ora la tattica di resistenza e la continuità clandestina delle organizzazioni in una forma molto ristretta. L'assassinio di Corneliu Zelea Codreanu ha imposto la necessità di punire i responsabili; in queste condizioni, le "masse" che avevano votato nel dicembre 1937 il Movimento erano inutili. La posta in gioco politica era cambiata, non era più necessaria la lotta politica per il loro mantenimento nell'orbita del Movimento. Nel settembre 1940 sono stati attivati ancora, da Horia Sima, i gruppi radicali armati, soprattutto nelle grandi città, dove le azioni golpiste potevano avere rilevanza e potevano porre pressione sulle forze di repressione del regime. Anche qui le "masse" erano inutilizzabili. È vero che il Movimento ha utilizzato però la protesta politica non-legionaria della società contro le decisioni del Diktat di Vienna, che hanno distrutto la struttura di resistenza del regime carlista. Horia Sima ha attivato i piccoli gruppi golpisti nelle condizioni in cui la base sociale del regime carlista o è rimasta incerta, o addirittura ha protestato contro il Diktat e la dittatura.

Il Movimento Legionario veniva al potere senza un "programma di rivendicazioni economiche e sociali", e nemmeno si profilava l'intenzione di rivendicazioni di questo tipo.³⁶ La Legione, attraverso la propria attività governativa era "da ora in avanti l'espressione naturale solo di quegli strati e categorie sociali da cui erano reclutati i quadri del movimento e i suoi aderenti organizzati."³⁷; "Ma, questa volta, e a differenza di allora [1937-inizio 1938, n.m. F.M.], le organizzazioni sono spaccate e isolate da ciò che rappresentava allora il potere e il dinamismo del movimento: le centinaia di migliaia di contadini, le migliaia di lavoratori, intellettuali, piccolo borghesi etc., che, senza essere inquadrati nella Legione, avevano riposto la loro intera speranza nel movimento guardista e aspettavano l'ora della loro salvezza, attraverso di esso."³⁸

L'esistenza di una struttura sociale potente del Movimento Legionario, con un apice nei mesi di dicembre 1937 - gennaio 1938, era una posizione storiografica non solo conforme alla realtà, ma anche in contraddizione con le tesi di marginalità espresse tanto durante il regime comunista, quanto anche dopo il 1989. Di fatto, una storia sociale del Movimento (come di altri fenomeni politici) manca ancora nella

³⁵ In occasione di questo processo Corneliu Zelea Codreanu è stato condannato a 10 anni di lavori forzati, 6 anni di perdita dei diritti civili, 5000 lei di multa e 2000 lei per le spese processuali (decisione del 27 maggio 1938).

³⁶ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 153; esisteva, tuttavia, una strategia di *captatio* politica e ideologica orientata alla classe operaia, sviluppata sia nell'attivismo politico che in precisazioni di natura teorica; quest'ultime hanno preso la forma di contributi, appartenenti ad alcuni intellettuali come Traian Brăileanu, Mihail Manoilescu o George Macrin.

³⁷ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 153; le distinzioni tra militanti inclusi nelle organizzazioni (*cuiburi*) e le masse che avevano sostenuto, nel dicembre 1937, il Movimento Legionario, è adeguata come raffinatezza interpretativa, ma è difficile da fare in una ricostruzione storica precisa; la spiegazione più adeguata di questa distinzione consiste nel fatto che la massa dei votanti non si sovrappone a quella dei legionari appartenenti ai *cuib*.

³⁸ Lucrețiu Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 153-154.

storiografia romena. Il problema epistemico più rilevante era dato dalla rappresentatività per il Movimento, nel settembre 1940, solo delle proprie strutture organizzative. Era evidente che il Movimento Legionario non si identificava (solo) con il suo elettorato; questo non si trovava in un rapporto di inferiorità assoluta nei confronti della grandezza dell'elettorato, dato che la Legione reclutava in modo massiccio supporto da parte di giovani che non avevano potuto votare, come anche di alcuni settori femminili la cui dimensione non può essere quantificata. Se può essere logica la distinzione tra il supporto popolare del 1937 e le strutture organizzative aderenti al Movimento nel settembre 1940, perché la forza di governo non era ritornata alla propria base, costituita in venti anni di regime democratico (1918-1938)? La distinzione logica tra "supporto di massa" e "struttura organizzativa" può essere fatta, poiché, secondo quanto già mostrato, il Movimento Legionario non poteva agire, al tempo della dittatura, con strutture organizzative legali, di massa. Quindi perché la sua base sociale non può essere recuperata dal settembre 1940, per tutto il tempo del regime legionario? Pătrășcanu indica come motivo per questa (apparente) distorsione l'identificazione della base popolare della Legione con il suo radicalismo sul piano sociale. Solo in questo modo può essere intesa la dissonanza apparente tra le due strutture. Analizzando la natura e l'inflessione del Movimento nei mesi del proprio regime si può osservare, tuttavia, una reale e molto combattiva mobilitazione sociale, almeno sotto la formula distributiva dell'Aiuto Legionario. L'inesistenza di un programma classico non era dissonante con la linea radicale antiborghese del Movimento, col vigilantismo sociale, con la perturbazione dei meccanismi di funzionamento della società romena. Il programma classico non è, di per sé, una garanzia dell'adempimento di alcune imperative sollecitazioni sociali. Il sostegno popolare massiccio, contrariamente a quanto precisa Pătrășcanu, non formula un programma sociale radicale esplicito.

Pătrășcanu ricerca, "in assenza di un materiale statistico serio", la composizione sociale delle organizzazioni guardiste, sulla base delle liste dei condannati in occasione della Ribellione del gennaio 1941. Si profila una sfocatura nell'espressione del teorico, vale a dire non è molto evidente se sia convinto che il materiale analizzato rappresenti un segmento sociale chiaramente differenziato dal sostegno popolare della fine dell'anno 1937. L'autore non dimostra che quei legionari, compresi nel materiale statistico a sua disposizione, non sono gli stessi di quelli che hanno fatto politica militante nella seconda metà degli anni '30. Più rilevante è il profilo sociale che si delinea e la spiegazione storica che può essergli attribuita. Il campione utilizzato è di 2707 legionari condannati dal Consiglio di Guerra della Capitale, a seguito della Ribellione del gennaio 1941. Non offre una fonte, nemmeno dalla stampa, per questo numero di condannati. Le categorie professionali indicate da Pătrășcanu come rappresentative della struttura sociale delle organizzazioni legionarie del gennaio 1941 sono, in ordine percentuale discendente: "lavoratori senza qualifica", "braccianti e agricoltori", "senza professione", "lavoratori qualificati", "funzionari di Stato", "autisti", "funzionari commerciali". La distribuzione professionale e sociale è interpretata in tal modo da Pătrășcanu: le prime tre categorie sono costituite dal "*lumpenproletariat*"; in questo

quadro i braccianti e gli agricoltori “erano elementi portati dai villaggi intorno a Bucarest dalle organizzazioni legionarie urbane”; gli elementi propriamente contadini formano una piccola percentuale nel quadro del sottoproletariato agrario, senza che Pătrășcanu indichi un numero preciso. I lavoratori qualificati (94 condannati) sono rappresentati, di nuovo senza precisazione delle fonti, principalmente dai meccanici, provenienti per la maggior parte dalle fabbriche Malaxa. Altre categorie professionali operaie includono un numero più ristretto di condannati rispetto ai meccanici (76). Si aggiungono all’elemento operaio e semioperaio/proletario tessitori, falegnami, muratori, camerieri, autisti del trasporto urbano (S.T.B.), diverse categorie di artigiani. Non è omesso da Pătrășcanu l’elemento intellettuale. L’elemento di comando, della struttura dell’élite legionaria sarebbe di natura intellettuale, di origine “piccolo borghese o aristocratica”.³⁹

È assolutamente meritevole lo sforzo analitico di Pătrășcanu, ma la sua conclusione, più che altro indiretta, sarebbe l’identità tra l’irrelevanza, la mancanza di qualità sociale dei militanti e la loro friabilità politica. Un supporto sociale più consistente avrebbe portato, logicamente, ma senza che Pătrășcanu percorra questa traccia analitica più che altro suggerita, ad un regime più stabile, forse addirittura con rappresentatività sociale, in grado di contrapporsi alla dittatura militare o capace di deradicalizzare il fascismo. Tutte queste sono, tuttavia, supposizioni logiche. È certo che, nell’analisi di Pătrășcanu, il *lumpenproletariat* era la base di coloro che erano stati arrestati dopo la Ribellione del gennaio 1941. Perché sarebbe friabile una simile base sociale del Movimento? Piuttosto, l’esistenza di alcune strutture professionali, o senza professione, che riguardano il perimetro incriminato del sottoproletariato, indica la dimensione attiva di una categoria sociale radicalizzata attraverso la Legione, a favore del progetto politico totalitario di questa. Il sottoproletariato non è, in sé, una classe; la rilevanza politica del *lumpenproletariat* aderente al Movimento risiede nell’identità, la sua nuova coscienza politica ottenuta attraverso l’inclusione nelle strutture della forza di governo. Socialmente isolato, politicamente non valorizzato dalle formazioni politiche, nemmeno da parte dell’altra forza antisistemica, il Partito Comunista, il sottoproletariato legionario diviene ora una struttura con un’identità politica propria, nel senso della sua valorizzazione da parte del Movimento Legionario. La sua inclusione nell’azione antisistemica più evidente del Movimento, la Ribellione del gennaio 1941, gli ha conferito la garanzia di uscire dalla marginalità che lo aveva caratterizzato fino ad allora. La solidarietà e l’identificazione del *lumpenproletariat* con il Movimento Legionario non è per nulla casuale e rappresenta un indicatore del transocialismo del fascismo romeno. L’entrata violenta sulla scena politica del sottoproletariato è legata alla logica dinamica del totalitarismo, all’espansione della sfera del politico, alla nascita di una “democrazia sociale” del totalitarismo, ovvero di una politica accessibile, proprio nella forma del conflitto con le forze di repressione della dittatura militarista. L’adesione al Movimento non può nemmeno essere spiegata solo tramite il furto, come unica “politica di governo” del Movimento; il

³⁹ *Ibidem*, p. 155.

lumpenproletariat assume, attraverso la scuola politica della violenza antisistemica inoculata nelle organizzazioni del Movimento, una coscienza del proprio valore, addirittura un'autonomia che indica chiaramente che la politica di massa è accessibile (anche) a coloro che fino ad allora sono stati dei marginali. La presenza di operai/lavoratori di diverse categorie, con l'indicazione di coloro che provenivano da Malaxa, è decisiva per la dimensione sociale anticapitalista del Movimento, per l'esistenza di un'ideologia socialista al suo interno, nonostante uno dei teorici specializzati nel problema operaio, qual è George Macrin, negli l'aspetto "borghesofobo" della Legione. Anche in questo caso, Pătrășcanu riconosce l'esistenza dell'elemento operaio, senza però attribuirgli una posizione rilevante nell'articolazione sociale del Movimento. L'integrazione del sottoproletariato, ma anche di un segmento operaio della più grande fabbrica del Paese, nelle azioni violente della Ribellione, definisce in modo convincente che la retorica socialista, e realmente anticapitalista del Movimento, era stata interiorizzata dagli strati "inferiori", svalutati dagli altri partiti, ma anche oscurati in tutte le analisi sociali consacrate all'argomento.

La struttura sociale del Movimento, nel 1940, è così sintetizzata da Lucrețiu Pătrășcanu: non esiste una sola classe o categoria sociale preponderante all'interno della Legione; nel gruppo elitario e nell'apparato organizzativo, la piccola borghesia urbana è prevalente (numericamente, come posizioni di comando?); la piccola borghesia, inclusa quella di natura intellettuale, è alla prima, o al massimo alla seconda, generazione proveniente dall'ambiente rurale, principalmente tra le fila dei proprietari terrieri; si aggiungevano, a livello di comando, i resti dell'aristocrazia romana "storica" (con nomi di signori e boiari fanarioti, ex grandi proprietari latifondisti); ai livelli inferiori del Movimento figuravano "gli elementi provenienti o dalla classe operaia, o da altri strati popolari, in rovina e gettate nel pauperismo; poi da una considerevole percentuale di declassati tipici".⁴⁰ Il profilo sociale delineato, la distribuzione dei gruppi sociali sulla scala gerarchica della Legione, si accorda anche con l'expertise elaborata da Mircea Vulcănescu nella sua testimonianza su Nae Ionescu.⁴¹ Un chiaro segno che non si può discutere, nel caso di Pătrășcanu, e ancor meno in quello di Mircea Vulcănescu, della pressione ideologica delle formule e dei pregiudizi ideologici. La piccola borghesia si trovava naturalmente nel piano superiore della gerarchia legionaria. L'interpretazione classica di Pătrășcanu mostrava la sua friabilità attraverso la sovrapposizione automatica tra la posizione sociale inferiore (rispetto alla grande borghesia) e l'aderenza al Movimento come mezzo politico per il superamento della marginalità⁴²

⁴⁰ *Ibidem*, p. 156.

⁴¹ Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu Așa cum l-am cunoscut* ('Nae Ionescu Così come l'ho conosciuto'), București, Humanitas, 1992, p. 79-84.

⁴² Diversamente da Pătrășcanu, insistiamo sull'idea che il superamento della marginalità significava, per il sottoproletariato e la piccola borghesia che aveva aderito al Movimento, anche l'ottenimento di prestigio sociale, della valorizzazione pubblica, grazie all'integrazione nella "democrazia sociale" del totalitarismo, un capitale simbolico impossibile da ottenere per altre vie, o per mezzo di altre formazioni politiche.

e la conquista dell'accesso alle risorse materiali della società. Evidentemente, esisteva una pressione costante del sistema capitalista al declassamento continuo della piccola borghesia. Solo che il declassamento sociale è inteso da Pătrășcanu in un senso troppo materiale. Le motivazioni economiche erano evidenti, l'inferiorità della piccola borghesia era certificata dalla precarietà della vita quotidiana. La pressione del sistema verso il declassamento della piccola borghesia e la paura di questa di cadere nel proletariato è stata considerata una causa della radicalizzazione fascista: "...la paura, divenuta ossessione, di cadere nel proletariato o, peggio, nel pauperismo"⁴³; "...la piccola borghesia non può aspirare né a governare i mezzi di produzione, né a detenere ruoli di comando nell'ambito economico o politico. I mezzi di produzione cadono nel lotto della grande borghesia e dei proprietari terrieri, i posti di comando nel lotto degli strati intellettuali <<ben piazzati>>, che alimenta l'apparato superiore dei funzionari nel commercio, nell'industria o nello Stato".⁴⁴

La paura di fronte al declassamento deve essere completata nell'analisi da altri settori per cui la piccola borghesia urbana, ma anche rurale, si orientava verso il Movimento. La lotta contro il declassamento era completata dalle nuove forme di aggregazione politica totalitaria del Movimento, che corrispondevano all'ethos della nuova generazione entrata in politica. Non possono essere trascurati nell'analisi i conflitti inter e intra-generazionali, la retorica e la regia politica messe in atto dal Movimento, non solo in consonanza con i fascismi europei, ma anche come sfida all'establishment della Romania interbellica. La lotta per lo statuto, il conflitto psicologico tra la tendenza di governo e quella di sottomissione di fronte ad un altro tipo di *Conducător*⁴⁵, sono motivi quanto meno altrettanto rilevanti quanto quelli indicati da Pătrășcanu. La piccola borghesia aveva ancora una qualità politica importante che facilitava il suo posizionamento nelle strutture di comando del Movimento: il possesso di un capitale simbolico che consiste nella capacità di comunicare in pubblico, l'inesistenza di un capitale materiale consistente, la debolezza che l'obbligava a negoziare in modo duro l'ottenimento di autorità con la destrezza nella comunicazione, il prestigio con cui si imponeva di fronte alle strutture sociali inferiori. Persino la frustrazione di essere inadeguata al sistema costituito rappresentava, soprattutto per la giovane generazione integrata nel Movimento, un motivo nell'accelerazione del militantismo radicale. Si può dedurre che, al di fuori del profilo "economista", l'interpretazione di Pătrășcanu fosse pregna del razionalismo ostile alla comprensione adeguata dell'"inconscio collettivo" della modernità fascista.

⁴³ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 158; per la relazione complessa tra la piccola borghesia e il fascismo, da una prospettiva marxista, si veda Nicos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship The Third International and the Problem of Fascism*, London/New York, Verso, 2018, p. 237-271 (*Fascisme et dictature*, Paris, Maspero, 1970), come anche *Marxists in the Face of Fascism Writings by Marxists on Fascism from the Inter-War Period*, edited by David Beetham, Chicago, Haymarket Books, 2019.

⁴⁴ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 158.

⁴⁵ Teoria sviluppata da Erich Fromm nel suo volume classico, *The Fear of Freedom*, 1941 (1 ed. it. *Fuga dalla libertà*, 1968).

Non aderivano al Movimento, secondo Lucrețiu Pătrășcanu, la borghesia vera e propria, “la classe operaia nei suoi strati fondamentali”, “le masse operaie”. Per quanto riguarda la classe operaia, Pătrășcanu distingue, seppur indirettamente, la sua base (“le masse operaie”) dai gruppi sottoproletari o insufficientemente attratti nell’orbita dell’organizzazione politica di sinistra. Il deficit dell’analisi di Pătrășcanu risiede nell’avervi introdotto alcune idee fortemente connotate dal punto di vista riflessivo, ma che non sviluppa sotto forma di documentazione statistica, materiale del loro significato. La posizione dominante nella struttura dell’organizzazione del Movimento era detenuta dalla piccola borghesia (“amalgama di esistenze, professioni e occupazioni”), insieme agli “elementi che non avevano una situazione economica indipendente, come sono i salariati non proletari di tutti i tipi, una parte dei liberi professionisti, con professioni minori”; si uniscono a questi gli studenti, provenienti dalle fila della borghesia rurale e della piccola borghesia cittadina povera, come anche da quella di origine intellettuale. La povertà sociale, le condizioni molto difficili di esistenza marcavano l’insieme degli studenti di origine rurale o urbana piccolo borghese. La piccola borghesia entrata nella Legione, come anche quella fuori dal sistema politico attivo, era, nell’interpretazione di Lucrețiu Pătrășcanu, priva di omogeneità. Economicamente, “le categorie che la compongono - gli artigiani, i piccoli commercianti, i contadini piccoli proprietari terrieri nei villaggi - rappresentano solo i resti, i rimasugli di forme di produzione precapitaliste”.⁴⁶ La piccola borghesia si rivela essere conservatrice, precisava Pătrășcanu, essa esalta il “passato anticapitalista”, “si attacca al presente, cercando soluzioni nel quadro dell’attuale regime e non fuori da esso”.⁴⁷ La piccola borghesia tende a prendere il posto della borghesia, “in alcun modo però attraverso trasformazioni strutturali”.⁴⁸ La piccola borghesia “segue la grande borghesia, la imita, è servile e invidiosa nei suoi confronti”.

Le spiegazioni sociologiche generaliste di Pătrășcanu sono poi trasferite e particolarizzare attraverso il caso romeno. L’autore collega lo sviluppo della piccola-borghesia all’espansione urbana e agli effetti dell’industrializzazione. La Romania è “per eccellenza un Paese piccolo borghese”, se si inglobano nelle sue fila anche i contadini piccoli proprietari terrieri. La dinamica sociale dopo il 1918 si concretizza in un afflusso degli elementi piccolo-borghesi rurali verso le città. Sul piano delle opzioni sociali ed economiche si poteva distinguere da una parte l’orientamento di coloro che disponevano di un piccolo capitale e si integravano nel piccolo commercio e le professioni libere minori, (non nominate da Pătrășcanu), dall’altra, il gruppo di coloro che non disponevano di un capitale materiale e mettevano pressione sui lavori statali e privati (di natura burocratica):

“Gli aspiranti alle funzioni di Stato e addirittura anche a quelle private trovavano possibilità limitate e un permanente eccesso di offerta dei postulanti. Da ciò

⁴⁶ Lucrețiu Pătrășcanu, *op.cit.*, p. 157-158.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 158.

⁴⁸ *Ibidem*.

derivava un perenne stato di miseria o un'esistenza limitata allo stretto necessario, con una fluttuazione costante del loro benessere e nelle occupazioni.”⁴⁹

Non essendo possibile nel contesto politico in cui scriveva Lucrețiu Pătrășcanu una storia sociale del Movimento, il profilo sociale delineato dall'autore rimaneva valido da una prospettiva di ricerche minimali dedicate all'argomento. L'integrazione nel Movimento Legionario della piccola borghesia urbana, ma anche rurale, assimilate, anche solo marginalmente, all'economia capitalista, è validata da informazioni che certificano la presenza di proprietari di osterie romeni alla guida dei *cuib* legionari. L'adesione di questi al Movimento è motivata dal criterio della concorrenza economica con i commercianti ebrei. I percorsi di analisi sociale su cui si inserisce Pătrășcanu vengono validati attraverso la prospettiva moderna utilizzata, come anche attraverso la loro conferma da parte delle ricerche più recenti, di avanguardia. Il posizionamento della piccola borghesia come forza motrice del fascismo non costituiva una novità nello spazio delle riflessioni socialiste e comuniste dell'Europa occidentale. Le motivazioni dei gruppi di classe e professionali, per l'integrazione nel Movimento, erano, per Pătrășcanu, di natura economica; l'“economismo” dell'analisi di Pătrășcanu evitava i condizionamenti psicologici di profondità. Nonostante egli faccia una distinzione, non molto ben precisata, tra le adesioni sociali popolari, di grande ampiezza, e l'attivismo organizzato specifico dello Stato nazionale-legionario, la sua riflessione analitica può essere estesa sull'intero sviluppo del Movimento Legionario, come fenomeno politico tra il 1927 e il 1941.

La direzione epistemica del teorico comunista verrà interrotta abusivamente proprio dal regime con cui Pătrășcanu si era identificato. La sua esclusione dal Partito, la perdita delle funzioni politiche e accademiche, poi la verifica e l'esecuzione finale nell'aprile 1954 fanno parte di una logica repressiva che ha condizionato non solo il suo destino, ma anche la possibilità di ricerche sostanziali sul fascismo. La logica totalitaria del comunismo stalinista impediva non solo l'analisi sociale del fenomeno fascista, ma anche l'intera produzione intellettuale del Paese. Gli obiettivi della nuova storiografia distorcevano la natura del fenomeno storico attraverso una sua sociologizzazione, ma soprattutto una sua moralizzazione brutale e dogmatica. La linearità e, soprattutto, la polarità assoluta delle classi sociali, il sociologismo e l'economismo volgari rappresentavano punti di riferimento obbligatori della “rivoluzione culturale” stalinista - rollerista. Sul piano dell'analisi del fascismo non si poteva recuperare nulla della direzione sociologica di Pătrășcanu e, tanto meno, dei dibattiti della sinistra occidentale su questo radicalismo politico. L'intera letteratura di analisi sociale e di idee di Pătrășcanu era stata esclusa dal piano dei riferimenti storiografici, nonostante alcune sovrasollecitazioni e semplificazioni abusive del militante comunista sul piano della storia delle idee erano già entrate nel campo culturale stalinista, senza che l'autore fosse più ricordato. Il regime Gheorghiu Dej aveva altre mire sul piano della storia contemporanea. Esse erano

⁴⁹ *Ibidem*, p. 159.

centrate prima di tutto sulla ricostruzione di una storia del Partito Comunista il più possibile mitizzata e sulla stigmatizzazione totale delle forze politiche della Romania interbellica. Il fascismo e il Movimento Legionario (i cui resti si trovavano nel sistema Gulag o nell'emigrazione) non potevano più occupare, nella nuova storiografia, se non un perimetro molto ristretto, come tipologie denaturate di militantismo "reazionario" e "retrogrado", appendice obbligatoria della travolgente forza impersonale del "grande capitale". La riabilitazione parziale di Lucrețiu Pătrășcanu nel 1968 non è stata simultanea con una lettura adeguata dei suoi scritti, in primo luogo della sua opera più importante, *Sub trei dictaturi* ("Sotto tre dittature"). Il nuovo regime non ha innovato quasi nulla sul piano delle analisi sul fascismo e, ancor meno, sullo Stato nazional-legionario. La ricerca storica romena doveva interiorizzare ulteriormente l'interpretazione stalinista e dimitrovista sul fascismo, più sotto forma di una conoscenza "popolare", che sotto forma di una lettura alla fonte del contesto in cui si è discusso il fascismo prima e dopo il discorso di Dimitrov del 1935.⁵⁰ La friabilità delle ricerche sul fascismo, e, in senso ristretto, sullo Stato nazional-legionario, deriva non tanto dall'assunzione, pure popolare che fosse, "per sentito dire", della critica dimitrovista, quanto dalla mancanza di qualsiasi prospettiva ideale. Perfino la formula di Dimitrov (mai citata direttamente, quanto più attraverso lo snaturamento specifico della "conoscenza popolare", "per sentito dire") non rappresentava che un tipo di riferimento teorico di sfondo, non contenuto realmente nella ricerca. L'antagonismo sociale, la marginalità del fascismo e il suo ingrato statuto di "armata della classe sfruttatrice", erano più che altro introdotte in modo forzato all'inizio dello "studio". Poi, i pochi storici che potevano, o che erano interessati a scrivere del fascismo, "sprofondavano" in una massa documentaria, insufficientemente padroneggiata, rinunciando una volta per tutte a qualsiasi pretesa teorica. Il documentarismo lineare e incompleto sopperiva derisoriamente a qualsiasi "deviazione" teorica. Il rischio di uscire dai cliché e, soprattutto, la paura di fare analisi mediocri sul materiale storico, inibivano gli storici che si sono accostati negli anni '70-'80 all'argomento rappresentato dal fascismo e la forma di governo che esso rappresentava.

(traduzione dal romeno di Andreea David)

⁵⁰ *Marxists in the Face of Fascism Writings by Marxists on Fascism from the Inter-War Period*, (edited by David Beetham), Chicago, Illinois, Haymarket Books, p. 179-186; non va tuttavia omissa il fatto che il militante comunista bulgaro definiva la propria concezione di fascismo nel contesto della politica del Fronte Popolare avviata da Stalin.

TRA DIRITTO E NAZIONE: NUOVE PROSPETTIVE DI RICERCA SULLE EREDITÀ IMPERIALI NELLA ROMANIA INTERBELLICA

Francesco MAGNO*

Between Law and Nation New Research Perspectives on Imperial Heritage in Interwar Romania

Abstract: This study aims to challenge the nationalist narrative and providing a more nuanced picture not only of interwar Romania, but of Central and Eastern Europe as a whole.

The theme of legislative unification became one of the main causes of bitterness between the capital and the new provinces, an argument that since 1919 damaged relations especially between the Romanians of the old Kingdom, the so-called *regățeni* (from Regat, kingdom), and those former Habsburgs of Transylvania and Bucovina. Far from being a mere technical-professional dispute, the debate was enriched with an unexpected symbolic and political dimension. After 1918 in Bucharest, it became clear how the Dual Monarchy had left a cumbersome legacy, made up of laws, legal culture, professional networks, habits, acquired rights to be protected. A baggage that the “new” Romanians did not want to give up, not even in the name of the much-desired unity. The methods of unification not only of the regulatory apparatus, but of the judicial system as a whole, became the object of a close confrontation, from which emerged all the differences between figures who, although aware that they belonged to the same ethnic family, had matured on very different historical, cultural, social and political paths. This comparison has almost always been neglected by Romanian historiography; the way in which the Romanians of Transylvania, Bucovina and Bessarabia defended the laws and institutions of the empires that for years had kept them in a condition of political inferiority did not reconcile with the nationalist narrative - still very much in vogue in the Carpathian country and in all Central Eastern Europe - which has often portrayed 1918 as a veritable liberation from the foreign yoke. Accounts, dominated by a still positivist and strongly ideological approach, continue to proliferate.

Keywords: nation, unification, legacy, Romanian historiography, Eastern and Central Europe

Dopo la fine della Prima Guerra Mondiale la Romania raddoppiò la sua superficie grazie all’annessione di regioni parte dell’Impero asburgico e di quello

* Università di Trento, Dipartimento di Lettere e Filosofia; email: francesco.magno92@virgilio.it

zarista. Ad ovest si estese in Transilvania e nel Banato, a nord in Bucovina, e a nord-est in Bessarabia. Lo Stato romeno accolse così al suo interno aree abitate da cospicue minoranze etniche, rette da strutture giuridico-amministrative estranee alla tradizione nazionale; all'alba del 1919, in Romania erano in vigore quattro diversi sistemi legislativi, che nelle intenzioni di Bucarest avrebbero dovuto essere velocemente omogeneizzati. In un primo momento, per evitare confusione normativa nei cittadini, si decise di mantenere lo status quo legislativo in tutte le aree annesse, sperando di giungere ad una rapida unificazione. In Transilvania rimase quindi valido il codice civile austriaco del 1811 (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch* o ABGB) e il codice penale ungherese del 1878, ritoccato nel 1918; in Bucovina l'ABGB e il codice penale austriaco del 1852, mentre in Bessarabia sopravvissero sia i codici russi, che le norme consuetudinarie che regolavano la vita delle campagne più remote.

A dispetto delle aspettative, tuttavia, il tema dell'unificazione legislativa divenne una delle principali cause di acredine tra la capitale e le nuove province, un argomento che sin dal 1919 incrinò i rapporti soprattutto tra i romeni del vecchio Regno, i cosiddetti *regățeni* (da *Regat*, regno), e quelli ex asburgici di Transilvania e Bucovina. Lungi dall'essere una mera disputa tecnico-professionale, il dibattito si arricchì di una dimensione simbolica e politica inaspettata. Dopo il 1918 a Bucarest divenne chiaro come la Duplice Monarchia avesse lasciato un'eredità ingombrante, fatta di leggi, cultura giuridica, network professionali, abitudini, diritti acquisiti da tutelare. Un bagaglio a cui i "nuovi" romeni non volevano rinunciare, neanche in nome della tanto agognata unità. Le modalità di unificazione non solo dell'apparato normativo, ma dell'ordinamento giudiziario nel suo insieme, divennero l'oggetto di un confronto serrato, dal quale emersero tutte le differenze tra figure che, pur consapevoli di appartenere alla stessa famiglia etnica, avevano maturato percorsi storici, culturali, sociali e politici assai diversi. Tale confronto è stato quasi sempre trascurato dalla storiografia romena; il modo in cui i romeni delle Transilvania, della Bucovina e della Bessarabia difesero leggi e istituzioni degli imperi che per anni li avevano tenuti in una condizione di inferiorità politica mal si conciliava con la narrativa nazionalista – ancora molto in voga nel paese carpatico e in tutta l'Europa centro-orientale – che ha spesso dipinto il 1918 come una vera e propria liberazione dal giogo straniero. Resoconti puramente evenemenziali, dominati da un approccio ancora positivista e fortemente ideologizzato, continuano a proliferare.¹ La presente ricerca è nata con l'obiettivo di sfidare la narrativa nazionalista e di fornire un quadro più sfumato non solo della Romania interbellica, ma dell'Europa centro-orientale nel suo insieme.

Il contesto romeno non rappresentò un unicum, e fu teatro di problematiche che interessarono altri stati della regione. Anche la Polonia, il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, la Cecoslovacchia dovettero costruire quasi da zero un nuovo sistema giuridico,

¹ La storia della Romania dell'Accademia delle Scienze di Bucarest, cui hanno partecipato i più importanti nomi del panorama storiografico, trascura i duri contrasti sul tema dell'unificazione legislativa. Cfr. I. Scurtu-P.Otu (a cura di), *Istoria Românilor Vol. VIII România Întregită (1918-1940)*, Editura Enciclopedică, Bucarest 2003. Negli ultimi quindici anni, in Romania, non sono apparsi studi significativi che abbiano affrontato il tema della dialettica centro-periferia nel periodo interbellico.

mettendo insieme in un unico contenitore territori con un background eterogeneo. Nel regno jugoslavo, il pluralismo legale sopravvisse per tutto il periodo interbellico.² Nel corso degli anni si riuscì ad omogeneizzare il diritto commerciale e la procedura penale, mentre la legislazione civile rimase diversa nelle varie aree del paese.³ In Cecoslovacchia, le continuità istituzionali con il regime precedente furono numerose. Il processo di unificazione legislativa non fece registrare alcun risultato significativo fino a quando, nonostante i ripetuti appelli di Tomáš Masaryk alla necessità di cancellare i lasciti asburgici, il codice civile austriaco venne esteso a tutto il territorio nazionale, diventando la base della nuova impalcatura giuridica. La commissione di giuristi incaricata di redigere dei nuovi codici nazionali usò inoltre l'ABGB come modello di partenza: Jan Srb, uno dei giuristi dell'ufficio tecnico del ministero della Giustizia cecoslovacco, lo definì «lodevolmente funzionale, completo, chiaro e breve», meritevole «dei più alti elogi».⁴ In Polonia i contrasti tra i polacchi ex asburgici e quelli ex zaristi emersero già durante le prime sedute del parlamento di Varsavia⁵, e si riflessero nei lavori di unificazione legislativa. Anche in questo caso, tuttavia, le eredità giuridiche e culturali soverchiarono la comune appartenenza etnica; nel 1925 uno dei membri della commissione, M. Konic, lamentava lo scontro ideologico tra i giuristi formati nel milieu culturale tedesco e austriaco e quelli che invece volevano rifarsi ai codici francesi.⁶ La Romania costituisce quindi un ottimo caso di studio per analizzare problematiche di più ampio respiro geografico, prima fra tutte il rapporto tra i nuovi stati-nazione nati dopo il 1918 e le eredità istituzionali e culturali dei grandi imperi.

Fino ad ora, la storiografia ha prestato poca attenzione alle continuità legislative e istituzionali, relegando l'eredità asburgica alla dimensione culturale e letteraria, caratterizzata da una forte vena nostalgica.⁷ Il tema delle continuità imperiali è stato affrontato da chi si è occupato della Repubblica austriaca⁸, ma molto meno in relazione a stati come la Cecoslovacchia, la Jugoslavia, la Polonia o la

² M. Krešić, *Yugoslav Private Law between the Two World Wars*, in T. Giaro (ed.), *Modernisierung durch Transfer zwischen den Weltkriegen*, Klostermann, Francoforte 2007, p. 155.

³ E. Greble, *Illusions of Justice: Fascist, Customary and Islamic Law in the Independent State of Croatia*, «Past and Present», 222 (2013), p. 255.

⁴ J. Srb, *Preliminary Steps towards a New Civil Code for the Czechoslovak Republic*, «Journal of Comparative Legislation and International Law», 4 (1927), p. 200.

⁵ I. Vushko, *Strangers among Friends. Leon Biliński between Imperial Austria and New Poland*, in P. Miller-C. Morelon (eds.), *Embers of Empire. Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918*, Berghahn, New York – Oxford 2019, p. 73.

⁶ I dettagli sul lavoro della commissione di unificazione venivano riportati con regolarità da diversi giuristi polacchi sulle colonne del Bulletin de la Société de Législation Comparée. La rivista ospitava diversi studi di magistrati, avvocati e giuristi europei, con una particolare attenzione ai paesi dell'Europa centro-orientale. Il resoconto di Konic si trova nel numero 10, dell'ottobre 1925, p. 464-473.

⁷ Cfr. Cfr. T. Sindbaek-M. Hartmuth (eds.), *Images of Imperial Legacy: Modern Discourses on the Social and Cultural Impact of Ottoman and Habsburg Rule in Southeastern Europe*, LIT, Berlino 2010; E. Timms-R. Robertson (eds.), *The Habsburg Legacy. National Identity in Historical Perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgo 2005; C. Magris, *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur*, O. Müller, Salisburgo 1966.

⁸ Sul caso austriaco cfr. G. Bischof-F. Plasser-P. Berger (eds.), *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, University of New Orleans Press, New Orleans 2010.

Romania. In questi ultimi casi, l'idea della cesura netta ha prevalso, oscurando la complessa dialettica tra vecchio e nuovo che caratterizzò il periodo interbellico. Tuttavia, come ha sottolineato Claire Morelon, analizzare l'efficacia delle istituzioni della Duplice Monarchia, e soprattutto spiegare le ragioni della loro sopravvivenza, è fondamentale per capire la complessa storia dell'Europa Centro-Orientale negli anni della transizione dagli imperi agli stati-nazionali.⁹ Pieter M. Judson ha affermato che le entità nate dopo il 1918, sebbene autoproclamesi stati-nazione, fossero in realtà dei "piccoli-imperi", sia perché contenevano al loro interno una popolazione etnicamente eterogenea, sia perché modalità "imperiali" di gestione dell'amministrazione continuarono ben oltre i trattati di pace di Parigi.¹⁰ Di conseguenza, l'intero processo di *State-building* di questi stati va analizzato sotto una nuova luce, cercando di capire come vennero riconfigurandosi i ruoli sociali, le pratiche amministrative e la politica in senso lato.¹¹

Il sociologo americano Rogers Brubaker ha evidenziato la peculiarità dei processi di nazionalizzazione e unificazione che diversi stati dell'est Europa intrapresero dopo la prima guerra mondiale; processi definiti «una moderna forma di etnicità politicizzata», basata sulle rivendicazioni di controllo politico, economico e sociale espresse «in nome della nazione».¹² Quando i movimenti nazionali ottocenteschi riuscirono a trasformarsi in Stato, il nazionalismo diventò un aspetto fondamentale della politica; esso divenne onnipervasivo, fornendo dei tropi discorsivi che legittimavano e rafforzavano l'intero processo di *State-building*. Le classi dirigenti si servivano del discorso nazionalista per strutturare le visioni del mondo delle persone, indirizzarne le scelte, organizzare l'azione politica e fornire delle griglie interpretative della realtà; elementi fondamentali per raggiungere l'unità politica di terre tra loro molto eterogenee. Lo Stato romeno e la sua classe dirigente si adattano perfettamente al modello teorizzato da Brubaker. Tuttavia, la storiografia romena ha troppo spesso dato per scontato che le direttive del centro, veicolate dal messaggio nazionalista, siano state implementate alla lettera, sulla scia dell'entusiasmo unionista, e che le vecchie pratiche siano scomparse immediatamente. In realtà, gli elementi di continuità furono diversi. Per cercare di riconfigurare il rapporto tra il passato imperiale e lo Stato-nazione, la ricerca ha assunto un particolare punto di osservazione, concentrandosi su un settore dell'amministrazione, la giustizia, e i suoi principali protagonisti, gli avvocati e i magistrati.¹³ Perché concentrarsi sui professionisti della giustizia, e non

⁹ P. Miller, C. Morelon (eds.), *op.cit.*, p. 2.

¹⁰ P. M. Judson, "Where Our Commonality is Necessary...": *Rethinking the End of the Habsburg Monarchy*, «Austrian History Yearbook», 48 (2017), p. 6; P. M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Harvard University Press, Cambridge 2016, p. 442-52.

¹¹ G. Egry, *Negotiating Post-Imperial Transitions. Local Societies and Nationalizing States in East Central Europe*, in P. Miller, C. Morelon, *op.cit.*, p. 15-16.

¹² R. Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, New York 2009, p. 83.

¹³ Sulla storia delle professioni legali in Europa cfr. M. Malatesta, *Professionisti e gentiluomini. Storia delle professioni nell'Europa contemporanea*, Einaudi, Torino 2006; H. Siegrist, *Advokat, Bürger und Staat: Sozialgeschichte der Rechtsanwälte in Deutschland, Italien und der Schweiz (18.-20. Jh.)*, Klostermann, Francoforte 1996.

su altre categorie socio-professionali? Sulla scia di Pierre Bourdieu, si nota che le istituzioni giuridiche «tendono a produrre delle vere e proprie tradizioni specifiche, [...] delle categorie di percezione e di valutazione fortemente irriducibili a quelle dei non specialisti».¹⁴ Come sostenuto in precedenza, anche lo stato nazionalizzatore produce tradizioni e categorie di percezione della realtà, del tutto permeate dal discorso nazionalista. I due mondi possono quindi entrare in contrasto: l'idea di società propugnata dallo Stato potrebbe essere in contraddizione con quella che invece è incastonata nei codici e nelle norme informali che regolano i rapporti giuridici. Entrambe le visioni si rifanno ad un'ideale aprioristico e quasi trascendentale: la nazione da un lato, e il diritto, inteso nel suo senso più astratto, dall'altro. L'ideologia del giurista si basa proprio sull'illusione, che il diritto sia puro, autonomo, universale, fondato a priori; nel fare apparire delle scelte dettate da interessi, preoccupazioni, problemi e interpretazioni individuali come se fossero fondate da un'autorità trascendente. Bisogna quindi chiedersi quale sia il rapporto tra queste due entità aprioristiche e trascendenti: la nazione e il diritto. È possibile conciliare le esigenze della nazionalizzazione con quelle del diritto? In che modo i depositari della scienza legale conciliano le prescrizioni nazionali con la loro cultura giuridica di riferimento, laddove per cultura giuridica si intende non soltanto un insieme di leggi interiorizzate nel tempo, ma anche l'idea di società che in quelle leggi è incarnata. Seguendo le posizioni dell'antropologo americano Clifford Geertz, il diritto è un modo di immaginare il reale, un potente significante che determina le relazioni al mondo circostante.¹⁵ Gli avvocati, i magistrati, i giuristi romeni della Transilvania e della Bucovina avevano imparato a filtrare la loro realtà attraverso la lente delle leggi che per decenni li avevano governati. Di conseguenza, il diritto contribuì a rafforzare in loro la convinzione di appartenere ad uno spazio centro-europeo caratterizzato, oltre che da legami politici, anche dalla stessa cultura e da una comune visione del mondo.

Il diritto rappresenta, inoltre, anche la principale garanzia dell'ordine sociale ed economico. Le leggi delimitano i confini delle possibilità di azione di ogni singolo individuo; smantellare un impianto normativo significava, di conseguenza, rivoluzionare l'intero tessuto socio-economico, minacciando diritti acquisiti, posizioni consolidate, routine decennali. Le due dimensioni, quella simbolica e quella pratica, non possono essere separate: Beatrice von Hirschhausen ha ben evidenziato che gli "immaginari" geografici e le configurazioni materiali e sociali delle azioni degli attori vanno analizzate simultaneamente, cogliendone l'interdipendenza.¹⁶ Partendo da queste premesse, la ricerca ha provato a rispondere ad una serie di interrogativi: perché alcune norme e istituzioni imperiali sopravvissero alla cesura del 1918 e altre no? Perché molti esponenti delle professioni legali lottarono per difenderle?

¹⁴ P. Bourdieu, *La forza del diritto. Elementi per una sociologia del campo giuridico*, Armando Editore, Roma 2017, p. 92, [ed.or. 1986].

¹⁵ Cfr. C. Geertz, *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology*, Basic Books 1983, p. 167-234.

¹⁶ B. von Hirschhausen, *Le «frontiere fantasma». L'attualità del passato negli spazi contemporanei*, «Passato e Presente», 103 (2018), p. 106.

La tesi principale del presente studio è che per i romeni professionisti della giustizia, nel periodo di transizione dagli imperi alla Grande Romania, la volontà di tutelare diritti acquisiti e posizione sociale da una parte, e il desiderio di difendere un ordine simbolico che trovava espressione nel diritto dall'altra, furono più importanti del nazionalismo nell'indirizzare la loro azione sociale e politica. Affermando questa tesi, tuttavia, non si vuole sostenere che gli avvocati, i magistrati e i giuristi romeni fossero "*national indifferent*", riprendendo una delle principali categorie analitiche di un filone di studi da tempo in voga, specialmente nel mondo anglosassone. La questione della *national indifference* come lente attraverso la quale studiare la storia contemporanea dell'Europa centro-orientale ha iniziato a svilupparsi dopo la pubblicazione su «Slavic Review» di un saggio della storica americana Tara Zahra che rimarcava la necessità di trovare strumenti interpretativi in grado di de-nazionalizzare la storia della regione, ponendo l'accento su quelle figure che volontariamente non si inserirono all'interno di rigidi schemi classificatori etnici, mostrando un atteggiamento che spaziava dall'ambiguità fino alla pura indifferenza.¹⁷ Zahra include all'interno della macro-categoria dell'indifferenza nazionale fenomeni tra loro assai diversi come regionalismo, cosmopolitismo, cattolicesimo, socialismo, localismo, etc. Secondo lei, l'indifferenza nazionale «offre una promettente strategia per problematizzare i rapporti tra la soggettività individuale e l'affiliazione collettiva».¹⁸ Numerosi storici, prima e dopo la pubblicazione del saggio, hanno affrontato le vicende contemporanee dell'Europa dell'est attraverso il filtro della *national indifference*, con il risultato di aver riportato in superficie personaggi ed eventi a lungo seppelliti sotto la narrativa nazionalista.¹⁹ L'approccio di Zahra presenta però delle criticità. Anzi tutto, la stessa autrice afferma che l'indifferenza nazionale è una categoria nazionalista: il *national indifferent* è tale agli occhi del nazionalista, che definisce in tal modo chiunque non risponda ai suoi canoni di dedizione alla causa. Il pericolo, pertanto, è quello di connotare le figure sotto esame nella stessa maniera in cui le identificavano i nazionalisti e, di conseguenza, commettere i loro errori. L'oggetto di questa ricerca è emblematico; spesso i nazionalisti di Bucarest definirono «regionalisti» o «separatisti», i transilvani e i bucovini che volevano preservare le leggi imperiali, o che mostravano solidarietà verso colleghi appartenenti ad altre etnie. Tuttavia, nonostante gli appellativi loro rivolti, non si trattava di personalità indifferenti alla nazione; molte di loro avevano attivamente fatto politica in epoca asburgica per difendere i diritti dei romeni. Semplicemente, essi non consideravano l'amministrazione e la tradizione asburgica come un mero strumento nelle mani dell'imperatore, ma come

¹⁷ T. Zahra, *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*, «Slavic Review», 1 (2010), p. 93-119.

¹⁸ Ivi, p. 118.

¹⁹ Cfr. J. E. Bjork, *Neither Germans nor Poles. Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2008; T. Zahra, *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, Cornell University Press, Ithaca-Londra 2008; P. M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Harvard University Press, Cambridge 2006; K. Brown, *A Biography of no Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Harvard University Press, Cambridge 2003.

parte del loro background culturale.²⁰ Assegnargli l'etichetta di "indifferenti", soltanto perché così venivano visti dai nazionalisti, restituisce un quadro lontano da quella degli eventi. Da questo deriva forse la più grande problematicità della categoria della *national indifference*, ossia il mischiare all'interno dello stesso contenitore fenomeni che poco hanno in comune. Gli avvocati, i magistrati, i giuristi esaminati nel presente studio non erano *national indifferent*, e non erano neanche esponenti di un movimento regionalista, nell'accezione del termine data da Irina Livezeanu nel suo fondamentale studio sulla nazionalizzazione del sistema scolastico nel periodo interbellico.²¹ Livezeanu definiva il regionalismo una forma di identità locale, più familiare, più autentica, legata a tradizioni secolari, che tende a resistere al nazionalismo. Pur essendo innegabile l'attaccamento di parecchi romeni delle nuove province verso una forma di vita e di cultura prettamente locali, regionalismo e nazionalismo non erano sempre due fenomeni contrapposti. I transilvani, i bucovini credevano davvero che le leggi e le istituzioni imperiali avessero contribuito a forgiare la loro identità romena. Il sistema catastale austriaco, ad esempio, migliorò la condizione economica dei contadini transilvani di lingua romena, diminuì le vessazioni subite dagli ungheresi, e fu un ottimo volano per lo sviluppo dell'alfabetizzazione culturale, che fu declinata in termini chiaramente nazionali, e non regionali. Diversi studi sulla storia delle identità regionali in Europa hanno dimostrato come la dimensione locale non fosse necessariamente antagonista di quella nazionale; emblematico è il caso della Germania, studiato da Celia Applegate.²² Quello che a Bucarest veniva visto come un atteggiamento ostile e persino separatista, nelle province si configurava come la difesa di tradizioni che avevano contribuito ad accrescere la consapevolezza dell'appartenenza alla nazione romena: un'identità che però veniva interpretata e declinata diversamente rispetto al vecchio Regno. In questo caso la categoria di regionalismo, così come quella di *national indifference*, è una categoria nazionalista, usata dai nazionalisti in senso dispregiativo per screditare chiunque proponesse soluzioni alternative a quelle del governo centrale. Irina Livezeanu compie quindi l'errore più volte denunciato da Brubaker, ossia scambiare una categoria pratica dell'azione politica per una categoria analitica che possa favorire una migliore lettura degli eventi. Senza dubbio vi fu chi interpretò la sua appartenenza regionale in contrapposizione ad un più astratto ideale nazionale imposto dall'alto, ma non tutti quelli che vennero definiti regionalisti da Bucarest furono effettivamente tali.

²⁰ G. B. Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867-1914*, «Central European History», 2 (2007), p. 278.

²¹ I. Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation-Building and Ethnic Struggle, 1918-1940*, Cornell University Press, Ithaca 1995.

²² C. Applegate, *A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times*, «The American Historical Review», 4 (1999), p. 1177; sulle specificità del caso tedesco cfr. C. Applegate, *A Nation of Provincials. The German Idea of Heimat*, University of California Press, Berkeley 1990; sul regionalismo nell'Europa contemporanea cfr. X. M. Núñez Seixas-E. Storm (eds.), *Regionalism in Modern Europe: Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day*, Bloomsbury, Londra-New York 2019.

Pertanto, rifiutando sia il concetto di *national indifference* che quello di regionalismo, la presente ricerca ha adottato un'altra categoria interpretativa, che meglio si adatta ai fenomeni sotto esame, quella di "etnicità quotidiana" (*everyday ethnicity*), così come teorizzata da Rogers Brubaker e, più recentemente, dallo storico ungherese Gábor Egry. In numerosi studi Brubaker ha denunciato la tendenza a interpretare i gruppi etnici come dei blocchi monolitici omogenei, senza differenziazioni al loro interno, proponendo quindi una nuova analisi che enfatizzi la dimensione dinamica e relazionale dell'etnicità; studiare l'etnicità quotidiana significa concentrarsi su identificazioni, linguaggi, istituzioni, network e interazioni, senza affermare che le identità etniche siano onnipervasive.²³ L'etnia, come la nazione, non è una realtà trascendente, ma appare come fenomeno politico in determinati contesti e situazioni. Bisogna quindi chiedersi quando essa diventa protagonista dell'azione politico-sociale, e perché. Molto spesso a far emergere l'etnicità è una interpretazione politica di un evento o di un'interazione, ma questa politicizzazione non è la prova di una identità fissa e immutabile, bensì una circostanza momentanea che può scomparire, o sopravvivere a lungo. Come sostiene Egry, «la sua presenza o assenza in un dato contesto o interazione non si ripete automaticamente in una situazione identica. Sono i partecipanti a tale contesto o interazione che definiscono l'etnicità, e non attivisti esterni o osservatori».²⁴ Il processo di unificazione legislativa della Grande Romania dopo il 1918 è uno di quegli eventi o interazioni cui viene data un'interpretazione politica, e che quindi porta alla ribalta il discorso identitario. L'analisi del dibattito intellettuale tra giuristi, e l'amministrazione quotidiana della giustizia, dimostrano non solo che i romeni declinavano la loro etnicità in modi estremamente eterogenei, ma anche i diversi gradi di influenza che essa aveva sulle loro vite e sul loro immaginario. Esaminare una categoria socio-professionale come quella dei giuristi in senso lato, caratterizzata da una forte spirito di corpo ed educata ad un ideale astratto tanto forte quanto quello nazionale, quello del diritto, fa emergere la molteplicità delle scelte che gli attori sociali avevano a disposizione e i differenti immaginari culturali in competizione. La ricerca ha raccolto le suggestioni di Sabine Rutar, che ha sottolineato la necessità di studiare come l'identificazione nazionale nell'Europa sud-orientale sia stata compresa dai vari gruppi sociali e, soprattutto, se essa sia entrata in contrasto con altri tipi di lealtà.²⁵ Domande cui è possibile rispondere cercando di abbandonare la prospettiva dello Stato nazionalizzatore, e assumendo quella dell'attore sociale, delle sue relazioni e del suo milieu.²⁶

²³ R. Brubaker-M. Feischmidt-J. Fox-L. Grancea, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton University Press, Princeton 2006, p. 10-12.

²⁴ G. Egry, *Beyond Politics. National Indifference as Everyday Ethnicity*, in M. Van Ginderachter-J. Fox (eds.), *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, Routledge, Londra-New York 2019, p. 148-49.

²⁵ S. Rutar, *L'Europa sudorientale e la storia comparata europea*, «Passato e Presente», 81 (2010), p. 114-15.

²⁶ *Ibidem*.

L'analisi si basa su una vasta gamma di documenti consultati presso gli archivi centrali romeni di Bucarest, e gli archivi provinciali di Cluj-Napoca. Il nucleo principale di fonti è racchiuso nel fondo del Ministero della Giustizia, conservato a Bucarest, che contiene una variegata documentazione: corrispondenza tra capitale e periferie, lettere al ministro, resoconti dell'attività giudiziaria e, soprattutto, una enorme mole di carte che fanno parte della cosiddetta "letteratura grigia" amministrativa. Si tratta di pubblicazioni prodotte da un ente pubblico, destinate ad una circolazione ristretta, di carattere non ufficiale, nelle quali sono contenute informazioni di natura tecnica.²⁷ Questo genere di documentazione si è rivelato prezioso per comprendere i contorni più tecnici dell'unificazione legislativa e dell'ordinamento giudiziario. Sebbene la ricerca voglia rispondere a interrogativi di natura politica e sociale, non è possibile cogliere le sfumature del problema senza un'adeguata conoscenza dell'oggetto del dibattito, specialmente in un contesto dove la sfera politica, culturale e simbolica si intreccia a doppio filo con la quotidianità dell'amministrazione.

Alle fonti "tecniche" ho aggiunto le riviste giuridiche, fondamentali per comprendere come i giuristi di autorappresentassero, e come immaginassero la nuova conformazione legale del paese. Gli articoli pubblicati sulle riviste erano rivolti ad un pubblico, usati il più delle volte per lanciare un messaggio a fazioni contrapposte, scritti in un linguaggio colmo di metafore. Esse sono utili a cogliere anche la dimensione simbolica del dibattito. Incrociare questi due tipi di documentazione, quella tecnico-ufficiale da un lato, e la pubblicistica dall'altro, ha permesso di ricostruire un quadro che non fosse influenzato dalle categorie stesse degli attori in gioco, evitando di reificare strategie discorsive che puntavano all'esaltazione della nazione o del diritto. Di fondamentale supporto è stata inoltre una terza tipologia di fonti: le carte private di giuristi illustri, conservate nei loro fondi personali. La loro corrispondenza privata soprattutto ha aiutato a chiarire quali fossero le loro motivazioni, quanto essi fossero dediti alla causa nazionale, quali fossero i loro obiettivi e, più di ogni altra cosa, come essi si destreggiarono tra le esigenze di nazionalizzazione dello stato e la volontà di preservare il vecchio impianto normativo e istituzionale. Non ho consultato in maniera sistematica la stampa generalista, ma molti articoli di giornale significativi riguardanti l'unificazione legislativa sono stati conservati nelle diverse unità archivistiche del fondo del ministero della Giustizia e nei fondi personali dei giuristi; pertanto, è stato possibile ricostruire anche il modo in cui l'opinione pubblica veniva informata di un tema che, a causa dei suoi tecnicismi e della sua complessità, era inaccessibile ai più.

Nella restante parte del contributo presenterò due esempi, tratti dalla mia ricerca corrente, in cui la continuità prevalse sulle esigenze di nazionalizzazione per dotare di una base empirica le teorie esposte.

²⁷ P. Guelfi, *La letteratura grigia di fonte amministrativa*, «Le Carte e la Storia», 2 (2015), p. 85.

L'eredità più duratura: la lingua tedesca

La Bucovina, annessa dalla Romania nel novembre 1918, dal 1775 aveva fatto parte dell'impero asburgico, rappresentandone una delle regioni più multietniche: secondo il censimento del 1910, gli ucraini (o ruteni) costituivano il 38,4% della popolazione, seguiti da romeni (34), ebrei (12,9) e tedeschi (circa 10).²⁸ In epoca dualista i romeni, sfruttando le tolleranti politiche etniche imperiali, erano riusciti a garantirsi discrete posizioni sociali, e alcuni fecero carriera nell'amministrazione locale.²⁹ Di conseguenza, il movimento nazionalista non era così compatto e deciso come quello transilvano, ma conteneva al suo interno posizioni moderate e lealiste.

Dopo l'annessione, in Bucovina il governo ordinò l'uso immediato del romeno in tutta l'amministrazione, concedendo un periodo di tempo limitato agli allogeni per impararlo. Temporaneamente vennero mantenuti in vigore i codici austriaci, ma con l'intento di sostituirli nel giro di pochi anni. Nel luglio 1919, nel capoluogo, Cernaui, venne istituita una nuova Corte d'Appello, con personale interamente romeno. Diversi magistrati vennero inviati direttamente da Bucarest per cercare di accelerare il processo di nazionalizzazione, e avviare i colleghi locali alla tradizione giuridica nazionale. Ciononostante, il cambiamento linguistico tardò a compiersi. Secondo un rapporto del giugno 1920, presso la Corte d'Appello vi era un solo consigliere che conosceva «abbastanza bene» il romeno e redigeva atti e sentenze nella lingua ufficiale dello stato, mentre tutto il resto dei giudici continuava ad usare il tedesco.³⁰ Il presidente della Corte, Vasile Boldur aveva inoltre ordinato che tutti i documenti redatti in romeno venissero tradotti in tedesco: una scelta che scontentò l'ispettore ministeriale, che nel suo resoconto espresse disappunto per una decisione che ritardava la definitiva sostituzione. La sopravvivenza del tedesco nelle prime fasi dell'unificazione era dettata da ragioni pratiche: nessun professionista locale (neanche i romeni) conosceva la terminologia giuridica romena, le leggi non erano state cambiate, non tutte le persone impegnate in una causa civile o penale erano di madrelingua romena, e di conseguenza era naturale sia per i giudici che per le parti continuare a comunicare in tedesco. Nel 1923, cinque anni dopo l'unificazione, tuttavia, la situazione non era cambiata. A Bucarest giunsero informazioni di processi in cui i procuratori, anche se romeni, comunicavano in aula alternando l'idioma natale al tedesco, ostentando un bilinguismo che irritava il Ministero.³¹ Ad infastidire Bucarest erano anche le scelte nella composizione delle liste di giudici popolari che avrebbero dovuto coadiuvare il giudice ordinario nei processi penali. La Corte d'Appello di Cernaui continuava a nominare allogeni, con il conseguente risultato che i dibattimenti continuavano ad essere condotti in

²⁸ I. Livezeanu, *op.cit.*, p. 49-55

²⁹ Cfr. F. Stambrook, *National and Other Identities in Bukovina in Late Austrian Times*, «Austrian History Yearbook», 35 (2004), p. 185-203.

³⁰ Arhive Naționale Istorice Centrale (ANIC), Ministero della Giustizia. Direzione del personale (DP), b. 16/1920, c. 86.

³¹ ANIC, Ministero della Giustizia. Corrispondenza vol.I, b. 92/1923, c. 12.

tedesco.³² Che l'uso del tedesco avesse motivazioni più profonde rispetto alla pura necessità è confermato da un rapporto del 1927, nel quale l'ennesimo ispettore deluso comunicava al ministro come la lingua del vecchio impero fosse tutt'altro che debellata.

In molti tribunali continuano a usare il tedesco; usano abbreviazioni e nomi in tedesco incomprensibili per i non iniziati. Per esempio, scrivono B. (che sta per la parola tedesca *Berufung*) per indicare "Appello", GB (che sta per *Grundbuch*) per indicare "registro fondiario". Usano la parola *Urkundenhinterlegung* per dire "archiviazione dei fascicoli". [...] nove anni dopo l'unione della Bucovina con la madrepatria continuano a usare parole e abbreviazioni usate durante la dominazione austriaca.³³

La sopravvivenza del tedesco nel linguaggio dei professionisti genera diversi motivi di interesse. Il linguaggio giuridico segna tradizionalmente una separazione tra chi è iniziato ai segreti della legge e i profani; in questo caso la lingua giuridica coincide con un idioma differente da quello nazionale, accentuando la separazione non solo tra giuristi e non giuristi, ma anche tra professionisti originari della Bucovina e colleghi provenienti da altre parti della Romania. L'uso del tedesco serviva ai giuristi bucovini a creare e delimitare il loro spazio, dal quale restava escluso *in primis* chi non lo conosceva, ossia i colleghi del resto del paese; la lingua diventava così funzionale alla conservazione di uno spazio di autonomia. I romeni di Bucovina si erano formati nelle università dell'impero, in lingua tedesca, e riconoscevano la superiorità del sistema asburgico rispetto a quello romeno, dal quale non volevano essere contaminati. Sulla rivista giuridica *Bucovina*, il giudice romeno C. Rădulescu denunciò spesso lo stato di declino in cui era caduta la giustizia dopo l'unione, rimpiangendo l'epoca pre-bellica, in cui i romeni apprendevano la cultura giuridica dai grandi maestri tedeschi dell'università di Cernaui.³⁴ Sempre su *Bucovina*, Traian Scriban, giudice di Herța, cittadina non distante da Cernaui lanciò una durissima invettiva contro lo stato deplorabile in cui secondo lui, era caduta la magistratura, vittima delle ingerenze politiche e di una «mentalità turca» che non si riusciva a debellare.³⁵ Parlando di "mentalità turca" Scriban segnava una differenza quasi ontologica tra i romeni di Bucovina, asburgici, e i romeni del vecchio Regno, che invece avevano patito la dominazione ottomana. Nelle sue memorie, l'avvocato e senatore Erast Tarangul, lamentava la decadenza progressiva della facoltà di giurisprudenza dell'università di Cernaui, dove i grandi giuristi tedeschi dell'epoca asburgica erano stati sostituiti da professionisti scadenti provenienti dal vecchio Regno.³⁶

La questione trascende però la mera dicotomia tra bucovini e *regățeni*. Studi di linguistica hanno dimostrato come il linguaggio giuridico eserciti un fortissimo

³² Ivi, cc. 8-9.

³³ ANIC, Ministero della Giustizia. Corrispondenza vol.II, b. 70/1923, c. 37.

³⁴ C. Rădulescu, *Cuvântul Înainte*, «Bucovina», 1 (1927), p. II-III.

³⁵ T. Scriban, *Politicianism și foamete*, «Bucovina», 4 (1927), p. 359-62.

³⁶ E. Tarangul, *Amintiri*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca 2016, p. 49.

potere attrattivo nelle abitudini comunicative di parlanti anche non specializzati, insinuandosi e divenendo di uso comune nei settori più disparati.³⁷ È quindi verosimile che l'uso del tedesco nei tribunali fosse nello stesso tempo causa ed effetto di una sua sopravvivenza pure al di fuori degli ambienti giudiziari. In terzo luogo, il rifiuto nei confronti del romeno manifesta il tradizionale conservatorismo degli uomini di legge, che nell'immutabilità del linguaggio trovano sicurezza e riparo dalle ambiguità e controversie che spesso nascono da cambiamenti legislativi.³⁸ In un clima caratterizzato da incertezza e pluralismo legale, la conservazione di un linguaggio consolidato offriva una tutela anche simbolica, un'ancora di tranquillità in un universo legislativo in continua evoluzione. Con ogni probabilità, riallacciandosi una volta di più a Bourdieu, la lingua serviva a rafforzare quel principio di universalità e imparzialità su cui si basa l'ideologia dei magistrati. Tutti questi fattori continuavano ad avere un peso maggiore delle esigenze di nazionalizzazione, che nell'utilizzo della lingua ufficiale dello stato aveva uno degli strumenti principali.

Lo scontro nell'avvocatura

Terminata la guerra, il governo pretese dai magistrati e avvocati ungheresi attivi in Transilvania prima del 1918 un giuramento di fedeltà, che molti però si rifiutarono di pronunciare, perdendo il posto.³⁹ Per colmare il vuoto di personale e garantire il regolare svolgimento dell'attività giudiziaria, l'esecutivo decise di cooptare decine di avvocati romeni all'interno della magistratura. Una cooptazione che aveva lasciato parecchi posti disponibili all'interno dei vari Ordini regionali. Nel vecchio Regno, vari avvocati iniziarono a considerare l'idea del trasferimento oltre i Carpazi; il mercato legale era saturo, e i laureati in legge sempre di più: a Bucarest, nel 1916, gli iscritti all'Ordine erano più di 1.500, in una città che all'epoca registrava circa 300.000 abitanti.⁴⁰ Di questi, solo trecento riuscivano a guadagnare abbastanza dalla loro professione. Spostarsi in Transilvania avrebbe significato trovare maggiori possibilità di lavoro; una prospettiva gradita al governo, che attraverso gli avvocati sperava di accelerare la nazionalizzazione della giustizia, e nello stesso tempo desiderava sbarazzarsi di un numero considerevole di disoccupati intellettuali.

Dal canto loro però anche gli avvocati romeni di Transilvania auspicavano di trarre vantaggio dalla partenza degli ungheresi, di cui volevano prendere il posto sia

³⁷ B. Mortara Garavelli, *Le parole e la giustizia. Divagazioni grammaticali e retoriche su testi giuridici italiani*, Einaudi, Torino 2001, p. 6-7.

³⁸ Ivi, p. 17.

³⁹ La sostituzione dei funzionari magiari con quelli romeni non provocò, in ogni caso, un cambiamento del carattere ungherese delle città. Il capoluogo Cluj, nel periodo interbellico, rimase un centro di cultura ungherese. Cfr. S. Bottoni, *Da Kolozsvár a Cluj-Napoca. Convivenza e nazionalizzazione in una città socialista*, in M. Marchi-C. Tonini (a cura di), *Da Berlino a Samarcanda. Città in transizione*, Carocci, Roma 2009, p. 187-88.

⁴⁰ M. Duțu, *O istorie avocaturii române vol. I*, Editura Economică, Bucarest 2001, p. 167-85.

da un punto di vista sociale che economico. Fino al 1918 gli avvocati magiari avevano infatti costituito il nucleo principale dell'élite urbana, mentre la maggior parte dei professionisti romeni lavorava in campagna, impegnandosi nelle cause che vedevano contrapposti i contadini ai grandi proprietari. Accogliere in massa colleghi provenienti dal vecchio Regno avrebbe aumentato la concorrenza e, di conseguenza, diminuito i guadagni. Pertanto, sfruttando la conservazione della legge sull'avvocatura ungherese anche dopo il 1918, quando i primi avvocati del *Regat* presentarono domanda di iscrizione agli Ordini della Transilvania, i transilvani negarono loro l'accesso, per mancanza dei requisiti minimi richiesti. La legge ungherese 34/1874 aveva stabilito, infatti, che per l'accesso alla professione bisognasse essere in possesso di un dottorato, svolgere tre anni di pratica e superare un esame.⁴¹ Condizioni ben più stringenti rispetto a quelle del vecchio Regno dove, per potersi registrare in un Ordine, bastava un tirocinio triennale; la maggior parte degli avvocati non aveva un dottorato, e non aveva svolto alcun esame. Di conseguenza, vennero tutti respinti. I "bocciati" iniziarono a protestare appellandosi alla normativa vigente in Romania, che garantiva agli avvocati di esercitare la loro professione in tutto il paese. La notizia uscì presto dagli uffici ministeriali e si trasformò in un caso politico. Il 17 luglio il deputato liberale Vasile Haneş si rivolse al ministro della Giustizia, pregandolo di intervenire per dirimere quella che, secondo lui, era una questione strettamente legata alla sicurezza nazionale: se non si fosse favorito l'arrivo di avvocati del *Regat* in Transilvania, la giustizia sarebbe rimasta in mano agli ungheresi; un pericolo che lo Stato non poteva permettersi.⁴² Negli stessi giorni, l'avvocato Amos Frâncu, esponente dell'ala più nazionalista transilvana, criticò duramente i suoi colleghi e conterranei, che guardavano i loro fratelli del resto del paese «come degli stranieri», godendo della protezione delle vecchie leggi.⁴³

La posizione dei transilvani venne difesa dal magistrato Alexandru Marta che nell'estate 1920, spiegò al ministro le ragioni del rifiuto

Lungi da me voler impedire l'unificazione legislativa. Io spero soltanto che essa non venga realizzata a scapito della cultura giuridica. Teoricamente, l'unificazione legislativa dovrebbe portarci ad un miglioramento generale, e non peggiorare la situazione attuale. Non dobbiamo sacrificare la qualità della nostra cultura giuridica soltanto per i profitti di qualche avvocato.

Marta non era una personalità indifferente alla nazione. Nato a Caraş Severin, nel Banato, nel 1869, si era laureato in giurisprudenza all'università di Budapest, e

⁴¹ Sull'avvocatura nell'Ungheria asburgica cfr. M. Kovács, *Liberal Professions & Illiberal Politics. Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*, Woodrow Wilson Center Press – Oxford University Press, Washington – Oxford 1994, p. 3-48; sulla dimensione sociale del corpo forense nelle periferie dell'impero cfr. S. Petrunaro, *Die Verteidiger der Eliten. Das Gericht als Arena der Elitenvergesellschaftung in Kroatien-Slavonien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in K. Holste-D.Hüchtker-M. G. Müller (eds.), *Aufsteigen und Obenbleiben in Europäischen Gesellschaften des 19. Jahrhunderts*, Akademie Verlag, Berlino 2009.

⁴² ANIC, Ministero della Giustizia. Corrispondenza vol.II, b. 9/1920, c. 51.

⁴³ Ivi, f. 23.

già da giovane si era impegnato nella politica attiva avvicinandosi a figure di spicco del nazionalismo romeno⁴⁴ come Alexandru Vaida-Voevod. Nonostante il suo attivismo, riuscì a intraprendere una brillante carriera, che lo portò ad essere nominato consigliere della Corte d'Appello di Szeged. Marta, così come altri giuristi, era però in grado di scindere il suo impegno nella battaglia nazionale dalla vita professionale. Le sue parole rivelano il tradizionale senso di superiorità dei transilvani nei confronti dei loro connazionali, alimentato dalla consapevolezza della qualità del sistema universitario austro-ungarico, e dal senso di appartenenza ad un universo giuridico ricco di tradizione come quello centro-europeo.

In Bucovina la situazione non era troppo dissimile. L'Ordine di Cernaui aveva rifiutato diversi avvocati provenienti dalla poco distante Moldavia, perché non in possesso dei requisiti previsti dalla legge austriaca, ben più stringenti di quella ungherese. Qui la professione forense era regolata dall'*Advokatenordnung* del 1868 che, come criteri d'accesso, aveva stabilito la laurea in giurisprudenza, un dottorato in studi giuridici, un anno di tirocinio in tribunale e sei anni di pratica all'interno di uno studio legale. Sia i transilvani che i bucovini invocarono la conservazione dell'alta qualità della cultura giuridica come principale causa del loro rifiuto di accogliere i colleghi; è innegabile che il loro percorso formativo all'interno dell'impero fosse qualitativamente superiore a quello dei romeni del Regno. Tuttavia, il riferimento di Marta ai profitti dei nuovi arrivati, indica l'altra grande questione in ballo, ossia la lotta per il controllo del "mercato legale" regionale. È impossibile stabilire quale fosse l'effettiva priorità dei transilvani e dei bucovini; dalla lettura delle fonti sembra chiaro che il senso di superiorità culturale e il simultaneo desiderio di evitare un'eccessiva concorrenza siano strettamente intrecciati.

Nel tentativo di risolvere la contesa, nel luglio 1921 il governo emanò una nuova normativa, valida per tutto il paese, che ribadiva la possibilità, per un avvocato iscritto ad un qualsiasi Ordine, di esercitare in tutto il territorio, a prescindere dalla sua formazione. Ciononostante, transilvani e bucovini continuarono a respingere le richieste di iscrizione dei colleghi, irritando sempre di più il governo e i circoli più nazionalisti. Nel febbraio 1922, sulla prima pagina del quotidiano *Glasul Bucovinei* (la voce della Bucovina), venne pubblicato un durissimo articolo che accusava gli avvocati di Cernaui di «agire in modo arbitrario solo per ridurre il più possibile la concorrenza».⁴⁵ Nel successivo giugno A. Safirescu, presidente del tribunale di Braşov, città della Transilvania meridionale, comunicò al ministro della Giustizia la «deprecabile» attitudine degli avvocati locali, definendola un segno di «regionalismo e separatismo».⁴⁶ Secondo Safirescu, gli avvocati della città non soltanto osteggiavano i colleghi del resto del paese, ma mostravano sgomento anche per

⁴⁴ Sul nazionalismo romeno in Transilvania cfr. S. Santoro, *Dall'Impero asburgico alla Grande Romania. Il nazionalismo romeno di Transilvania fra Ottocento e Novecento*, Franco Angeli, Milano 2014.

⁴⁵ A. Morariu, *Sclăvia albă*, «Glasul Bucovinei», 12 febbraio 1922.

⁴⁶ ANIC, Ministero della Giustizia. DP, b. 17/1922, cc. 6-7.

l'arrivo massiccio di magistrati non transilvani, manifestando le loro posizioni sul quotidiano *Patria*, definito apertamente «regionalista».⁴⁷ Per questo chiese al ministro di sciogliere l'Ordine, che all'epoca era guidato da un romeno, Eugen Mețianu; Mețianu non era un uomo dall'ambigua autocoscienza nazionale; era figlio di Ioan Mețianu, un prete ortodosso che in epoca asburgica non solo si era attivato per lo sviluppo dell'insegnamento scolastico in lingua romena, ma nel 1888 era stato anche nominato metropolita dell'intera Transilvania, la più importante carica nella gerarchia regionale ortodossa.⁴⁸ Per questo, l'idea che l'Ordine di Brașov da lui presieduto potesse nutrire tendenze separatiste, così come paventato da Safirescu, appare difficile da credere. In ogni caso, il ministro seguì il consiglio di Safirescu e sciolse l'Ordine, affidandolo temporaneamente alla gestione di un commissario esterno; stessa sorte toccò a quello di Timișoara. Le tensioni durarono fino alla seconda metà del 1923, quando alla fine i rappresentanti dei vari Ordini del paese e del governo trovarono l'accordo per una nuova legge sull'avvocatura, che uniformava le procedure di accesso: abolendo l'obbligo del dottorato e istituendo un esame di ammissione.

I contrasti nel mondo forense del primo quinquennio unitario radicalizzarono larghi settori dell'avvocatura, che avevano vissuto l'atteggiamento dei transilvani e dei bucovini come un vero e proprio insulto allo spirito nazionale. Nel 1923 venne fondata a Bucarest l'"Alleanza degli Avvocati Romeni", che si pose come obiettivo principale la completa romenizzazione legale delle province, dichiarando una guerra simbolica anche a quei connazionali che «consciamente o no, appoggiano le pericolose istanze del nemico».⁴⁹ Molti avvocati del vecchio Regno, insieme a colleghi transilvani relegati nelle campagne che non riuscivano ad inserirsi nel contesto urbano e che aspiravano ad una rapida ascesa sociale, trovarono nel nazionalismo una valvola di sfogo, che si indirizzava non soltanto contro gli appartenenti alle minoranze etniche, ma anche verso chi voleva difendere la vecchia legislazione ed era inserito in network professionali interetnici.

Nonostante l'accordo del 1923, il giudizio degli avvocati transilvani sulla gestione della giustizia rimase negativo, come dimostrato da un duro pamphlet pubblicato dall'Ordine di Cluj nel 1930, nel quale si accusava Bucarest di aver portato in Transilvania «l'usanza orientale della "mazzetta"⁵⁰, le vessazioni, [...] e nuovi giudici senza preparazione».⁵¹ L'uso del termine di origine turca *baçşiş* per indicare la tangente, associandolo a Bucarest e al vecchio Regno, serve per rinforzare una geografia mentale in cui la Transilvania appartiene alla civilizzata Europa centrale, mentre il resto della Romania ad un non meglio precisato oriente. Era però

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Si ringrazia Gábor Egry per le notizie biografiche su Eugen Mețianu.

⁴⁹ ANIC, Ministero della Giustizia. DP, b. 17/1922, c. 104.

⁵⁰ Nella fonte originale si usa il termine *baçşiş*, una parola di origine turca rimasta ancora in uso in molti ex territori ottomani che indica per l'appunto la tangente.

⁵¹ Aa.Vv., *Acțiunea baroului avocaților din Cluj pentru reforma legislației judiciare și o mai buna organizarea a justiției*, Tipografia Fondul cărților funduare, Cluj 1931, p. 2.

il disappunto verso lo stato della giustizia e della propria condizione a creare tale geografia, usandola per legittimare le istanze del momento. Sono gli attori infatti a scegliere selettivamente quali elementi del passato reintrodurre nel presente, in virtù del giudizio che danno alla loro situazione attuale, riattualizzandoli in funzione del loro orizzonte di aspettativa.⁵² La sopravvivenza del tedesco nei tribunali bucovini nasce anche dall'insoddisfazione verso lo stato della giustizia (situazione attuale), e nello stesso tempo serve a ritardare la nazionalizzazione onnipervasiva in futuro (orizzonte di aspettativa). Allo stesso modo, gli avvocati ex asburgici che decidono di rifiutare i colleghi del resto della Romania invocando la preservazione della cultura giuridica imperiale e definendo "turchi" i loro colleghi, attraverso il recupero di una geografia passata danno legittimità alle loro aspirazioni future.

Non è inverosimile credere che le dinamiche analizzate sotto esame possano essere riscontrate anche negli altri paesi dell'Europa centro-orientale che dovettero fronteggiare processi di unificazione legislativa e amministrativa di tale portata. In un primo momento, tutti decisero di conservare lo status quo legislativo, e tutti incontrarono difficoltà nel giungere ad un'unificazione rapida ed onnicomprensiva. Abbandonando la prospettiva nazionale e Stato-centrica, per spostarsi su uno dei grandi collanti transnazionali dell'impero (il diritto) e sugli attori sociali che di quel collante erano depositari, può quindi fornire uno spaccato inedito della regione, ridimensionando l'importanza fornita al nazionalismo.

⁵² B. von Hirschhausen, *op.cit.*, p. 111-15.

DISCURS IDENTITAR: PROBLEMA NAȚIONALĂ. CAZUL NICOLAE TESTEMIȚANU

Ion Valer XENOFONTOV*
Lidia PRISAC**

Identity Discourse: the National Problem. The Nicolae Testemițanu Case

Abstract: The staff policy resonated with the policy of the USSR Communist Party concerning human resources, national policy, etc. The appearance in the socio-intellectual life of the new local elite disturbed the conservative representatives of the system. At the same time, to the State Institute of Medicine, more and more are manifested prominent leading representatives of the local intellectuals. The person who openly and vehemently objected the policies of denationalization and russification in Soviet Moldavia was Nicolae Testemitanu, Minister of the Moldavian SSR Health Care, who was previous rector of the Institute. In the context of the national liberation movement of the late 1980s, the teachers and students of higher education institutions, including those from the Chisinau State Institute of Medicine, they were among the strongest supporters of the return to national values, of the Romanian language recognition as the official language. Or, this fact was due to the intense activity of N. Testemitanu, a long-beating activity that generated results over time.

Keywords: State Institute of Medicine, Nicolae Testemitanu, identity discourse, national problem, Moldavian SSR

Problema națională, inclusă încă în Manifestul Partidului Comunist al URSS, era una de sorginte conflictual-provocatoare în cadrul societății sovietice. Se miza pe înlăturarea reprezentanților elitelor național-intelectuale ale popoarelor sovietice, deoarece ele constituiau unicul bastion ce se opunea globalizării comuniste. Din perspectiva ideologilor sovietici, lipsa conștiinței naționale urma să faciliteze obiectivele implementării principiilor comuniste. Societatea sovietică se baza pe o rusificare agresivă, considerată un fenomen progresist ce viza integrarea tuturor popoarelor sovietice în același sistem de relații socialiste. Națiunea era estimată după „o categorie istorică tranzitorie, care a apărut la o anumită etapă de dezvoltare a

* Lector univ.dr., Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova; e-mail: ionx2005@yahoo.com.

** Dr., Institutul Patrimoniului Cultural, Ministerul Educației, Culturii și Cercetării, Chișinău; e-mail: lidiaprisac@yahoo.com.

societății și că în viitor, atunci când se vor maturiza condițiile sociale, contopirea comunității naționale va deveni un proces istoric firesc”.¹ Deznaționalizarea, în contextul asimilării etniilor neruse din URSS, a putut fi dezvoltată în trei dimensiuni: *sovietizarea*, adică impunerea și acceptarea instituțiilor sovietice, *impunerea limbii ruse ca limbă oficială și rusificarea*, un proces îndelungat dar sigur, care se încheie cu pierderea identității naționale.² În cazul Moldovei sovietice, problema națională a avut un element specific, diferit de alte republici neruse din cadrul Uniunii Sovietice. De exemplu, în comparație cu țările baltice, unde națiuni întregi au fost încorporate în statul sovietic, „națiunea moldovenească” a fost ruptă de cea română. Astfel s-a atentat la identitate, prin interzicerea alfabetului latin și al limbii române.³

Potrivit deciziei Ministerului Învățământului Superior al URSS din 19 noiembrie 1954, *Cu privire la studierea limbii ruse de către studenții băștinași din republice unionale*, s-a decis ca studierea unei limbi străine să fie înlocuită cu învățarea obligatorie a limbii ruse.⁴ Până în anul 1989 doar studenții de naționalitate rusă aveau dreptul să studieze în limba lor maternă, considerată a fi una de prestigiu și de guvernare.⁵

În 1957, scriitorul Em. Bucov, în notele sale *Cu privire la specificul național*, afirma că în RSSM, din cauza rusificării, nimic practic nu mai era local, național.⁶ Tendințele de critică sau de protest împotriva politicii de rusificare, numite în Uniunea Sovietică „creștere multinațională a republicii sovietice”, erau apreciate ca o „denaturare a realității”, o manifestare a ideologiei burgheze, o încercare de izolare națională etc.⁷ Din perspectiva autorităților centrale, politica lingvistică trebuia să fie un instrument al regimului, în vederea „lichidării tuturor națiunilor” din Uniunea Sovietică. Se dorea formarea „poporului sovietic” în care rolul de bază îl avea poporul rus.⁸ Cadrele trimise în Moldova sovietică trebuiau să asigure învățământul superior, care, „fiind purtătoare de cultură și de civilizație sovietică de sorginte rusă și vorbitoare de limbă rusă, nu se potriveau, cel puțin formal, cu declarațiile propagandistice de creare a unui învățământ «în limba moldovenească» și pentru moldoveni”.⁹

Din experiența istorică este cunoscut că în statele multinaționale, în vederea deznaționalizării, au fost constituite instituții de învățământ superior. De exemplu, în

¹ Adrian Pop, „Componente ale politicii de deznaționalizare în Moldova sovietică”, în *Sub povara graniței imperiale*, București, 1995, p. 35.

² *Ibidem*, p. 35

³ Ovidiu Turtureanu, „«Politica națională» a PCUS: mecanism de generare a conflictului în societatea RSSM”, *Destin românesc*, an VI (XVII), nr. 4 (74), 2011, p. 48.

⁴ Gheorghe Rusnac, Valeriu Cozma, *Rectorii Universității de Stat din Moldova (1946-1993)*, Chișinău, 2005, p. 102.

⁵ O. Roy, *Noua Asie Centrală sau fabricarea națiunilor*, Cluj-Napoca, 2001, p. 241.

⁶ Emilian Bucov, „Cu privire la specificul național (notele unui scriitor) (1957)”, *Destin românesc*, an VI (XVII), nr. 4 (74), 2011, p. 149-153.

⁷ Ruslan Șevcenco, *Viața politică în RSS Moldovenească (1944-1961)*, Chișinău, 2007, p. 32.

⁸ *Ibidem*, p. 47.

⁹ Liliana Rotaru, „Leme și dileme ale construcției școlii superioare din RSS Moldovenească”, în *Identități etno-confesionale și reprezentări ale celuiilalt în spațiul est-european: între stereotip și voința de cunoaștere*, ed. Cristina Preutu, George Enache, Iași, 2018, p. 298.

Imperiul Austro-Ungar, în 1872 au fost create Universitatea Maghiară la Cluj și Universitatea Austriacă de la Cernăuți, iar în spațiul URSS, în 1946, a fost fondată Universitatea de Stat din Chișinău.¹⁰

Potrivit cercetătorilor, în Moldova sovietică, opoziția față de politica națională a Kremlinului s-a manifestat mai mult în mediile intelectualilor și ale studenților.¹¹ În contextul în care limba rusă constituia, inclusiv, un impediment în studii, absolvenții școlilor moldovenești ezitau să se înscrie la instituțiile de învățământ superior. Aceasta venea în contradicție cu directivele oficiale care promovau educarea „cadrelor naționale”. Din contingentul de 1 144 de studenți ai ISMC, în anul de studii 1946-1947, după structura etno-națională, doar 91 (7,97%) erau moldoveni, 518 (45,4%) – ruși, 133 (11,6%) – ucraineni, 348 (30,5%) – evrei, 51 (4,4%) – alte naționalități.¹² Treptat, situația înclină ușor în favoarea populației autohtone. În septembrie 1947, la ISMC studiau 1 199 de persoane, inclusiv moldoveni – 155, ruși – 509, evrei – 351, ucraineni – 143, alte naționalități – 41.¹³ În anul de studii 1948-1949, din cei 1 119 studenți, 201 erau moldoveni, 397 – ruși, 331 – evrei, 159 – ucraineni, 31 – alte naționalități. În anul de studii 1952-1953, la Institut studiau 1 006 persoane, dintre care 362 erau moldoveni.¹⁴ La zece ani de la fondarea Institutului, din cei 1 651 de studenți, 895 erau moldoveni¹⁵.

Deoarece în urma reanexării Basarabiei, în 1944, s-a trecut la un alt stil de viață, rupt de cel al cotidianului public anterior, s-au sesizat diferențe vizibile de cultură și civilizație. Impedimentul lingvistic a constituit un obstacol chiar în faza inițială, la admiterea în instituție. Viitorul academician Diomid Gherman își amintea dificultățile în susținerea examenelor de admitere: „Dictarea noastră, desigur, conținea o sumedenie de greșeli, fiindcă în rusește cunoșteam doar vreo sută de cuvinte. Însă sârmanul profesor Smirnov a făcut maximum posibil ca să aprecieze măcar cu un „trei” de trecere dictările noastre”.¹⁶ Necunoscători ai limbii ruse – limba de predare la Institutul de Stat de Medicină din Chișinău (ISMC) –, studenții băștinași întâmpinau obstacole în vederea asimilării disciplinelor de studii, din care cauză erau dominați de o stare de scepticism și neîncredere. Profesorul Pavel Bâtcă, absolvent al anului 1951, își amintea: „Prima [prelegere] a fost ținută de profesorul A. Lavrentiev, șeful Catedrei de anatomie normală, dar, neștiind limba rusă, n-am reținut nimic. Prelegerile care au urmat s-au soldat cu același rezultat, și la sfârșitul zilei m-am ales cu o stare de descurajare greu de imaginat. Situația în următoarele

¹⁰ Valeriu Cozma, „Considerațiuni privind politica națională la Universitatea de Stat din Moldova (1946-1996)”, în *Omagiul lui Vladimir Potlog și Constantin Drachenberg la 70 de ani*, Chișinău, 1997, p. 277.

¹¹ Gheorghe Negru, *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească*, Chișinău, 2000, p. 30-44; Elena Negru, Gheorghe Negru, „Contracararea naționalismului din RSSM în perioada dezghețului hrușciovist”, *Destin românesc*, nr. 1 (71), 2011, p. 110.

¹² *Arhiva Națională a Republicii Moldova*, F.R-3059, I. 1, D. 105, ff. 8, 53.

¹³ *Ibidem*, D. 12, f. 41.

¹⁴ *Ibidem*, F.R-3059, I. 1, D. 186, ff. 2-3, 12.

¹⁵ O.Ю. Тапачов, *ук. соч.*, c. 99.

¹⁶ Diomid Gherman, *Așa a fost să fie...*, Chișinău, p. 25.

zile mi s-a părut și mai gravă, deoarece nu-mi puteam imagina cum voi putea face față cerințelor; obiectele – anatomia, fiziologia, fizica, chimia, histologia ș.a. materii de un volum impresionant, constituiau pentru mine o problemă dificilă. Deosebit de grele mi s-au părut disciplinele de la Catedra de discipline umanistice, cărora, din motive bine cunoscute, li se acorda o atenție deosebită. Trebuia să citim și să conspectăm operele «clasicilor», iar la examenul oral să demonstrăm buna însușire a materialului prevăzut în program. Acea perioadă, poate cea mai grea din anii studentiei, în ajun de prima sesiune aproape că a luat sfârșit, iar la finele anului de studii toate greutățile generate până atunci de necunoașterea limbii ruse au fost învinse”.¹⁷ Pe aceeași notă se confesează și Aurel Danilov, profesor universitar, doctor habilitat în științe medicale: „A fost greu. Toată literatura era în limba rusă și noi nu prea înțelegeam, pentru că era vorba de terminologii specifice și noi le învățam pe de rost. De la început, cred că singurele note pozitive pe care le aveam erau la limba latină”.¹⁸ Un alt absolvent al anului 1951 își amintește că „doar la anatomie ne venea mai ușor, pentru că toți termenii erau în latină. În schimb, la biologie – ni se uscau creierii. Îmi amintesc că Gurie Coșciug, cu care locuiam într-o odaie, făcându-și tema la biologie, abia după a treia pagină s-a dumerit că era vorba de șopârlă”.¹⁹ Constantin Țăbărnă s-a transferat de la studiile în domeniul medicinei din Cernăuți la Chișinău. Impedimentul de bază a fost cel lingvistic. După prima sesiune a primit însă bursa de merit guvernamentală (stalinistă), în curând depășind și bariera lingvistică.²⁰ Un alt student distins cu bursa Stalin a fost Stepan Luțenco. Ambii au devenit chirurși cu renume, profesori universitari, șefi de catedre.²¹

Impedimentul lingvistic l-au avut și tinerii din Bălți veniți cu „marfarul legendar” și cumpărând un singur bilet. Printre ei era și Nicolae Testemițanu, fost șef de clasă și viitorul director al instituției. Faptul că trebuiau să scrie compunere în limba rusă i-a stupefiat și au încercat să identifice alte instituții de învățământ. I-a oprit însă „papașa”, directorul Ipatie C. Sorocean, cel care i-a susținut personal pentru a studia la Institut.²²

În 1962, Nikita Hrușciiov, secretarul general al PC al URSS, în cadrul întâlnirii cu studenții de la Universitatea din Belarus, a specificat: „Cu cât mai repede toți noi vom vorbi în limba rusă, cu atât mai repede vom construi comunismul”.²³ Acest discurs, evident, explică multe despre spiritul timpului.

Prof. univ. Gheorghe Baciu relatează despre promoțiile de după 1960 ca despre unele care deja înțelegeau materialul de studiu predat doar în limba rusă. Mai

¹⁷ Pavel Bârcă, „O privire asupra trecutului”, *Curierul medical*, nr. 2 (287), 2005, p. 31.

¹⁸ Galina Munteanu, „70 de ani de învățământ superior medical”, *Ziarul Național*, 24 iulie, 2015, p. 9.

¹⁹ Iulian Grossu, *Cronica meditativă a unei promoții*, Chișinău, 2001, p. 281.

²⁰ Ion Ababii, „Un nume de rezonanță în medicina autohtonă, acad. Constantin Țăbărnă – octogenar”, *Akademios*, nr. 1 (12), februarie 2009, p. 114.

²¹ Valerian Revenco, „60 de ani de învățământ superior medical în Republica Moldova”, *Curierul medical*, nr. 2 (287), 2005, p. 5.

²² Alexandru Nacu, „Amintiri cu prilejul jubileului de 60 de ani ai universității”, *Curierul medical*, nr. 2 (287), 2005, p. 34.

²³ Gheorghe Rusnac, Valeriu Cozma, *op. cit.*, p. 103.

mult chiar, pe parcursul anilor, mulți dintre aceștia au acordat prioritate limbii ruse în detrimentul limbii române.²⁴ Mai dificil, evident, le venea studenților din mediul rural. Mihail Popovici, admis la Institut în 1960, își amintește că după trei luni de la începerea lecțiilor, când trecuse la procesul de studii în limba rusă, nu putea însuși terminologia medicală, de altfel ca și alte discipline, inclusiv Istoria.²⁵

În decembrie 1961, Biroul CC l-a criticat aspru pe I. Sorocean, viceministru al Ocrotirii Sănătății, pentru ordinul referitor la acceptarea la studii la ISMC a 75% de vorbitori de limbă română și 25% de limbă rusă. Ivan Bodiul avea să specifice că „medicul trebuie să cunoască limba [română] –, însă acest lucru nu trebuie să fie obligatoriu”, deoarece astfel se încălcau drepturile cetățenilor sovietici.²⁶

La ISMC au existat unele încercări de racordare la necesitățile vitale ale populației autohtone. Petru Areșev, șeful Catedrei de medicină legală (1949-1966), a propus ierarhilor pe linie profesională traducerea manualului rusesc, *Medicină legală* în limba română, acțiune soldată cu eșec.²⁷

În 1967 la ISMC a început să se editeze ziarul *Medic*, care alături de articole în limba rusă publica și unele materiale în limba română. Același ziar avea să publice, la 16 decembrie 1969, un material, semnat „П.”, *Какой язык учить*.²⁸

Cel care s-a opus deschis și vehement politicilor de deznaționalizare și de rusificare în Moldova sovietică a fost Nicolae Testemițanu, ministrul Ocrotirii Sănătății al RSS Moldovenești în anii 1963-1968. În acest scop, în exclusivitate pentru învățământul superior din RSSM, la ISMC, a promovat moldovenii în domeniul medicinei și a introdus predarea în limba română. În contextul unui regim totalitar, această încercare a eșuat. Drept urmare acei care au susținut tendința de a introduce în sistemul de învățământ limba națională a populației majoritare au avut de suferit, fiind înlăturați din posturi, mulți dintre ei fiind nevoiți să părăsească instituția.²⁹ Acest fapt a fost precedat de presiuni, numeroase scrisori anonime ale subalternilor vorbitori de limbă rusă („toate scrisorile au un caracter binevoitor, nu conțin nimic regizat”), „atenționări de pe teren” ale „unor comuniști” (potrivit formulărilor utilizate de I. Bodiul). Semnatarul unei plângeri constată revoltat că „naționalismul a înflorit într-atât de mult, încât la Institutul de Medicină mai toate disciplinele sunt predate în limba moldovenească”.

Prof. univ. Gh. Baciuc își amintește cu lux de amănunte de acțiunile concrete promovate de Nicolae Testemițanu în privința susținerii politicii naționale: „În primăvara anului 1960, am avut ocazia să susțin examenul la chirurgie, obiect predat de domnia sa [Nicolae Testemițanu]. În acea zi a fost surprinzătoare adresarea lui [Nicolae Testemițanu] către studenții grupei din care făceam parte: *Cine dorește să*

²⁴ Gheorghe Baciuc, *Istoricul medicinei și al învățământului medical pe plaiul basarabean*, Chișinău, 2016, p. 128.

²⁵ *Interviu realizat de Ion Valer Xenofontov cu acad. Mihail Popovici la 4 ianuarie 2018.*

²⁶ Ruslan Șevcenco, *Viața politică în RSS Moldovenească*, p. 59.

²⁷ Andrei Pădure, „Colectivul Catedrei de medicină legală la aniversarea septuagenară a Alma Mater”, *Info-Med. Revistă științifico-practică*, nr. 1 (27), 2016, p. 10.

²⁸ П., *Какой язык учить?*, în *Медик*, № 36 (90), 16 декабря 1967, с. 2.

²⁹ Gheorghe Baciuc, *Istoricul medicinei și al învățământului medical*, p. 127.

răspundă în limba noastră? Eu am răspuns afirmativ, tălmăcind problemele din bilet așa cum puteam la acea perioadă. Răspunsul meu a fost un dialog între profesor și elev. Ulterior, meditam asupra acestei discuții istorice și îmi dădeam seama că domnul director îmbina iscusit calitățile de pedagog cu cele de psiholog. Îmi amintesc cum noi, studenții și tinerii doctoranzi, eram fascinați de iscusința lui în abordarea problemelor de pregătire a cadrelor tinere, de atitudinea grijulie față de neam, medicină, cultura națională și profesia de lucrător medical”.³⁰

Mihail Popovici își amintește că în urma demersului de sorginte națională promovat de Nicolae Testemițanu a avut de beneficiat în mod personal: „Ne-au selectat pe vreo nouă băieți de la curs pentru armată. Testemițanu i-a solicitat ministrului apărării să nu satisfacem serviciul militar, fiindcă avea nevoie de cadre naționale tinere pentru a consolida instituția, 200 era puțin, dar voia să majoreze numărul angajaților. Într-adevăr, numărul angajaților a crescut până la peste 800 de persoane. Am nimerit și eu în lista aceia, [...] să nu plec în armată”.³¹

În contextul unei situații tensionate, generate de debarcarea lui N. S. Hrușciov în 1964, și de ascensiunea lui L. I. Brejnev, care „a însemnat revenirea într-o formă voalată la vechea politică stalinistă de rusificare a popoarelor neruse”³², apoi de escaladarea Primăverii de la Praga și a poziției deosebite a României față de acest conflict³³, în campaniile acerbe antiromânești, Ivan Bodiul, prim-secretar al CC al PCM, a decis să lanseze o serie de acțiuni împotriva „naționalismului moldo-român”.³⁴

Pe acest fundal intern și internațional, unul din cele mai răsunătoare cazuri din RSS Moldovenească a fost cel a lui Nicolae Testemițanu, directorul ISMC (1959-1963), ministru al Ocrotirii Sănătății a RSSM (1963-1968), acuzat de „manifestări naționaliste”: de promovarea cadrelor naționale, de introducerea limbii române în activitatea didactică.³⁵

La 6 februarie 1968, pe adresa Biroului Politic al PCM a fost transmis un denunț „anonim”, al unui „grup de lucrători medicali”, în care se specifica faptul că „selecția și repartizarea cadrelor de conducere se face după principiul naționalității [...] cu venirea lui N. A. Testemițanu la conducere, în aparatul ministerului, la funcțiile de conducere în orașe și raioane, precum și în instituțiile de învățământ medicale, nu este niciun om de altă naționalitate decât cea moldovenească”. Denunțatorii erau conștienți de semnificația pregătirii cadrelor naționale însă se împotriveau „discriminării altor naționalități [...], alegerii cadrelor după calitățile politice”. Totodată, se mai specifica

³⁰ Gheorghe Baciu, *Profesorii universitar absolvenți ai USMF „Nicolae Testemițanu”*, Chișinău, 2012, p. 34.

³¹ *Interviu realizat de Ion Valer Xenofontov cu acad. Mihail Popovici la 4 ianuarie 2018.*

³² Elena Negru, „Politica națională în URSS (1964-1985)”, *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 3, 2018, p. 83.

³³ Ion Valer Xenofontov, „Intervenția Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia (1968)”, in *Sesiunea științifică a Departamentului Istoria Românilor, Universală și Arheologie a Facultății de Istorie și Filozofie*, Universitatea de Stat din Moldova, ediția V, vineri, 28 aprilie 2018, ed. Aurel Zanoci, Chișinău, 2018, p. 67.

³⁴ Gheorghe Negru, „Campanii împotriva României și a naționalismului românesc în RSSM în anii '60-'80 ai sec. XX”, *Destin românesc*, nr. 1, 2010, p. 201-209.

³⁵ Iulian Grossu, *De Nicolo Testemitanio Testimonium*, Chișinău, 1997, p. 7-13, 162-166.

faptul că în cadrul Ministerului Ocrotirii Sănătății s-au constituit grupări, cum ar fi „cei de pe malul stâng [al Nistrului], cei de pe malul drept și chiar moldovenii din Bucovina”. Drept urmare, se solicita cercetarea situației din sistemul de medicină, deoarece, potrivit anonimilor, se constată „prejudiciul colosal pe care-l aducea conducerea Ministerului interesului partidului și poporului”.³⁶

Segmentări s-au constatat și la ISMC: *fracția moldovenească* îl susținea pe Nicolae Testemițanu, iar la polul opus era cea condusă de rectorul Vasile Anestiadi, „susținut de organele de partid, de ruși, de mancurți și de acei cărora le era frică că vor fi înlocuiți cu cadre naționale”.³⁷ Pentru susținerea lui N. Testemițanu a fost semnată o scrisoare colectivă a cadrelor didactice de la Institut, în care se vorbea despre atmosfera tensionată de la Institut, despre despotismul rectorului în alegerea cadrelor după bunul său plac și devotament. Timp de patru ani, V. Anestiadi a înlocuit șase secretari ai Biroului de partid și 21 de decani și prodecani. Scrisoarea a fost transmisă conducerii RSSM și redacției ziarului unional *Pravda*, însă nu s-a ținut cont de cele expuse de semnatari.³⁸ Ulterior au urmat măsurile punitive ale rectorului V. Anestiadi împotriva aceluia care au semnat scrisoarea în cauză.³⁹ Au fost concediați A. Robu și N. Cereș, care au fost nevoiți să se angajeze la Institutul de Oncologie și la Institutul de Fiziologie al Academiei de Științe a RSS Moldovenești. Profesorului Gh. Paladi, care a susținut teza de doctor habilitat și urma să ocupe postul de șef al catedrei, i-au „băgat la catedră, ca un ghimpe în coaste”, un profesor din Odesa.⁴⁰

Cazul Nicolae Testemițanu a fost adus pe agenda Biroului Politic la ședința din 19 martie 1968. O comisie specială i-a recunoscut meritele profesionale, fiind însă învinuit de politica pe care o promova în domeniul cadrelor.⁴¹ Lui N. Testemițanu i s-a imputat, de asemenea, că a introdus predarea pe larg în limba română („moldovenească”) a majorității cursurilor la ISMC. Acest proces a fost inițiat încă înainte de 1963, la lecțiile practice ale anului întâi, atunci când N. Testemițanu era director al instituției. Ivan Bodiul i-a reproșat că aceste măsuri nu au fost coordonate cu profesorii, cu comitetul de partid, cu Consiliul științific al Institutului. În calitate de ministru, a dat ordine orale conducerii Institutului să promoveze trecerea treptată la limba română de predare. După aceste discuții, C. Matcovschi, prorectorul pentru activitatea științifică, a invitat o serie de profesori și le-a spus să pregătească cursul în limba română. În 1965 a fost introdusă limba română la prelegeri pentru anul întâi, în 1966 – la anul doi și, în anul 1967 – la anul trei. Trecerea la predarea în limba română a fost considerată de administrația comunistă de la Chișinău ca fiind una pripită, „în absența unor condiții necesare

³⁶ Octavian Țăcu, *Homo Moldovanus Sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în R(A)SSM (1924–1989)*, Chișinău, 2018, p. 292-293.

³⁷ Diomid Gherman, *Așa a fost să fie...*, p. 71-72.

³⁸ *Ibidem*, p. 72-85.

³⁹ Gheorghe Baci, *Familia și casa părintească*, Chișinău, 2019, p. 102-103.

⁴⁰ Diomid Gherman, *Așa a fost să fie...*, p. 87.

⁴¹ Igor Cașu, *Nicolae Testemițanu a fost destituit pentru naționalism (I)*: online: https://adevarul.ro/moldova/politica/arhivele-comunismului-nicolae-testemitanu-fost-destituit-nationalism-i-1_50ad968a7c42d5a66397c346/index.html.

adecvate”, aducând daune „nu doar procesului de instruire, ci și educației politice”. Îngrijorarea era generată și de faptul că manualele din care învățau studenții erau editate în România, „în cantități insuficiente, sau se face uz de literatură română, tradusă, în principiu, din limba franceză sau [...] scrise de autori care au studiat în țările occidentale, orientarea lor nefiind învățătura marxist-leninistă”.⁴² Calitatea manualelor românești a fost considerată una îndoielnică: „se folosesc manuale românești: nomenclatura lor e mică, ei [românii] utilizează în principiu traduceri ale manualelor din Franța, RFG, din alte state”.⁴³

Literatura în limba română putea fi găsită doar la Moscova, Odesa sau Cernăuți, unde existau librării specializate în literatura din țările socialiste.⁴⁴ Persoanele care plecau peste hotare erau rugate să achiziționeze manuale în limba română. Calitatea precară a studiilor la Institut, și chiar prestigiul instituției – în calitate de „instituție de pregătire a felcerilor” – au fost puse pe baza problemei lingvistice, „pentru că, în loc să fie ținute de specialiști calificați, prelegerile sunt ținute de persoane care se disting doar prin faptul că știu limba moldovenească, dar nu posedă cunoștințe în domeniul științei”.⁴⁵

În contextul în care exista tendința de a prezenta o politică națională prin prisma directivelor PCM, nu se vorbea tranșant că la Institut nu trebuie să se predea în limba localnicilor: „Trebuie să se predea în moldovenește, dar trebuie create condiții necesare, e nevoie de profesori calificați și trebuie elaborat un set complet de manuale, ca studenții să fie pe deplin asigurați cu manuale. În caz contrar, vom pregăti nu medici, ci felceri”.⁴⁶

Se făceau presiuni asupra zădărnirii problemei naționale și din perspectiva veteranilor Institutului, în majoritate vorbitori de limbă rusă: „Profesorii în vârstă susțin că prin asta noi mutilăm studenții”. Mai mult, se insista asupra faptului că de la Institut pleacă cadre înalt calificate: „doar nu este pentru nimeni un secret că savanții dvs., profesorii dvs. de vază pleacă în alte orașe, la Leningrad, de exemplu, unde sunt angajați la catedre. Adică, dacă ar fi vorba de savanți mediocri, de profesori mediocri, ei n-ar reuși să treacă concursul la Institutul din Leningrad, odată ce la Leningrad fiecare catedră are deja câte doi-trei profesori. Înseamnă că din republică pleacă specialiști nu chiar atât de răi”.⁴⁷ Toate acestea aveau loc, potrivit oficialităților, în favoarea angajării unor cadre imature, neexperimentale, „pentru care dvs. [N. Testemițanu] vă puneți luntre și punte”.⁴⁸ De fapt, era vorba de cadre naționale, pe care miza și le promova ministrul ocrotirii sănătății. Acest lucru avea să fie

⁴² Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice ale PCM împotriva României (1965-1989). Studiu și documente, vol. 1, 1965-1975, Chișinău, 2013, doc. 43, p. 216.

⁴³ *Ibidem*, p. 239.

⁴⁴ Vezi Lidia Prisac, „Sub ocrotirea „fratelui mai mare” sau despre „naționalitățile conlocuitoare” din R(A)SS Moldovenească”, în *Panorama comunismului în Moldova sovietică*, p. 414-436.

⁴⁵ Elena Negru, Gheorghe Negru, *op. cit.*, doc. 43, p. 236.

⁴⁶ *Ibidem*, doc. 43, p. 239.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 243-244.

recunoscut ulterior, cu text deschis, de însuși I. Bodiul: „A încercat să înlocuiască cadrele ruse cu cele moldovenești”.⁴⁹

Drept urmare, la 19 martie 1968, Nicolae Testemițanu a fost eliberat din postul de ministru al ocrotirii sănătății al RSS Moldovenești, fiind învinuit că a încălcat „principiile de partid în selectarea, distribuirea și educarea cadrelor”.⁵⁰ La ședința Biroului CC, N. Testemițanu a fost susținut de membrii biroului D. Cornovan, A. Diordiță și N. Șciolocov, număr de persoane însă insuficient pentru a-l apăra pe ministru. Potrivit academicianului Diomid Gherman: „Primul secretar al CC de atunci, Ivan Bodiul, nu era dispus să-l elibereze din funcția de ministru, dar au sosit de la Moscova doi demnitari ai Ministerului Ocrotirii Sănătății și ai Comitetului Central din URSS [Danilov* și Baltiiski*], care au insistat ca Nicolae Testemițanu să fie eliberat din postul de ministru”.⁵¹

După destituirea lui N. Testemițanu au urmat o serie de demisii. Au fost eliberați din serviciu toți șefii de direcții de la minister: Eugeniu Popușoi, șeful Direcției de pediatrie; Pavel Ciobanu, șeful Direcției curativ-profilactice; șeful Serviciului cadre Gh. Balan a avut și o muștrare la Biroul CC ș.a. Din CC al PCM a fost eliberat Teodor Prisăcaru, care era responsabil de serviciul organelor ocrotirii sănătății. La Institut au fost pedepsiți semnatarii scrisorii contra rectorului V. Anestiadi și care l-au susținut pe ministrul N. Testemițanu.⁵² Pe baza Ordinului nr. 54 din 25 martie 1968 semnat de I. Sorocean, viceministru al ocrotirii sănătății RSSM, C. Matcovschi a fost eliberat din funcția de prorector pentru activitatea didactică pe motiv că „nu a putut face față lucrului”.⁵³

Ulterior, la ședința Biroului CC al PCM din 16 noiembrie 1970, a fost învinuit de susținere a acțiunilor de „denaturare grosolană a politicii la Ministerul Ocrotirii Sănătății” Anatolie Corobceanu, vicepreședinte al Sovietului de Miniștri al RSS Moldovenești. I. Bodiul afirma că la ISMC manifestările naționaliste au fost susținute de Gh. Spânu, C. Matcovschi, cu sprijinul tacit al lui A. Corobceanu. Culmea cinismului constă în faptul că I. Bodiul l-a acuzat pe A. Corobceanu de neglijență în serviciu: „E posibil că, dacă ați fi luat măsurile necesare, dacă nu l-ați fi tolerat, tov. Testemițanu să fi fost și azi ministru al ocrotirii sănătății, dar dvs. îi susțineți starea de spirit”.⁵⁴

În discursul colectiv, deseori se fac conexiuni directe între destinele lui Anatol Corobceanu și Nicolae Testemițanu, ambii militanți pentru drepturile naționale ale populației autohtone și pedepsiți pentru convingerile lor, fiind eliberați din funcții și supuși oprobiului general. În acest sens, poetul Andrei Lupan avea să menționeze:

⁴⁹ *Ibidem*, doc. 97, p. 403.

⁵⁰ Elena Negru, Gheorghe Negru, „Stenograma ședinței Biroului CC al Partidului Comunist al Moldovei din 19 martie 1968. Cazul Nicolae Testemițanu”, *Destin românesc*, 2012, nr. 1, p. 186-189.

⁵¹ Diomid Gherman, „Nicolae Testemițanu și «Promoția de aur»”, *Timpul*, 22 iulie 2011; online: <https://www.timpul.md/articol/nicolae-testemitanu-si-promotia-de-aur-25534.html>

⁵² Diomid Gherman, *Așa a fost să fie...*, p. 181.

⁵³ *Arhiva curentă a Senatului USMF „Nicolae Testemițanu”* (AUSMF „Nicolae Testemițanu”), I, 2, D. 1698, f. 44.

⁵⁴ Gheorghe „Negru, Stenograma ședinței Biroului Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei din 16 noiembrie 1970. Cazul Anatol Corobceanu”, *Destin românesc*, nr. 2 (72), 2011, p. 132-151; Elena Negru, Gheorghe Negru, „*Cursul deosebit*” al României, doc. 97, p. 399, 403.

„Alături de cei care concentrau deschis sau nedeclarat, dar concentrau nădejdiile și voința de mai bine a celor mai buni, era în primul rând figura lui Anatol Corobceanu. Au fost și alții, spre exemplu, Nicolae Testemițanu, care în domeniul lui inspira aceleași nădejdi. Ambii au fost loviți de cea mai neagră reacție în ce au avut mai cinstit și mai scump... De ce s-a lovit în Testemițanu? El devenise concurent. Era om energetic, foarte activ, câștigase încrederea maselor, se vedea că e un activist social și de profesie care are perspectivă. Licheaua trebuia să se apere de această perspectivă”.⁵⁵ Și scriitorul Ion Druță a făcut paralele între aceste două personalități: „Pe la mijlocul secolului trecut, mândria societății noastre era Anatol Corobceanu. Deștept, chipeș, inventiv, ajuns la unul dintre cele mai importante posturi la care putea râvni basarabeanul la acea vreme. Dirija cultura, medicina și știința în guvern, fiind unul dintre viceprim-miniștri. Nu era însă deloc istovit de greutatea propriei sale importanțe, deseori umbla pe jos, te oprea în plină stradă, salutându-te zgomotos în mult prea dulcea și frumoasa [...], fără să-i pese prea mult de reacția celor din jur [...] Așa am ajuns odată împreună la Institutul de Medicină, unde rector era Nicolae Testemițanu. Într-o discuție scurtă am sesizat că *energia și planurile strategice ale rectorului puteau acoperi câteva ministere* [s.n.]. Se puneau la cale construcția numeroaselor spitale prin republică, așa ca să nu mai umble bietul țaran cu traista la doctor, o zi încolo, o zi înapoi”.⁵⁶

Manifestări românești s-au constatat și în alte instituții de învățământ din domeniul medical, cum ar fi, de exemplu, la Școala de Medicină de Bază din Chișinău. Cel mai răsunător a fost cazul elevei L. Neagu, care a scris lozinci antisovietice, proromânești, nu răspundea la salutul în limba rusă al profesorilor, își expunea indignarea față de lipsa în vânzare a ziarelor românești. Drept urmare, la 16 octombrie 1970, Colegiul Ministerului Ocrotirii Sănătății a decis: rectorul ISMC și directorii școlilor de medicină să îmbunătățească selectarea, repartizarea și educarea cadrelor științifico-didactice și pedagogice; să solicite de la decanii facultăților, de la șefii de catedre de la Institut, precum și de la șefii de secții și de la dirigintii de grupă de la școlile de medicină, de la întregul corp didactic – îndeplinirea obligațiilor directe de educarea tineretului în spirit comunist. Totodată, se prevedea ca împreună cu organizațiile obștești să elaboreze un plan concret de acțiuni (în baza unui plan-model) privind educația ideologică, politică și internaționalistă a tineretului studios și să realizeze măsuri pentru a fi îndeplinite. Autoritățile mai solicitau catedrelor de științe sociale de la Institut ca, pe parcursul unei luni, să elaboreze un plan de acțiuni privind educația ideologică, politică și internaționalistă a tineretului studios. Organizațiilor sindicale și comitetelor locale ale Institutului și școlilor de medicină li se indica să intensifice munca de educație în mediul cadrelor didactice, al studenților și elevilor. Direcția cadre și instituții de învățământ a Ministerului Ocrotirii Sănătății urma să intensifice controlul asupra organizării muncii și educației în rândurile tineretului studios de la ISMC și la școlile de medicină. Directorul Institutului și directorii școlilor de medicină urmau ca de două ori pe an să prezinte direcției de profil din cadrul Ministerului Ocrotirii Sănătății o dare de seamă în scris referitoare la activitatea de educație realizată în mediul tineretului studios. Instituțiile

⁵⁵ Apud: Ion Stici, „Doi prieteni, doi demnitari, doi oameni vizionari”, *Medicus*, nr. 1-2 (849-850), 2012, p. 6.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 6.

medicale urmau să fie verificate din perspectiva problemelor ce țin de munca cadrelor științifico-pedagogice și didactice. În acest scop a fost creată o comisie condusă de I. M. Serpuhovitin (președinte) și următorii membri: C. G. Sedâkin, S. S. Borșci, P. I. Cornogolub, E. P. Paladi, A. N. Condârev, care urmau să prezinte materialele până la 25 decembrie 1970.⁵⁷

La începutul anilor 1970, problema națională a migrat la o altă instituție de învățământ superior, la Institutul Politehnic „Serghei Lazo” din Chișinău, unde au avut loc o serie de manifestări de contracarare a naționalismului, inițiate de I. Bodiul, după modelul conducerii centrale de la Moscova.⁵⁸ Potrivit cercetătorului M. Bruchis, „campania ideologică a regimului sovietic în domeniul lingvisticii, inclusiv în RSSM, a avut obiectivul de a înlocui limbile neruse cu cea rusă, în comunicarea cetățenilor republicilor naționale”.⁵⁹

La 11 noiembrie 1987, la Catedra de istorie a PC a URSS, cadrele didactice abordau subiecte referitoare la problema națiunilor și relațiilor naționale, a educației patriotice și internaționale.⁶⁰]

Un nou val de represiuni la USMF „Nicolae Testemițanu” începe în perioada în care, la indicația lui V. Smirnov, secretarul doi al Comitetului Central al Partidului Comunist din Moldova, s-au organizat comisii care analizau componența națională și relațiile familiale dintre cadrele didactice din instituțiile de învățământ, după care unele persoane erau supuse represiunilor în diferite instanțe, ba chiar existau propuneri ca unul dintre soți să se concedieze sau să divorțeze. Se considera ca element protecționist faptul că un copil studia în aceeași instituție în care activau părinții. Prof. univ. Sofia Sârbu, decanul Facultății de Stomatologie din acea perioadă (2 iulie 1986 – 1 martie 1993), își amintește: „În 1987, au venit directivele lui V. Smirnov, ca în 48 de ore să fie prezentată analiza procentuală a componenței naționale a cadrelor didactice și a studenților pe ultimii 13 ani, după funcția exercitată (șef de catedră, conferențiar, secretar de partid, șef de curs, șef de grupă, lider sindical, comsomolist, de partid). Unii «binevoitori» îl informau pe tovarășul secretar prin scrisori anonime că la facultate bursele și căminul se repartizează numai moldovenilor, cadrele didactice sunt rude între ele și cu decanul etc. Multe persoane din republică au fost persecutate, ca până la urmă să aflăm că Smirnov a fost un tâlhar care a estorcat milioane de ruble din Uzbekistan și a fost condamnat”.⁶¹

În contextul mișcării de eliberare națională de la sfârșitul anilor 1980, profesorii și studenții din instituțiile de învățământ superior⁶², inclusiv cei de la ISMC, au fost

⁵⁷ Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit” al României, doc. 95, p. 392-395.

⁵⁸ Idem, „Contracararea naționalismului din RSSM la începutul anilor '70. Cazul Institutului Politehnic”, Destin românesc, nr. 4 (74), 2011, p. 114-149.

⁵⁹ M. Bruchis, *One Stept Back, Two Steps Forward. On the Language Policy of the Communist Party of the Soviet Union in the National Republics (Moldavian: a Look Back, a Survey, and Perspectives, 1924-1980)*, Boulder, 1982, p. 56-90.

⁶⁰ AUSMF „Nicolae Testemițanu”, I. 1, D. 2650, ff. 8-10.

⁶¹ Sofia Sîrbu, „Catedrele de profil ale Facultății Stomatologie la 50 de ani”, *Buletinul Academiei de Științe a Moldovei. Științe medicale revistă științifico-practică*, 2 (34), 2012, p. 15.

⁶² Vezi Elena Negru, Gheorghe Negru, „«Perestroika» și misiunea specială a PCM (1986–1989)”, în *Destin românesc*, nr. 1 (95), 2016, p. 50-63.

printre cei mai mari susținători ai revenirii la valorile naționale, ai recunoașterii limbii române în calitate de limbă oficială. Acest lucru s-a datorat activității intense a lui N. Testemițanu, care s-a dovedit a fi de bătaie lungă și a generat rezultate în timp.

Cadrele didactice de la USMF „Nicolae Testemițanu” au participat la evenimentele majore de formare a statului independent Republica Moldova. Din primul Parlament al Republicii Moldova (1990-1994) au făcut parte profesorii universitari Mihail Popovici, Ion Prisăcaru (1935-1996), Eugen Popușoi (1956-2001), care au votat Declarația de Independență.⁶³ Ion Prisăcaru a deținut funcția de președinte al Comisiei pentru problemele ocrotirii sănătății și asistenței sociale. La 27 august 1991, Parlamentul Republicii Moldova, convocat în ședință extraordinară la solicitarea Marii Adunări Naționale, a adoptat (cu 277 de voturi sau 74% din numărul total al deputaților) textul Declarației de Independență a Republicii Moldova. Ziua de 27 august a fost declarată Zi a Independenței și sărbătoare națională. Documentul original a fost distrus în timpul evenimentelor din 7 aprilie 2009. Ulterior, o parte din deputații primului Parlament al Independenței l-au semnat din nou, în mod simbolic. Acad. Mihail Popovici, fondatorul Școlii de cardiologie din Republica Moldova, deputat al Parlamentului Republicii Moldova (1990-1994), membru al Comisiei parlamentare pentru ocrotirea sănătății și asistență socială, votant al Declarației de Independență a Republicii Moldova, solicitat să se pronunțe pe marginea parcursului independent al Republicii Moldova, a declarat: „nu credeam că noi vom ajunge la ceea ce am ajuns, știam că poate să fie rău, greu, să existe multe obstacole, dar nicidecum nu puteam prognoza o atât de nefericită evoluție a evenimentelor, din păcate”.⁶⁴

O continuitate în luarea de poziții civice în privința identității a fost expusă de savanții din domeniul medicinei și în contextul disputei referitoare la denumirea corectă a limbii. Acad. Vasile Anestiadi a răspuns prompt în cadrul ședinței Prezidiului Academiei de Științe a Moldovei din 9 septembrie 1994: „Știința trebuie să fie respectată de orice regim politic, și orice putere de stat trebuie să se înconjoare de consilieri deștepți care pledează numai și numai pentru adevăr. Abandonarea adevărului științific duce, inevitabil, la deformări de ordin spiritual”.⁶⁵

În Republica Moldova, conform *Programului complex de stat pentru asigurarea funcționării limbilor*, s-au deschis centre de studiere a limbii române. În anul 1991, în cadrul Ministerului Științei și Învățământului, 21 la sută din numărul total de salariați nu cunoșteau limba română, iar la Ministerul Sănătății – 20 051 persoane (18%). Drept urmare, în scopul însușirii de către populația alogenă a limbii române, s-a instituit Departamentul de Stat pentru Funcționarea Limbilor (director – distinsul și neînfricatul lingvist de origine ucraineană, prof. Ion Dumeniuk). Această instituție inspecta și monitoriza organizațiile de stat (peste 300, până la sfârșitul

⁶³ „Declarația de Independență a Republicii Moldova [inclusiv lista deputaților care au semnat documentul]”, *Sfatul Țării. Cotidian al Parlamentului Republicii Moldova*, nr. 151-152, 28 august 1991, p. 3-4; *Enciclopedia „Oamenii Moldovei”*, vol. I: *Președinți, prim-miniștri, președinți Parlamentului, miniștri, deputați* (1991–2017), Chișinău, 2017, p. 161.

⁶⁴ *Interviu realizat de Ion Valer Xenofontov cu acad. Mihail Popovici la 4 ianuarie 2018.*

⁶⁵ Aurelia Hanganu, „Istoria unui act (Hotărârea Prezidiului Academiei de Științe a Moldovei nr. 75 din 09.09.1994)”, *Akados*, nr. 3 (50), 2018, p. 100.

anului 1992) privind aplicarea de către angajați a limbii naționale cu grafie latină. Inițial, populația rusolingvă s-a conformat legislației, ulterior lucrurile au derapat.⁶⁶ În Raportul statistic privind realizarea *Programului complex de stat pentru asigurarea funcționării limbilor pe anii 1992-1993 a USMF „Nicolae Testemițanu”*, se specifică faptul că la 3 noiembrie 1992 instituția a achitat, din contul surselor proprii de finanțare, 55 000 ruble, pentru a realiza programul. USMF avea 379 de mașini de dactilografiat, dintre care 110 erau cu caractere latine. Din cei 1 619 salariați, 257 nu cunoșteau limba română însă doreau să o învețe 240. Documentul precizează că 223 studiau limba română individual.⁶⁷

Discursul identitar la ISMC/USMF „Nicolae Testemițanu” a fost reflectat în contextul „problemei naționale”, sintagmă extrasă din documentele Partidului Comunist al URSS. În cazul unicei instituții de învățământ superior din domeniul medical din RSSM, au fost încercări curajoase – venite din interiorul conducerii Ministerului și a Institutului – pentru a sfida sistemul administrativ de comandă.

Studentii de la USMF „Nicolae Testemițanu” au susținut revendicările participanților la greva studentescă din primăvara anului 1995. Turbulențele din „primăvara tineretului studios”, declanșate la 18 martie 1995, au fost generate de acțiunile Partidului Democrat Agrar din Moldova, majoritar în Parlament, care intenționa să includă în sistemul de învățământ cursurile „Limba și Literatura Moldovenească” și „Istoria Moldovei”. La 25 martie 1995, Liga Studentescă a adoptat următoarea Declarație: „În aceste clipe de grea cumpănă, Liga Studenților de la Universitatea de Stat de Medicină și Farmacie „Nicolae Testemițanu” se alătură tuturor oamenilor de bună credință și susține întru totul pozițiile participanților la grevă. Noi nu putem rămâne indiferenți față de puterea actuală, care a dus la o criză morală, socială și economică, la o situație deplorabilă în medicină. Suntem ferm convinși că această criză poate fi soluționată exclusiv în cazul unei atitudini responsabile a guvernului față de masele largi ale populației și adoptarea unei poziții constructive în satisfacerea necesităților vitale ale celor guvernați”.⁶⁸

Trebuie specificat că unul din leitmotivele USMF „Nicolae Testemițanu”, aflat în conexiune directă cu istoria înaltului for științifico-educativ și prezentat în forurile administrative ale instituției, rezidă în „pregătirea multilaterală a viitorilor medici și farmaciști nu numai ca specialiști de performanță într-un anumit domeniu al medicinei, cu diploma ușor echivalată în alte țări ale lumii, dar și ca intelectuali-patrioți, cu alese sentimente de dragoste și compasiune față de om și popor, receptivi la problemele și durerile lor”.⁶⁹

⁶⁶ Lidia Prisac, *Arhitectura relațiilor interetnice în spațiul ex-sovietic: Republica Moldova (1991-2014)*, ed. Ion Xenofontov, Iași, 2015, p. 122-123.

⁶⁷ AUSMF „Nicolae Testemițanu”, I. 1, D. 2600, f. 1.

⁶⁸ Sava Melaga, „Intelctul în luptă cu întunericul”, *Glasul națiunii*, nr 14 (236), martie 1995, p. 5. Vezi Sergiu Matveev, Ion Valer Xenofontov, „Greva studentescă din anul 1995 reflectată în foi volante și în presa timpului”, in *Historia est Magistra Vitae: Valori, paradigme, personalități. In honorem profesor Ion Eremia*, ed. Constantin Manolache; coord. Liliana Rotaru; resp. de ed. Ion Valer Xenofontov, Chișinău, 2019, p. 621-642.

⁶⁹ *Arhiva curentă a Senatului USMF „Nicolae Testemițanu”*. *Darea de seamă a rectorului din 18 octombrie 2000 pentru anii 1999–2000*, f. 1.

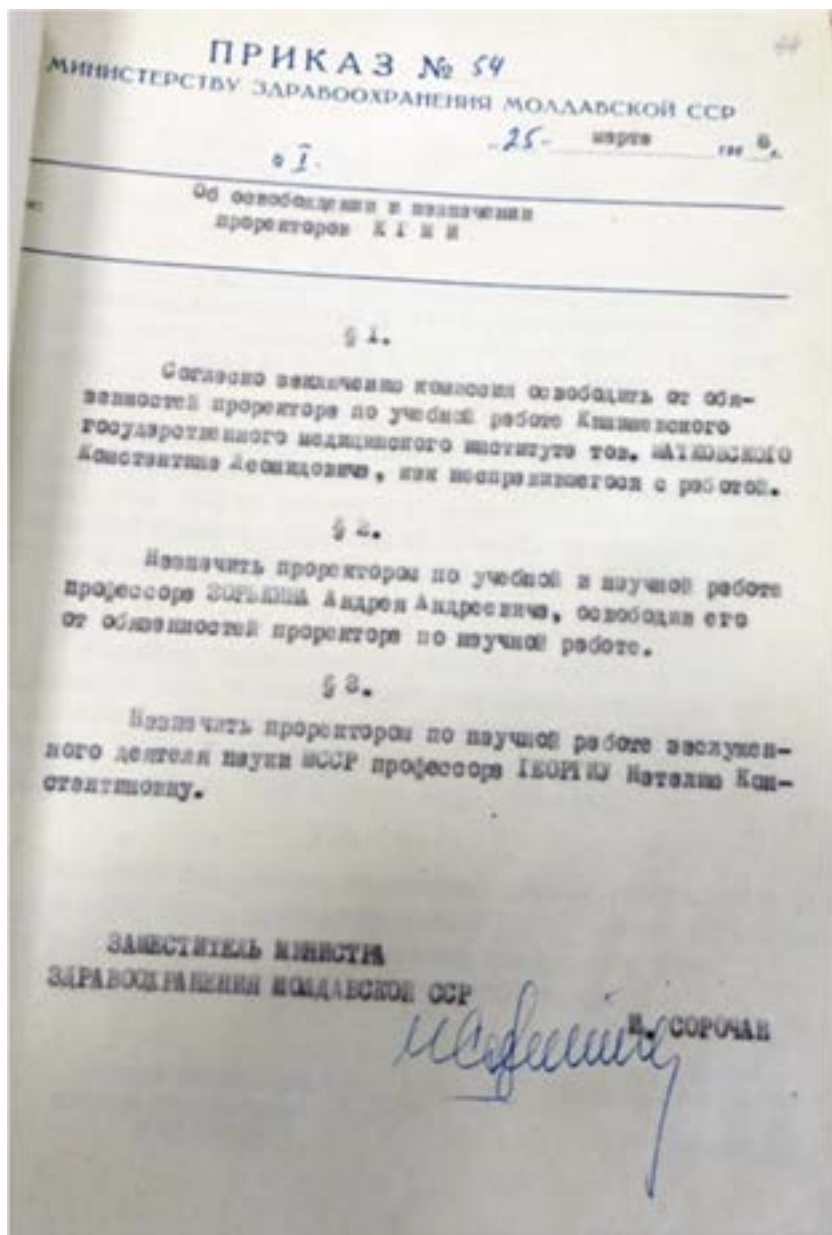
ANEXĂ. IMAGINI

Primul secretar al PCM al RSS Moldovenești Ivan Bodiul
felicită membrii-fondatori ai Academiei de Științe a RSS Moldovenești,
în componența cărora nu se regăsește însă niciun medic, 2 august 1961.

Constantin Matcovschi, prorector pentru activitatea didactică

Ordinul nr. 54 din 25 martie 1968, semnat de I. Sorocan, viceministru al Ocrotirii Sănătății a RSSM, prin care C. Matcovschi a fost eliberat din funcția de prorector pentru activitatea didactică, pe motiv că „nu a putut face față lucrului”.

AUSMF „Nicolae Testemițanu”, I. 2, D. 1698, f. 44

Anatol Corobceanu (1922-1976),
vicepreședinte al Sovietului de Miniștri al RSS Moldovenești (1963-1970)

Nicolae Testemițanu, rectorul ISMC (1959-1963)

Nicolae Testemițanu împreună cu colegii de facultate.
Este ultima fotografie din viața rectorului-patriot, peste câteva ore N. Testemițanu
(al treilea din stânga) a încetat subit din viață, 20 septembrie 1986.

SURSE ȘI METODE DE CERCETARE A POLITICII SOVIETICE ÎN ÎNVĂȚĂMÂNTUL SUPERIOR DIN RSS MOLDOVENEASCĂ*

Liliana ROTARU**

Sources and Research Methods of Soviet Policy in Higher Education in the Moldovan SSR

Abstract: Sources and methods of Soviet policy research in the Higher Education from SSRM the investigation of the particularities of manifestation of the Soviet Communist regime in the SSRM focused, in particular, on the abuses and exaggerations manifested by this regime. We find that besides the concerns of the academic environment there are many other aspects, not less excessive as their purpose, but promoted through soft power resources. One of these directions not validated by researchers remains the national and social policy of the Soviet state in and through the higher education in the SSRM. The main objective of this study is to describe the sources, unpublished and not yet validated, from the national and institutional archives of the Republic of Moldova and their classification. In order not to allow the written document to impose itself, the author indicates on the importance of the sources of oral history, as well as on their specificity for investigating the announced problem. Also, the study describes and addresses the specific methodology of research of the written and oral sources for studying the problem of the national and social policy of the communist regime in and through higher education in the SSRM.

Keywords: edited and unpublished sources, oral history, research methods, higher education, the Soviet union, communist regime, SSRM, social and national engineering

Cercetările asupra regimului comunist sovietic și particularitățile lui în RSS Moldovenească preocupă atât mediile academice din fostele republici ale Uniunii Sovietice, în mod special cele din Republica Moldova, cât și pe cele din fostele state socialiste, cum sunt cercetătorii din afara spațiului ex-sovietic și socialist, interesul fiind determinat în ultimul caz de perspectiva studierii regimurilor totalitare. Fiind subiecte de istorie recentă, cercetătorii și-au îndreptat atenția în mod special spre abuzurile și exagerările manifestate de regimului comunist în RSS Moldovenească, fapt explicabil de altfel, atât timp cât „trecutul nostru recent ne reține atenția mai

* Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului nr. 20.80009.1606.11 *Patrimoniul academic universitar din RSS Moldovenească: Investigarea și valorificarea bunelor practici.*

** Conf. univ dr., la Universitatea de Stat din Moldova; e-mail: lilianaefrim@gmail.com

mult prin excesele care l-au marcat”.¹ În studiile lor, istoricii au pus accentul pe dinamicile represive ale perioadei staliniste: instaurarea (1940) și reinstaurarea (1944) puterii sovietice în Basarabia, deportările din 1941, 1949 și 1951, înfometarea basarabenilor (1946-1947), represaliile bisericii și a cultelor religioase etc. Cercetările perioadei sovietice întreprinse în ultimii treizeci de ani au vizat mai ales condiția de victimă a locuitorilor RSSM. Deși s-au extins și asupra unor forme de rezistență civilă împotriva politicilor regimului², unele aspecte ale dinamicilor sistemului politic, repertorierea instituțiilor și a cadrelor care au servit regimul, unele secvențe mai vizibile ale politicii naționale a statului sovietic în RSS Moldovenească³, cu accentul pe mecanismele lingvistice și cele oferite de a cultură ale sovietizării, rusianizării și rusificării.⁴ Nu ne propunem aici un exercițiu istoriografic, întrucât această întreprindere ar necesita o repertoriere tematică a zeci de publicații științifice din spațiul românesc, dar și din fostele state socialiste și republici unionale. Am indicat asupra aspectelor de istorie recente, abordate de istorici, pentru a semnală asupra existenței unor direcții încă nevalorificate de cercetare a regimului comunist din RSSM. Una dintre aceste direcții, abordată doar ocazional sau tangențial în istoriografia noastră⁵, este politica națională și socială a statului sovietic în și prin învățământul superior din RSSM, problemă despre sursele și metodele de cercetare asupra căreia ne vom opri în studiul de față. Procesul de creare și construire a școlilor superioare într-un spațiu văduvit de o tradiție a educației superioare, în condițiile pe care le presupune o stare postbelică și în

¹ Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (coord.), *Istoria recentă altfel: Perspective culturale*, Iași, Editura „Universității Al. Ioan Cuza”, 2013.

² Gribincea Mihai, *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică (1944-1950)*, Cluj-Napoca, Dacia, 1995; Elena Postică, *Rezistența antisovietică în Basarabia, 1944-1950*, Chișinău, Știința, 1997; Elena Șișcanu, „Basarabia sub regimul bolșevic (1940-1952)”, București, *Semne*, 1998; Ludmila Tihonov, *Politica statului sovietic față de cultele din R.S.S. Moldovenească, (1944-1965)*, Chișinău, Prut Internațional, 2004; Valeriu Pasat, *Calvarul. Documentarul deportărilor de pe teritoriul R.S.S. Moldovenești 1940-1950*, Moscova, Rosspen, 2006; Valeriu Pasat, *RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953)*, Cartier, 2011; Olaru-Cemîrtan Viorica, *Deportările din Basarabia 1940-1941, 1944-1956*, Chișinău, Pontos, 2013; Cașu Igor, *Dușmanul de clasă. Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924-1956*, Chișinău, Cartier, 2014; Guzun Vadim, *Imperiul foamei. Foamea artificială din URSS și impactul asupra spațiului românesc: 1921-1922, 1931-1933, 1946-1947*, București, Filos, 2014.

³ Cașu Igor, „Politica Națională” în *Moldova Sovietică: (1944-1989)*, Chișinău, Cartididact, 2000; Negură Petru, *Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni și puterea sovietică în epoca stalinistă*, Chișinău, Cartier, 2014; Gheorghe Negru, *Politica Etnolingvistică în R.S.S. Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2000.

⁴ Negură Petru, *Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni și puterea sovietică în epoca stalinistă*, Chișinău, Cartier, 2014; Gheorghe Negru, *Politica Etnolingvistică în R.S.S. Moldovenească*, Chișinău, Prut Internațional, 2000; Ursu Valentina, *Politica culturală în RSS Moldovenească, 1944-1956*, Chișinău, Pontos, 2013.

⁵ Zinaida Alexăndreanu-Sîtnic, „Potențialul științifico-instructiv din Moldova postbelică (1944-1950)”, *Revista de Istorie a Moldovei*, nr.3-4, 1997; Șevcenco Ruslan, „Restabilirea sistemului de învățământ superior în RSS Moldovenească (1944-1945)”, *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 3, 2008; Aurelia Felea, *Viața studenților din Chișinău în anii 1944-1956*, online: <http://www.contrafort.md/numere/studen-ilor-din-chi-u-n-anii-1944-1956>.

termene circumscrise entuziasmului și stahanovismului sovietic, a rămas în afara interesului special al istoricilor chiar și după mai bine de 30 de ani de la căderea regimului comunist.

Istoria învățământului superior privește formarea diferitelor tipuri de elite, tendințele dezvoltării științei și educației, precum și, în general, istoria intelectualității unei țări. Pe lângă atractivitatea intelectuală, cunoașterea istorică a misiunii școlii sovietice, a politicilor naționale și sociale promovate de regimul comunist în și de către școala superioară din RSSM, prin identificarea mecanismelor și instrumentelor de inginerie socială și națională folosite în procesul de formare a „omului nou” – deznaționalizat, dezmoștenit de limbă și cultura națională, fără identitate națională și socială, îndoctrinat cu ideologie marxist-leninistă – „homo sovetikus”, care, conform expresiei sociologului rus Youri Levada „este, în cifre absolute, rus, sau cel puțin rusificat”⁶ – ar putea asigura legătura dintre societatea moldovenească și experiența ei socială, contribuind, inclusiv, la ameliorarea crizei identitare care macină această societate. O astfel de atitudine față de cunoașterea istoriei învățământului superior este relevantă atât pentru sistemele sociale globale, cât și locale, inclusiv pentru sistemele regionale.

Sursele principale de materiale factuale pentru cercetarea politici naționale și sociale ale statului sovietic în și prin învățământul superior din RSSM sunt documentele de arhivă – cea mai mare parte rămân încă necunoscute publicului cercetător, doar o infimă parte au fost publicate. Din categoria izvoarelor editate, menționăm cele două volume de documente, publicate recent la Chișinău de un colectiv îndrumat de profesorul Ion Eremia, care includ documente de arhivă ordonate cronologic, mai puțin tematic, și care se referă la istoria celei mai mari și importante instituții de învățământ superior – Universitatea de Stat din Moldova.⁷ Deși, Comisia pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova a publicat după 2010 mai multe culegeri de documente desecretizate din arhivele serviciilor speciale și ale Ministerului de Interne, acestea se referă, la fel ca cercetările istorice din „era independenței”, la acțiunile politice și mai ales la cele represive ale regimului comunist.

Fiind de acord cu istoricii francezi Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos, le urmăm îndrumările valabile mai bine de două secole: „L’Histoire se fait avec des documents. [...] rien ne supplée aux documents: pas de document, pas d’histoire”.⁸ Rămânem convinși că „șantierul” istoricului care își propune să studieze politicile sovietice promovate în și prin învățământul superior și, în general, orice altă manifestare a regimului rămâne arhiva. Arhivele fostei RSSM păstrează un număr impresionant de

⁶ Levada Youri, *L’homme soviétique ordinaire: entre le passé et l’avenir: enquête*, Paris, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1993.

⁷ Ion Eremia, et al. (coord.) *Istoria Universității de Stat din Moldova în documente și materiale*. 2 vol., Chișinău, CEP USM, 2018-2019.

⁸ Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898, p. 13; online: http://classiques.uqac.ca/classiques/langlois_charles_victor/intro_etudes_historiques/seignobos_etudh_isto.pdf

dosare despre acivitatea diferitor instituții de stat și de partid, instituții de învățământ și social-politice care au funcționat în perioada 1944-1991 și încă în mare parte nevalorificate. Explicația stă în bine-cunoscuta acribie a birocratismului sovietic, adus uneori la paroxismul care a generat expresii frazeologice devenite celebre, așa cum ar fi cea introdusă în circuit de poetul Vasili Lebedev-Kumach prin „Cântecelul birocratului” – „Fără document ești o eroare” (*Без бумажки ты букашка*).

Cercetarea documentelor inedite din cele trei arhive naționale și opt arhive ale instituțiilor de învățământ superior din Republica Moldova ne-au permis să clasificăm convențional sursele arhivistice în 7 grupuri, având la baza criteriul ierarhiei luării deciziilor și implementării politicilor unionale în învățământul superior din RSSM.

Primul grup include documente ale organelor republicane de partid, ale celor orășenești și ale organizațiilor primare ale PCUS ale instituțiilor de învățământ superior din RSS Moldovenească. Cea mai mare parte a documentelor din această categorie se păstrează în fondurile Arhivei Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova (AOSPRM). Un loc important îl ocupă documentele fondului 51 al CC al PCM⁹, care înregistrează zeci de inventare, clasificate pe ani și domenii de activitate și interes ale autorităților de partid. Studiul lor facilitează înțelegerea mecanismului de luare a deciziilor și a principiilor de elaborarea a politicilor în domeniul științei și educației și deschide posibilitatea interpretării materialelor cantitative și a dinamicii indicatorilor calitativi.

O importanță deosebită o au documentele de arhivă ale organelor de conducere ale PCUS din RSS Moldovenească. Printre acestea se numără documentele de politică: stenograme și protocoale ale conferințelor și plenarelor republicane ale PC(b) din Moldova/PCM, ședințelor biroului de partid, comitetelor orășenești și raionale de partid. Deosebit de important pentru descifrarea unor resorturi ascunse ale deciziilor oficiale sunt materiale pentru pregătirea acestor manifestări: note informative, rapoarte, scrisori, statistici, corespondența autorităților republicane cu CC al PCUS, cu Consiliile de Miniștri ale URSS și RSSM, ministerele și departamentele, caracteristicile activităților și biografiile conducătorilor de instituții superioare de învățământ, ceea ce a făcut posibilă identificarea și analiza activităților de creare, consolidare și dezvoltare a învățământului superior din RSS Moldovenească, politicilor sociale și naționale promovate de aceste instituții de partid în și prin școala superioară moldovenească.

În procesul de studiere a acestor surse, o atenție deosebită a fost acordată deciziei comitetelor orășenești și raionale ale PCUS cu privire la problemele cercetate. Aceste documente au permis identificarea activității practice a structurilor de putere care vizează îmbunătățirea formulării procesului științific și educațional în școala superioară a RSSM.

O valoare incontestabilă pentru cercetarea noastră o au materialele cu caracter informațional (rapoarte, referințe, note informative etc.) elaborate de angajații

⁹ AOSPRM, Fond 51, inv. 2, 3, 4, 5, 7, 9, 12, 16, 18, 19, 22, 28, 29 etc.

departamentelor de propagandă și agitație, instituții științifice și de învățământ ale CC al PCM republicane, comitetele de partid sau comisiile relevante.

Natura informațiilor este cea mai diversă: stenogramele ședințelor secțiilor respective ale CC al PC(b)M/PCM, starea bazei materiale și tehnice a instituțiilor de învățământ superior (inclusiv universitățile), rapoarte despre activitatea lor de-a lungul anilor, despre pregătirea și recalificarea personalului didactico-științific, despre pregătirea cadrelor prin aspirantură, cu privire la munca ideologică și educativă în instituțiile de învățământ.

Documentele cercetate permit extragerea unor informații suplimentare care nu au fost reflectate în deciziile organizațiilor de partid, permit studierea activităților practice ale organizațiilor de partid cu referire la diverse aspecte ale procesului educațional și realizarea politicilor sovietice în și prin școala superioară moldovenească. Dar utilizarea unor astfel de surse a necesitat o analiză critică serioasă, deoarece datele, informațiile, cifrele prezentate în aceste surse nu au fost întotdeauna obiective și demne de încredere/veridice.

O categorie importantă de surse din AOSPRM sunt documentele organizațiilor primare de partid ale instituțiilor de învățământ superior din RSSM: procese-verbale ale ședințelor de partid, ale ședințelor comitetelor și birourilor de partid¹⁰. Acestea practic nu au fost cercetate de alți istorici. Dar analiza lor permite stabilirea/dezvăluirea formelor și metodelor reale de implementare a politicilor de stat și de partid în instituțiile de învățământ superior și rolul partidului.

Al doilea grup de surse inedite, la fel de important, îl prezintă documentele organelor centrale ale statului de administrare a instituțiilor de învățământ superior. O bună parte a acestor materiale se găsesc în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova (ANRM): fondurile Ministerului Învățământului din RSSM¹¹ – până în martie 1946 Comisariatul Narodnic al Învățământului al RSSM (înființat în anul 1940), reorganizat în martie 1946 în Ministerul Învățământului al RSSM –, al Consiliului de Miniștri al RSSM (până în luna iunie a anul 1946 Sovietul Comisarilor Narodnici al RSSM)¹²: documente care se regăsesc atât în original, cât și copii în fondurile instituțiilor de învățământ superior în dosarele cu corespondență. Aceste fond conțin decrete ale Prezidiului Sovietului Suprem al URSS și al RSSM, hotărârile și dispozițiile Sovietului Comisarilor Narodnici, Consiliului de Miniștri ale URSS și RSSM, procese-verbale și hotărârile colegiului ministerului, ordine cu privire cu referire la învățământul superior, procese-verbale ale adunărilor angajaților din Instituțiile de Învățământ Superior, corespondența cu CC al PCM, CC al RSSM, Ministerul Învățământului Superior și Mediu de Specialitate al URSS privind activitate ale școlilor superioare, activitățile de cercetare științifică, participarea la simpozioane și conferințe științifice, repartizarea tinerilor specialiști, date despre instituțiile de învățământ superior, datele statistice despre contingentul studenților, dar și al elevilor din clasele superioare – potențiali candidați la studii superioare, rezultatele admiterii și

¹⁰ AOSPRM, Fond 32, inv. 110, 138; Fond 43, inv. 94; Fond 276, inv. 54, 127, 128 etc.

¹¹ ANRM, Fond R-2991, inv. 1.

¹² ANRM, Fond R-2848, inv. 2; Fond 3007, inv. 1 și 1a.

documente despre repartizarea absolvenților instituțiilor de învățământ superior în câmpul muncii. Cele mai multe documentele din aceste fonduri sunt cele cu care se opera la nivel oficial și public: hotărâri, ordine, scheme de încadrări, date despre contingentele de studenți etc. Informațiile care se conțin în aceste fonduri ne-au permis elaborarea părților statistice ale tezei, cum ar fi evoluția numărului de studenți sau a numărului de cadre didactice, doctoranzi etc. în școala superioară în perioada studiată, dar și să urmărim și să analizăm evoluția caracteristicilor calitative ale celor doi actori principali ai procesului didactico-științific; statul sovietic a solicitat și ținut sub un control strict informațiile despre naționalitatea, partinitatea, originea socială a studenților din învățământul superior, precum și a cadrelor didactice. Deseori datele statistice, informațiile, în general, prezentate de minister sunt aproximative sau „ajustate” la criteriile de calitate ale rapoartelor pe care trebuiau să le prezinte autorităților unionale, astfel că informațiile respective au fost întotdeauna confruntate și coroborate cu documentele de uz intern din fondurile școlilor superioare.

Dosarele fondului Consiliului de Miniștri al RSSM conțin stenograme ale ședințelor autorității respective, ordine, corespondența cu Consiliul de Miniștri al URSS, ministerele și departamentele URSS și RSSM privind învățământul superior, proiecte de hotărâr și rapoarte ale departamentelor care aveau în atribuții administrarea învățământul superior etc. Fondul este deosebit de important pentru cercetarea politicilor educaționale ale statului sovietic prin faptul că pe lângă varianta oficială a documentelor și variantele proiectelor, maculatoare, notițe, recomandări și observații ale diferitor instanțe și personalități care au participat la elaborarea lor Studiul materialelor din aceste dosare a fost complicat de faptul că unele dintre documentele, care ar fi alcătuit un lanț logic, au fost pierdute, multe materiale au fost executate cu neglijență sau incluse în alte dosare, care se referă la alte domenii de activitate a Consiliului de Miniștri al RSSM.

În cel de-*al treilea grup* de surse, includem documentele și materialele celor șapte (nouă) instituții de învățământ superior din RSSM, care se păstrează în ANRM.¹³ Am cercetat circa 600 de dosare din fondurile școlilor superioare respective, dar au rămas să fie identificate și cercetate fondurile unor instituții de învățământ superior care au avut o existență efemeră, precum Institutul Învățătoresc din Soroca, cel din Cahul sau Orhei. Presupunem că fondurile celor din urmă au rămas depozitate în arhivele raionale ori „s-au pierdut” printre alte dosare din arhivele naționale încă nevalorificate. De asemenea, Institutul Învățătoresc din Tirasopol/Institutul Pedagogic din Tiraspol în numele lui „Taras Șevcenco”, fiind o instituție strategică pentru Moscova, a depozitat și și-a păstrat arhivele în Arhiva de Stat din Tiraspol¹⁴, fără a le preda, așa cum era regula, în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova.

¹³ ANRM, Fond 1961, inv. 1. (Institutului Pedagogic din Chișinău); Fond 1933, inv.1, 2, 3. (Institutul Agricol din Chișinău), Fond 3050, inv. 1, 1a. (Conservatorul de Stat din Chișinău); Fond 3059, inv.1, 2. (Institutul de Medicină din Chișinău); Fond 3143, inv. 1. (Institutul Pedagogic de Stat din Bălți); Fond 3186, inv.1. (Universitatea de Stat din Chișinău).

¹⁴ Arhiva de Stat din Tiraspol, Fondul 225, inv.1.

Trăsătura comună a acestor fonduri, fapt care ne-a simplificat și activitatea de acumulare a documentelor instituționale, căci am elaborat același principii și am aplicat aceeași metodologie de cercetare, este faptul că au fost alcătuite după aceleași reguli și conțin aceleași tipuri de documente: ordine, hotărâri, dispoziții și corespondența cu organele ierarhic superioare privind problemele activității instituției de învățământ, ordinele cu privire la activitatea de bază, schemele de încadrare cu formulare de state, procesele verbale și stenogramele ședințelor consiliilor științifice, catedrelor, consiliilor facultăților, comisiilor de admitere, comisiilor de stat de examinare, comisiilor de repartizare a absolvenților, rapoarte privind activitatea instituțiilor, decanatelor, catedrelor și comitetelor sindicale și locale, rapoarte ale președinților comisiilor de stat de examinare, despre activitatea instructiv-educativă, rapoarte statistice elaborate în conformitate cu rigorile instituțiilor de ramură, componența corpului profesoral-didactic.

Documentele din aceste fonduri sunt mult mai aproape realitățile din epocă ale școlilor superioare. Ele oferă informații importante și primare cu referire la statisticele (sociale, naționale, de apartenență politică, gen etc.) și dinamica contingentelor de studenți, a numărul de absolvenți și a repartizării acestora în piața muncii, cadre didactice, despre organizarea procesului educațional și de cercetare, structura personalului științifico-didactic și calificarea lui, despre deciziile adoptate de Consiliul Științific etc., precum și despre probleme de ordin social și național cu care s-au confruntat instituțiile de învățământ în activitatea lor. Este important de remarcat faptul că informațiile incluse în documentele din această categorie sunt mai „sincere” în prima etapă – etapa constituirii învățământului superior moldovenesc, când încă nu existau formularele-tip de raportare și încă nu pătrunsesse limbajul de lemn al birocrăției sovietice în documentele respective. Un exemplu relevant în acest sens este indicarea motivelor abandonului academic. Dacă până către începutul anilor '50, funcționarii indicau poate aceleași motive ale abandonului, dar cel puțin în terminologia utilizată expresiile erau diferite în rapoartele diferitor școli, atunci (după 1953-1954), instituțiile indică motive formulate tipizat „din motive personale, din motive de boala” etc.

O subcategorie a acestui grup de surse inedite o alcătuiesc documentele din arhivele curente ale instituțiilor de învățământ superior; avem în vedere aici dosarele care nu au fost predate pentru păstrare ANRM. Aceste arhive păstrează dosarele personalului scriptic, materiale valoroase referitoare la calitățile și parcursul profesional ale profesorilor, actele lor personale, „autobiografiile”, „caracteristicile persoanei” elaborate organizațiile comsomoliste, de partid sau sindicale cu ocazia avansării în carieră, care se referă inclusiv la calităților lor umane și care de multe ori explică resorturile acțiunilor unor personalități din domeniu. Aceste arhive păstrează și dosarele persoanele ale studenților care au fost înmatriculați în respectivele școli superioare și susțin în cazul promovării unor oameni politici etc., efortul de descifrare a reacțiilor și pozițiilor studenților la acțiunile represive ale autorităților. Informații semnificative furnizează listele de personal ale instituțiilor de învățământ superior; supuse unor analize istorice și sociologice, ele oferă posibilitatea de a urmări

schimbările în dinamica numărului de cadre didactico-științifice, dar și de a clarifica originea lor socială, experiența de muncă în școli superioare, apartenența politică etc.

Al patrulea grup de surse nepublicate cu caracter oficial sunt documente ale organelor locale ale puterii și administrației statului. În primul rând, acestea sunt fondurile comitetelor executive raionale și orășenești ale deputaților din Sovietele raionale și orășenești.¹⁵ Studiul protocoalelor și stenogramelor ședințelor, ale deciziilor și ordinelor comitetelor executive îi oferă posibilitatea cercetătorului să urmărească rolul pe durate lungi a organelor sovietice locale în implementarea deciziilor autorităților superioare de stat și de partid și să identifice gradul de autonomie sau samovolnicie a acestora, propriile decizii cu privire la gestionarea domeniului educațional, inclusiv al învățământului superior. Așa cum demonstrează documentele din acest grup, multe decizii ale comitetelor executive ale consiliilor au fost dublate cu decizii similare ale structurilor regionale de partid. Cele mai interesante documente din această categorie sunt cele care se referă la gestiunea personalului academic al instituțiilor de învățământ superior din raionul, sau orașul respectiv: angajări, demisii, transferul personalului, precum și explicațiile acestor acțiuni.

Al cincilea grup este format din documentele care acoperă activitățile organizațiilor comsomoliste republicane, raionale, orășenești și instituționale. Sursele din această categorie sunt depozitate în diferite arhive și fonduri. O parte a documentelor care reflectă activitatea organizațiilor comsomoliste instituționale se regăsesc în fondurile instituțiilor de învățământ superior respective. De obicei sunt rapoarte anuale de activitate a organizației comsomoliste și conțin informații cu caracter oficial și informativ, mai puțin analitic. Pe când documentele cu referire la activitatea organelor centrale ale ULCTM¹⁶, ale comitetelor orășenești¹⁷ și raionale (județene¹⁸) ale comsomolului și ale comitetelor comsomoliste instituționale¹⁹ sunt depozitate în AOSPRM. Informații prețioase cu referire la activitatea și implicarea organizațiilor comsomoliste, republicană, raionale și orășenești se conțin în dosarele „secțiilor școli” și a „secției propagandă”, întrucât fiecare organizație avea în

¹⁵ ANRM, Fond R-2793 (Comitetul Executiv al sovietului districtual al oamenilor muncii din Bălți); Fond R-2794 (Comitetul Executiv al sovietului districtual al oamenilor muncii din Chișinău); Fond R-2787 (Comitetul executiv județean al sovietului de deputați ai truditorilor din Bălți); Fond R-2789 (Comitetul executiv județean al sovietului de deputați ai truditorilor din Chișinău); Fond R-651 (Comitetul executiv județean al sovietului de deputați ai truditorilor din Tiraspol); Fond R-3016 (Comitetul executiv orășenesc Chișinău); Fond R-2851 (Comitetul executiv orășenesc Tiraspol) etc.;

¹⁶ AOSPRM, Fond 278 (Comitetul Central al ULCTM).

¹⁷ AOSPRM, Fond 122 (Comitetul orășenesc Bălți al ULCTM); Fond 584 (Comitetul orășenesc Chișinău al ULCTM); Fond 1143 (Comitetul orășenesc Tiraspol al ULCTM).

¹⁸ AOSPRM, Fond 260 (Comitetul Județean Bălți al ULCTM); Fond 262 (Comitetul Județean Chișinău al ULCTM).

¹⁹ AOSPRM, Fond 2763 (Comitetul ULCTM al Institutului Pedagogic „I. Creangă” din Chișinău); Fond 3750 (Comitetul ULCTM al Institutului de Medicină din Chișinău); Fond 3762 (Comitetul ULCTM al Universității de Stat din Chișinău); Fond 3763 (Comitetul ULCTM al Institutului Agricol „M. Frunze” din Chișinău); Fond 1374 (Comitetul ULCTM al Institutului Pedagogic „T. Șevcenco” din Tiraspol); Fond 3545 (Comitetul ULCTM al Institutului Pedagogic „Aleco Russo” din Bălți).

structura sa organizatorică câte o secție de acest fel. Aceste documente oferă oportunitate de a evalua locul și rolul organizațiilor comsomoliste în „educația comunistă a tineretului”, în promovarea politicilor naționale ale statului sovietic, de contracarare a rezistenței studenților (națională sau la anumite acțiuni ale instituțiilor de învățământ). Deosebit de interesante sunt caracteristicile personale ale unor comsomoliști: cei propuși pentru o creștere profesională, cei promovați în organizațiile de partid sau administrative ale statului și partidului sau cei care manifestă „comportamente care contravin statului de comsomolist”.

Al șaselea grup de surse inedite sunt diferite materiale ale organizațiilor sindicale, căci este bine cunoscută implicarea acestor organizații obștești în promovarea „liniei de partid”, inclusiv în învățământul superior din RSSM. Fondurile AOSPRM conțin sute de dosare ale organizațiilor sindicale republicane, care aveau la rândul lor o „secție educație”.²⁰

În dosarele acestei „organizații obștești” se găsesc procese verbale și stenograme ale ședințelor în care s-au discutat probleme privind învățământul superior din RSSM, precum și anumite cazuri, verificări ale unor școli superioare în parte, verificarea plângerilor unor angajați etc. De asemenea, documentele din acest grup, oferă informații despre condițiile materiale și de viață ale studenților și universitarilor, despre organizarea „întrecerii socialiste”, despre organizarea activităților culturale și educaționale și despre rolul lor în educația politico-ideologică a studenților și cadrelor didactice.

În ansamblu, evaluând în mod pozitiv starea surselor documentare nepublicate (arhivate), observăm că în arhive, se concentrează o mulțime de materiale factuale, și dacă abordăm cu o atitudine critică și utilizarea metodelor moderne de cercetare, este posibilă crearea unei imagini fiabile a proceselor care au avut loc în învățământul superior din RSSM.

Materiale semnificative referitoare la dezvoltarea învățământului superior, în completarea surselor menționate mai sus, sunt disponibile în publicațiile periodice centrale și locale. Un interes deosebit îl prezintă și ziarele instituțiilor de învățământ superior, printre care menționăm ziarul *Stalineț*, redenumit ulterior *Universitatea din Chișinău*²¹, care conține informații uneori destul de complete despre diferite aspecte ale activității instituției de învățământ. În același timp, trebuie menționat faptul că acest grup de surse reclamă o analiză critică serioasă deoarece ele reflectau practic doar aspecte pozitive ale activității școlii superioare.

Constatarea noastră generală asupra calității de sursă pentru cercetarea politicii naționale a statului sovietic în și prin învățământul superior din RSSM este că majoritatea documentelor prezintă o realitate adaptată la etapa istorică prin care trecea statul și partidul sovietic. Fiind documente elaborate de către actorii regimului sovietic și produse sub controlul ideologic comunist, cea mai mare parte a surselor scrise, conțin doar foarte rar opinii, reacții sau aluzii la fenomenele sau evenimentele

²⁰ AOSPRM, Fond P-3029, inv.1-2 (Consiliul Republican al Sindicatelor din Moldova).

²¹ ANRM, inv. 221. Сталинец. Орган партбюро, ректората, комитета ЛКСММ, месткома и профкома Кишиневского Государственного Комитета.

care trebuiau păstrate în afara memoriei documentului scris de sorginte comunistă. Este o caracteristică bine cunoscută în știința istorică, astfel că actualmente se impune ca anumite evenimente să fie analizate și abordate de istorici prin prisma unor schimbări paradigmatică în domeniul cunoașterii omului și a acțiunilor acestuia. Tocmai în acest sens se apelează la cartografierea „planetei” memoriei²², care oferă soluții alternative discursului istoric, documentelor convenționale în evaluarea evenimentelor istorice. O posibilitate de a testa veridicitatea documentelor scrise și de a înțelege resorturilor unor acțiuni, atitudini și reacții ale autorilor lor o oferă istoricului învățământului superior istoria orală. Deși este bine cunoscut faptul că narațiunile de istorie verbală sunt subiective și tind să „croiască” trecutului prin implicarea individuală în descifrarea unor evenimente la care acesta a luat parte în mod direct sau indirect martorul²³, un istoric care intenționează să coroboreze sursa scrisă de origine sovietică cu sursele orale trebuie să țină cont de anumite dificultăți metodologice asociate utilizării acestui tip de surse.²⁴

Este vorba, în primul rând, despre admiterea subiectivității în știința istorică: de la experiențele de viață ale diferitor persoane și până la interpretările personale ale cercetătorului. Ca rezultat al unei activități îndelungate în elaborarea chestionarului, căutarea respondenților, realizarea interviurilor și compararea unei varietăți de enunțuri este un studiu care nu pretinde a fi exhaustiv în exactitatea reală și reprezentativitatea statistică a datelor sale.

În al doilea rând, există îndoieli cu privire la fiabilitatea informațiilor obținute de interviuatori de la oameni într-o conversație orală. Comprimând anii vieții în orele poveștii despre el, naratorul confundă deseori datele și numele, combină diferite fapte într-un singur eveniment etc.

În al treilea rând, există probleme de corelare a istoriei orale cu istoria cunoscută sau obișnuită. Putem vorbi despre „rezistența interviului în legătură cu simplificarea generalizărilor. Experiența de viață a respondenților nu este adesea atât de omogenă după cum o descriu istoricii profesioniști. Interpretarea răspunsurilor respondenților poate fi extinsă în măsura în care Istorie „mare” numai în măsura în care cercetătorul reușește să analizeze numeroase interviuri, regularitatea anumitor manifestări.

În al patrulea rând, opiniile exprimate de persoane intervievate, în cele mai multe cazuri, reflectă experiența lor de viață actuală, și nu ceea ce a fost valoros pentru ei în trecut. Pe lângă amintirile lipsite de sens ale momentelor importante din viața sa, adesea sunt ascunse interpretări anterioare ale vieții. Asemenea tipare sunt uneori destul de dificil de asociat cu anumite contexte ale experienței trecute.

În al cincilea rând, luând în considerare contextul situațional al interviului; o combinație de așteptări ale participanților, condiții sociale, proceduri interactive,

²² Ion Xenofontov, „Dimensiuni ale paralimbajului în discursul istoriei verbale”, *Akados*, nr. 4 (19), decembrie 2010, p. 53.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. – Волгоград: Учитель, 2014, p. 350-352

scopul întâlnirii, etc. Într-adevăr, în timpul unui interviu poate apărea o situație când amintirile sunt prea dureroase, traumatizante pentru interviuat.

În al șaselea rând, există și problema transcrierii vorbirii orale în text scris. Într-adevăr, în text este imposibil să se transmită multe nuanțe ale vorbirii orale. Nu numai ceea ce se spune este adeseori important, ci și cum s-a spus: intonație, pauze, timbre, tempo și volum vorbire. Toate acestea sunt dificil de reflectat fără pierderi atunci când traducem un interviu în scris.

În cazul istoriei învățământului superior din RSSM, interviurile martorilor sunt marcate de un subiectivism pronunțat: în primul rând, în calitate de martori intervieuați intervin persoane care și-au făcut studiile superioare în școala sovietică și, fiind înscriși moldoveni – în contextul politicii de indigenizare a cadrelor – au fost promovați în diferite funcții, posturi și și-au construit cariere în timpul și susținuți de regimul comunist. O bună parte dintre aceștia au fost în mod direct „constructorii societății socialiste” în RSSM: și-au susținut doctorate și au creat „știința moldovenească”, sau au produs „intelectualitate socialistă moldovenească” prin cultură și învățământ, fiind autorități de stat și de partid, iar o bună parte au fost angajați și au educat sute de mii de cetățeni ai statului sovietic. Oriunde nu ar fi activat, ei toți sunt produsul învățământului superior sovietic, iar diploma de studii superioare le-a fost de fapt și „un bilet în viață”, asigurându-le un mod și nivel de viață, altele decât cele ale părinților lor – mai ales agricultori și locuitori ai zonelor rurale. Martorii (destul de puțini mai sunt în viață) se lasă greu intervieuați. Mărturiile și relatările lor despre studenție și alte evenimente, procese sau fenomene conexe implică mult subiectivism volitiv. Într-o bună parte a cazurilor, mărturiile, mai ales atunci când sunt provocate de cercetător, sunt în mod conștient și intenționat individualizate. Aceste persoane încearcă „să-și găsească locul în istorie”²⁵, și nu un loc oarecare, ci unul care să-l onoreze, să-l arate ca un „făuritor” al școlii superioare moldovenești și al științei moldovenești, precum și al istoriei RSSM în general. O altă parte acceptă să fie intervieuați și să-și expună punctul de vedere cu privire la evenimentele în care au fost implicați, pentru a se reabilita și a-și identifica un loc „onorabil” în istorie. Altă categorii de intervieuați, cei care au fost „reduși la tăcere” de narațiunile dominante și oficiale și se consideră marginalizați în istoria oficială/documentele oficiale, „povestesc” narațiuni prin care istoria orală să le ofere un loc, de asemenea onorabil și onorific chiar.

Exploatarea sursei orale reclamă imperios din partea cercetătorului istoriei învățământului superior moldovenesc o serie de abilități profesionale, etice, morale, un înalt spirit civic și inovator, care să determine apropierea/respingerea directă/indirectă față de subiectele, fenomenele, aspectele tratate și capacitatea de a crea „punți” de legătură cu purtătorii de informație. Totuși, apelul la istoria orală este necesar și chiar obligatoriu pentru cei care își propun să reconstituie și să restituie societății o istorie a învățământului superior moldovenesc, deoarece oferă soluții

²⁵ Paul Thomson, *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford, Oxford University Press, 1988, p. 2

alternative și veridice în raport cu discursul public „ordonat” al istoriei și tendințelor de adiacență ale ideologiilor cu memoria colectivă.²⁶

Niciun document nu poate fi înțeles în afara realității istorico-sociale care l-a generat și al cărui produs este. La prima vedere, perioada de funcționare a învățământului superior superior de tip sovietic în RSS Moldovenească nu este prea mare pentru a identifica niște deosebiri serioase în documentele scrise care se referă la politica națională a statului sovietic în domeniul educațional. Dar evoluția sincopată a statului sovietic și regimului comunist în această jumătate de secol, evoluție determinată de factori externi – mai ales cei generați de confruntarea politică, economică, ideologică și culturală a războiului rece, care la rândul lor au determinat cursul politico-economic și social intern, inclusiv politica națională a Moscovei –, a fost în măsură să influențeze caracterul și conținutul, uneori chiar și forma surselor documentare care stau la baza cercetării istoriei învățământului superior sovietic, inclusiv al celui din RSS Moldovenească. În așa fel încât documentele de raportare și de informare a autorităților ierarhic superioare (rapoarte de activitate, note informative, rapoarte statistice etc.) produse de instituțiile de învățământ superior de la Chișinău, Bălți, Tiraspol sau Soroca și Cahul în perioada imediată după cel de-al Doilea Război Mondial și până către începutul anilor '50 se referă, în mod special la eforturile autorităților școlilor superioare de a convinge „populația autohtonă – moldovenii”, mai ales cei din dreapta Nistrului, în mare parte locuitori din zonele rurale – să se înscrie la cele nouă (9) școli de învățământ superior create în grabă după 1944. Astfel, deși nu există, sau cel puțin în arhivele naționale din Republica Moldova nu se păstrează documente normative și de politici care să evidențieze o politică națională sau socială în și prin învățământul superior, documentele sus-numite indică cotele de înmatriculare a studenților din categoriile sociale și naționale nominalizate în raport cu cotele altor etnii și grupuri sociale. După încheierea procesului de colectivizare a agriculturii RSS Moldovenească, însă, rapoartele statistice ale școlilor superioare și ale Ministerului Învățământului nu mai arată cota socială a contingentelor de studenți și se axează mai ales pe componenta etnică a acestora. Deși statul sovietic a continuat să promoveze o politică a construcției sociale de tip socialist, de la mijlocul anilor '50 a exploatat alte instrumente și mecanisme de inginerie națională și socială. Astfel, identificarea condițiilor istorice de elaborare a documentului și critica sursei prin prisma proceselor/fenomenelor concrete contribuie la identificarea politicilor naționale și sociale, promovate de statul sovietic în și prin învățământul superior.

La fel de importantă este și coraportarea documentului din această categorie cu personalitatea autorului. Deseori raportul dintre personalitatea autorului documentului și realitatea în care acesta a trăit poate fi diferit. Așa încât, la prima vedere, același tip de documente instituționale produse după un tipar birocratic sovietic ar fi trebuit să insereze același tip de informații, să exploateze aceiași

²⁶ Doru Radosav, *Editorial la AIO. Anuarul de Istorie Orală*, vol. V, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004, p. 5.

terminologie și chiar același vocabular. Deseori, însă, chiar și rapoartele statistice sau cele de activitate, ordinele rectorilor sau ale miniștrilor din Moldova Sovietică, notele informative etc. sunt purtătoare de informații diferite, uneori contradictorii, alteori sugestive și cu aluzii indirecte la realități care nu pot fi declarate în mod oficial. De exemplu, unele rapoarte instituționale care evidențiază succesele în „bătălia” pentru indigenizarea învățământului superior din RSS Moldovenească susțin că nu toți studenții care s-au declarat în anchete „moldoveni” cunosc „limba moldovenească” și astfel înmatricularea lor în grupele academice „cu predare în limba moldovenească” generează mai multe probleme de ordin didactic. Autorul documentului sugerează că politica de indigenizare forțată a învățământului superior generează fraudarea sistemului și nerealizarea de facto a școlii superioare moldovenești. În altă parte, unii membri ai consiliilor științifice, critică prezența masivă a vorbitorilor de limbă rusă în școala superioară „moldovenească” și „creată pentru moldoveni”. La prima vedere, declarațiile sunt extrem de îndrăznețe, dacă ținem cont de perioada încă stalinistă și mai ales de resuscitarea șovinismului velicorus de după război. Și doar informațiile despre autor, conținute în dosarele personalului scriptic al instituțiilor, coroborate cu informațiile din susele orale, ne lasă să înțelegem „curajul” descifrator al politicilor sovietice în școala superioară: aproape întodeauna aceste persoane sunt originare din stânga Nistrului, și-au făcut studiile, au fost educate sovietic și au activat în RASSM. Erau „autohtonii-moldoveni” cu cea mai mare credibilitate din partea autorităților sovietice de stat și de partid, cărora li s-a încredințat „transformarea socialistă a Basarabiei”. Și invers. Documentele care conțin informații despre „succesele” în construcția națională și socială din RSS Moldovenească au în calitate autori persoane care au fost delegate în Basarabia din tot întinsul Uniunii Sovietice, purtătoare de limbă rusă și civilizație de tip sovietic, care, obișnuiți cu rigorile regimului, ofereau ceea ce acesta revendica.

În aceași ordine de idei, pentru decodificarea politicii naționale și sociale a regimului sovietic în și prin învățământul superior din RSS Moldovenească, este deosebit importantă analiza critică a documentelor cu conținut similar, elaborate de diferite instituții: școli superioare, autorități de stat, diferite ierarhii de partid etc. În același timp este imperativ necesar să se identifice adresatul: locul lui în ierarhia puterii și capacitatea decizională. Analiza conținuturilor documentelor de același tip, de exemplu rapoartele statistice – documente care s-ar părea cu nu oferă prea mult spațiu pentru denaturarea informațiilor, demonstrează că informațiile preluate de diferite instanțe ierarhic superior se deosebesc, uneori esențial, de documentul de bază (raportul statistic elaborat de autoritatea inferioară în ierarhia respectivă). De exemplu, coraportul național și social al contingentelor de studenți sau al corpurilor profesionale ale instituțiilor de învățământ este „metamorfozat” în funcție de așteptările destinatarului documentului statistic: fie prin însumarea sau, dimpotrivă, împărțirea unor cifre, fie prin reconfigurarea statisticilor inconvenabile sau incompatibile cu sarcinile stabilite de autoritatea ierarhic superioară. Un exemplu în acest sens ar fi organizarea statisticii după criterii diferite în același document sau

regândirea criteriului de elaborare a statisticilor în modul în care să satisfacă aşteptările superiorilor. Astfel, deşi modelul-tip de raport statistic indica obligativitatea raportării numărului exact al reprezentanţilor fiecărei etnii reprezentate în contingentele de studenţi, unele instituţii au derogat de la acest principiu de organizare a informaţiilor şi au admis o raportare apropiată, dar care schimba sensul calitativ al informaţiilor: instituţiile raportau numărul de studenţi din „grupe cu predare în limba moldovenească” şi numărul de studenţi din „grupele cu predare în limba rusă”, cu toate că în ambele cazuri limba de predare nu reflectă nicidecum structura naţională a studenţimii din RSS Moldovenească. Această derogare de la regula raportării statistice a fost preluată, începând cu a doua jumătate a anilor '50 mai ales de autorităţile de partid, în scop de propagandă, şi de autorităţile de stat – în scopul raportării către autorităţile unionale.

Pe de altă parte, dacă să revenim la instituţiile de învăţământ (autorii primari ai acestor rapoarte statistice), acestea au deprins foarte repede tabieturile superiorilor lor mai experimentaţi şi, tot de pe la mijlocul anilor '50, elaborează documente (rapoarte de activitate, note informative etc.) „adaptate” politicii de stat şi de partid şi rigorilor autorităţii solicitante: Ministerul Învăţământului al RSS Moldoveneşti, ministrului unional al învăţământului superior, Comitetului Central (CC) al PCM sau Biroului CC, Secţiei şcoli sau Secţiei Agitaţie şi Propagandă etc.

Deosebit de important în exploatarea surselor documentare care se referă la politicile sovietice în învăţământul superior din RSS Moldovenească este analiza şi decodificarea codului lingvistic: terminologia de epocă şi limbajul specific sovietic. Cea mai mare parte a documentelor sunt formulate în limba rusă, care reuşise până după război să se „îmbogăţească” cu terminologie de sorginte marxist-leninistă şi cu expresii specifice modului de viaţă socialist. Lingviştii ruşi au identificat în limbajul epocii așa-zisele „sovietisme”: cuvinte, termeni, expresii care desemnează fenomene şi evenimente care au avut loc în URSS şi care sunt caracteristice sistemului socialist în toate formele lui de expresie.²⁷ De fapt, sovietismele erau (sau mai sunt?) un fel de *newspeak* orwellian – cuvinte şi expresii „neînsufleţite, lipsite de pasticitate, otrăvite de propagandă, un limbaj urât care făcea imposibil să scrii frumos despre frumuseţe”.²⁸ Fenomenul expansiunii vocabularului politic şi ideologic în viaţa publică şi formarea discursului (scris şi oral) oficial s-a extins şi în Basarabia în scurt timp şi a fost influenţat şi determinat, pe de o parte de importul de „specialişti sovietici” pentru construirea RSSM şi, pe de altă parte, de campaniile sovietice de lichidare a analfabetismului (în Basarabia erau recunoscuţi analfabeţi toţi cei care nu cunoşteau scrierea cu caractere chirilice şi limba rusă). Este vorba despre un limbaj public al erei sovietice, îndeosebi al limbajului scris al documentelor în care au pătruns termeni, cuvinte, expresii din limba rusă vorbită a adunărilor comsomoliste, de partid, al sindicatelor, al şedinţelor de planificare (планерка, пятиминутка) şi al

²⁷ Н. А. Купина, Советизмы: к определению понятия, în Политическая лингвистика. Вып. 2 (28). Екатеринбург, 2009. С. 35-40.

²⁸ М. Чудакова, Язык распавшейся цивилизации: Материалы к теме // Новые работы: 2003-2006. - М.: Время, 2007. С. 234-348.

altor adunări solemne. Aceste termene au migrat chiar și în documentele redactate în „limba moldovenească” în forma lor plagiată din limba rusă.

Cercetarea istorică a oricărei dintre aspectele realității socialiste și comuniste din RSSM reclamă, în primul rând, deschiderea „unui șantier nou” în arhivele naționale, raionale și instituționale, care conservă noiane de documente încă nedescoperite și nevalorificate, din cauza apropierii temporale a evenimentelor și fenomenelor, precum și din cea a imposibilității fizice de a le valorifica de un grup atât de restrâns de cercetători care s-au dedicat perioadei. În al doilea rând, fără a fetișiza sursa orală, considerăm deosebit de importantă coroborarea și analiza critică (internă și externă) a diferitor grupe de surse scrise – documente inedite de arhivă – , precum și analiza pe verticală a surselor scrise cu cele orale, fără a-i permite documentului scris să se impună.

BIHOR, 1968.

ASPECTS ON THE APPLICATION OF THE ADMINISTRATIVE REFORM IN CRIȘANA REGION*

Cristian CULICIU**

Abstract: The 1968 administrative reform was a comeback for the counties, the traditional administrative organizing of Romania. In 1950, the counties were abolished, so that the soviet mode of administration could be introduced. So, between 1950 and 1968, the region was the main administrative unit. Crișana region suffered few modifications in this interval, but in 1968 it was transformed back into a County. This smaller administrative unit was again called Bihor and it had a smaller surface and fewer inhabitants than the former region. In this paper, we show what were the main discussions and decisions on the theme, the main issues, what institutions were reorganized and founded and who was leading them, all according to documents from local archives and local press.

Keywords: administrative reform, Romania, communism, Crișana, Bihor

The administrative-territorial reform of 1968 was the second most important, chronologically speaking, in post-war Romania. For 18 years, the People's Republic of Romania (P.R.R.) was organized according to the Soviet system of rayons, gathered in entities called regions. It was a part of the extension of Soviet ideology and policies towards Eastern Europe, argued by the need to modernize the rural environment. The creation of *rayons* (districts) in the People's Republic of Romania was done after the state nationalized all productive, dwelling and servicing assets. The administrative system based on districts began to yield, as P.R.R., through the head of state, Gheorghe Gheorghiu-Dej, started to depart from the political principles of the Soviet Union and to adopt other ones, of national origin.¹ At the same time, it turned out that the regions were too far-reaching, difficult to manage and somewhat inefficient.² The attempts to modify the administrative system of the republic began in 1952, being continued in

* Acest articol a fost publicat în cadrul proiectului „SmartDoct – programe de înaltă calitate pentru doctoranzii și cercetătorii postdoctorat ai Universității din Oradea pentru creșterea relevanței cercetării și inovării în contextul economiei regionale”, ID 123008–POCU/380/6/13.

** muzeograf dr., Țării Crișurilor Museum, Oradea; cristian.culiciu@yahoo.com

¹ Lucian Ropa, „Considerații privind actele legislative din februarie 1968 care au schimbat organizarea administrativ-teritorială a României”, in *Cele Trei Crișuri*, series III, 2015, no. 1, p. 93.

² Valeriu Ureche, *Organizarea administrativ-teritorială a României 1918-2006*, Timișoara, Eurostampa Publishing House, 2006, p. 234.

1956 and 1960, with slight changes in the structures of some regions.³ P.R.R. had become, in 1965, the Socialist Republic of Romania (S.R.R.), the year when Nicolae Ceaușescu took over the reins of the country, ideological distance from Moscow increasing. As such, in many structures of society, sensitive changes were made, the most important being the reorientation of politics towards Romanian values. The return to the organization of the country by counties was possible under such conditions, becoming a reality at the beginning of 1968.

Throughout all these administrative changes, the Bihor County of the interwar period has been transformed and expanded, and by taking over small administrative units from the former neighboring counties it has become a region called Crișana.⁴ After this major change, in 1950, in 1968, the former County was rebuilt, almost in the sense existing before the establishment of the communist regime.

From the official level of Bucharest's political entities, the possibility of abolishing the administrative formula in use and reorganizing the country again based on the County system was discussed by the Central Committee (C.C.) Plenum of the Romanian Communist Party (R.C.P.) on 5-6 October 1967. This reorganization officially received the nickname of "improvement" in the idea that it would not be made to withdraw the system of regions on the grounds that it didn't fulfill its expected economic effect but rather that of an administrative evolution that would promise the country's development further to the socialist system.⁵ The discussions in the 1967 Plenary were focused on a series of proposals, published in the form of a brochure printed by the Political Publishing House.

The proposals to modify the administrative structure of the country were organized in three chapters, the way in which the rural environment was organized as a priority in such a system, as it was in 1950. The "force arguments" of the proposed administrative reorganization were listed in the preamble brochures, referring to "increasing the efficiency of the entire economic activity, capitalizing the natural and labor resources of the country at a higher level, the necessity of a judicious allocation of the productive forces, the fulfillment of all tasks of the completion of the socialist construction".⁶ The emergence of so called "parallelisms" and "overlaps" in the period elapsed since the previous administrative reform, as well as the "unjustified" increase in the administrative apparatus, along with the emergence of discrepancies in the pace of regional centers development compared

³ Lucian Ropa, „O expresie a comunismului național: reorganizarea administrativ-teritorială a României din 1960”, in *Perseverență și devoțiune în căutarea adevărului istoric. Omagiu profesorului și istoricului Viorel Faur la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Academia Română, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2016, p. 630.

⁴ Cristian Culicui, „The 1950 Administrative Reform in Romania. The Case of Bihor County”, in *Analele Universității din Oradea – Annals of the University of Oradea. Fascicola Istorie-Arheologie – History-Archaeology series*, tom XXVI, 2016, p. 133-147.

⁵ Vasile Budrigă, „Perfecționarea organizării administrativ-teritoriale a României în anii 1965-1986”, in *Revista de istorie*, tom 41, no. 1, January 1988, p. 47-48.

⁶ *Principiile de bază adoptate de Plenara C.C. al P.C.R. din 5-6 octombrie 1967 cu privire la îmbunătățirea organizării administrativ-teritoriale a României și sistematizarea localităților rurale*, Politică Publishing House, București, 1967, p. 5.

to other, smaller, localities with potential within the same regions would have been also arguments for rethinking the way Romania had to be divided.

Although with the 1950 reform, the authorities desired to correct existing inequities between cities in different areas of the country and between rural and urban areas, the goal had only been partially achieved. The argument of the “long absence of scientific criteria for the distribution of industrial objectives on the territory of the country” seemed to make the efforts of two decades of systematization of the territory and localities to seem useless, started by law in 1952. The discrepancies between localities were also due to the fact that some of the 4259 communes that were in the country in 1967 were small in size, unable to assimilate large-scale investments such as industrial ones. In the new administrative structure, the commune and the city were the main cores of the locality system, and a balanced constitution of the counties would have assumed the grouping of one of 40-50 communes. The city was defined as a political, administrative, industrial, commercial and social-cultural center with a large population. The commune, made up of several villages, was of a small economic importance and low population, with an average of 4500-5000 inhabitants.⁷

The territorial administrative units (T.A.U.s - communes, cities, counties) received their own management, with specific tasks and responsibilities, delimited by their decision-making power. The County was administered by the County Council, with an executive structure headed by a president. The needs of the city, those of the municipality, respectively of the commune were run by a City Council, respectively Municipal and Communal ones, also headed by an executive committee, with a president. The chairman of the executive council of a city, municipality or commune was, at the same time, the mayor of the locality. Their work was doubled by that of a party organization.⁸

Another large category of proposals on the administrative reorganization of the S.R.R. referred to rural systematization, namely the organizing the communes according to specific economic principles. At the time of drafting the document, 61.8% of the country's population lived in rural areas, villages being affected by depopulation in the context of agricultural co-operation and migration to industrialized urban centers. The proposed systematization for the rural area aimed at bringing rural living conditions closer to those in the cities, by continuing electrification (in 1966, out of 14,203 villages, 8560 were electrified), providing T.A.U.s with public services, schools, cultural centers and dispensaries, also programmed to support the development of small industries.⁹ The biggest problem of the Romanian villages at that time was their relative scattering in all the relief areas, partly due to the buildings that were laid out.

According to the proposals discussed at the Plenary of the C.C., the systematization of the villages had to be done on the basis of preliminary studies, but

⁷ *Ibidem*, p. 9-12.

⁸ *Ibidem*, p. 13-15.

⁹ *Ibidem*, p. 16-19.

favoring densification. The function and socio-economic profile of the villages were established according to those of the neighboring localities, having in view the resources existing in the area. Every community had to have facilities such as a school, a “cultural home”, a public library, a communal bathroom, shops, bakery, repair shops, etc.¹⁰

The proposals for the creation of 35 counties were discussed and then approved at the National Conference of the R.C.P., in December 6-7, 1967. Then, Nicolae Ceaușescu presented the report on *Measures to improve the management and planning of the national economy and to improve the administrative-territorial organization of Romania*, where, again, the focus was on the systematization of rural localities. With legal expression, the Directives adopted at the National Conference were transformed into the necessary legislation for the administrative transformation of Romania in February 1968. In order to establish the counties, the Great National Assembly adopted three normative acts, namely Law 1/1968, Law 2/1968 and Law 3/1968.¹¹

By Law no. 1 some articles of the Constitution were modified, regarding the administrative organization of the country, the references to the regions and districts being changed with those referring to the counties, the governing and the judiciary entities gained new names. The new law established the attributions of some governing structures. The Council of Ministers was considered the “supreme organ of the state administration” and the People's Council, through an executive committee, was the governing entity at the level of a County, municipality, city or commune. The mandate of a person elected to the People's Council was set at four years, and in all administrative institutions the use of the Romanian and minority languages was established. The judicial activity was exercised through tribunals and judges.¹² The new administrative organization of the S.R.R. was enacted by Law no. 2/1968¹³, republished in 1981.¹⁴ Law no. 3 detailed the tasks and working methods of the temporary management entities, until the selection of the permanent structures. This law was provisional¹⁵ until the appearance of the People's Councils Act later in that year.¹⁶ The new administrative structure of the S.R.R. was finally established by Law 55/1968. 39 counties were created, all smaller than the old regions, but larger than the counties that existed before 1950.

¹⁰ *Ibidem*, p. 22-28.

¹¹ Vasile Budrigă, *op. cit.*, p. 52-54.

¹² *Legea nr. 1/1968 pentru modificarea unor articole din Constituția Republicii Socialiste România*, accesibile at <https://lege5.ro/Gratuit/g43tmnbv/legea-nr-1-1968-pentru-modificarea-unor-articole-din-constitutia-republicii-socialiste-romania> (accessed on October 19, 2020).

¹³ *Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România*, accesibile at <https://lege5.ro/Gratuit/he2daojt/legea-nr-2-1968-privind-organizarea-administrativa-a-teritoriului-republicii-socialiste-romania> (accessed on October 19, 2020).

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Legea nr. 3/1968 privind asigurarea conducerii locale de stat în unitățile administrativ-teritoriale până la alegerea consiliilor populare*, accesibile at <https://lege5.ro/Gratuit/g43tmnry/legea-nr-3-1968-privind-asigurarea-conducerii-locale-de-stat-in-unitatile-administrativ-teritoriale-pina-la-alegerea-consiliilor-populare> (accessed on October 19, 2020).

¹⁶ *Legea nr. 57/1968 de organizarea și funcționare a consiliilor populare*, accesibile at <https://lege5.ro/Gratuit/g43tmnzv/legea-nr-57-1968-de-organizare-si-functionare-a-consiliilor-populare> (accessed on October 19, 2020).

There were also 47 municipalities, 189 cities (out of which 49 newly declared) and 2706 communes.¹⁷

For the purpose of delimiting T.A.U.s, a Central Subcommittee was established at national level, with a calendar of activities, including organizing activities on counties, mapping all T.A.U.s, and establishing the structure of local government entities. The subcommittee has worked through several collectives, organized for economic, legal issues, respectively by regional commissions (then County councils, led by the County's chief secretary and composed of specialists in economics, history, geography, architecture and party activists) designed to delimit the communes, cities, the establishment of T.A.U.s, on the basis of on-site documentation. To delimit a T.A.U., the People's Councils made proposals, used by the County commissions to carry out delimitation studies. These studies were then promoted in all T.A.U.s to be subject to public debate before adoption.¹⁸

Based on the new legislation, the former Bihor County has been recreated, together with the relevant governing institutions.

Initially, the proposals concerned the constitution of Crișana County that would continue to include the former Șimleu district, losing some communes in favor of the Satu Mare and Arad counties. The idea was questionable: "a proposal was made that part of the Șimleu rayon should be transferred to Satu Mare County. This has no economic or social argumentation. And here I would say more, that it would diminish our County. Territorially, it has nothing to do with Satu Mare, and the access ways to Satu Mare are much more complicated", was the position of the secretary of the C.C., Ludovic Fázekás. The same principle was applied in maintaining Valea lui Mihai and the adjacent area within the Crișana County.¹⁹ As a result of the local people's demands, the central authorities accepted the establishment of Sălaj County²⁰, with the Șimleu area integrated within it. According to preliminary data published in the local press, Crișana County had an area of 8193 km² and a population of 668,011 inhabitants.²¹ The economic strength of the new County was argued by the existence of large industrial enterprises such as Alumina Plant, Oradea Electricity and Heating Plant, sugar and furniture factories, Refractara Aleșd, supplied with raw materials from nearby areas, such as Dobrești, Voivozi, Sărmășag, Salonta, Șimleu and Beiuș. There were also farms in the region, and the rural communes numbered, on average, about 5000 inhabitants each.²²

¹⁷ *Legea nr. 55/1968 pentru modificarea Legii nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România*, accesible at <https://lege5.ro/Gratuit/g43tmnzt/legea-nr-55-1968-pentru-modificarea-legii-nr-2-1968-privind-organizarea-administrativa-a-teritoriului-republicii-socialiste-romania> (accessed on October 19, 2020).

¹⁸ Lucian Ropa, *Organizarea administrativ-teritorială a României în perioada regimului comunist*, PhD thesis, 2015 (from here on *Organizarea...*), p. 426-428.

¹⁹ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor (A.N.-S.J.Bh.), *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 4/1968, sheet 7-8.

²⁰ Valeriu Ureche, *op. cit.*, p. 234.

²¹ *Crișana*, year 23, no. 11, January 14, 1968, p. 1.

²² *Idem*, no. 12, January 16, 1968, p. 1.

Within the new administrative organization, Oradea was raised to the rank of a municipality, news “which was received with great interest by the inhabitants of our city”, propaganda said. The advantages were presented by Mayor Roman Barna in the local press: “Oradea (...) will have much wider competences, which will allow it to manage itself with better results, to solve the problems that emerge daily as are, for example, public services, public transport, trade and more. It is also important that, becoming a municipality, the city will have its own plan and budget”. Another advantage would be that “the masses of citizens will be able to (...) participate more fully in the state and public activity. By subordinating the County People's Council, it could receive support for solving economic, cultural, education and construction issues”.²³

In order to propagate the issues related to the administrative changes and the way in which they would affect the population, during January-February 1968, a local campaign focused on several key areas took place in local media. Also, party organizations were obliged to promote the proposals, then discussed at political meetings in clubs and cultural houses. The local party committees had the task of organizing meetings with the villagers, where press reports were read and proposals for the reorganization of communes were discussed. Most of the inhabitants' opinions were in favor of the administrative reorganization.²⁴

By the emergence of the counties, it was appreciated that the funds destined for local development projects were to be divided optimally in the territory, reducing the differentiation effects generated by the advantage of the region residence to the detriment of the other localities. One finding was that in the Beiuș and Salonta areas, several communes lacked cultural and social facilities and did not have the economic capacity to build them. Neither the two cities would have been at an optimal development level. Also, a part of the Bihor communities had less than 1,000 inhabitants, too little to be considered competitive. The solution to such problems would have been the increase in the volume of investments in areas like Marghita, Beiuș, Șimleu, Salonta and Aleșd²⁵, and the further development of some localities such as Petru Groza (Ștei).²⁶ By setting up the new Bihor County, the administrative reality returned to its pre-1950 tradition, with the evolution of each locality starting from its own historical and social bases, as the head of the Oradea Pedagogical Institute, Alexandru Săndulache, said. The Institute's contribution to the creation of the new administrative structure of Bihor was related to the involvement of the departments of social sciences, geography, history and philology in the work of drawing new boundaries of communes and their systematization.²⁷

Re-establishing also meant a decentralization of the administrative activity, so that part of the buildings used for hosting some activities at the regional level were to be released. In this sense, Ana Săndulescu, then Vice-President of the Executive

²³ Idem, no. 13, January 17, 1968, p. 1, 3.

²⁴ Lucian Ropa, *Organizarea...*, p. 363-364.

²⁵ *Crișana*, year 23, no. 17, January 21, 1968, p. 1.

²⁶ Idem, no. 18, January 23, 1968, p. 1.

²⁷ Idem, no. 19, January 24, 1968, p. 1, 3.

Committee (E.C.) of the Crișana People's Council, demanded that these extra spaces enter the educational circuit by allocating them to schools, for teaching activities and accommodation of pupils, especially from Beiuș, Salonta, Marghita, Sebiș, Criș and Oradea areas.²⁸ From the sanitary point of view, the proposed changes did not affect the functioning of the hospitals, dispensaries, sanitary facilities, birth houses and pharmacies being organized on sanitary constituencies.²⁹

As a result of adopting the administrative-territorial reorganization, Bihor County had an area of 7535 km²³⁰ (compared to 12,240 km² when it was a region³¹, but remained one of the largest in the country), the population decreasing from 801,487³² (in 1967) to 596,924 inhabitants³³ (in 1968).

For the purpose of applying the principles of the administrative-territorial reform and for the preparation of all the necessary issues, a commission was set up at regional level. Its purpose was to develop proposals on the delimitation of communes, towns and cities, categorization of cities, proposals on T.A.U.s and organizing the rural systematization action. The minimum population of the communes was: 7000 inhabitants in the countryside, 4000 inhabitants in the hilly area and 2000 inhabitants in the mountain area.

The commission consisted of: the first-secretary of the region, the president of the Regional People's Council, secretaries, directors and section chiefs of all regional active entities.³⁴ It had in its subordination several working groups, of which two major ones: one for improving the administrative-territorial organization of the cities and communes, and another for economic problems, other members of the commission being distributed according to the needs of the localities, with the purpose of informing the commission on the historical, geographical and economical characteristics of each one. The regional commission was helped in its approach by district and city collectives with the same purposes. Another group was formed to determine how rural systematization was to be done, having the task of "critically analyzing" the existing settlements and formulating systematization proposals, accompanied by plans and maps. According to the working timetable, proposals for the demarcation of communes had to be completed by November 26, 1967, local locality studies had to be submitted to the regional commission to be debated by January 3, 1968, to be examined until the January 25, 1968 and submitted to the central subcommittee by January 31, together with proposals for delimitation of the County, towns and communes, accompanied by supporting texts, maps and other materials.³⁵

Having served as Deputy Chairman of the Council of Ministers, Petre Blajovici drew the attention of the members of the collectives for studying the T.A.U.s future

²⁸ Idem, no. 21, January 26, 1968, p. 3.

²⁹ Idem, no. 28, February 3, 1968, p. 2; Idem, no. 33, February 9, 1968, p. 2.

³⁰ *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1968*, p. 62, chart 12.

³¹ *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1967*, p. 62, chart 12.

³² *Ibidem*, p. 68, chart 15.

³³ *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1969*, p. 66, chart 14.

³⁴ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 6/1968, sheet 106-107.

³⁵ *Ibidem*, sheet 43-44, 59-62.

limits to do their job objectively. “We will have to be very careful, to have great care in the studies we will make regarding the delimitation of the communes (...) comrades from the regional community and the comrades from the district offices, from the party committee offices, to be very firm, to let a part any form of sympathy from the beginning, to judge very well and not to be influenced by local people’s demands. (...) Comrades in the party and state apparatus, watch their work”.³⁶

In the report submitted by the Regional Committee, which then became a County council, it appeared that “the inhabitants of Bihor County have been actively pursuing the works for the preparation of the delimitation of the towns and communes. In gatherings organized in villages and communes, numerous proposals were made by citizens, local and state party organs, as well as the local press, arriving hundreds of letters. The suggestions received were analyzed by the Party County Bureau and the Executive Committee of the County People's Council, and were then debated in the localities concerned. (...) Throughout the preparations for the delimitation, the County Commission pursued, by solving the justified proposals from the masses, to provide such solutions that harmoniously combine the local conditions with the delimitation criteria established by the management of the party”.³⁷

In the case of Oradea, the only notable change was its rise to the rank of a municipality, with Sânmartin and Borș as suburban communes.³⁸ The two localities were subordinated for economic reasons: about 30% of Borș’s working population was employed in Oradea, and 75% of Sânmartin’s worked in town. Also, the agricultural cooperatives from both communes were supplying mainly Oradea.³⁹

In the rural area, some changes have been made in the structure of communes. Discussions in this respect took place in all the localities, from January-February and until June, both in order to decide the final County organization, as it would be inserted in law, and to rectify the already legalized situation. As was the case with the 1950 reform, most of the rural concerns concerned the possible loss of the status of community domicile of some villages.⁴⁰ Other dissatisfactions were generated by the proposals to dismantle and merge some of the communes, several discussions emerging from the proposals for the reorganization of state farms. Therefore, it was recommended to propose several delimitation options, justified by detailed documentation.⁴¹

The establishment of the center of the commune was based on criteria valid at national level. The location for the community center had to have both urban amenities and sustainable economic development prospects. Its location on a national or European road, at the geographical center of the other villages, the existence of a railway station, respectively of buildings suitable for the People’s

³⁶ *Ibidem*, sheet 46.

³⁷ *Ibidem*, sheet 5.

³⁸ *Ibidem*, sheet 111-112.

³⁹ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul orășenesc Oradea al P.M.R.*, file 12/1967, sheet 1-2.

⁴⁰ *Crișana*, year 23, no. 107, May 7, 1968, p. 3.

⁴¹ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 6/1968, sheet 117-118.

Council, a school, a cultural center, were advantages which weighed decisively in establishing the center of the commune.⁴²

At the Regional Committee of the R.C.P., talks on the reorganization proposals started on January 4, 1968. The proposals referred to adding the village of Vășad into Curtuiușeni commune, thus maintaining it in Crișana County⁴³, although it was initially desired to maintain it in Satu Mare County.⁴⁴ In the same note it was suggested that Pișcolt would be the center of the commune, not Curtuiușeni, mainly because the village was more “geographically inside” the county.⁴⁵ The locality of Bucea was kept in the County by including it in Bulz commune and establishing the village of Avram Iancu as a commune center.⁴⁶ The inhabitants of the Zerind commune requested that it be included in Arad County⁴⁷, and some of those in Bobota, Chieșd and Zalnoc asked to belong to Satu Mare County. If the first request was accepted by the Regional Committee of the R.C.P., the second was rejected, because the inhabitants of those villages gravitated more towards Șimleul Silvaniei, proposed to belong to Crișana County, rather than to Carei. However, these communes were then allocated to Sălaj County. The commune of Vârșolt remained in Crișana County in the first instance, but then it was introduced in Sălaj County. Also in that area, the villages of Sălăjeni and Câmpeni claimed to belong to the Cluj County. These were, however, grouped in the commune of Bocșa, included in Sălaj County. Another decision concerned the inclusion of the commune of Boian (Boianul Mare) in Crișana County.⁴⁸ The locality of Avram Iancu became the center of a commune, instead of Tâmașda, consisting of the two villages and the village of Ant.⁴⁹ The inhabitants of the village of Burzuc requested that their settlement be a center of the commune.⁵⁰

Other modifications have been made by attaching some localities to the communes: Budoii to Derna, Păgaia to Boianul Mare, Ciocăia, Cădea and Sânnicolău de Munte to Săcuieni, Ianoșda to Madăras, Girișu Negru to Tinca, Suplacu de Tinca to Căpâlna, Valea de Sus to Câmpani, the establishment of the village of Aușeu as a commune center, instead of Groși, as initially proposed. By the separation from the commune of Pocola, the commune of Uileacu de Beiuș was established, and the villages of Cubulcut and Olosig passed from the commune of Abrămuț to the commune of Săcuieni.⁵¹

The following villages were merged: Nucești with Albiș, Ghioracul Nou with Ghiorac, and Câmpanii de Jos with Câmpani de Sus. The names of some villages were

⁴² *Ibidem*, sheet 40.

⁴³ *Idem*, file 4/1968, sheet 246-247.

⁴⁴ *Idem*, file 6/1968, sheet 108.

⁴⁵ *Idem*, file 4/1968, sheet 9.

⁴⁶ *Ibidem*, sheet 6; *Idem*, file 6/1968, sheet 109, 115.

⁴⁷ *Idem*, file 4/1968, sheet 241.

⁴⁸ *Idem*, sheet 242-248.

⁴⁹ *Idem*, file 6/1968, sheet 2, 109.

⁵⁰ Lucian Ropa, *Organizarea...*, p. 421.

⁵¹ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 6/1968, sheet 6-9.

changed, Lugaș became Lugașul de Jos, Criștior became Criștiorul de Jos, and Chiughiu became Satul Nou.⁵² Several villages passed from one commune to another: Gurbesti - from Spinuș to Derna, Ciulești - from Spinuș to Chișlaz, Sânnicolau de Munte - from Sânniob to Săcueni, Ghida - from Margine (Margine was no longer a center the village, moved to Abram) to Balc, Săldăbagiu de Barcău - from Margine to Balc, Săbolciu - from Săcădat to Ineu, Homorog - from Ianșda to Madăras, Belfir - from Girișu Negru to Tinca, Dumbrava - from Râpa to Holod and so on.⁵³

For rural areas, an important consequence was the reduction of the number of communes. Thus, given the demarcation of the region in 1967, the 689 villages were regrouped, through various mergers, in 121 communes, compared to 234 as originally.⁵⁴

In the case of the locality of Valea lui Mihai, both the locals and the secretary of the County Council, Alexandru Fodor, demanded its declaration as a town on the grounds of the population growth of 11,000 inhabitants⁵⁵, but the proposal was not accepted by the regional party organs. Also, due to the industrial development and the existence of more underground resources in the area, and of a large population that gravitated to it, the locality of Aleșd was proposed to be turned into a city, with the suburban commune of Aștileu.⁵⁶

Also important were the proposals for giving the name Bihor to the newly established County and not to Crișana, both for historical and geographical reasons, since its extent did not include entirely the lands crossed by the three Criș rivers.⁵⁷ Some people appreciated that in organizing the T.A.U.s “the development of the cultural traditions of the cohabiting nationalities was taken into account”.⁵⁸

According to the final decisions, Bihor County had 86 communes, totaling 404,709 inhabitants, with an average of about 4708 inhabitants per commune. The localities in the lowland areas consisted of about 27% of the rural population of the county, having 27 communes with an average population of 6044 inhabitants. 34% of the county’s rural population lived in hill areas, in 48 communes with an average of 4215 inhabitants, and 6% of the total population lived in 11 communes with an average population of 3577 inhabitants.⁵⁹ In all communes, local party committees were to be created.

For all communes, systematization studies involving their functional zoning, along with proposals for endowment with social-cultural buildings and dwellings and the modernization of the ways of communication, were to be drawn up, through the participation of specialists of the County Council.⁶⁰ In the case of some localities

⁵² *Crișana*, year 23, no. 83, April 7, 1968, p. 1-2.

⁵³ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 6/1968, sheet 101-102.

⁵⁴ *Idem*, f. 122, 126-180.

⁵⁵ Lucian Ropa, *Organizarea...*, p. 422.

⁵⁶ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 6/1986, sheet 11-12, 87-93; *Crișana*, year XXIII, no. 83, April 7, 1968, p. 1.

⁵⁷ Lucian Ropa, *Organizarea...*, p. 406.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 365.

⁵⁹ A.N.-S.J.Bh., *fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana*, file 6/1968, sheet 14.

⁶⁰ *Crișana*, year 23, no. 86, April 11, 1968, p. 1, 3.

organizations, enterprises and subordinated institutions”, respectively verifying the decisions of the lower hierarchical councils.⁶³

In the same period, the composition of the Oradea Municipal Committee of the R.C.P. was elected. It was led by Szántó István (who also served as mayor), respectively Eugen Trică (first vice-president), János Kasziba (vice-president) and Mihai Chirilă, Gheorghe Cătălin, Basarab Dumitrescu, Emanuel Enghel, Petre Gurău, Korodi János Béla, Nicolae Orban, Ioan Săvulescu, Aurel Simuț, Lazăr Tăutu, Safta Tonceanu and Teodor Trifa as members.⁶⁴

On February 27, plenary committees and sessions of the peoples' town councils took place in four towns (Petru Groza, Nucet, Vascău and Beiuș), in order to elect their leaders. The new mayors were: Traian Pîlea in Petru Groza, Nicolae Klein in Nucet, Gheorghe Creț in Vascău, Teodor Petruț in Beiuș⁶⁵. Other two existing towns were Marghita and Salonta.

After choosing the provisional composition of the People's Councils, the leadership of other structures with activities at County level began to be organized: Bihor County Council of the General Union of Trade Unions (81 members and 12 deputies – president Constantin Vidican)⁶⁶, the provisory committee of the County Union of Consumption Cooperatives (Chairman – Aurel Mărie)⁶⁷, the Bihor County Council of the Pioneer Organization (49 members – president Petru Hegheduș)⁶⁸, the provisional municipal committee of the Union of Communist Youth (secretary – Aurel Simuț)⁶⁹, the municipal council of the pioneer organization (president – Pavel Corbu).⁷⁰

Also, new institutions, such as the County Cultural and Art Committee, have been set up to lead the cultural and artistic activity in Bihor, having Ioan Chira as chairman.⁷¹ The Directorate for Labor and Social Welfare Affairs of Bihor County was also set up as an executive body of the Ministry of Labor in the territory to follow up working relationships in all entities and hoe principles of labor protection were respected in all industrial units.⁷² The judicial activity was organized according to the law, the County having two courts, in Oradea and Beiuș. The Bihor County Court operated in Oradea, along with the local prosecution offices from Oradea and Beiuș, respectively the County Prosecutor's Office.⁷³

Other institutions set up or reorganized were: the National Bank of the Socialist Republic of Romania, the County branches of the Central Investment Bank and the

⁶³ *Legea nr. 1/1968 pentru modificarea unor articole din Constituția Republicii Socialiste România*, accesible at <https://lege5.ro/Gratuit/g43tmnbv/legea-nr-1-1968-pentru-modificarea-unor-articole-din-constitutia-republicii-socialiste-romania> (accessed on March 2, 2018).

⁶⁴ *Crișana*, year 23, no. 44, February 22, 1968, p. 1.

⁶⁵ *Idem*, no. 50, February 29, 1968, p. 3.

⁶⁶ *Idem*, no. 42, February 20, 1968, p. 1.

⁶⁷ *Idem*, no. 46, February 24, 1968, p. 1.

⁶⁸ *Idem*, no. 47, February 25, 1968, p. 1.

⁶⁹ *Idem*, no. 50, February 29, 1968, p. 3.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Idem*, no. 48, February 27, 1968, p. 2.

⁷² *Ibidem*.

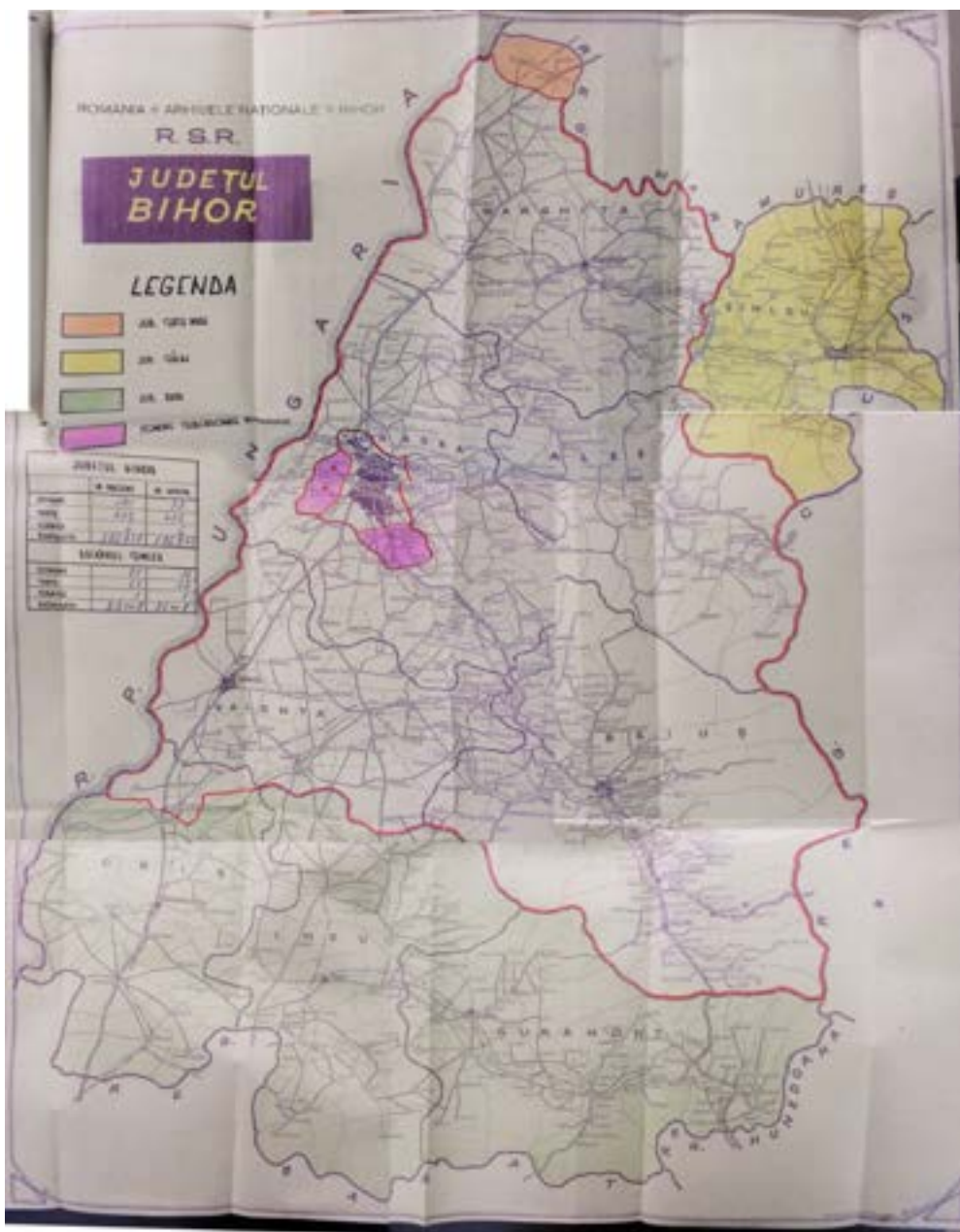
⁷³ *Idem*, no. 78, April 2, 1968, p. 3.

Agricultural Bank, the County Financial Administration Department, the Control and Revision Department, the Financial Inspection, the Commercial Inspection, the County Statistics Department, the County C.E.C. and Loto agencies, the Local Construction Trust, the Industrial Construction Trust, the Postal and Telecommunications Department, the County Cooperative Unions, the Agricultural Department, the G.A.S. County Trust, the County School Inspectorate, the County Design Institute, the County Plan, Industry, communal and dwelling, respectively commercial Directorates etc.⁷⁴

Crișana County Map, in the version published by the Crișana daily newspaper on January 14, 1968

⁷⁴ Lucian Ropa, *Organizarea...*, p. 425.

Bihor County map, in its final version, highlighting the areas passed to Sălaj County (source: Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor, fund Comitetul Regional P.C.R. Crișana, file 4/1968)

DECLARAȚIA DE INDEPENDENȚĂ A REPUBLICII MOLDOVA: PRINCIPII DE ABORDARE METODOLOGICĂ

Ion EREMIĂ *

The Declaration of Independence of the Republic of Moldova: Principles of Methodological Approach

Abstract: At the end of the 1980s, the Soviet authorities in the USSR and the SSRM condemned the signing of the Molotov-Ribbentrop Pact and its consequences, but the problem of liquidating winding-up these consequences for Moldova was not raised by the Soviet authorities, nor by the Popular Front of Moldova. On the contrary, the idea of statehood of the former Soviet republic, either within a restored union or as an independent state, was constantly promoted. Moreover, the PFM received a Resolution stipulating that the contestation of the existence of two Romanian states is “illogical and prejudicial”, and other approaches of the given problem, were declared “para-scientific treatments” absurd.

Keywords: sovereignty, independence, Republic of Moldova, Romania, unity, Molotov-Ribbentrop Pact

Preliminarii

Metodologia, în sensul aplicativ al acestui termen, este un sistem de principii și abordări ale activității de investigare pe care cercetătorul se bazează în timpul elaborării și obținerii de cunoștințe în cadrul unei probleme concrete. Cel mai important în metodologie este formularea problemei, construcția subiectului analizei, elaborarea teorii științifice, precum și verificarea rezultatelor obținute din punctul de vedere al exprimării adevărului. Vom încerca să stabilim principiile adecvate procesului de cercetare a subiectului propus: Declarația de Independență a Republicii Moldova.

Pentru comparație, metodologia marxist-leninistă aborda problema Basarabiei prin prisma luptei de clasă: se pornea de la premisa falsă, că pe 1 ianuarie 1918 în Basarabia ar fi biruit puterea sovietică și, evident, statul sovietic socialist și-a pus scopul „de a elibera de sub jugul moșierilor și burghezilor români” țărănimea și muncitorii din Basarabia. Acest principiu era dublat de altul, la fel de fals: viitoarea biruință a puterii sovietice în statele Europei, inclusiv în România, scop

* Prof. univ. dr., Universitatea de Stat din Moldova; e-mail: ioneremia2007@gmail.com

programatic formulat în adresarea Comisariatului Poporului al Afacerilor externe al Rusiei din 5 decembrie 1917.¹

Paradigma marxist-leninistă a ajuns într-o criză totală pe la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut. În acest context, examinarea problemei Basarabiei a necesitat modificarea paradigmei, iar cercetătorii au depus eforturi deosebite pentru explicarea subiectului, eforturi care au dat anumite rezultate.

Pornind de la faptul că principiul este sursa de bază a oricărei teorii, am încercat să abordăm problema Declarației de Independență a Republicii Moldova din următoarele principii:

- Actul Sfatului Țării din 27 martie 1918 prin care Basarabia a devenit parte componentă a statului România a fost un act legitim, act necontestat și recunoscut de statele Europei, semnatare ale tratatului din 28 octombrie 1920. Faptul că Japonia nu a ratificat tratatul nu semnifică nici pe departe că Japonia nu a intenționat să facă acest lucru. Ar fi de atras atenția aici asupra unei nuanțe importante a neratificării tratatului de către Japonia, și anume amenințările și promisiunile economice făcute de URSS la adresa Japoniei.² Procedul de amenințare a oponentului, după cum sublinia E. V. Tarle, era procedul obișnuit al diplomației burgheze, ilustrat de academicianul sovietic în publicația din anul 1945 privind anexarea Basarabiei de către Rusia țaristă în 1812.³ Acest procedeu a fost utilizat cu succes și de diplomația sovietică față de Japonia în perioada interbelică, pentru ca aceasta să nu ratifice tratatul din 28 octombrie 1920.
- În 28 iunie 1940 teritoriul Basarabiei era parte componentă a statului România, situație necontestată și recunoscută de statele europene, cu excepția Germaniei și URSS, care pe 23 august 1939 semnaseră pactul Molotov-Ribbentrop, ținut în secret de partea sovietică până în anii '90 ai secolului trecut.
- RSS Moldovenească (RSSM) creată pe 2 august 1940 a fost o construcție sovietică ilegală, artificială, pe teritoriul Basarabiei anexată de URSS de la statul România, la care au fost adăugate și unele teritorii din stânga Nistrului, ce făcuseră parte dintr-o altă construcție artificială a Sovietelor, Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească (RASSM), creată de autoritățile sovietice centrale pe 12 octombrie 1924.

Adesea oameni politici, istorici, juriști etc. din Republica Moldova (RM) invocă exemplul țărilor baltice în procesul de desprindere de la URSS, exemplu pe care, chipurile, l-ar fi urmat și clasa politică din RM. Este însă de remarcat că până în 1940 țările Baltice au avut cu totul alt trecut istoric, alt statut politico-juridic în Europa interbelică decât Basarabia și, evident, la sfârșitul anilor '80 – începutul

¹ <Обращение> Народного Комиссариата по Иностранным Делах РСФСР от 05.12.1917 "Къ трудящимся, угнетеннымъ и обезкровленнымъ народамъ Европы (<https://www.lawmix.ru/sss/19122>).

² Ion Șișcanu, „Poziția Japoniei privind ratificarea Tratatului de la Paris din 28 octombrie 1920” (manuscris).

³ История дипломатии. Том 3. Дипломатия в период подготовки Второй Мировой войны (1919-1939 гг.). Под редакцией академика В. П. Потемкина, ОГИЗ, Москва-Ленинград, Государственное издательство политической литературы, 1945, с. 739-740

anilor '90 în fața lor a stat obiectivul de a restabili independența statelor baltice existente în momentul anexării lor de URSS în 1940.

Exemple demne de urmat...

Pornind de la acest scop, Sovietele Supreme ale Lituaniei – un paragraf din Declarația de Restaurare a Statului Lituania, emisă la 11 martie 1990, stipula: Declarația de Independență din 16 februarie 1918 a Consiliului Lituaniei și decretul Adunării Constituante din 15 mai 1920 privind statul democratic reînființat al Lituaniei nu și-a pierdut niciodată efectul legal și constituie baza constituțională a statului Lituania” –, Estoniei – Declarația Suveranității Estoniei a fost emisă la 16 noiembrie 1988, iar independența a fost declarată oficial la 20 august 1991, pe 24 februarie 2018 Estonia sărbătorind 100 de ani de la proclamarea independenței – și Letoniei – Declarația de Restaurare a Independenței Republicii Letonia la 4 mai 1990 – au adoptat actele corespunzătoare privind *restabilirea* independenței lor⁴ și au revenit la statutul politico-juridic existent până la anexarea lor de către URSS în iunie 1940. Cu alte cuvinte, statele Baltice, au tradus cu adevărat în viață, în mod pașnic, dorința de lichidare a consecințelor Pactului adițional secret din 23 august 1939, revenind la deciziile luate de conducerea acestor state în anii imediați după puciul bolșevic din octombrie 1917.

Așadar, la începutul anilor '90 a secolului trecut, Lituania, Letonia și Estonia au oferit un exemplu strălucit liderilor politici din fosta RSSM cum anume să procedeze – revenirea la statutul politico-juridic anterior ocupației sovietice din anul 1940. Juristul estonian Lauri Mialksoo, profesor de drept la Universitatea din Tartu, constata însă că Moldova contemporană – în perioada interbelică Basarabia –, de asemenea ocupată și anexată de URSS în anul 1940, nu a înaintat pretenții pentru a restabili statutul ei juridic în calitate parte componentă a României. Corespunzător, concluziona numitul jurist, comunitatea internațională nici nu i-a acordat un asemenea statut.⁵ Cu alte cuvinte, clasa politică de la Chișinău nu a confirmat decizia Sfaturii Țării din 27 martie 1918 și nici Decretul regal pentru promulgarea unirii Basarabiei cu România din 27 martie/9 aprilie 1918.

Petru Lucinschi

Să vedem acum ce ne spune un reprezentant al clasei politice locale din RM, omul politic Petru Lucinschi, care în timpul URSS-ului a ocupat înalte funcții în

⁴ Лаури Мялксоо, Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус. Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве, Издательство Тартуского университета (Tartu Ülikooli Kirjastus), 2005, с. 75-79.

⁵ *Ibidem*, с. 340.

aparatul de stat sovietic, iar în anii 1997-2001 a fost președinte al Republicii Moldova. În anul 2007 domnia sa publica o carte cu un titlu sugestiv: *Moldova și moldovenii: De ce țara noastră este mereu la răscruce? (Încercare de răspuns la întrebare)*.⁶ Referindu-se la evenimentele din 1917-1918, autorul afirmă destul de limpede că pe „2 decembrie 1917, Sfatul Țării a proclamat oficial Republica Populară Moldovenească”.⁷ Pe una din paginile ulterioare ale lucrării menționate, Petru Lucinschi amintea cititorului că la 24 ianuarie 1918 Sfatul Țării, în unanimitate, a adoptat Declarația de Independență a Republicii Democratice Moldovenești.⁸ Este foarte important de subliniat că nici într-un caz, nici în altul, autorul nu pune la îndoială competențele Sfatului Țării de a soluționa aceste probleme, adică faptul dacă Sfatul Țării a avut împuternicirile necesare pentru a primi asemenea acte sau nu; cu alte cuvinte, domnia sa recunoaște fără echivoc legitimitatea acestor două acte adoptate de parlamentul de atunci al Basarabiei, Sfatul Țării. Referindu-se la votul Sfatului Țării din 27 martie 1918, Petru Lucinschi scrie următoarele: „Cum s-a votat? Sfatul Țării trebuia să aibă 150 de membri. La 27 martie rămăseseră 138 de persoane cu drept de vot. La ședință au participat 125, au lipsit 13”. Și aici autorul menționează între paranteze: „[*Totul e în regulă* (s. m.)]”. „Voturile, continuă Petru Lucinschi, s-au împărțit astfel: pro-unire: 86; contra: 3; abțineri: 36”. Cu alte cuvinte, Petru Lucinschi consideră că procedura de votare a fost absolut corectă. Puțin mai jos, autorul exprimă însă unele rezerve, rezerve de natură foarte îndoielnică: „Și totul ar fi fost în regulă, scrie domnia sa, în cazul în care Sfatul Țării ar fi avut împuterniciri legitime să aprobe asemenea hotărâri”. După cum s-a arătat mai sus, Petru Lucinschi nu pune la îndoială legitimitatea actelor din 2 decembrie 1917 și 24 ianuarie 1918 și nici nu ridică problema „împuternicirilor” Sfatului Țării. Autorul ridică problema „împuternicirilor” doar în legătură cu actul Unirii. Acest mod de a pune problema „împuternicirilor” este totalmente fals, fiind caracteristic istoriografiei sovietice. Deși invocă „argumentul” împuternicirilor Sfatului Țării, Petru Lucinschi depășește totuși viziunea istoriografiei sovietice și declară răspicat: „Cu toate acestea, considerăm *corect* (s. m.) votul din 27 martie 1918. Căci altă ieșire nu era la acea vreme, mai ales că o altă *putere legitimă* (s. m.) nu exista”.⁹ Așadar, în cele din urmă, Petru Lucinschi nu pune la îndoială nici corectitudinea, nici legitimitatea deciziei Sfatului Țării din 27 martie 1918 referitoare la Unirea Basarabiei cu România.

În continuare însă, Petru Lucinschi „uită” de actul Unirii și, amintind de actul din 24 ianuarie (6 februarie) 1918 formula concluzia că „Declarația de Independență a Republicii Moldova din 27 august 1991 nu este o premieră absolută, după cum ar crede unii”. Și aici intervine un moment de apreciere extrem de subiectiv al autorului, care declară: „Iar dacă *ținem cu adevărat* (s. m.) la această țară, ar fi cazul să recunoaștem oficial că Declarația din 27 august 1991 nu e decât

⁶ Petru Lucinschi, *Moldova și moldovenii. De ce țara noastră este mereu la răscruce? (încercare de răspuns la întrebare)*, Chișinău, Cartea Moldovei, 2007.

⁷ *Ibidem*, p. 177.

⁸ *Ibidem*, p. 181.

⁹ *Ibidem*, p. 185.

reactivarea Declarației din 6 februarie 1918. Și atunci toate lucrurile devin clare”. Mai mult chiar, Petru Lucinschi crede că abia în acest caz „poți să te apuci să scrii istorie, istorie în care pericolele și anexările pot căpăta interpretări logice”.¹⁰

Dar oare într-adevăr devin lucrurile clare? Dar cine și cum va răspunde în acest caz la întrebarea de ce în anul 1991 a fost neglijată decizia Sfatului Țării din 27 martie 1918, apreciată de Petru Lucinschi, după cum s-a arătat, drept corectă și legitimă? Fiindcă, reieșind din conceptul lui Petru Lucinschi, societatea imediat o să fie împărțită de cineva care deține puterea, în acei care „șinem cu adevărat” la această țară și acei care nu „șinem cu adevărat”, lucru care s-a și întâmplat în RM. În această situație istoria, care va fi scrisă conform acestui principiu, care neglijează cel de-al treilea act al Sfatului Țării, actul Unirii, nicidecum nu va putea interpreta logic „pericolele și anexările”.

Petru Lucinschi nu are nici o îndoială asupra faptului că „notele ultimative ale URSS din 26 și 27 iunie 1940 erau o consecință logică a semnării la 23 august 1939 a Protocolului adițional secret al Tratatului sovieto-german de neagresiune”¹¹, „problema Ribbentrop-Molotov”, preciza autorul, fiind „pusă pe tapet încă la Congresul deputaților de la Moscova”.¹² Petru Lucinschi intervine iarăși cu unele precizări demne de luat în considerație. Referindu-se la declarația Congresului deputaților de la Moscova privind problema pactului adițional secret, autorul sublinia că „pentru baltici declarația avea o altă conotație, fiindcă în 1940 aceste republici au fost încorporate ca state independente”. În același timp, menționa Petru Lucinschi, „Moldova a fost anexată ca o parte din ceva, ca un teritoriu fără statut autonom”.¹³ Și continuă autorul: „Prin aceasta se explică, probabil, de ce noi, moldovenii, nu ne putem compara în această privință cu balticii. Noi am fost alipiți la Rusia nu ca țară, ci ca o parte a unei țări, în cazul dat, România. Ca urmare a tratatului Ribbentrop-Molotov, Basarabia a fost ocupată în 1940 ca parte a României, și tot ca parte, nu ca țară, a fost anexată din nou de Uniunea Sovietică în 1944”.¹⁴ Și în acest caz, Petru Lucinschi depășește închipuirile istoriografiei sovietice, care scria că în anul 1944 a fost eliberată RSSM, adică un stat, o republică unională sovietică.

După cum ne informează chiar Petru Lucinschi, domnia sa a venit la Chișinău pe 16 noiembrie 1989, adică cu mult timp înainte de proclamarea independenței. Cu părere de rău, autorul nu ne spune dacă aceste adevăruri pe care domnia sa le-a expus în cartea publicată în anul 2007 au fost discutate și în perioada anterioară proclamării Declarației de Independență a RM.

Este necesar să se arate și poziția unor juriști din Rusia contemporană. Spre exemplu, Anton Liubici, specialist în domeniul dreptului, scrie că în anii 1939-1945 în componența URSS au fost incluse Lituania, Letonia, Estonia etc., dar și

¹⁰ *Ibidem*, p. 185.

¹¹ *Ibidem*, p. 205.

¹² *Ibidem*, p. 287.

¹³ *Ibidem*, p. 287.

¹⁴ *Ibidem*, p. 288.

„provinciile românești Basarabia și Nordul Bucovinei”.¹⁵ Așadar el afirmă limpede și fără echivoc că Basarabia și nordul Bucovinei erau teritorii românești.

Liderii țărilor baltice afirmă cu orice ocazie la faptul că în anul 1940 URSS a ocupat o parte a României. În luna mai 2020, președintele Letoniei Egils Levits, referindu-se la încercările Rusiei de a falsifica istoria declara că „Rusia încearcă să falsifice istoria sau să dezinformeze despre situația reală. Mai ales - despre începutul celui de-al Doilea Război Mondial și despre faptul că Uniunea Sovietică și Germania nazistă erau prietene și au cooperat între ele pentru a ocupa Polonia și, din partea sovietică, Estonia, Letonia și Lituania, precum și o parte a României”.¹⁶ Cu alte cuvinte, liderul leton sublinia din nou că Basarabia, la momentul anexării de URSS, era parte component legitimă a statului România.

Atitudinea autorităților sovietice față de Protocolul adițional secret din 23 august 1939

Poziția oficială a conducerii sovietice față de actele semnate de URSS și Germania în august 1939 a fost expusă la 24 decembrie 1989. Congresul al II-lea al Deputaților poporului din URSS a condamnat actele semnate de URSS și Germania în august 1939, însă, după cum constata un istoric, „inițial, *decizia adoptată de Congres [...] nu conținea niciun cuvânt despre Basarabia*”. La insistența delegației din Moldova, în versiunea finală a fost inclusă o singură mențiune ce făcea referire la regiunea dintre Prut și Nistru, și anume: „sferele de influență între părțile semnate de la Marea Baltică până la Marea Neagră, de la Finlanda până la Basarabia”.¹⁷ Evident, rezoluția Congresului făcea o precizare explicită cu privire la soarta Basarabiei.

Congresul constata că Protocolul adițional secret din 23 august 1939, cât și altele, atât după metoda lor de alcătuire, cât și după conținut, prezenta, chipurile, o deviere de la principiile leniniste ale politicii externe sovietice și împărțirea „sferelor de interese” între URSS și Germania. De fapt, nu este nicio abatere – Lenin și adepții săi, la fel ca urmașii lui, au depus toate eforturile să mențină în cadrul URSS teritoriile fostului Imperiu Rus.

Hotărârea Congresului¹⁸ caută să evite responsabilitatea URSS pentru protocoalele secrete, invocând faptul că negocierile cu Germania erau duse de Stalin

¹⁵ Любич Антон, О некоторых аспектах правопродолжения Российского Государства (1 часть), 26.01.2008 13:41 (<http://legitivist.ru/sight/politics/o-nekotoryix-aspektax-pravoprodol.html>).

¹⁶ Президенты стран Балтии осуждают попытки РФ фальсифицировать историю (<https://rus.postimees.ee/6967426/prezidenty-stran-baltii-osuzhdayut-popytki-rf-falsificirovat-istoriyu>)

¹⁷ ПОСТАНОВЛЕНИЕ СНД СССР от 24.12.1989 n 979-1 О ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ПРАВОВОЙ ОЦЕНКЕ СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКОГО ДОГОВОРА О НЕНАПАДЕНИИ ОТ 1939 ГОДА (https://www.lawmix.ru/docs_cccp/1241); I. Cașu, Mișcarea de eliberare națională în RSSM, 1989-1991: Unele contribuții, p. 301 (<http://oaji.net/articles/2017/4586-1489086978.pdf>).

¹⁸ ПОСТАНОВЛЕНИЕ СНД СССР от 24.12.1989 n 979-1 О ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ПРАВОВОЙ ОЦЕНКЕ СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКОГО ДОГОВОРА О НЕНАПАДЕНИИ ОТ 1939 ГОДА (https://www.lawmix.ru/docs_cccp/1241); Второй Съезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет. 12–24 декабря 1989. Т. IV. М., 1990, с. 612-614.

și Molotov în taină față de poporul sovietic, față de CC al PC (b) din toată Uniunea, față de întreg partidul, față de Sovietul Suprem și Guvernul URSS, aceste protocoale au fost scoase din procedura de ratificare. În așa fel, conchide Hotărârea menționată, decizia despre semnarea lor a fost – după esență și după formă – un act de manifestare a puterii personale și nicicum nu reflecta voința poporului sovietic, care nu poartă responsabilitate pentru această cădășie.

Da, dar nimeni nu acuză poporul sovietic. Cu atât mai mult este necesar de întrebare care este vina locuitorilor Basarabiei, nordului Bucovinei și Ținutului Herța? De ce conducerile sovietice ulterioare, care, acum este limpede, cunoșteau situația reală, nu au manifestat nicio dorință să soluționeze problema respectivă și, de asemenea, au ținut în taină față de poporul sovietic Protocolul adițional secret din 23 august 1939?

Este foarte importantă decizia Congresului prin care se condamnă faptul semnării „Protocolului adițional secret” din 23 august 1939 și a altor înțelegeri secrete cu Germania, recunoscându-le, din punct de vedere juridic, nule din momentul semnării lor. Protocoalele secrete, preciza în continuare Hotărârea, nu au creat o nouă bază juridică pentru relațiile reciproce ale URSS cu țările terțe, dar au fost utilizate de Stalin și anturajul său pentru prezentarea ultimatumurilor și a presiunii asupra altor state, care încalcă obligațiile legale luate în fața acestora.

Fără îndoială, protocolul adițional secret nu a creat o nouă bază juridică pentru relațiile dintre URSS și România, dar el a fost un instrument eficient de consolidare a poziției conducerii sovietice pe problema Basarabiei. Prin pactul adițional secret, URSS a obținut susținerea politică a celei mai agresive forțe militare din Europa și a realizat anexarea unor teritorii românești.

Examinând textul Hotărârii Congresului, juristul estonian Lauri Mialksoo atenționează că deși s-au condamnat protocoalele adiționale secrete, nu s-a arătat direct la urmările pentru statutul juridic al republicilor baltice, îndeosebi în contextul relațiilor dintre URSS și statele baltice. Așadar, concluziona numitul jurist, „în rezoluția Congresului nu se conținea o confirmare directă a ilegalității comise în anul 1940”.¹⁹ Evident, exact așa stau lucrurile și în cazul Basarabiei: ilegalitate și în ce privește anexarea, dar și în ce privește „crearea statalității sovietice socialiste a poporului moldovenesc”.

Atitudinea clasei politice din Moldova față de Protocolului adițional secret din 23 august 1939

Poziția autorităților Republicii Moldova față de Tratatul sovieto-german de neagresiune și Protocol adițional secret din 23 august 1939 a fost exprimată prin Hotărârea Parlamentului nr. 149 din 23 iunie 1990, care sublinia că prin înțelegerile sovieto-germane au fost încălcate mai multe tratate internaționale față de România,

¹⁹ Лаури Мьялксоо, Советская аннексия и государственный континуитет ..., с. 94.

pactul adițional secret „contravenea principiilor fundamentale unanim recunoscute și normelor imperative ale dreptului internațional, întrucât decidea soarta unor state terțe fără participarea lor, fiind nul și neavenit din momentul semnării lui”. Prin notele ultimative din 26 și 27 iunie 1940, care „contravin normelor imperative ale dreptului internațional și sunt o mostră a politicii de dictat imperial”, România a fost somată să cedeze. Hotărârea mai subliniază că „la 28 iunie 1940 URSS a ocupat prin forță armată Basarabia și Bucovina de Nord, contrar voinței populației acestor ținuturi”, proclamarea RSSM la 2 august 1940 a fost nelegitimă, iar „trecerea arbitrară sub jurisdicția RSS Ucrainene a Bucovinei de Nord și a județelor Hotin, Ismail și Cetatea Albă contravenea adevărului istoric și realității etnice existente în acea vreme”.²⁰

Așadar, pe 23 iunie 1990 era făcut un pas important: Protocolul adițional secret era declarat nul și neavenit din momentul semnării lui, proclamarea RSSM era apreciată drept act nelegitim, iar înstrăinarea unor teritorii de la RSSM, apreciată drept acțiune arbitrară

Și atât. Hotărârea în sine se limitează doar la „aprecierea politico-juridică a tratatului sovieto-german de neagresiune și a Protocolului adițional secret din 23 august 1939 și a consecințelor lor pentru Basarabia și Bucovina de Nord”. Fără îndoială, este un pas important, dar făcut numai pe jumătate. Parlamentul RM de la data respectivă, 23 iunie 1990, a făcut doar unele constatări, desigur, foarte importante, dar nu a pus și problema, care reiese limpede din aprecierile făcute, anume lichidarea pe cale pașnică a consecințelor actelor semnate de URSS și Germania.

Conceptul suveranității

Problema suveranității RSSM a fost pusă încă la Congresul I de constituire a FPM (20 mai 1989). Conform conceptului de suveranitate împărtășit la Congres, nu se prevedea ieșirea RSSM din cadrul URSS.²¹ Așadar, era vorba despre suveranitatea RSSM în cadrul URSS.

Este primul pas făcut pe 20 mai 1989, care nu corespundea însă ideii de lichidare pe cale pașnică a consecințelor protocolului adițional secret. Suveranitatea RSSM a fost proclamată pe 23 iunie 1990, Hotărârea Parlamentului prevedea că „Suveranitatea [...] este condiția firească și necesară a existenței *statalității Moldovei*”.²²

Așadar, în acest document era subliniată ideea *statalității RSSM în calitate de republică suverană*, dar în cadrul URSS. Era al doilea pas care, de asemenea, nu corespundea ideii de lichidare pe cale pașnică a consecințelor protocolului adițional

²⁰ HOTĂRÎRE Nr. 149 din 23.6.1990 cu privire la avizul Comisiei Sovietului Suprem al R.S.S. Moldova pentru aprecierea politico-juridică a Tratatului sovieto-german de neagresiune și a Protocolului adițional secret din 23 august 1939, precum și a consecințelor lor pentru Basarabia și Bucovina de Nord (<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=308129&lang=1>).

²¹ Rezoluția Congresului de constituire al FPM cu privire la Pactul Molotov-Ribbentrop (<http://www.e-democracy.md/parties/docs/ppcd/198905207/>).

²²HOTĂRÎRE Nr. 148 din 23.06.1990 (<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=308109&lang=1>).

secret. Guvernul URSS a utilizat imediat această prevedere în procesul de redactare a Constituției din 1977 (redacția din 24 decembrie 1990). Dacă în *Declarația privind suveranitatea țării* se prevedea „supremația Constituției și a legilor RSS Moldova pe întreg teritoriul ei”, Constituția URSS anula aceste stipulații și sublinia că URSS este constituită în baza principiului federalismului socialist, prevedea prioritatea legislației unionale, suveranitatea URSS se realizează asupra întregului teritoriu etc.²³

Problema independenței

Pe 20 mai 1989 Congresul I de constituire al Frontului Popular din Moldova (FPM), printre alte decizii, a primit și o rezoluție referitoare la Pactul Molotov-Ribbentrop, care sublinia că au fost încălcate grosolan „drepturile statelor suverane Lituania, Letonia, Estonia și România”, primele trei fiind încorporate la URSS, iar de la România au fost anexate teritoriul dintre Nistru și Prut, și regiunea de nord a Bucovinei.

Totul este foarte corect, dar mai jos, rezoluția doar constată că „în mod expres a fost creată RSSM”, fără ca să se facă aprecierea politico-juridică a acestui act. Nu știu cum au înțeles atunci această magnifică îmbinare de cuvinte cei 4 335.369 de locuitori ai RSSM, dintre care 2.794.749 erau români-moldoveni. Termenul „expres” nu este de loc cel mai potrivit pentru a arăta modul cum a fost creată RSSM; până și situl *Moldovenii* menționează că RSS Moldovenească a fost creată în condițiile „abaterilor de la normalitate”.²⁴ Odată cu crearea RSSM, act care nu era condamnat de Congresul FPM din 20 mai 1989, de la aceasta „au fost rupte raioanele de sud ale Basarabiei și regiunea de nord a Bucovinei și trecute la Ucraina”.

Așadar, apreciindu-se corect acțiunea URSS, care a anexat de la România teritoriile Basarabiei și a nordului Bucovinei, autorii rezoluției ezitau să dea o apreciere obiectivă formării RSSM, constatându-se doar că aceasta a fost creată în mod „expres”.

Reieșind din aceste constatări și aprecieri, Rezoluția propunea guvernelor URSS și RSS Moldovenească:

- „să dea o apreciere juridică acestui act în corespundere cu normele dreptului internațional”;
- „să indice urmările semnării pactului pentru Moldova”;
- guvernele RSS Moldovenească și RSS Ucraineană „să examineze problema retrocedării raioanelor de sud și de nord ale Moldovei sub jurisdicția RSSM”.²⁵

²³ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. (принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.). С изменениями и дополнениями от: 1 декабря 1988 г., 20, 23 декабря 1989 г., 14 марта, 26 декабря 1990 г. (http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/1549448/).

²⁴ Constituirea și evoluția politică a R.S.S.M. în anii 1940-1991 (<http://moldovenii.md/md/section/786/content/10083>).

²⁵ Rezoluția Congresului de constituire al FPM cu privire la Pactul Molotov-Ribbentrop (<http://www.e-democracy.md/parties/docs/ppcd/198905207/>).

Acesta era al treilea pas care nu corespundea ideii de lichidare pe cale pașnică a consecințelor protocolului adițional secret, iar sintagma „în mod expres a fost creată RSSM” a fost primul pas de legitimare a ilegalei RSSM, creată de autoritățile sovietice la 2 august 1940.

Logic, pentru a lichida consecințele pactului Molotov-Ribbentrop, trebuia să se recomande, în primul rând, guvernelor României și URSS să examineze problema *retrocedării Basarabiei, nordului Bucovinei și ținutului Herța* României. Fără îndoială, în condițiile create, recomandarea participării reprezentanților RSSM și RSS Ucrainene la examinarea problemei date ar fi fost oportună.

Chiar dacă în documentele programatice ale formațiunilor politice încă nu era prezentă teza referitoare la independența RSS Moldova (problema dată) se discuta intens. Despre aceasta ar vorbi și următorul fapt. La ședința senatului Universității de Stat din Moldova din 26 iunie 1990 s-a discutat chestiunea *Cu privire la starea și măsurile de îmbunătățire a lucrului instructiv educativ și științific cu studenții, aspiranții și stagiarii străini*. Membrul senatului, dr. conf. univ. Inochentie Baltag, numit câteva zile mai târziu, pe 7 iulie 1990, prim-locțiitor al Ministerului Științei și al Învățământului al RSS Moldova a afirmat următoarele: „În legătură cu faptul că Moldova trece la independență (s. m.), pe viitor aici trebuie pregătite cadre numai cu țările cu care are contacte directe. De aceea Universitatea să prevină Comitetul din Moscova că din 1991 nu va mai pregăti specialiști la comanda Moscovei”.²⁶

Așadar, declarația dată era făcută pe 26 iunie 1990. Dat fiind faptul că vorbitorul se referea la anul 1991, am putea bănui/presupune existența unui plan, a unei intenții referitoare la proclamarea independenței, anume în 1991, de vreme ce abia începând cu anul de studii 1991-1992 organele abilitate din RSSM se pregăteau să renunțe la pregătirea specialiștilor la comanda Moscovei, motivând acest pas cu „trecerea la independență”.

Foarte repede afirmația lui Inochentie Baltag a fost confirmată. Între 30 iunie și 1 iulie 1990 s-au desfășurat lucrările Congresului al II-lea al FPM unde s-a promovat deschis ideea proclamării independenței RSSM față de URSS. Rezoluția congresului era destul de explicită și chiar amenințătoare în acest sens: „e alogic și păgubitor să se conteste existența de facto a două state românești în Europa: România și Republica Moldova. În legătură cu cele menționate mai sus, precum și în scopul suspendării absurdelor tratări *para-științifice* (s. m.) a chestiunii, Frontul Popular din Moldova propune Parlamentului republicii să schimbe denumirea formațiunii statale românești de la răsărit de Prut, numind-o oficial REPUBLICA ROMÂNĂ MOLDOVA”.²⁷

Cu alte cuvinte, chemarea la lichidarea reală a consecințelor pactului Molotov-Ribbentrop era apreciată de Rezoluția în cauză drept tratări „paraștiințifice” absurde. Rezoluția Congresului nu numai că nu făcea nicio aluzie la Unirea cu România, ci dimpotrivă, înainta și susținea ideea existenței a *două state românești*, și orice altă opinie era, după cum reiese din aprecierea făcută, dur condamnată. Nu este clar de

²⁶ Arhiva Universității de Stat din Moldova, F. 1, inv. 1, dos. 4604, f. 144.

²⁷ Rezoluția Congresului al II-lea al FPM cu privire la denumirea republicii (<http://www.e-democracy.md/parties/docs/ppcd/199007013/>).

ce acest lucru simplu nu a fost înțeles atunci de persoane care, în virtutea funcțiilor pe care le ocupau, ar fi trebuit să îl înțeleagă. În cazul de față este vorba despre Anatolie Cerniaev, unul dintre asistenții (ajutorii) lui M. S. Gorbaciov, președintele de atunci al URSS, care nota aproape disperat în jurnalul său: „Țara [URSS] se destramă. Frontul Popular al Moldovei a decis deja să se unească cu România și să redenumescă statul în «Republica Română Moldova». Situația se află în același timp la limita războiului civil cu găgăuzii și rușii transnistreni”.²⁸ Dar, după cum s-a arătat, Anatolie Cerniaev greșea amarnic, fie că nu a înțeles, fie special, în scop de dezinformare a președintelui M. Gorbaciov, a prezentat fals situația, fiindcă în Rezoluția Congresului FPM pe primul plan este pusă ideea statalității RSSM, iar ideea unirii cu România nici nu a fost formulată, denumirea propusă, Republica Română Moldova, semnifică nu Unirea, ci al doilea stat românesc.

Cu alte cuvinte, sub paravanul unei retorici propagandistice proromânești, a fost impusă ideea existenței a două state românești, iar ideea lichidării consecințelor pactului Molotov-Ribbentrop, apăsarea în acest context dreptății „para-științifică” absurdă.

Basarabia, intrată în componența României după votul legitim din Sfatul Țării la 27 martie 1918, nimerită în zona de departajare teritorială sovietică conform pactului Molotov-Ribbentrop din 23 august 1939, ruptă real de la România pe 28 iunie 1940, proclamată artificial și ilegal republică sovietică socialistă pe 2 august 1940, prin rezoluția Congresului al II-lea al FPM (30 iunie–1 iulie 1990), ajungea astfel „cel de al doilea stat românesc”, orice alte opinii fiind declarate absurde tratări „para-științifice” a chestiunii.

Era al patrulea pas care nu corespundea ideii lichidării consecințelor pactului Molotov-Ribbentrop. Mai mult chiar, ideea era condamnată și apreciată tratărea paraștiințifică absurdă.

Repede ideea privind Republica Română Moldova a fost dată uitării. Pe 16 decembrie 1990, la Chișinău a fost convocată o nouă Mare Adunare Națională care a hotărât schimbarea denumirii țării în Republica Moldova și a solicitat declararea independenței față de Imperiul Sovietic.

În Proclamația adoptată, după prezentarea corectă a evenimentelor istorice legate de anexarea Basarabiei, ținutului Herța și a nordului Bucovinei de către URSS, se recunoaște „Independența națională a românilor din teritoriile ocupate și recunoaște asupra întregii națiuni române dreptul de a apăra și garanta prin toate mijloacele această independență”.²⁹

Adică cum, întregii națiuni române, inclusiv și din România, i se recunoaște „dreptul de a apăra și garanta prin toate mijloacele această independență”, adică independența RM???? Dar națiunea română din România a fost întrebată? Absurd, dar așa a fost.

Mai departe, tot atât de interesant: „Viitorul teritoriilor ocupate poate fi hotărât doar de întreaga națiune română, care este unicul subiect al dreptului internațional și

²⁸ Анатолий ЧЕРНЯЕВ, ДНЕВНИК ПОМОЩНИКА ПРЕЗИДЕНТА СССР 1991 год, с. 28 (<http://www.yeltsincenter.ru/sites/default/files/1991-god-dnevnik-pomoshchnika-prezidenta-sssr.pdf>).

²⁹ Proclamația Congresului al X-lea al Partidului Popular Creștin Democrat (<http://www.e-democracy.md/parties/docs/ppcd/200806013/>).

purtătoare a dreptului inalienabil și imprescriptibil de a-și hotărî ea însăși destinele, fără niciun amestec din afară”. Așadar, într-o frază se proclama că întreaga națiune română apără și garantează independența, în altă frază că viitorul va fi hotărât de întreaga națiune română!?

Cu alte cuvinte, nu se cerea lichidarea consecințelor Pactului Molotov-Ribbentrop. Clar, limpede, așa cum au solicitat și au luptat țările baltice.

Ulterior, în cadrul mitingului din 10 mai 1991, Frontul Popular din Moldova, cere parlamentului adoptarea Declarației de Independență, urmărindu-se un singur scop: „idealul neatârării, al independenței și al unității patriei noastre”.³⁰ Sintagma „unității patriei noastre” nu avea în vedere România, ci doar Republica Moldova, deoarece anterior, la 2 septembrie 1990, autoritățile de la Tiraspol au autoproclamat „Republica Sovietică Socialistă Moldovenească Transnistreană”. Ulterior, pe 22 mai 1991, fracțiunea FPM a părăsit ședința în plen a parlamentului și a declarat că va reveni în sala de ședințe numai după ce președintele Mircea Snegur va propune în ședința parlamentului Declarația de Independență.

Așadar, până la adoptarea Declarației de Independență, nici la congresele FPM, nici la marile adunări naționale, nici la diferite mitinguri nu a fost primită nicio hotărâre, nicio rezoluție, nu s-a făcut nicio aluzie la necesitatea de reunire cu România, fiindcă numai pe această cale se putea produce lichidarea consecințelor Pactului Ribbentrop-Molotov și ale Protocolului adițional secret.

În consecință, afirmația lui Petru Lucinschi că „frontiștii declarau deschis că scopul activității lor este realizarea unirii cu România”³¹ apare totalmente declarativă. Cu atât mai mult că în timpul guvernării comuniste, „la ora actuală”, adică în anul 2007, când P. Lucinschi își publica volumul, cum afirma autorul, comuniștii, care „negau independența, considerând-o drept un puci organizat de forțele naționaliste” și frontiștii, „în 2005 aceste două forțe au făcut bloc comun și conduc acum republica”, și „sunt nevoiți (s. m.) să apere statalitatea noastră”.³² Întrebarea este destul de simplă, de ce dl Lucinschi nu ne spune limpede cine atenta atunci, în 2007, la independența și „statalitatea noastră” și cum s-a întâmplat ca aceste două forțe ostile și diametral opuse după intenții și scopuri să devină aliați în apărarea „statalității noastre”?

Poziția României față de Pactul Molotov-Ribbentrop

Pe 24 iunie 1991 Parlamentul României a adoptat o Declarație privitoare la Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele acestuia pentru România, în care se subliniază că în rezultatul reîntregirii din anul 1918 a fost creat Statul „național unitar roman în hotarele lui firești, din punct de vedere istoric, etnic, social, politic și cultural”. Însă în 1940 „părți importante din trupul țării au fost rupte cu forța și anexate samavolnic prin implicarea directă sau complicitatea puterilor semnatare ale

³⁰ 13 mai 1991 - Rezoluția mitingului Frontului Popular (<https://www.europalibera.org/a/27898779.html>).

³¹ Petru Lucinschi, *Moldova și moldovenii*, p. 297.

³² *Ibidem*, p. 297.

pactului, a politicii lor agresive, de revizuire a tratatelor de la Versailles, de schimbare a ordinii politice europene instaurate după Primul Război Mondial”. În baza Pactului Ribbentrop-Molotov și Dictatului de la Viena „Uniunea Sovietică anexa Basarabia, Ținutul Herței și nordul Bucovinei, iar Ungaria hortystă anexa o treime din Transilvania – sfinte pământuri românești”. Și dacă Dictatul de la Viena a fost abolit, „celelalte teritorii românești continuă să fie înstrăinate”.

Cu alte cuvinte, RSS Moldova, în calitatea sa de stat suveran din iunie 1990, era apreciată absolut corect de către Parlamentul României, de rând cu celelalte teritorii ale Basarabiei, inclusiv teritoriile din nordul Bucovinei și Ținutul Herța, în iunie 1991 teritorii românești înstrăinate. Drept consecință, „în numele poporului român”, parlamentul condamnă pactul Ribbentrop-Molotov ca fiind „*ab initio* nul și neavenit” și „tot astfel trebuie să fie considerată și consecința directă a acestor înțelegeri secrete dintre Stalin și Hitler – Notele ultimative ale guvernului sovietic din 26 și 27 iunie, urmate de ocuparea cu forța la 28 iunie 1940 a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Tinutului Herței, împotriva voinței populației din aceste străvechi teritorii românești, acțiune care a reprezentat o încălcare brutală a suveranității, independenței și integrității teritoriale a României”.

După aceste aprecieri, Hotărârea Parlamentului României face referință la faptul că „Pactul Ribbentrop-Molotov a fost și este repudiat de cancelariile multor state”. La 24 decembrie 1989, Congresul Deputaților Poporului din URSS, care „a condamnat «semnarea Protocolului adițional al Tratatului din 1939 [...] și a altor înțelegeri secrete cu Germania» și a recunoscut că acestea «sunt, din punct de vedere juridic, lipsite de temei și valabilitate, din momentul semnării lor, venind «în contradicție cu suveranitatea și independența unor state terțe»”. Deputații din Parlamentul României declară că împărtășesc „aprecierea din Hotărârea Congresului Deputaților din URSS, potrivit căreia protocoalele sovieto-germane „au fost folosite de Stalin și anturajul sau pentru a da ultimatumuri și a exercita presiuni, prin recurgerea la forță asupra altor state, încălcând obligațiile juridice asumate față de acestea”. În continuare, parlamentarii români constată că „Noile relații și evoluțiile pozitive ce au loc în Europa și în lume crează premise favorabile pentru identificarea modalităților vizând înlăturarea pe cale pașnică a consecințelor nefaste ale actelor nedrepte ce au la bază protocoalele secrete ale Pactului Ribbentrop-Molotov, în consens cu principiile statuate în Actul final al Conferinței pentru securitate și cooperare în Europa și în Carta de la Paris pentru o nouă Europa, cu normele moralei și dreptului internațional” și afirmă că sunt hotărâți „de a aborda cu deplina responsabilitate această problemă”. Mai mult chiar, se „solicita Președintelui țării, guvernului României, tuturor forțelor politice din țara noastră să acționeze în spiritul acestei declarații, în vederea împlinirii năzuințelor legitime ale populației din teritoriile românești, anexate cu forța în urma înțelegerilor secrete stabilite prin Pactul Ribbentrop-Molotov”.³³

³³ Declarație din 24 iunie 1991 privind Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele acestuia pentru țara noastră (<http://www.monitoruljuridic.ro/act/declaratie-din-24-iunie-1991-privind-pactul-ribbentrop-molotov-si-consecintele-acestui-a-pentru-tara-noastra-emitent-parlamentul-publicat-n-35384.html>).

Declarația de independență a Republicii Moldova

În anul 2011, Vasile Nedelciuc, în anii 1990-1993 președinte al Comisiei parlamentare de relații externe, s-a exprimat în chestiunea de ce momente se considera atunci, în zilele de 20-24 august 1991, că trebuie ținut cont pentru a proclama independența? Aceste momente sunt următoarele: „propunându-ne să proclamăm independența unui teritoriu, cea mai mare parte a căruia aparținuseră, până la 1944, unui alt stat, noi nu puteam să ne permitem să adoptăm un act pe care nu l-ar fi înțeles și sprijinit, în primul rând, România”.³⁴

Acum atenție la interviul acordat în 2011 cotidianului *Timpul* de diplomatul român Aurel Preda, care a fost la Chișinău pe 25-27 august 1991 și care a fost întrebant: „Șefii de la București au știut despre deplasarea dvs. la Chișinău? V-a oferit cineva vreun mandat? Dacă da, nu poate însemna asta că și Moscova, prin spionii săi la București, a dorit declararea rapidă a Independenței RM, pentru a se evita Reunirea?”. Răspunsul lui A. Preda a fost pe măsură: „Un diplomat este un ostaș disciplinat, aflat permanent în slujba țării sale. Mandat *nu prea am avut* [...] în scris. Dar nici *nu era nevoie*, pentru că interesele supreme ale statului sunt și trebuie să fie *în sufletul* oricărui diplomat român [...] Cred și eu că Moscova era bine informată despre ce se întâmpla la Chișinău și spun asta deoarece cunosc, din propria experiență, eficacitatea celui mai sofisticat serviciu de spionaj din lume, KGB. E posibil să se fi gândit cineva acolo că independența va întârzia unirea Basarabiei cu Țara. Știu cu siguranță, însă, că «Bucureștiul dlui Iliescu» nu a dorit așa ceva, echipa sa considerând că e de ajuns ca România să fie primul stat care a recunoscut RM”.³⁵

Nu trezește nicio suspăciune faptul că „interesele supreme ale statului sunt și trebuie să fie *în sufletul* oricărui diplomat român”, numai că aceasta oferă diplomatului o bază morală și nu una juridică pentru activitatea sa.

Alt moment subliniat de Nedelciuc: „nu puteam să ne gândim doar la noi – trebuia să avem grijă ca Declarația noastră de Independență să nu constituie ulterior un impediment în plus pentru frații noștri din sudul și nordul Basarabiei, din nordul Bucovinei și Ținutul Herța de a putea continua lupta pentru unitate și identitate națională”. Adică cum, prin Declarația de Independență s-a manifestat grija pentru românii „din sudul și nordul Basarabiei, din nordul Bucovinei și Ținutul Herța de a putea continua lupta pentru unitate și identitate națională”???? Ultimul moment la care atenționa Nedelciuc: „nu în ultimul rând, voiam să ne asigurăm că documentul ce-l vom adopta nu va crea pe viitor dificultăți și probleme României în dialogul și negocierile sale cu Ucraina și Federația Rusă”.

La faptul că România nu se gândea să cedeze în problema Basarabiei și Bucovinei se referă limpede declarația parlamentului român din 28 noiembrie 1991, în

³⁴ Vasile Nedelciuc, *Autorii și redactorii Declarației de Independență* (<http://www.jc.md/autorii-si-redactorii-declaratiei-de-independenta>).

³⁵ Interviul cu Ambasadorul Aurel Preda președintele Asociației Române de Politică Externă, unul dintre cei care, acum 20 de ani, a scris Declarația de Independență (<https://www.timpul.md/articol/declaratia-de-independenta-a-r--moldova-fost-scrisa-de-un-roman-116262.html>).

care s-a luat o atitudine clară față de referendumul preconizat pentru 1 decembrie 1991 asupra independenței Republicii Ucraina. Partea română atenționa Ucraina: „Având în vedere că acest referendum ar urma să se desfășoare și pe teritoriile românești – Bucovina de Nord, Ținutul Herța, precum și județele din sudul Basarabiei, parlamentul României declară solemn că aceste teritorii au fost rupte din trupul țării, iar Pactul Ribbentrop-Molotov a fost declarat nul și neavenit, *ab initio*, de URSS la 24 decembrie 1989 și de Parlamentul României la 24 iunie 1991”. În acest context, „Parlamentul României declară solemn că referendumul organizat de autoritățile de la Kiev în teritoriile românești încorporate cu forța în cadrul fostei URSS – respectiv în Bucovina de Nord, Ținutul Herței, Ținutul Hotin, precum și în județele din sudul Basarabiei – este nul și neavenit, precum și consecințele acestuia”. Mai mult chiar, „Parlamentul României cere parlamentelor și guvernelor tuturor statelor care vor recunoaște independența Ucrainei să declare expres că această recunoaștere nu se extinde asupra teritoriilor românești menționate”.³⁶ Mai clar nici că se poate!

Cu alte cuvinte, Ucrainei i s-a spus destul de limpede că Bucovina de Nord, Ținutul Herța și județele din Sudul Basarabiei sunt teritorii românești. Așadar, în condițiile concret istorice ale anului 1991, România a luat o atitudine diferită față de teritoriile românești care se aflau în componența Ucrainei și acele teritorii românești care constituiau RM. În cel de al doilea caz, România nu s-a opus ideii ca aici să fie proclamată independența, independență pe care a recunoscut-o imediat.

Care a fost cauza acestei atitudini diferite a României? Nu știm exact, dar nu avem nicio îndoială asupra faptului că România examina cu cea mai mare atenție tot ce se întâmplă la Chișinău atât în perioada de până în decembrie 1989, cât și după Revoluția din decembrie 1989 din România. Cel mai probabil, atitudinea prudentă a României a fost determinată de deciziile clasei politice de la Chișinău pe care le-am prezentat mai sus. Iată de ce România a acționat destul de prudent și la Chișinău; într-o misiune neoficială, pe 25 august 1991, a fost trimis un diplomat „second hand”, cum se autoapărecia ironic chiar domnia sa, Aurel Preda. Înalții oficiali din Chișinău nu au fost invitați nici după aceea de oficialitățile României. La sfârșitul lunii octombrie 1991, la București au sosit Vasile Nedelciuc, președintele Comisiei de politică externă a parlamentului și Anatol Plugaru, șeful Serviciului de Informații Externe al Republicii Moldova. Discuția a fost purtată doar de Nedelciuc și Preda „în parc, la Bordei”, fiindcă, chipurile, Nedelciuc, „care se pare”, scrie Aurel Preda în memoriile sale, „că fusese cândva ofițer KGB, era deci un profesionist”, „dorea ca mesajul să nu fie înregistrat în niciun fel, putând la rigoare să nu-l recunoască”, nu a dorit să discute în clădirea MAE.³⁷ Plugaru urmărirea discuția de la o distanță de cca 100 de metri, probabil, continuă Aurel Preda, era o încercare de a se a sigura că

³⁶ Declarația Parlamentului României privind Referendumul din Ucraina, din 1 decembrie 1991 (<https://mariusmioc.wordpress.com/2014/01/28/1991-declaratia-parlamentului-romaniei-cu-privire-la-ucraina-referendumul-pentru-independenta-ucrainei-nu-poate-avea-valabilitate-in-privinta-teritoriilor-romanesti-anexate-abuziv-de-fosta-urss-t/>).

³⁷ Aurel Preda, *Memoriile unui diplomat oarecare: Amintiri dulci amărui din Școală și Diplomație*, București, Editura Victor, 2009, p. 289.

cei doi nu sunt „supravegheați și înregistrați”.³⁸ O altă întâlnire a lui A. Preda cu V. Nedelciuc a avut loc în decembrie 1991, tot „în parc, la Bordei”. Esența discuțiilor au fost transmise în scris de Aurel Preda conducerii MAE și lui Ion Iliescu, însă aceștia, după cum susține diplomatul român, nu au dat niciun răspuns. Evident, să încercăm să formulăm întrebarea puțin altfel: ce răspuns puteau da autoritățile române la niște discuții purtate în „parc, la Bordei”?

Așadar, autoritățile române practic țineau la distanță reprezentanții clasei politice de la Chișinău cu care discutau doar... la aer liber și se crează impresia că recunoașterea rapidă a independenței RM de România a fost pur și simplu un act de bunăvoință și nimic altceva. Faptul este demonstrat destul de limpede de declarația Parlamentului României privind pactul Molotov-Ribbentrop.

Pe 27 august 1991 urmează actul final al activității liderilor politici de la Chișinău: proclamarea Independenței. Foarte interesante apar Propunerile Alianței Naționale pentru Independență „16 decembrie” adresate Parlamentului Republicii Moldova și votate de Marea Adunare Națională pe 27 august 1991, în care, printre altele, se spune: „fiind conștienți de necesitatea stringentă a lichidării tuturor consecințelor Pactului Ribbentrop-Molotov și ale Protocolului adițional secret din 23 august 1939 asupra Basarabiei și nordului Bucovinei, precum și ale actului de ocupație din 28 iunie 1940, înțelegând importanța luării unor măsuri imediate care ar determina realizarea practică a independenței de stat a Republicii Moldova”.

Da, dar trebuie să fim absolut conștienți de faptul că lichidarea „consecințelor Pactului Ribbentrop-Molotov și ale Protocolului adițional secret din 23 august 1939 asupra Basarabiei și nordului Bucovinei” nu au nimic comun cu „realizarea practică a independenței de stat a Republicii Moldova” și juristul estonian pe care l-am amintit și mai sus ne-a spus-o destul de limpede.

Concluzii

În concluzie, la cele de mai sus se poate afirma că de la bun început mișcarea de eliberare națională din RSSM, apreciind corect evenimentele din anii 1939 și 1940, a urmărit obiectivul obținerii suveranității în cadrul URSS, apoi și a independenței Republicii Moldova. Documentele programatice examinate atestă cu lux de amănunte acest lucru. Pe de altă parte, partea română s-a pronunțat destul de categoric în sensul că în 1940 URSS a anexat „părți importante din trupul țării”, menționând printre altele, Basarabia, ținutul Herței și nordul Bucovinei, indicând destul de explicit că acestea sunt teritorii românești. În condițiile complicate de la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90, Chișinăul oficial și Bucureștiul oficial au respectat „distanța socială” de bunăvoință reciprocă, iar primirea Declarației de Independență a Republicii Moldova nu a anulat statutul de teritoriu românesc al Basarabiei.

³⁸ Ion Eremia, „Independența Republicii Moldova în „Memoriile unui diplomat oarecare” - Analiza unei surse istorice narative”, în *Între istorie națională și istorie europeană: Studii în onoarea profesorului Mihai Drecin*, ed. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, București, Pro Universitaria, 2019.

CONSIDERAȚII PRIVIND CERCETAREA ISTORIEI ECONOMIEI DIN BIHORUL ANILOR 1948-1980 ÎN PERIOADA POSTDECEMBRISTĂ: SURSE ȘI METODE

Delia CORA*
Mariana BARNA**
Mihai D. DRECIN***

Considerations Regarding the Research of the Bihor Economy of the Years 1945–1980 in the Post-December Period. Sources and Methods

Abstract: This study discusses the sources and methods used by two PhD students in their theses in recent years, both framed in the economic history of 1945–1980.

A first author (Dr. Delia Cora) analyzes, through the prism of the historian, the communist nationalizations in Bihor carried out between 1948–1954. The sources of information and methods used in the description of the event are anchored in the classic manner of a research that intertwines politics with economics.

The other author (Dr. Mariana Barna), in the analysis of the development of Bihor industry in its maximum phase of evolution, in addition to local history data, makes a statistical research of the evolution of different industrial objectives, profiled by branches, along with analysis of production, export, evolution of the labor force, its professional and ethnic structure, labor productivity, expenditures per product, etc. The researcher, who benefited from sources collected within the National Institute of Statistics in Bucharest and its county office, uses mathematical formulas that allow getting closer to the truth.

In the introduction and conclusion of the study, a plea is made for the need to encourage economic history research in our country, for all historical epochs. The fact that the internal and external political, cultural and military history of a nation is based on its economic development, it entitles us to advocate for economic history courses in higher education in general, economic and historical education in particular. Even in pre-university history curricula, content on economic history should have some weight. Only in this way will the younger generations understand that hard and quality work is the key to the assertion of any nation.

The Commission of Economic History and History of Economic Thinking within the Romanian Academy operating within the Department of Economic, Legal and Sociological Sciences should be reorganized, invigorated, the year 2020 marking a

* Dr., cercetător științific postdoctoral, Liceul Teoretic „Petőfi Sándor” Săcuieni (Bihor); e-mail: delyacora@yahoo.com.

** Dr., șef Serviciul comunicarea colecțiilor, Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor; e-mail: biblio_marianabarna@yahoo.com.

*** Prof. univ., dr., Departamentul de Istorie, Universitatea din Oradea; e-mail: drecin_mihai@yahoo.com.

stagnation in the planning of scientific sessions. The communications provided in this framework should continue to find their place in the journal „Studies in Economic History and the History of Economic Thought”, coordinated until recently by the late Acad. Iulian Văcărel.

Keywords: Bihor, 1945-1980, nationalizations of the private economy, communist industrialization, sources and research methods

Istoria economică a unui popor, mai apoi a unei națiuni moderne, este o componentă importantă a istoriei generale. Multă vreme ea a fost neglijată, pe primul plan stând istoria politică, militară, a diplomației și culturii. Poate pentru că aspectele amintite sunt mai spectaculoase, interesante pentru publicul cititor, chiar mai ușor de pătruns și scris.

Istoria economică este mai puțin spectaculoasă, scrierea ei presupune adunarea de date: cifre, procente, statistici, la prima vedere seci, pe care cercetătorul trebuie să le descifreze și să le interpreteze, încadrându-le în realitățile politice și sociale ale locului și ale momentului istoric. În plus, cercetătorul ancorat în această felie a istoriei trebuie să culegă un timp mai îndelungat „materia pură”, documentele, pentru a putea să-și exprime un punct de vedere față de fenomenele economice pe care le sesizează, le desprinde din sursele documentare. În plus, peste ani, poți să ai surpriza să descoperi că o întreprindere ținea o contabilitate dublă, una incorectă oferită fiscalului, cu o producție diminuată, ca să se plătească un impozit mai mic, și alta adevărată, care facilita interesele acționarilor. Aceasta în cazul economiei de piață capitaliste. Pe de altă parte, în regimurile autoritare de stânga, sub presiunea structurilor de partid, se puteau raporta cifre și realizări economice supraevaluate față de realitate. În unele cazuri cercetătorul trebuie să dea dovadă de o anume rezervă în contabilizarea producției, în decizia pe care o ia în momentul în care își exprimă punctul de vedere.

Trebuie să acceptăm că istoria economică pretinde o cercetare interdisciplinară. Pe lângă sursele clasice derivate din sfera istoriei, își găsesc locul datele oferite de geografia istorică, demografie, din sfera sănătății publice, manipulările din mass-media, geopolitica momentului, istoria orală, chiar antropologia.

În studiul de față încercăm să punctăm sursele și metodele folosite în cercetarea a două fenomene economice petrecute în Bihor în perioada comunistă, cu impact deosebit, atât negativ cât și pozitiv, asupra societății locale. Este vorba de naționalizarea comunistă din anii 1948-1954¹, respectiv industrializarea socialistă din anii 1960-1980.²

¹ Delia Cora, *De la proprietatea privată la proprietatea comunistă. O istorie a naționalizărilor în Bihor (1948-1954)*. teză de doctorat susținută în 2014 în cadrul Departamentului de Istorie a Universității din Oradea, coordonator științific: prof. univ. dr. Mihai D. Drecin.

² Mariana Barna, *Industrializare și demografie în centrele urbane ale Crișanei (1960-1980)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2014. Teză de doctorat susținută în 2010 în cadrul Departamentului de Istorie a Universității din Oradea, coordonator științific: prof. univ. dr. Mihai D. Drecin.

În ambele lucrări, așa cum pretinde orice studiu serios, în capitolul introductiv, pe lângă prezentarea și discutarea istoriografiei problemei, se nominalizează sursele folosite și metodele de lucru avute în vedere pentru documentare, respectiv analiză.

Cunoașterea istorică presupune un studiu sistematic al unor evenimente istorice. Încercarea de a reconstitui și explica evenimentele prin cercetarea științifică, reclamă nevoia de informații care se identifică cu faptele istorice. Informațiile sunt culese din surse, și apoi prelucrate după o anumită metodologie. Metodele de culegere și analiză a datelor variază în funcție de tema de cercetare. Un prim pas poate fi reprezentat de o analiză exhaustivă a surselor de informație, apoi studiul efectiv al acestora, pentru ca mai apoi se poate evalua critic valoarea acestora. În fine, interpretarea lor trebuie să surprindă adevărul istoric.³

În cercetarea istorică sunt de preferat sursele primare precum documentele de arhivă, fapt esențial în verificarea ipotezelor susținute în scrierile anterioare pe un anumit domeniu și, desigur, pentru a îmbogăți din punct de vedere cunoașterea istorică.⁴

În istoria economiei românești postbelice, naționalizările operate în primii ani ai instituționalizării comunismului de sorginte stalinistă reprezintă pasul decisiv în trecerea de la sistemul economic capitalist, dezvoltat pe baza proprietății private, la sistemul socialist, controlat și planificat de stat. Pentru teritoriul administrativ al județului Bihor, lichidarea brutală a proprietății private din economie prin naționalizări, a fost abordată în contextul elaborării tezei de doctorat intitulată: *De la proprietatea privată la proprietatea comunistă. O istorie a naționalizărilor în Bihor (1948-1954)*. Deși lucrarea prezintă procesul naționalizărilor la nivel regional, abordarea evenimentelor s-a făcut în contextul național al desfășurării lor. Deciziile pe baza cărora s-au desfășurat evenimentele erau centralizate, hotărâte la nivelul Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român și difuzate în teritoriu.

Cercetarea noastră se fondează în principal pe studiul documentelor inedite, în baza unor investigații arhivistice considerabile: 14 fonduri arhivistice deținute în custodia Arhivei Naționale Istorice Centrale⁵ și a fostei Securități⁶, cărora li s-a adăugat material documentar din alte 13 fonduri de problemă din catalogul

³ Ana Lucia Ristea, Ioan Franc Valeriu, *Metode și strategii de cercetare în științele socio-umane*; online: [https://www.researchgate.net/publication/316540882_Metode_si_strategii_de_cercetare_in_stiintele_socioumane](https://www.researchgate.net/publication/316540882_Metode_si_strategii_de_cercetare_in stiintele_socioumane).

⁴ Bogdan C. Murgescu, *Metodologia cercetării istorice. Prezentare sintetică*, online: https://www.academia.edu/34992209/Metodologia_cercetarii_istorice_Prezentare_sintetic%C4%83rii_istorice_Prezentare_sintetic%C4%83.

⁵ Fond C.C. al P.C.R., Secția Administrativ-Politică; Fond C.C. al P.C.R., Secția Cancelarie; Fond C.C. al P.C.R., Secția Economică; Fond C.C. al P.C.R., Secția Propagandă și Agitație; Fond Direcția Generală a Poliției; Fond M.A.I., Direcția Administrației Generale de Stat; Fond Ministerul Economiei Naționale, Direcția Controlul Capitalurilor; Fond Ministerul Economiei Naționale, Direcția Subsecretariat; Fond Ministerul Industriei și Comerțului, Direcția Planificări; Fond Ministerul Industriei și Comerțului, Direcția Studii și Documentare; Fond Președinția Consiliului de Miniștri. Serviciul Special de Informații; Fond Serviciul Special de Informații.

⁶ Fond Documentar; Fond Direcția Generală a Securității Statului (Fond preluat de la Arhivele Naționale Istorice Centrale).

Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Naționale.⁷ Prin studierea conținutului acestora, s-a reușit introducerea în circuitul științific a unei serii de date noi privind evenimentele care au dus la înfăptuirea „actului istoric de la 11 iunie 1948” prin care a fost naționalizată industria, precum și a următoarelor deposedări de proprietăți producătoare până în anul 1954. Totodată, aceste informații inedite au venit să completeze și să explice informațiile din sursele edite, deopotrivă la nivel cantitativ și calitativ. De altfel, studiul bibliografic este necesar pentru o mai bună cunoaștere a domeniului studiat și expunerea stadiului actual al cunoașterii, în cazul de față a naționalizărilor comuniste.

În activitatea de culegere a informațiilor poate interveni situația în care nu lipsa de surse, ci abundența lor fac mai greoaie străduința de reconstituire cât mai completă și veridică a evenimentului istoric. Intervine în mod firesc o selecție și o organizare a acestora pe anumite criterii, în funcție de obiectivele urmărite. În demersul nostru am recurs la o ordonare cronologică a surselor edite și a documentelor descoperite în arhive.

Pentru creionarea unei imagini cât mai reale asupra modului în care subiectul naționalizărilor din perioada 1948-1954 este tratat în literatura de specialitate, s-a apelat la o delimitare, criteriul fiind cel temporal: lucrări elaborate înainte de căderea regimului comunist din România și lucrări realizate în perioada postcomunistă. Din prima categorie⁸ se evidențiază monografia elaborată de Gavril Sonea, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în România – 11 iunie 1948*.⁹ Lucrarea tratează, la nivel central, problema naționalizării de la 11 iunie 1948, dar dă atenție și perioadei premergătoare, acordând spațiu unui capitol în care surprinde principalele măsuri luate la nivel politic în anul 1947, măsuri ce au netezit drumul spre deplina naționalizare. Bineînțeles, aceste măsuri sunt prezentate ca o extraordinară luptă dusă de P.C.R. pentru refacerea economică de după al Doilea Război Mondial. Deși scrisă în rigorile timpului, lucrarea valorifică o serie de documente de mare importanță din fondurile arhivistice ale CC al PCR, referitoare la naționalizare. Această lucrare va sta la baza altor lucrări, elaborate ulterior. Pe lângă prezentarea evenimentului de la 11 iunie 1948, autorul recurge la o cronologie a viitoarelor naționalizări. Considerăm lucrarea indispensabilă oricărui demers pe

⁷ Fond Chestura Poliției Municipiului Oradea; Fond Comitetul Județean al P.C.R./P.M.R. Bihor; Fond Comitetul Regional al P.C.R. Bihor; Fond Fabrica chimică „Vesta” Oradea; Fond Fabrica de acid carbonic și oxigen Oradea; Fond Fabrica de eter „Aurora” Oradea; Fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea; Fond Inspectoratul Regional de Poliție Oradea; Fond Întreprinderea de textile „Vasile Roată” Oradea; Fond Oficiul Farmaceutic Bihor; Fond Prefectura Județului Bihor, Oficiul Economic Județean; Fond Prefectura Județului Bihor (instrumente contemporane de evidență); Fond Uzina „Înfrățirea”, Secția „Phöebus”.

⁸ *Aspecte juridice ale naționalizărilor în România*, București, Editura Științifică, 1968; Constantin Bărbăciaru, Ion Călin, Nicolae Nit, Vladimir Osiac, Ileana Petrescu, *Naționalizarea – premisă a industrializării în Oltenia*, Craiova, Scrisul Românesc, 1968; *Naționalizarea și progresul economico-social*, București, Editura Politică, 1974; Gheorghe Surpat, *Naționalizarea și semnificația istorică pentru dezvoltarea României pe calea socialismului*, București, Editura Politică, 1980.

⁹ Gavril Sonea, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție – 11 iunie 1948*, București, Editura Politică, 1968.

această temă. În abordările de natură științifică privind reconstituirea perioadei comuniste din România există o tendință de a decredibiliza sursele și scrierile elaborate înainte de 1989. Sursele vechi sunt necesare îndeosebi pentru că atunci când vii în direct cu sursele primare, se poate identifica elementul de noutate adus. În acest context se poate recurge la analiza critică a surselor, necesară pentru a extrage informațiile utile și compararea cu informațiile noi pentru verificarea ipotezelor. Valorificarea informațiilor provenite din studiul critic al surselor asigură posibilitatea stabilirii cât mai veridice a faptelor istorice.¹⁰

În contextul expunerii acțiunilor ce au dus la preluarea obiectivelor economice de către stat prin naționalizare, compararea informațiilor din documentelor de arhivă cu cele redată în anumite lucrări dedicate subiectului, lucrări mai vechi sau mai noi cu mărturii ale unor personaje politice implicate direct în proces, mărturii descoperite în memoriile acestora¹¹ (de exemplu Alexandru Bârlădeanu, economist de frunte al regimului comunist), se poate stabili faptul că evenimentul de la 11 iunie 1948 s-a desfășurat în deplină conspirativitate, la comandă sovietică și cu implicarea întregului aparat de stat aflat la îndemâna partidului unic. În acest caz, ipoteza lansată de analiza unei surse este confirmată de altă sursă, elaborată la o distanță de timp și diferență de regim politic. În alte cazuri, compararea surselor poate stabili contrariul și în același timp poate aduce un plus cantitativ de informație: dacă comparăm anexele legii de naționalizare în care erau înscrise pe domenii de activitate, obiectivele ce urmau să fie naționalizate în județul Bihor, în baza prevederilor legii, cu documentele elaborate de organele locale de partid – Comitetul Județean al Partidului Muncitoresc Român – implicate activ în acțiunile de deposedare a patronilor de proprietățile industriale și comerciale în ziua naționalizării, ori în perioada imediat următoare, se pot constata mari diferențe în ce privește numărul obiectivelor înscrise inițial în lege – 19 – față de numărul celor care au fost naționalizate conform datelor transmise la centru de Comisia Județeană de naționalizare – 93 de întreprinderi.

Pentru cunoașterea contextului în care a avut loc marea naționalizare din 11 iunie 1948 și a replicilor succesive din anii următori – instituționalizarea comunismului – a fost necesară analiza unor studii cu caracter general legate de această perioadă nefastă din istoria postbelică a României. Aceste lucrări¹² care tratează regimul

¹⁰ Bogdan C. Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, All, 2000, p 110-115.

¹¹ *Legea pentru naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transporturi, Probleme economice*, nr. 4, 1948, p. 1-16.

¹² Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, Humanitas, 1990; Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, Litera, 1994; Reuben H. Markham, *România sub jugul sovietic*, București, Fundația Academia Civică, 1996; Gaston Marin, *În serviciul României lui Gheorghiu-Dej. Însemnări de viață*, București, Evenimentul Românesc, 2000; Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României. Republica Populară Română (1948-1950). Transformări instituționale*, București, All, 2005; Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej*, București, Humanitas, 2006; Comisia Prezidențială pentru Analiza dictaturii din România, *Raport Final*, București, Humanitas, 2006; Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr. Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu și Iliescu. Convorbiri. Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre Stalinizarea României. Convorbiri neterminate cu Corneliu Mănescu*, București, Compania, 2008; Eugen Denize, Cezar Mățu, *România comunistă. Statul și propaganda 1948-1953*, Iași, Tipomoldova, 2010, Denis Deletant, *România sub regimul*

comunist din România, fie în ansamblu, fie prima parte, cea de stalinizare, ori abordări din perspectivă sociologică sau memorii, amintesc în cuprinsul lor fenomenul naționalizărilor, cu date mai mult sau mai puțin actualizate. Pe lângă lucrările care tratează comunismul în România, s-a apelat la unele lucrări elaborate de autori străini¹³ pentru o analiză comparativă a realităților din întreg „lagăr” socialist.

Deoarece în prezentarea faptelor istorice privind naționalizările comuniste au intervenit, inevitabil, informații de natură economică s-a recurs la anumite condensări statistice: enumerarea obiectivelor naționalizate, gruparea lor pe domenii de activitate, precizarea dacă acestea erau active sau inactive la data trecerii în proprietatea statului, numărul de muncitori aflați în anumite obiective, capacitatea motrică a fabricilor etc.

Întreprinderile naționalizate în județul Bihor, la 30 iunie 1948 de Ministerul Industriei și Ministerul Minelor și Petrolului¹⁴

Nr. Ctr.	Profilul Întreprinderea	Adresa	Nr. Ctr.	Profilul Întreprinderea	Adresa
Metalurgic			Fabrici de ceramică		
1.	Phöbus	Oradea	18.	Ceramvopsea	Tileagd
2.	Ruvior	Oradea	19.	Fabrica de ceramică din Vadu Crișului	Vadu Crișului
3.	Ghitea	Oradea	Fabrici de sticlă		
4.	Cassier	Oradea	20.	Fabrica de sticlă Pădurea Neagră	Pădurea Neagră
5.	Bozsák	Oradea	21.	Fabrica de sticlă	Beiuș
6.	Metaloid	Oradea	22.	Cristal	Oradea
7.	Florencz	Oradea	Fabrici de acid carbonic și oxigen		
Exploatări de păduri, industriei forestiere și de lemn prelucrat			23.	Fabrica de acid carbonic și oxigen	Oradea
8.	La Roche & Darvas Exploatări la Lunca și Remeți	Tileagd	Fabrici de produse chimico farmaceutice		
9.	Sohodol	Beiuș	24.	Vesta	Oradea
10.	Varga	Ștei	25.	Aurora	Oradea
11.	Finis		26.	Zantel & Fii	Oradea
12.	Fabrica de mobilă Velko Ludovic	Tileagd	27.	Industria chimică Tileagd	Tileagd

comunist, București, Fundația Academia Civică, 2010; Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. X, București, Editura Enciclopedică, 2013

¹³ Roy Medvedev, *Despre Stalin și stalinism*, București, Humanitas 1991; Jean François Soulet, *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, Iași, Polirom, 1998; Idem, *Istoria Europei de Est de la Al Doilea Război Mondial până în prezent*, Iași, Polirom, 2008; Paul R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives* Cambridge, Cambridge University Press, 2004; Stephane Courtois, *Dicționarul Comunismului*, Iași, Polirom, 2008; Geoffrey Swain, Nigel Swain, *Eastern Europe since 1945*, ed. a 4-a, Londra, Palgrave Macmillan, 2009.

¹⁴ Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, Fond Comitetul Județean P.M.R. Bihor, dos. 251/1948,f.27-30; dos. 253/1948, f.336-338.

13.	Fabrica de mobilă Velko Iosif	Tileagd	28.	Fabrica de vopsele	Oșorhei
14.	Fabrica de butoaie Carpatica-R.Ieneif	Oradea		Fabrici de tuburi de beton	
15.	Fabrica de perii - Falc	Oradea	29.	<i>Duratex</i>	Oradea
Fabrici de var			30.	<i>Melocco</i>	Oradea
16.	Fenea – anexa a Centralei Turda	Aleșd	Fabrici de săpun		
17.	Exploatarea de piatră și var din jurul Aleșd-Vadu Crișului	Vadu Crișului	31.	Stein & Iohanna	Oradea
			32.	Rothbart	Oradea
Nr. Ctr.	Profilul Întreprinderea	Adresa	Nr. Ctr.	Profilul Întreprinderea	Adresa
Fabrici de cărămizi și tigle			Fabrici de textile		
33.	Delta	Oradea	49.	Bihortex I	Oradea
34.	Star	Oradea	50.	Bihortex II	Oradea
35.	Hephaistos	Oradea	51.	Ortex	Oradea
Exploatări miniere			52.	Flora	Oradea
36.	Minele de cărbuni Borumblaca		53.	Chic	Oradea
			54.	Electra	Oradea
37.	Derna- Tătăruș, Eploatări de lignit de la Budoii și bitum la Derna și Brusturi	Oradea	55.	Heincovits & Retrosovits	Oradea
			56.	M.B.G.	Oradea
38.	Bauxita	Dobrești	Fabrici de articole de celuloid și bakelit		
39.	Molibden	Băița	57.	Emro	Oradea
Exploatări de lut			58.	Isomit	Oradea
40.	Mioген	Vadu Crișului	59.	Celluloid	Oradea
			60.	Leichmer	Oradea
Tipografii			61.	Topanca	Oradea
41.	Viața Nouă	Oradea	62.	Crăița	Vașcău
42.	Cartea Rusă	Oradea	63.	Sigma	Oradea
Fabrici de spirt			64.	Roderma	Oradea
43.	Interindustrială Spirt	Oradea	65.	Majestic	Oradea
44.	Berger	Oradea	Fabrici de conserve		
45.	Teleki	Mihai Bravu	66.	Podsudek	Salonta
			67.	<i>Oraș</i>	Oradea
46.	Barbutia	Beiuș	68.	Szeredi	Oradea
Fabrici de ulei			69.	Plesz	Oradea
47.	Inerindustrial II	Oradea	70.	Fabrica de pulpe și bulion	Oradea
48.	Fabrici de bere	Dreher Hagenmacher			Oradea-Seleuș

În decursul celor 72 de ani care s-au scurs de la naționalizarea din 11 iunie 1948 și până la căderea regimului comunist în decembrie 1989, acest fenomen istoric și economic a fost cercetat, iar rezultatele s-au concretizat în numeroase studii, cu caracter general sau care se concentrează pe un anumit areal geografic, în special în anumite județe. Cele mai multe dintre aceste studii au o încărcătură propagandistică enormă cu privire la „rezultatele” industrializării și nevoia de continuare a acestei linii de abordare economică. O mică parte a lor tratează tema naționalizării în sine, însă cu toate acestea, ele reprezintă contribuții importante la cercetarea procesului naționalizării.

După anul 1989, scrisul istoric eliberat de constrângerile directivelor de partid, a realizat o producție deosebită, atât calitativă, cât și cantitativă, pe tema naționalizărilor.¹⁵ În ce privește problema naționalizărilor în Bihor, se evidențiază studiul privind naționalizarea școlilor confesionale din județ, semnat de Ion Zainea.¹⁶ Tangențial, naționalizarea industriei în județul Bihor este prezentă în lucrarea dedicată Camerei de Comerț și Industrie Bihor¹⁷ și în lucrarea lui Ronald Hochhauser despre industria de fabrică în Oradea.¹⁸ Informații privind naționalizarea școlilor confesionale regăsim și în lucrarea Iuditei Călușer despre istoricul Liceului greco-catolic de fete din Beiuș.¹⁹ În ce privește naționalizarea farmaciilor particulare, de un real folos ne-au fost: studiul lui Alexandru Pop²⁰, lucrarea lui Budaházy István²¹ și lucrarea Manuelei Bianca Pașca.²² Pentru identificarea sau istoricul unor stabilimente economice sau instituții sanitare, am consultat lucrările lui Liviu Borcea²³ dedicate orașului Oradea. Toate aceste informații au fost completate cu relatări din presa de partid a vremii, folosită din plin în asaltul propagandistic al regimului asupra întregii populații.

În concluzie, abordarea unei teme privind naționalizările comuniste, deși are un pronunțat caracter economic, prezentarea și explicarea fenomenului nu se pot rupe de transformările istorice ale societății, în speță de instituționalizarea comunismului în România. Istoria economică nu poate fi înțeleasă dacă nu sunt

¹⁵ Cezar Avram (coord.), *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în fața istoriei*, Craiova, M.J.M., 2002; Bartos Zoltán, *Naționalizarea în fostul județ Mureș „11 iunie 1948”*, Cluj-Napoca, Risoprint, 2009; Ioan Bucur, „Naționalizarea și starea de spirit din România 1944-1953”, *Arhivele Totalitarismului*, III, nr. 1-2, 1994, p. 313-321; Mihaela Cristina Verzea, *Partidul-Stat. Structuri politice (1948-1965)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2013.

¹⁶ Ion Zainea, „Naționalizarea școlilor confesionale și particulare din municipiul Oradea (1948-1949)”, *Crisia*, XXX, 2000, p. 572-577.

¹⁷ Aurel Chiriac (coord.), *Camera de Comerț și Industrie a Județului Bihor. Repere Istorice*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2003.

¹⁸ Ronald Hochhauser, *Contribuții la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2010.

¹⁹ Iudita Călușer, *Liceul Român Unit de Fere din Beiuș: (1896-1948)*, Oradea, Editura Logos '94, 2011.

²⁰ Alexandru Pop, „Farmacii publice orădene”, *Crisia*, XXIX, 1999, p. 187-199.

²¹ Budaházy István, *Contribuții la istoria farmaciei orădene*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2007.

²² Manuela Bianca Pașca, *Istoria farmaciilor din Bihor de la începuturi până în zilele noastre*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2013.

²³ Liviu Borcea, *Memoria Caselor*, Oradea, Arca, 2003; Idem, *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 2007.

pătrunse realitățile istorice. Prin urmare, cercetarea științifică trebuie să proceseze varietatea surselor de informație cu ajutorul unor metodologii adaptate tipului de cercetare. Sursele trebuie analizate atât cantitativ, pentru a putea cuantifica nivelul informației referitoare la un subiect, în cazul de față la naționalizare, care se regăsește în ele. Analiza calitativă este necesară pentru a identifica ce fel de informații transmit. Selecția critică a documentelor să se facă în funcție de obiectivele urmărite. Ordonarea cronologică și logică a informațiilor descoperite în surse pentru a obține un istoric al faptelor, fără el faptele fiind lipsite de semnificație.

Industrializarea, ca studiu asupra unităților industriale din centrele urbane ale Crișanei, a fost supusă analizei într-o lucrare cu titlul „Industrializare și demografie în centrele urbane ale Crișanei”, perioada studiată cuprinzând anii 1960-1980. În prim-plan au stat în cercetarea întreprinsă, izvoare arhivistice inedite provenite din fondurile întreprinderilor bihorene, păstrate în Arhivele Naționale/Serviciul Județean Bihor, Serviciul Județean Arad/Departamentul Industrie, Direcția Generală de Statistică București, Direcția Județeană de Statistică Oradea, presa locală, surse bibliografice ce descriu monografic Crișana și județul Bihor, documente privind perioada comunistă, și inclusiv din sfera legislației.

În culegerea datelor s-au parcurs anumite etape pentru alcătuirea unor serii de informații: reunirea informațiilor cifrice în clase statistice, pe ramuri ale industriei, realizarea unor coeficienți statistici în funcție de nivelul de măsurare cu care s-a operat, încercarea de formulare a enunțurilor. În prelucrarea informațiilor s-au utilizat metode cantitative și calitative. Pentru interpretarea datelor cercetării, s-a apelat la metode comparative și interpretative.

Multe dintre documentele arhivistice ale întreprinderilor industriale nu au fost păstrate, fiind distruse la schimbarea proprietarilor sau în urma unor calamități naturale, incendii și inundații. Chiar dacă apăreau în inventarele de arhivă, o parte a dosarelor nu a putut fi studiat, întrucât că nu era încă arhivată, sau pentru că, potrivit legii naționale a arhivelor, încă făceau parte din sfera documentelor secrete, protejate. Pe de altă parte, dosarele unor fabrici și uzine din fosta regiune Crișana au dispărut în contextul reorganizării administrativ-teritoriale a țării în anii 1967-1968, când acestea au trecut în subordinea noilor județe Satu-Mare, Sălaj și Arad.

În sfârșit, greutăți am întâmpinat în stabilirea cu exactitate a mișcării forței de muncă într-o serie de obiective industriale, mai ales a provenienței sale geografice și etnice, atât la nivelul elementului muncitoresc, cât și a tehnicienilor cu pregătire medie și superioară. În pofida acestor greutăți în documentare, credem că am reușit acoperirea temei propuse spre studiu, scoțând în evidență părțile pozitive și limitele industrializării socialiste în Crișana anilor 1960-1980.

Elaborarea metodelor de analiză și interpretare a datelor cu ajutorul indicatorilor economici de sinteză au fost esențiale. Ele au trebuit concepute și adoptate în funcție de specificul științei, devenind astfel particulare. *Dicționarul explicativ al limbii române*²⁴ definește metoda ca fiind un mod de cercetare, de

²⁴ *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Univers Enciclopedic, 1998, p. 626.

cunoaștere și de transformare a realității obiective; un procedeu sau un ansamblu de procedee folosite în realizarea unui scop.

Înainte de fixarea unei metode de cercetare, s-a avut în vedere fixarea obiectivelor. Obiectivul nostru a fost de evidențiere teoretică și practică a metodelor de analiză și interpretare a datelor. Importanța proiectului a constat din faptul că o prezentare a unei metode de cercetare, a instrumentului de aplicare și a aplicației practice cu ajutorul chestionarului a oferit un mod de cercetare care nu trebuie înțeles ca temă universal valabilă.

Operând cu diverși termeni economici, s-a impus definirea acestora.

„*Termenul de indicator*” desemnează anumite valori atașate variabilelor statistice cantitative prin intermediul cărora se încearcă exprimarea informației conținute în distribuția de frecvență respectivă.²⁵ Sau, mai simplu, „expresie numerică cu ajutorul căreia se caracterizează cantitativ un fenomen social-economic din punct de vedere al compoziției, structurii, schimbării în timp, al legăturii reciproce cu alte fenomene”.²⁶

Indicele este un raport între valori ale aceleiași variabile înregistrate în unități de timp sau teritoriale diferite²⁷, o medie aritmetică a indicilor individuali ai aceleiași variabile.

Pentru măsurarea volumului producției industriale se folosesc următoarele unități de măsură²⁸:

- unități naturale care corespund destinației și însușirilor fizice ale produselor: m, tone, buc. etc.;
- unități convenționale naturale, pentru exprimarea volumului total al unei producții omogene. Exemple: producția de combustibil exprimată în tone combustibil convențional – 7000 kcal/kg;
- unități valorice;
- unități de timp de muncă (volumul producției prin cantitatea de muncă necesară executării ei, exprimată în om-ore sau om-zile).

Observăm că indicatorii economici de bază ai întreprinderii se exprimă și în unități valorice. Utilizarea acestora este impusă de marea diversitate a Nomenclatorului²⁹ de produse³⁰ din cadrul întreprinderii de producție industrială, ce reprezintă principalul instrument care face posibilă structurarea după criterii obiective și corecte ale unităților statistice, ale proceselor și fenomenelor observate. Principalii indicatori valorici care stau la baza determinării eficienței economice, a folosirii potențialului productiv sunt:

²⁵ Traian Rotariu, Gabriel Bădescu, Irina Culic, *Metode statistice aplicate în științele sociale*, Iași, Polirom, 2000, p. 42-61.

²⁶ *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Univers Economic, 1998, p. 485.

²⁷ *Manual statistic al Județului Bihor 2008*, Direcția Județeană de Statistică Bihor, p. 3-7.

²⁸ Richard Lowry, *Concept and Applications of Inferential Statistics*, Vassar College, 2007, p. 1-9.

²⁹ *Nomenclatorul de produse și servicii industriale* este elaborat de Institutul Național de Statistică și utilizat pentru cercetări statistice privind producția industrială.

³⁰ http://www.rubinian.com/prodrom_nivel_1.php 129.

- producția marfă fabricată;
- producția marfă vândută (cifra de afaceri din activitatea industrială);
- producția globală (producția exercițiului).

*Producția marfă fabricată*³¹ exprimă volumul producției industriale care se finalizează într-o anumită perioadă și care urmează a fi destinată vânzării.

Producția marfă vândută (livrată și facturată) sau, cum se mai numește, „cifra de afaceri din activitatea industrială”³² reprezintă valoarea producției marfă fabricată, care a fost vândută (livrată și facturată) clienților, la care se adaugă diferența de stoc de produse finite dintre stocul de la sfârșitul perioadei și cel de la începutul perioadei.

*Producția globală*³³ sau producția exercițiului exprimă, sub formă valorică, volumul activității de producție industrială a unei întreprinderi dintr-o anumită perioadă, concretizată în: produse, semifabricate, servicii și lucrări cu caracter industrial ce urmează a fi livrate sau prestate pentru clienți, valoarea producției în curs de fabricație. Evaluarea diferitelor componente ale producției globale se realizează în mod diferențiat, astfel: *în prețuri* se evaluează produsele, piesele de schimb, semifabricatele, serviciile și lucrările cu caracter industrial; *în costuri*, valoarea reparațiilor, a semifabricatelor și pieselor pentru reparații.

Indicatorul producție globală nu caracterizează totdeauna eficient activitatea economică a întreprinderii, deoarece include fie unele elemente care intră în autoconsumul întreprinderii, cum este consumul intern productiv, fie elemente cu mișcare relativ redusă, cum sunt stocurile. Conducerile întreprinderilor erau tentate să distorsioneze realitatea, folosind aceste mici portițe, raportând producții globale lunare și anuale mari, mult mai mari decât planurile lunare sau anuale, dar a căror componentă de depășire era centrată mai ales pe zona stocurilor și a reparațiilor. Indicatorul producție marfă reflectă mai bine orientarea către mediul economic extern al întreprinderii.

Introducerea indicatorului producție marfă a fost realizată fără să se renunțe la indicatorul producție globală, care era raportat împreună. Prin raportarea simultană a celor doi indicatori, era folosită una dintre metodele fundamentale de analiză a datelor, comparația. Desigur că indicatorii nu au același conținut, dar prin compararea lor se poate observa: mărirea, diferența dintre ei.

Aproape întotdeauna producția globală este mai mare decât producția marfă, diferența fiind partea de producție nedestinată vânzării imediate. Pentru a realiza și depăși indicatorii de plan, multe întreprinderi fabricau produse care, din diferite motive, se vindeau foarte greu sau, chiar dacă erau vândute, la recepția comenzii de către beneficiar erau refuzate la plată, returnate producătorului. Toate aceste produse apăreau cantitativ la stocurile de produse finite, așa-numitele „*stocuri de produse finite cu mișcare lentă*” (greu vandabile).

³¹ https://www.academia.edu/33644936/Produc%C5%A3ia_industrial%C4%83_a_%C3%AEntreprinderii.

³² *Ibidem.*

³³ *Ibidem.*

Pentru a depăși această problemă, conducerea la nivelul cel mai înalt a introdus indicatorul *producție marfă vândută și încasată*. Din punct de vedere cantitativ, aspectul măsurării producției recunoscute social era rezolvată, dar a rămas deschisă problema calitativă, a eficienței utilizării resurselor. Cei mai potriviți indicatori pentru îndeplinirea acestui deziderat erau indicatorii de eficiență, adică obținuți prin compararea resurselor utilizate cu rezultatele obținute: cheltuieli totale la 1000 de lei producție marfă, din care cheltuieli materiale.

Forme de măsurare a datelor economice

În domeniul analizei datelor, mai ales a datelor economice, metodele le-am preluat din sfera statisticii, fiind studiate cantitativ numeric. Aceste metode sunt instrumente de prelucrare a informației ce pornesc de la anumite premise, iar această informație este de regulă numerică și provine dintr-o formă sau alta de măsurare.

La nivel fundamental, toate formele de măsurare³⁴ pe care le putem întâlni se reduc la un proces de: *numărare, ordonare, sortare*.

Numărarea este un procedeu bazat pe cuantificarea unităților de măsură pe o scală standard. Când avem de-a face cu un indicator economic exprimat sub formă valorică, în spatele expresiei valorice stă tot procedeu de numărare. De exemplu, atunci când spunem că întreprinderea X a avut în anul 1960 o producție globală de 10 milioane lei, avem incluse două expresii numerice care au în fundal procedeu de numărare, o dată de la 0 la anul 1960, iar a doua oară de la 0 milioane lei la 10 milioane lei.

Ordonarea: datele utilizate în analiza de față constau dintr-un număr de 81 de întreprinderi considerate reprezentative pentru economia Crișanei în perioada 1960-1980³⁵.

³⁴ E. Biji, T. Baron, M. Korcka, *Statistica teoretică și economică*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1991, p. 1-12. Vezi și Alexandru Gheorghiu, Tudor Baron, Ștefan Matei, Constantin Baron, *Măsurarea, analiza și optimizarea calității produselor*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982; Irina Culic, *Metode avansate în cercetarea socială. Analiza multifactorială de interdependență*, Iași, Polirom, 2004.

³⁵ Direcția Județeană de Statistică Bihor, Fișe Întreprinderi 1950-1979: Întreprinderea Rețele Electrice Oradea, f. 1, Întreprinderea Electrocentrale Oradea, f. 2, Întreprinderea Minieră Voivozi, f. 3, Întreprinderea Minieră Dobrești, f. 4, Schela de Extracție Suplacul de Barcău, f. 5, Refractor Aștileu f. 6, Uzina de Alumină Oradea, f. 7, Uzina „Înfrățirea” Oradea, f. 8, Întreprinderea de Echipament Metalic pentru Binale Oradea, f. 9, Uzina de Utilaj Minier Dr. P. Groza (Ștei), f. 10, Uzina chimică „Sinteza” Oradea, f. 11, Uzina „Transilvania” Oradea, f. 11/a, Rafinăria „Crișana” Suplacul de Barcău, f. 12, Întreprinderea Materiale de Construcții Oradea, f. 13, Întreprinderea Prefabricate din Beton Oradea, f. 14, Fabrica de var Chistag, f. 14a, Combinatul Materiale de Construcții Aleșd, f. 15, Combinatul de Exploatare și Industrializare a Lemnului Oradea, f. 16, Întreprinderea Forestieră Oradea, f. 17, Întreprinderea Forestieră Beiuș (UEIL), f. 18, Întreprinderea Forestieră Lunca Vașcău, f. 18/a, Iprofil „Bihorul” Oradea, f. 19, Iprofil „Alfa” Oradea, f. 20, Fabrica de Confecții Oradea, f. 21, Fabrica de Confecții Marghita, f. 22, Întreprinderea textilă „Crișana” Oradea, f. 23, Fabrica de tricotaje „Miorița” Oradea, f. 24, Fabrica de încălțăminte „Crișul” Oradea, f. 26, Fabrica de încălțăminte „Arta” Oradea, f. 26a, Fabrica de blănuri „I Mai” Oradea, f. 27, Fabrica de încălțăminte „Bihoreana” Marghita, f. 28, Întreprinderea Industrială de Stat „Drum Nou” Oradea, f. 29, Fabrica de mase plastice „Viitorul” Oradea, f. 30, Întreprinderea Industrială de Stat „Metalica” Oradea, f. 31, Fabrica de sticlă Pădurea

Tabel 1

Nr. crt.	Denumirea întreprinderii	Anul înființării	Grupa economică	Ramura industrială	Profilul întreprinderii
1.	Întreprinderea Industrială de Stat "Victoria" Oradea	1885	A	Alimentară	Producția de spirt, drojdie, acid carbonic și oțet
2.	Întreprinderea „Refractar”	1888	A	Materiale de construcții	Producția de cărămizi refractare-șamotă
3.	Rețele Electrice Oradea	1903	A	Energie electrică	Produce și transport de energie electrică
4.	Uzina chimică „Sinteza” Oradea	1920	A	Chimie organică	Producția de antidăunători și medicamente
5.	Uzina „Transilvania” Oradea	1927	A	Chimie organică	Producția de lacuri și vopsele
6.	Uzina „Înfrățirea”	1948	A	Construcții mașini și prelucrarea metalelor	Producția de mașini-unelte
7.	Fabrica de var Chistag	1948	A	Materiale de construcții	Producția de var
8.	Uzina de Reparații	1949	A	Construcții mașini și prelucrarea metalelor	Reparații tractoare și mașini agricole
9.	Întreprinderea de Echipament Metalic pentru Binale	1951	A	Construcții de mașini și prelucrarea metalelor	Producția de echipament metalic pentru binale
10.	Întreprinderea Minieră Oradea Mina Borumlaca, mina Vărzari, mina Voivozi, mina Cornițel Tătăruș, apeductul Derna, Sălaj, exploatarea Suplacul de Barcău	1957	A	Combustibil	Extracția cărbunelui
11.	Întreprinderea „Progresul” Oradea	1959	A	Confecții	

Neagră, f. 32, Întreprinderea de Prelucrarea Tulpinelor de Căneapă Palota, f. 33, Industria Cărnii Bihor, f. 34, Industria Cărnii Salonta, f. 34a, Industria Laptelui Bihor, f. 35, Fabrica de ulei „Interindustrial” Oradea, f. 36, Fabrica de conserve și boia de ardei „Avântul” Oradea, f. 37, Fabrica de conserve „Arovit” Valea lui Mihai, f. 38, Fabrica de bere „Munca” Oradea, f. 39, Întreprinderea industrială de Stat „Victoria” Oradea, f. 39/a, Industria Vinului și Băuturilor Alcoolice Oradea, f. 40, Întreprinderea Piscicolă Cefa, f. 41, Moara „Răsăritul” Oradea, f. 42, Fabrica de Zahăr Oradea, f. 43, Întreprinderea Poligrafică „Crișana” Oradea, f. 44, Uzina de Reparații Oradea, f. 45, Întreprinderea de industrie locală Aleșd, f. 46, Întreprinderea de industrie locală Beiuș, f. 47, Întreprinderea de industrie locală Marghita, f. 48, Întreprinderea de industrie locală „Metalul” Salonta, f. 49, Întreprinderea de industrie locală „Mobila” Salonta, f. 50, Întreprinderea de industrie locală „Bihoreana” Oradea, f. 51, Întreprinderea de industrie locală „Crișana” Oradea, f. 52, Întreprinderea de prestații industriale Oradea, f. 53.

12.	Uzina de utilaj minier Dr. P. Groza (Ștei)	1960	A	Construcția de mașini și prelucrarea metalelor	Producția de utilaj minier
13.	Întreprinderea forestieră Lunca Vașcău – localitatea Dr. P. Groza (Ștei)	1960		Exploatarea și prelucrarea lemnului	Exploatarea și prelucrarea lemnului
14.	Întreprinderea forestieră Oradea UEIL Oradea	1960	A	Exploatarea și prelucrarea lemnului	Exploatarea și prelucrarea lemnului
15.	Întreprinderea forestieră Beiuș UEIL Beiuș	1960	A	Exploatarea și prelucrarea lemnului	Exploatarea și prelucrarea lemnului
16.	Schela de extracție Suplacul de Barcău	1963	A	Combustibil	Extracția petrolului
17.	Întreprinderea minieră Dobrești	1965	A	Metalurgia neferoasă	Extracția bauxitei
18.	Uzina de aluminiă Oradea	1965	A	Metalurgia neferoasă	Producția de aluminiă în echivalent 98% AL^2O^3
19.	Întreprinderea „Electrocentrale” Oradea	1967	A	Energie electrică	Producția de energie electrică
20.	Întreprinderea de Materiale de construcții Oradea ³⁶	1967	A	Materiale de construcții	Producția materialelor de construcții
21.	Rafinăria „Crișana” Suplacul de Barcău	1969	A	Combustibil	Prelucrarea țițeiului
22.	Combinatul de exploatare și industrializare a lemnului	1969	A	Exploatarea și prelucrarea lemnului	Exploatarea și prelucrarea lemnului
23.	Țesătoria Salonta	1974	A	Textilă	Textilă
24.	Întreprinderea de utilaj deservire transport		A		Producția de uși, ferestre, construcții și confecții metalice, prefabricate din beton armat
25.	Întreprinderea de prestații industriale Oradea		A		Prestații industriale
26.	Întreprinderea de industrie locală „Crișana” Oradea		A	Materiale de construcții	Producția de cărămizi și blocuri ceramice
27.	Întreprinderea de industrie locală „Bihoreana” Oradea		A		Diverse produse de larg consum
28.	Întreprinderea de industrie locală „Mobila” Salonta		A	Exploatarea și prelucrarea lemnului	Industrializarea lemnului
29.	Întreprinderea de industrie locală „Metalul” Salonta		A	Construcții mașini și prelucrarea metalelor	Producția de bunuri metalice de larg consum și piese de schimb

³⁶ Fost „Azbeciment” până în anul 1967, H.C.M. 1761/26, în 1968, comasată prin absorbție, cu Fabrica de var Chistag.

30.	Întreprinderea de industrie locală Marghita		A		Produse cu profil local
31.	Întreprinderea de industrie locală Beiuș		A		Produse cu profil local
32.	Întreprinderea de industrie locală Aleșd		A		Produse cu profil local
33.	Fabrica de sticlă Pădurea Neagră	1840	B	Sticlărie	
34.	Fabrica de bere „Munca” Oradea	1890	B	Alimentară	Producția de bere
35.	Fabrica de mase plastice „Viitorul” Oradea	1921	B	Chimie	Producția de articole din mase plastice
36.	Întreprinderea de Stat „Drum Nou” Oradea	1923	B	Textilă	Producția de articole de pasmanerie și panglici
37.	Fabrica de încălțăminte „Solidaritatea” Oradea	1925	B	Încălțăminte	Producția de încălțăminte
38.	Fabrica de blănuri „I Mai” Oradea	1928	B	Pielărie, blănărie, încălțăminte	Producția de încălțăminte
39.	Fabrica de conserve „Arovit” Valea lui Mihai	1942	B	Alimentară	Producția de conserve
40.	Fabrica de ulei „Interindustrial” Oradea	1942	B	Alimentară	Industrializarea uleiului
41.	Fabrica de încălțăminte „Crișul” Oradea	1945	B	Pielărie, blănărie, încălțăminte	Producția de încălțăminte
42.	Fabrica de Confecții Oradea	1945	B	Confecții	Producția de confecții
43.	Încălțăminte „Arta” Oradea	1946		Încălțăminte	
44.	Moara „Răsăritul” Oradea	1946	B	Alimentară	Producția de făină și pâine
45.	Industria laptelui Bihor	1948	B	Alimentară	Industrializarea laptelui
46.	Industria cărnii Salonta	1948	B	Alimentară	Industrializarea cărnii
47.	Industria cărnii Bihor	1948	B	Alimentară	Industrializarea cărnii
48.	Întreprinderea de prelucrarea tulpinelor de cânepă Palota	1948	B	Textilă	Prelucrarea tulpinelor de cânepă
49.	Întreprinderea poligrafică „Crișana” Oradea	1948			Producția de tipărituri
50.	Exploatarea minieră Șuncuiuș	1949			
51.	Fabrica de tricotaje „Miorița” Oradea	1949	B	Textilă	Producția de tricotaje de lână
52.	Întreprinderea textilă „Crișana” Oradea	1949	B	Textilă	Producția de țesături din bumbac
53.	Fabrica de conserve și boia de ardei „Avântul” Oradea	1949	B	Alimentară	Industrializarea legumelor și fructelor
54.	Întreprinderea industrială de stat „Metalica” Oradea	1949	B	Construcții mașini și	Producția de bunuri metalice de larg consum

				prelucrarea metalelor	
55.	Întreprinderea vinului și băuturilor alcoolice Oradea	1951	B	Alimentară	Prelucrarea vinului și băuturilor alcoolice
56.	Iprofil „Bihorul”	1952	B	Exploatarea și prelucrarea lemnului	Prelucrarea lemnului
57.	Întreprinderea piscicolă Cefa	1953	B	Alimentară	Producția și reproducția de pește
58.	Fabrica de încălțăminte „Bihoreana” Marghita	1959	B	Pielărie, blănărie, încălțăminte	Producția de încălțăminte
59.	Fabrica de încălțăminte „Arta” Oradea	1959	B	Pielărie, blănărie, încălțăminte	Producția de încălțăminte și articole de marochinărie
60.	Fabrica de confecții Marghita	1965	B	Confecții	Producția de confecții
61.	Iprofil Oradea „Alfa”	1968	B	Exploatarea și prelucrarea lemnului	Prelucrarea lemnului
62.	Fabrica de zahăr	1969	B	Alimentară	Producția de zahăr
63.	Combinatul industriei alimentare	1969	B	Alimentară	Produse alimentare
64.	Combinatul textil	1969	B	Textilă	Producția de confecții, tricotaje, țesături bumbac
65.	Combinatul de pielărie și încălțăminte Oradea	1969	B	Pielărie, blănărie, încălțăminte	Producția de încălțăminte, articole marochinărie și blănărie
66.	Combinatul industriei alimentare Oradea	1969	B	alimentară	
67.	Întreprinderea prefabricate din beton Oradea	1970			
68.	Întreprinderea de marmură Vașcău	1973		Materiale de construcții	Materiale de construcții
69.	Fabrica de nutrețuri combinate Palota, comuna Sintandrei	1973		Alte ramuri ale industriei	
70.	Fabrica de nutrețuri combinate Tinca		B	Alte ramuri ale industriei	
71.	I.R.F.M.		B	Industrie locală	
72.	Trustul de panificație Oradea		B	Industrie alimentară	
73.	Întreprinderea de morărit și panificație Oradea ³⁷	1977		Industrie alimentară	
74.	I.O.I.L. Vucochim Oradea		B	Industrie locală	

³⁷ În baza Decretului 53/1977 se înființează ca întreprindere, unitatea exista încă de la naționalizarea din 1948.

75.	I.R.I.L. „Petöfi Sandor” Săcuieni			Industrie locală	
76.	I.R.I.L. „Arieşul” Dr. P. Groza			Industrie locală	
77.	Întreprinderea „Electrica” Oradea			Industrie locală	
78.	Întreprinderea „30 Decembrie” Oradea			Industrie locală	
79.	Combinatul materiale de construcţii Aleşd				
80.	I.E.M. Geologice Dr. P. Groza				
81.	Fabrica de nutreţuri combinat Oradea			Alte ramuri ale industrii	

Pentru fiecare întreprindere au fost colectate datele referitoare la anul înfiinţării, intervenind astfel următorul procedeu al măsurării – *ordonarea*. Înţelesul acestui cuvânt, în context matematico-statistic, este de a pune termenii unei mulţimi într-o anumită ordine, fie crescătoare, fie descrescătoare, după un criteriu dinainte stabilit. Potrivit acestui procedeu de ordonare, alcătuind tabelul cu principalul factor de eficienţă în economia Crişanei, putem concluziona:

- cinci întreprinderi au fost înfiinţate înainte de 1918, Întreprinderea Industriei de Stat „Victoria” Oradea, Întreprinderea „Refractar” Aştileu/Aleşd, Întreprinderea de Reţele Electrice Oradea, Fabrica de Sticlă Pădurea Neagră, Fabrica de Bere Spirt şi Drojdie „Munca” Oradea;
- şase întreprinderi au fost înfiinţate până în 1940 (perioada interbelică a României Mari): Uzina Chimică „Sinteza” Oradea, Uzina „Transilvania” Oradea, Fabrica de mase plastice „Viitorul” Oradea, Întreprinderea de Stat „Drum Nou” Oradea, Fabrica de încălţăminte „Solidaritatea” Oradea, Fabrica de blănuri „1 Mai” Oradea;
- două întreprinderi au fost înfiinţate în perioada ocupaţiei maghiare (1942): Fabrica de ulei Interindustrial Oradea şi Fabrica de conserve „Arovit” Valea lui Mihai, amândouă legate de necesităţile de aprovizionare ale populaţiei;
- patruzeci şi opt de întreprinderi au fost înfiinţate în perioada 1945-1974 (33 până în 1965 şi 15 până în 1980);
- pentru douăzeci întreprinderi lipseşte anul înfiinţării în fişele studiate.

Din această ordonare a întreprinderilor după anul înfiinţării, chiar dacă nu am cunoaşte absolut nimic despre politica de industrializare din perioada cercetată, am putea trage concluzia că în Crişana, perioada 1960-1980 a fost una de dezvoltare intensă. În plus, multe dintre întreprinderile create după anul 1945 aparţin altor domenii de activitate decât cel tradiţional de genul industriei alimentare, industriei uşoare, reflectând nu doar dezvoltarea în continuare a acestora, ci suferind schimbări de structură a producţiei cu orientare către cea a mijloacelor de producţie.

Privitor la indicatorii de eficienţă ai întreprinderilor, am ordonat producţia globală, producţia marfă, exportul, numărul mediu al personalului, retribuiţia medie lunară în tabele, având criteriul de ordonare anii studiaţi: 1960, 1965, 1970, 1975,

1980. Analizate prin comparație, se observă o creștere semnificativă, de la an la an, a producției globale și a producției marfă. Această creștere se poate atribui, pe de o parte, eforturilor permanente de industrializare în perioada comunistă, materializate în investițiile uriașe alocate industrializării României, județului Bihor, investiții care au dus la creșterea capacităților de producție, uneori în regim de lucru în trei schimburi, iar de altă parte, modificărilor de prețuri, acestea nerămânând constante în perioada anilor 1960-1980. Chiar dacă existau anumite produse cu impact social, al căror preț de vânzare cu amănuntul a rămas nemodificat lungi perioade de timp, fiind subvenționat de stat (cum erau pâinea, rechizitele școlare etc. - *mostră a protecției sociale, element de bază a doctrinei economiei comuniste*), din cauza modificării prețurilor resurselor naturale și mai ales al produselor energetice, după criza din 1973, de exemplu, prețurile au avut tendința ușoară, dar constantă, de creștere. Nu putem elimina din creșteri influența reală a prețurilor; chiar dacă am avea disponibile datele referitoare la nivelul creșterilor generale, structura la care se calculează variațiile este stabilită la nivel de țară și nu la nivelul județului.

Sortarea: prin cea mai simplă formă de măsurare ce implică *sortarea* elementelor unei mulțimi pe categorii, observăm o schimbare în structurile pe domenii de activitate ale întreprinderilor pentru care avem date referitoare la indicatorul producție globală. Pe măsura trecerii timpului și a dezvoltării industriale a județului, a apariției de noi unități industriale, se înregistrează o tendință de modificare a ponderii mărimii producției globale a întreprinderilor aparținătoare industriei grele, care avansează dinspre poziții medii spre poziții de frunte.

Dacă în anul 1960 primele zece poziții erau ocupate de Industria Laptelui Oradea, Fabrica de Confecții Oradea, Industria Cărnii Salonta, Întreprinderea Minieră Oradea, Uzina „Transilvania”, secția Lacuri și Vopsele Oradea, Uzina „Înfrățirea” Oradea, Fabrica de conserve și boia de ardei „Avântul” Oradea, Întreprinderea de Încălțăminte „Solidaritatea” Oradea, Întreprinderea viei și vinului Oradea, în anul 1980, pe primele zece poziții se găsesc: Industria Cărnii Oradea, Uzina „Înfrățirea” Oradea, Uzina Chimică „Sinteza” Oradea, Fabrica de Confecții Oradea, Uzina „Alumina” Oradea, Combinatul de lianți și azbociment Oradea, Întreprinderea Mecanică Oraș Dr. Petru Groza, Combinatul de Exploatare și Industrializare a Lemnului Oradea, Întreprinderea de Încălțăminte „Solidaritatea” Oradea.

Datele referitoare la producția marfă sunt disponibile începând cu anul 1965, și ele au o evoluție asemănătoare cu cele referitoare la producția globală. Privitor la evoluția indicatorului retribuție medie lunară, prin sortarea descrescătoare a indicatorilor pe primele zece locuri erau, în anul 1960, Întreprinderea Minieră Oradea, cu extracția cărbunelui, Întreprinderea Încălțăminte „Arta” Oradea, Întreprinderea de Industrie Locală Aleșd, Uzina „Înfrățirea” Oradea, Uzina „Transilvania”, secția lacuri și vopsele Oradea, Întreprinderea Industriei de Stat „Metalica” Oradea, Întreprinderea „Refractar” Aștileu, Industria cărnii Oradea, Uzina de utilaj minier Dr. Petru Groza și Fabrica de ulei „Interindustrial” Oradea. Pentru anul 1980 ordinea se modifică, apar noi întreprinderi cu profil diferit față de cele din 1960, pe primele zece locuri clasându-se: Întreprinderea „Alumina” Oradea, Combinatul pentru lianți și azbociment Aleșd, Întreprinderea de Stat

„Metalica” Oradea, Întreprinderea de blănuri „I Mai” Oradea, Fabrica de sticlă Pădurea Neagră, Întreprinderea de încălțăminte „Arta” Oradea, Întreprinderea poligrafică „Crișana” Oradea, Întreprinderea de Încălțăminte “Crișul” Oradea, Întreprinderea textila „Crișana” Oradea și Întreprinderea de cânepă Palota. Concluzia ar fi că forța de muncă era atrasă fie spre industria grea, fie către ramurile industriei alimentare și ușoare cu pondere mare la export. Astfel, observăm o schimbare în structurile pe domenii de activitate ale întreprinderilor.

Diferența între *sortare* și *ordonare* s-ar putea să nu fie evidentă la prima vedere, dar ea există. Revenind la exemplul ordonării întreprinderilor, descrescător, după valoarea producției globale obținute în anul 1960, am putea folosi acest exemplu pentru ilustrarea termenului de judecată de ordin axiologic, cu sensul general de „mai bun” sau „mai rău”, de fapt „mai valoros” sau „mai puțin valoros”. Aceste trei forme de măsurare nu sunt doar versiuni diferite, ele sunt tipuri diferite de măsurare, au proprietăți diferite, utilizări diferite.

Metode de calcul a indicatorilor economici

Datele economice, ca submulțime a datelor în general, sunt măsurate, cu mici excepții, pe scale cu intervale egale, scalele cu intervale egale permit calcularea corectă a diferiților indicatori derivați, de exemplu a mediei aritmetice.

Problema alegerii metodelor de analiză a datelor economice este, din punct de vedere matematic, rezolvată, și putem aplica orice metodă de calcul. Am utilizat *media aritmetică*³⁸ definită prin acea valoare care se obține împărțind suma valorilor unui indicator supus analizei (producția marfă, producția globală, export, număr mediu al personalului etc.) la numărul repetițiilor acestuia, ceea ce înseamnă că ea este acea valoare comună pe care ar trebui să o ia fiecare indicator, astfel încât să se păstreze neschimbată suma valorilor. Notăția clasică a mediei pentru o variabilă x

$$\sum x$$

este dată de formula: $\bar{x} = \frac{\sum x}{n}$. Estimarea mediei adevărate se face prin calcularea mărimii \bar{x} . Pentru calcularea lui \bar{x} , am folosit metoda directă, ce a constat în însumarea tuturor repetițiilor și împărțirea acestei sume la numărul repetițiilor. Pentru estimarea numărului mediu de întreprinderi din perioada 1960-1980 existente în fiecare an în Crișana³⁹, folosim cele n repetiții. Procedând astfel, am obținut:

$$x_1+x_2+x_3+x_4=\sum: 4$$

Exemplu:

$$\frac{\sum(8+79+76+74+75+76+76+67+64+69+71+78+81+70+70+71+71+61+61+61+62)}{21}$$

Media =71,1 reprezintă media unităților economice din perioada 1960-1980.

³⁸ Traian Rotariu, Gabriel Bădescu, Irina Culic, *op. cit.*, p. 42-61.

³⁹ Vezi Tabelul nr. 2.

Putem calcula media aritmetică a producției globale, a anilor 1960, 1965, 1970 a unei întreprinderi sau retribuița medie lunară pe durata celor douăsprezece luni ale anului 1960. Media nu poate reflecta decât o parte din informația surprinsă în caracteristică.

Am utilizat și procedeul *calculului procentual*. Notăm cu x% necunoscuta, care este egală cu valoarea indicatorului anului de studiu, înmulțit cu 100 și împărțit la suma valorii indicatorului din anii supuși analizei. Pentru exemplificare, prezentăm următorul exercițiu, luând ca mostră producția de ulei comestibil realizat la Fabrica de ulei „Interindustrial”⁴⁰ Oradea. Aceasta evoluează astfel: 21.192 tone în anul 1965; 22.294 tone în 1970; 26.668 tone în 1975 și 23.552 tone în 1980.

Aplicând formula:

21192t.x100

x % din uleiul comestibil din anul 1965 = $\frac{\sum(21192t. + 22294t. + 26668t. + 23552t.)}{21192t. \times 100}$, rezultă 23%, procentul uleiului comestibil pentru anul 1965, față de ceilalți ani supuși analizei.

În orice metodă trebuie să fie prezentă și *varianta martor*.⁴¹ Nu putem realiza acest tip de calcul pe date obținute din măsurători cu scale⁴² cu intervale neegale.

Pentru prelucrarea datelor, în funcție de martor, ajungem astfel la metoda *comparației*.⁴³ Este una dintre metodele fundamentale de analiză a datelor, în general, și a datelor economice în special. Comparabilitatea indicatorilor economici impune: *restricții de conținut* (nu putem compara indicatori economici care nu au același conținut), *restricții de subiect* (nu putem compara indicatori diferiți ai unor întreprinderi diferite, dar putem compara, în timp, același indicator economic pentru o anumită întreprindere, rezultând o dinamică a indicatorului economic al acelei întreprinderi), *restricție temporală*. În ultimul caz, dacă avem de-a face cu indicatori economici exprimați în formă valorică, la evoluția lor în timp, trebuie să avem în vedere faptul că prețurile nu rămân constante pe perioade îndelungate și ar trebui, dacă este posibil, să eliminăm influența acestora ca factori de distorsionare a evoluției reale a indicatorilor respectivi.

Pe baza martorului, putem compara numărul întreprinderilor existente în Crișana⁴⁴ în fiecare an, începând din 1960 până în 1980. Considerăm martorul media unităților economice existente în perioada 1960-1980, calculat mai sus, care este de

⁴⁰ Direcția Județeană de Statistică Bihor, *Fișe unități cu principalii indicatori economici 1965-1980*, f. 36.

⁴¹ N. A. Săulescu, N. N. Săulescu, *op. cit.*, p. 71-74.

⁴² O scală de măsurare prezintă proprietatea intervalelor egale ce permit calcularea corectă a diferiților indicatori derivați.

⁴³ E. Biji, T. Baron, M. Korca, *Statistica teoretică și economică*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1991, p. 1-12.

⁴⁴ Direcția Centrală de Statistică, *Industria în R.S.R. Date statistice*, București, iulie 1969, p. 4-7; Idem, *Anuarul Statistic al R.S.R.*, 1961, p. 113; *Ibidem*, 1964, p. 143; *Ibidem*, 1965, p. 133-134; *Ibidem*, 1966, p. 135; *Ibidem*, 1967, p. 141; *Ibidem*, 1968, p. 146; *Ibidem*, 1969, p. 140; *Ibidem*, 1971, p. 150-151; *Ibidem*, 1972, p. 115; *Ibidem*, 1973, p. 129 și 131; *Ibidem*, 1974, p. 74 și 77; *Ibidem*, 1975, p. 79; *Ibidem*, 1976, p. 79; *Ibidem*, 1977, p. 113; *Ibidem*, 1978, p. 119 și 121; *Ibidem*, 1979, p. 123; *Ibidem*, 1980, p. 127 și 129; *Ibidem*, 1981, p. 135; Direcția Generală de Statistică, *Dezvoltarea industriei R.P.R. Culegere de date statistice*, București, 1964, p. 20, 22, 43; Direcția Județeană de Statistică, *Caiet statistic al Județului Bihor 1968-1975*, Oradea, p. 35.

71,1. Pentru a compara cu cât este mai mare sau mai mic numărul unităților dintr-un an față de martor, scădem martorul din numărul unităților existente în acel an.

Exemplu: 81 este numărul de unități înființate în anul 1960, martorul este 71,1, atunci diferența dintre cele două cifre este 9,9. Prin urmare, cu 9,9 unități, anul 1960 este mai mare față de martor. Tabelul nr. 2 este foarte sugestiv.

Tabel 2

Nr. crt.	Variante cercetate					Observații
	martor	Anii stuadiați	Nr. unități înființate	± martor	% față de martor	
1.	71	1960	81	+9,9	113,9	Creștere 13,9%
2.		1961	79	+7,9	111,1	Creștere 11,1%
3.		1962	76	+4,9	106,9	Creștere 6,9%
4.		1963	74	+2,9	104,1	Creștere 4,1%
5.		1964	75	+3,9	105,5	Creștere 5,5%
6.		1965	76	+4,9	106,9	Creștere 6,9%
7.		1966	76	+4,9	106,9	Creștere 6,9%
8.		1967	67	-4,1	94,2	Regresie 5,8%
9.		1968	64	-7,1	90,0	Regresie 10%
10.		1969	69	-2,1	97,0	Regresie 3%
11.		1970	71	-1	99,9	Creștere 0,1%
12.		1971	78	+6,9	109,7	Creștere 9,7%
13.		1972	81	+9,9	113,9	Creștere 13,9%
14.		1973	70	-1,1	98,5	Regresie 1,5%
15.		1974	70	-1,1	98,5	Regresie 1,5%
16.		1975	71	-1	99,9	Regresie 0,1%
17.		1976	71	-1	99,9	Regresie 0,1%
18.		1977	61	-10,1	85,8	Regresie 14,2%
19.		1978	61	-10,1	85,8	Regresie 14,2%
20.		1979	61	-10,1	85,8	Regresie 14,2%
21.		1980	62	-9,1	87,2	Regresie 12,8%
Nr. total de unități înființate 1960-1980			1494			
Nr. mediu de unități înființate			71			

Forme de reprezentare

Orice tabel statistic ce prezintă distribuții de frecvențe⁴⁵ pentru caracteristici calitative sau cantitative poate fi transpus într-o multitudine de *forme grafice* al căror rol este acela de a face mai ușor perceptibilă trăsăturile distribuției.⁴⁶ S-au obținut datele sub formă numerică. Primul pas în analiza și interpretarea acestora constă în

⁴⁵ *Frecvența* = noțiune fundamentală a statisticii. Tipuri de frecvențe: *absolute* (cantitate de indivizi, ce se regăsesc într-o grupă sau alta dintr-un tabel), *relative* la unitate și *cumulate*, calculate cu variabile ordinale și variabile cantitative, au ca menire să arate câți indivizi sau alte proporții ori alte procente din aceștia se găsesc sub/ori până la o anumită treaptă/valoare a scalei.

⁴⁶ T. raian Rotariu, Gabriel Bădescu, Irina Culic, *op. cit.*, p. 36-39

reprezentarea lor. Alcătuirea graficelor pregătește condițiile pentru cercetarea anumitor corelații și dă o reprezentare intuitivă a materialului adunat⁴⁷.

Cele mai frecvente modalități de exprimare grafică sunt legate: de principiul divizării unui întreg în părțile sale componente – forma grafică de reprezentare este *cercul împărțit în sectoare*, fiecare având o suprafață proporțională cu frecvența clasei respective. Prin programele de grafică ale computerelor, cercul poate fi plasat în diverse poziții așezate în spațiu tridimensional sau poate fi transformat în alte forme geometrice.

Exemple:

Fig.1

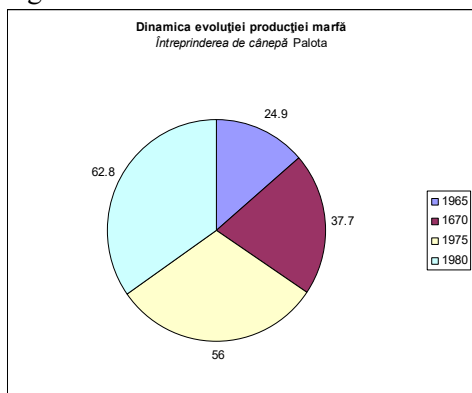
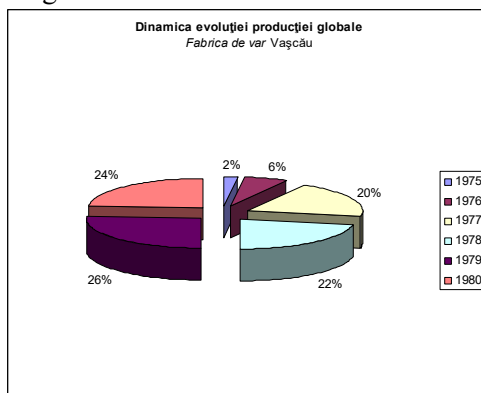

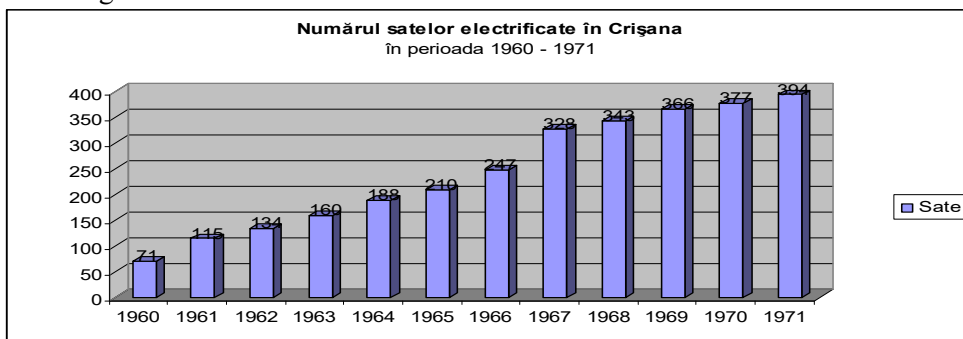
Fig.2

De asemenea, sunt legate și de principiul reprezentării proporționale a efectelor claselor, fără a mai fi vizualizat conturul întregului, forma grafică tipică fiind *histograma*, un sistem de drepte în unghiuri așezate vertical sau orizontal, înălțimea (respectiv lungimea) acestora fiind proporțională cu frecvența claselor.

Exemplu:

Fig. 3⁴⁸

⁴⁷ Radu T. Trîmbițaș, *Metode statistice*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 141

⁴⁸ *Caiet documentar privind dezvoltarea economico-socială a României și a Județului Bihor în perioada 1948-1972*, Oradea, Secția de Propagandă a Comitetului Județean al P.C.R. Bihor, p. 44

Din exemplele noastre sub formă de histogramă, în care pe abscisă⁴⁹ se găsesc intervalele de clasă, iar pe ordonată frecvența (ca număr de indivizi, producție etc. sau în procente), suprafața dreptunghiurilor este astfel proporțională cu frecvența corespunzătoare fiecărei clase. Uneori ne dăm seama că între doi indicatori economici există o anumită legătură, că unul dintre ei îl influențează pe celălalt. Legătura între mărimile studiate este exprimată cu ajutorul unei funcții matematice numită *regresie*.

*Regresia*⁵⁰ reprezintă o relație analitică ce exprimă o legătură cauzală dintre fenomene – mai bine zis, dintre două variabile. Legătura dintre cele două variabile (x – cea independentă; y – variabila dependentă) poate fi reprezentată grafic. Înainte de reprezentarea funcției de regresie este necesară o prezentare prealabilă a celor două serii de date. Notând cu y variabila dependentă și cu x_1, x_2, \dots, x_n variabilele independente, se obține ecuația de regresie $y = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ care definește o suprafață de regresie sau o curbă. În funcție de numărul factorilor x_1, x_2, \dots, x_n care influențează variabila dependentă y , putem deosebi regresia unifactorială, dacă funcția include un singur factor ori regresie multifactorială sau multiplă, dacă funcția include mai mulți factori. Cele mai cunoscute modele de regresie unifactorială sunt: modelul liniar, exponențial, parabolic, hiperbolic și logaritmic.

Pentru exemplificare, prezentăm modelul regresiei liniare simple, care poate fi exprimat de o ecuație de gradul I de forma: $y = \alpha + \beta x$. În reprezentarea grafică, x este ordonata intersecției dreptei de regresie cu axa y -lor, adică valoarea y corespunzătoare la $x = 0$, iar β este panta dreptei de regresie, adică modificarea lui y crește cu o unitate.

Corelația. Între cele două variabile pot exista diferite tipuri de *corelație*⁵¹: pozitivă, negativă, strânsă, semnificativă. Coeficientul de corelație este o valoare cantitativă ce descrie relația dintre două sau mai multe variabile. Legătura dintre cele două variabile x și y poate fi reprezentată grafic. Coeficientul variază între (-1 și +1), unde valorile extreme presupun o relație perfectă între variabile, în timp ce 0 înseamnă o lipsă totală de relație liniară. O interpretare mai adecvată a valorilor obținute se face prin compararea rezultatului obținut cu anumite valori prestabilite în tabele de corelații în funcție de numărul de subiecți, tipul de legătură și pragul de semnificație dorit.⁵²

Spre exemplificare, prezentăm dinamica evoluției producției globale de la Întreprinderea Piscicolă Cefa, în perioada 1960-1980.

⁴⁹ *Abscisă* = simbolul care indică lungimea și sensul segmentului cuprins între un punct fix al unei drepte și un punct dat de pe dreaptă. ** Una dintre coordonatele carteziene, care servește la stabilirea poziției unui punct în plan sau în spațiu.

⁵⁰ *Buletin de informare*, vol. 4, nr. 4, Cluj-Napoca, Societatea Lepidopterologică Română, 1993, p. 183.

⁵¹ *Corelatia* este o metoda statistica utilizată pentru a determina relațiile dintre două sau mai multe variabile.

⁵² http://statisticasociala.tripod.com/cor_par.htm

Fig. 4

Nr. Crt.	X Anii de studiu	Y Dinamica producției globale – mil. lei	XY	X ²
1.	60	3,2	192	3600
2.	65	4,3	279,5	4225
3.	70	7,3	511	4900
4.	75	11,7	877,5	5625
5.	80	12,2	976	6400
Suma	$\Sigma x = 350$	$\Sigma y = 38,7$	$\Sigma x \cdot y = 2836$	$\Sigma x^2 = 24750$

Etape analitice:

a) stabilirea variabilelor de cercetare:

- x – variabila independentă: anii luați în studiu;
- y – variabila dependentă: producția globală în milioane lei

b) studiul corelației

Sinteza datelor obținute din studiul corelației utilizată pentru determinarea expresiei matematice:

- n (numărul gradelor de libertate, numărul repetițiilor, variabilelor de cercetare) = 5

- $\Sigma x = 350$;
- $\Sigma y = 38,7$;
- $\Sigma x \cdot y = 2836$;
- $\Sigma x^2 = 24750$

c) Calcularea expresiei matematice a regresiei. Stabilirea valorii variabilei dependente y în funcție de valoarea lui x.

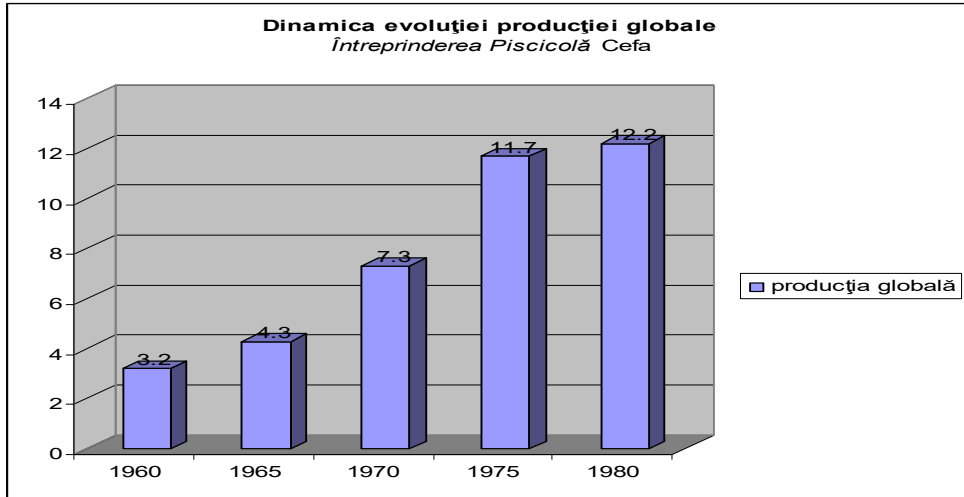
$$y = \alpha + \beta x$$

Redăm formulele de calcul pentru a și b:

$$a = \frac{\sum x^2 \cdot \sum y - \sum x \cdot \sum x \cdot y}{n \sum x^2 - (\sum x)^2}$$

$$b = \frac{n \cdot \sum x \cdot y - \sum x \cdot \sum y}{n \sum x^2 - (\sum x)^2}$$

Calcularea factorilor necunoscuți a și b, prin înlocuirea cu valori:

$$a = \frac{24750 \cdot 38,7 - 350 \cdot 2836}{5 \cdot 24750 - 122500} = \frac{957825 - 992600}{123750 - 122500} = \frac{-34775}{1250} = -27,82$$

$$b = \frac{5 \cdot 2836 - 350 \cdot 38,7}{5 \cdot 24750 - 122500} = \frac{14180 - 13545}{123750 - 122500} = \frac{635}{1250} = 0,508$$

Înlocuind valorile a și b în ecuația de mai sus, obținem expresia matematică a regresiei: $y = -27,82 + 0,508x$. Cu ajutorul acestei formule, putem pronostica producția globală a întreprinderii și în anii care nu au fost incluși în studiu, evitând, bineînțeles, extrapolarea în afara intervalului acoperit de variantele experimentale.

d) Stabilirea coeficientului de corelație, ce poate fi considerat semnificativ diferit de zero la nivelul de 5% și 1%⁵³, în funcție de numărul cazurilor studiate:

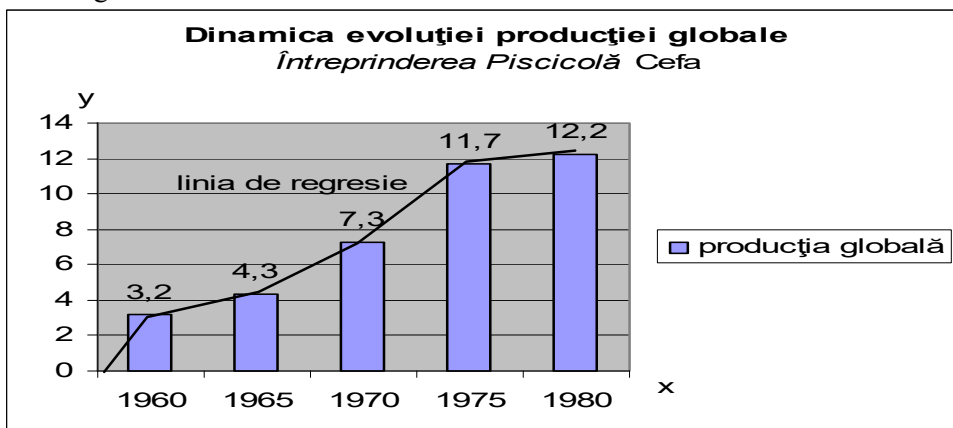
- n numărul de cazuri studiate: 5;
- r (coeficientul de corelație) la nivelul de probabilitate P5% = 0,88***⁵⁴;
- r (coeficientul de corelație) la nivelul de probabilitate P1% = 0,96***

e) Proiecția (construcția grafică):

⁵³ N. A. Săulescu, N. N. Săulescu, *op. cit.*, tab. 10

⁵⁴ *** = foarte semnificativ

Fig. 5

Pe axa x se ia o valoare extremă a șirului de date și se calculează valoarea corespunzătoare a lui y prin formula de mai sus.

Pentru determinarea drepte de regresie:

$$y = -27,82 + 0,508x, \text{ înlocuim } x;$$

$$y_1 = -27,82 + 0,508 \cdot 60 = 2,66;$$

$$y_2 = -27,82 + 0,508 \cdot 65 = 5,02;$$

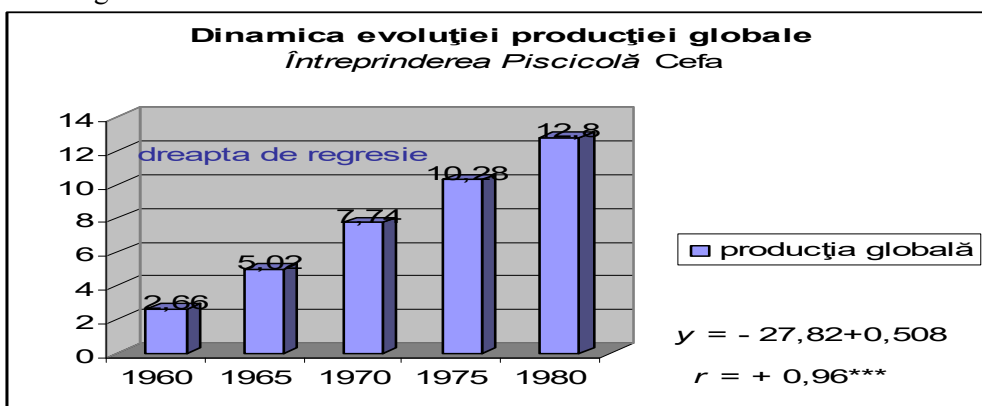
$$y_3 = -27,82 + 0,508 \cdot 70 = 7,74;$$

$$y_4 = -27,82 + 0,508 \cdot 75 = 10,28;$$

$$y_5 = -27,82 + 0,508 \cdot 80 = 12,80;$$

Acestea sunt noile valori ale variabilei y, calculate după expresia matematică a regresiei liniare simple, reprezentată în fig. 6, pentru fiecare an studiat.

Fig. 6

Expresia matematică a regresiei liniare simple adaptată dispozitivului experimental prezentat exprimă o legătură strânsă între cele două variabile, variabila dependentă y – producția globală, în funcție de dispoziția statistică a variabilei

independente x – anii de studiu, fapt demonstrat prin valoarea foarte semnificativă a coeficientului de corelație r .

Prin înlocuirea valorilor x în ecuația regresiei liniare se obțin valorile y conectate prin expresia matematică finală a regresiei liniare simple.

Chestionarul

Pentru surprinderea unor aspecte distincte, cercetarea de față a presupus aplicarea unui instrument de investigare metodologică axată pe chestionarea unui eșantion de 15 angajați ai fostelor întreprinderi industriale reprezentative din industria Crișanei.

Chestionarul de cercetare reprezintă o tehnică și, corespunzător, un instrument de investigare constând dintr-un ansamblu de întrebări scrise și, eventual, imagini grafice, ordonate logic și psihologic, care, prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare, determină din partea persoanelor anchetate răspunsuri ce urmează a fi înregistrate în scris⁵⁵. Definiția relevă faptul că avem o succesiune de întrebări sau imagini fixate în scris.

În cazul de față au fost elaborate, spre a fi aplicate în cadrul acestei investigații, un număr de 23 întrebări, care cuprind atât date personale privind vârsta, anii lucrați în întreprinderea respectivă, pregătirea școlară, calificarea, cât și întrebări privitoare la structura secțiilor, indicatori economici, evidențe, angajați și, bineînțeles, păreri personale privind industrializarea comunistă. Subiectul a fost pus în situația de a răspunde despre trecut, la întrebări concrete și abia apoi la cele mai abstracte.

Cercetarea proiectată a avut în primul rând un *caracter aplicativ*, în ideea punerii în balanță a celor scrise până acum cu gândirea celor care au trăit momentele respective, un *caracter explorativ*, prin depistarea unor probleme care merită a fi studiate prin cercetări ulterioare, precum și noul *metodologic*, pentru îmbogățirea și îmbunătățirea metodelor și tehnicilor de investigație. În ce privește identitatea subiecților, aceasta este următoarea: 12 subiecți aveau vârsta între 51-65 ani și 3 subiecți cu vârsta cuprinsă între 65-80 ani, 4 de gen feminin și 11 de gen masculin, 3 maghiari și 12 români. Privitor la nivelul de pregătire: 3 având la bază învățământ liceal, 12 învățământ superior, îndeplinind în perioada cercetată funcția de: director - 2 subiecți, 9 ingineri-șefi de compartimente, 2 maiștri, 1 operator date (contabil) și un muncitor.

Analizând structura răspunsurilor, rezultă un evantai suficient de larg pentru a permite câteva concluzii: acești subiecți au lucrat în întreprinderi cu profil diferit: U.A.M.T. Oradea (fabricație componente auto), Întreprinderea chimică „Sinteza”, Întreprinderea „Drum Nou”, Stațiunea de cercetări Oradea, Fabrica de zahăr, Fabrica de încălțăminte „Solidaritatea” Oradea, Întreprinderea de mașini-unelte „Înfrățirea”, „Alumina” Oradea, „MECORD” Oradea, Fabrica de confecții, Întreprinderea de industrializare a cărnii Oradea. Structura secțiilor din întreprindere este specifică fiecărei ramuri, iar numărul salariaților este prezentat cu aproximație, având în vedere funcția

⁵⁵ Septimiu Chelcea, *Inițiere în cercetarea sociologică*, București, Comunicare.ro, 2004, p. 105.

ocupată de fiecare. Privitor la indicatorii economici considerați fundamentali în elaborarea planurilor, au fost enumerați: producția globală, producția marfă, producția netă, productivitatea muncii, producția fizică pe sortimente și tipodimensiuni, producția totală, planul tehnic, achiziția, beneficiul, exportul, personalul, calitatea și consumurile de materiale. O parte din subiecți au răspuns la întrebarea nr. 5 că nu existau stocuri nevandabile, că producția fizică se realiza conform planului și a repartițiilor de la coordonatoarele de balanță sau că exista producție neterminată care se raporta ca atare, fiind vorba de un proces de producție lung și continuu de circa 25 zile. Un alt răspuns, „datorită specificului produselor sub aspectul dezvoltării economice și al perioadei istorice (demontarea colonialismului), stocurile erau eventual cu mișcare lentă, dar nu greu vandabile sau nevandabile”. Alții au răspuns afirmativ, motivând că erau raportate în producția marfă vândută și încasată. Pentru stabilirea indicatorilor de plan, majoritatea subiecților au răspuns că indicatorii se primeau de la direcțiile județene, de la centralele coordonatoare, fiind indicatori impuși de ministerele specifice profilului de activitate al fiecărei întreprinderi. Mai explicit a fost răspunsul subiectului de la *Întreprinderea de mașini unelte „Înfrățirea”*: „cifrele de control se stabileau de Comisia de Stat a Planificării, iar Ministerul, prin Direcțiile generale de resort, au transmis întreprinderilor. Modificările puteau să apară pe parcurs, pe termene și sortimente”. Un singur subiect a răspuns afirmativ la întrebarea privind existența evidențelor duble, majoritatea negând existența acestora, exemplu: „cât se producea atât se declara” sau răspunzând cu: nu știu, am aflat de la televizor. Materia primă se achiziționa de la întreprinderi din țară, din județ și parțial din import. Destinațiile la export erau: URSS pentru Fabrica de zahăr Oradea, SUA, RFG, Mongolia, Thailanda pentru *Întreprinderea chimică „Sinteza” Oradea*, URSS și SUA pentru Fabrica de încălțăminte „Solidaritatea” Oradea, export indirect, adică produse montate pe autoturismele exportate de UAMT Oradea. Industria cărnii Oradea exporta mieii în țările arabe. Fabrica de confecții din Oradea lucra numai pentru export: Italia, Olanda, Belgia, Franța, Irak (uniforme militare). „Materia primă, mașinile și utilajele erau aduse din străinătate, nu existau rebuturi, părțile defecte se schimbau. Străinii duceau până la ultima bucată”. Produsele de pasmanterie de la *Întreprinderea „Drum Nou” Oradea* erau considerate accesorii pentru alte ramuri ale industriei și întreprinderea nu efectua export. Destinațiile produselor pentru export ale Fabricii de alumina erau: URSS, foarte puțin în Canada și Franța, doar alumina tabulară și pentaoxidul de vanadiu, iar ale *Întreprinderii de mașini unelte „Înfrățirea”* – China, India, țările arabe, America Latină, Europa. La întrebarea „Care erau modalitățile de angajare a personalului?”, majoritatea subiecților au răspuns, pe baza pregătirii profesionale, prin repartiții de la școlile profesionale, licee și facultățile de profil, urmare a unor contracte între întreprindere și școală, dar și pe baza cererilor depuse la conducerea unităților, aprobate de director, recomandare de la partid, prin oficiile de recrutare a forței de muncă sau transfer inter-uzinal. Salarizarea se acorda în unele întreprinderi prin acord global, dar era și salariu fix, pe categorii profesionale. Calificarea personalului se realiza de obicei la locul de muncă în perioada 1964-1968, iar din 1970-1975, prin școli profesionale și de maiștri, prem și prin schimb de experiență cu alte întreprinderi din țară cu același profil. Avansarea salariaților

se realiza, potrivit răspunsurilor, datorită realizărilor, performanțelor, competenței, vechimii, prin examinare, dar și pe criteriul sex (se impunea un procent de personal feminin) sau prin relații și pe motive politice – influențe politice din exterior, statutul de membru PCR („partidul e-n toate!”). La întrebarea nr. 15, Ce facilități li se ofereau personalului nou angajat?, subiecții au răspuns diferit: „repartiții de apartamente”, „butelii pentru aragaz”, „bilete de vacanță și tratament prin sindicat”, „acces la împrumut bancar”, „împrumut la CAR, cu dobândă foarte mică”, „plata cheltuielilor pentru navetă”, „un loc de muncă corespunzător”, „salariu de instalare”, „locuințe în cămin de nefamiliști”, dar și „înscrierea pe o listă nesfârșită pentru o locuință” sau „n-am beneficiat de nici o facilitate”.

La secțiunea „Părerii”, Care era atmosfera în întreprindere?, avem o diversitate de răspunsuri: „nu exista grija zilei de mâine”, „atmosfera adecvată desfășurării programului de activitate”, „apăsătoare, dar responsabilă”, „atmosfera falsă, nimeni neavând curajul să spună adevărul din cauză că-și periclita singur existența proprie și a familiei”, „în acea perioadă, 1960-1980, nevoile erau modeste” sau „la fel ca în alte întreprinderi” și „cu un consum mare de energie, răspundere; se pretindea foarte mult, se puneau accent pe calitate și se dădeau sancțiuni drastice”, „de duplicitate”. Multe dintre tensiunile de la nivel de întreprindere erau cauzate de salarizarea nejustă, afirmă unul dintre subiecți. Nu se acordau venituri în concordanță cu criteriile și performanțele reale. Existau „relații îndoielnice de gașcă, nepotism”, ceea ce a creat nemulțumiri. Opt subiecți au răspuns afirmativ la întrebarea Considerați că România a progresat prin așa-numita «industrializare forțată» în perioada ceaușistă?, și doi subiecți neagă acest proces. Subiectul chestionat de la Fabrica de confecții Oradea a răspuns: „a progresat pentru că fabricile funcționau, era disciplină, un plan, un program fix, funcția respectată”, iar cel de la „Înfrățirea” a răspuns: „eficiența tangibilă a eforturilor s-a diluat pe parcursul anilor, datorită decidenților incompetenți în organizare și conducere”. La ultima întrebare, privitoare la procesul de industrializare de după 1989 comparativ cu cel din perioada ceaușistă, subiecții răspund divers „se bazează pe raportul cerere-ofertă, fiind singura capabilă să realizeze progres și dezvoltare reală, și nu imaginară, din perioada în care toți erau proprietari, dar de fapt nu era nimeni!”, „nu a existat”, „de distrugere, incompetență, neperformanță”, „bună”, „aproape de zero”, „ce industrializare?? mai degrabă demolare”, cu exemplificarea unui șir de întreprinderi care nu mai funcționează. Alt răspuns: „nu cred că se poate numi industrializare, deoarece majoritatea întreprinderilor au ajuns la fier vechi, deci se poate numi dezindustrializare”. Alte răspunsuri la fel de acide: „haotic, totul se face după exemplul instituțiilor statului” cu enumerarea unei multitudini de îndemnuri moralicești de felul: „Submediocritatea ne caracterizează, românii trebuie să învețe carte, altfel vor fi tot timpul slugi...” etc. „După 1989 sistemul industrial al țării s-a demontat pe mâna managementului nepregătit și incompetent, care urmărește interesul personal și de grup. Capitalul străin (mega Ford și mini Hanil) nu urmărește decât profitul propriu”. O altă părere exprimată de un subiect chestionat: „odată cu democrația n-a mai existat disciplină, au început grevele pentru modificarea procesului tehnologic. Într-un proces tehnologic unul depinde de celălalt”.

Analizând răspunsurile subiecților, unele sunt relevante pentru perioada respectivă, altele au tendința de a fi date sub impulsul sentimentului de nostalgie a funcției și chiar a tineretelor pierdute.

Un alt instrument de analiză utilizat în lucrare este studiul de caz, definit în literatura de specialitate⁵⁶ ca o modalitate în care aspectele teoretico-metodologice interacționează cu aspectele concrete, pragmatice, ale unui caz concret, cazul fiind o modalitate de exemplificare a unor situații concrete, puternic contextualizată, un fenomen, un proces, o activitate, un individ – manager sau executant –, un grup de persoane, o organizație sau orice altceva care poate interesa la un moment dat, din perspectivă pragmatică.

Concluzii

Se spune că *datele în sine nu ne spun nimic, scoase din contextul interpretării lor sunt purtătoare ale informației*. De cele mai multe ori, această informație nu ne este accesibilă direct, ci doar indirect, în urma analizei ei. Fiecare aplicație de prelucrare a datelor, respectiv fiecare situație implică efectuarea unor operații specifice de prelucrare într-o ordine determinată. Algoritmii folosiți realizează legătura directă dintre aplicație și metodele de rezolvare. În alegerea metodelor de analiză a indicatorilor economici trebuie să se țină seama de volumul și precizia operațiilor de prelucrare, precum și de particularitățile prelucrării datelor, operațiile complexe sunt exprimate prin operații simple, pe care calculatorul electronic le efectuează. Cerințele impuse de prelucrare a datelor permit astăzi adaptarea unor documente de evidență prin elaborarea formularelor care conțin datele inițiale, ce fac obiectul prelucrării, precum și de reglementările legale privitoare la formularele de evidență.

Datele culese din sursele inedite mai sus amintite aveau cod de „strict secret”, se centralizau la nivel de județ, apoi erau trimise la ministere sau la Direcția Generală de Statistică. Și astăzi mai există această tendință de secretizare a datelor. Am întâlnit persoane reticente în întreprinderile care încă mai funcționează, motivând refuzul colaborării sub pretextul că e secret de serviciu.

Studiul operațional a avut ca temă cercetarea de dinamică a evoluției personalului din conducerea întreprinderilor industriale, după naționalitate, limitat la trei întreprinderi. Aceste cazuri sunt extrase dintr-un ansamblu de cazuri și s-a pornit, în mod deliberat, cu elaborarea unui plan de acțiune.

Metodele și tehnicile de cercetare utilizate au limite ca oricare altele, iar utilizarea complementară, în cadrul aceleiași cercetări, a chestionarului, a cauzisticii nu poate decât să lărgescă valoarea de ansamblu a investigației.

Chiar dacă importanța acestui studiu pentru dezvoltarea istorică a temei poate fi discutată, materialul de față a încercat să prezinte cât mai detaliat informațiile necesare efectuării acestei cercetări. Limitele sunt inerente în contextul în care avem

⁵⁶ <http://www.slideshare.net/NiceTimeGo/1-teoria-si-practica-studiului-de-caz>.

de-a face cu structuri diferite în continuă schimbare. Astfel, optica asupra perioadei comuniste se modifică pe parcursul timpului, cercetarea în domeniu urmând să-și schimbe și ea caracterul. Realitățile postcomuniste, concretizate prin dezindustrializare, pot eticheta industrializarea epocii comuniste drept o etapă benefică în afirmarea națiunii noastre.

* * *

Aserțiunile noastre de mai sus pot servi, credem ca orientări în sfera cercetării vieții economice pentru epoca comunistă din istoria țării noastre. Inclusiv ca bază de discuție, fie ele și contradictorii, în mediile științifice universitare.

Cu atât mai mult cu cât în ultima vreme (2018-2020), după decesul acad. Iuliu Văcărel (2018) și pensionarea prof. univ. dr. Emilian M. Dobrescu (iunie 2019), președintele, respectiv secretarul Comisiei de Istorie economică și Istoria gândirii economice a Academiei Române⁵⁷, nu mai funcționează un forum diriguitor al cercetărilor dedicate istoriei economice a României. Acesta în sensul organizării de sesiuni științifice periodice, pe diverse teme din domeniu, și al publicării comunicărilor sub egida Secției de științe economice, juridice și sociologie a Academiei Române.⁵⁸

În plus, eliminarea din Planul de învățământ a facultăților de științe economice, a cursului de istoria economiei naționale, chiar și al cursului de geografie economică contribuie la obturarea cunoștințelor privind evoluția economică a stării noastre de-a lungul epocii istorice în mentalul tinerelor generații. Acestea nu vor înțelege greutatea afirmării românilor prin muncă, performanțele la care s-a ajuns în diferite etape, comparația cu prezentul și nevoia unor proiecte de lungă durată pentru impunerea României în economia viitorului.

⁵⁷ Prof. univ. dr. Emilian M. Dobrescu a fost, între 1990 și 2020, secretarul Secției de științe economice, juridice și sociologice a Academiei Române.

⁵⁸ Ultimul volum, al XIX-lea, apărut în 2017. Referenți: prof. univ. dr. Victor Axeneium, membrului de onoare al Academiei Române, veteran al cercetărilor în domeniu, și prof. univ. dr. Emilian M. Dobrescu.

OPINII ÎN LEGĂTURĂ CU EVOLUȚIA ORGANIZAȚIEI JUDEȚENE BIHOR A PARTIDULUI COMUNIST (SEPTEMBRIE 1945–FEBRUARIE 1947)

Antonio FAUR*

Opinions on the Evolution of Bihor County Organization of the Communist Party (September 1945- February 1947)

Abstract: Comments and interpretations are made, based on archival documents and reference bibliography, on the numerical evolution of the PCR from Bihor County between September 1945 and February 1947, noting that the number of members increased, especially in 1945–1946, around the elections of 1946. Ethnically, in this organization, as in others in Transylvania, there was a numerical preponderance of the inhabitants of Hungarian nationality, who also held power in the party at the local level.

Keywords: numerical evolution, PCR Bihor, 1945–1947, illegalists, mass party

Din anul 1944 era cert, pentru orice decident politic rațional, că Germania nazistă și aliații săi pierduseră războiul. Retragerea trupelor germane de pe toate fronturile, în special de pe cel de Est, însemna ocuparea de facto, a acestui teritoriu de către Armata Roșie, cu toate consecințele care decurgeau de aici pentru popoarele din acest spațiu (de la „eliberarea” și până la impunerea regimului totalitar de tip comunist).

În România existau deja temeri justificate în legătură cu ceea ce ar însemna această „eliberare”, dar au fost destui cei care și-au păstrat speranța că țara își va conserva independența și regimul politic democratic. Privind retrospectiv, este evident cât de mult s-au înșelat. Europa de Est (de la Marea Baltică la Marea Neagră) a căzut, pentru aproape o jumătate de secol, sub dominație sovietică, devenind victima imperialismului sovietic și a jocurilor de interese ale marilor puteri. Stalin era decis acum să nu lase să-i scape de sub control spațiul central-est european. Conduita politică a URSS se înscria în linia tradițională a imperialismului moștenit din timpul Rusiei țariste, la care am adăuga și o motivație strategică, securizarea frontierei occidentale a Uniunii. Din acest punct de vedere, nu poate fi ignorat faptul că în decurs de peste un secol, între 1812 și 1941, teritoriul Rusiei țariste și sovietice, a fost ținta a trei invazii militare (în timpul invaziei napoleoniene și a celor două războaie mondiale).

* Prof. univ. dr. habil., Universitatea din Oradea; e-mail: afaur01@gmail.com.

Liderii sovietici au văzut în occidentul capitalist un pericol permanent la adresa existenței regimului lor politic, considerând că extinderea sa la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, spre vestul Europei și în alte zone era cea mai bună garanție de securitate a propriului stat. Prin urmare, soarta popoarelor fusese decisă deja în ultimii ani de război.

După cum s-a aflat mai târziu, planul privind comunizarea României era elaborat în laboratoarele de la Kremlin și urma să dureze aproximativ trei ani¹, la fel ca și în cazul altor țări „eliberate” de armata sovietică. Atingerea scopului propus de către URSS era posibilă numai prin utilizarea pârghiilor sale esențiale de forță: Armata Roșie (ca forță militară de ocupație) și serviciile secrete, NKVD-ul devenind instrumentul principal în preluarea puterii de către comuniștii din fiecare țară „eliberată”² de armata sovietică.

În România, instalarea la putere a regimului comunist s-a produs prin intermediul „filialei locale” a Comintern-ului, Partidul Comunist *din* România (P.C.d.R.), denumire schimbată foarte repede, prin eliminarea prepoziției *din* (în 1944), pentru a-i da un aer de credibilitate în ochii românilor.

Istoriografia perioadei comuniste și manualele de istorie au deformat istoria acestei formațiuni, conform comandamentelor liderilor politici ai momentului. Pentru a avea o cât mai mare legitimitate și a-și câștiga adepți, partidul trebuia să pară în ochii opiniei publice un produs autohton, născut și dezvoltat, în mod necesar și organic, din realitatea românească.

Cel mai important aspect era cel al numărului membrilor de partid. De fapt, în România, încă de la apariția sa (în mai 1921) și până la preluarea cu forța a întregii puterii în stat (1948), această organizație politică cu comandă externă a avut o importantă componentă etnică alogenă, în special la nivelul conducerii sale, dar nu numai. Cu alte cuvinte, în primii ani postbelici românilor au aderat în mică măsură la comunism, numărul lor crescând treptat după război, dar mai ales în anul alegerilor, 1946, datorită unor eforturi susținute ale propagandei comuniste ori din considerente de oportunitate și, uneori, din necesitate.

Într-o Românie agrară, partidul comunist, unul al muncitorilor, nu putea avea o bază socială solidă. Prin urmare, a fost nevoit să-și recruteze cei mai mulți membri, la început, din rândul țărănimii, așa cum vom demonstra, pe baza cifrelor din documentele analizate. O realitate specifică Bihorului și altor regiuni din Transilvania unde trăiau mulți minoritari a fost aceea că majoritatea membrilor săi din perioada primilor ani de existență ai partidului au fost de origine etnică maghiari sau de alte minorități, realitate reflectată mai ales la nivelul conducerilor. Cu toate acestea, cum se va vedea, românii au intrat în partid în județul Bihor, dar nu vor reuși, până târziu, să fie reprezentați – conform directivelor partidului – proporțional cu numărul lor. La nivelul orașului Oradea situația era și mai dezavantajoasă pentru locuitorii români.

¹ Florin Constantiniu, Mihail E. Ionescu, „Planul sovietic de comunizare a României”, *Revista Istorică*, tom IV, nr. 7-8, 1993, p. 657-661.

² Christopher Andrew, Oleg Gordievski, *O istorie a operațiunilor secrete K.G.B. de la Lenin la Gorbaciov*, București, All, 1994.

După două decenii de ilegalitate (1924 – 23 august 1944), partidul comunist era, din punct de vedere numeric, deci și al influenței politice, insignifiant, având între 1000 și maximum 2000 de membri, oricum „cel mai mic procent înregistrat în vreuna dintre țările central și est europene”.³ Rolul său pe scena politică românească era, așadar, unul periferic în momentul reintrării în legalitate, dar această situație s-a schimbat într-un timp relativ scurt, de trei ani, cât a durat cucerirea puterii în stat. Datorită, în principal, factorilor sus menționați (armata de ocupație și serviciile secrete sovietice), partidul comunist a evoluat spectaculos, ajungând în conducerea țării încă din 1945, prin membrii săi din guvernul procomunist condus de dr. Petru Groza, „tovarășul de drum” al comuniștilor, în fapt un instrument loial pentru punerea în aplicare a planului de sovietizare a țării.

Terenul nu era deloc favorabil răspândirii noii ideologii, într-o țară conservatoare și tradiționalistă, cu o structură socio-economică agrară. Existau dificultăți pentru o bună parte a societății românești în acceptarea noii ideologii și a noului partid – chiar și cu ajutorul complicilor interni –, deoarece față de ruși se perpetua un vechi sentiment de neîncredere, chiar de ostilitate, justificat de experiențele istorice – în marea lor majoritate nefericite – prin care românii trecuseră în raporturile cu Imperiul Țarist. Moldova a fost obiectul agresiunilor rusești de mai multe ori⁴, Basarabia fusese anexată de către Imperiul Țarist în 1812, teritoriu pentru care România intrase în 1941 în război.

În acest context istoric, sentimentul de teamă a fost accentuat de evenimentele recente ale celui de-al Doilea Război Mondial, ultimatum-ul adresat în iunie 1940, urmat de cedarea Basarabiei și Bucovinei de Nord URSS-lui, precum și de consecințele războiului din Est. În perioada interbelică, URSS refuzase să recunoască unirea Basarabiei cu România, iar Partidul Comunist din România – în realitate o secție externă a Cominternului plantată pe sol românesc – a fost ostil față de statul român, pe care l-a etichetat ca „multinațional”, în perioada sa de ilegalitate.

Așa cum se știe însă, în pofida acestor realități, comuniștii români au reușit să cucerească puterea în trei ani de la momentul 23 august 1944. Ocupația militară sovietică a fost, fără îndoială, condiția obligatorie a victoriei comuniste, la care se mai pot adăuga și alți factori conjuncturali: situația dificilă prin care trecea țara la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, cauzată de mari pierderi umane, teritoriale și economice, criza generalizată a bunurilor de larg consum, agravată de ocupație, comportamentul abuziv al unor militari ai armatei sovietice, nemulțumirile față de vechiul regim politic, corupt sau incompetent.

Pe de altă parte, este tot atât de adevărat că, cel puțin la nivelul unei părți a opiniei publice românești, se simțea necesitatea unor schimbări sociale majore. Din cauza eșecului parțial al democrației interbelice, considerată de unii un experiment

³ După alți autori, numărul comuniștilor la momentul 23 august ar fi fost mai mare, probabil în jur de 2000 de membri. Vezi Virgiliu Țîrău, „Contribuții asupra dinamicii interne a Partidului Comunist Român în anii 1944-1947. Studiu de caz: Județul Cluj”, *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca*, XXXV, 1996, p. 320.

⁴ Nicolae I. Arnăutu, *Douăsprezece invazii rusești în România*, București, Saeculum I.O., 1996.

rău adaptat la noi, precum și absenței unei societăți civile. Mai pot fi menționate și alte metehne grave ale societății interbelice, precum corupția și scandalurile permanente de pe scena politică interbelică, care slăbiseră mult încrederea în clasa politică, la care se adaugă oportunismul, am spune etern, al unor indivizi din societate, care au văzut în slujirea oarbă a noului partid o trambulină eficientă pentru atingerea scopurilor personale.

Dimpotrivă, dintr-o credință sinceră în idealurile comuniste, alții vedeau în noua ideologie posibilitatea creării unei lumi mai bune, mai drepte, prin eliminarea in justiției sociale pe care o trăiseră, a extremismului naționalist de dreapta, chiar realizarea promisiunii unui „paradis” terestru într-o nouă societate, una mai bună decât cele de până atunci. Așadar, din oportuniști cei mai mulți, ținând cont de numărul membrilor de partid în 1948, (aproximativ 800.000), idealiști, (mult mai puțini), și cei care cred că e „mai bine să fii cu puterea” decât împotriva ei (chiar dacă nu devii imediat membru de partid), s-a format baza partidului. O motivație importantă a fost, pentru evrei în special, teama de extrema dreaptă, compromisă de acțiunile sale criminale în timpul conflictului, un partid de stânga fiind o garanție a propriei securități. Astfel, din motivații multiple, într-un timp relativ scurt, Partidul Comunist a devenit, dintr-o organizație politică minoră în România, o importantă formațiune politică, cu un număr însemnat de membri și o structură specifică *partidului de masă*.

Această abordare nu poate fi făcută fără a da unele explicații asupra modului cum era organizat și funcționa partidul, adică structura sa internă. La nivel central, organele supreme erau Congresul PCR, Comitetul Central al partidului, care era ales cu ocazia Congresului sau a unei Conferințe naționale și care stabilea, printre altele, un lucru esențial: numărul membrilor Comitetului Central⁵, organismul care conducea efectiv partidul.

Mai jos, pe linie ierarhică, partidul era format din comitetele regionale de partid, 12 la număr în 1945. În cele 12 regionale de partid, constituite în perioada premergătoare actului de la 23 august 1944, se luase hotărârea să nu mai fie primiți membrii până în luna octombrie a anului 1944: „După reorganizarea structurilor teritoriale a PCR, din aprilie-august 1944, în 12 regionale s-au sistat intrările în partid până în octombrie același an”.⁶ Dacă această decizie a fost respectată, numai în ultimele două luni ale anului 1944 și începând cu anul următor au fost primiți noii membri.

Organizarea internă era de mult cunoscută și analizată de serviciile secrete românești interbelice, pericolul comunist fiind considerat unul dintre cele mai mari la adresa securității statului român. Constantin Maimuca, unul dintre cei mai competenți inspecitori ai Siguranței statului anilor '30, a redactat chiar o lucrare de referință pentru înțelegerea *tehnicii și tacticii comuniste*, a modului de organizare și de acțiune a partidului comunist, care era considerat o organizație subversivă.⁷

⁵http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/documente_programatice/1945%20Statutul%20PCR.pdf.

⁶ Robert R. King, *History of Romanian Communist Party*, Hoover University Press, 1978 (*apud* Virgiliu Țirău, *op. cit.*, p. 325).

⁷ Constantin Maimuca, *Tehnica și tactica comunistă*, ed. Corneliu Crăciun, Oradea, Primus, 2011

Din 1945, la Oradea, important centru urban din vestul țării, reședința județului Bihor, funcționa sediul Comitetului Regional al Partidului Muncitoresc Român din Oradea sau Regionala de partid Oradea (care se aflase, până în luna august, la Satu-Mare, de unde s-a mutat în septembrie 1945 la Oradea).⁸ Județul Bihor avea atunci 536.323 locuitori⁹, conform recensământului din 1948, cu o majoritate absolută românească. Regionala acoperea patru județe (Bihor, Satu-Mare, Maramureș și Sălaj), adică nord-vestul a țării, unde trăiau, mai ales în mediile urbane, și un important procent de minorități etnice sau „naționalități conlocuitoare”, după terminologia epocii, în timp ce în mediul rural dominau, cu puține excepții, românii. În subordinea regionalei de partid Oradea se aflau cele patru comitete județene de partid, care la rândul lor aveau în subordine comitete pe oraș, întreprinderi și plase, la nivelul județului.

Primele informații de după 1989, cu privire problematica apariției partidului comunist în Bihor, la aspecte privind compoziția etnică și creșterea sa numerică au fost publicate destul de târziu, abia în 2004.¹⁰ În ceea ce privește „compoziția etnică” a partidului, în tabelul publicat pe baza documentelor apar doar români și unguri, însă documentele de partid din fondul regionalei Oradea menționează mai multe „naționalități” (etnii), adică, în afară de unguri și români, pe evrei, slavi și alții. Tabelul nu oferă informații cu privire la numărul de membri de partid pe lunile septembrie-noiembrie 1945, precum și pentru luna februarie a anului 1947. Datele pentru această perioadă, se regăsesc însă în fondul Comitetului Regionalei de Partid Oradea¹¹ și le-am utilizat în lucrare.

În ceea ce-i privește pe români, numărul total al membrilor de partid consemnați în ianuarie 1947 este de 5969, identic cu cel menționat și în documentele Regionalei de partid consultate de noi¹², care menționează pentru februarie 1947 (ultima lună pentru care deținem informații), 6.065 români (deci o creștere de 96 de membri) și 10.816 unguri, dintr-un total general pe județ de 18.813 membri de partid¹³. Aceasta însemna în procente 57,4% unguri și 32,23% români membri de partid, într-un județ cu o majoritate românească de peste 60%.

Conform obiectivului reprezentării proporționale urmărit de Partidul Comunist Român, situația ar fi trebuit să fie aproape inversată, dar, așa cum am constatat, realitatea era departe de a fi așa.

Pe baza documentelor și a bibliografiei utilizate, se poate afirma că în 1945-1946 obiectivul principal al comuniștilor în Bihor a fost lărgirea bazei populare a

⁸ A. Țărău, *op. cit.*, p. 108.

⁹ <https://insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol1/tabele/t01.pdf>.

¹⁰ „Comuniștii și tovarășii de drum. Formarea partidului de tip unic”, in Ion Zainea, Mihai Drecin, Corneliu Crăciun, Antonio Faur, Gabriel Moisa, Augustin Țărău, Nicolae Mihu (coord.), *Democrație occidentală și democrație populară: Evoluția spectrului politic în nord-vestul României (1944-1950)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2004, p. 108.

¹¹ Arhivele Naționale –Serviciul Județean Bihor (în continuare A.N. – S. Jd. Bh), *Fond Comitetul Regional P.M.R. Bihor*, dos. 13/1945-1947, f. 1- 40.

¹² *Ibidem*, f. 37.

¹³ *Ibidem*, f. 39.

partidului (în anii următori, avea să fie lărgită și cea socială, prin procesul de industrializare), prin creșterea numărului de membri, o necesitate acut resimțită. Cuvântul de ordine, promovat și transmis de la vârf, de Ana Pauker (fără ca aceasta să fie doar inițiativa ei) era primirea în partid inclusiv a foștilor adversari politici, chiar și a celor mai intransigenți (legionarii).

La nivel național există unele estimări privitor la cifra inițială a membrilor de partid și viteza cu care acesta a crescut după anul 1944. Conform lui Iosif Rangheț, „numărul de membri ai PCR a crescut foarte rapid. Atunci când a avut loc lovitura de stat de la 23 august, PCR avea numai 80 de membri în București și mai puțin de 1000 în întreaga țară, incluzându-i și pe cei din închisori și lagăre de concentrare (se pare însă că aceste statistici nu-i includ și pe comuniștii români aflați în URSS, în Franța și în alte țări occidentale). Pe parcursul a trei luni, până în octombrie 1944, PCR atinsese un număr de membri cuprins între 5000 și 6000. În februarie 1945, PCR avea deja 15.000 de membri, iar până la data de 23 aprilie 1945, numărul acestora ajunsese la 42.653. Iosif Rangheț, șeful secției organizatorice a Comitetului Central al PCR, a indicat aceste cifre la o întâlnire cu activul de partid care s-a ținut în perioada 25-27 aprilie 1945. Rangheț a afirmat, de asemenea, că PCR avea deja în momentul acela 55.253 membri, în timp ce Uniunea Tineretului Comunist (UTC) număra 62 925 de membri”¹⁴

Atunci când s-a hotărât eliminarea grupării Pauker-Vasile Luca, i s-a reproșat tocmai faptul de a fi fost vinovată de această primire masivă (fără verificări și îndeplinirea criteriilor) în partid, ceea ce era de fapt incorect: „Componenta PCR și modul în care noi membri au fost acceptați în partid au devenit teme importante în timpul interogatoriilor la care a fost supusă Ana Pauker în urma epurării așa-numitei facțiuni Pauker-Luca din iunie 1952 [...] Însă, după cum le-a reamintit și Pauker foștilor săi colegi, nici una dintre aceste decizii privind politica de admitere în partid nu îi aparținuseră. De fapt, din momentul în care așa-numiții moscoviți s-au întors în România, toate deciziile referitoare la politica de cadre s-au discutat în cadrul Secretariatului Comitetului Central. Mai mult, aceste politici erau discutate cu reprezentanții secției sovietice internaționale. *Toții liderii PCR, inclusiv Gheorghiu-Dej, Pătrășcanu, Teohari Georgescu, Iosif Rangheț, Iosif Chișinevschi și Miron Constantinescu, erau perfect conștienți de faptul că exista o nevoie disperată de a lărgi baza de mase a partidului* (s. m.). Cuvântările ținute în acei ani de demnitarii staliniști ai României arată cum aceștia se întreceau în a sublinia rădăcinile populare adânci ale partidului și pentru a mări aderența acestuia printre muncitori, țărani și intelectuali”¹⁵. Primirea fără discernământ în partid era, indiferent de paternitatea ideii, un rău necesar, acceptat de toată conducerea partidului, pentru că numai așa puteau obține legitimitatea în acel moment.

Anul 1946 a fost crucial pentru câștigarea puterii politice în țară, fiind totodată și cel în care numărul membrilor de partid a crescut cel mai mult. Obiectivul principal

¹⁴ Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România, *Raport final*, București, Humanitas, 2006, p. 10.

¹⁵ *Ibidem*.

al perioadei era câștigarea alegerilor generale din 19 noiembrie, un pas esențial în punerea în aplicare a planului de sovietizare a țării. Pentru aceasta se impunea utilizarea tuturor metodelor pentru creșterea „bazei de masă” și crearea unei necesare aparențe – în ochii opiniei publice române – de forță politică „cu rădăcini adânci populare”, cum se autocaracterizau, în mod demagogic, comuniștii. Cu toate aceste eforturi, PCR nu a reușit (cu excepția unei perioade scurte, între 1965 și 1969, cu un vârf datorat celebrei declarații a lui Ceaușescu din august 1968, și în anii '70) să-și câștige o reală și sinceră simpatie, ultima decadă a existenței sale (perioada 1980-1989), distrugând și puțină încredere câștigată anterior și făcând din partid un „gigant fără viață”.

Din motivele mai sus arătate, în 1945 ordinele ierarhice primite de la comitetele regionale, județene, orășenești și până la celula de partid au fost în sensul depunerii tuturor eforturilor pentru creșteri numerice și pregătirea ideologică în școli de partid, măsuri destinate să-i convingă pe viitorii membri ai partidului de superioritatea noii „orânduiri sociale”, de posibilitatea construirii celei mai bune lumi posibile, în care să dispară „exploatarea omului de către om”.

Privitor la modul facil prin care se intra în partid, istoricul Robert R. King afirma că aceasta *s-a făcut în grup* (metoda care a permis creșterea rapidă) până în 1948, deci fără verificări prealabile serioase, ceea ce, desigur, a dus la intrarea multor membri noi, unii cu un trecut „pătat”, ulterior eliminați: „membrii erau admiși adesea în grup, cu puține formalități și cu o mică cotizație [...], de abia în 1948, odată cu începerea epurării lor s-a înlocuit această înscriere formală cu una mai greoaie”.¹⁶ Este posibil (și chiar probabil) că s-a intrat în partid doar pe baza unei adeziuni scrise, pe baza unor promisiuni generale.

Era o strategie eficientă, care a dus la atingerea unui *obiectiv de etapă*: creșterea numărului membrilor, fără a se ține cont de calitatea lor; cu alte cuvinte, numai numărul conta, urmând ca trierea să se facă mai târziu, după etapa finală a luptei, cea a câștigării puterii politice totale în stat. După 1948, când această etapă s-a încheiat, partidele politice și monarhia fuseseră anihilate și se produsese unificarea/asimilarea social-democraților, au debutat și verificările membrilor de partid, urmate de epurarea masivă și rapidă a celor care nu corespundeau, acum nemaifiind nevoie de număr pentru legitimare.

Însă în anii 1945-1946, în partid s-a intrat masiv, nerespectându-se întotdeauna criteriile de primire, de altfel riguroase. Conform acestora era necesară întocmirea unui set de documente, nu era suficientă doar o simplă cerere. Iată care erau acestea: adeziunea scrisă, o autobiografie, referințele luate de la câți mai mulți tovarăși, caracterizarea („caracterisita”), orice documente despre cel în cauză și referatul secției de cadre.¹⁷

Luând în considerare creșterea numărului de membri de partid într-un timp foarte scurt, credem că în multe cazuri a fost imposibil și improbabil să se fi ținut

¹⁶ R. King, *History of Romanian Communist Party*, (apud V. Țărău, *op. cit.*, p. 328).

¹⁷ *Ibidem*.

cont de toate aceste criterii, chiar și din simplul motiv că ar fi fost necesar un timp prea îndelungat, de care partidul nu dispunea. Referitor la acest aspect, am depistat – în documentele de partid – un raport interesant către Secția de Cadre a CC, care întărește părerea că primirea în partid era făcută, în unele situații, cu mare superficialitate. Autorul raportului sesiza conducerea centrală despre o situație de raportare de cifre false, mult exagerate, cu privire la numărul noilor membri de partid în Satu-Mare, zona Oașului. Deși la Regionala Oradea se raportaseră 3400 de noi membri, la un control s-a constatat că *doar 545 de membri* de partid în județeană Satu-Mare (plasa Oaș) aveau o adeziune scrisă, pentru ceilalți nu exista niciun document! Cu alte cuvinte, una era regula și altceva modul de aplicarea a ei: „La Satu-Mare au luat parte la consfătuirea raională [...]. Trebuie să remarcăm că aici situația se prezintă mult mai slab, întrucât numai doi resp[onsabili] de cadre sunt scoși din producție, dar nici aceștia nu sunt tocmai corespunzători. Deci, secția de cadre nu prea trăiește și astfel s-a putut întâmpla, ca în lipsă de control secretarul politic al plășii Oașului a raportat 3400 de membri de partid, iar când s-a verificat numărul exact al membrilor s-au găsit numai 545 de adeziuni la sediul Partidului (s. m.), luând parte la munca de partid o mulțime de tovi care nu sunt înregistrați. Vom trimite în persoana tov. Lază Petru un instructor pentru cercetare mai amănunțită”.¹⁸ Deocamdată nu am găsit raportul celui care trebuia să ancheteze cazul, dar putem presupune că s-a greșit ori din incompetență (responsabilii cu cadrele nu erau scoși din producție pentru pregătirea lor), ori din lipsa de seriozitate a celor care raportau cifrele, altfel spus amatorism. Oricare ar fi varianta adevărată, situația din plasa Oaș obligă la o anumită rezervă privitor la creșterea atât de rapidă a numărului membrilor de partid și la seriozitatea celor care întocmeau rapoartele, cel puțin în unele locuri, dar fără a putea generaliza.

Documentele din fondul Comitetului Regionalei de Partid Oradea permit formularea câtorva observații și remarci cu privire la evoluția numerică, spre partidul de masă, care a fost PCR, dar și cu privire la compoziția sa, din punct de vedere etnic și social. Pe baza lor putem afirma că Partidul Comunist în Bihor și Oradea, cel puțin în primii doi ani și jumătate de existență, a fost unul compus și dominat din cetățeni români de alte etnii, din așa-zisele „naționalități conlocuitoare”, în special de unguri, care l-au folosit pentru a perpetua situația privilegiată avută înainte de octombrie 1944. Și din acest motiv marea masă a românilor s-au ferit sau nu s-a grăbit să îngroașe rândurile sale, deoarece l-au perceput străin intereselor lor comunitare.

Conducerea partidului, cunoscând situația locală, felul cum erau văzuți comuniștii în rândul românilor, a făcut mari eforturi pentru a schimba această stare de lucruri. Obiectivul final al comuniștilor a fost o *reprezentare proporțională* a naționalităților, pornind de la *pondera etnică județeană* a fiecărei etnii. În perioada septembrie 1945 (de când deținem informații despre Regionala Oradea) și până în februarie 1947, numărul membrilor români de partid s-a dublat, ajungându-se la peste 30%, dar nu s-a reușit atingerea reprezentării proporționale. În această etapă,

¹⁸ A.N.– S. Jd. Bh., *Fond Comitetul Regional P.C.R. Bihor*, dos. 25/1945-1947, f. 3.

etniile încă suprareprezentate la nivel județean au fost maghiarii și evreii. Primii, în special, se bucurau încă de o suprareprezentare în momentul februarie 1947. De asemenea, funcțiile de conducere, la nivel de oraș cel puțin, erau deținute tot de maghiari și evrei.

Ce era însă partidul de masă? Pentru a-l înțelege mai bine, trebuie să dăm câteva explicații, căci era o organizație politică de tip nou, diferită de cele cunoscute până atunci pe scena politică. Aceste partide aveau, ca obiectiv esențial, mărirea numărului de aderenți și organizarea centralizată, așa cum o arată și numele, adică înregimentarea și îndoctrinarea unui număr cât mai mare de membri. Partidele de până atunci aparțineau altei tipologii, născute dintr-o evoluție organică, cea a *partidelor de cadre*, care mizau pe obținerea votului de către notabilități, adică personalități care, prin activitatea lor, prin calitățile intelectuale, competențele profesionale și morale convingeau alegătorii să-i voteze.

Cercetătorii fenomenului au clasificat în tipologii aceste partide, arătând care este diferența dintre partidele vechi, de cadre, și cele de masă. Unul dintre cei mai renumiți specialiști ai fenomenului, Maurice Duverger, care a scris o lucrare de referință în domeniu, a explicat ceea ce se înțelege prin cele două tipuri de partide:

„Distincția între partidele de masă și partidele de cadre nu constă în dimensiunea sau în numărul membrilor lor: nu este vorba de o diferență de mărime, *ci de una de structură* (s. m.) [...] El caută, mai întâi, să facă educație politică clasei muncitoare, să formeze dintre ei o elită capabilă să ia în propriile mâini guvernarea și administrarea țării. Fără aderenți, partidul seamănă cu un profesor fără elevi. Din punct de vedere financiar, partidul se bazează, în mod esențial, pe cotizațiile vărsate de membri”.¹⁹

Cum se poate constata, partidele istorice (cele burgheze), se încadrau altei tipologii, altui mod de a înțelege și a face politica. Pentru politologul Pierre Bréchon, distincția între cele două tipuri era de fapt una ideală, tipologia făcută de Duverger bazându-se pe o „tipologie a elementelor de bază (comitet, secțiune, celula, miliția)”.²⁰ Ea „le diferențiază, în conformitate cu puterea de articulare a structurii lor și a nivelului lor de centralizare [...] Partidul de cadre este un club de personalități influente, activ doar în perioadele electorale pentru a asigura alegerea de personalități bine implantate. Aceasta mobilizează îndeosebi prin calitatea membrilor și aleșilor săi. Partidele de masă, în schimb, se sprijină pe aderenții săi. Acestea încearcă să-i atragă în număr cât mai mare în jurul unei ideologii și a unui program și să-i educe, să facă din ei relee de opinie. Activitatea lor este deci permanentă”.²¹

Conform acestei tipologii, „partidele socialiste sunt partide de masă care nu caută decât să-și controleze aderenții în domeniul politic”²², iar *partidele comuniste* și fasciste sunt încadrate categoriei „partidelor de masă *totalitare* (toată viața

¹⁹ Maurice Duverger, *Les partis politiques. Avec 45 tableaux et graphiques*, Librairie Armand Colin, 1976, p. 119-120.

²⁰ Pierre Bréchon, *Partidele politice*, Cluj-Napoca, Eikon, 2004, p. 18.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 18-19.

aderentului este marcată prin apartenența sa)”²³ Această clasificare din politologie, privitoare la sistemul partinic a fost dezbătută, nuanțată și completată deoarece nu acoperea toată plaja de situații specifice fiecărei țări.

Ne interesează faptul că într-adevăr Partidul Comunist Român, de la bun început, a avut structura, programul, centralizarea, tipică partidului de masă, specific unui regim totalitar de extremă stângă, care urmărea să-și creeze o puternică bază populară, în primul rând prin recrutări din rândul muncitorimii și țărănimii, pe baza unor criterii clare de aderare. Pentru a atinge acest obiectiv, au căutat să-i atragă și pe micii meseriași, comercianți, funcționari (cei mai mulți intrați în partid doar ca să-și păstreze posturile din administrație) și intelectuali.

Documentele cercetate fac parte din fondul Comitetului Regional al Partidului Comunist Român Oradea, pe anii 1945-1947, Secția Organizatorică. Prin urmare, primele documente care conțin tabele cu cifrele Regionalei Oradea datează din luna următoare, mai exact din 29 septembrie 1945. Comitetele regionale, ca structuri intermediare, între CC și comitetul județean de partid, au funcționat până la Plenara CC din 8-9 ianuarie 1947, când s-a hotărât desființarea acestora și întărirea rolului celor județene.²⁴

La nivel local, orășenesc, unde activau vechii ilegaliști organizația județeană s-a format „în chiar ziua eliberării orașului”²⁵, avându-l în frunte pe Miklos Gyarmati, un vechi ilegalist orădean. Semnificativ sub aspectul compoziției etnice a organizației partidului comunist din Oradea este conținutul ordinei de zi a primei ședințe, din a doua săptămână a lunii noiembrie, care conținea următoarele întrebări, la care participanții trebuiau să dea un răspuns: „Întrebuințarea exclusivă a limbii maghiare la autorități? [...] imprimate, manifeste, placarde etc, vor putea fi făcute numai în limba maghiară? Întrebuințarea limbii române numai atunci când valoarea propagandistică a materialului cere acest lucru, și în acest caz care limbă va fi prima? [...] Dacă va trebui să ținem cont de numărul evreilor în conducerea organelor de partid și a organelor care depind de partid?”²⁶ La această ultimă întrebare observăm preocuparea ca nu cumva numărul evreilor din conducerea partidului să fie prea mare sau să nu se ajungă la o suprareprezentare a acestora. Comuniștii maghiari din Oradea se temeau, așadar, de concurența pe care o puteau avea din partea colegilor evrei, românii nici măcar neintrând în discuție în acest moment.

Menționăm că în cadrul Comitetului Județean al Regionalei de partid funcționau mai multe resorturi sau secții. Două dintre acestea aveau în atribuții recrutarea de noi membri: resortul de cadre și cel organizatoric. Sarcinile erau împărțite în următorul mod: „1. *Resortul cadre* avea în competență recrutarea și

²³ *Ibidem*, p. 19.

²⁴https://www.google.com/search?ei=j7T0XsGgAaaF9PwPn7mimiA8&q=organizarea%2Bpcr%2B1945+&oq=organizarea%2Bpcr%2B1945+&gs_lcp=CgZwc3ktYWIQAzoCCABQgDJYht0BYPWCAmgCcAB4AIABwQKIAfU_kgEGMi0yNS40mAEAoAEBqgEHZ3dzLXdpeg&scient=psy-ab&ved=0ahUKEwiBpO3Alp3qAhWmAp0JHZ-cCfEQ4dUDCAw&uact=5

²⁵ *Ibidem*, p. 105.

²⁶ *Ibidem*, p. 107.

înscrierea în partid a noilor membri, organizarea pregătirii noilor activiști în școli de cadre, verificarea activității cadrelor și 2. *Resortul organizatoric* avea în competență munca cu infrastructura partidului, transmiterea informațiilor de la centru, tabele cu evidența membrilor, planuri de muncă, rapoarte, controlarea îndeplinirii acestora, și, cea mai importantă, numirea persoanelor cu funcții de la toate nivelele”.²⁷

Resortul organizatoric s-a ocupat cu adunarea și transmiterea datelor privind creșterea numărului membrilor partidului. Era, fără nicio îndoială, cea mai importantă sarcină, fiind esențial să se demonstreze larga aderență de care se bucura partidul în societate. Apariția sa trebuia să fie rod al unei îndelungi lupte împotriva exploatării capitaliste, ieșit dintr-o mișcare muncitorească cu tradiții, și nu un implant străin, cum era de fapt în realitate.

Documentele sunt, la modul concret, niște tabele care prezintă situația lunară a evoluției numerice a partidului în județul Bihor. Prima rubrică din aceste tabele se referă la *categoriile sociale* ale noilor aderenți: muncitori, țărani, mici meseriași, mici comercianți, funcționari, intelectuali și militari. A doua rubrică era rezervată *sexelor* (câți bărbați și câte femei erau primiți lunar), cea de-a treia privea *naționalitățile* (terminologia comunistă pentru minoritățile etnice): români, unguri, evrei, slavi, altele; apoi *comitetele de plasă* (județele fiind atunci subîmpărțite în plase); *celulele comuniste din oraș* (în întreprinderi, în instituții) și din sate; *birouri de celule*; *total membri de partid* (la data raportului și în luna precedentă, pentru a se ști exact cu cât a crescut numărul de membri și procentual partidul); *școlile de cadre* (câte erau și câți elevi aveau) și, în final, *instructori* (de la CC, de la Regională, de la județeană).

Remarcăm, cu prioritate, eforturile susținute depuse de structurile partidului, în special de secția de cadre și de propagandă, pentru a atrage cât mai mulți membri și capacitatea sa organizatorică, mai ales disciplina fermă, specifică partidului de masă de tip totalitar.

Documentele demonstrează o creștere lunară rapidă și constantă a numărului membrilor de partid ai regionalei Oradea, la sfârșitul anului 1945 și în 1946, cum s-a întâmplat, de altfel, în întreaga țară. Este momentul valului masiv din 1945-1946, cunoscut în istoriografia română. Comitetul Județean de Partid, la rândul său, contabiliza membrii de pe raza județului, iar la nivel urban existau comitetele orășenești/municipale de partid, cu subdiviziunile lor pe instituții (întreprinderi, instituții și cartiere). Nimeni nu rămânea în afara „atenției” partidului, cu excepția, desigur, a marii burghezii (patroni, bancheri, mari comercianți, proprietari de pământuri, într-un cuvânt „inamicul de clasă”).

În Transilvania, pentru a înțelege realitățile etnice de aici, diferite de alte zone ale țării, trebuie luată în considerare *specificitatea etnică*, o compoziție a populației formată din două elemente etnice principale (românii și maghiarii), la care s-au adăugat și alții (evrei și slavi), mai puțin germanii, care, din cauza trecutului recent, erau excluși. În documente apar menționați, ca „naționalități”, datorită importanței lor numerice, evreii, slavii și categoria alții.

²⁷ V. Țărău, *op. cit.*, p. 331.

Între constatările referitoare la ritmul creșterii numărului membrilor de partid se impune și aceea că, până în toamna-iarna anului 1946, a fost constant ascendent, fiind urmat de o relativă stagnare și chiar o scădere până în primele două luni ale anului 1947.

Categoriile sociale cele mai bine reprezentate au fost țăranii și muncitorii, care reprezentau peste 85% din membrii de partid ai regionalei. Astfel, la nivel județean, în februarie 1946, numărul muncitorilor era aproape egal cu cel al țăranilor (4600 muncitori la 4522 țărani)²⁸, pentru ca informațiile din luna iulie același an să arate, pentru prima dată, depășirea numărului muncitorilor de către țărani.²⁹ Predominanța categoriei sociale țărănești se va perpetua până în februarie 1947, când în județean de partid se numărau 8635 țărani, la 7436 muncitori și, desigur, și după acest moment. Procentual, muncitorimea reprezenta, în februarie 1947, 39,53%, țărănimea 45,89%, mici meseriași și mici comercianți 5,54%, funcționarii 7,16%, intelectualii 1,72%.

Superioritatea numerică a țăranimii se explică prin structura socio-economică a României. În 1945, peste 75% din populația țării trăia în mediul rural, România moștenea o economie de tip agrar, slab industrializată, cu o industrie în stadiu incipient. Nici alte țări din zona central-est europeană nu trecuseră prin revoluția industrială. Prin urmare, la începutul regimului comunist, baza socială a partidului s-a recrutat, cu prioritate, din țăărănimea care a dominat partidul la nivel județean și național.

În orașe, desigur, situația era alta, dominantă fiind clasa muncitoare, la care se adăugau funcționarii, micii meseriași și comercianții. Pe măsura industrializării țării într-un ritm accelerat, în regimurile Dej și Ceaușescu, situația s-a schimbat în sensul creșterii constante a numărului muncitorilor în partid. De altfel, așa ar fi trebuit să se întâmple lucrurile conform teoriei marxiste, care postula existența prealabilă a unui importante baze sociale care să creeze condițiile necesare apariției unui partid comunist, și nu invers.

Un alt aspect istoric important îl constituie compoziția etnică a partidului, cu referire specială la categoria „naționalități”. Constatarea care se impune este aceea că românii au fost, în perioada amintită, într-o netă inferioritate numerică față de maghiari și subreprezențați, în organizația de partid, la nivel de județ. Sunt necesare câteva explicații. Partidul Comunist a fost perceput, cum am mai menționat, de cea mai mare parte a populației, ca o agentură a Moscovei, dominată și condusă de străini, în special datorită aripii moscovite, reprezentată la nivel central de Ana Pauker și Vasile Luca, iar în Transilvania, și din cauza numărului mare de minoritari intrați în partid, în funcții de conducere sau ca simpli membri. Aceștia vedeau în apartenența politică la comunism o protecție și, în același timp, o posibilitate de ascensiune socială și obținere/păstrare de privilegii. Situația reprezentării românilor în partid, la Oradea spre exemplu, era aproape dramatică, fapt care l-a determinat pe secretarul politic Erdei Iosif să recunoască sincer că „influența noastră a rămas slabă

²⁸ A.N. – S. Jd. Bh, *Fond Comitetul Regional P.M.R. Bihor*, dos. 13/1945-1947, f. 3.

²⁹ *Ibidem*, f. 4.

în masele românești și propunea ca soluție, pentru redresarea situației, atragerea românilor prin promovarea lor în funcții de conducere, deoarece în biroul politic se găseau numai patru români”³⁰.

Intrarea românilor în partid s-a făcut mai greu, nu numai datorită spiritului conservator-tradiționalist de tip țărănesc amintit, sau a fricii de colhoz, dar și pentru că situația politică era tulbură, viitorul statut teritorial al Transilvaniei de Nord aflându-se într-o anumită incertitudine. În perioada 1945-1947, viitoarea apartenență a acesteia (sau a unei părți mai mici) la un stat sau altul a fost un subiect de discuții între conducerea Ungariei și Kremlin. Budapesta (dar și emigrația maghiară în Occident) au făcut demersuri diplomatice insistente, în toate capitalele importante, în speranța recuperării măcar a unei părți din teritoriul Transilvaniei de Nord. Continuând cu perseverență linia politică revizionistă interbelică, a îndemnat maghiarii rămași pe loc, după retragerea armatei și a administrației horthyste, în octombrie 1944, să intre în Partidul Comunist, pentru crearea unei imagini cât mai pozitive în ochii sovieticilor, adevărații decidenți ai momentului în privința viitorului acestei zone. Conducerea centrală a partidului a avut o misiune grea, fiind conștientă de importanța atragerii în partid a unui număr cât mai mare din minoritățile etnice din Transilvania. Din dorința de a găsi o soluție în acord cu principiile ideologice proprii, a preluat strategia de integrare concepută de Moscova, care a debutat prin redefinirea termenului de minoritate etnică, înlocuit cu cel de „naționalitate conlocuitoare”³¹ încă din toamna anului 1944. În același timp, pentru a contrabalansa dezechilibrul dintre naționalități și în județul Bihor, s-au făcut eforturi pentru creșterea numărului românilor din partid. Analizând rubrica „naționalități” din documente (termen introdus de comuniști), am constatat că numărul membrilor de partid români din totalul județean era foarte mic, raportat la ponderea populației românești a județului. Astfel, dacă urmărim creșterea procentuală constatăm că, în septembrie 1945 (data primului document din fondul arhivistic menționat), din cei 6938 membri de partid, românii reprezentau 15,95%, pentru ca, în februarie 1947, din cei 18.813 procentul să crească la 32,23%, adică 6065, deci dublarea numărului românilor din partid. În același timp maghiarii, de la un procent covârșitor de 69,40% în septembrie 1945, scăzuseră la 54,83% (în februarie 1947 fiind 10.316 membri), dar erau, în continuare, suprareprezențați la nivel județean, conducând de fapt organizația orașenească și județeană a partidului.

A treia „naționalitate” semnificativă, evreii, au scăzut procentual, de la 8,14% în septembrie 1945 la 7,93%. În legătură cu aceștia se poate face doar o estimare relativă a numărului lor la nivel județean. În Oradea s-au întors din lagărele de concentrare un număr între 1500 și maximum 3000 de evrei până în 1947. Pentru restul județului nu deținem, deocamdată, cifre. Explicația principală a acestei situații speciale este aceea că evreii, în condițiile prigoanei naziste din anii '30 și a Shoah-

³⁰ Augustin Țărău, „Comuniștii și tovarășii de drum. Formarea partidului de tip unic”, în *Democrație occidentală*, p. 107.

³¹ Virgiliu Țărău, „Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944-1946. Considerații preliminare”, în *Anuarul Institutului de Istorie G. Barițiu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 228.

ului din anii celui de-al Doilea Război Mondial, a politicii de anihilare duse împotriva lor s-au orientat spre curentul politic de extremă stângă, care le asigura o protecție. Slavii, de la 5,01% (în septembrie 1945), scădeau la 4,19% (în februarie 1947).

În intervalul de timp menționat, numărul membrilor de partid din toate etniile crescuse – în special cel al românilor – dar maghiarii continuau să domine detașat, de la 4815 membri (în septembrie 1945), la 10.316 în februarie 1947, românii de la 1.082 (în septembrie 1945) la 6.065 (în februarie 1947), evreii de la 565 (în septembrie 1945), la 1492 (în februarie 1947); iar slavii de la 348 (în septembrie 1945) la 789 (în februarie 1947). Se poate spune că această schimbare a proporției procentelor „naționalităților” se datora și creșterii ponderii elementului etnic majoritar, cel românesc, indicând o evidentă tendință de românizare a partidului la nivel județean. Desigur că e greu de crezut că o masă mai mare de membri ar fi contat foarte mult în politica locală. La capitolul funcții de conducere, adică acolo unde se luat deciziile, românii erau atât de puțini în perioada în discuție, încât nu influențau procesul decizional. Situația de la Oradea era de așa natură în 1945, încât s-a ajuns ca pentru traducerea textului Convenției de Armistițiu să fie adus să fie adus un tovarăș român, Gheorghe Lăzău, de la Arad, „întrucât niciunul dintre comuniștii orădeni nu vorbea românește”.³²

În mode evident, românii se simțeau excluși și nu doreau să intre în Partidul Comunist, pe care nu-l percepeau ca aparținându-le, așa cum se arată într-un paragraf interesant dintr-un document ce evidențiază poziția de inferioritate a românilor, în sensul că s-au perpetuat unele privilegii din fostul regim maghiar horthyst și o anumită atitudine de superioritate manifestată de unii muncitori maghiari față de cei români. Într-o întreprindere din Baia Mare, și fără nicio îndoială și la Oradea, dominată etnic în mai mare măsură de maghiari, această atitudine de superioritate, discriminatoare, se manifesta la nivelul unor muncitori maghiari, e drept calificați. Desigur, nu putem să nu ne întrebăm cum stăteau lucrurile la nivelul elitelor intelectuale sau burgheze, care, tradițional, promovau o asemenea atitudine.

Iată un citat elocvent, pentru cele afirmate mai sus, din raportul Șefului Secției de Cadre a Regionalei Oradea, către Secția de Cadre a Comitetului Central, din februarie 1946: „Dând un tablou și mai fidel asupra situației politice în Baia-Mare, trebuie să arătăm că muncitorimea maghiară în timpul ocupației horthyste a fost înveninată de ura rasială, primind și unele privilegii asupra salahorilor în majoritate români din fabrici, și după eliberare majoritatea muncitorilor maghiari calificați nu au vrut să renunțe la privilegii[le] câștigate și [au] desconsiderat și mai departe pe semiproltari[i] români (s. m.) care au domiciliu în sate învecinate, având legătură cu aceste[a]”. Și documentul continuă, autorul raportului precizând clar motivația pentru care muncitorii maghiari au intrat în număr așa mare în Partidul Comunist, și anume conservarea privilegiilor anterioare și în noul regim: „Muncitorii maghiari, pentru a conserva privilegiile lor, au intrat în mari masse în Partid, care nu a fost în stare să lichideze această tendință și prin aceasta s-a izolat de mase mari

³² Augustin Țărău, *op. cit.*, p. 105.

românești (s. m.). Deși în ultimul timp, în urma ajutorului dat prin grâul sovietic și de la guvern situația economică s-a îmbunătățit, totuși aceasta nu este urmată în aceeași măsură pe linie politică și organizatorică”.³³ Avem aici recunoașterea, sinceră și corectă, a unui secretar de cadre de partid din regionala Oradea a motivației reale a izolării unor muncitori români de Partidul Comunist în orașele Transilvaniei. În finalul citatului se mai face o observație interesantă prin aspectul de critică a raportului la adresa *neputinței Partidului* de a contribui, precum „grâul sovietic” (de altfel exportat tot din România, în contul datoriei de război), la îmbunătățirea percepției sale în ochii românilor.

Cunoscând bine această situație locală liderii, comuniști de la București au înțeles că trebuie „să se facă eforturi pentru a româniza imaginea PCR”³⁴, prin convingerea românilor să intre în partid, ceea ce s-a reușit parțial, cel puțin în Bihor, numărul acestora dublându-se – așa cum am văzut – la finalul perioadei cercetate, față de începutul acesteia. Dar, obținerea majorității și realizarea unei reprezentări județene proporționale era o problemă mult mai greu de rezolvat, dar nu imposibil de rezolvat.

Reticența a etnicilor români s-a datorat și realității evidente că majoritatea în partid, în acel moment, era formată din unguri, evrei, slavi și alții care, în septembrie 1945, reprezentau procentual peste 84%, iar în februarie 1947 aproape 70%.

Pentru mulți români intrarea masivă a maghiarilor în Partidul Comunist însemna de fapt perpetuarea dominației lor asupra județului, precum și a unor privilegii anterioare, mai ales că aproape în toate funcțiile de conducere se aflau maghiari și evrei, *fapt ce contravenea concepției liderilor partidului, care-și doreau o reprezentare proporțională a „naționalităților” și la nivel de masă și de conducere.*

În concluzie, putem afirma că și în județul Bihor organizația comunistă s-a dezvoltat în 1945 și până la începutul anului 1946 într-un ritm foarte rapid, beneficiind de un aparat de partid disciplinat, bine organizat și puternic centralizat, dar, mai ales, de ajutorul din umbră al ocupantului sovietic. Datorită unei evoluții istorice specific central-europene, de țară cu economie predominant agrară, cei mai mulți membri de partid, așa cum o dovedesc cifrele, s-au recrutat dintre țărani, urmași apoi de muncitori, partidul fiind al clasei muncitoare. Cea mai mare creștere a numărului de membri s-a produs în anul 1946, înaintea alegerilor parlamentare, „câștigate”, în mod fraudulos, de comuniști și aliații lor, care au cucerit astfel puterea în stat, Regele Mihai fiind obligat să abdice în decembrie 1947. În luna februarie 1947, în afara românilor, care au fost subreprezențați în partid, toate celelalte „naționalități” au înregistrat o descreștere infimă. Cu toate acestea, elementul românesc din partid a rămas minoritar și subreprezentat, în timp ce maghiarii și evreii au fost, mai ales la nivel de conducere, suprareprezențați. Partidul a fost pus în fața sarcinii dificile de a fi nevoit să-i atragă și pe cetățenii români, de etnie română, în număr cât mai mare într-un partid pe care nu-l considerau al lor în anii 1944-1945, sarcină care a fost atinsă treptat.

³³ Arhivele Naționale –Serviciul Județean Bihor, *Fond Comitetul Regional P.C.R. Bihor*, dos. 25/1945-1947, f.4.

³⁴ Virgiliu Țărău, *op. cit.*, p. 229.

Dublarea procentului membrilor de partid români, în luna februarie 1947, față de septembrie 1945, arată o tendință evidentă de creștere a numărului românilor care s-au înscris în partid, tendință care va continua și în anii următori, pe măsura industrializării țării.

Tabel centralizator cu categoriile sociale din Regionala de partid Oradea
(sept.1945- februarie 1947)

Jud. Bihor/data	Muncitori nr./ %	Țărani nr./ %	Mici meseriași și mici comercianți nr./ %	Intelectuali nr./ %	Funcționari nr./ %	Militari nr./ %
29 sept 1945	3057/ 44,06%	2565/ 36,97%	729/ 10,50%	117/ 1,68%	470/ 6,77%	-
Nov. 1945	3512	3082	436	124	567	-
Febr. 1946	4600	4522	481	166	846	3
Iulie	5685	6443	731	214	1023	6
Aug.	6250	6574	828	249	1150	18
Sept.	6526	6997	886	282	1223	19
Oct.	6785	7517	954	310	1255	35
Nov.	7255	7854	1038	321	1349	37
Dec.	7420	8127	1058	342	1366	45
Ian. 1947	7482	8479	1074	347	1389	56
Febr.	7436/ 39,52%	8635/ 45,89%	1043/ 5,54%	325/ 1.72%	1348/ 7.16%	26/ 0.13%
Total: 18.813						

Tabel cu membrii de partid după criteriul „naționalității” din Regionala de partid Oradea
(sept.1945- februarie 1947)

Jud. Bihor/data	nr. români/%	nr. unguri %	nr. evrei %	nr. slavi %	nr. alții / %
29 sept 1945	1082/15,59%	4815/69,40%	565/8,14%	348/5,01%	128/1,84%
Nov. 1945	782	5628	725	515	72
Febr. 1946	1217	7689	983	616	213
Iulie	2290	9584	1245	846	137
Aug.	3545	9213	1323	839	149
Sept.	4134	9451	1353	846	149
Oct.	4832	9605	1385	858	176
Nov.	5372	10025	1467	818	172
Dec.	5677	10188	1496	816	181
Ian. 1947	5969	10381	1507	806	164
Febr.	6065	10316	1492	789	151
procente	32,23%	54,83%	7,93%	4,19%	0,80%

DECEMBRIE 1989 SAU CONFRUNTAREA CU TRECUTUL

Gabriel MOISA*

December 1989 or the Confrontation with the Past

Abstract: The historiography referring to the events took place in Romania in December 1989 is quite abundant. For the average reader of recent history, the points of view that appear in this historiography are often contradictory and difficult to understand.

Scholars were and still are tented to make a comeback onto the past. This is normal, every generation has its right and obligation to build its own vision on history, based on the illusion of communicating with the past. One thing is certain: historiographical re-evaluations are necessary after a while as a consequence of how society changes, not just as history science develops. The historiographical currents evolve, so as their methodologies that in the recent past were quite hard to understand and today could become an easily intelligible phenomenon, with edifying nuances. Also, in a Romanian society where thematic, ideological and imperative taboos are well gone, referring to some new aspects of our history is benefic.

We are now in a phase where things are far from being concluded, even at three decades after the fall of communism. But from a braudellien point of view, this historical period is quite short, so any real conclusion is far from us. There is still much to hear, see and research.

Keywords: December 1989, reinterpretation of history, confrontation with the past

Preambul

Trei decenii. Atâtea au trecut deja din 1989, an la sfârșitul căruia se considera că și în România comunismul a fost livrat istoriei. Istoriografia problemei la nivel național este una destul de bogată, iar punctele de vedere asupra a ceea ce s-a întâmplat în decembrie 1989 sunt adesea contradictorii și greu inteligibile pentru marea majoritate a consumatorilor de istorie recentă. Fac parte dintr-o generație aflată atunci, în 1989, la final de adolescență și care a fost nevoită să interacționeze brutal, direct și din plin cu complicatul an în discuție și cu zilele fierbinți ale lui decembrie 1989. Este o generație care s-a maturizat, îndrăznesc să spun, inclusiv ca o consecință a acelor zile, puțin mai devreme decât ar fi fost mersul firesc al lucrurilor. Este o generație care a căzut la mijloc într-o dispută care în acel moment ar fi trebuit să o privească direct, dar care, după cum o vor demonstra evenimentele

* Prof. univ. dr. habil., Universitatea din Oradea; e-mail: gabimoisa@hotmail.com.

deceniului (deceniilor) următor (următoare), o vor plasa într-un spațiu al marginalității decizionale. Cred cu tărie că altele ar fi fost coordonatele pe care s-ar fi mișcat România dacă această generație ar fi fost introdusă în istorie mai devreme, în anii '90. Gestionarii acelor începuturi au considerat, probabil, că le-ar fi putut încurca socotelile și nu era loc de experimente bazate pe tinerete, entuziasm, suflu nou și, de ce nu, democrație veritabilă. Totul trebuia realizat conform unor formule cunoscute și verificate în timp.

Cercetătorii au fost și sunt tentați în permanență să revină asupra trecutului. Așa este și firească, fiecare generație are dreptul și obligația de a-și construi propria viziune asupra istoriei generată de iluzia puținței de a convorbi cu trecutul, după cum sublinia Alexandru Zub.¹ Ca istorici ne întrebăm adesea cum să scrutăm trecutul. Să-l privim ca simpli spectatori și să ne mulțumim cu simpla investigare a arhivelor și bibliotecilor, oferind apoi restituiri mai mult sau mai puțin convingătoare, sau să oferim lucrări în care este vizibilă și dimensiunea atitudinală a cercetătorului preocupat inclusiv de latura etică a istoriei și care să contribuie la asigurarea unei igiene convenite unui trecut așa cum a fost el?² Ambele opțiuni sunt necesare și utile, însă cea de-a doua incubă o mai mare doză de implicare și participare afectivă, putându-l chiar lăsa pe istoric adesea în „bătaia puștii”.

Un lucru este însă cert, reevaluările istoriografice sunt necesare cu o anumită periodicitate ca urmare a evoluției societății în ansamblul ei, nu numai a științei istorice în particular. Curentele istoriografice evoluează la fel ca metodologiile de lucru, și ceea ce ieri părea greu de înțeles, astăzi poate deveni un fenomen ușor de pătruns, sau ceea ce părea extrem de clar poate intra sub incidența unor nuanțări edificatoare. În plus, într-o societate românească în care au fost abolite tabuurile tematice, ideologice și interpretative, a reveni asupra unor aspecte de istorie este un fenomen mai mult decât benefic. De altfel, istoricul francez Pierre Nora atrăgea atenția asupra faptului că există o nevoie stringentă de a reveni asupra evenimentelor istorice, deoarece în unele cazuri este nevoie de acută nuanțare a acestora ca urmare a evoluției istoriografiei.³

Tabuurile istoriografice au căzut și în România unul după altul începând chiar din 1990. Unele subiecte au fost mai atent cercetate, în timp ce altele stau încă în așteptare. Toate promet însă căutarea adevărului istoric. În esență, important este să-ți propui să afli adevărul istoric, atâta cât poate fi el omenește posibil descoperit. Dacă acest minim context metodologic nu este îndeplinit, atunci discutăm despre orice altceva numai despre meseria de istoric nu, chiar dacă tentațiile începutului de mileniu al III-lea sunt foarte mari.⁴

În cazul de față, ceea ce a urmat entuziasmului decembrist a contribuit odată în plus la maturizarea generației, a celor generic numiți *decreței*, o maturizare

¹ Alexandru Zub, *Clio sub semnul interogației. Idei, sugestii, figuri*, Iași, Polirom, 2006, p.57.

² Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, All Educațional, 2000, p. 56.

³ Pierre Nora, „Le retour de l'événement”, in *Faire de l'histoire*, ed. Jacques Le Goff și Pierre Nora, Paris, Gallimard, 2011, p. 283-308.

⁴ *Ibidem*.

desfășurată pe parcursul unui drum complicat spre un socialism cu față umană, o economie de piață, un model de dezvoltare suedez și, mai târziu, ni se spunea democrație, cei drept una originală. Drumul a fost presărat cu numeroase și frustrante acolade explicative ale noilor factori decizionali ai României, ezități care astăzi par aproape programate într-un demers care trebuia să producă o reazăzare a structurilor de putere cât mai ferită de intruși nedoriți și de înțelegerea a ceea ce se întâmpla de fapt în spatele nenumăratelor perdele de fum. Toate acestea au marcat o întreagă generație năucă și năucită de anii '90, ani foarte greu cognoscibili și astăzi pentru cei „neinițiați”, în cunoașterea lucrurilor văzute și nevăzute.

Finalmente, întreaga generație a acceptat situația, cum se întâmplă aproape de fiecare dată. Acest lucru a fost posibil ca urmare a unui soi de docilitate îndusă în copilăria și adolescența totalitară, dar și dintr-o oarecare teamă de necunoscut, inerentă oricărui început racordabil altor reguli decât celor deja achiziționate. Oamenii aceștia au trebuit să trăiască într-o ambianță nouă cu reflexele formate în vechiul regim. Multe dintre acestea nu mai erau însă valabile. De aici și rata destul de mare de eșecuri personale ale celei mai numeroase generații din istoria ultimului secol românesc, o parte a ei născută, paradoxal, de frica morții și la comandă. La comanda Partidului Comunist Român și a secretarului său general, Nicolae Ceaușescu, semnatarul celebrului decret 770 din 1966 care interzicea avortul.⁵

La începutul anilor '90, cea mai mare parte a acestei generații care nu înțelegea, spre exemplu, ce este aceea inflație, curs valutar sau rată de schimb, ca să nu mai vorbim de chestiuni mai complexe, s-a adaptat greu și foarte greu la realitățile existente. Este, trebuie să recunoaștem, în același timp, o generație ceva mai egoistă. Egoismul a pornit mai ales din faptul că a fost nevoită să deschidă o lume de una singură, descoperind-o în termeni aproape autodidacți, din aproape în aproape.

Putem oare schimba astăzi ceva din trecut? Desigur că nu. *Decreșeeii* erau atunci mult prea necoșți și mult prea forjabili în mâinile celor care știau mersul lucrurilor, cum stau acestea și ce trebuie făcut pentru a reuși în viață folosind un dublu limbaj ghidat de principiul una spunem și alta facem. Excepțiile de la regulă sunt rare în primii ani postdecembriști.

Regretele nu-și mai au însă locul. Întrebări retorice de genul cum ar fi fost dacă am fi făcut altfel sau dacă nu ar fi venit la putere o garnitură de politicieni aflați în spatele scenei principale a vechiului regim ori de moștenitori ai acestora⁶ ar fi fost mai bine pentru România, nu sunt de actualitate, deoarece pur și simplu nu știm cum ar fi stat lucrurile. Acest tip de întrebări este total contraproductiv pentru un istoric. Ceea ce putem însă face noi astăzi este să încercăm recuperarea istorică a

⁵ Vezi în acest sens mai ales lucrările: Liviu Marius Bejan, Raluca Nicoleta Spiridon (coord.), *Politică și demografie în România comunistă (1966-1989)*, București, Eikon, 2017; Traian Rotaru, Luminița Dumănescu, Mihaela Hărăguș, *Demografia României în perioada postbelică (1948-2015)*, Iași, Polirom, 2017; Corina Dobos, Luciana M. Jinga, Florin S. Soare, *Politica pronatalistă a regimului Ceaușescu*, vol. I, Editura Polirom, Iași, 2010.

⁶ Vezi mai ales: Marius Oprea, *Moștenitorii Securității*, ed. a II-a revăzută și adăugită, Iași, Polirom, 2018 și Cătălin Augustin Stoica, *România continuă. Schimbare și adaptare în comunism și postcomunism*, București, Humanitas, 2018.

evenimentelor petrecute în cursul anului 1989 și este de datoria noastră să ne apropiem de această istorie încă fierbinte pentru a încerca să găsim răspunsuri. Noi trebuie să le găsim, deoarece pur și simplu alte generații nu sunt interesate. Motivele sunt diverse, unii pentru că sunt prea legați de trecut, alții din lehamite, iar o a treia categorie, a celor născuți după 1990, fiindcă pentru ei este o doar o istorie ca oricare alta.

În ceea ce mă privește, dincolo de întâlnirile mele tangențiale de-a lungul ultimelor trei decenii cu momentul istoric 1989⁷, curiozitatea, pornită dintr-un impuls personal ce ține de relaționarea directă cu evenimentul, îmi demonstrează încă o dată faptul că istoricul nu trăiește într-un turn de fildeș, de unde se arată total dezinteresat de ceea ce-l înconjoară.⁸

Câteva lămuriri terminologice

Astăzi, după trei decenii de la momentul decembrie 1989, încă se discută la modul extrem de serios pe seama caracterului evenimentelor petrecute atunci. Părerile sunt împărțite, iar un răspuns clar încă nu a fost formulat. Termenul consacrat și folosit pentru denumirea acestora este cel de revoluție. Nu puțini sunt cei care vorbesc însă de lovitură de stat.

O privire mai atentă asupra definiției termenului de revoluție și a modului în care se pliază pe evenimentele din această parte a Europei de la finele deceniului nouă al secolului al XX-lea lasă și la nivel conceptual loc de discuție în privința caracterului revoluționar clasic al acestora, iscându-se chiar întrebarea dacă atunci a avut loc într-adevăr o revoluție. De fapt, chestiunea care se pune din acest punct de vedere este cea a definirii acestor evenimente și a găsirii de analogii în istorie.

În opinia cunoscutului istoric francez Jean-François Revel, revirimentul democrației în Europa de Est, așa cum s-a petrecut el la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 ai secolului trecut, nu poate fi socotit o revoluție în sens clasic. Astfel, spunea Jean-François Revel, „de la 1988 la 1992 am asistat nu la o revoluție (noțiune ce implică ideea de creație, descoperire, noutate), ci la o întoarcere în punctul de plecare, sau, mai degrabă, la o încercare de revenire în punctul de plecare, adică în cel anterior comunismului”.⁹ Privind lucrurile în perspectivă istorică, concluzia lui Jean-François Revel este una care cu greu poate fi trecută cu vederea.

François Furet, fin cunoscător al concepțiilor și terminologiilor istorice referitoare la Revoluția Franceză și nu numai¹⁰, este și mai tranșant din acest punct

⁷ Gabriel Moisa, *Avancronica unei revoluții programate. Anul 1989 în Bihor*, Oradea – Cluj-Napoca, Editura Muzeului Țării Crișurilor – Mega, 2019; Mircea Bradu, Gabriel Moisa, *O minune de trei zile. Oradea, decembrie 1989*, Oradea, Treira, 2000; Gabriel Moisa, „Decembrie 1989 la Oradea”, *Clio 1989*, II, nr. 1-2, 2006, p. 106-122; Gabriel Moisa, Mircea Bradu, Radu Davidescu, *Revoluția română la Oradea: Documente, mărturii*, Oradea, 2009.

⁸ Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, Educațional, 2000, p. 80-133.

⁹ Jean François. Revel, *Revirimentul democrației*, București, Humanitas, 1995, p. 196.

¹⁰ François Furet, *Reflecții asupra Revoluției Franceze*, București, Humanitas, 2012.

de vedere. Într-un interviu acordat revistei 22 la începutul anilor '90, el susținea că „dacă ne referim la ceea ce se numește revoluțiile din 1989 în țările comuniste ale Europei Centrale și Danubiene, definiția este încă discutabilă, pentru că aceste revoluții sunt emancipări incontestabile de ceea ce devenise o tiranie pură, dar sunt niște emancipări care nu fac să apară nici o idee nouă. Revoluțiile din toamna anului 1989 din Europa Centrală sunt, de fapt, restaurarea credo-ului democratic cunoscut în Europa de cel puțin 100 de ani”.¹¹ Punctul de vedere al lui François Furet este extrem de clar exprimat aici. Mai mult, în încheierea interviului acesta propunea chiar ca pentru ceea ce s-a întâmplat în Europa Centrală și de Est în anul 1989 trebuie „să inventăm un termen nou pentru a vorbi exact”.¹²

Nici istoriografiile engleză și americană nu sunt foarte departe de această interpretare a lucrurilor, ba chiar dimpotrivă. Gale Stokes, bunăoară, consideră că evenimentele din Estul și Centrul Europei nu au fost revoluții propriu-zise ci mai degrabă „abandonarea unui experiment eșuat în favoarea unui model deja existent, democrația pluralistă”.¹³ Un punct de vedere similar este propus și de J.C. Isaac¹⁴ și întărit de Bruce Ackerman, pentru care 1989 a însemnat doar „reîntoarcerea liberalismului democratic revoluționar”¹⁵ în această parte de lume. Mai nuanțat din acest punct de vedere este Timothy Garton Ash, care face o departajare a evenimentelor din această parte a Europei. Pentru el, ceea ce s-a întâmplat la Berlin, București și Praga a fost revoluție, în timp ce la Budapesta și Varșovia a avut loc o revoluție. Cu toate acestea și el accepta, totuși, că așa-numita revoluție europeană „nu poate oferi nici un fel de idei fundamentale noi în privința marilor întrebări ale politicului, economicului, legislativului sau relațiilor internaționale. Ideile cărora le-a sosit timpul sunt unele vechi, familiare, deja testate”.¹⁶

Dacă în privința utilizării termenului de revoluție pentru decembrie 1989 trebuie, iată, făcute eforturi pentru a găsi argumente în acest sens, întrucât sunt suficiente motive pentru ca cele petrecute atunci să nu cadreze cu definiția consacrată a unui asemenea eveniment major, cei care susțin exclusiv ideea unei lovituri de stat nu pornesc nici ei întotdeauna de la înțelesul clasic a ceea ce înseamnă o lovitură de stat, deoarece sunt prea multe interferențe venite dinspre alte procese și fenomene care generează ambiguități în a considera că în România, în decembrie 1989, ar fi avut loc o lovitură de stat. Cei care susțin terminologic ideea de lovitură de stat, la fel ca și cei care insistă fără dubii, chiar instituțional, direct cointeresat pe ideea de revoluție¹⁷, idealști pentru care evenimentul în sine chiar a fost o revoluție¹⁸ sau care

¹¹ Interviul al lui François Furet în revista 22 (nr. 25/28 iunie – 4 iulie 1991, p. 15) realizat de Bogdan Ghiu.

¹² *Ibidem*.

¹³ Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, New York, Oxford University Press, 1993, p. 260.

¹⁴ J. C. Isaac, *Democrația în vremuri întunecate*, Iași, Polirom, 2000, p. 154.

¹⁵ Bruce Ackerman, *The Future of Liberal Revolution*, New Haven, Yale University Press, 1992.

¹⁶ Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern*, New York, 1990, p. 154.

¹⁷ Amintim aici pe Ion Iliescu, Sergiu Nicolaescu, Petre Roman, Gelu Voican Voiculescu.

¹⁸ De exemplu, Claudiu Iordache, Lorin Fortuna, Dan Iosif, Dumitru Dincă etc.

au evoluat în structurile de forță înainte și după 1989¹⁹, vin la rândul lor cu argumente în acest sens. Există specialiști care susțin de asemenea fără echivoc acest punct de vedere. Pentru ei, lovitură de stat este mai mult de cât evidentă.²⁰

O altă categorie de autori se situează terminologic în zona acceptării ideii că în România a avut loc un veritabil proces revoluționar care s-a desfășurat în perioada 14 decembrie 1989 – 20 mai/19 iunie 1990. În interiorul acestui proces revoluționar ar fi avut loc însă și o lovitură de stat al cărei început se situează în ziua de 22 decembrie 1989, în intervalul orar 9:54, ordinul de oprire în cazărni a armatei – când generalul Vasile Milea încă trăia, dar agoniza – și 10:07, ordinul de a nu se trage în populație. Autorul acestor ordine a fost generalul Victor Athanasie Stănculescu identificat drept autorul loviturii de stat militare care ar fi pus puterea în mâinile grupului de emanați ai revoluției. Între cercetătorii care acceptă o asemenea definiție terminologică îi găsim pe Florin Constantiniu, Gheorghe Buzatu, Adrian Pop, Alesandru Duțu, Marius Oprea, Florian Banu, Alex Mihai Stoenescu²¹, iar dintre istoricii străini pe Peter Sianni-Davies și Catherine Durandin.

O discuție detașată legată de lămuririle terminologice a fost și este necesară. Până în prezent aceasta a fost destul de discretă și neurmată de mulți. Silviu Brucan, bunăoară, optează pentru termenii de revoluție și reformă.²² Dan Petrescu ne propune în schimb conceptul de re-evoluție pentru ceea ce s-a întâmplat în România în decembrie 1989. El aprecia că „revoluția noastră, nefiind propriu-zis una, ci, după cum se vedește tot mai mult, reprezintă o re-evoluție a continuității”.²³ Poziția sa este mai apropiată de punctele de vedere exprimate de istoriografia și politologia anglo-americană.

Așa cum se poate constata, discuțiile sunt departe de a se fi încheiat. Deși au trecut trei decenii de la evenimentele în discuție, mai sunt numeroase aspecte de lămurit. Tocmai de aceea dilema terminologică are mai departe șanse de existență îndelungată. Cel puțin pentru actualul stadiu al cercetării, toate punctele de vedere sunt de luat în seamă. Istoricii și politologii români mai au mult de reflectat asupra conținutului evenimentului pe care acum îl numim simplu *Revoluția din decembrie 1989*. Patima discuțiilor a fost prea mare până acum, mulți dintre cei implicați participând direct la evenimente sau fiind beneficiari ai acestora și, prin urmare deținătorii unor puncte de vedere apriori subiective.

Până în prezent, cercetătorii occidentali sunt cei care încearcă în primul rând să discute în ansamblu momentul. Distanța, detașarea și accesul la surse de informații complementare celor din centrul și estul Europei oferă o altă perspectivă de lucru și conturează concluzii mai diverse. Cei din țările devenite subiect de discuție abia dacă se găsesc la stadiul de a discuta cazuri concrete, izolate de celelalte evenimente din jur, fără o viziune integratoare mai pronunțată, care ar contribui în mod evident la mai buna descifrare a anului 1989.

¹⁹ Între aceștia, îi amintim pe Virgil Măgureanu, Radu Tinu, Filip Teodorescu.

²⁰ De exemplu, Zoe Petre, Alex Mihai Stoenescu.

²¹ Alex Mihai Stoenescu înclină mai degrabă spre terminologia de lovitură de stat.

²² Silviu Brucan, *Îndreptar – Dicționar de politologie*, București, Nemira, 1993, p. 143.

²³ Dan Petrescu, „Calendarul și revoluția”, 22, 7 septembrie 1990, p. 1.

Specialiștii din România par că se află în acest moment într-un blocaj atunci când discută momentul decembrie 1989. O metodologie de lucru adecvată ar putea debloca această situație și să stabilească congruențe interpretative mai mult decât vizibile între diversele puncte de vedere. Am putea constata, de fapt, că adevărul se găsește în grade diferite în toate poziționările.

Un punct de pornire ar putea fi analiza în durată mai lungă a momentului 1989. Am putea avea revelații interesante legate de cei care au preluat puterea, de antecedentele lor, de implicările și complicitățile din decembrie 1989. A discuta strict despre decembrie 1989 fără a face ancadramentele și contextualizările necesare, fără a vedea ce s-a întâmplat înainte (înainte însemnând încă de la instaurarea regimului comunist), a urmări traiectoriile personale ale celor care au implicați, care pot explica multe din necunoscutele evenimentelor și evoluției României postdecembriste, poate conduce la concluzii și adevăruri decât parțiale.

Fundamentale din această perspectivă ni se par biografiile celor implicați. Acestea pot devoala multe dintre firele nevăzute ale istoriei. Odată descoperite, vom avea revelații extraordinare, care ne vor face să înțelegem mai bine lucrurile, în ciuda tuturor afirmațiilor sau negațiilor oferite de cei implicați. Este evoie, în acest caz special, de a vedea istoria din spatele istoriei, adică ce-i leagă pe actorii evenimentelor, atât înainte de 1989, în decembrie 1989 și îndeosebi după aceea, când piramida puterii a fost completată cu nume noi. Cele mai multe fuseseră implicate însă în diverse forme și structuri politice, economice, ideologice și înainte de înlăturarea de la putere a lui Nicolae Ceaușescu. Nou-veniții, altminteri vechi tovarăși, trebuiau să aibă certificate de bună purtare luate înainte de 1989, adică să fie oameni de încredere.

În cazul evenimentelor în discuție, biografiile pot explica foarte multe lucruri, iar un cercetător avizat nu are cum să nu sesizeze acolo amănunte care pot părea minore, dar care sunt fundamentale pentru înțelegerea lucrurilor. Vom avea astfel explicații pentru unele traiectorii fulminante de după schimbarea de regim, greu de înțeles fără înțelegerea în profunzime a lucrurilor. De asemenea, vom înțelege și de ce chinurile nașterii României posttotalitare au fost, poate, mai grele decât în alte părți. Toate acestea nu pot fi urmărite decât în durată istorică. Investigarea punctuală a evenimentului, fără luarea în considerare a unui fir roșu istoric ceva mai lung, nu ajută deloc cercetarea și oferă o înțelegere îngustă și fragmentară a ceea ce s-a întâmplat.

Instrumentele generale de lucru oferite de Școala Analelor, cele particulare ale duratei lungi istorice elaborate de Fernand Braudel în urmă cu mai bine de o jumătate de veac²⁴ sau de alți cercetători din aceeași școală de gândire²⁵ ne pot ajuta enorm din această perspectivă.

²⁴ Fernand Braudel, „La longue durée”, *Annales. Histoire et Sciences sociales*, nr. 4, 1958, p. 725-753; Idem, „En guise de conclusion”, *Review*, vol. I, nr. 3-4, 1978, p. 244-245; Idem, *History and the Social Sciences: The Longue Durée*, în *Review*, vol. XXXII, nr.2, 1978, p.179-180; Idem, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, București, Meridiane, 1986 (6 vol.).

²⁵ „Tentons l’expérience: Histoire et sciences sociales”, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 44, nr.6, 1989, p. 1319-1320; Dale Tomich, „The Order of Historical Time: The Longue Durée and Micro-History”, *Almanack. Guarulhos*, nr. 2, 2011, p. 52-65; Reinhardt Kosellek. *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*, Barcelona, Ediciones Piados, 2001, p. 96-110; Idem, *Futures Past:*

Văzute de asemenea manieră lucrurile, am putea să înțelegem mult mai bine ceea ce s-a întâmplat în 1989 și imediat după, în 1990-1992 (1996), și am putea identifica mai eficient pentru noi adevăratele mize ale istoriei noastre postdecembriste și, mai ales, a ceea ce Pierre Verluise spunea cu un deceniu în urmă, adevăratele mize de astăzi.²⁶ Nu trebuie să ne sfiim a spune că de-a lungul celor trei decenii trecute din decembrie 1989 mizele interne ale României au fost și sunt grevate de modul în care s-a făcut Marea Trecere de la comunism la o altă perioadă istorică, una interesantă și încă greu de definit conceptual. Tom Gallagher a numit noua epocă „deceniul pierdut al României”²⁷ în timp ce Ion Iliescu însuși a definit-o drept „capitalism de cumetrie” și trebuie să-l credem, întrucât el a fost principalul artizan al acesteia.

Cel care a utilizat pentru prima dată această din urmă definiție a fost însuși Ion Iliescu. După ce aproape un deceniu s-a ferit să folosească termenul de capitalism, utilizând mai degrabă terminologia de economie de piață, într-un discurs ținut la 16 decembrie 2002 în Parlamentul României, Ion Iliescu avertiza că „trebuie să spargem acest capitalism de cumetrie care s-a format în România unde un grup de indivizi interesați parazitează finanțele statului, naționalizând pierderile lor și reținând profitul”.²⁸ Analizele asupra acestei situații pentru România postcomunistă arată faptul că „peste 80% dintre averile celor mai bogați o sută de români sunt construite pe baza relației dintre oamenii de afaceri și autoritățile statului”²⁹, dar și că Ion Iliescu avea dreptate, fiind cel mai bun cunoscător al unui sistem construit sub oblăduirea sa.

Interesant este faptul că aceștia, cei mai bogați români, s-au limitat la a fi doar prieteni ai politicienilor și nu au intrat în prim-planul politicii, cu o singură excepție totuși. Biografiile lor, chiar așa puțin cunoscute, spun însă multe, și aproape toate au legătură cu modul în care a fost gestionată *revoluția cu căpăstru* și antecedentele personale antedecembriste ale acestora. Tocmai de aceea, urmărind în durată lungă deopotrivă biografiile politicienilor postdecembriști și ale capitaliștilor de cumetrie, modul în care se îngemănează carierele lor și punctele de intersecție, nu ai cum să nu sesizezi legăturile profunde.

Astfel, vom înțelege mai bine și mult mai multe dintre mizele prezentului. Pentru aceasta este nevoie însă de multă răbdare și de istorici profesioniști, onești, posesori ai instrumentelor de lucru specifice, și care nu doresc să-și trădeze meseria de istoric contra unor beneficii viagere. Ei mai au un argument în mâna lor, propria

On the Semantics of Historical Time, Cambridge, MIT Press, 1985; Krzysztof Pomian, *L'Ordre du temps*, Paris, Gallimard, 1984; Maria Novella Borghetti, *L'Oeuvre d'Ernest Labrousse: Genèse d'un modèle d'histoire économique*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2005; Olivier Dumoulin. „Aux origines de l'histoire des prix”, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, nr. 2, 1990, p. 507-522.

²⁶ Pierre Verluise, *După douăzeci de ani de la căderea zidului. Europa reconfigurată*, Chișinău, 2009, p. 19.

²⁷ Tom Gallagher, *Deceniul pierdut al României. Mirajul integrării europene după anul 2000*, București, All, 2010.

²⁸ Ionuț Ancușescu, „România capitalismului de cumetrie: Patru milionari din cinci au supt de la stat”, *Adevărul*, an XV, nr. 7105, 7 aprilie 2014, p. 6.

²⁹ *Ibidem*.

lor meserie. Ei scriu istoria, iar modul în care politicienii rămân în posteritate, alături de capitaliștii de cumetrie, este determinat în ultimă instanță tocmai de istoric.

Istoricul profesionist conștientizează importanța cunoașterii evenimentelor. Este singurul care înțelege pe deplin că aserțiunea lui Alvin Toffler – cunoașterea rămâne cea mai democratică formă de putere – este încă foarte actuală și că, în cele din urmă, adevărul iese întotdeauna la suprafață, iar trecutul îi ajunge pe toți din urmă mai devreme sau mai târziu.

Despre istoriografia și metodologia cercetării

La începutul mileniului al treilea, meseria de istoric este din ce în ce mai complicată, întrucât a devenit foarte tentantă pentru cei din spațiul marginal specialiștilor propriu-ziși, neînțelegându-se pe deplin faptul că scrierea istoriei trebuie lăsată, totuși, pe seama istoricilor de meserie.³⁰ Când vorbim despre recuperarea istoriei comunismului, cu toate avaturile sale, provocările epistemologice sunt foarte mari.³¹ Acestea sunt amplificate de literatura istorică produsă în epocă, cu atât mai mult cu cât cercetătorul acestei perioade a devenit vrând nevrând, mai mult decât în alte epoci, un spectator angajat.³² Era epoca în care cenzura scrisului istoric era draconică, iar produsul finit avea de suferit de pe urma canoanelor ideologice ale epocii.³³ Pe de altă parte, trebuie să recunoaștem că în postcomunism, recuperarea anilor de comunism s-a făcut pe diverse nivele datorate formației intelectuale a istoricului, epocii în care s-a format, dar mai ales, în prezent, motivațiilor istoricului, condițiilor sociale și profesionale în care activează și, foarte important, nivelului de satisfacție profesională și intelectuală a cercetătorului istoric.³⁴ Istoricul nu locuiește într-un turn de fildeș. Cei nemulțumiți de condiția lor (intelectuală, socială, politică, administrativă, familială etc.) au lăsat și vor lăsa urme asupra propriei producții istoriografice, iar acest lucru, făcând o corelație între cel care scrie și rezultatul muncii sale, este mai mult decât vizibil. Nu întâmplător, o analiză istoriografică amplă asupra unui istoric necesită întotdeauna o incursiune în

³⁰ Ioan-Aurel Pop, „Meseria de istoric la începutul mileniului al treilea”, în Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tamaș (coord.), *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane-Școala Ardeleană, 2017, p. 18.

³¹ Florin Leontin Abraham, *Provocări epistemologice ale totalitarismului. O metodologie a studiului regimurilor comuniste*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, p. 203-318.

³² *Ibidem*.

³³ Alexandru Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură*, Iași, Institutul European, 2000; Florin Müller, *Politică și istoriografie în România 1948-1964*, Cluj-Napoca, Neremias Napocae, 2003; Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007; Pavel Țugui, *Istoria și limba română în vremea lui Gheorghiu Dej*, București, Editura Ion Cristoiu, 1999; Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003; Ion Zainea, *Istoriografia română și cenzura comunistă (1966-1977)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2010; Gabriel Moisa, *History, Ideology and Politics in Communist Romania 1948-1989*, Budapesta, Eötvös Loránd Kiadó, 2012.

³⁴ John Lukacs, *The Future of History*, New Haven, Yale University Press, 2011.

formația sa intelectuală, lecturile care au contribuit la definirea sa ca specialist și, deloc de neglijat, modul în care s-a raportat societatea la el sau el la societate. Acest din urmă aspect poate greva la rândul său decisiv asupra operei acestuia, iar concluziile pot conține subiectivism situate în afara atelierului istoricului obișnuit.³⁵

Asupra validității recuperărilor istorice în general, a epocii comuniste în special, planează un alt element care poate denatura tentativele sau micșora potențialul recuperator. Este vorba de înscrierea în tiparele a ceea ce numim corectitudine politică³⁶ dublată de limbajul de lemn care complică foarte mult discursul istoric.³⁷

Rar se întâmplă ca o întreprindere de recuperare a trecutului să fie dificilă atunci când există la îndemână numeroase documente istorice. Ei bine, atunci când ne apropiem de istoria comunismului, combinată sau împreună cu cea a serviciilor secrete din epocă, întâmpinăm probleme majore de reconstituire legate în primul rând de credibilitatea surselor. Desigur, din perspectivă metodologică, este fundamental să accesăm documentele produse de autoritățile vremii asupra cărora ne-am concentrat cercetarea pentru a putea oferi o istorie cât mai aproape de adevăr. A scrie istorie în afara documentului de arhivă echivalează mai degrabă nu cu un act recuperator, ci în cel mai bun caz cu un produs eseistic. Tocmai de aceea pledoariile pentru revenirea la document sunt de bun augur la începutul mileniului trei.³⁸

Desigur, domeniul istoriografiei este foarte vast și complex. Tocmai de aceea, acest tip de scriere a istoriei invocat mai sus, de sorginte metodologică pozitivistă, este și trebuie să fie completat de contribuții în care analiza istoriografică este necesar să fie făcută și dincolo de documentul istoric. Acest alt tip de scriere al istoriei îl completează pe primul, astfel încât produsul muncii cercetătorului să fie unul variat și cuprinzător.

Subiectul propus spre dezbatere aduce cu sine dificultăți serioase de reconstituire istorică. Tocmai această greutate face însă demersul și mai frumos, întrucât specialistul este pus în fața a numeroase provocări intelectuale.³⁹ Laboratorul de lucru trebuie foarte bine conturat și mobilat cu achiziții metodologice viabile, astfel încât să ne ferim de subiectivismul documentului generat de autoritățile totalitare comuniste. Limbajul de lemn și, mai ales, dublul limbaj semantic te obligă pe tine, cercetător, la a fi foarte atent la conținut. Înainte de toate trebuie foarte bine cunoscută epoca, după care trebuie acordată mare atenție conținutului documentului,

³⁵ Vezi pe larg aceste aspecte în Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, All Educațional, 2000; Florin Leontin Abraham, *op. cit.* p. 142-318; François Furet, *L'atelier de l'historien*, Paris, Flammarion, 1982.

³⁶ Jean Sévilla, *Corectitudinea istorică*, București, Humanitas, 2005; Idem, *Incorectitudinea istorică*, București, Humanitas, 2012.

³⁷ Françoise Thom, *Limba de lemn*, București, Humanitas, 2005.

³⁸ Ioan Bolovan, Luminița Dumănescu, „Baza de date a populației Transilvaniei. Instrument pentru cercetarea de demografie istorică și istorie socială”, în Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tamaș (coord.), *Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu*, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane-Școala Ardeleană, 2017, p. 269-295.

³⁹ Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, All Educațional, 2000, p. 19-79.

care beneficiază aproape de fiecare dată de detalii semantice greu de înțeles. Pentru aceasta este aproape obligatoriu de a cunoaște cât mai bine sensurile cuvintelor. Ceea ce poate părea simplu la o primă citire, poate fi de fapt foarte complicat și dacă nu suntem familiarizați cu semantica totalitară comunistă cu conotații diferite de cele înțelese inițial. O simplă lectură a cuiva neavizat nu produce aproape nimic bun și, mai ales, lansează concluzii pripite și invalide științific. Aceasta dacă vorbim de documente.

Lucrurile sunt și mai complicate dacă apelăm la presa din anii regimului comunist. Supusă unei cenzuri generalizate, rareori vom găsi adevăruri acolo. Totul este controlat, cizelat și transmis publicului conform nuanțelor ideologice ale momentului. Un cercetător avizat reușește, chiar și în aceste condiții, să citească printre rânduri și să înțeleagă dacă se schimbă ceva în nuanțele discursului oficial, pentru ca apoi să coreleze cu evenimentul politic ca atare. În fapt, de foarte multe ori, trebuie să vedem în oglindă ceea ce se spune în presă. Spre exemplu, când se vorbește de „bandiți antiromâni” trebuie, bunăoară, să înțelegem că sunt oameni care se opun totalitarismului comunist sau, alt exemplu, când se discută despre marile realizări economice ale României anului 1989 care vor conduce, nu-i așa, la cea mai mare bunăstare întâlnită de români, români care au scăpat de datoria externă impusă de decadentul Occident, trebuie să citim de fapt că în România criza economică a atins apogeul.

Poate și mai complicate sunt lucrurile atunci când discutăm despre documentele produse de instituțiile de forță ale regimului comunist. Acolo situația este într-adevăr complicată și, în afara cercetătorilor avizați care mânuiesc cu îndemănare instrumentarul metodologic, greu poate fi defrișat cu succes hățișul informației din, bunăoară, documentele Securității. Aici ne găsim într-un teritoriu superior al complexității. Pe lângă obișnuitul limbaj de lemn dublu trebuie să vedem ce și cât este adevărat din ceea ce se spune acolo. Este cea mai mare provocare pentru oricare cercetător. Spre a vedea cât este viabil sau neviabil din punct de vedere științific în cele spuse, informațiile de acolo trebuie confruntate cu alte surse documentare, memorialistică sau mărturii orale. Adesea, ofițerii de Securitate sau Miliție, pentru a da bine în fața șefului ierarhic direct, a celor cu funcții de conducere superioare sau comanditarului politic, construiau informațiile, mai ales sintezele, de așa manieră încât să ofere ceea ce le plăcea acelor să audă.

Anul 1989 beneficiază de multe astfel de exemple produse la nivelul județului Bihor. Pe de altă parte, documentele instituției represive sunt fundamentale pentru a devoala biografii false sau despre care s-a crezut că au un parcurs ireproșabil⁴⁰, ajutând cercetătorul de astăzi să înțeleagă de ce după căderea regimului comunist au fost puse piedici serioase de către noii potențai ai României democratice cunoașterii documentelor produse de Securitate. În aceeași cheie trebuie privită și teribila opoziție a majorității politicienilor români postdecembriști la ceea ce a însemnat Punctul 8 al Declarației de la Timișoara din martie 1990, care viza interzicerea din viața politică a

⁴⁰ Stejărel Olaru, *Agentul nostru Victor*, Iași, Polirom, 2018.

foștilor activiști comuniști sau a ofițerilor de Securitate în primele trei legislaturi de după 1989.⁴¹

Dacă este să discutăm despre evenimentele din cursul ultimului an de comunism instituționalizat în România, care au condus la schimbări de nuanță ale regimului în decembrie 1989, lucrurile sunt la fel de complicate. Mai mult, acestea sunt amplificate de actorii evenimentelor, unii dintre ei având cariere politice fulminante după schimbarea la față a României din 1989, mulți dintre ei fiind și înainte oameni de nădejde ai vechiului regim.

În concepția lor, ceea ce s-a întâmplat în decembrie 1989 a fost în mod evident o revoluție care a dat jos comunismul în România. Pentru aceasta nu s-au zgârcit să consume energii serioase și să încerce să demonstreze caracterul revoluționar al evenimentelor din decembrie 1989. De regulă, cei care susțin cel mai înverșunat acest lucru sunt politicienii emanați în decembrie 1989 (parte dintre emanați pregătită dinainte), cei din imediata lor apropiere și primul cerc al puterii cuprinzând majoritatea celor care au făcut politică la nivel înalt până în momentul 1996, când distanțarea de comunism s-a făcut cu o claritate ceva mai evidentă. Este de înțeles, având în vedere consecințele acceptării unei alte definiții pentru ceea ce au coordonat, precum ar fi cea de lovitură de stat. Unde ar mai fi fost „voința poporului” în urma căreia și-au asigurat legitimitatea și controlul României pentru timp de șase ani de la fuga lui Ceaușescu? Dacă ar fi fost lovitură de stat, evenimentul ar fi fost, nu-i așa, mai greu de recunoscut în plan extern. Și apoi, ce am fi făcut cu morții și crimele din decembrie 1989? Pentru aceștia era și este mai simplă eticheta revoluție, crimele fiind „acceptabile” dacă sunt rezultatul voinței poporului. Poate fi pedepsit poporul? Nu, el are întotdeauna dreptate. Prea complicat deja, deci rămâne cum s-a stabilit inițial, adică revoluție.

Când documentele, memorialistica, mărturiile orale, investigațiile jurnalistice au apărut din ce în ce mai mult în spațiul public, s-a constatat că apar și voci care contestă total caracterul revoluționar, în timp ce altele doar parțial, considerând că acolo s-au desfășurat concomitent sau separat cel puțin două fenomene, unul revoluționar și altul de tip lovitură de stat.

Pentru înverșunații susținători ai ideii de revoluție era deja prea mult și chiar periculos. Tocmai de aceea, în ultima săptămână de mandat la Cotroceni a lui Ion Iliescu a fost înființat Institutul Revoluției Române din Decembrie 1989.⁴² Aceasta ca

⁴¹ *Proclamația de la Timișoara* este un document programatic adoptat la 12 martie 1990, fiind redactat în urma unei mari manifestații populare anticomuniste care a avut loc în Piața Operei din Timișoara. La punctual 8 se propunea ca legea electorală care urma să fie adoptată să „interzică pentru primele trei legislaturi consecutive dreptul la candidatură, pe orice listă, al foștilor activiști comuniști și al foștilor ofițeri de Securitate”. Evident că puterea emanată de revoluție nu avea niciun interes în acest sens.

⁴² Înființarea acestuia a suscitat multe discuții în cadrul societății civile legate de scopul înființării sale. Discuțiile au debutat cu o amplă dezbateri în paginile revistei 22, an XVI, nr. 811, 20-26 septembrie 2005. Genericul sub care s-au derulat a fost *Încă o țeară: Institutul Revoluției*. Au participat istorici și alți reprezentanți ai societății civile, dintre care îi amintim pe Bogdan Murgescu, Adrian Cioroianu, Miodrag Milin, Liviu Mihaiu, Traian Orban, Radu Filipescu, Claudiu Iordache. Părerile au diferit, unele fiind pro, altele contra înființării instituției. Cel mai vehement a fost Adrian Cioroianu, care cataloga Institutul Revoluției drept o sinecură în mâna apropiaților lui Ion Iliescu.

să fie clar pentru toată lumea că în decembrie 1989 a fost exclusiv revoluție. Desigur, decretul de înființare a fost semnat tocmai de principalul emanat din decembrie, Ion Iliescu. Înainte de a ieși din prim-planul politicii, el se asigura astfel că vor exista semeni de-ai săi care se vor osteni, contra unor sume frumoșele asigurate de la bugetul de stat, să demonstreze că în decembrie 1989 a fost revoluție. Iar dacă instituția se numește Institutul Revoluției Române din Decembrie 1989, oare care vor fi concluziile cercetărilor? Puteau fi altele decât cele sugerate de însuși titlul instituției? E suficient să ne aplecăm asupra revistelor lor, *Clio 1989*, *Caietele Revoluției*, precum și asupra majorității producțiilor istoriografice de acolo pentru a vedea ce s-a întâmplat în timp cu rezultatele investigațiilor realizate. În orice caz, nu descoperim nici un semn de întrebare, în decembrie 1989 a avut loc o revoluție și cu asta basta.

Pe măsura trecerii timpului, depărtarea de fenomene face ca ceața să se risipească, iar temperatura crescută generată în primii ani de după 1989 în societatea românească să se diminueze treptat, astfel încât să putem vedea din ce în ce mai clar ce s-a întâmplat. Aceasta în relație și cu anumite evoluții ulterioare evenimentului ale unor personaje din spațiul public românesc, care ne fac să constatăm inclusiv că ruptura de comunism nu a fost chiar o falie, ci mai degrabă o rigolă care trebuia să arate că lumile s-au separat. Am înțeles apoi de ce multă lume s-a străduit și încă se străduiește să ne demonstreze că rigola este de fapt o falie. Este adevărat că depinde cum privim acea adâncitură, ce fel de ochelari și dioptrii avem sau din ce unghi facem acest lucru și, mai ales, cine prezintă lucrurile.

Am văzut astfel poziționări istoriografice dintre cele mai diverse și interesante față de evenimentele din decembrie 1989. Trei teorii sunt printre cele mai vehiculate. Prima este lansată de politicienii postdecembriști (unii și antedecembriști!), cei implicați direct în evenimente, dar fără antecedente vizibile în politica vechiului regim, militari, și care prin volumele publicate susțin implacabil teoria revoluției.⁴³ Este categoria cea mai interesată de menținerea caracterului revoluționar al evenimentelor și oricine încearcă să pună sub semnul întrebării acest lucru este rapid amendat că în cel mai bun caz nu înțelege nimic din ceea ce s-a întâmplat și că nu apreciază faptul că ei, cei implicați, și-au riscat viața pentru ca noi, cei de astăzi să avem o viață fericită și normală desfășurată în parametrii democratici. Printre cei care au totuși aprecieri mai nuanțate este Virgil Măgureanu, care afirmă că în decembrie 1989 a avut loc o lovitură de stat cu un oarecare „coeficient de spontaneitate”.⁴⁴ Trebuie ținut cont că Virgil Măgureanu posedă instrumente de lucru

⁴³ Ion Iliescu, *Revoluția română*, București, Presa Națională, 2001; Idem, *Revoluție și reformă*, București, Editura Enciclopedică 1994; Sergiu Nicolaescu, *Cartea revoluției române. Decembrie 1989*, București, Editura Ion Cristoiu, 2000; Idem, *Revoluția. Începutul adevărului. Un raport personal*, București, Topaz, 1995; Petre Roman, *Libertatea ca datorie*, Cluj-Napoca, Dacia, 1994; Idem, *Mărturii provocate. Convorbiri cu Elena Ștefoi*, București, Paideia, 2002; Claudiu Iordache, *Polul de putere*, București, IRINI, 2002; Idem, *Clasa nevrednică*, Editura București, IRINI, 1997; Teodor Brateș, *Explozia unei clipe. 22 decembrie 1989. O zi în studioul 4*, București, Scripta, 1992

⁴⁴ Vezi interviul lui Virgil Măgureanu cu Octavian Andronic; online <https://www.amosnews.ro/arhiva/virgil-magureanu-talpes-dat-americanilor-lista-spionilor-romani-fara-i-fie-ceruta-23-12-2008>; pe larg,

specifice științelor sociale, iar aceasta îl face mai puțin tranșant ba chiar persuasiv în explicații. Tocmai de aceea, utilizându-le cu profesionalism, a afirmat direct referitor la ideea de lovitură de stat că pentru el momentul loviturii de stat a fost marcat de „secvența în care generalul Stănculescu a dat ordine care veneau în contradicție cu ordinele lui Ceaușescu atunci a fost o lovitură de stat. Dacă socotim că acest lucru a fost o lovitură de stat, atunci am avut o lovitură de stat”.⁴⁵ În opinia lui, ceea ce s-a întâmplat în 1989 a făcut parte dintr-un scenariu mondial, iar „scenariul acestei revoluții desigur că a fost convenit și la nivelul celor două mari puteri. Fermeții săi s-au derulat pe tot parcursul anului 1989. Acest scenariu nu s-a putut conveni și avea în el și părți de spontan, cum se întâmplă în toate marile mișcări de masă. Fără îndoială, spontanul și-a avut rolul său”.⁴⁶

Caracterul revoluționar al evenimentelor este afirmat și de Vladimir Tismăneanu. Ideile lansate și susținute de acesta converg spre ideea de cădere a lui Nicolae Ceaușescu ca urmare a unei revoluții. O privire mai atentă legată de poziționările politologului Tismăneanu ne atrag însă atenția asupra faptului că în decembrie 1989 ar fi avut loc evenimente ceva mai complexe. Astfel, acesta subliniază direct că, „Iliescu nu a participat la revoluție decât din momentul în care a putut să-i pună căpăstru”.⁴⁷ Or, ce înseamnă asta? Vladimir Tismăneanu ne spune clar, de fapt, că revoltei împotriva lui Nicolae Ceaușescu i-a fost pus căpăstru de către Ion Iliescu. Cu alte cuvinte, vorbim aici de o deturnare a voinței celor care participau la eveniment, adică revoluția și poporul au fost căpăstruite. În consecință, am putea vorbi în esență de o lovitură de stat atâta vreme cât fenomenul revoluționar a fost controlat, deturnat și expedit într-un spațiu de confort al celor care au profitat de utilizarea căpăstrului. Pentru necunoscători, conform Dicționarului Explicativ al Limbii Române, căpăstrul este acea „porțiune de harnașament, confecționată din frânghie sau din curea, care se pune pe capul calului, al măgarului etc. pentru a lega animalul respectiv la iesle sau pentru a-l duce undeva”.⁴⁸ Iar acel undeva, potrivit lui Vladimir Tismăneanu, era exclusiv acolo unde doreau Ion Iliescu și cei din jurul său, grupați în ceea ce a fost atunci Frontul Salvării Naționale, atât de la nivel central, cât și județean. Este vorba, în primul rând, de cei din conducere, nicidecum de participanții simpli. Analiza biografiilor celor implicați spune multe despre cum și ce a fost din această perspectivă. În susținerea celor afirmate, politologul spune deschis că „în fapt, FSN-ul a fost marea frână a revoluției române. Devenit partid, grație strategiei imaginare de vechiul bolșevic Silviu Brucan, FSN-ul a utilizat toate pârghiile vechii puteri pentru a-și consfinți hegemonia”.⁴⁹

în volumul *De la regimul comunist la regimul Iliescu, Virgil Măgureanu în dialog cu Alex Mihai Stoenescu*, ed. a II-a, București, RAO, 2009.

⁴⁵ *Virgil Măgureanu despre evenimentele din '89: A fost lovitură de stat*; online: adevarul.ro/news/eveniment/virgil-magureanu-despre-evenimentele-89-fost-lovitura-stat-1_50bd3ead7c42d5a663c8f8cf/index.html.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Vladimir Tismăneanu, *Fantoma lui Iliescu*; online: <http://www.contributors.ro/politica-doctrine/fantoma-lui-iliescu/>.

⁴⁸ Vezi DEX online.

⁴⁹ *Ibidem*.

A doua categorie este cea a foștilor ofițeri de securitate sau apropiați de aceste structuri, care văd altfel lucrurile. În opinia lor, ceea ce s-a întâmplat în decembrie 1989 în România era inevitabil, urmare a unor conspirații internaționale în cadrul cărora marile puteri au decis pentru România. Cei din structurile de securitate ar fi fost printre pușinii care ar fi înțeles aceasta și tocmai de aceea, cu un aer ușor superior și suficient, ne spun că ceilalți nu pricep mare lucru, spre deosebire de ei, care aveau acces la date confidentiale. În orice caz, susțin aceștia, ei trebuie să fie crezuți, chiar dacă nu pot dovedi ceea ce spun. În cele mai multe dintre aceste poziționări, Nicolae Ceaușescu este catalogat drept un patriot care a încercat să-și salveze țara atât din mâna sovieticilor, cât și a occidentalilor hrăpăreți, iar moartea lui ar fi fost comandată din exterior. După caz, fie de către sovietici, fie de către occidentali sau de toți aceștia împreună.⁵⁰

În fine, a treia categorie este reprezentată de istorici profesioniști care se apropie de subiect. Trebuie să recunoaștem că nu sunt foarte mulți cei care au aprofundat subiectul.⁵¹ Era și foarte greu să faci acest lucru pînă în prezent, din motive absolut obiective. Ei nu s-au pronunțat încă ferm de-o parte sau alta, însă acceptă ideea existenței, în paralel cu revolta populară, a unei lovituri de stat organizată de grupul celor care au preluat puterea din jurul lui Ion Iliescu. Cu toate acestea, există încă multe rețineri din partea istoricilor. Istoricul profesionist înțelege pe deplin dificultatea acestui demers motivat, pe de o parte, de lipsa perspectivei istorice, iar pe de alta de dificultățile metodologice, invocate și la începutul acestor rînduri. În orice caz, aceștia din urmă așteaptă încă accesul la cele mai multe dintre documentele produse în decembrie 1989. În mod obiectiv, pînă în anul 2004 era aproape imposibil să se ajungă la altă concluzie decât cea potrivit căreia în decembrie 1989 a avut loc exclusiv o revoluție.⁵²

⁵⁰ Filip Teodorescu, *Un risc asumat. Timișoara – decembrie 1989*, București, Viitorul Românesc, 1992; Radu Tinu, *Timișoara... no comment*, București, Paco, 1995; Niculae Mavru, *Revoluția din stradă*, Editura RAO, București, 2004; *Ochii și urechile poporului. Convorbiri cu generalul Nicolae Pleșiță*, București, Ianus Inf SRL, 2001; Alex Mihai Stoenescu, *România postdecembristă 1. De la regimul comunist la regimul Iliescu. Virgil Măgureanu în dialog cu Alex Mihai Stoenescu*, București, RAO International Publishing Company, 2008; Aurel Rogoian, *Iulian N. Vlad. Confesiuni pentru istorie*, Baia Mare, Proema, 2017; Dan Zamfirescu, *Războiul împotriva poporului român*, București, Roza Vânturilor, 1996; Alexandru Săucă, *K. G. B-ul și revoluția română. Intensificarea ofensivei forțelor antiromânești*, București, Miracol, 1994; Filip Teodor, *Războiul parapsihologic asupra României*, Craiova, Obiectiv, 1997; Vladimir Alexe, *Gorbaciov contra Ceaușescu. Culisele secrete ale evenimentelor din decembrie 1989*, București, Editura Ștefan, 2016; Idem, *Ion Iliescu, Biografia secretă. Candidatul manciurian*, București, Elit Comentator, 2000.

⁵¹ Dumitru Preda, Mihai Retegan, *1989 – Principiul dominoului. Prăbușirea regimurilor comuniste europene*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2000; Adrian Pop, *Tentația tranziției. O istorie a prăbușirii comunismului în Europa de Est*, București, Corint, 2002; Stelian Tănase, *Miracolul revoluției. O istorie politică a căderii regimurilor comuniste*, București, Humanitas, 1999; Idem, *Revoluția ca eșec*, București, Humanitas, 2006; Ioan Scurtu, *Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional*, București, Editura Enciclopedică – Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, 2006; Constantin Sava, Constantin Monac, *Revoluția din decembrie 1989 percepută prin documentele vremii*, București, Axioma, 2000; Idem, *Revoluția română din decembrie 1989 retrăită prin documente și mărturii*, București, Axioma, 2001.

⁵² Ultimul mandat de președinte al lui Ion Iliescu s-a încheiat la sfârșitul anului 2004.

Faptul că exista și există pe rol un proces al revoluției de foarte mulți ani, care a ținut captiv subiectul multă vreme în sfera justiției, l-a făcut de ocolit. Recentul rechizitoriu făcut cunoscut opiniei publice devoalează un fapt esențial pentru cercetătorul istoric, chiar dacă rechizitoriul a fost retrimis Parchetului, anume faptul că vorbim despre *inculpați*⁵³ și *suspecți*⁵⁴ în rândurile celor care au condus destinele evenimentelor. Pentru un istoric un document emis de justiție este unul de primă mână în analiza istorică. Din moment ce rechizitoriul vorbește despre „inducerea în eroare [...] cauză principală de survenire a unui număr mare de decese, răniri de persoane, suferințe psihice, lipsiri grave de libertate și distrugeri a unor bunuri de patrimoniu”⁵⁵ a populației României după 22 decembrie 1989 de către cei care au preluat puterea profitând de protestele de stradă, iar conduita morală a persoanelor ce au avut un rol determinant în desfășurarea evenimentelor soldate cu urmările cunoscute incumbă „responsabilități de natură penală acestor persoane”⁵⁶, ne face să acceptăm ipoteza unei deturnări a evenimentelor sau chiar a unei lovituri de stat dată în folosul unui grup dinainte constituit în acest sens. Rechizitoriul vorbește de faptul că pentru preluarea și consolidarea puterii există suspiciuni potrivit cărora inculpații și suspecții „au declanșat un atac generalizat, sistematic – așadar planificat – îndreptat împotriva unei populații civile”.⁵⁷ Desigur, deocamdată nu avem decât un rechizitoriu, care poate fi infirmat în justiție. Dar dacă va fi confirmat? Pentru cei implicați va fi prea târziu. Util va fi pentru cercetătorul istoric, ce va avea în sfârșit dovada existenței unui grup dinainte antamat care, pe fundalul protestelor de stradă, a preluat puterea în mod organizat, fără ca populația României să înțeleagă ceva în acel moment.

În fine, există mai multe poziționări venite dinspre politicieni, cei care nu au fost emanați de evenimente, și unii jurnaliști, pentru care decembrie 1989 a fost aproape exclusiv o lovitură de stat. Acestea suferă însă la capitolul metodologie de lucru și de aceea rezultatele cercetării trebuie privite cu oarecare spirit critic. Aceasta nu înseamnă însă că concluziile lor nu pot fi valide total sau parțial, întrucât unele dintre ele sunt rezultatul unor investigații serioase. Instrumentele de lucru sunt însă, în cele mai multe dintre cazuri, cele ale jurnalistului, nu ale istoricului iar rigurozitatea lasă pe alocuri de dorit.⁵⁸

Preocupați de evenimentele din decembrie 1989 au fost și specialiștii străini. Acești autori, occidentali sau nu, au o viziune mai așezată, calmă și mai detașată asupra

⁵³ Ion Iliescu, Gelu Voican Voiculescu, generalul Iosif Rus și amiralul Emil (Cico) Dumitrescu.

⁵⁴ Petre Roman, Tudor Postelnicu, Teodor Brateș, Ioan Toma, Viorel Igrăș.

⁵⁵ *Extras Rechizitoriu – forma anonimată – ziua 05 – luna aprilie – anul 2019*, p. 1; online: <https://cdn.g4media.ro/wp-content/uploads/2019/04/Extras-rechizitoriu-Dosarul-Revolu%C8%9Biei.pdf>.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 4.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Titus Suci, Titus, *Reportaj cu sufletul la gură: Traseele revoluției*, Timișoara, Editura de Vest, 1990; Mihai Tatulici, *Revoluția română în direct*, București, 1990; Mircea Bunea, *Praf în ochi. Procesul celor 24-1-2*, Timișoara, Scripta, 1994; Constantin Mustață, *Reporter în Revoluția Română*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2006; Tana Ardeleanu, Răzvan Savaliuc, Ion Baiu, *Procesul Ceaușescu*, București, Ziua-Omega Press Investment, 1996.

evenimentului. Guibert Gérard Alban⁵⁹, Mark Almond⁶⁰, Edward Behr⁶¹, Richard Andrew Hall⁶² se înscriu în această paradigmă prin lucrările pe care le-au scris referitoare la decembrie 1989. O aplecare specială din acest punct de vedere se cuvine a avea asupra cărții lui Peter Siani-Davies intitulată *Revoluția Română din decembrie 1989*.⁶³ Lucrarea este incontestabil una dintre cele mai importante lucrări consacrate istoriei momentului revoluționar. Fără a fi polemic, Peter Siani-Davies este adeptul aproape necondiționat al ideii conform căreia în decembrie 1989 în România a avut loc o revoluție, și nu o lovitură de stat. Cartea este extrem de documentată. Autorul se străduiește să expună pas cu pas evenimentele din România finalului de an 1989, ferindu-se a da verdicte. Astfel, de cele mai multe ori Peter Siani-Davies propune sintagmele de „se pare” și „probabil” atunci când lucrurile par nesigure. Întreaga carte este de aceea extrem de prudentă. O singură concluzie majoră se desprinde din parcursul său: în decembrie 1989, în România a avut loc o veritabilă revoluție.

Există însă și autori care formulează concluzii fără a lua în considerare toate datele. Astfel, Radu Portocală este foarte tranșant, considerând momentul decembrie 1989 drept o lovitură de stat.⁶⁴ Judecăți de valoare discutabile au fost elaborate și de voci situate în imediata vecinătate a României. Îi amintim pe József Gazda⁶⁵, autor ungar care privește întreaga chestiune prin prisma intereselor maghiare în zonă, sau pe Hans Vastag, György Mandics, Engelmann Manfred, care au publicat lucrarea *Temeswar, Symbol der Freiheit*⁶⁶, situată conceptual și interpretativ foarte aproape de prima. Merită semnalată în egală măsură și lucrarea lui Larry Watts, *Oaia albă în turma neagră*⁶⁷, unde istoricul american depistează amestecul extern în România, ungar și sovietic mai ales, cu scopul de a obține beneficii de pe urma prezentării României ca un stat instabil și greu de controlat. Atât Ungaria, cât și URSS aveau, în opinia acestuia, propriile socoteli în raport cu România și ce va urma după eliminarea lui Nicolae Ceaușescu. Catherine Durandin susține, la rândul său, fără ezitare, că evenimentele din decembrie 1989 au fost exclusiv o lovitură de stat.⁶⁸

⁵⁹ Guibert Gérard Alban, *Chronique historique de la Révolution Roumaine de décembre 1989 à janvier et février*, Paris, 1990.

⁶⁰ Mark Almond, *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceaușescu*, Londra, Chapman Press, 1992 ; Idem, *The 1989 Romanian Revolution as Geopolitical Parlor Game, Brandstatter's „Checkmate” Documentary and the Latest Wave in a Sea of Revisionism*, Londra, 2005.

⁶¹ Edward Behr, *Baise la main que tu n'oses mordre. Les Roumains et les Ceaușescu*, Paris, Laffont, 1991; Idem, *Kiss the Hand you Cannot Bite. The Rise and Fall of the Ceaușescus*, Londra, Hamish Hamilton, 1992.

⁶² Richard Andrew Hall, *The Securitate Roots of a Modern Romanian Fairy Tale: The Press, the Former Securitate, and the Historiography of December 1989*, Londra, 2002.

⁶³ Peter Siani-Davies, *Revoluția Română din Decembrie 1989*, București, Humanitas, 2006.

⁶⁴ Radu Portocală, *Autopsie du coup d'Etat roumain*, Ed. Calmann-Lévy, Paris, 1990.

⁶⁵ Jozsef Gazda, *Megvalto karacsony*, Aura Kiado, Budapest, 1990.

⁶⁶ Hans Vastag, György Mandics, Engelmann Manfred, *Temeswar, Symbol der Freiheit*, Viena, 1993.

⁶⁷ Larry Watts, *Oaia albă în turma neagră. Lupta pe frontul intern: politica de securitate în perioada Războiului Rece*, București, RAO, 2018.

⁶⁸ Catherine Durandin, *Moartea Ceaușeștilor. Adevărul despre o lovitură de stat comunistă*, București, Humanitas, 2011.

Analizând comparativ căderea regimurilor comuniste, istoricul francez Georges-Henri Soutou consideră că ceea ce s-a întâmplat în România nu a fost o schimbare de regim, ci mai degrabă o înlocuire a comunismului cu un „socialism democratic” ce a presupus conservarea nomenclaturii și a relațiilor cu Kremlinul. În opinia sa, scenariul propus pentru Europa Centrală și de Est „a reușit în mare, în România și pentru un timp în Bulgaria și a eșuat în Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și Germania de Est, unde eșaloanele intermediare comuniste, reformiștii, au fost foarte repede măturați în toamna anului 1989”.⁶⁹ În opinia lui în România cei care au preluat puterea în decembrie 1989 nu au ieșit din sistem la modul adevărat fiind parte a unei scheme de preluare a puterii stabilite dinainte.

Literatura referitoare la subiect nu ne oferă verdicte foarte clare. Nici nu ar avea cum în acest moment. Există însă diferențe majore atunci când analizăm producția istoriografică. Seriozitatea abordării este sesizată mai ales în felul în care autorul își definește laboratorul de lucru (metodologie, surse, contextualizare, literatură etc.). Fără precizarea foarte clară de la început a acestor dimensiuni, pentru a înțelege modul în care se raportează la temă, orice studiu riscă să fie secundar în raport cu relevanța pentru înțelegerea a ceea ce s-a întâmplat cu adevărat. Desigur, orice scriere istorică este la nivel teoretic un pas înainte în cunoașterea istorică, însă trebuie să înțelegem că nu tot ceea ce se așterne pe hârtie este valabil din punct de vedere istoriografic. Pentru ca demersul să fie valid, este nevoie de o foarte bună pregătire prealabilă din punct de vedere metodologic a celui care investighează. Acest lucru nu îl poate face însă decât istoricul de meserie, singurul în măsură să abordeze cu simțul măsurii informația și, mai ales, cu onestitatea specifică celui care face aceasta cu profesionalism. Și mai este încă ceva. În abordarea subiectelor pretențioase, precum evenimentele din decembrie 1989, este nevoie și de foarte, foarte multă onestitate.

Suntem în etapa în care lucrurile sunt departe de a se fi tranșat deși au trecut trei decenii. La nivelul duratei istorice braudelliene, perioada înseamnă de fapt foarte puțin, și tocmai de aceea concluziile se lasă așteptate. Sunt încă multe de ascultat, văzut și cercetat.

⁶⁹ Constantin Hlihor (coord.), *Revoluția română din decembrie 1989 și percepția ei în mentalul colectiv*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2014, p. 38.

TRA MEMORIA E TRAUMA: POSSIBILI LETTURE DEL COMUNISMO ROMENO

Andreea DAVID*

Between Memory and Trauma: Possible Readings in the Romanian Communism

Abstract: After the collapse of the communist regime in Europe, Romania, regaining its freedom, opens toward the democratic values and the regime of Nicolae Ceaușescu, which has become more and more oppressive in the last decade, was overthrown on December 25, 1989. Uncovering the atrocities committed by the regime, and punishing the guilty ones, became one of the key aspects of the democratic transition; however, only in 2006 was there an official condemnation of the dictatorship and its crimes. In recent years, the publishing market was invaded by documentary writings, memoirs and diaries kept in the drawer, while the cultural debate is increasingly inflamed on issues such as dissent, opposition or connivance with authoritarian power. Not only politicians, intellectuals and writers are in the public attention, because of the files of the secret police, called *Securitate*, but also their works, hitherto considered of high aesthetic value and, in some cases, even as acts of political accusation disguised through a clever coat of cultured references and metaphors. Empty of this moral charge, stained with the sins of their creators, these texts were set aside, considered incomprehensible or unsuitable to “talk about communism”, especially in the new climate of freedom of expression. Telling the trauma becomes an instance that many writers and intellectuals adhere to, but to do so they no longer choose the path of fictional description and what was once considered as a historical essay, sold in millions of copies, now becomes a mere period document, the sick product of authors “corrupted” by the authoritarian power. In the same way, the “postmodern” poetry of the generation of the 80’s, also born in response to the falsifications and constraints imposed by the Communist Party, is denied at the end of the 90’s by a new generation, which instead proposes a program based on “authenticism”.

These dynamics, the problematic nature of the narrative and therefore of the re-elaboration of the events that marked the twentieth century, analyzed in the light of *Memory* and *Trauma studies*, have provided interesting results in recent years, also in the Romanian context, especially for interdisciplinary studies of a historical, sociological or political nature. The twentieth century, as has been repeated many times, is the “century of trauma” and its legacy has strong ethical implications, played on the tension between memory and oblivion. The intense post-Decembrist cultural debate, presenting the national past as “traumatic”, punctuated by “historical

* PhD Candidate, Sapienza Università di Roma

wounds”, as well as the urgency to write and read documentary, autobiographical, “authentic” writings, (apparently) devoid of a rhetorical and literary construction, on the past or on the so-called transition period, considered equally “traumatic”, can be considered in the light of these studies, as general manifestations of a “cultural trauma” unraveled in the very attempt to come to terms with the past.

Keywords: transition to democracy, documentary writings, memoirs, diaries, “cultural trauma”

Il 1990 in Romania si apre con una riconquistata libertà: il regime di Nicolae Ceaușescu, divenuto man mano più oppressivo nell’ultimo decennio, è stato abbattuto il 25 dicembre 1989. Svelare le atrocità commesse dal regime, e punirne i colpevoli, diventa uno degli aspetti cardine della transizione democratica; tuttavia, solo nel 2006 si arriva ad una condanna ufficiale della dittatura e dei suoi crimini.¹ In questi anni il mercato editoriale viene invaso da scritti documentaristici, da memorie e diari tenuti nel cassetto, da cui emerge un’umanità rimasta sommersa a lungo, mentre il dibattito culturale si infiamma sempre più su temi come il dissenso, l’opposizione o la connivenza col potere autoritario. Al banco degli imputati non vengono chiamati solo politici, intellettuali e scrittori, sul cui passato fanno luce le carte della polizia segreta, la *Securitate*, ma anche le loro opere, fino ad allora considerate di alto valore estetico e, in alcuni casi, persino degli atti di accusa politica mascherati attraverso un abile gioco di riferimenti colti e metafore. Svuotati di questa carica morale, macchiati delle stesse colpe dei loro creatori, questi testi vengono accantonati, considerati incomprensibili o inadatti a “raccontare il comunismo”, soprattutto nel nuovo clima di libertà d’espressione. Raccontare il trauma diventa un’istanza cui molti scrittori e intellettuali aderiscono, ma per farlo non scelgono più la via della finzione romanzesca e ciò che un tempo veniva considerato alla stregua di un saggio storico, venduto in milioni di copie, diviene ora un mero documento d’epoca, il prodotto malato di autori “corrotti” dal potere. Allo stesso modo la poesia “postmoderna” della generazione degli anni Ottanta, anch’essa nata in risposta alle falsificazioni e costrizioni imposte dal Partito, viene negata alla fine degli anni Novanta da una nuova generazione, che propone invece un programma basato sull’«autenticismo».

Tali dinamiche, la problematicità della narrazione e quindi della rielaborazione degli eventi che hanno segnato il Novecento, analizzate alla luce dei *Memory* e dei *Trauma studies*, hanno fornito interessanti risultati negli ultimi anni, anche in ambito romeno, soprattutto per gli studi interdisciplinari a carattere storico, sociologico o politologico. Il Novecento, come più volte è stato ribadito, è il «secolo del trauma» ed il suo lascito ha forti implicazioni etiche, giocate sulla tensione tra memoria e oblio. La cesura del 1989 ha acuito, per una moltiplicazione di prospettive, la problematicità

¹ Le commissioni per l’indagine sui crimini del regime comunista verranno instaurate rispettivamente nel 2003 e nel 2006; il processo di lustrazione romeno risulterà invece fallimentare. Per un’analisi di queste dinamiche si veda Stefano Bottoni, *Memorie negate, verità di Stato. Lustrazione e commissioni storiche nella Romania post-comunista*, «Quaderni storici», Vol. 43, n. 128 (2) (agosto 2008), p. 403-431.

della sua narrazione: a partire dalle riflessioni e dagli studi nati a seguito di questa data, si può tentare di delineare, per quanto riguarda il caso romeno nello specifico, il modo in cui ci si è relazionati al recente passato e i tentativi di rielaborazione che si sono fatti per comprenderlo. L'intenso dibattito culturale postdecembrista, la lettura del passato nazionale come «traumatico», puntellato di «ferite storiche», come anche l'urgenza di scrivere e leggere scritti documentari, autobiografici, “autentici”, (apparentemente) privi di una costruzione retorico-letteraria su tale passato o sul presente della transizione, considerato altrettanto «traumatico», possono essere letti alla luce di tali studi, come manifestazioni generali di un «trauma culturale» dipanato nel tentativo stesso di fare i conti con il passato.

Negli anni successivi alla sua fine in Europa, il regime comunista è stato analizzato e ampiamente raccontato da molteplici prospettive: l'apertura degli archivi², la pubblicazione di libri di memorie e la possibilità di ottenere testimonianze dirette, hanno permesso alla ricerca storica, alla giustizia, all'analisi politica, sociologica e culturale, di intraprendere, su traiettorie diverse e non più mediate dal controllo pervasivo della Censura o della polizia segreta, lo studio dell'epoca appena conclusa.³ La libertà e i nuovi documenti a disposizione permettono anche alle società direttamente interessate dal dominio totalitario⁴ di indagare il proprio passato, di raccontarsi e in questo processo di tentare una nuova costruzione identitaria: entra in atto un vero e proprio processo di «ricostruzione della memoria pubblica»⁵ che deve fare i conti con un passato tragico e fino ad allora alterato o dimenticato in molte sue parti. Particolare risonanza hanno in questo contesto le parole di Aleida Assmann sull'importanza dell'attività del ricordare all'interno della società contemporanea:

Il ricordo è oggi, come mai in passato, al centro di un vasto dibattito teoretico: ad esso si fa appello per discolpare, incolpare e giustificare; esso è diventato essenziale per la fondazione dell'identità individuale e collettiva e si pone come luogo privilegiato sia della conflittualità sia dell'immedesimazione.⁶

² Bisogna notare però che non tutti gli Stati del vecchio blocco sovietico permettono l'accesso immediato agli archivi: eccetto il caso virtuoso della Germania e la sostanziale, ma non completa, apertura russa, indagare il passato comunista è stato molto più complesso in altri Paesi. La Polonia, per esempio, ha avuto una restrizione iniziale di 30 anni per l'accesso ai documenti d'archivio, mentre in Romania l'accesso agli archivi è tuttora gestito da un ente, il CNSAS, che dipende da istituzioni politiche.

³ Un recente volume collettivo, che affronta il problema del rapporto tra memoria e giustizia di transizione da diverse prospettive è Lavinia Stan, Lucian Turcescu, *Justice, Memory and Redress in Romania: New Insights*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2017. Per una panoramica del vasto campo della *Transitional Justice* si veda Lavinia Stan, Nadya Nedelsky, *Encyclopedia of Transitional Justice*, (3 voll.), Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

⁴ La caduta dei comunismi nell'Europa orientale è, per le rispettive società, ancora più che per gli osservatori esterni, una problematica tuttora presente: la transizione per molti degli Stati coinvolti non è ancora conclusa.

⁵ Bottoni *Memorie negate*, p. 403.

⁶ Aleida Assmann, *Ricordare. Forme e mutamenti della memoria culturale*, Il Mulino, Bologna, 2002, p. 15-16.

Si tratta tuttavia di un processo estremamente complesso, che vede la partecipazione o competizione di soggetti diversi, spesso con visioni contrastanti sul periodo storico in questione e sulla sua interpretazione.

1. Il lascito del comunismo

Se in un primo momento la principale prerogativa degli studiosi è stata quella di ripercorrere le tappe fondamentali del regime, identificarne i soggetti e calcolarne le vittime, subito dopo prende piede un'analisi di tipo sociologico, in cui si indaga il risvolto psicologico degli eventi, come essi siano stati percepiti dalle persone comuni e come abbiano modellato la mentalità collettiva, oltre alla relazione che la società contemporanea intrattiene con questo lascito. Si presta così molta più attenzione a come il comunismo abbia formato o deformato la mentalità e la memoria di milioni di persone e a come certe strutture continuino a funzionare o si trasformino nel periodo "post-comunista" o di "transizione". La durata e l'intensità del regime totalitario, la sua aspirazione alla creazione di un *uomo nuovo*, collettivo e non più individuale, la politica di mobilitazione di massa a partire da una «ristrutturazione ideologica» operata attraverso il linguaggio e la sua «penetrazione profonda nelle coscienze» erano fattori da tempo familiari agli storici, ma ancora non erano stati analizzati a partire dal corpo sociale stesso:

Citizens of the former Soviet Union, the men and women who grew up under Communism, share many extraordinary experiences of hardship, violence, and trauma. They have also spent the greater part of their lives interpreting and discussing their experience in a language almost entirely shaped by ideology. [...] As a result, millions of people learned to see and understand the universe using words, expressions, and even values that now appear remote, misguided, and frequently bizarre.⁷

Il caso sovietico «testimonia il potere della politica di distorcere e addirittura sostituire le memorie collettive, condivise e individuali, rendendo il valore dell'interpretazione ancora più precario».⁸ In questo senso, lo studio della memoria attraverso le testimonianze dirette o indirette dei sopravvissuti più che rivelare verità sul passato, a cui si ha ormai accesso anche per altre vie, risulta forse più utile per illuminare alcuni aspetti sociali e culturali del post-comunismo e la mentalità ad esso rapportata. Tali narrazioni scaturiscono dalla percezione della memoria come «modo alternativo di scrivere la storia» e trovano la propria ragione d'essere nella volontà di demistificare un discorso sul passato percepito come falso:

⁷ Catherine Merridale, *Soviet memories: Patriotism and Trauma*, in *Memory: History, Theories, Debates*, a cura di: Susannah Radstone, Bill Schwartz, Fordham University Press, New York, 2010, p. 376.

⁸ *Ibidem*, p. 377.

When the voices of separate individuals could finally be heard in the public room, this alternative kind of history writing was perceived as a hope that a true history writing might one day be achieved, free of official lies and myths.⁹

Posizionati su un terreno per sua natura molto scivoloso, mutevole, gli studi sulla memoria si sono sviluppati sempre più a partire dagli anni Ottanta e sono stati punto di approdo di discipline molto diverse, fino a diventare un *passe-partout* per qualsiasi tipo di analisi.¹⁰

Per quanto riguarda l'ambito letterario e l'analisi di quei testi ibridi, tra il genere documentario e la finzione, che hanno al loro centro la memoria del passato, sono stati evidenziati alcuni aspetti fondamentali per una maggiore chiarezza di analisi. In un recente studio, *The Poetics of Memory*¹¹, Thomas Wägenbaur distingue tra due «funzioni» della memoria, definita come *storage* e come *story*; la dimensione narrativa e poetica richiedono quindi altrettanta attenzione quanto la sua natura di contenitore di informazioni sul passato:

The poetics of memory is considered, on the one hand, in terms of art's specific ability to construct *true* images of the past ('autobiographical truth', 'non-cognitive', 'affective knowledge'), and, on the other hand, of the cultural and political process of selection, in which structures of power and political interests contribute to creating grand narratives and myths, i. e. 'poetical' patterns, inclined to affect both the collective writing of history and individual remembering.¹²

Su questa scia, il volume collettivo *The Poetics of Memory in Post-Totalitarian Narration*, edito da Johanna Lindbladh, esplora le narrazioni post-totalitarie basate sul ricordo, considerandole non un dato, frutto di una mediazione oggettiva, ma l'esito di un processo che per sua natura è legato al passato in modo frammentario e dipende da una narrazione nel presente che risponde all'esigenza dell'individuo che la produce di dare un senso alla propria vita: «hence the study of memory texts such as autobiographies, testimonies and diaries, has to be related to both the documentary and poetic genres». ¹³ Riconoscere un legame tra memoria e finzione, non significa negarne la verità, ma riconoscerla come una «verità autobiografica». ¹⁴ Da questa prospettiva, la memoria non è statica e non può essere rappresentata senza mediazioni, ma è piuttosto il risultato di un percorso, ovvero il processo del

⁹ Johanna Lindbladh (a cura di), *The Poetics of Memory in Post-Totalitarian Narration*, CFE Conference Papers Series, Lund, 2008, p.12.

¹⁰ Merridale avverte in questo caso del rischio che il termine "memoria", così in voga da essersi trasformato in un calderone pronto ad accogliere un po' di tutto, porti specialmente alla confusione dei ricercatori: «All too often, young researchers are diverted from the task of understanding events [...] preferring the soft and slippery world of "memory," a subject-area that currently promises an easy moral authority (since it allows the writer to appear so liberal, so human) as well as a comforting fuzziness (so you can't easily get it wrong)». Merridale, *Soviet Memories*, p. 376.

¹¹ Wägenbaur, Thomas (a cura di), *The Poetics of Memory*, Stauffenburg Verlag, Tübingen, 1998.

¹² Lindbladh, *Poetics of Memory*, p. 6.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Il termine è di Eakin (1985), citato in Lindbladh *Poetics of Memory*, p. 6.

ricordare, di cui dimenticanze, associazioni di idee e volontà personali sono elementi costitutivi e inseparabili.¹⁵ Le linee attorno cui si sviluppa il volume sono quelle della memoria in relazione alla creazione di un'identità, al legame tra memoria individuale e collettiva e interessi politici ed economici, alla presenza e connessione di memoria e mito nelle arti, e infine in relazione al cambiamento della rappresentazione nel passaggio dalla modernità alla post-modernità e dal totalitarismo al post-totalitarismo. Questi ultimi testi sembrano suggerire una possibile correlazione tra la fascinazione per la memoria individuale e i documenti storici del periodo post-totalitario, da una parte, e dall'altra uno dei fenomeni che più caratterizzano la postmodernità, vale a dire la «crisi della rappresentazione».¹⁶ La falsificazione della storia da parte dei regimi totalitari sembra aver prodotto una radicalizzazione della sfiducia nella possibilità di una «rappresentazione vera» della realtà, per cui sempre maggiormente ci si rivolge a ciò che appare come più diretto e senza filtri. D'altra parte, anche gli scrittori rifiutano i modi del romanzo realista, del romanzo storico o delle grandi narrazioni tradizionali, preferendo gli impianti postmoderni della descostruzione, della parodia, della microstoria, del frammento di «micro-realtà».

1.1 Verso una memoria collettiva del passato

Oggi abbiamo a che fare non con l'annullamento, ma con l'acutizzarsi del problema della memoria, vale a dire con la necessità che la memoria vivente dei testimoni oculari, per non disperdersi, venga tradotta in memoria culturale per la posteriorità. La memoria vivente si stempera in una memoria sorretta da mediatori perché si lega a supporti materiali quali monumenti, luoghi di commemorazione, musei ed archivi. [...] A livello collettivo e istituzionale questo processo viene pilotato da una precisa politica del ricordo, o, più precisamente, da una precisa politica dell'oblio. Non esiste memoria culturale capace di autodeterminarsi [...]. Nella trasformazione della memoria individuale, in sé legata al vissuto, in memoria culturale, in sé artificiale, è insito il rischio della distruzione, della parzialità, della manipolazione e della falsificazione della sua autenticità.¹⁷

Oltre ai singoli individui anche le istituzioni tenteranno, nel post-comunismo, di ricreare una “memoria collettiva”, basata su simboli in cui la nazione possa riconoscersi.

Il concetto di “memoria collettiva”, ampiamente usato dalla sociologia, dalle scienze politiche e storiche e dai *Cultural Studies*, è stato impiegato per la prima volta nel 1925 da Maurice Halbwachs: «to describe the remembering patterns of a particular community or society as they are affected and forged by their norms and particular

¹⁵ *Ibidem*, p. 5.

¹⁶ *Ibidem*, p. 7. Vedi anche cap. IV, *Memory and Representation from Modernity to Post-Modernity, from Totalitarianism to Post-Totalitarianism*, p. 139-segg.

¹⁷ Assmann, *Ricordare*, p. 15-16.

characteristics».¹⁸ Più recentemente Jan Assmann propone un'ulteriore distinzione, tra dimensione comunicativa e dimensione culturale, all'interno della nozione di memoria collettiva.¹⁹ La prima viene trasmessa nella quotidianità tramite la comunicazione diretta e rappresenta la memoria condivisa di una comunità in un determinato periodo; la seconda agisce invece più in profondità e forma l'identità culturale, la tradizione di un determinato gruppo, è una memoria «istituzionalizzata», trasmessa sotto forma di simboli di generazione in generazione. C'è un collegamento tra l'una e l'altra: «[la memoria culturale] si trasmette da un'epoca all'altra attraverso i testi canonizzati [...] quella comunicativa [...] generalmente comprende le memorie di tre generazioni trasmesse oralmente». Mentre la memoria comunicativa è più di pertinenza dei sociologi, nell'ambito dei *Cultural Studies* ci si è ampiamente occupati della memoria culturale. Aleida Assmann in particolare ha dedicato vari studi ai modi di trasmissione della memoria culturale attraverso la letteratura e altre forme dell'immaginario.²⁰

L'esplosione memorialistica del post-comunismo è ascrivibile, secondo questa suddivisione, alla memoria comunicativa; nei decenni essa è cambiata e ancora non può dirsi stabile o condivisa da tutta la collettività. Ogni gruppo sociale o politico ha infatti una versione differente rispetto agli eventi del recente passato; le generazioni più giovani, come si vedrà in seguito, non sempre accolgono la memoria trasmessa da chi li ha preceduti, ma tendono ad elaborare in modo originale il passato nazionale.

In questa oscillazione di prospettive e interpretazioni, in tutte le collettività post-comuniste, una grande importanza hanno avuto i miti nazionali, creati e utilizzati anche nel periodo precedente, durante la transizione essi continuano a funzionare da collante per la società che ha vissuto molte discontinuità e frammentazioni:

we can identify the grand typologies of myth (the Foundation, the Golden Age, the Conspiracy, etc.) [...] As they serve both an explanatory and an identity-building function, myths carry a special force in societies in transition and for communities that have suffered a recent trauma.²¹

Si viene dunque all'altro grande concetto che ha modellato il Novecento e la sua interpretazione: il trauma; strettamente collegato alla «memoria», esso per certi versi ne rappresenta il lato malato: è la manifestazione, la ferita, come suggerisce l'etimologia, di una memoria lacerata.

¹⁸ Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Albin Michel, Paris, 1950; citato in Angelos Theocharis, *Polyphonic Memory and Narratives of Resilience in Svetlana Alexievich's Secondhand Time*, «Journal of Languages, Texts, and Society», Vol. 3 (2019), p. 189, da cui è ripreso il testo.

¹⁹ *Ibidem*, p. 190. Il testo a cui si fa riferimento è Jan Assman, *Communicative and Cultural Memory*, in *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, a cura di: Astrid Erll, Ansgar Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, p. 109–18.

²⁰ Sull'argomento si veda il già citato volume Assmann, *Ricordare*; mentre sull'utilizzo della memoria nella costruzione identitaria si rimanda a Ugo Fabietti, Vincenzo Matera, *Memorie e identità. Simboli e strategie del ricordo*, Meltemi editore, Roma, 1999.

²¹ Anamaria, Dutceac Segesten, *History Textbooks in the Balkans: Representations and Conflict*, in *The Poetics of Memory in Post-Totalitarian Narration*, a cura di: Johanna Lindbladh, CFE Conference Papers Series, Lund, 2008, p. 140-141.

1.2. Il concetto di «trauma»

Dalla fine del secolo scorso, il paradigma del trauma «pervade la vita contemporanea» ed è divenuto definitorio per la nostra società in quanto una delle «eredità» del XX secolo, tanto da portare gli studiosi ad affermare che «il soggetto moderno è divenuto inseparabile dalle categorie di shock e trauma».²² L'epoca del trauma è presto divenuta l'«epoca del testimone»²³; gli ultimi 30 anni hanno visto una crescita dell'interesse per le testimonianze di esperienze traumatiche, sia dal punto di vista storico che, sulla scia del postmodernismo e dell'interesse per l'autobiografia, teorico.²⁴

Il suo riconoscimento come malattia psichiatrica è recente²⁵, ma le sue origini sono collegate alla nascita della psicologia psicodinamica, sviluppatasi in correlazione ai processi di industrializzazione di metà Ottocento. Freud porterà avanti di molto gli studi in questo ambito e darà delle definizioni tutt'ora fondamentali per la comprensione del fenomeno:

Il trauma è descritto nei termini di una lacerazione improvvisa dello scudo protettivo dell'Io, dovuta a un'esperienza spaventosa e improvvisa [...]. L'eccesso di energia psichica causato dalla forte emozione è alla base della rimozione dell'evento: non essendo integrato nella coscienza, questo non può essere ricordato a parole; permane, tuttavia, una sua registrazione inconscia nella forma della coazione a ripetere. L'ipotesi dell'esistenza di una memoria traumatica parallela alla memoria ordinaria e dal funzionamento peculiare, e la definizione del meccanismo della coazione a ripetere, rendono rispettivamente Janet e Freud due riferimenti imprescindibili dei *Trauma Studies*.²⁶

La nascita negli anni Ottanta dei *Trauma Studies*, branca della critica letteraria nata sulle orme del post-strutturalismo e parte dei cosiddetti *Memory Studies*, attorno a cui ruotano anche le scienze sociali e le scienze politiche, ha reso il «trauma» una categoria di analisi molto adoperata: la sua natura interdisciplinare rende possibile una ricerca che va oltre i singoli soggetti e può riguardare anche le collettività. La

²² Mark Seltzer, *Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere*, «October», vol. 80 (1997), p.18; citato in Rachele Branchini, *Trauma Studies: prospettive e problemi*, «LEA - Lingue e letterature d'Oriente e d'Occidente», n. 2 (2013), p.390.

²³ Vedi Annette Wiewiorka, *L'era del testimone*, Raffaello Cortina editore, Milano, 1999 [orig. fr. *L'ère du témoin*, 1998]: l'autrice ripercorre il ruolo delle testimonianze dell'olocausto, il loro rapporto con la memoria e con la storiografia.

²⁴ Natka Badurina, *Il trauma politico del Novecento in Danilo Kiš e Claudio Magris*, in *Per Roberto Gusmani. Studi in ricordo, vol. I, Linguaggi, culture, letterature*, a cura di: Giampaolo Borghello, Forum, Udine, 2012, p. 23.

²⁵ Nel 1980 il *Post Traumatic Stress Disorder (PTSD)* compare per la prima volta nel *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* dell'American Psychiatric Association, conferendo una validità scientifica a una delle patologie più in voga del secolo: «La nascita di questa patologia tendenzialmente onnicomprensiva – creazione con ogni probabilità più politica che scientifica – ha causato una vera e propria esplosione culturale del paradigma del trauma». Branchini, *Trauma Studies*, p.389.

²⁶ *Ibidem*, p. 393.

fine dei regimi dittatoriali in Europa e in America latina, per esempio, ha permesso di espandere l'applicazione anche agli studi post-totalitari.

La Prima guerra mondiale è stato il primo evento ad essere riconosciuto come «trauma di massa»; è tuttavia l'esperienza dell'Olocausto, identificato come il trauma «cruciale» del secolo, che sigilla una delle costruzioni teoriche più rilevanti per i *Trauma Studies*: l'«aporia della rappresentazione».²⁷ L'unicità dell'evento sembra aver portato al «limite della rappresentazione», le cui categorie tradizionali non possono non tradire l'evento traumatico.²⁸ La posizione «iconoclasta»²⁹ si sviluppa ulteriormente negli anni '90, con la teoria «antimimetica» della memoria traumatica sviluppata, su basi scientifiche, nel 1995, da Van der Kolk e Van der Hart: «La memoria traumatica, pertanto, si configurerebbe come una memoria corporea priva del meccanismo narrativo e verbale del richiamo alla mente, ma caratterizzata da una estrema precisione storica».³⁰ La letteratura, soprattutto grazie agli scritti di Cathy Caruth, *Unclaimed experience: Trauma, Narrative and History* e, precedentemente, il volume edito *Trauma: Exploration in Memory*³¹, viene vista come spazio privilegiato per la manifestazione di questa impossibilità, per la sua capacità di esprimere gli aspetti più irrazionali dell'essere umano; tale possibilità andrebbe quindi a completare la storia evenemenziale. Non potendo “dire il trauma”, il suo compito sarebbe quello di raccontare l'indicibilità di una simile testimonianza, utilizzando «una lingua propria segnata dal trauma».³² Ma se esiste una modalità artistica che permetta di indicarla e rappresentarla, si arriva al paradosso, come nota Branchini, per cui l'estetica di ciò che doveva rappresentare la singolarità del trauma diventa parte di una convenzione, spesso con modalità narrative facilmente identificabili.³³ La vulgata del trauma come impossibilità di narrazione trova una prima contestazione tra le fila di storici che sostengono invece la necessità etica di una scrittura di testimonianza, dal valore documentario:

without denying the singularity and the unrepresentable character of trauma, it is necessary to see that such an emphasis may push trauma into the mystified circle of the occult, something untouchable and unreachable.³⁴

²⁷ *Ibidemi*, p. 394.

²⁸ È stato emblematico in questo il caso di K-Zetnik, testimone nel processo Eichmann (1961), che «svenne e rimase in coma per varie settimane» a seguito di alcune domande personali riguardo la sua esperienza ad Auschwitz. La concreta manifestazione dell'incomunicabilità ha dato avvio ad una delle principali “vie” nella testimonianza del trauma, per cui l'unico modo per ricordare il trauma è riviverlo (*acting out*) nel corpo.

²⁹ Il termine compare in Busch 2007, citato in Badurina, *Il trauma politico*, p. 24.

³⁰ Branchini, *Trauma Studies*, p. 396.

³¹ Cathy Caruth, *Unclaimed experience: Trauma, Narrative and History*, Johns Hopkins UP, 1996; *Trauma: Exploration in Memory* (ed.), Johns Hopkins UP, 1995.

³² Badurina, *Il trauma politico*, p. 25.

³³ Nasce per esempio il genere letterario del *Trauma Fiction*, Branchini, *Trauma Studies*, p. 398.

³⁴ Vedi Ann E. Kaplan, *Trauma Culture: the Politics of Terror and Loss in Media and Literature*, Rutgers UP, New Brunswick, 2005; citato in Branchini, *Trauma Studies*, p. 400, da cui si è ripreso il testo.

Testimoniare diventa un compito essenziale per la preservazione di una memoria e coscienza collettiva del passato e rappresenta l'imperativo del sopravvissuto di dare voce a chi invece è morto.

Sul versante opposto agli antimimetici si pongono gli studiosi che hanno «fede nella possibilità di dire il trauma» e credono nella possibilità di un «realismo traumatico».³⁵ A 30 anni dalla sua comparsa, ci si è dedicati ad una nuova contestualizzazione e problematizzazione dei principi di questa area di studi: un grandissimo apporto in questo ambito lo hanno avuto gli studi culturali e postcoloniali, che sono andati oltre la sfera puramente psicologica.³⁶

A livello generale, tuttavia, l'insistenza sulla ricerca del trauma, se portata avanti senza criterio o con superficialità, non solo in letteratura ma nella società, rischia di diminuirne la forza di significazione reale:

anche nel campo della critica letteraria, si rischia di finire per abbracciare la tendenza, tutta contemporanea, alla traumatizzazione della storia, correndo il rischio di banalizzare, peggio ancora di capovolgere completamente il significato stesso del trauma.³⁷

Il trauma passa da tutto ciò che non può essere rappresentato ad essere unico modello di rappresentazione. La nostra epoca del «trauma senza trauma»³⁸, successiva a tutti gli eventi definitivi del XX secolo, è profondamente attratta da questo paradigma, che ormai informa anche gli eventi più quotidiani, diventando una sovrastruttura della società:

Trauma era ciò di cui non si può parlare. Trauma è oggi tutto ciò di cui si parla. Da eccesso che non poteva giungere al linguaggio ad accesso privilegiato alla nomina del mondo. [...] La ferita è diventata la carne.³⁹

Diversamente, si potrebbe forse dire che concentrandosi sulla ferita si è dimenticata la carne; individuare la presenza del trauma sembra sovrastare la disponibilità ad interrogarlo, a ricercarne le cause, ma anche le possibili suture.

³⁵ Badurina, *Il trauma politico*, p. 24.

³⁶ In queste direzioni vanno studiosi come Michelle Balaev, Barry Stampfl, Greg Forter, Irene Visser e altri; si veda a questo proposito il volume collettivo Michelle Balaev (ed.), *Contemporary Approaches in Literary Trauma Theory*, Palgrave Macmillan, London, 2014, in cui la teoria del trauma proposta da Caruth viene ridiscussa in base ai contributi e alle necessità di altre discipline che l'hanno adoperata, trovandone i punti deboli. Tale contributo mostra anche come la categoria di analisi del trauma sia lontana dall'essersi esaurita. Una grande evoluzione ha avuto la categoria di «trauma sociale», sistematizzata, in chiave trasdisciplinare, nel volume Andreas Hamburger, Camellia Hancheva, Vamik D. Volkan, *Social Trauma: An Interdisciplinary Textbook*, Springer, New York, 2020, con contributi provenienti dalla psicologia e psicoterapia, dai memory studies, dagli studi giuridici e pedagogici, oltre che da quelli sociologici. Un altro lavoro a riguardo è Jeffrey C. Alexander, *Trauma: A Social Theory*, Polity Press, Cambridge, 2012.

³⁷ Badurina, *Il trauma politico*, p. 24.

³⁸ Si veda Daniele Giglioli, *Senza trauma. Scrittura dell'estremo e narrativa del nuovo millennio*, Quodlibet, Macerata, 2011.

³⁹ *Ibidem*, p. 8.

Non solo la sfera letteraria è stata colpita da ciò che si potrebbe definire “ipersensibilità al trauma”; spesso sono proprio le istituzioni o le élite dominanti a sfruttarne la pervasività per sviare il discorso da altre verità più scomode, oppure per avere una presa sulla società. Identificare il «trauma» come malattia di una società fa il gioco di tutti coloro che vogliono identificare gli individui che ne fanno parte come organismi incapace di reagire, “guarire”, senza un aiuto dall’alto. L’immagine veicolata è costruita sul vittimismo e la sofferenza causati da «ferite storiche» non rimarginabili, perché non hanno trovato un consenso sociale e una memoria condivisa:

In contrast to the post-colonial nations, the post-communist nations that came into being after the demise of the Soviet empire met with a very different experience. While they also based their national narratives on suffering and a history of atrocities and occupation, they did not receive acknowledgment from the giver of their historical wounds. A social consensus, built on a dialogically formed memory, did not evolve in the wake of their self-liberation. The central *lieux de mémoire* of these nations became sites of suffering; their national museums have telling names such as “The House of Terror” in Budapest [...]. The lack of recognition and a dialogical consensus concerning this history has had the effect of deepening the scars that were here chosen as the seminal element of the victimized collective self-image. In this case, the divisive character of the wound has been entrenched into the structure of national memory.⁴⁰

Rispetto alle nazioni del XVIII e XIX secolo, la memoria nazionale degli Stati postcomunisti passa dall’essere attiva all’essere passiva, passa da una narrativa eroica ad una traumatica.⁴¹

1.3. Tra trauma e nostalgia: il post-comunismo in Romania

La condanna ufficiale del comunismo come «dittatura criminale» arriva in Romania nel dicembre del 2006, poco prima del suo ingresso nell’Unione Europea. Negli anni Novanta, mentre il nuovo governo democratico preferiva staccarsi definitivamente dal passato e procedere verso l’integrazione europea, è la società civile, con al fronte intellettuali che nel dibattito pubblico si occupano di cultura e politica nella stessa misura, a portare avanti un’aspra critica nei confronti del comunismo, denunciando gli abusi del potere e focalizzando il discorso sulle sue vittime.

⁴⁰ Aleida Assmann, *Cultural Memory*, in *Social Trauma: An Interdisciplinary Textbook*, a cura di: Andreas Hamburger, Camellia Hancheva, Vamik D. Volkan, Springer, New York, 2020, p. 28.

⁴¹ Si veda sempre Assmann, *Cultural Memory*, p. 26: «While the nations of the nineteenth and early twentieth century were created in a heroic and self-celebrating mode, the post-colonial nations and later the post-communist nations in the second half of the twentieth century were created in the tragic mode of trauma, victimhood, and suffering. Their national memories were focused on injustice, violence, and suffering as defining features of their national history and identity crystallizing around moments of misrecognition, mutilation, and “historical wounds” (Chakrabarty, 2007). In the structure of national memory, this constituted a decisive change from afterlife to aftermath, from voluntary to involuntary national memory, from active to passive, from heroic to traumatic narratives».

In Romania, as elsewhere in Eastern Europe, the collapse of communism triggered a testimonial drive that was understandably dominated by victims of communist oppression and concerned with justice and retribution. Arriving in the wake of decades of state dominated public discourse, the flood of testimonies documenting state repression aimed to counter the official ‘falsification’ of communist history, revealing the violence of the Stalinist decades. [...] That drive to record testimony fed into an emerging public discourse which, in its most forceful articulation by intellectuals and politicians, *cast the communist past as a traumatic national experience*.⁴²

Caterina Preda individua tre diversi tipi di relazioni nei confronti del passato comunista: «la dimenticanza e la condanna tardiva a livello ufficiale, l’onnipresenza di un discorso ancorato sulle vittime del comunismo da parte delle ONG, la rinascita della nostalgia nei sondaggi di opinione, espressione di un’esperienza democratica difficile».⁴³ A fare da spartiacque sono gli anni 2000: mentre a livello istituzionale, per “agevolare il processo di transizione alla democrazia”, sembra si sia preferito non indugiare sul passato (Preda identifica questa tendenza all’oblio con la presidenza di Ion Iliescu 1990-1996 e 2000-2004), gli intellettuali si sono posti nel dibattito pubblico in un aperto atteggiamento anti-comunista; con l’inizio del nuovo millennio, invece, e il passaggio nel 2004 ad un governo di centro-destra sotto la presidenza di Traian Băsescu, arriva anche una più forte volontà di condanna da parte dello Stato, non senza contraddizioni, mentre la critica degli intellettuali si stempera nell’esplorazione di aspetti del passato ignorati dalla visione dicotomica proposta a livello istituzionale.

Nei primi anni Novanta gli studi sul passato comunista si concentrano su istituzioni, leadership, politiche repressive e organizzazione sociale; mentre la trasformazione politica in corso e il processo di democratizzazione verranno accompagnati da studi di approccio più sociologico oppure da studi politologici sulla giustizia di transizione o sui cambiamenti sociali.⁴⁴ A loro volta, suggerisce Caterina Preda, gli studi sulla memoria giocano in questo contesto di transizione un ruolo molto importante, fungendo da legame tra i due periodi:

Les deux périodes se voient liées davantage par les connexions importantes que les études de la mémoire abordent [...] Le rapport au passé, théorisé de façon fondamentale par Paul Ricœur, inclut plusieurs éléments et attitudes: l’oubli face au souvenir, l’oubli commandé ou l’amnistie, l’amnésie, et le pardon [...]. À l’est de l’Europe, la nostalgie est plus présente que l’amnésie et ceci est vrai aussi pour

⁴² Diana Georgescu, *Between Trauma and Nostalgia: The Intellectual Ethos and Generational Dynamics of Memory in Postsocialist Romania*, «Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft», (Special issue, “Living After the Fall”), (Autunno 2016), p. 284. Corsivo mio.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Si veda Caterina Preda, *Le rôle de la nostalgie dans la mémoire artistique du passé communiste dans la Roumanie contemporaine*, «Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes» (2015), p. 1-2, che rimanda a studi come quelli di Tismăneanu, Verdery, Delatant e Cioroiu, comparsi tutti durante gli anni Novanta.

le cas roumain. La nostalgie serait à l'est une façon de se protéger face au changement fondamental et accéléré observé après 1990.⁴⁵

È indubbio infatti che il modo in cui una società si relaziona al proprio passato indichi molto anche del suo presente. Come per altri casi di Stati post-totalitari, anche in Romania il ricordo del regime venne visto come parte integrante del processo di “guarigione” della società. Gli studi sull’“arte della memoria” (arte che «utilizza dei simboli del passato per evocarlo, metterlo in questione, rivelare un’attitudine attraverso cui ci si rapporta ad esso»⁴⁶) si sono rivelati utili per esplorare la relazione spesso contraddittoria che i romeni hanno con il proprio passato; condotti soprattutto dal versante delle scienze politiche, essi sono stati spesso rivelatori delle trasformazioni in seno alla società post-comunista:

Analyser l’art de mémoire, comme source supplémentaire des analyses politiques, aide à découvrir, à travers les œuvres des artistes, la pluralité des discours et des nuances des expériences du communisme roumain dans un espace public post-communiste où l’on a observé une tendance à partager le rapport au passé communiste dans une relation dichotomique entre condamnation et nostalgie.⁴⁷

Inizialmente, si è detto, c’è stata la volontà di demistificare un passato falsificato dal racconto ufficiale del potere; è in questa prima fase che si è imposto il paradigma del trauma, conseguenza di un governo totalitario che ha creato una «società malata»:

That discourse relied on a heavily pathologizing language, conceptualizing socialist subjects as brainwashed automatons lacking initiative, duplicitous personalities, or atomized and polarized selves divided between a private core and a compliant public persona. Similarly, socialist societies were portrayed either as homogenized and undifferentiated masses or as infantilized citizenries dominated by paternalist states.⁴⁸

Gli intellettuali si assumono quindi il compito di guidare la società verso la democrazia, di guarirla attraverso una «pedagogia della memoria collettiva», secondo il modello della *Vergangenheitsbewältigung* tedesca. Oltre ad un sincero coinvolgimento e sentimento anti-comunista, non è da trascurare, sottolinea Diana Georgescu, il valore politico di una simile posizione. Considerare che «‘the past must and can be mastered’» non è privo di problematicità: significa «ignorare il continuo processo di negoziazione e contestazione che informa la memoria sociale» e attribuire anche al presente i connotati della malattia in formule come l’“amnesia sociale” o la “nostalgia”. Pur essendo questo il discorso dominante, esso non riesce veramente ad imporsi nella società (almeno non oltre i grandi centri urbani), rimanendo solo il tentativo di un’élite sempre più marginale di mantenere il proprio

⁴⁵ *Ibidem*, p. 2. Sul tema della nostalgia nelle società post-comuniste si veda Maria Todorova, Zsuzsa Gille, *Post-communist Nostalgia*, Berghahn Books, New York, 2010.

⁴⁶ Preda, *Le rôle de la nostalgie*, p. 3.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Georgescu, *Between Trauma*, p. 286.

prestigio e ruolo sociale e opporsi ad una classe politica «neocomunista» formata da personaggi che avevano coperto cariche importanti all'interno del vecchio regime.⁴⁹ Mentre perde di peso all'interno della collettività nazionale, questa narrazione inizia, dopo tanti anni, ad essere istituzionalizzata: il comunismo diventa un «problema morale» da superare. Vengono aperti gli archivi, nascono vari centri di ricerca e vengono formate commissioni che aiutino nel processo di lustrazione: da queste risoluzioni nasce anche il famoso “rapporto Tismăneanu”, il documento in base al quale il regime comunista verrà ufficialmente condannato da parte dello Stato. Nonostante ci si sia mossi verso una consapevolezza sempre maggiore dei crimini e delle repressioni messe in atto durante il quarantennio di regime e una condanna di tali eventi, i sondaggi di opinione svolti dai nuovi centri di ricerca indicano un numero sempre maggiore di cittadini che hanno una visione positiva dell'epoca comunista (più del 50%). Sempre maggiore poi è anche il numero di giovani, senza esperienza diretta della dittatura, che vedono il comunismo come «cool».

Simili risultati riportano in primo piano l'idea dell'urgenza di una «pedagogia nazionale della memoria collettiva» da parte degli intellettuali e dell'élite culturale: la “nostalgia” viene interpretata come segnale di allarme che indica una società che non è in grado di adeguarsi al nuovo assetto democratico, manca di coscienza politica, soffre di ansietà nei confronti del presente, etc.⁵⁰ Questa nuova percezione diviene anche, a sostituzione del trauma, il nuovo paradigma di interpretazione della memoria del comunismo; pur presentandosi come “apolitico” rispetto al precedente, senza rivendicazioni o volontà di giustizia, contribuisce all'affermazione di un nuovo discorso egemonico e troppo poco contestato e alla perpetrazione, almeno inizialmente, di un pensiero dicotomico sul lascito del comunismo.

Dagli anni duemila si sviluppa quindi una «seconda ondata memorialistica», secondo la classificazione di Diana Georgescu, che si contraddistingue per un approccio meno critico verso il passato:

By comparison, the past decade has witnessed a gradual shift from early concerns with political repression, justice, and retribution to revivals of the social, cultural, and everyday experiences of late socialism.⁵¹

Fuori dalle istituzioni emergono nuove visioni riguardo l'esperienza comunista, nuovi luoghi della memoria, dai siti internet ai ristoranti a tema; si assiste, in

⁴⁹ *Ibidem*, p. 288.

⁵⁰ Il perché insorga questa tendenza, come anche il valore stesso dei vari sondaggi di opinione e l'analisi dell'atteggiamento dello Stato e dell'élite culturale nei confronti di tali risultati sono troppo complessi e sfaccettati da poter essere presentati in maniera esaustiva ed esulano dai propositi di questo lavoro, per una panoramica completa si rimanda ai lavori di Lavinia Stan, in particolare Stan, *Encyclopedia*, e Cristian Tileagă, *Representing Communism After the Fall: Discourse, Memory, and Historical Redress*, Palgrave Macmillan, London, 2018, in particolare si rimanda al capitolo “Collective and Cultural Memory: Ethics, Politics, and Avoidance in Remembering Communism” e al relativo apparato bibliografico.

⁵¹ Georgescu, *Between Trauma*, p. 285.

tendenza con il resto degli Stati ex-socialisti ad una capitalizzazione del passato e a nuove modalità di narrazione, anche attraverso film e spettacoli teatrali, che non necessariamente condannano il periodo ceauscista. Questo tipo di ricordi sono il «prodotto distintivo di dinamiche politiche ed economiche correnti, così come di determinate aspirazioni sociali».⁵² Compaiono anche varie memorie d'infanzia, scritte da una nuova generazione di intellettuali, a formare una nuova narrazione che pur basandosi sempre sull'esperienza personale, si concentra ora sulla quotidianità e la cultura del tardo socialismo, a conferma dell'idea di una memoria in evoluzione «on which the dynamics of the 'transitional' present have as much of a bearing as the past, if not more so».⁵³

Building on the valorization of 'experience' as the most credible form of historical evidence, young writers, journalists, researchers, and academics drew on their experiences of childhood and youth in 1970s and 1980s Romania to engage in a range of experimental autobiographical projects. Invoking their strategic location at 'the dramatic crossroads of history', a location that straddles the two political worlds of a communist people's republic and a capitalist democracy, the authors claimed a distinctively transitional perspective that enabled them to compare these competing political regimes.⁵⁴

Spesso si tratta di volumi collettivi, nati all'interno di piccole cerchie di amici, che presentano la «banalità» della vita quotidiana sotto il comunismo e superano così il paradigma della sofferenza e dell'«eccezionalità» del regime; queste memorie d'infanzia, aldilà della loro riuscita letteraria o del loro successo tra i lettori, variano il panorama della memoria collettiva e mettono in dubbio l'esistenza o il tentativo di affermare una verità storica univoca. Non riescono però a staccarsi completamente dalla visione di «società atomizzata» o formata da «individui polarizzati» tra sfera pubblica e privata⁵⁵ e allo stesso tempo servono ancora una volta a identificare gli scrittori come parte di un'opposizione che ha sviluppato un'ideologia «anticomunista» sin dall'infanzia, spesso ritratti come bambini che si rifugiano nella lettura come spazio di estraniamento da un presente grigio, identificandoli come parte di un'élite culturale e garantendo loro un certo prestigio sociale (la pubblicazione dei libri non era un'attività remunerativa):

[Published memoirs] have concrete effects in the present, enabling the socialization of aspiring writers into the ethos of the postsocialist intelligentsia, an ethos that ascribes to public intellectuals tremendous powers of moral leadership and civic responsibility in teaching Romanian society how 'to master' the communist past.

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*, p. 291.

⁵⁵ Come eccezione Diana Georgescu presenta il caso di Vasile Ernu, una voce fuori dal coro, che narra le sue vicende nel mondo sovietico moldavo.

Da un confronto tra le “opere di memoria” proposte dallo Stato (monumenti, musei, luoghi memoriali) e le opere di giovani artisti⁵⁶, risulta evidente la mancanza di efficacia dei tentativi statali di creare un discorso condiviso sul comunismo e il bisogno di superare la dicotomia tra «condanna e nostalgia» in una visione più sfaccettata che comprenda entrambe le istanze come parte della stessa memoria sociale.

⁵⁶ Vedi Preda, *Le rôle de la nostalgie*.

INTERTEXTUALITATEA: O CHEIE DE LECTURĂ PENTRU POEZIA GENERAȚIEI '80

Emilia DAVID*

Intertextuality as a Reading Key for the Poetry of Generation '80

Abstract: This approach takes into account a comprehensive interpretive paradigm, which indicates in the widespread presence of the processes of intertextuality one of its constitutive aspects, applied extensively in the poetry of the Generation '80. In the first part, we will expose some of the main characteristics of this pattern in which the poets from the literary group that asserted itself in the last decade of dictatorship find their place thanks to the adhesion of their own poetry to the multiform concept of play and, within it, to a poetics of intertextuality, thus demonstrating the validity of the overview according to which Romanian postmodernism, which was born in Romania within the same exceptional literary promotion since the mid-1980s, is a plurality of manifestations of a unique model. The considerations and comments on the text in the second part of this essay will focus on a well-known poem by Mircea Cărtărescu, *O seară la operă* [An Evening at the Opera].

Keywords: intertextuality, transtextuality, performance, optzecism, the '80s Generation, postmodernism

Introducere la o poetică a intertextualității

Vom considera ca primă premisă a analizei care urmează faptul că jocul ca element al unei estetici fondate pe caracteristicile *performance*-ului, dar și ca una dintre atitudinile tipic postmoderne, apare diseminat în poezia optzecistă, la nivel lingvistic și stilistic, într-o mare diversitate de mijloace expresive: în mixarea registrelor stilistice, în coprezența genurilor literare canonice și necanonice (paraliterare), în îmbinări ludice de cuvinte și sunete, în proliferarea multiformă de relații transtextuale genetiene. Dintre ultimele procedee menționate, vom investiga în special efectele și motivațiile intertextualității, dată fiind ponderea substanțială pe care aceasta o deține în poetica Generației '80 și, în consecință, în cadrul grilei teoretice și interpretative pe care urmează să o propunem.

Spiritul critic „încorporat” în operă și jocul (ludic) participă la stratificarea textelor pe nivele diferite de semnificație, intervenind tocmai în punctele de forță ale

* Professore associato, Università din Pisa, Italia; e-mail: emilia.david@unipi.it.

operelor, în asociere cu alte procedee și strategii stilistice – intertextualitatea și metatextualitatea, ironia, parodia, pastișa, etc. –, care fac dintr-un text literar un proces, adică un produs dinamic în progresivă (auto)constituire, în raport cu viziunea despre lume, literatură și cu propria operă a unui autor.

A opera în contextul optzecist și al postmodernismului românesc cu un concept atât de fecund precum intertextualitatea, folosindu-l drept cheie pentru interpretarea unui vast corpus de opere, înseamnă a propune accepții ale raporturilor care se instaurează între opere și o serie de factori precum tradiția, memoria și istoria literară, limbajul, referentul textelor, stilistica și atitudinea auctorială a scriitorului presupus de această literatură, în fine, receptarea, apelând la bogatul registru de forme expresive ale intertextualității: citatul, aluzia, referința culturală, rescrierea, colajul și la alte modalități de „travestire burlescă” a textelor.

O astfel de abordare metodologică aplicată poezicii postmoderne presupune acceptarea ipotezei potrivit căreia teoria intertextului este în măsură să facă din spațiul invenției un teren al bricolajului și montajului textual, punându-se accentul pe fragmentarea și eterogenitatea scriiturii, pe ideea de împrumut licit sau ilicit.

Comentând o serie întregă de contraste și hibridizări stilistice din poezia cărtăresciană, Rodica Zafiu notează „plăcerea punctuală” (*le plaisir ponctuel*) pe care prezența acestora o creează în text, ceea ce este echivalent și din motive intertextuale, expuse în analiza autoarei citate, cu o punere în scenă a limbajului, în urma căreia acesta devine *langage-masque*¹, o formă de *performance* în plan lingvistic.

Jocul – pornind de la recurența citatului, aluziei culturale, parodiei, pastișei și a altor figuri ale literaturii de grad secund – conduce la o substanțială „travestire” a modelelor literare revizitate de poeții generației, făcând posibilă descrierea acestei literaturi sub semnul deturnării ei stilistice în spectacol sau în viziune spectaculară², fie că este vorba de lumea cărtăresciană, care are ambiția de a cuprinde totalitatea cosmică în varietatea formelor ei de manifestare, fie, de exemplu, că se preferă „infiniul mic” al lui Matei Vișniec, alienat, problematizat până la nevroză și comparabil cu cel urmuzian sau beckettian. La acest tip de deturnare stilistică contribuie în mod substanțial ocurența procedeelelor care se bazează pe raporturi de derivare textuală – parodia, pastișa, „travestirea burlescă”, ultimul reprezentând rescrierea într-un stil „inferior” a originalului unei opere al cărei subiect rămâne neschimbat în textul literar secund.

Mutând perspectiva metodologică la un nivel strict formal și lingvistic, această literatură arată, de asemenea, că un element precum oralitatea discursului cu voci multiple (ale străzii³), „apropiat de limba vorbită”, din stilul degajat-conversațional al

¹ Rodica Zafiu, „Postmodernisme et langage”, *Euresis. Cahiers roumaines d'études littéraires et culturelles/Romanian Journal of Literary and Cultural Studies*, nr. 1-4, 2009, 2009, p. 137-139, 136-144.

² Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité*, ed. Daniel Bergez, Paris, Dunod, 1996, p. 56-65, precum și Annick Bouillaguet, „Le collage”, in *L'écriture imitative. Pastiche, parodie, collage*, Paris, Nathan, 1996, p. 137-140.

³ Alexandru Mușina, „O poezie pentru mileniul III”, in *Antologia poeziei generației '80*, București, Vlasie, 1993, p. 7.

multor poeme, folosește în definitiv „ingredientele” dialogismului bahtinian⁴, ancorat în coexistența diferitelor fragmente de limbaie sociale (ocultând vocea autorului în polifonia creată), precum și multilingvismul. Noțiunea de „dialogism” la Bahtin presupune deja o mare deschidere către lume, către „textul” social, în comparație cu alte accepții ale relației intertextuale, care supralicitează proprietățile formale în detrimentul funcției referențiale. Precum romanul, putem constata astăzi – chiar dacă lui Bahtin distincția i se părea netă – că poemul pune și el în scenă limbajul, îl reprezintă ca la teatru, recurgând la dialoguri între personaje, cu tentă mai mult sau mai puțin umoristică și afișând explicit polifonia și multiplicarea vocilor.⁵

Poezia optzecistă reia din Bahtin până și ideea de reflectare a contextului social în limbaj. Astfel că Zoe migrează în *Levantul*⁶ cu același tip de discurs pe care i-l atribuiseră Caragiale, apărând drept un personaj reciclat, deconstruit și recompus cu ajutorul colajului până într-atât încât să semene cu o marionetă, cu o mască de carnaval, care preia în propriul discurs de „republicană” discursul „progresist” al lui Cațavencu (cel mai afîn ei din punct de vedere ideologic), fiind și el la origini, ca și întreprinzătoarea doamnă (Zoe), un personaj din capodopera dramatică *O scrisoare pierdută*⁷.

Scurt bilanț critic al noțiunii de intertextualitate

Elementele puse în evidență în succinta ilustrare care a încheiat prima secțiune a acestei contribuții, împreună cu altele pe care le vom furniza în continuare, ne permit, de asemenea, să încadrăm în același tip de demers alte trăsături postmoderne, marcate pregnant de intertextualitate și hipertextualitate, precum ideea de „pervertire” sistematică a genurilor, speciilor, modelelor literare consacrate de poezie/literatură, cărora le vom asocia transformarea diferitelor categorii literare (personaj, timp și spațiu), ca și mixajul dintre genuri literare și neliterare în interiorul unei singure opere (muzica rock și pop etc.), dintre specii canonice și necanonice, ultimele preferate pentru popularitatea lor, pentru vasta audiență de care se bucură în rîndul unor anumite categorii de public (SF, cyberpunk, etc.).

Bilanțului critic complet al noțiunii de „intertextualitate”, imposibil de propus aici, dat fiind spațiul editorial limitat de care dispunem, fără îndoială necesar și funcțional pentru a defini cât mai precis perspectivele metodologice ale unei analize a poeziei Generației '80, ne vedem constrânși să-i preferăm în rândurile următoare cel puțin selecția unor aspecte de maximă relevanță care au compus cadrul dens al dezbaterii critice și teoretice în primul rând din Franța, de la apariția conceptului – la sfârșitul anilor 1960 – până în prezent.

⁴ Mikhaïl Bakhtine, „Une source de l'intertextualité? Le dialogisme”, in *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Gallimard, 1978, p. 222-225.

⁵ Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité*, p. 24-27.

⁶ Mircea Cărtărescu, *Levantul* (1990), București, Humanitas, 1998.

⁷ Ion Luca Caragiale, „O scrisoare pierdută”, in *Teatru*, ed. Al. Rosetti, Șerban Cioculescu, Liviu Călin, București, Albatros, 1982.

Analizele care urmează vor ilustra dimensiunea intertextualității ca proces dinamic de producere a textului literar (reluând astfel o sugestie a Juliei Kristeva, teoreticianul noțiunii⁸), dar și accepțiile atribuite de Gérard Genette în cadrul unei reevaluări proprii de ordin mai general a practicilor literare, pe care teoreticianul nu le mai reunește sub denumirea generalizatoare de „relații intertextuale”, ci le consideră „transtextuale”.⁹

Cu alte cuvinte, noțiunea de „intertextualitate” nu mai are o semnificație atotcuprinzătoare și nu mai indică literatura în totalitatea ei, ci devine o parte a altui concept de largă cuprindere, „transtextualitatea”, care acoperă, deci, noțiunea de „intertextualitate” (și relațiile acesteia) așa cum o înțelegeau Julia Kristeva, Roland Barthes și grupul de la *Tel Quel*, dar menținând totuși ideea că dincolo de text există tot text.

Adaptând conceptul de „dialogism” al lui Bahtin și, avansând – sub influența structuralismului și formalismului rus –, o accepție a textului literar înțeles ca sistem închis, Kristeva definea intertextualitatea ca noțiune polemică, potrivit căreia opera (textul), așa cum am anticipat anterior, se constituie ca proces în curs de desfășurare, ca arenă a unei interacțiuni complexe între diferite texte, mai degrabă decât ca o structură cu un sens definitiv stabilit.

O limită a teoriei intertextualității, în optica lui Michaël Riffaterre, ca și a Juliei Kristeva, a constat în a considera că până și contextul social și istoric, precum și receptorul trebuie puși pe același plan cu elementele contextului literar, ceea ce a însemnat să se admită că nu există dialog posibil decât între texte. Pornind de la premisa că textul poetic nu caută referențialul în lume (realitate), ci în alte texte, Riffaterre nu a putut decât să proclame la rândul său că raportarea la realitate este iluzorie, că există, așadar doar o „iluzie referențială”.¹⁰

Revenind la Genette, intertextualitatea devine în viziunea sa un instrument predominant operațional, și mult mai puțin ideologic, neimplicând, adică, raportul dintre textul literar și discursul social. Relația intertextuală dobândește astfel un sens mai restrâns, al cărui impact marcat ideologic la Bahtin, Kristeva etc. scade considerabil, desemnând raporturile de coprezență sau incluziune a două sau mai multe texte, în vreme ce relațiile de derivare (obținute prin imitare sau transformare) definesc „hipertextualitatea”, noțiunea asupra căreia autorul se concentrează cu predilecție. O reconsiderare critică a unor fundamente teoretice mai vechi ale strategiilor intertextuale conduce la ideea că – de exemplu – autorul ca principiu productiv și explicativ al literaturii, ca și noțiunea de „intenție a autorului”, negate de teoreticieni formalști, structuralști, poststructuralști, inclusiv de Roland Barthes¹¹, au fost

⁸ Julia Kristeva, „Le mot, le dialogue, le roman”, in *Séméiotikè. Recherche pour une sémanalyse*, Seuil, 1969, p. 144-145. Cfr. Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité*, Paris, p. 10-12.

⁹ Gérard Genette, „La transtextualité ou l'intertextualité redéfinie”, in *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, Seuil, 1982, p. 7-14. În plus, Gérard Genette, „La mort de l'auteur”, in *Le bruissement de la langue*, Paris, Seuil, 1984, p. 61-62.

¹⁰ Michaël Riffaterre, „L'intertextualité contre l'illusion référentielle”, in *La production du texte*, Paris, Seuil, 1979, p. 2-33.

¹¹ Roland Barthes, „La mort de l'auteur”, in *Le bruissement de la langue*, Paris, Seuil, 1984, p. 61-62.

reconsiderate în ultimele decenii, apărând esențiale pentru stabilirea mizelor intertextualității și nu mai puțin pentru a decide proprietatea textului.

În același timp, vom lua în considerare în analiza textuală pe care o vom propune în secțiunea aplicativă a acestui eseu și perspectiva teoretică propusă de Antoine Compagnon, întrucât credem că este vorba de un instrument indispensabil pentru aprofundarea relațiilor de incluziune, respectiv a citatului ca indice etalon al relației intertextuale, ca și a altor „figuri” ale intertextualității.

În completarea aspectelor evidențiate anterior și destinate să compună cadrul metodologic necesar unui studiu din unghiul intertextual, va fi util să includem între elementele conexe studiului acele părți extratextuale ale operelor literare: titlu, subtitlu, note, prefață, cuvânt înainte sau notă a autorului, introducere, anexe, bibliografie, epigraf etc. Dintre acestea, titlul are o relevanță specială, întrucât cuprinde în mod ambivalent atât propria denotație, cât și sensul și conținutul textului, indicând sensul repetitiv cultural la care trimite intertextul său.

Cităm ca exemplificare doar titlurile unor poeme de Matei Vișniec: *Bum, glontele lui Cesare Pavese, Către poetul Lucrețiu, Din viața domnului K* (din volumul *Înțeleptul la ora de ceai*, 1984), de Mircea Cărtărescu: titlul ciclului *Georgicele* din volumul *Faruri, vitrine, fotografii* (1980), împreună cu subtitlurile cânturilor din *Levantul*; în fine, titlul volumului de poezie *La cea mai înaltă ficțiune* (1984) de Florin Iaru, care experimentează alt tip de intertext. Raportul intertextual care se instaurează prin referința din titlu și în general prin citat – pentru Compagnon un „operator trivial de intertextualitate” – implică două registre de sens: unul prezent în enunțul original, *de première main*, și sensul obținut în urma decupajului-colaj, unde citatul capătă valori dialogice.¹² Aluziile autorului răspund unei logici care indică în cititorul avizat un interlocutor complice, care trebuie să accepte un fel de protocol de lectură, ce prevede înțelegerea indiciilor intertextualității sau, cu cuvintele lui M. Riffaterre, „urma intertextului”.¹³

Aceste ipoteze de lucru suscită o interogație implicită: poeții Generației '80 se raportează cu intenții identice față de toți scriitorii și contextele vastului orizont livresc pe care îl citează? În căutarea unui răspuns adecvat, va fi, de asemenea, util să stabilim ce tip de ruptură produce în discursul literar ocurența citatului (gramaticală, sintactică, semantică, stilistică) și, contextual, nivelul (univers poetic, tematic, limbaj etc.) de la care provin diferitele actualizări livești în textul citat, luat drept model, sau, dimpotrivă, ca obiect al unei negații.

Jocul, natura procesuală și intertextuală a poemului-performance

În primul rând, este indispensabil să acordăm relevanța cuvenită faptului că latura teatrală a producției în versuri publicate în special de nucleul central al Generației '80 – Mircea Cărtărescu, Florin Iaru, Traian T. Coșovei și Ion Stratan –, latură asimilabilă prin

¹² Antoine Compagnon, *La seconde main ou le travail de la citation*, Seuil, Paris, 1979, p. 69.

¹³ Michaël Riffaterre, „La trace de l'intertexte”, in *La Pensée*, nr. 215, octombrie 1980.

numeroase mărci esteticii spectacolului reprezentat pe o scenă, se distinge grație intertextualității, printr-o accentuată dramatizare a discursului poetic, printr-o anumită „travestire” de natură carnavalescă (cu revizitări de replici și situații comice caragialiene) și care apare susținută de un întreg scenariu de indicații „regizorale”, încredințat registrului ironic-parodic. Tot acest angrenaj poetic este pus în mișcare pe scena poemului pentru a constitui o extinsă comedie a literaturii și limbajului. Efectul de familiaritate și empatie este generat de explozia oralității din text și din titluri.

Ca în cazul altor perspective estetice adoptate și modelate creativ și original de literatura optzecistă, pornind de la stimuli descoperiți în experiențele grupurilor și mișcărilor literare afirmate în Statele Unite imediat după al Doilea Război Mondial, dar și-n studiile teoretice provenind din aceeași arie continentală, poetica *performance*-ului pe care o propunem și care este rezultatul unei cercetări mai ample dedicate subiectului în ultimii ani¹⁴ se va sprijini pe o idee larg acceptată, aceea că spectacolul, în accepția lui de joc și de exhibare a convențiilor teatrului, este „o formă unificatoare a postmodernismului”.¹⁵

Reluând observația lui Michel Benamou citată anterior, Steven Connor, într-un capitol dedicat teatrului postmodern, atrage atenția asupra faptului că „accentul pus pe teatral ca materializare esențială a unei arte-ca-proces a condus la o nouă privilegiere a teatrului în alte forme culturale”.¹⁶

Pentru a întregi perspectiva, să mai recurgem și la unul dintre cei mai renumiți teoreticieni ai *performance*-ului, Richard Schechner, care studiază forme de spectacol la limita dintre teatru și non-teatru, ajungând la concluzia – afirmată inclusiv de epistemologii postmodernității, printre care Jean Baudrillard – conform căreia manifestarea convențiilor teatrale este de fapt dominantă în cultura occidentală contemporană.¹⁷ Eludând separarea dintre scena vieții și cea a spectacolului, reprezentarea realității în societatea contemporană suferă distorsiuni care conduc la o multiplicare a pragurilor tot mai incerte dintre lumi, făcând astfel problematică deosebirea dintre simulare și realitate.

Mai reținem și atenția pe care Benamou o acordă conjuncției dintre conștiința teoretică și joc, noțiuni indisociabile de practicile artistice propriu-zise, analizate de teoretician ca *performance*-uri:

Poems and art „events” are performance, to be sure, but criticism itself, non longer content to gesticulate in the margins of texts, also takes hold of a part of the stage,

¹⁴ Emilia David, *Poezia Generației '80: Intertextualitate și „performance”*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2016.

¹⁵ Michel Benamou, „Presence and Play”, in *Performance in Postmodern Culture*, ed. Michel Benamou, Charles Caramello, Madison, Wisc, Coda Press, 1977, p. 3-7. În versiunea originală: „Performance, the unifying mode of the postmodern, is now what matters”.

¹⁶ Steven Connor, *Cultura postmodernă. O introducere în teoriile contemporane*, trad. Mihaela Oniga, București, Meridiane, 1999, p. 188.

¹⁷ Richard Schechner, „New, Sex, and Performance Theory”, in *Innovation/Renovation. New Perspectives of the Humanities*, ed. Ihab Hassan, Sally Hassan, Madison-Londra, University of Wisconsin Press, 1983, p. 191-208.

and plays. [...]. Modernism solves the problem of negative theology by the use of symbols and myth, its compensations for a lost presence; hence an art oriented towards texts and pictures rather than events and performance. But the postmodern acknowledges what is at stake: the play of the will that takes place where presence once was. Nothing is more serious, then, than free play. [...]. Between these two propositions, performance as presence, performance as play, we cannot, perhaps must not, decide.¹⁸

În plus, centralitatea jocului în structura *performance*-ului transpare și din definiția conceptului avansată de Schechner: „comportament ritualizat pătruns de joc”.¹⁹ Autorul adaugă că jocul reprezintă tocmai elementul care organizează și face comprehensibil *performance*-ul.²⁰ Ihab Hassan enumeră la rândul său, în coloana rezervată trăsăturilor postmoderne din „Postface 1982” la volumul *The Dismemberment of Orpheus*, noțiunile de „joc”, „proces” și „participare”, pe care le considerăm drept repere de prim ordin și pentru demersul nostru analitic.²¹

Vom apela în continuare la câteva considerații ale lui Jerome Rothenberg, unul dintre poeții și teoreticienii proeminenți ai unui gen de poezie american, *the performance poetry*, mai exact la un model literar postmodern care a devenit cu timpul dominant în America. Mediul universitar din România și probabil unii dintre poeții și criticii optzecismului au cunoscut această orientare estetică, așa cum o demonstrează în 1995 o bună recenzie de Diana Bolcu la volumul *Postmodern American Poetry. A Northon Anthology* (W. W. Norton and Company, 1944, cu o introducere de Paul Hoover)²² și, nu mai puțin, o referință a lui Ion Bogdan Lefter la antologia de texte poetice *The Postmoderns* (1982)²³, semnalată deja în eseuul său „Secvențe despre scrierea unui «roman de idei»”²⁴, care consemna, interpreta în mod

¹⁸ Michel Benamou, „Presence and Play”, in *Performance in Postmodern Culture*, p. 4-5. Pentru alte precizări privind conceptele de „prezență”/„absență” și „centru”, cfr. și Jacques Derrida, *L'écriture ou la différence*, Paris, Seuil, 1967, p. 432-433, precum și Ihab Hassan, *The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature*, New York, Oxford University Press, 1971 și Ihab Hassan, *Paracriticismus*, Chicago-Londra-Urbana, University of Illinois Press, 1975.

¹⁹ Richard Schechner, *Performance. Introducere și teorie*, trad. Ioana Ieronim, București, Unitext, 2009, p. 56.

²⁰ Richard Schechner, *Performance. Introducere*, p. 60.

²¹ Ihab Hassan, „Postface 1982: Toward a Concept of Postmodernism”, in *The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature*, ed. a II-a, Madison, The University of Wisconsin Press, 1982, p. 267-268.

²² Recenzia de Diana Bolcu la volumul citat în articolul de față, publicată în nr. tematic *Le postmodernisme dans la culture roumaine*, al *Euresis. Cahiers roumains d'études littéraires*, nr. 1-2, 1995, p. 335-338, nu a fost reluată în noul volum la temă, republicat cu contribuții noi și, în parte, diferite (*Euresis*, 2009), citat anterior, contribuții care au înlocuit unele articole din numărul apărut respectiv în 1995. Cronică se referă și la o altă antologie de poezie americană (*The New American Poetry*, ed. Donald M. Allen, New York, Grove Press, 1960).

²³ Donald M. Allen, George F. Butterick (coord.), *The Postmoderns*, New York, Grove Press, 1982.

²⁴ Ion Bogdan Lefter, „Secvențe despre scrierea unui «roman de idei»”, în *Caiete critice*, nr. 1-2, 1986, reluat în *Postmodernism. Din dosarul unei „bătălii” culturale*, Pitești, Paralela 45, 2000, p. 19-52, și mai departe, cu alte semnalări și comentarii, până la p. 38. Mai citez doar un articol cu caracter mai

aprofundat și oferea pentru prima oară în 1986 fundamente de tip istoric-literar pentru impunerea unui postmodernism românesc. Chiar dacă la reluarea eseului în volumul său *Postmodernism. Din dosarul unei „bătălii” culturale*, deja menționat anterior, autorul precizează că „secvențele despre dezbateră internațională asupra postmodernismului [...] n-au mai fost publicate [în 1986] și văd acum lumina tiparului pentru prima oară”, deducem că și acele pagini fuseseră scrise și, cu atât mai mult, că experiența acelor lecturi fusese consumată. Bibliografia la temă este lungă și consolidată în cultura română actuală.

Desigur, poetica *performance*-ului, pe care vom încerca s-o definim aici, fără a epuiza posibilitățile teoretice existente – ci limitându-ne doar la a sintetiza câteva caracteristici coerente cu folosirea celui alt concept, cel de intertextualitate –, nu coincide, deci, decât parțial cu principiile stabilite de Rothenberg pentru americana *performance poetry*. Dăm curs acestui demers comparativ întrucât unele similitudini care țin într-un sens mai general de teoria mult mai cuprinzătoare a postmodernismului apar ca evidente și-n opera unor poeții români optzeciști și mai târziu postmoderni.

Prin urmare, sintetizăm în cele ce urmează acele trăsături care fac posibilă o perspectivă comparativă între accepția despre *performance* în artă a lui Jerome Rothenberg²⁵ și experiențele teoretice și practice „omologate” de optzecism (ne referim mai ales la nucleul central al Generației '80) în evoluția sa spre postmodernism, asociind-o, în măsura în care credem că acest demers poate fi oportun, altor câteva caracteristici ale teoriei *performance*-ului de tip teatral și, în fine, teatrului postmodern.

Primul aspect pe care-l reținem se referă la o indiscutabilă permeabilitate a granițelor și a genurilor literare: pe de-o parte, dintre literatură și viață, pe de alta,

general: Ion Bogdan Lefter, „Influențe, modele: le défi américain. Schiță istorică”, *Viața românească*, nr. 5, mai 2008, p. 20-22.

²⁵ Poetul și traducătorul american Jerome Rothenberg a devenit o referință dintre cele mai prestigioase în domeniile *etno-poeticii* și *performance*-ului aplicat poeziei, grație antologiilor de poezie a culturilor tradiționale, ancestrale din Africa, America, Asia, Oceania, pe care le-a alcătuit „from tribal times to the present”, cum o indică titlul însuși al uneia, publicată în 1977, exprimând ideea de cuprindere a totalității „evoluției” unei anumite populații. Printre acestea o include și pe cea a evreilor din care face parte poetul însuși: *A Big Jewish Book: Poems & Other Visions of the Jews from Tribal Times to the Present* (apărută în 1978, revăzută și republicată cu titlul *Exiled in the Word* în 1989). În aceasta ca și-n alte antologii de acest gen Rothenberg propune colaje construite cu scopul de a stabili conexiuni între ritualul „primitiv” și, pe de altă parte, între arta contemporană și *performance*, descoperind similitudini de comportament și atitudine între „performeri” din epoci diferite. Același tip de experiență *etno-poetică* apare prezentată (pe urmele ilustrului model Tzara) și-n numeroasele volume din propria poezie, ca și-n studiile critice despre poetica *performance*-ului, unele grupate în *Pre-Faces & Other Writings* (1981). Reținem, așadar, demersul de a recicla texte existente, introducându-le în literatura proprie, în primul rând pentru efectele sonore pe care le produc, utilizând mijloace privilegiate și de postmodernism. Inclusiv pentru traduceri din autori relativ recenti – Schwitters, Lorca, Picasso –, Rothenberg extinde intertextual principiile traducerii la tehnicile colajului, asamblării și „însușirii” de fragmente din textele altor autori. În anii '80, poetul-traducător a colaborat cu muzicieni și a luat parte, uneori ca actor/performer, recitând în cadrul spectacolelor din care a făcut parte și poezia sa: *Poland/1931* pentru Living Theatre, dar și altele.

dintre artă și nonartă.²⁶ Cât privește a doua trăsătură (granița fluidă dintre artă și nonartă), Rothenberg menționează contaminarea dintre poezie și proză, înțelegând anexarea de către poezie a mărcilor limbii comune, cotidiene, deci prozaice, precum și a limbajelor speciale, tehnice etc., recurente în texte alături de elemente ale limbajului poetic consacrat. Putem spune cu alte cuvinte că revizitarea dialogismului bahtinian este obligatorie în estetica postmodernă, obsedată de intertextualitate și de scriitura „carnavalescă”, „polifonică”²⁷, scrisă în absența oricărei ierarhii și fără a mai considera operante distincțiile dintre genuri și specii artistice „înalte” și, respectiv, „joase”. Hibridizarea extinsă la toate nivelele face dintr-o operă-performance un refuz al capodoperei, acreditând în schimb conștiința efemerității și a propriei desuetudini.

Exemplul lui Rothenberg, prin care acesta opune opera vodevilului²⁸, credem că găsește o ilustrare strălucită în poemul *O seară la operă* de Mircea Cărtărescu, poem asupra căruia ne vom concentra atenția în secțiunea următoare a acestui articol. Consecința cea mai importantă a acestei viziuni se reflectă în atribuirea unui sens nou funcției artei, pe care teoreticianul nu-l mai consideră inerent aspectelor formale și estetice ale operei, ci calității ei așa-zicând pragmatice, de a indica „ce face” concret artistul prin demersul său și cum îl prezintă într-un context dat.²⁹ Așadar, enfatizarea procesului de producere a operei, simultană și complementară cu prezentarea lumii din operă, este condiția primordială a performance-ului pentru Rothenberg, ceea ce în literatură se exprimă prin metapoezie și intertextualitate și implică frecvent includerea unor secvențe din viața concretă a autorului, utilizate și ele ca obiect al reprezentării: „There follows further, in the contemporary instance, a stress on action and/or process. Accordingly the performance or ritual model includes the act of composition itself: the artist's life as an unfolding through his performance of it”³⁰

Unul dintre exemplele pertinente poate fi și poemul *Cum se va sfârși această poezie* de Matei Vișniec, inclus în volumul *Orașul cu un singur locuitor*, unde progresia textului, vers după vers, până la final „pune în scenă” cu ironie gândurile și gesturile poetului, el însuși protagonist, înainte ca tot acesta să fi terminat de compus poezia pe care cititorul tocmai o citește. Vișniec este în propriile poeme un regizor versatil care tematizează dezinvolt mecanismele poeziei, exhibând cu toată

²⁶ Richard Schechner, *Performance. Introducere și teorie*, p. 8; p. 156.

²⁷ Am indicat operele în care autorul elaborează și dezvoltă teoria „dialogismului” și „polifoniei”: Mikhaïl Bakhtine, *L'Œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*, Paris, Gallimard, 1970; Mikhaïl Bakhtine, „Problèmes de la poétique de Dostoïevski”, Losanne, *L'Âge d'Homme*, 1970; Mikhaïl Bakhtine, „Une source de l'intertextualité? Le dialogisme”, in *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Gallimard, 1978 și Mikhaïl Bakhtine, *Esthétique de la création verbale*, Paris, Gallimard, 1984. A se consulta pentru același aspect stilistic și Tzvetan Todorov, *Mikhaïl Bakhtine, le principe dialogique*, Paris, Seuil, 1981.

²⁸ Jerome Rothenberg, *New Models*, „New Visions: Some Notes Toward a Poetics of Performance”, in *Performance in Postmodern Culture*, ed. Michel Benamou, Charles Caramello, p. 13.

²⁹ Richard Schechner, *Performance. Introducere și teorie*, p. 14.

³⁰ Jerome Rothenberg, „New Models, New Visions”, p. 14.

franchețea convențiile literare. Componenta *dramatică* a poeziei sale scrise după acest model constă tocmai în faptul că autorul nu numai că își organizează textul ca situație scenică într-o sală imaginară cu spectatori prezenți, dar și pseudoacțiunile, monologurile adresate și dialogurile poetului au în primul rând sensuri reflexive, de scenă (aici cu pantomimă) jucată pentru public/cititor.

Anunțându-și în poem cititorul că poemul încă nu există, autorul transgresează aproape imperceptibil granița dintre text și metatext. „Descrierea” ironică a actului însuși al scriiturii, ca proces gradual, cu trimiteri explicite la recuzita lumii teatrului, și prezentat ca *spectacol-performance*, înglobează lumea întreagă. Povestea creării poeziei a înlocuit prezentarea sau sugerarea de conținuturi, de motive poetice mai previzibile, acesta fiind un mecanism autoreferențial care funcționează în același mod în *performance*-ul teatral, unde spectatorilor li se arată în mod concret procesul generării și evoluției regizorale ale spectacolului. Antropologul și filosoful Gregory Bateson a denumit acest procedeu estetic prin termenul „metacomunicare”.³¹ Este fundamental postmodernă în versurile lui Vișniec intenția de a aboli granițele dintre artă și experiența directă a realității. Iată motivele pentru care acest tip de poezie postmodernă poate fi interpretat (în opera sa și a altor optzeciști) ca ilustrare a practicii *performance*-ului:

Despre cum se va sfârși această poezie / nu se știe încă nimic / [...] / nimeni nu
vrea să piardă finalul / și fiecare locuitor al orașului / mă privește printr-un ochean
/ eu mă scol mă îmbrac / îmi beau cafeaua / știu că sunt exasperant / dar nu le pot
spune atât de ușor / cum se va sfârși această poezie / chiar și regele și consilierii /
și-au adus câteva fotolii / s-au așezat ceva mai în față / și așteaptă să vadă cum se
va sfârși / această poezie.³²

Sintetizând trăsăturile *performance*-ului prezentate anterior, putem nota următoarele repere, indispensabile oricărei analize literare a fenomenului. *A performa* presupune participarea ca actant (performer) într-un context public și-n prezența unui auditoriu (în literatură acesta poate fi chiar și imaginar, dar invocat în text), căruia i se „explică” natura procesuală (de tip *work-in-progress*) a ceea ce se reprezintă pe o scenă de teatru, respectiv într-un text literar, fiind mai importantă ideea de act în curs de desfășurare decât rezultatul procesului. Prin urmare, așa cum un regizor împinge o piesă/un spectacol de teatru spre *performance*, implicând în joc inclusiv tehnicienii și mașiniștii, tot astfel un poet oferă în versurile sale detalii dintre cele mai subtile despre condițiile, mijloacele și strategiile prin care își scrie el poezia.

Aplicații la temă se pot dezvolta în cazul versurilor poetului căruia îi acordăm spațiul major, M. Cărtărescu, în special recurgând la densitatea „performativă” din *Levantul*, unde pretextul ne este dat nu numai de dramatizarea explicită din *Cîntul al unsprezecelea (variantă)*, în care există un *performance*-ramă – cu un fir tematic

³¹ Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind. Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology*, Chicago, University of Chicago Press, 1972, p. 178.

³² Matei Vișniec, „Despre cum se va sfârși această poezie”, în *Orașul cu un singur locuitor*, București, Albatros, 1982, p. 66.

coerent, țesut din diferite „tablouri”, adică din *happening*-uri multicompartimentate – ci, în plus, și de faptul că se vorbește despre părțile textului ca despre niște „vitralii”.³³ Poetul însuși invită în mai multe rânduri cititorul să recepteze/vizioneze opera în ansamblul ei ca pe un *performance* în plină desfășurare, cu decoruri care se succed, cum se întâmplă la sfârșitul *Cîntului al treilea*.³⁴ Ultima indicație conduce la ideea comentată și de Georges Banu, cu referire la „teatrul descompus” al lui Vișniec alcătuit din module (mini-piese) care se pot dispune în mod variabil în cadrul unui spectacol³⁵, dar pe care – iată – o intuiește și Cărtărescu: ideea operei ca parcurs al unei expoziții, în interiorul căreia fiecare „tablou” (secvență autonomă) se prezintă, în raport cu celelalte în succesiune paratactică. Aceasta este nu mai puțin și una dintre trăsăturile teatrului postmodern. După formula omologată mai întâi în *O seară la operă*, *Levantul* este o înșiruire de recitări de texte lirice și de cântece ilustrând zeci de specii literare și dramatice, un spectacol teatral total, susținut spontan, oarecum involuntar, de numeroși interpreți, chiar personajele poemului.

O seară la operă – valențe intertextuale ale unui poem-performance

Reușind să satisfacă deopotrivă condițiile indispensabile pentru existența unei poetici a intertextualității și a uneia a *performance*-ului, interpretarea poemului *O seară la operă* ne oferă posibilitatea de a observa în mod mai detaliat că în aceste versuri convențiile teatrului și jocul înțeleș în accepții multiple se pun în serviciul conștiinței teoretice acute a autorului, activând tehnici diferite de a cita, odată cu strategiile metatextualității, ironiei, parodiei, pastișei etc.

Așadar, asistăm la o deconstruire programatică a modelelor de texte consacrate de tradiția literară, începând chiar de la *Argument*, gen de scriitură inadecvat într-un poem, fie el și lung și predominant narativ. Conținutul frazei din *Argument* reprezintă o pastișă a stilului științific și, în același timp, o autoironie îndreptată spre figura poetului. Ultimul cuvânt din acest *Argument*, „sonet”, indică o nouă deturnare de semnificație, căci textul poetic propriu-zis nu păstrează la Cărtărescu nici un atribut al clasicei specii, dar include la final, în tonalitate și registru stilistic foarte diferite, alipit poemului *O seară la operă*, propriul sonet cu care se deschide și încheie volumul *Poeme de amor*³⁶, unde secțiunea finală cuprinde douăzeci de „sonete”... postmoderne, eliberate de orice idee de constrângere a respectivei „forme fixe”. Deși apare cu forma ușor alterată, în lipsa diviziunii strofice, dar menținând alte caracteristici ale tiparului sonetului englez, în celelalte

³³ Mircea Cărtărescu, *Levantul*, p. 144.

³⁴ Mircea Cărtărescu, *Levantul*, p. 45: „Mașiniști, la manivelă! Derulați un alt decor!”. Natura structural dramatică a *Levantului* a fost observată inclusiv de regizoarea Cătălina Buzoianu, care a și pus în scenă opera în 1999, la București, cu Theatrum Mundi.

³⁵ Georges Banu, „Matei Visniec ou de la Décomposition”, in Matei Visniec, *Théâtre décomposé ou l'homme-poubelle* (1992), Paris, L'Harmattan, 1996.

³⁶ Mircea Cărtărescu, *Poeme de amor*, post. de Zoe Dumitrescu Bușulenga, București, Cartea Românească, 1983.

două poziții subliniate programatic (de autor) pe care le mai ocupă în volum, sonetul pe teme shakespiariene-eminesciene³⁷ (iubirea sublimată, sursă a creației perene) trădează chiar și acolo o fină nuanță de parodie față de atitudinea structural romantică pe care-o exprimă. Aceeași funcție poetică, de revitalizare a unei specii stinse și a emoției suscitată de o temă universal reiterabilă, revine și-n alt volum, *Cincizeci de sonete*³⁸, unde același sonet figurează tot ca prolog, „prefațând” un mic *canzoniere* în care reapar majoritatea celor din 1983, dar și altele, tot variații contemporane compuse în anii '80, rescrieri așa-zicând „nonconformiste” „pervertind” modelul vechi.³⁹

În fiecare din aceste două volume textul sonetului obligă la lecturi diferite precum și la raportarea semnificațiilor celor paisprezece versuri la ansamblul „opurilor” respective, formând o rețea de „intertextualitate internă”⁴⁰ asemănătoare unui joc de oglinzi.

Este, credem, fundamentală tripla distribuire a poemului-manifest în volumul *Poeme de amor*, creând un perspectivism circular și o imagine-cadru asupra cărții la care cititorul să reflecteze. Perspectiva globală trebuie să ia în considerare sonetul și ca secvență poziționată în mijloc, adică flancată de parodia și umorul dezlanțuite atât din poemul propriu-zis, *O seară la operă*, cât și din cel cu care se învecinează imediat, *Mangafaua*. Se poate vorbi despre un *perspectivism intertextual* („restrâns” și *deopotrivă „intern”*) *de natură teatrală*, care permite, grație autocitării, o oglindire (o privire) dinspre/în direcții diferite: dinspre sală către scenă, și de acolo în culise, dar și-n sens contrar, căci suntem totuși într-o sală la operă.

De fapt, opera anunțată în titlu apare degradată cu mijloacele pastişei până la tonul de melodramă, iar replicile interpreților, Maimuțoiul și Femeia, alcătuiesc literalmente un „duet” care declină tema iubirii în stiluri diverse ale poeziei erotice românești din secolele XIX (nu se omite nici madrigalul) și XX, de la sublimul tonalității romantice, la jargonul tinerilor din generația contemporană poetului (de ex.: „galeșo”, „apetisanto”) și până la exuberanța limbajului presărat cu aluzii triviale, erotice („dacă mă chinuiești ca pe hoții de cai! / dacă o dată vroiai! / ...căi odată vroiai”).

Ideea de melodramă nu ne este sugerată doar de tratarea temei – iubirii absolute – în registre inferioare, ci și de muzicalitatea versurilor, unele în rimă, în

³⁷ Ion Bogdan Lefter, „Sonetistul”, *Observator Cultural*, V, nr. 217, 20-26 aprilie 2004, p. 11, reluat în Ion Bogdan Lefter, *O oglindă purtată de-a lungul unui drum. Fotograme din postmodernitatea românească*, Pitești, Paralela 45, 2010, p. 34-39.

³⁸ Mircea Cărtărescu, *Cincizeci de sonete*, Timișoara, Brumar, 2003.

³⁹ Ion Bogdan Lefter, „Sonetistul”, în *O oglindă purtată de-a lungul unui drum*, p. 36. De fapt, sonetul shakespearian-eminescian mai apare o dată și-n primul volum (din cele două) al antologiei operei poetice a lui M. Cărtărescu, *Plurivers*, București, Humanitas, 2003. Ion Bogdan Lefter oferă în referința bibliografică citată în articol o serie întreagă de precizări de ordin istoric-literare și de chieci de lectură ale sonetului.

⁴⁰ Jean Ricardou, *Pour une théorie du Nouveau Roman*, Paris, Seuil, 1971, p. 162 și cele successive. Autorul definea „intertextualitatea internă” ca relație a unui text cu el însuși, și „intertextualitatea restrânsă”, referindu-se la raporturi intertextuale între textele aceluiași autor. Dezvoltă primul concept și-n *Nouveaux problèmes du roman*, Paris, Seuil, 1978, p. 270-279, definind „supratextul”, drept un text care propune o lectură despre el însuși.

ciuda inegalității și diversității tipologiei versurilor. Acestea sunt cantabile, declamabile, adevărate replici de duet, teatrale, savuroase, reprezentabile pe o scenă, amintind apariția melodramei în cadrul genului teatral, dar și structura „scenariului” tot ca de melodramă, unde alternează scene „dramatice”, „serioase”, cu scene comice, de un patetism violent, deturnat în comic insolent sau, din contră, de o candoare neverosimilă, „jucată”, ca la începutul poemului, unde intervine un citat din Nicolae Labiș: „Sunt iar îndrăgostit. E un curcubeu”, vers reluat pe parcurs. Melodrama e în definitiv modelul cel mai răspândit de reprezentare în cultura occidentală actuală.

Caracterul intertextual-parodic al rescrierii este indicat indirect de o explicație din subsol a autorului, care se vrea inocentă⁴¹ (într-o epocă literară, precum postmodernismul, lipsită de iluzii!) și foarte modestă (artistul postmodern declarându-se prin excelență umil). M. Cărtărescu afirmă că în concepția sa Maimuțoiul „reprezintă spiritul de imitație al artistului tânăr; înainte de a-și găsi o voce originală, el reia stilurile «clasice» ale poeziei care îl precede și pe care el, primul, le iubește și le admiră cel mai mult”.⁴² Să fie doar atât? Autorul este mai întâi fascinat de „performanța stilistică” a poezilor din trecut, iar a cita predecesorii în literatura română optzecistă înseamnă și asumarea tendinței culturale de a valoriza acest tip de performanță.⁴³

Pe de altă parte, credem că unul dintre motivele principale pentru convocarea antecesorilor în propria literatură, atât la Cărtărescu, în acest poem, cât și la alți colegi de generație, este legat de intenția eliberării de trecutul literar utilizându-l totuși în scopuri proprii, așa cum observa Linda Hutcheon referindu-se la scriitorii postmoderni, dar nu numai postmoderni.⁴⁴ Acest dialog intertextual din perioada actuală are loc, spre deosebire de alte momente din istoria literară, printr-o abordare generos incluzivă și integratoare, aparent neconcurențială, și într-un mod mai degrabă acomodant, comparabil cu sentimentul de „datorie” sau chiar de „deferență” (autoarea folosește chiar termenul „omagiu”) față de textul parodiat sau citat, precum și de valorile lui.⁴⁵

Interesul demersului constă – credem – în modul în care Cărtărescu „pune în scenă” acest reviriment, alăturând dimensiunii critice, deconstructive în raport cu trecutul, partea creatoare, indispensabilă oricărei parodii postmoderne și

⁴¹ Umberto Eco, „Marginalii și glose la «Numele trandafirului»”, *Secolul 20*, nr. 8-9-10, 1983, p. 87-106.

⁴² Mircea Cărtărescu, *Poeme de amor*, p. 79. E interesant că în edițiile ulterioare această declarație de intenție a poetului dispare, ca și caracterele italice cu care apăreau scrise citatele din scriitorii, dar nu și alte referințe culturale.

⁴³ Rodica Zăfău, „Postmodernisme et langage”, *Euresis*, nr. 1-4, 2009, p. 137. A se citi în același număr din *Euresis*, p. 329-330, considerațiile Adinei Dinițoiu din cronica sa la volumul lui Mircea Cărtărescu, *Postmodernismul românesc*, București, Humanitas, 1999, unde autoarea explică demersul poetului de a căuta “predecesori” ai postmodernismului în literatura română anterioară secolului XX, dintr-o intenție de legitimare, întrucât aceasta permite reactivarea unei „pluralități de alternative” artistice care pot fi reciclate în spirit postmodern. Autoarea exprimă și anumite rezerve față de poziția estetică a lui M. Cărtărescu referitor la acest demers.

⁴⁴ Linda Hutcheon, „Ironie et parodie: stratégie et structure”, *Poétique*, nr. 36, 1978, p. 467-477.

⁴⁵ Linda Hutcheon, „Ironie, satire, parodie”, *Poétique*, nr. 46, 1981, p. 140-155.

demonstrând astfel limitele, dar și puterile reprezentării.⁴⁶ Unul dintre atributele operei de tip postmodern, ilustrate programatic în acest poem, constă în afișarea familiarității parodice, provenind din melanjul ironic-contrastant de reactualizări ale trecutului, ceea ce presupune intenția de a cultiva accesibilitatea în opera de artă.⁴⁷

În prima reprezentare a iubitei, un personaj narator cu identitate incertă o caracterizează pe aceasta ca pe un fel de Barby-girl în registru comic-vulgar, ca „frigidă printre ceasornicăriile în călduri”. Ideea apare însă ilustrată în alte versuri și în registru livresc-enciclopedic, atât prin expresia biblică *noli me tangere* („nu mă atinge”)⁴⁸, ceea ce indică în limbaj psihanalitic și sociologic un tabu al contactului fizic, care se traduce în interdicție morală, cât și, respectiv, printr-un fragment de vers horațian din *Carmina* I, 1, *dulce mecus meum* („onoarea mea cea dulce”⁴⁹, adresat inițial lui Mecena).

Alte efecte intertextuale provin din utilizarea mijloacelor dialogismului în fragmentul/„actul” al doilea al poemului, unde un personaj narator, nu e clar dacă același din prima parte, a treia, a patra și a cincea (de altfel părțile poemului sunt construite în aparență ca disparate, efortul unificator fiind lăsat în seama cititorului), deapănă pe fundalul unei profesiuni, „amintiri din copilărie” oarecum banale, dar prezentate în mod pitoresc. În registru biografic, prozaic, alunecând spre derizoriu, apar alăturate referințe la personaje din literatura pentru copii propagandist-sovietică (Unchiul Stiopa Milițianul), elemente de efect din limbajul infantile rostit peltic și din cel colorat – de periferie – cu nume asemănătoare celor din familia soresciană din *La Liliaci*, precum și o conversație indicată ca atare în text prin prezența liniilor de dialog.

În tabloul următor există un poet, încă o dată personaj-narator, care tocmai scrie o odă – ca punere în abis în limbaj colocvial a poemului întreg –, iar oda, pe tema neimplicării politice, este și ea dialogată. Urmează o „partitură” care demonstrează cum se mai poate scrie în era postmodernă despre sentimentul de jubilație cu care se întâmpină primăvara. Versurile par o rescriere presărată cu umor irezistibil, în stil colocvial, exaltat (pe alocuri vulgar: „fir-aș al dracului!”), în fața miracolului simplu al reînvierii naturii, pornind de la Alecsandri și de la versurile lui naive din *Primăvara* („Salutare primăvară, / Timp frumos bine-ai venit!”): „Bună

⁴⁶ Linda Hutcheon, *Politica postmodernismului*, trad. Mircea Deac, București, Univers, 1997, p. 104.

⁴⁷ Linda Hutcheon, „Postmodernism Goes to the Opera”, *Euresis*, nr. 1-4, 2009, *Le postmodernisme alors et maintenant*, p. 55-56.

⁴⁸ Expresia *noli me tangere* a fost atribuită lui Isus. Potrivit *Evangheliei după Ioan* (20, 17), ar fi fost o replică adresată de Mântuitor Mariei Magdalena imediat după înviere. Un asemenea refuz a suscitât o anumită uimire în rândul exegeților, neînțelegându-se exact cauza care l-ar produce, astfel încât unele traduceri ale *Bibliei*, în locul sintagmei („nu mă atinge”), au preferat „nu mă reține (în loc)”. S-a considerat că noua interpretare este mai apropiată de litera *Evangheliei*. Pentru textul nostru efectul comic e garantat în schimb de prima versiune a traducerii. Fraza a constituit tema multor opere de artă din Evul Mediu și Renaștere, inspirând pictori precum Michelangelo Buonarotti, Paolo Veronese etc.

⁴⁹ Horațiu, *Carmina*, I, 1: „Maecenas atavis edite regibus,/o et praesidium et dulce decus meum”. Traducerea noastră: „O, Mecena, coborât din strămoși regești,/o tu care ești apărarea și onoarea mea cea dulce”.

dimineața, soare! / sărut mâna, colț de iarbă! bonjur, mugurei! / [...] / e nemaipomenit, ciripesc păsărelele! / mișună urechelnițele, au ieșit femei frumoase la ambasador!”. Lipsa de naivitate a scriitorului postmodern se dezvăluie pe de-a întregul în scepticismul din versul „nu sînt sigur că afară / mai există primăvară / mie să nu găsim o phrynne / polifagă”, unde „phrynne” este o referință culturală la curtizanele din Grecia secolului IV î. Chr.⁵⁰

Personajul-narator povestește o scenă de triumfi amoros în care Maimuțoiul, în fața iubitei, interpretează gesturile și elocvența galante ale unui Rică Venturiano mult mai îndrăzneț. Inocentelor replici ale caragialianului Rică, de genul „Madam, cocoană, ai mizericordie de un june român” (*O noapte furtunoasă*, actul II, scena 2.) să le comparăm replicile mai plebee, oarecum simetrice primelor din Cărtărescu: „madam, domnișoară, dumneavoastră și tu, / voulez-vous / VOULEZ-VOUS?”.

Putem afirma că este vorba de un *poem cu măști*, în care personajele cărtăresciene interpretează rolurile altor personaje din istoria literaturii, degradând parodic registrul stilistic inițial, pentru a obține distanța ironic-comică și, în definitiv, pentru a arunca o mască protectoare peste sentimentalitatea autentică din care iau naștere versurile, ceea ce confirmă ipoteza avansată de Rodica Zafiu și Bruno Mazzoni conform căreia subiectivitatea postmodernă este atenuată prin (auto)ironie, prin recursul la citat, aluzie sau joc. Chiar și atunci când în text apar detalii biografice din viața autorului și a altor persoane reale convocate în text prin aceste mijloace, el optează să se sustragă de la o implicare existențială necondiționată.⁵¹ Autorii eseului la care tocmai ne-am referit susțin că versurile îi acreditează în text pe poeții optzeciști ca persoane sociale, a căror identitate profundă rămâne totuși greu de descifrat. Credem că în cazul lui Cărtărescu această afirmație este perfect valabilă pentru poezia de dragoste, mai ales pentru cea optzecistă. Putem conchide împreună cu R. Zafiu și B. Mazzoni că dedublarea vocii (și a identității reale) se face cel puțin prin două modalități: grație (auto)ironiei și figurilor intertextualității.

Partea a III-a continuă cu periplusul rescrierii poeziei erotice, pornind de la modelele genului din literatura română și testând resursele expresive ale mai multor limbaje (colocvial, popular, argotic), „declinate”, așa-zicând, cu alterări fonetice, morfo-sintactice și alte mărci ale graiului muntenesc din trecutul recent, pentru care Cărtărescu are o predilecție specială, justificată sentimental de originile mamei⁵², iar acestor particularități stilistice trebuie să le asociem structuri lexicale și morfologice construite în stil caragialesc („voi să fiu amurezată”), arhaisme, un

⁵⁰ Mircea Cărtărescu, *Poeme de amor*, p. 78-79.

⁵¹ Bruno Mazzoni, Rodica Zafiu, „Poesia romana di fine millennio”, in *Poesia '98. Annuario*, ed. Giorgio Manacorda, Roma, Castelvechi, 1999, p. 187-188: „Un aspetto interessante di questa poesia è costituito dalla natura della soggettività, affermata manifestamente come biografismo, ma di fatto bloccata mediante l'ironia e l'autoironia. I poeti della generazione '80 introducono sistematicamente nei testi il proprio nome e una serie di dettagli biografici reali [...], ma insieme tendono a tenersi fuori, con intelligenza ironica, da una più intrinseca implicazione esistenziale. Lo sdoppiamento ironico, il ricorso alla citazione, l'allusione e il gioco di parole sono in grado di instaurarli nel testo in quanto persone sociali e socievoli, la cui identità profonda non viene comunque messa in crisi dalla scrittura”.

⁵² Mircea Cărtărescu, *Ochiul căprui al dragostei noastre*, București, Humanitas, 2012, p. 79.

fond lexical, dar și accente de atmosferă din *Levantul* („hurioară”, „gheaură”, „bosfór”) care lasă spațiu de manifestare unor ocurențe fertile de „intertextualitate restrânsă”.

Sunt reciclate și, în același timp, deturnate comic de la formele și sensurile canonice, doina („placată” cu stridențe nepermise), motive din *Luceafărul*, „parfumul bogat de roze” macedonskian, „figuri de ceară” din minulescienele *Romanța cheii*, *Romanța mortului*, *Seară rurală*, *Fapt divers*, precum și stilul abstract barbian, psalmii arhezieni, împreună cu estetica *Florilor de mucigai* a lui Arghezi. Într-un moment autoreflexiv, după ce Maimuțoiul și Femeia, măști ale autorului, au improvizat într-un *travesti* remarcabil vocile poeților citați anterior (în *Levantul* vocile se multiplică, dar cel puțin marii poeți români ai secolului XX, Bacovia, Blaga, Barbu și Arghezi, își interpretează fiecare propriul timbru poetic recreat de Cărtărescu), cei doi constată, dezvăluind convenția intertextuală, că lui Nichita Stănescu nu i-au acordat spațiu în *performance*-ul lor. Același refuz al influenței (referitor la acest scriitor) apare în mod semnificativ și în *Levantul*. Am avansat o ipoteză interpretativă această absență într-o altă contribuție.⁵³

Așadar, putem identifica printre motivațiile posibile ale citării de tip postmodern intenția distanțării în manieră ironică, ludică, critică, dar și recuperatoare a operei celui care citează în relație cu textul citat. Una dintre mizele de asemenea fundamentale indică transformarea propriei experiențe culturale în experiență existențială, căreia i se alătură motivația hedonist-filologică de care – fără îndoială – apare impregnată această literatură.

S-a observat că la poeții Cenaclului de Luni parodierea acreditează în realitate o autoparodiere, dar și o posibilitate de a vorbi despre ei înșiși altfel, ironic, prin medierea altor autori. Ioana Bot concluzionează, la capătul unei analize dedicate citatului eminescian în poezia optzecistă, că situarea acestor poeți exprimă relativizarea autoironică a propriului discurs, în absența oricăror complexe față de prestigiul modelelor.⁵⁴ În fine, autoarea se referă în același context la o mimare a epigonismului din partea acestei generații, ca mod de autodefinire tot printr-o atitudine eminesciană a propriului tip de discurs poetic, ca și a sensului poeziei după aproape un secol de evoluție a literaturii române.

Poemul se încheie cu părțile 5 și 6, care contrastează puternic între ele. În a cincea se revine la stilul obișnuit, fără inserturi intertextuale, al versurilor cărtăresciene de dragoste din perioada optzecistă, cu dezinvolturi subliniate aici în mod voluntar până la afișarea de insolente de atitudine și limbaj aluziv erotic la adresa iubitei și în raport cu tribulațiile sentimentale la care obligă această relație mediocră, tocmai ca să devină izbitor contrapunctul cu sonetul din ultima parte (a șasea), la care ne-am referit la începutul analizei.

⁵³ Emilia David, *Poezia Generației '80: Intertextualitate și „performance”*, p. 345.

⁵⁴ Ioana Bot, *Eminescu și lirica românească de azi. Citatul eminescian în poezia contemporană românească*, Cluj-Napoca, Dacia, 1990, p. 103.

Concluzii

Prin intertextualitate, chiar rezumându-ne preponderent la un singur autor, dar care este un reprezentant de prim-plan al Generației '80, s-a putut observa pe deplin faptul că literatura optzecistă își revelă dubla orientare către un nou „realism”, mai apropiat de referențialitate, de cotidian, vizând „autenticitatea” lumii și a ființei și, în același timp, către autoreferențialitate, către mirajul bibliotecii și al ficțiunii.

M. Cărtărescu a demonstrat chiar la o examinare care s-a limitat la doar câteva ilustrări succinte și la interpretarea uneia dintre piesele sale de rezistență în versuri, abilitatea deosebită de a ilustra practici complexe și stratificate ale intertextualității, reușind să pună în valoare întreaga potențialitate de procedee tehnice pe care i-au oferit-o extensia conceptului, astfel că funcțiile și caracteristicile procedeelelor intertextuale expuse în partea teoretică a articolului sunt deseori prezente în spațiul aceleiași opere, respectiv în *O seară la operă* și cu atât mai mult în *Levantul*.

La o privire panoramică asupra generației, concluzia formulată în rândurile precedente se poate extinde: astfel, putem afirma că Mircea Cărtărescu, dar și Florin Iaru, Traian T. Coșovei și alți colegi din același grup literar sunt autori care își scriu propriile poeme optând pentru utilizarea capilară a mecanismelor și a principiilor celor mai ingenioase ale intertextualității, conștienți că eterogenitatea elementelor din decupajele lor, ca și „anomaliile” de orice gen, clasificate deja în opuri teoretice, precum cel al lui Compagnon citat anterior, sunt surse privilegiate de rafinament, care ne permit să întrededem în saturația enciclopedică imaginea muzeului în miniatură sau, cu alte cuvinte, a fascinației totalității, acesta fiind unul dintre cele mai seducătoare aspecte ale acestei literaturi.

Nu a fost intenția noastră să epuizăm în această contribuție totalitatea motivelor pentru care poetica Generației '80 recurge la intertextualitate, dar putem afirma totuși că, în ciuda naturii pur filologice sau culturale a multor intertexte, unele dintre ocurențe vizează și semnificații care se actualizează exclusiv la nivel istoric și etic-politic, adică în realitatea concretă, indicând împreună cu celelalte, de tip extra-literar, ancorarea profund existențială a poeziei „optzeciste”.

Am observat că funcția canonică a citatului trimite la ideea de legitimare a propriei opere în interiorul unei tradiții literare, dar și la funcția de ornament retoric, menit să producă plăcerea textului. Pe plan axiologic, autorul textului secund renegociază în moduri diferite autoritatea și valoarea textului citat. Rămânând în aceeași optică, să mai remarcăm că aceste prime concluzii ale analizei aduc în prim plan reevaluarea posibilității de a mai vorbi în cazul lui Cărtărescu și al Generației '80 despre „anxietatea influenței”, a modelelor, postulată de Harold Bloom în splendida sa carte din 1973. În locul anxietății, s-ar putea vorbi de o deplină disponibilitate către influență, care este însoțită frecvent de un gest de reverență și de spiritul inclusiv din partea celui care citează.

Cum am arătat, scopul urmărit de *performance poetry* era să nege poemului statutul de obiect autosuficient sieși și, în schimb, să-i restituie funcția instrumentală de comunicare, specifică unei poezii „tranzitive”, care își caută referențialitatea în realitate.

Optzecismul și postmodernismul românesc, reprezentate strălucit în acest articol de vocea lui M. Cărtărescu, găsesc în dialogul intertextual o „strategie de comunicare” cu trecutul literar și cu cititorul, în aceeași măsură în care această literatură nu caută o relație exclusivă cu limbajul, ci, în sens pragmatic, o retorică proprie de deschidere către existență.

Reunind perspectivele, s-a putut pune în evidență predilecția acestei poetici pentru autotematizare și autoreflexivitate, deopotrivă cu manifestarea unor afinități evidente pentru tehnicile *performance*-ului și ale teatrului postmodern și actual, înțeles în sens larg. Punctul de conjuncție între aceste viziuni a constat tocmai în percepția operei ca proces, cu alte cuvinte, ca *performance*, cadru în care mijloacele intertextualității dețin un rol de prim-plan, poezia Generației '80, obsedată în totalitatea ei de procesualitatea operei, de propriul „mod de folosire” și funcționare, permițând mai mult ca oricând și pentru prima dată într-un mod sistematic în literatura română să fie asociată formelor spectacolului de teatru, temelor și procedeelelor noii performativități scenice.

NORMAN MANEA E PAUL GOMA: SIMMETRIE LETTERARIE RUMENE

Davide ZAFFI*

Norman Manea and Paul Goma: Romanian Literary Symmetries

Abstract. The paper focuses on a specific item of literary creation in the works of two outstanding Romanian authors like Paul Goma and Norman Manea. It deals with the recollections of the writers about their respective childhood in the novels *Din Calidor* and *Întoarcerea huliganului*. In spite of their notorious differences in provenance, character and vision of the world, the two writers show a surprising parallelism when dealing with the account of their childhood, infancy and even pre-infancy. An introductory biographic sketch highlights the context of their work.

Keywords: Paul Goma, Norman Manea, childhood, memory

Norman Manea e Paul Goma possono sembrare due poli nel panorama della letteratura di lingua rumena dell'ultimo mezzo secolo, nel senso che paiono collocarsi alle sue estremità opposte. Sono molti gli spunti che potrebbero elencarsi per evidenziare questa distanza. Eccone alcuni.

Il primo è un appartenente alla minoranza ebraica, che nella sua Bucovina è nazionale quanto religiosa, se non di più; il secondo è un (autonomatosi) esponente del campo nazionale rumeno. Il primo ha avuto un rapporto per lungo tempo teso ma non di aperto antagonismo col regime comunista di Romania; il secondo ne è stato fra i pochissimi dichiarati oppositori.¹ Il primo, dopo il suo passaggio negli Stati Uniti ha ricevuto premi, onori e riconoscimenti, di cui non si può certo dire che siano immeritati; al secondo nel suo esilio di Parigi è stata invece riservata da parte delle giurie letterarie così come da parte degli storici della letteratura una pesante indifferenza, che non si può dire del tutto meritata.

Il primo si muove da cittadino del mondo quale è, a suo agio negli ambienti che contano, ha l'agenda piena di incontri culturali d'alto livello e rilascia interviste nelle quali è quasi impossibile trovare un'osservazione che possa disturbare per davvero il pubblico occidentale. L'unico disturbo potrebbe venire dai giudizi

* Fellow researcher, Chair for Eastern European History, University of Venice

¹ Nella storiografia è invalso l'uso di definire dissidenti gli oppositori che vivevano sotto il regime comunista. Si tratta però di un termine riduttivo, applicabile solo a chi nutriva, a dispetto di tutto, l'illusione di un socialismo dal volto umano diverso da quello reale. Non fu questo il caso di Goma. Vedi la sua lunga intervista nel notevole *Romania dietro la facciata*, Bologna CSEO, 1982.

sferzanti che Manea dà del comunismo, visto che negli ambienti intellettuali dell'Occidente l'anticomunismo non è considerato un valore, ma a questo si pone, per così dire, tacito rimedio aggirando completamente tali giudizi e concentrando l'attenzione su altri aspetti dell'opera del Nostro.

Il secondo, al contrario, non è mai riuscito ad allacciare uno stabile rapporto di cordialità o almeno di collaborazione con qualcuno, che fosse all'Est o all'Ovest. Le sue interviste sono un campo di battaglia dove si intravedono solo avversari, non mai alleati e dove qualunque cosa, non importa dove e come raccolta, può servire da arma contundente. Di conseguenza, non è stato quasi mai invitato come protagonista di eventi letterari di rilievo. Dovendo rassegnarsi a questa spiacevole condizione, alla fine sfociata in una sconsolante solitudine intellettuale e umana, Goma ha mostrato di intenderla come un titolo di merito, e su questa strada è arrivato forse a confondere l'indiscutibile merito di avere criticato dalla Romania sia il regime di Gheorghiu-Dej che quello di Ceaușescu con il diritto di fustigare pubblicamente e aspramente dopo il 1989 i colleghi di penna rumeni che non ebbero il suo coraggio (cioè tutti, o poco meno).

L'opposta parabola nella vicenda esistenziale e autoriale dei due è stata messa ancor più in risalto dal fatto che a un certo punto essi sono diventati, agli occhi di alcuni critici, figure da manuale per illustrare la così detta "concorrenza della memoria" in versione rumena, di cui ha trattato in un suo brillante studio Nicolas Trifon.²

Mentre Manea aveva scritto e testimoniato in diverse occasioni delle violenze antisemite su larga scala perpetrate da parte rumena prima e dopo lo scoppio della Seconda guerra mondiale³, Goma aveva denunciato in un pamphlet come ebrei gli autori delle violenze antirumene avvenute in Bessarabia dopo l'annessione di questa regione da parte dell'URSS, ancora in tempo di pace.⁴ Col suo lavoro, che si voleva storiografico e non letterario, Goma contestava in sostanza il fatto che la memoria trasmessa e quasi ufficializzata dei drammatici avvenimenti d'inizio anni '40 registrasse solo, o in abusiva prevalenza, le sofferenze degli ebrei. Col monopolio della memoria che ne derivava, veniva oscurata, secondo Goma, la parte di sofferenza toccata ai rumeni. Da qui si alimentava appunto quella "concorrenza" di cui ha scritto Trifon.

Fondata o meno che fosse, la denuncia dello scrittore bessarabo aveva in ogni caso il deprecabile effetto collaterale di fare intendere che nelle violenze subite dai rumeni bessarabi e bucovini dopo la Cessione del giugno del 1940 si potesse trovare una specie di giustificazione o almeno di attenuante alle dure misure antisemite adottate più tardi dalla Romania sotto il regime del generale Antonescu. Su questo

² N. Trifon, *Paul Goma et Norman Manea: le témoignage littéraire dans l'engrenage de la concurrence mémorielle*, Courrier des Balkans, 10 luglio 2008. <https://www.courrierdesbalkans.fr/paul-goma-et-norman-manea-le-temoignage-litteraire-dans-l-engrenage-de-la-concurrence-memorielle>

³ Vedi la prima parte di *Octombrie ora opt*, Cartea romană, Bucarest, 1981, in italiano *Ottobre ore otto*, Serra e Riva, Milano, 1990, trad. di Mario Cugno. Manea ha apportato al libro diverse modifiche dopo il suo arrivo negli USA, di cui ha tenuto conto la traduzione italiana.

⁴ P. Goma, *Sămptămâna roșie*, Chișinău, Editura Museum, 2003. Per ogni successiva edizione, l'ultima nel 2010, l'autore ha integrato il testo, anche in risposta ad alcune critiche.

tema sono intervenuti, ampliando di molto il raggio del dibattito, esponenti di primo piano della scena culturale rumena e occidentale, specie di lingua francese. Data la delicatezza della questione, che tocca nervi scoperti dell'identità rumena e di quella ebraica, e sulla quale qui non ci soffermiamo, i toni sono diventati presto assai bruschi. Le due posizioni risultano, a tutt'oggi almeno, assolutamente inconciliabili.

E tuttavia, come ogni polarità che si rispetti anche quella rappresentata da Goma e da Manea, si definisce non meno per l'estrema distanza fra i termini che per certe puntuali simmetrie. Proprio di una di queste, non immediatamente rilevabile forse e collocata tutta all'interno della resa letteraria, vorremmo trattare nelle poche pagine che seguono. Esamineremo infatti un'area ristretta e specifica della loro opera, ovvero quella della rievocazione dell'infanzia così come si presenta nei rispettivi romanzi autobiografici: per Goma *Din Calidor. O copilărie basarabeană*⁵ e, per Manea, *Intoarcerea huliganului* (Polirom, Bucuresti, 2003). I risultati ai quali arriveremo, riguardanti l'impresa letteraria nei suoi elementi materiali, cioè i fatti raccontati e la tecnica narrativa impiegata, ci permetteranno di stabilire che le corrispondenze fra i due autori sono vere come la distanza che li separa.

In questo ci muove un semplice intento conoscitivo. Quanto segue non va letto come un contributo, per quanto piccolo, all'atmosfera di frettoso consenso e di urbanità generale che da certe parti viene invocata con l'effetto, se non col fine, di soffocare ogni dialettica. Quell'atmosfera rischia di diventare facilmente una cappa, al di fuori della quale non esisterebbero opinioni con cui confrontarsi ma solo cattivi sentimenti da respingere in toto. Non è dunque nostra intenzione smussare neppure uno spigolo delle polemiche sollevate personalmente dai due scrittori o che da loro hanno preso lo spunto.

Per mettere meglio a fuoco il nostro tema non è forse inutile premettere brevemente qualche notizia di carattere biografico. In primo luogo va osservato che Goma e Manea sono pressoché coetanei, divisi come sono da appena qualche mese: il primo è nato nell'ottobre 1935, il secondo nel luglio 1936. Entrambi provengono dai margini più precari e più esposti della Romania interbellica: il primo dalla Bessarabia, il secondo, si può dire, dalla Bucovina.⁶ Sono due regioni che, come si sa, furono annesse, ovvero si unirono, solo nel 1918 al Regno di Romania, e nelle quali viveva una popolazione di lingua rumena relativamente maggioritaria sì, ma culturalmente e socialmente assai debole e insicura. La notevole eccentricità delle regioni in questione nel quadro statale rumeno e le specificità culturali che essa

⁵ Scritto nel 1983-1985, pubblicato prima in francese: *Le calidor*, Albin Michel, Parigi, 1987 nella traduzione di Alain Paruit. E' quindi uscito in rumeno presso Albatros, Bucarest, 1990, con ampliamenti nelle successive edizioni, di cui l'ultima è del 2010.

⁶ Sul fiume Suceava correva fino al 1918 il confine fra l'Austria (Bucovina) e la Romania (Moldova). Il paese rumeno di Burdujeni, dove nacque Manea, posto di fronte al paese austriaco di Ițcani e unito a questo da un ponte, segnava il punto di frontiera. A rigore dunque chi nasce a Burdujeni non è bucovino. Lo scrittore, tuttavia, nacque nella casa del nonno materno, benché i suoi genitori avessero già la residenza a Ițcani, dove in effetti poi visse. Oggi (dal 1955) entrambi i paesi sono quartieri della città bucovina di Suceava. Insomma Manea ha tutte le ragioni per identificare nella "dolce Bucovina", come anche lui la chiama senza ironia, la sua terra.

comportava hanno probabilmente contribuito a sviluppare nei due autori la tendenza a sottolineare spesso la propria provenienza regionale.

Sia Goma che Manea, ancora molto piccoli, finirono coinvolti in prima persona nel vortice indotto dai tragici avvenimenti di fine anni Trenta e dei primi anni Quaranta: l'alleanza fra i nazisti e i comunisti che permise all'Unione sovietica di ottenere da Bucarest la restituzione (così era definita) della Bessarabia e la cessione di metà Bucovina⁷; l'istaurazione di un regime ancora più antisemita del precedente in Romania; gli alterni sviluppi della guerra sul fronte orientale.

La famiglia Goma fece parte dell'ondata di profughi bessarabi che all'inizio del 1944 lasciarono precipitosamente la loro terra per il timore di un'annessione definitiva all'URSS la quale, come essi sapevano molto bene, solo pochi anni prima nell'adiacente Ucraina aveva pianificato e realizzato un vero e proprio sterminio per fame (secondo alcuni si dovrebbe parlare di genocidio⁸). I Goma cercarono scampo in Romania. Qui però, poco più tardi, fu imposto dall'Armata rossa un regime fantoccio agli ordini di Mosca e Goma riuscì a sottrarsi solo in maniera rocambolesca, cioè grazie a documenti falsi, alla deportazione in Unione sovietica, che le nuove autorità rumene, con una notevole dose di cinismo, consideravano come un semplice rimpatrio (p. 215). I Goma rimasero in Transilvania ma considerati dai loro connazionali di questa regione come soprannumerari o, come dice Goma, degli 'in più'.

Dal canto suo Manea venne deportato nell'autunno del 1941 con tutta la sua famiglia in Transnistria, un territorio ucraino occupato e temporaneamente amministrato dalla Romania, dove vennero allestiti campi di concentramento per gli ebrei. Qui trascorse il restante periodo di guerra fino all'aprile 1945, quando fu rimpatriato assieme ai familiari sopravvissuti e ad altri ebrei bucovini. Era il ritorno in una Patria che si era rivelata però parecchio matrigna e che li riaccoglieva, come dice Manea, semplicemente perché "non era riuscita a liberarsi di loro" (p. 71).

I nostri due autori fecero il loro debutto letterario quasi contemporaneamente, abbastanza tardi. Nel 1968 toccò a Goma. Aveva perso tempo prezioso perché, avendo simpatizzato per la Rivoluzione ungherese, nel 1956 fu condannato a due anni di carcere e poi, per semplice disposizione amministrativa, fu relegato per altri tre anni al domicilio coatto nel Bărăgan, dove si stava costruendo l'imponente e inutile Canale fra il Danubio e il Mar Nero. Goma si era iscritto alla Facoltà di lettere ma anche a causa di queste disavventure non arrivò mai a terminare gli studi. Nel 1969 fu la volta del debutto di Manea, il quale, bravissimo in matematica, si laureò in ingegneria delle costruzioni e lavorò per un non breve periodo in questo campo prima di tentare un cambio nella propria vita seguendo la vocazione letteraria.

Entrambi, infine, si sono stabiliti all'estero, benché in tempi e in circostanze diversi: nel 1977 Goma arrivò a Parigi a seguito di una specie di accordo per l'espatrio con le autorità comuniste. Queste non avevano potuto sbarazzarsi di lui con metodi più spicciativi a causa della notorietà che egli aveva acquisito come

⁷ D. Zaffi, *La questione rumena preliminare della guerra all'est*, in: A. Basciani, A. Macchia, V. Sommella, *Il Patto Ribbentrop-Molotov. L'Italia e l'Europa (1939-1941)*, Aracne, Roma, 2013, p. 327-350.

⁸ E. Cinnella, *Ucraina. Il genocidio dimenticato. 1932-1933*, Della Porta, Pisa, 2015.

dissidente. Nel 1986 Manea ottenne una borsa di studio della Germania federale. Allo scadere della borsa non rientrò in Romania ma, come rifugiato politico, proseguì per New York (1988), sua attuale residenza.

Entrambi sono stati privati della cittadinanza rumena. A Manea fu possibile recuperarla dopo il 1989, a Goma no. Ma resta degno di nota il fatto che quando nel 2006 circolò una petizione pubblica per la restituzione senza condizioni della cittadinanza rumena a Goma, quella di Norman Manea risultò una delle pochissime firme celebri apposte al documento.

Oltre a questi dati biografici, talune simmetrie fra i due autori si notano anche da un lato, per dire così, meno oggettivo. Ne citeremo qui appena due, per non rendere troppo lunga questa introduzione.

Entrambi hanno un rapporto viscerale con la lingua rumena, che è molto spesso tema di riflessione nei loro scritti. Come abbiamo rapidamente visto, sulla base delle proprie esperienze personali nessuno dei due ha molte ragioni per idealizzare la Romania o il trattamento ricevuto dai propri concittadini, ma ciò non toglie che la lingua rumena sia rimasta per loro un valore assoluto, l'alveo della loro coscienza personale o come dice Manea "l'intimità stessa dell'essere". Ciò è tanto più rimarchevole se si pensa che la lingua rumena, sulla linea materna, era una recentissima acquisizione delle famiglie dei nostri autori, probabilmente risalente ad appena una generazione addietro.

Entrambi hanno l'amaro orgoglio di essere huligani, termine che non significa aggressivo o violento, come suggerirebbe, secondo Manea, il famoso romanzo di Mircea Eliade⁹, ma *trouble maker*, scomodo. Questa caratteristica emerge con più chiarezza nel caso di Goma, il quale ha pagato un conto molto alto sia negli anni '50 e poi negli anni '70 per il suo comportamento anticonformista. Più che un *trouble maker* Manea pare un *outsider* che, senza prendere di petto le idee più diffuse dell'ambito sociale in cui ha vissuto, ha ostentato in diversi modi un profondo distacco da esse e dalle regole che ne derivavano: non le contestava, se ne sottraeva. Il primo circolo nel quale si è manifestato il suo spirito huliganico è quello familiare, con una fuga da casa quando aveva appena quattro anni¹⁰; poi è stata la volta della possessiva comunità ebraica, alla quale Manea in certi momenti attribuisce metaforici "artigli"; per finire alla realtà, di gran lunga più arbitraria e ottusa, costituita dal regime ceausista. L'aver egli evitato brusche rotture e fragorose polemiche si deve forse, oltre al carattere, anche al fatto che le sue contestazioni non sono avvenute in nome di un ideale (come poteva essere per Goma l'indipendenza della Romania) ma per l'incapacità di darsene uno. Egli stesso riconosce che gli erano tutte impraticabili le strade aperte a un giovane ebreo bucovino della sua epoca: quella dell'internazionalismo (indicata da Ana Pauker), quella della

⁹ M. Eliade *Gli huligani*, trad. di Cristina Fantechi, Jaca Book, Milano, 2016 [*Huligani*, Ed. Ciornei, Bucarest, 1935]. Nell'utile saggio introduttivo al libro (p. 5-9) Roberto Scagno discute la sfaccettata psicologia dell'huligano.

¹⁰ Il fatto è narrato con una sorprendente ricchezza di dettagli (visto che lo scrittore aveva appunto solo quattro anni) in *Intoarcerea*, p. 113-114.

assimilazione (praticata da Nicolae Steinhardt), quella del sionismo, fosse a sfondo laico o religioso (intrapresa dal cugino Ariel e, rispettivamente, dal rabbino Braunstein di Suceava). Non vedeva strade davanti a sé Manea ma solo il vicolo cieco dell'huliganismo inconcludente à la Mihail Sebastian.

II

Din Calidor è dedicato, fra diversi excursus, quasi per intero all'infanzia dell'autore; *Intoarcerea* lo è sostanzialmente nella sezione, piuttosto ampia, che corrisponde ai capitoli messi sotto il non perspicuo titolo *Il primo ritorno (il passato come una fantasia)*¹¹ i quali costituiscono, a nostro giudizio, anche la parte migliore del libro. Va osservato che riflessioni o narrazioni relative all'infanzia si trovano in quasi tutti gli altri romanzi e in molte interviste dei due scrittori ma è nei due libri autobiografici citati che essa diventa oggetto di specifica rielaborazione. Su questi perciò ci pare giustificato concentrare l'attenzione, consapevoli che non ad un breve articolo come il presente ma ad una futura monografia deve semmai riservarsi l'indagine sui ricordi d'infanzia in veste letteraria sparsi nell'opera omnia dei due.

Una prima somiglianza fra i nostri autori si riscontra nella disposizione del materiale. In entrambi il racconto avviene non per ordinata successione di eventi ma nella forma di una rapsodica rievocazione, spesso irregolare e nervosa. Si avvanza o si retrocede nel tempo per improvvisi scarti che possono apparire al lettore perfino capricciosi: un episodio introdotto e definito come interessante può essere bruscamente abbandonato per passare ad altre cose anche assai lontane. Oppure un episodio è raccontato a partire dalla metà senza che si possa congetturare in che modo è iniziato e perché lo si racconta. A volte, ma non sempre, si trovano più avanti alcune integrazioni che permettono di contestualizzare almeno a ritroso gli episodi.

Lo scompiglio nella cronologia e il sovrapporsi di momenti in realtà lontani fra loro mira forse a rispecchiare la mancanza di logica nel normale corso del tempo o forse fa addirittura parte di un'opera di vano autoinganno in chiave letteraria che prova a scansare quel il tempo ha portato. Ecco, ad esempio, come Goma interrompe l'episodio della caduta mortale di un suo giovane amico dal campanile della chiesa dove era salito per innalzarvi una croce che ora cade con lui:

“E cadono e cadono sempre. Cadono in continuazione- da allora. Cadono e cadono e si è bloccato nella sua salita anche l'urlo della gente che guarda come al teatro. E cadono e cadono e non cadono più, li fermo io entrambi, la croce con sulle spalle l'uomo, nel loro movimento congelato. Li cancello dalla lavagna- per la paura rattrappita il cuore mi è salito in gola. Canello la lavagna, disegno qualcos'altrosul Calidor” (p. 282).

E' questa una tecnica narrativa, certo, ma per davvero legittimata la sua applicazione pare possa essere solo quando si parla dell'infanzia, quando anche i

¹¹ Con leggere modifiche citiamo nel seguito dalle traduzioni italiane *Il ritorno dell'huligano*, trad. di Marco Cugno, il Saggiatore, Torino, 2004 e *Nel sonno non siamo profughi*, Keller, Rovereto, 2010.

ricordi si accumulano così: a lampi, per immagini, senza legami di causa e effetto. Non è un caso forse che il successivo libro autobiografico di Goma che tratta il periodo della pubertà, *Arta refugii*¹², è strutturato in modo ben diverso: è un racconto vero e proprio nel rispetto della cronologia e della successione degli eventi, benché sia stato scritto appena due anni dopo il *Calidor*. Ciò vale ancor di più per Manea che nella seconda parte della sua *Intoarcerea* ordina i giorni in modo calendaristico, muovendosi secondo gli appuntamenti di un'agenda ben scandita.

Vediamo ora più in dettaglio alcuni momenti tematici che si richiamano fra le due opere.¹³

Il luogo

I nostri autori ritengono che, per capire bene quanto gli si racconta, il lettore dovrebbe disporre di una certa dimestichezza non solo con la storia rumena, ma anche con la storia locale pre-rumena, per dir così. Poiché però il dubbio che questa possa darsi per scontata pare più che legittimo, ecco che sia Goma che Manea si esercitano qua e là in vere e proprie introduzioni didattiche. Per la Bessarabia Goma: “Il nostro Pietro I, signore della Moldavia prima di Alessandro il buono- lo chiamavano figlio di Musata e ha regnato fra il 1375 e il 1391...padre di Roman, principe della Moldavia fino al mare...ecc. ecc.” (p. 28 e passim). Per la Bucovina Manea “Nel 1777 la popolazione della nuova provincia austriaca della Bucovina deponeva il giuramento di fedeltà a Vienna ..., il Principe rumeno Ghigore Ghica ..., nel 1872 il generale Enzenberg...ecc. ecc.” (p. 83 e passim). Ma informazioni dettagliate come queste chiariscono per davvero il complicato retroterra storico di quelle regioni? Forse no, forse qualche indicazione sintetica sarebbe stata più facile a incamerarsi per il lettore.

A meno che questa precisione cronachistica non sia da intendersi anch'essa come un tributo, se non addirittura un modo di riandare dei due autori ai luoghi cui sono legati da eventi che risalgono a quando erano molto piccoli, anzi, a prima ancora che nascessero.

I genitori

In effetti sia Goma che Manea attribuiscono un valore speciale ai loro ricordi di quando non erano ancora al mondo, ricomprendendoli tutti a pieno titolo come parti della propria infanzia. Scrivendo i loro romanzi autobiografici lontano dal luogo di nascita provano forse a riconquistarlo anche più del necessario? e a farlo tramite la letteratura, alla quale nulla è precluso? Non è un caso che le due

¹² P. Goma, *L'arte della fuga*, trad di Mario Cugno, Voland, Firenze 2006. Terminato nel 1987, fu pubblicato prima in traduzione francese nel 1990 da Juillard, Parigi (*L'art de la fugue*) e poi nell'originale rumeno dalle edizioni Dacia, Cluj-Napoca, 1991.

¹³ Fra parentesi il numero delle pagine di riferimento.

autobiografie comincino con lo stesso pensiero ovvero con un capitolo che in Goma si intitola *Pre-Uscita* e in Manea *L'inizio prima dell'inizio*.

Ecco allora che il futuro padre di Goma convince senza troppo penare la futura madre dello stesso a fuggire di casa con lui. E come? Non su un cavallo, come ancora si faceva una generazione prima, ma su una moderna bicicletta, con la fuggiasca che uscendo di casa ha avuto cura di prendere invece di una sella un piccolo cuscino per sistemarsi meglio sul tubo. E adesso che, ormai ufficialmente sposati, stanno andando per la prima volta a Mana, dove si stabiliranno e costruiranno il Calidor così amato dal figlio che verrà, quest'ultimo dice: “vedo avvicinarsi dallo stradone di Orhei una bicicletta: papà ai pedali, la mamma seduta sul tubo, su un cuscinetto ricamato.” (p. 41). Se li ha visti, è normale che se lo ricordi.

Dopo un incontro casuale alla stazione delle corriere, la storia d'amore dei genitori di Manea si sviluppa domenica dopo domenica. Il futuro padre va a trovare “sulla sua lucente bicicletta” la futura madre andando e riandando per il breve tragitto che separa i rispettivi paesi di residenza. Ed ecco che anche per Manea, futuro figlio: “Il primo ricordo è legato a questo percorso. Un ricordo di prima della nascita. Il ricordo di quello che ero quando non ero per nulla. La leggenda del passato che precede il passato” (p. 97). Con queste premesse non sorprende che nel suo libro più di una volta Manea si chieda che aspetto egli avesse mai prima che suo padre e sua madre si incontrassero. L'aspetto rimane incerto, non così la capacità di ricordare.

Avvenuto l'incontro fatale, avviata la frequentazione, cosa favorisce, storicamente o letterariamente, l'approfondimento della conoscenza delle due coppie? Il ballo. Così ricorda la madre di Manea: “L'ho visto passare un giorno in bicicletta. S'è fermato, mi ha detto che sabato si faceva un ballo e che verrebbe a prendermi. E' riapparso sabato alle cinque quando tutto lo stradone stava fuori sulla *prispa*.¹⁴ Dopo quella volta siamo andati a tutti i balli. Ci andavamo regolarmente. Marcu aveva cominciato a venire da noi, non solo sabato e domenica pomeriggio ma anche mercoledì sera, con la bicicletta. A Ițcani si organizzavano spesso feste danzanti”. (p. 84).

Non diversamente è stato per i genitori di Goma, nel racconto che ne fa lui stesso: “La mamma ha ballato, ha ballato fino a quando la malattia l'ha costretta a letto, ...ballava alle feste di paese- spesso con papà, specie il valzer. Ballavano entrambi molto bene e quando ballavano assieme ancor più che molto bene: non c'è da stupirsi che si siano presi durante un ballo, che si siano detti che come s'intendono nel ballare, così possono intendersi anche nella vita” (p. 38).

La nascita

Dai balli dei genitori alla nascita del figlio non c'è che un passo. Qui il ricordo si iscurisce però perché della nascita che rende inevitabile il confronto con le minacce del mondo, entrambi i nostri autori sostengono di averla temuta. Certo, si

¹⁴ E' precisamente quel che Goma chiama *Calidor*. Manea usa la forma che il rumeno ha derivato dallo slavo *pri izbe*, ovvero: attaccato alla casa.

potrebbe osservare che il mondo formula anche promesse e non solo minacce, ma i due autori fin dall'inizio sembrano aver dato credito soprattutto a queste ultime. Manea non vuol nascere nel senso proprio del termine: "Si trattava di un rifiuto. Il non ancora nato si rifiutava nel vero senso della parola di nascere ... di mettere in moto le contraddizioni ereditarie e quelle non ereditarie. L'indugiare nella placenta, nell'essere in potenza, ha prodotto una rottura che soltanto assomigliava ad un parto, una ferita pericolosa per la madre e per il piccolo" (p. 70). L'interpretazione allegorica di un incidente fisiologico viene spontanea al nostro autore.

Goma si è lasciato convincere solo dalla disponibilità della madre: "Mia mamma non mi ha messo al mondo, mi ci ha portato, non mi ha espulso, mi ha accompagnato per mano". Niente di più normale dunque se Goma si premura di osservare che ha mantenuto sempre "il cordone ombelicale intatto" (p.10).

La disgrazia che ha reso possibile tutte le altre essendo ormai avvenuta, molto tempo dopo entrambi gli autori indugiano con lo sguardo a contemplare il luogo del misfatto, che non c'è ovviamente più. La casa natale di Manea è a Burdujeni. Il nonno materno, che ne è il proprietario, è morto nel campo di concentramento, ma quando il bambino torna coi genitori dalla deportazione non può mettervi piede perché la ritrova occupata da nuovi assegnatari, ovvero come si esprime Manea "è stata evacuata nel ricordo". E nel ricordo (ma raccolto quando? mentre nasceva? quando aveva solo tre anni?) quella casa resta la sua, intatta fin nei particolari e infatti la può descrivere: "le pareti giallastre, la porta completamente aperta d'estate, l'interno colorato di libri, matite e quaderni, più oltre le stanze buie, piene di roba" (p. 195).

Quella di Goma è stata addirittura rasa al suolo poco dopo la sua nascita per far posto al cortile di una scuola, ma: "Vedo quel che non ho mai visto nemmeno in fotografia: la casa dove sono nato". E cosa gli ispira questa improbabile visione? "E mi dico che vorrei dirmi anch'io: 'Guarda, qui sono nato' e indicare qualcosa che è ancora in piedi, un pezzo di muro, il rudere di un camino annerito- e non invece solo un terreno nitido, ben ripulito" con un gesto circolare di indeterminatezza che vuol significare: "Qui intorno, da qualche parte" (p. 21; 26). L'apolide che è Goma si aggrappa a qualsiasi cosa che lo lega a una terra un tempo sua. E a questo fine, se non c'è di meglio, può aggrapparsi anche alla mancanza di un ricordo. La memoria ha risorse insospettabili.

Benché a malincuore, Goma e Manea sono venuti al mondo, però non si rassegnano tanto facilmente. E questo aiuta a comprendere come mai Goma assegni al Calidor tanto valore da intitolargli il romanzo della sua infanzia. Il Calidor è quel palco d'assi, più raramente di pietra, con tettoia, comune a molte regioni dell'est europeo, che si trova a qualche gradino da terra ("Sta a mezz'aria. Come i Giardini", p. 10) e dal quale si entra e si esce di casa. Spesso vi si portano le sedie per stare al fresco e soprattutto per osservare quanto succede intorno. Quando sei nel Calidor, secondo Goma, sei fuori ma ancora in ambito casalingo, sei a contatto col mondo ma non nel mondo. E' "quel fuori ravvicinato e non definitivo, all'aria e alla luce e all'ombra e al caldo interiore", e se qualcosa all'improvviso ti minaccia "puoi sempre fare un passo indietro, al riparo" p. 10).

Manea usa un'altra metafora, più sofisticata, per esprimere la sua diffidenza: dice di muoversi come la lumaca, col guscio sulle spalle. Lo dice in un contesto un po' diverso, in riferimento specifico alla lingua, casa che porta con sé anche nell'esilio, ma la figura ha lo stesso valore simbolico del Calidor, è "l'infantile rifugio dove sopravvivere" (p. 202). Ti muovi nel mondo, certo, ma ti fai coraggio perché sai che basta un niente e ti puoi ritirare, al riparo.

Per quanto, bisogna riconoscerlo, un po' fragile ...

L'infanzia

La Bessarabia e la Bucovina, alla fin fine, altro non sono che territori strappati alla Moldova in epoche diverse da Russia e, rispettivamente, Austria. Potevano Goma e Manea nei loro romanzi autobiografici dell'infanzia evitare di incrociare Ion Creangă, il famoso scrittore moldavo la cui opera maggiore è, per l'appunto, il romanzo autobiografico *Ricordi d'infanzia?* Evidentemente no, e infatti quest'ultimo compare sia nel *Calidor* che nell'*Intoarcerea*, introdotto in entrambi i casi da parole di simpatia, anzi, quasi commosse ("il grande Creangă", nota Manea, p. 152; "come dice, e dice bene, Creangă" gli fa eco Goma, p. 281).

La critica letteraria, come si sa, è divisa sul reale carattere dei suoi racconti ma i nostri due autori, correttamente o meno, attribuiscono al loro conterraneo una concezione solare dell'infanzia e dichiarano di condividerla, non da ultimo perché sentono di averla vissuta come tale personalmente. Ai suoi primi anni di vita, dice Goma, "torno, torno continuamente. Non con l'idea di poter dire proprio tutto sull'infanzia felice (ecco un pleonastro accettato da tutti e perfino dai filologi...- proprio da tutti? O forse solo dagli uomini e per di più vecchi? Invecchiando le donne hanno forse nostalgia della gioventù e non dell'infanzia?).". Comunque sia, "... ritorno sempre. Interamente. Mi sposto- nel tempo nello spazio- nell'infanzia (felice- non pleonasticherò mai abbastanza) nella mia Bessarabia angelica" (p. 250). I cento episodi e le cose raccontate, i ricordi materiali, sono il pretesto per esprimere una felicità più profonda.

Per Manea, le preoccupazioni e gli orrori incipienti dei secondi anni Trenta "non annullavano il piacere" di trovarsi in Romania: "mi trovavo felice in un mondo felice, pieno di luce". Si trattava del proseguimento sulla terra di quella "felicità senza storia" ovvero di quell' "infinita pace propria dell'immemorabile prima della coscienza" che per lui durò fino al momento della deportazione. E che pareva potesse riprodursi subito dopo il suo ritorno dal lager quando "riscoprii i miracoli di una fatata ordinarietà. Stradine nascoste sotto gli alberi e abbellite da file di fiori, zie grasse e tenere che mi riabituavano al gusto del latte e della pasta sfoglia ripiena". (Manea p. 136). Ma chi torna da qualche parte è partito per sempre perché non vive le cose di prima con la verità dell'immediatezza. Lo riconosce ben presto, sconsolato, lo stesso Manea: "Nell'aprile del 1945 ero un vecchietto che stava per compiere nove anni" (p. 90). Prima di quella vecchiaia però, anzi, prima

dell'iniziazione alla vecchiaia avvenuta sotto la forma della deportazione, c'era stata l'epoca solare dell'infanzia, senza memoria e indimenticabile.

La madre

Goma e Manea sono figli unici.¹⁵ A quanto si evince dai loro romanzi sono entrambi molto attaccati alla madre, in modo diretto e istintivo Goma, in modo tormentato e insoddisfatto Manea. Data la particolare forma di rievocazione dell'infanzia, raccontata per molti tratti in flash back, nei romanzi le due mamme ci appaiono di volta in volta o come giovani donne (bella e dal carattere forte quella di Goma, bella e dal carattere instabile quella di Manea) o come donne consumate prima del tempo e soprattutto malate: la madre di Goma è afflitta da sclerosi a placche, quella di Manea da problemi di cuore, diabete e, infine, da completa cecità.

I due figli si soffermano a descriverne con *pietas* la decadenza fisica: “Si era spogliata, era rimasta in sottoveste e con le gambe nude. Il corpo piccolo, ricurvo, vecchio, logoro. Il volto scolorito, scomposto dal tempo e dalla malattia” annota Manea (p. 96; 124). “Da tanti anni, ma proprio tanti la mamma è a letto. A causa, soprattutto delle gambe. Le sue gambe veloci di una volta. Adesso morte. Rattrappite, deformate, rimpicciolite... Nel letto dell'ospedale muore, muore sempre, di continuo, senza smettere” scrive Goma (p. 239).

Ma proprio la lunga e straziante inabilità fisica della mamma, proprio il tempo che il figlio deve passare al suo capezzale o nel prestarle assistenza dà modo a quest'ultimo di ampliare i propri ricordi. La fa perciò raccontare a lungo ed entrambi lo fanno dissimulando allo stesso modo (forse non ce ne sono altri) il loro coinvolgimento: la interrompono spesso con battute scherzose oppure la stimolano a ripetere quel che sanno già, per cogliere magari un dettaglio sfuggito la prima volta: “... e riprendo il mio ruolo dell'ingenuo che ha dimenticato la storia” (Manea p. 103), “... la invito a proseguire, benché conosca già la vicenda, l'ho già sentita raccontare” (Goma, p. 243).

Sulle prime nessuna delle due mamme racconta volentieri, non tanto a causa della malattia, che comunque le affatica, bensì perché non danno a persone e cose che ritengono ormai lontanissime, e in effetti lo sono, la stessa inquieta importanza dei figli. Dietro le insistenze, comunque, sia nel *Calidor* che nell' *Întoarcerea* i racconti prendono la forma, probabilmente autentica, di un dialogo serrato fra il figlio e la madre. Qui i testi dei due autori sono nella loro struttura a tratti sovrapponibili. A titolo d'esempio eccone qualche riga:

Racconta Manea, ovvero sua madre: “A 18 anni mio nonno, cioè il tuo bisnonno, era già vedovo. Si è risposato con la sorella della nonna, che aveva 14 anni. A 15 anni la novella sposa ha partorito la prima figlia, Adela.. dopo Adela è nato mio padre” poi Noah da cui tu hai ricevuto il nome. Poi un altro che ho dimenticato ..Mio nonno aveva dieci figli, poveri, poveri completamente. Eppure

¹⁵ Per la precisione Goma ebbe un fratello maggiore, che morì pochi giorni dopo la nascita. Lo scrittore ovviamente non poté conoscerlo. Di questa tragedia familiare i genitori nel romanzo non parlano mai.

non passava una settimana senza che un povero o un mendicante non fosse invitato il venerdì sera a cena' 'A cena? Per mangiare cosa?' 'Così, quel che c'era. Qualcosa, dal niente'. 'E il nonno l'hai conosciuto? Il mio bisnonno intendo?' 'No, non ho fatto in tempo. Manoliu il veterinario e Dumitrescu il notaio dicevano: Seinuta, così mi dicevano, Seinuta peccato che non hai conosciuto tuo nonno' 'Seinuta? Da Sheina, Shein, Schön, Schönheit? Cioè: Bellezza??' 'Mah! così dicevano..'. La voce non ha ripreso vitalità, le mie provocazioni a quanto pare non hanno avuto effetto." (p. 91-2).

Così Goma: " 'Come è andata con la fuga della nonna dalla Corte?' 'Come doveva essere? Come tutte le fughe- quasi la metà delle donne sposate erano ragazze fuggite di casa'. 'Ho capito- ma com'è stato?'. 'Non so come abbiano potuto scambiarsi parola Toader Popescu di Holban e la figlia di .. sai tu chi, ma ad ogni modo si sono accordati per fuggire'. 'Dunque il nonno non ha rubato per davvero la nonna'. 'Ma te l'ho detto: una ragazza- o meglio: la sposa- viene rubata quando è rubata cioè alle nozze, durante il rito del matrimonio- prima che il pope unisca gli sposi...'. 'Nel bene e nel male...'. 'Nel male e nel peggio... Questa è la ragazza rubata. Ma se la ragazza fugge prima delle nozze- allora si dice soltanto che è fuggita'. 'A cavallo?'. 'C'era un altro mezzo se non il cavallo?'. 'Anche tu andavi a cavallo? E come, con le gambe da una parte come le amazzoni?'. 'Non so chi ha inventato questa storia delle amazzoni con le gambe da un lato- ma quando dici cavalcare dici ca-val-ca-re! Cavalchi come si cavalca un cavallo!'. La mamma cavalcava- questo non lo ricordo. Non lo ricordavo, però, ecco, adesso ricordo" (p. 239).

Di nuovo la pre-memoria. Il figlio si sente legittimato (da chi? da cosa?) a dichiarare i suoi ricordi che non può avere.

In entrambi i romanzi durante questi dialoghi madre-figlio spunta inopinatamente anche la vera lingua della famiglia materna. Alla mamma di Goma sfuggono senza volere parole in greco (p. 214) a quella di Manea in yiddish (p. 102). In yiddish la madre parla poi anche nelle sue notti d'ospedale, quando il dolore e la stanchezza le portano via l'autocontrollo. E' interessante notare che le estemporanee reminiscenze linguistiche delle madri non vengono sentite dai figli come indizi di occasioni da loro mancate né danno adito ad alcun tipo di nostalgia: l'adesione sentimentale e pratica dei due scrittori al rumeno è totale. Il greco e lo yiddish, nei dialoghi sui ricordi prenatali sono semplici curiosità, prive di un valore particolare.

Il padre

La figura della madre è spesso presente e sempre sentimentalmente vicina, e il rapporto speciale che i nostri autori hanno con lei è affinato dalle lunghe e dolorose malattie delle due donne. E' quasi inevitabile che, a fronte di ciò, la figura del padre risulti in entrambi i casi un po' più rigida, meno indagata e che a lui sia riservato un tono meno caldo.

In particolare nel caso di Manea pare sia mancata una vera empatia (“Molte cose sono rimaste inesprese nella nostra relazione. Avevo a che fare con un uomo chiuso nella sua solitudine, che si difendeva avvolgendosi nel silenzio e nel segreto” p. 169). Ciò non toglie però che ne parlino entrambi con profondo rispetto e a volte anche con ammirazione, se non proprio per come hanno svolto il loro ruolo familiare, per la dignità che, tutto sommato, sembra abbiano conservato in un’epoca e in una società in cui conservarla era ancora più difficile del solito.

Goma senior e Manea senior hanno attraversato esperienze molto simili. Entrambi sono stati deportati (il primo in Siberia, il secondo in Transnistria), poi sono stati arruolati con loro grande sorpresa nell’Armata rossa, dalla quale hanno disertato alla prima occasione (Manea p. 153, Goma p. 210). Entrambi sono stati costretti a lasciare le rispettive mogli sole con un bambino piccolo. Entrambi compaiono più tardi agli occhi dei figli in condizioni di abbruttimento fisico, conseguenza di un avventuroso ritorno a casa da oltre gli Urali per Goma senior (p. 191), da una arbitraria carcerazione per Manea senior (p. 178). Curiosamente Manea senior nel 1958 è detenuto a Periprava, dove riceve la visita del figlio descritta nel libro, non lontano dal Bărăgan che un anno dopo ospiterà Paul Goma in persona. Nella vita civile i due padri sono, come tutti i rumeni di quegli anni, dipendenti pubblici, l’uno maestro elementare in una scuola di campagna, l’altro direttore di una piccola unità commerciale in un centro di provincia. Nelle loro rispettive cariche sono tenuti a mentire e non si sottraggono alle menzogne cui li obbliga il Partito comunista. La loro unica difesa, se si può chiamare difesa, consiste nel mentire modestamente, vergognosamente, trovando sollievo nel sapere che i loro interlocutori sanno che mentono, in una triste e demoralizzante complicità. Il maestro di campagna Goma deve convincere i contadini che entrare nella cooperativa agricola è più vantaggioso e più nobile che coltivare la terra di loro proprietà. “Per prima cosa spiegavi al non-acculturato che deve dare quote di produzione allo stato perché quelle, le quote, sono un dovere patriottico (dei rumeni in favore dei russi- un patriottismo internazionalista!) poi gli chiarisci, gli spieghi al non-spiegato, illumini il tizio tenuto nell’oscurità capitalista-borghese che deve entrare nei kolchoz- che erano una specie di cooperativa, come faceva anche Mihalache, ma psst! che non ci sentano... Poi solleciti l’ottuso contadino a essere progressista- che diamine! siate progressisti, non arretrati come in passato- lo solleciti a iscriversi, su fratello! Eh, dove! ma nel collettivo, perché quella è strada di luce e prosperità”. (p. 163).

Il direttore d’unità commerciale Manea deve far finta di negoziare con i fornitori affinché tutti, compreso lui, possano conseguire le fantasiose realizzazioni del piano economico quinquennale deciso dal Partito. “ ‘Commercio socialista’! Una contraddizione in termini come ‘filosofia socialista’. Il commercio di stato fra imprese senza eccezione di stato non richiedeva che una burocrazia che fornisse al sistema, alla pari di tutte le istituzioni create da questo, le vittime di cui, ciclicamente, aveva bisogno ... drastica differenza rispetto alle dittature di destra dove la proprietà privata assicura un estremo spazio di indipendenza.” (p. 154, 164).

Conclusioni

Su un piano puramente letterario ci pare così che per certi versi nel racconto dell'infanzia si abbia fra Goma e Manea una "concorrenza della memoria" che non è concorrenziale ma concorrente, confluisce cioè in motivi comuni. E questo nonostante la diversità di carattere (l'uno estroverso, esuberante; l'altro guardingo, riflessivo) e di ambiente (l'uno popolare, se non rustico; l'altro raffinato, se non elitista).

Certo, qui può aver giocato una stringente logica letteraria. La letteratura, come ogni espressione artistica, ha una libertà creatrice sovrana ma non è senza leggi, che sono quelle che si dà e che non ignora neppure quando le infrange: quando un autore fa parlare o ragionare un bambino, per esempio, i grandi devono essere grandi, cioè essere di un'altra categoria, e specialmente se si tratta dei genitori. Oltre al tributo pagato a una stretta logica letteraria, comunque interessante, c'è in più un tratto che potrebbe dirsi riassuntivo di quanto detto fin qui ed è che entrambi i nostri autori, cominciando a raccontare la propria infanzia fin da prima del suo inizio, definiscono il loro rapporto fondamentale e permanente con la letteratura come attività autobiografica.

Nell'introduzione all'edizione rumena del romanzo di Goma *Arta refugii*, pubblicato, come detto, nel 1991, Marta Petreu sollevava un quesito: "La sola domanda che mi pongo non senza qualche apprensione è: cosa succederà a questo scrittore, la cui biografia è stimolata soprattutto dalle aggressioni della storia contro l'individuo o contro una collettività nel momento in cui avrà consumato i traumi attorno ai quali, come una conchiglia vendicativa ha secretato la successione dei suoi libri?"¹⁶

La stessa domanda potrebbe valere anche nel caso di Manea, che è non meno del collega una conchiglia secretante attorno ai traumi subiti come individuo e come membro di una collettività. I romanzi dei nostri autori sono tutti autobiografici o, come dice Manea per i suoi, sono "varianti di un autoritratto". Anche i due romanzi che l'autore bucovino ha finora scritto dopo il suo arrivo negli Stati Uniti sono posti, l'uno in toto l'altro in gran parte, sotto il segno dell'autobiografico.¹⁷

Se la domanda della Petreu appare perciò legittima non sono però legittime le apprensioni con le quali essa è formulata. I traumi di cui si compone la vita non sono soggetti ad esaurimento. O, per usare una bella formula letteraria di Goma: "Sono così tante le cose di ogni genere da ri-vedere, da es-animare, da dis-fare! E da fare nuove. Come nel Primo giorno. Dal Calidor, s'intende" (p. 252).

¹⁶ M. Petreu, *Paul Goma: Intre depoziție și fantasmare*, prefazione a Paul Goma, *Arta refugii*, p. 5-15, qui p. 15.

¹⁷ Oltre all'*Intoarcerea* si tratta di *Vizuina* (2009), titolo non felicemente addomesticato per l'edizione italiana in *Il rifugio magico*, trad. Mario Cugno, Il Saggiatore, Torino, 2012.

A HISTORICAL RESEARCH OF CREDIT INSTITUTIONS IN ROMANIA AFTER DECEMBER 1989 SOURCES AND METHODS

Mihai D. DRECIN*

Abstract: Existing historical research comprises a number of studies concerning the existence of modern credit institutions in the Romanian-speaking geographical area, from the 19th century to these days. The studies are based on various sources and research methods. The following pages are personal considerations from research carried out in archives and libraries for more than 50 years (1969-2019). Our conclusions are not to be deemed exhaustive or faultless, as they may be subject to an ongoing process of improvement.

Keywords: banking history, research, sources, methods, considerations.

The research of credit institutions, either in the form of cooperatives established based on the principle of solidarity or anonymous joint-stock banks whose aim is to generate profits for their shareholders, is part of the larger research field of economic history.

The economic history of a settlement, geographical area or country is a more complex research endeavour in comparison to the research of the social, political, cultural or scientific matters of the same geographical area, regardless of the historical time periods considered. While in the course of social, political, cultural or scientific research, the researcher collects and uses information that is in itself spectacular for the public at large, economic history is based on numbers, percentages, area and weight measurement units, weather data, graphs, a.o., in other words data that is theoretical and unspectacular for the reader. The historians or economists dealing with economic history are collecting their raw data throughout lengthy periods of time, from archives, publications and statistics. All the data collected must be then linked to the social and political events at the time, interpreted and given a human touch; verbal or written descriptions will make data more intelligible and interesting, compelling and even captivating at times.

The history of finance and banking is an integral part of economic history. In order to understand the development of communities, researchers need a great amount of quality work and much the same way; communities need quick and convenient funding by way of bank loans in order to evolve. This is the reason why the research of banking history deserves to be examined in much greater detail.

* Prof. univ. dr., University of Oradea; email: drecin_mihai@yahoo.com

While, with very few exceptions, credit institutions and their capitalist business were viewed during communist times as “exploiting institutions of the bourgeoisie and large landowners”¹, after 1990, research in the field acquires other meanings as well. Researchers are now able to highlight not only the limitations and even the faults of the Romanian banking system in the period between the 19th and the 20th century, but also its positive contribution to the country’s development and modernisation as well as its national-centred approach to funding, given that loans were extended to lucrative businesses pursued by the Romanian state and local businessmen.

The research *sources* employed for documentation and the drafting of research studies may be classified into two main categories. First, the so-called classical sources: the banks’ archives, to the extent they have been preserved, including the minutes of the meetings of Boards of Directors and management teams, the documents of the courts where the banks were registered and of the Ministries of Finance and the Interior which, particularly before 1990, were focusing on the national or irredentist approach of credit institutions in the nations under Austrian-Hungarian occupation. These research sources also include the documents of the Ministries of the Economy where the loans granted for various lucrative purposes (industry, agriculture, domestic or foreign trade) were recorded and the documents of the Ministries of Culture showing the subsidies extended in the form of charitable grants to schools, churches, orphanages and homes for the elderly. The economic, political and even cultural publications of the period (the last ones mainly dealing with the banking activities of the Romanians living in the Romanian territories under foreign control until 1918)² may also be considered archival sources. These publications included annual balance sheets and other significant documents issued by credit institutions, in addition to other then-current historical data (information on the bank’s management teams, biographical data concerning the bank’s managers, opinions regarding the banking policy adopted by the authorities, a.o.). The memoirs of certain bank managers or other bank clerks, as well as of the politicians involved with the banking sector may also include interesting information that makes the business of banking seem more exciting to the public. All these documentary sources come as an addition to the already published biographical resources.

After 1990, researchers benefit from new documenting sources depicting not only the exterior of the banks as constructions, but also their interior structure, including information on bank employees, from bank managers to front desk clerks. These sources comprise the layout of bank buildings³, with details regarding the

¹ For a brief presentation on the same topic, see Mihai D. Drecin, “Reflections on Writing the Monographs of Credit Institutions with Romanian Capital in the Late 19th to Early 20th Century Transylvania”, in the volume *The Monograph Research in Central Europe (1990-2010)*, Coordinator and Editor – Antonio Faur, Romanian Academy – Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, p.64.

² See the “Familia” Magazine collection in Oradea, the Budapest and Oradea series cf. Iulia Păcurar, *Familia (1865-1906). Perspectivă monografică, (Familia Magazine (1865-1906). An Approach to Monograph Publishing*. Muzeul Țării Crișurilor Publishing House, Oradea, 2014

³ Today, most of them are declared historical monuments, since they are more than a century old.

positioning of the offices of bank clerks, executive officers, chief accountants or heads of litigation⁴, the shareholders' meeting rooms and the front desk areas, as well as information on the central location of banks and the size of the buildings, which speak of the banks' importance in their local communities.⁵ We should include here the pictures of banks and their employees and the letters of bank managers and clerks that were preserved in a number of personal archives.⁶ They all provide us with information regarding the impact of banks' architecture on the overall profile of cities, including information on the social status of bank employees, as highlighted by their clothing and the poses chosen by their photographers. Under exceptional circumstances, oral history data may be collected by interviewing the living descendants of bank employees from the mid-20th century, who are able to provide information on the education and professional careers of their ancestors, their wealth and the fashionable lifestyles they could enjoy, considering that their salaries were the highest among all civil servants at the time.

In terms of the *research methods* employed for the examination of more ancient and more recent banking institutions after 1990, we have considered the geographic approach, comparative research, explanatory research and case studies.

From a geographical standpoint, we were able to draw up a map of all the credit institutions established in the largest cities and local administrative units

⁴ The executive officer (and the deputy executive officer in larger banks), the chief accountant and the head of litigation (the legal department) were the bank's executive management team.

⁵ For further information on the topic, see a number of studies published in *Historia Urbana* (Bucharest), Volume XVIII, 2010, The Romanian Academy Publishing House, The Romanian Town and City History Commission, namely p. 11-86 ("Influența băncilor asupra vieții urbane" (*The Influence of Banks on Urban Life*)) by Ioan Marin Balog, Mihai D. Drecin, Oliver Velescu, Ion Zainea, Radu Săgeată and Liliana Guran) and p.157-175 (Anca Maria Zamfir, "Banca Națională (săsească) din Brașov – o clădire Jugendstil" (*The National (Saxon) Bank in Brașov – a Jugendstil Building*)), published in the "Arhitectura Bancară" (*Bank Architecture*) column.

⁶ Mention should be made here of the personal archives of the Bologa and Brediceanu families, now in the possession of their heirs: dr. Bologa in Cluj-Napoca and Mihai Brediceanu in Bucharest, the latter a former principal conductor of the George Enescu Philharmonic in Bucharest. We have personally examined the letters and other items in the two archives in 1973, in Cluj-Napoca and in 1999, in Bucharest. The letters were written in German, Hungarian and Romanian by three generations of the two families. For details on the some of the members of the two families and the Albina Bank of Sibiu, see our studies: Mihai D. Drecin, "Două scrisori inedite ale brașoveanului Valeriu Bologa în legătură cu relațiile dintre Banca <Albina> din Sibiu și România" (*Two Never Before Published Letters of Valeriu Bologa from Brașov on the Relationships between the Albina Bank in Sibiu and Romania*), published in *Lucrări Științifice (Scientific Reviews)* (Oradea), Series B, History, 1974, p. 29-35; Idem, "Valeriu Bologa – director al Filialei din Brașov a Băncii <Albina> din Sibiu (1887-1899)" (*Valeriu Bologa – the Manager of the Brașov Branch of the Albina Bank of Sibiu (1887-1899)*), published in *Cumidava* (Brașov), 1974-1975, p.157-165; Idem, "Banca <Albina> din Sibiu între New York și București (1911-1912)" (*The Albina Bank of Sibiu between New York and Bucharest (1911-1912)*), published in *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie (The Annual Review of the History and Archaeology Institute* (Cluj-Napoca)), 1987-1988, p. 335-349. (The study examines the attempts by Dr. Tiberiu Brediceanu and Eugen Vancu, both officials of the Albina Bank to establish Albina Bank branches in New York and Cleveland, USA, as authorised by Partenie Cosma, the Albina Bank executive officer).

(shires, provinces, counties and their sub-divisions). The number and the financial position of the banks are indicative of the area's economic power, since credit institutions are mostly established in places where the economy requires loans⁷ to take advantage of local above ground and underground resources, while using highly-skilled, cheap labour force that is largely-available.

The *comparative approach* refers to the researcher's ability to categorise and analyse local credit institutions from the point of view of their capital origins (domestic versus foreign, Romanian, German, Hungarian or Israeli), their relationships with credit institutions in other countries and the modernisation of their organisational structure and operations according to Western European standards. We can also emphasise the function and cooperation of various banks in the provision of loans to different economic sectors (industry, agriculture, trade) or the establishment of credit institutions for certain social and professional categories (civil servants, priests, school teachers and university professors, etc.).

Case studies involve the drafting of bank monographs, with a focus on both banking institutions as a whole, and banking operations that are specific to credit institutions in a certain area. The banks' reactions to various economic phenomena (depressions, massive demands for investment capital) at various moments in time allow us to see the methods and techniques used to overcome the difficult circumstances or even to take advantage of potential opportunities.

The *explanatory approach* refers to highlighting the causes and effects of the positive or negative changes in the political and economic doctrines of the times in terms of the operations conducted by the country's banking system.⁸ For instance, mention should be made of the years 1890-1910, 1920-1928, 1934-1940 and 1960-1980, when the Romanian banking system was developing strongly, or of the crises in 1918-1929, 1945-1950 and 1990, the last one resulting in the demise of Romanian banks and the flooding of the local market by large foreign banks.⁹

⁷ See the following studies: Mihai D. Drecin, "Oraşul Sibiu și băncile sale (secolul al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)" (*The City of Sibiu and its Banks (the 19th Century and the Beginning of the 20th Century)*), published in *Historia Urbana* (Bucharest), the Romanian Academy Publishing House, volume XV, 2007/1-2, p. 23-34; Idem, "Între geografie și istorie. Contribuții la structura instituțiilor de credit cu capital românesc din bazinul Someșurilor (1873-1911)" (*Between Geography and History. Contributions to the Structure of Romanian Credit Institutions in the Area between the Someș Rivers*), published in the volume *Economie și istorie la confluența Someșurilor (Economy and History at the Junction of the Someș Rivers)*, coordinators: Radu Găvrilă and Emilian M. Dobrescu, Astra-Dej Publishing House, 2017, p. 49-60

⁸ Considerations published in the Romanian language as "Cercetarea istoriei instituțiilor de credit în România postdecembristă. Surse și metode" (*A Historical Research of Credit Institutions in Romania after December 1989. Sources and Methods*), in *Anuarul Muzeului Oraşului Oradea – Complex Cultural, (The Annual Review of the Oradea City Museum – Cultural Complex)*, 2020.

⁹ See a first analysis on the phenomenon by Mihai D. Drecin, "Considerații asupra evoluției băncilor cu capital românesc în primul deceniu postdecembrist (1990-2000)" (*Considerations on the Evolution of Romanian banks in the First Decade after December 1989*), published in the volume *Fenomene economice și financiare în spațiul românesc în secolele XIX-XX. Studii de economie regională (Economic and Financial Events in the Romanian-Speaking Geographical Area in the 19th and 20th Centuries. Studies of Regional Economy)*, coordinators: Iosif Marin Balog, Rudolf Graf, Ioan

* * *

The considerations above on the historical research of the specific field of credit institutions in Romania after December 1989 are mostly the result of our personal conclusions, following research conducted for more than half a century (between 1969 and 2018). They are not exhaustive or faultless, but subject to ongoing improvement.

Lumperdean, Cluj University Press, 2016, p. 475-493; Ilie Șerbănescu, “Băncile străine în România – colonialism la pătrat” (*Foreign Banks in Romania – Colonialism to the Second Power*), published in *România Liberă* (Bucharest), 24 X 2018, p. 9.

CONTRIBUTIONS FROM BIHOR COUNTY TO THE RESEARCH OF WORLD CULTURE AND LITERATURE

Delia-Maria RADU*

Abstract: Among the prominent figures and reference names well-known and cited in the field of World and Comparative Literature and culture, our article focuses on those of Ovidiu Drimba and Adriana Babeți, born in the county of Bihor. The former opened the way by translating and gathering material for his lectures on world literature, later expanding his knowledge to include facts of culture and civilization, while the latter went further in her activity and research, drawing attention to previously ignored topics such as Central-European mindset, accomplishments and novels, or Amazons across centuries and literatures. Both their works are important landmarks and invaluable contributions in the field.

Keywords: World and Comparative Literature, culture, Ovidiu Drimba, Adriana Babeți, “Third Europe”, Bihor County

A well-known and often cited reference name for the academic study of World and Comparative Literature in a period when there were not so many works in the field available in Romanian language, the first personality born in Bihor County our article deals with is Ovidiu Drimba, author of books such as *Pagini despre cultura europeană* (*Pages on European Culture*), *Istoria teatrului universal* (*History of World Theater*), *Istoria literaturii universale*, (*History of World Literature*), *Teatrul de la origini până azi* (*Theater from its Origins to the Present Day*), *Dicționar de literatură universală* (*Dictionary of World Literature*), *Istoria culturii și civilizației* (*History of Culture and Civilization*), *Simbolismul în România* (*Symbolism in Romania*), *Studii și eseuri de literatură universală* (*Studies and Essays of World Literature*).

Ovidiu Drimba¹ was born in the commune of Marginea, Bihor County, on September, 3, 1919, in a family of elementary teachers with seven children. Five of

* Senior lecturer, PhD, Faculty of Letters, University of Oradea, dradu.uo@gmail.com

¹ For a more orderly presentation of his publications, see Constantin Mustăță, *Ovidiu Drimba, savantul care a dăruit României cultura lumii*, București, Editura Saeculum Vizual, 2016, p. 20: *Filosofia lui Blaga* (*Blaga's Philosophy*, 1944), *Pagini despre cultura europeană* (*Pages on European Culture*, 1945, 1994), *Însemnări despre teatrul lui Ibsen* (*Notes on Ibsen's Theater*, 1956), *Leonardo da Vinci* (1957, 1972, 2000, 2009), *Ovidiu, poetul Romei și al Tomisului* (*Ovidius, Poet of Rome and Tomis*, 1960, 1966, 1971, 2001), with a preface by Tudor Vianu (translated into Russian, Italian and German), *Rabelais și Renașterea europeană* (*Rabelais and the European Renaissance*, 1961, 2003), *Istoria teatrului universal* (*History of World Theater*, 2005, final edition), *Istoria literaturii universale*, 3 vol. (*History of World Literature*, 1968-1971), final edition in two volumes (1988), *Teatrul de la origini până azi* (*Theater from its Origins to the*

them pursued teaching careers, four becoming academics (among them Lucian Drimba, who taught the History of Old Romanian Literature at the University of Oradea in the 1990s). After graduating “Emanuil Gojdu” highschool in Oradea, Ovidiu Drimba studied at the Faculty of Letters and Philosophy of the University of Cluj and Sibiu, where he received a degree in French language and literature-Italian language and literature (1938-1942) and Philosophy six years later, in 1948.

In 1948-1949 he became one of Lucian Blaga’s assistant in the Department of Philosophy of Culture at the University of Cluj and defended his doctoral thesis, *Les Premières influences du symbolisme français sur la poésie roumaine* (*The First Influences of French Symbolism on Romanian Poetry*), published much later as *Symbolism in Romania* (and graciously offered to the University of Oradea for publication in 2004).

He taught World and Comparative Literature for several years at the Faculty of Philology and History in Cluj, and then transferred in 1955 to the “I. L. Caragiale” Institute of Theatre and Cinematography in Bucharest, as a tenured Professor at the Department of World Literature, becoming its Head between 1962-1968, while also teaching at the University of Bucharest, at the department lead by Tudor Vianu², together with Vera Călin, Zoe Dumitrescu-Buşulenga and Romul Munteanu.

Between 1968-1979, at the request of Professor Mario Ruffini, who had taught for 36 years Romanian language, literature and civilization at the University of Turin, Ovidiu Drimba was sent to Italy on a temporary assignment, to the Department of Romanian language and literature at the University of Turin (becoming its Head) and at the Catholic University of Milan. He became President of the Interuniversity Center for the study of relations between Italy and other countries (1978) and Vice-President of “Leonardo da Vinci” International Academy (in 1984).

In Italy, Ovidiu Drimba organized Romanian sections in several museums, such as the Museum of Ethnography and the Museum of Resorgimento in Turin, the Ambrosian Library in Milan, he organized the Romanian Library (Biblioteca Romena) in the basement of the Romanian Church in Milan and managed to obtain the setting-up of a life-size statue of Dimitrie Cantemir in the Court of Honour of the Ambrosiana Library in Milan. He also transformed the Romanian lectureship at

Present Day, 1973), *Eseuri de literatură străină* (*Essays on Foreign Literature*, 1976), *Scriitori scandinavi și alte eseuri* (*Scandinavian Writers and Other Essays*, 1980, 1997), *Federico Garcia Lorca, rapsodul* (*Federico Garcia Lorca, the Bard*, 1981), *Eseiști spanioli* (*Spanish Essayists*, 1982), *Incursiuni în civilizația omenirii*, three volumes (*Incursions in the Civilisation of Humanity*, 1993-1997), *Dicționar de literatură universală* (*Dictionary of World Literature*, 1969, 1996, 2002), *Scrieri din trecut* (*Writings from the Past*, 1997), *Istoria culturii și civilizației*, four volumes (*History of Culture and Civilization*, 1984-94), final edition in 13 volumes (1997-2008), *Literatură, cultură, civilizație* (*Literature, Culture and Civilization*, 2004), *Simbolismul în România* (*Symbolism in Romania*, 2004), *Studii și eseuri de literatură universală* (*Studies and Essays of World Literature*, 2006), *Geniul Spaniei* (*The Genius of Spain*, 2007). He also translated from French, Italian, Spanish, Portuguese, German and English: Selma Lagerlöf, *Cartea legendelor*, București, f.a.; Jules Verne, *Mathias Sandorf*, București, Editura Tineretului, 1957; *Leonardo da Vinci, Scrieri literare* (*Literary Writings*), București, Albatros, 1976 etc.

² Stan Velea, *Universalisti și comparatiști români contemporani*, București, Ed. Medro, 1996, apud Constantin Mustață, *op. cit.*, p. 100.

Cattolica University into an independent department, with professorship and providing a Bachelor's degree.³

Almost forced to return from Italy, he was reinstated as Professor and worked on his later great books.

“My main concern, my interest was, first of all, to address topics, authors, themes that were missing, that had not been previously dealt with in our country and which was really missing in our culture. [...] Many other topics or areas of world literature had not been covered [...] so I felt all this activity as an obligation to my students, to young people, to an audience eager to be educated, to improve their knowledge.”⁴

He edited the journals *Unu*, *Aurora*, *Aletheia*, ran Cogito Publishing House and got involved in the activity of ASLA (The Science, Letters and Arts Academy). He kept writing to the end with outstanding discipline and thoroughness, ten-twelve hours a day, until he passed away on April 29, 2015.

Adrian Marino, a famous Romanian literary critic and historian, wrote the following about Ovidiu Drimba's work⁵: “It is, indeed, a premiere, which requires a vast encyclopedic culture, extensive and systematic readings, tenacity and even a certain asceticism [...]. In our country, no one has covered so far, on his own, so many fields [...] In any case; Ovidiu Drimba will remain in libraries at “Usual” and “Reference” works, which is no small thing at all.”

Based on a university course, his *Istoria literaturii universale (History of World Literature)* covers literary movements and significant authors in European literary and cultural evolution. Writing about his large-scale effort, Mircea Popa did not forget to outline that “our comparatist faced the precariousness of the bibliography, nonexistent at home, in his country, which also lacked great synthetic works on culture and civilization. [...] His encyclopedic, vast and experienced spirit thought and designed a series of large-scale syntheses, worthy of replacing our culture on the track once opened by Hașdeu, Iorga, Mircea Eliade”.⁶

In his survey of world and comparative literature, Ovidiu Drimba chose outstanding personalities for their contribution to the reconstitution of the era in which they lived, placing their creations within the socio-historic background while revealing their novelty compared to previous values.

Teatrul de la origini și până azi (Theater from its Origins to the Present Day, 1973), a supplement to *Istoria literaturii universale*, starts by outlining the idea of theater in antiquity, addresses the Middle Ages and Renaissance and discusses the change of European tastes and mentalities to current theater and contemporary directions in performance art at the time of its publication.

Incursiuni în civilizația omenirii (Incursions in the Civilization of Mankind), published in 1993 in three volumes, is a sum of information on aspects of human

³ Constantin Mustață, *op.cit.*, p. 60.

⁴ Ioan Țepelea, *Interviu cu Ovidiu Drimba*, in Mustață, 2016, p. 227-228.

⁵ Adrian Marino, in *Tribuna*, an XXXI, nr. 39/24 Sept. 1987, *apud* Mustață, *op.cit.*, p. 269.

⁶ Mircea Popa, *Ovidiu Drimba sau valențele scrisului enciclopedic*, in Constantin Mustață, cited work, p. 114.

society from the beginning of civilization, as the author named his first chapter, explaining the evolution of society through interesting details on architecture, legendary historical characters, famous books, the Greek-Roman, medieval, Renaissance and modern world, apparently a preparation for the subsequent systematization of the pieces of information in the two ample, permanently updates, syntheses on world literature and culture and civilization. All the details are explained by means of the mentality of the respective population and period, in order to help the reader to place them into a larger context and, thus, better understand them.

For instance, dealing with aspects of Japanese culture and civilization, less known by the Romanian public, Ovidiu Drimba wrote the following:

“In Japan, not only the country’s geographical conditions, climate, frequent earthquakes or abundant building material available, wood, have conditioned the absolutely original way of housing, but also its character, ideas, taste, traditions, national genius. Until the previous century almost all the houses were made of wood. In a country with 50 active volcanoes, with an average of 3-4 earthquakes a day, and 9-10 typhoons a year, the houses had to be as simple, as light, as resistant as possible [...] Traditional Japanese houses had no fixed pieces of furniture: no beds, no tables, no wardrobes, no chairs. Food was served on very low tables, or on varnished trays held on knees. Chairs were replaced by round straw pillows. People slept on mattresses [...] brought in the evening from a nearby closet, where they were deposited again the next morning.”⁷

As for “ikebana”, the author explains:

“It pertains to the understanding of Japanese culture that, in Japan, the contemplation of flowers [...] is linked to a philosophical conception specific to the traditional Japanese mentality according to which the flower continuously repeats the miracle of nature, reproducing on a small scale the harmony of infinite Universe, reflecting, at the same time, the very path of man’s existence, his need for peace, serenity, inner balance.”⁸

Istoria culturii și civilizației (*History of Culture and Civilizations*) is a monumental work, the first one of this kind in Romania⁹, aiming to provide essential information on the emergence and evolution of great civilizations, with their characteristics and main influences received or exercised, covering the development of humanity from prehistoric times to the Renaissance.

The considerations at the beginning of the volume on the Middle Ages, in the chapter “Middle Ages Issues”, reveal Drimba’s approach. Discussing the emergence and use of the term, Ovidiu Drimba refers to the Age of Enlightenment, which emphasized the importance of Middle Ages in the history of human progress and the

⁷ Ovidiu Drimba, *Incursiuni în civilizația omenirii*, București, Excelsior-Multi Press, 1993, vol. 1, p. 194-195.

⁸ *Ibidem*, p. 196.

⁹ *Ibidem*.

revival of the Middle Ages in Romanticism (by theorists and authors alike). He also proposes a broader perspective for a better understanding of the changes taking place in that period:

“The culture and civilization of the Middle Ages are, typically, considered to be the result of three factors: the Greek-Latin element (the tradition of Greek thought and Roman political-legal one), the contribution of Germanic peoples, and the institutionalized Christian ideology. However, due to the complexity of this culture and civilization [...], we propose a broadening of the perspective, integrating other components of the medieval European culture and civilization, namely the Celtic, Germanic, Byzantine and Arab contribution.”¹⁰

Aiming to provide information on the emergence and evolution of great civilizations, with their specific features and main influences, received or exercised, this work systematizes information gathered by reading treatises, monographs, studies and articles.¹¹

Literatură, cultură, civilizație (*Literature, Culture, Civilization*, 2004) comprises studies such as *Unpublished Letters of Petru Cercel in the Archives of Turin and Venice*, *Petrarch in Romanian Literature*, *Vittorio Alfieri in Romania*, *Eminescu and Boiardo* etc. In Petru Cercel's letters from Turin, in the “Lettere Principi Forestieri” fund, sent to the Dukes of Savoy, Emanuele Filiberto and Carlo Emanuele I, he requested their support to obtain the throne of his father, Pătrașcu cel Bun. An exiled prince, a highly educated and respected man in European circles, speaking several foreign languages (Italian, French, Latin, Greek and Turkish), Petru Cercel regained the throne in 1583, but only for two years, after which he was forced by the Turks to give it up and was drowned by them.

Believing that Romanian culture and its accomplishments can be included among the world values, Professor Ovidiu Drimba belonged to a generation which opened the way for generations of following scholars with a passion for World and Comparative Literature and more, as his interests in literary history and criticism, culture and civilization lead to well-documented and valuable reference works.

Another prominent personality in the research of world culture and literature is Adriana Babeți, born on November 12, 1949 in Oradea, moved to Timișoara and a graduate of the Faculty of Philology in Timișoara, Romanian Language and Literature-French Language and Literature in 1972. The same year she became an editor at Orizont magazine in Timișoara, a periodical of the Romanian Writers's Union. Since 1990, she has taught Comparative Literature at the Faculty of Letters of the West University of Timișoara, and between 1997-2007 she was the coordinator of the “Third Europe” Center for Central and South-Eastern European Studies in Timișoara. Since 2006, she has been an Associate Member of Centre

¹⁰ Idem, *Istoria culturii și civilizației*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 8.

¹¹ See Maria-Laura Dulș, *Ovidiu Drimba – Cultul valorilor universale*, in Ioan Derșidan, Crenguța Gânscă, Florin Cioban, Ioana Trempe, *Document și literatură*, Editura Universității din Oradea, 2013, p. 145.

Interdisciplinaire de Recherches Centre-Européennes (CIRCE), Université de Paris IV-Sorbonne. In April 2019, she was awarded the title “Honorary Citizen of the city of Timișoara” for her entire activity, acknowledged on a national and international level, for her work to ensure cultural creation and protection of cultural heritage.

A prose writer, essayist and translator, author of numerous studies, articles and translations published in important Romanian cultural and academic magazines, she is the co-author of a novel, an experiment written together with two fellow authors, awarded in 1990 the Prize of Romanian Writers’ Union for prose. With six editions, a print run of over 120,000 copies and a screen adaptation, it is now studied at Romanian literature classes in highschool.

Some of her other published works include *Dandyismul (Dandysm)*¹², *Bătăliile pierdute. Dimitrie Cantemir – strategii de lectură (Lost Battles. Dimitrie Cantemir – Reading Strategies)*¹³, *Europa Centrală – nevroze, dileme, utopia (Central Europe – Neuroses, Dilemmas, Utopia)*¹⁴ (as coordinator of anthology and author of its Foreword), *Europa Centrală – memorie, paradis, apocalipsă (Central Europe – Memory, Paradise, Apocalypse)*¹⁵ (as coordinator of anthology and author of its Foreword), *Dilemele Europei Centrale (Dilemmas of Central Europe)*¹⁶, *Arahne și pânza (Arahne and the Web)*¹⁷, *Amazoanele. O poveste (The Amazons. A Story)*¹⁸.

We have already mentioned Ovidiu Drimba’s homage to Dimitrie Cantemir by his role in the setting-up of a life-size statue of Dimitrie Cantemir in the Court of Honour of the Ambrosiana Library in Milan. Adriana Babeți dedicates her doctoral thesis, published as *Bătăliile pierdute. Dimitrie Cantemir – strategii de lectură (Lost Battles. Dimitrie Cantemir – Reading Strategies)* to this prominent personality of the Romanian Middle Ages, belonging, in fact, to the European Enlightenment through his travels, erudition and presence at the crossroad of three geographical points, Moldavia, Istanbul and Russia.

Dealing with Dandyism, after a broad introduction defining it as a timeless style, a historical phenomenon, dandy ethics and aesthetics, *Dandyism* contains the translation of two texts by Barbey d’Aurevilly, *Despre dandysm și despre George Brummell (On Dandyism and George Brummell)*, *Un precursor al dandysmului (A Precursor of Dandyism)* and an Addendum, with a selection of texts on the same topic written, among others, by Charles Baudelaire, Théophile Gautier, Oscar Wilde, Marcel Proust, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Roland Barthes, etc. Talking about Dandyism as a historical phenomenon, Adriana Babeți writes:

“Try as the theorists of the issue might to find mythical-archetypal roots to Dandyism, historians, operating “to the point”, will record it as a phenomenon

¹² *Dandysmul*, antologie, traducere, studiu introductiv, 210 p., Iași, Editura Polirom, 1995.

¹³ *Bătăliile pierdute. Dimitrie Cantemir – strategii de lectură (The Lost Battles. Dimitrie Cantemir – Reading Strategies)*, Timișoara, Editura Amarcord, 1998, 300 p.

¹⁴ Iași, Editura Polirom, 1997, 340 p.

¹⁵ Iași, Editura Polirom, 1998, 525 p.

¹⁶ Timișoara, Editura Mirton, 1998, 125 p.

¹⁷ Timișoara, Editura Universității de Vest, 2002, 257 p.

¹⁸ *Amazoanele. O poveste*, Iași, Editura Polirom, 2013, 740 p.

that appeared in the English space at the end of the 18th century. It seems, however, that the name as such— Dandy — is imported. It enters England brought from overseas, in the verse about Yankee Doodle Dandy. [...] The Dandy phenomenon is still typical English. [...] It could only appear as such in the midst of a tired, blasé world, frozen in a kind of inertia of conventionalism.”¹⁹

As for Dandyism as an ethic of singularity and loneliness, Babeți writes:

“The displayed superiority, the irony, the contempt, the ostentation of the behavior, clothes, language are a form of self-isolation in the middle of a society both fascinated and horrified by the dandies.”²⁰

The year of 1997 saw the set up in Timișoara of a research group of Central European literatures, coordinated by Adriana Babeți and Cornel Ungureanu, which aimed to write a dictionary of the Central-European novel in the 20th century. A series of experts in various fields joined this group which became “A Treia Europă” (“The Third Europe”). Within this long-term project, Adriana Babeți was interested in Central and South-Eastern Europe fictional representations reflecting a common mind frame.

According to Constantin Iordachi, the cultural program of the group attempted to connect Romanian cultural life to the international debate on Central Europe²¹ while redefining the concept of Central Europe from within and from the margins, reactivating abandoned ‘peripheral’ cultural spaces and literary zones such as the former Habsburg provinces of Bukovina and the Banat.

Co-editor of the first volume, *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopia* (*Central Europe. Neuroses, Dilemmas, Utopias*), Adriana Babeți acknowledged the number of works on the issue of Central Europe by various reputed historians, political specialists, writers a.s.o., to which, however, the Romanian public had had limited access, hence the usefulness of that volume. In the *Foreword*, she explains the purpose of the anthology: to suggest a theme for reflection for Romanian intellectuals. Most of the authors of the studies, articles and essays included in the anthology, writes Babeți, share a “Central European specific feature”, a “genotype” structured on a distinctive mental-affective and spiritual matrix, having in common “the same memories, problems and conflicts”.²²

The concept of Central Europe is illustrated through the study of literary and artistic particularities in areas of ethnical contact, of the intersection phenomenon viewed from the perspective of center-periphery relationship. The excerpts translated

¹⁹ Adriana Babeți, *Dandysmul*, antologie, traducere, studiu introductiv, Iași, Editura Polirom, 1995, p. 7-8.

²⁰ *Ibidem*, p. 21.

²¹ Constantin Iordachi, *The Quest for Central Europe: Symbolic Geographies and Historical Regions*, in *Regional and International Relations to Central Europe*, Edited by Zlatko Šabič and Peter Drulák, New York, Palgrave Macmillan, 2012, p. 52.

²² See *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*, coord. Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, Iași, Polirom, 1997.

in this three-part anthology attempt to define the concept of Central Europe as a space “in between” (between cultural reality and political illusion, “Helvetization” and “Balkanization”, a.s.o.) using arguments by Milan Kundera, Mircea Eliade, Eugène Ionesco, Czesław Miłosz, Danilo Kiš, Emil Cioran and others.

The second volume of the collection, *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă* (*Central Europe. Memory, Paradise, Apocalypse*), published one year later, in 1998, by the same printing house, Polirom, analyzes the same space through the lens of different types of texts, confessional writings by famous Central-European people, writers, artists, historians, philosophers and others tied to Central Europe by genealogy, birthplace, childhood, years of intellectual formation or crucial experiences.

Amazoanele. O poveste (*The Amazons. A Story*) is a project that took over 30 years to materialize and was awarded several prizes (Best Book of the year and the Romanian Writers’ Union Prize for Literary Criticism and History in 2014), the result of intensive documentation on the story and literary representation of warrior women from ancient times to the 21st century. Before writing it, Adriana Babeți read countless pages of literature, historical texts, medieval chronicles, campaign and expedition related documents, works of anthropology, sociology, medicine, art history etc. in order to process the information needed for the structure of the final work, a huge effort that reminds us Ovidiu Drimba’s research work and constant struggle to bring the values of world culture and civilization to his Romanian readers and students.

Conclusion

If Ovidiu Drimba opened the way to the study of world culture and literature in a period when it was fairly difficult to reach useful resources, by translating works and providing his students and, later, his readers, with imposing syntheses on Western culture, Adriana Babeți follows on his footsteps in more recent and different circumstances, thus updating his work and focusing the academics’ and readers’ attention on previously “uncharted territories” such as Central-European mindset, accomplishments and novels, or the representation of Amazons across centuries and literatures. Put together, the activity and works of these two prominent scholars and Professors born in Bihor County stand for an invaluable contribution to the study of World and Comparative literature, indispensable in academic bibliographies of the subject and libraries.

Tireless and generous spirits, with a vast erudition and power of work and synthesis, Ovidiu Drimba and Adriana Babeți have provided those passionate with world culture, civilisation and literature with invaluable tools that remain essential landmarks in any serious research in the field.

IMAGEN Y DISTORSIÓN EN LAS REFERENCIAS LITERARIAS A LA PRESENCIA DE POBLACIÓN RUMANA EN PORTUGAL

Cătălina ILIESCU-GHEORGHIU*

Image and Distortion in Literary References to the Presence of Romanian Population in Portugal

Abstract: This paper investigates the presence of Romanians in Spain and Portugal as reflected in literature and in their own perceptions as a significant (at least numerically) population in both countries. Starting from the results of previous analyses on the situation in Spain¹, I will examine the current literary representations of Romanians in Portugal in order to complete the Iberian map. The data obtained through the descriptive-observational methodology, will be triangled with data obtained through field research instruments, either surveys (in the case of the Romanian diaspora in Spain) or in-depth interviews (in the case of Portugal).

Keywords: Romanian migration, Stereotype, Gypsy, Portuguese literature

1. Introducción

La caída del comunismo, la aparición de nuevas potencias, el neoliberalismo, y el desarrollo tecnológico han abocado a muchos ciudadanos de antiguos países del bloque soviético a la migración. Por otra parte, países como España y Portugal, antiguos “exportadores” de migrantes se han convertido en receptores en las últimas décadas. El mapa mundial de movilidad humana arroja la nada desdeñable cifra de 243 millones de personas en movimiento actualmente, y, aunque las guerras y los conflictos de distintas zonas del globo parecen ser la principal causa de este auge, sigue siendo la pobreza y escasez de medios para subsistir la principal causa de las migraciones humanas.

* Conf. univ.dr., Universitatea Alicante; email: iliescu@ua.es

¹ Catalina Iliescu Gheorghiu, *The presence of Romanian characters and cultural elements in Spanish contemporary literature*, en *Transylvanian Review* XXIII:3, 2014, p.65-79 (), disponible en:

https://www.academia.edu/36747497/The_presence_of_Romanian_characters_and_cultural_elements_in_Spanish_Contemporary_Literature; Idem, *Narratives of Migration: the Image of Romanians in Spanish Contemporary Literature*, *The Romanian Studies Association of America Journal* 1:1, 2015, p.1-14, disponible en:

<http://thersaa.org/wp-content/uploads/2017/03/Catalina-Iliescu-Gheorghiu.-Narratives-of-Migration.-The-Image-of-Romanians-in-Spanish-Contemporary-Literature.-2015..pdf> (accessed May 25,2017).

Rumanía es uno de los países europeos con el mayor número de ciudadanos que viven fuera de sus fronteras, de los cuales, unos 700 000 en España (1,5% de la población del país, 15% de los extranjeros, segundo lugar en cuanto a su número, tras los marroquíes), con edades predominantemente entre los 20 y los 44 años, de los cuales, más de la mitad son mujeres (mayoritariamente empleadas de hogar o al cuidado de niños y ancianos, trabajos agrícolas y hostelería), quienes, a menudo proveen el único sustento para sus familias y aseguran la continuidad del proyecto migratorio. Şuiu² hace una retrospectiva de la migración rumana a otros países europeos y señala que:

[...] desde principios del siglo XX hasta 1989, cerca de 1,2 millones de ciudadanos se fueron legalmente del país; sin embargo, tras el cambio de régimen, la diáspora rumana fue aumentando. Según los datos de Eurostat, en el año 2017, casi tres millones de ciudadanos rumanos estaban residiendo en otro país de la UE (contando únicamente las personas registradas); por lo tanto, en poco más de un cuarto de siglo, y solo en la UE, el número de rumanos legalmente registrados se había triplicado en relación con el período anterior.

Para la mayoría de ellos, el objetivo ha sido buscar una vida mejor, con sueldos más altos que en su país de origen, y mayor seguridad para el futuro. Hasta el año 2002, los ciudadanos rumanos habían necesitado visados para entrar en la UE; posteriormente, ya pudieron moverse libremente por el espacio Schengen, aunque no tenían derecho a trabajar en situación regular.

Conseguir los permisos de trabajo era complicado y, en consecuencia, muchos lo hicieron de forma irregular o solo temporalmente regular. Finalmente, en el año 2007 Rumanía entró en la UE y, aunque en algunos países sus ciudadanos todavía necesitaban solicitar permisos de trabajo, su situación laboral mejoró considerablemente y una gran parte de ellos regularizó su situación. Sin embargo, tuvieron poco tiempo de respiro, ya que la crisis económica de 2008 afectó plenamente al mercado de trabajo europeo, especialmente en España, Italia, Grecia y Portugal, donde precisamente se habían asentado la mayoría de los migrantes rumanos.

Según Reis Olivera y Gomes³, en Portugal, los rumanos ocupan el noveno puesto con casi 31000 residentes, 11% del total de migrantes en este país, de los cuales 71% tienen edades comprendidas entre 20 y 49 años, contribuyendo a aumentar la natalidad en un país que se autodefine como “envejecido y envejeciente”. Ciobanu⁴, señalaba que:

² Adriana Şuiu, “España es mi hogar”: movilidad de la diáspora rumana, Anuario CIDOB de la Inmigración 2019, 2019, p.274-298, DOI: doi.org/10.24241/AnuarioCIDOBInmi.2019.274

³ Catarina Reis Oliveira y Natália Gomes, *Indicadores de integração de imigrantes: relatório estatístico anual 2019*, Lisboa, Alto Comissariado para as Migrações (ACM, IP), 2019.

⁴ Ruxandra Oana Ciobanu, *Multiple Migration Flows of Romanians*, *Mobilities* 10:3, 2015, p.472, DOI: 10.1080/17450101.2013.863498.

[...] in Portugal, the number of Romanian migrants was 32,457 persons in 2009 making them the second largest migrant group in general (following Brazilians), and the first amongst EU citizens. All these figures provide us with a general image of the size of the migratory phenomenon.

Junto con los búlgaros, los rumanos tienen la tasa más alta de empleabilidad entre los extranjeros de Portugal, ocupando predominantemente sectores como el no cualificado, el de la construcción y el de la “protección, seguridad y venta”. En la remuneración, su media es de 671 euros frente a 900 euros en el caso de los portugueses u otros extranjeros. Un 7’5% fueron beneficiarios de desempleo en el año 2018, registraban pocos accidentes laborales y decesos (1,4%), bastantes matrimonios mixtos (mujer rumana con hombre portugués) y una muy baja cifra de atención médica (6% en dolencias temporales y 3% en dolencias crónicas, frente a una media UE de 20% en el caso de la población migrante). Referente a los estudios, Reis Olivera y Gomes (2019) muestran que los rumanos emigrados a Portugal que hayan cursado diez años de enseñanzas preuniversitarias ocupan un 65%, mientras que un 25% representa a quienes han superado la secundaria y apenas un 1% son diplomados o licenciados. Respecto a la vivienda, tanto en España como en Portugal, la migración rumana opta por contratos de arrendamiento en su mayoría, muy pocos pudiendo comprar vivienda.

En ambos países los rumanos parecen cumplir las recomendaciones de la UE según las cuales el aprendizaje de la lengua societal, junto con la historia del país de acogida y de sus instituciones, son los pilares básicos para la integración. Este aprendizaje ha dado lugar a un fenómeno de contagio lingüístico ampliamente estudiado por los sociolingüistas rumanos y romanistas. Investigadores como Dumitrescu⁵, Brânză⁶, Schulte⁷, Jianu⁸, Duță⁹, Buzilă¹⁰, Biriș¹¹, Uță Burcea¹²,

⁵ Domnita Dumitrescu, *Español (y rumano) en los Estados Unidos: metamorfosis, controversia y pedigrí*, en Iliescu Gheorghiu, C. (ed.), *Traducción y (a)culturación en la era global*. Alicante, Agua Clara, 2012, p.85-104.

⁶ Mircea Doru Branza, *Transferencias lingüísticas en el habla de los rumanos residentes en España*, en C. Iliescu Gheorghiu (ed.) *Traducción e interpretación en la era global*, Alicante, Editorial Aguaclara, SL, 2008, p.105-118.

⁷ Kim Schulte, *La aparición de nuevas variedades romances: el contacto lingüístico entre rumano, castellano y valenciano en Castellón de la Plana*, en Iliescu Gheorghiu, C. (ed.), *Traducción y (A)Culturación en la era global*, Alicante, Aguaclara, 2012, p.119-134.

⁸ Ioana Jianu, *Interferențe lingvistice româno-spaniole*, Iași, Editura Lumen, 2012.

⁹ Oana-Adriana Duță, *Particularidades del lenguaje de los rumanos de España en el estilo periodístico*, en Iliescu Gheorghiu, C. (ed.), *Traducción y (a)culturación en la era global*, Alicante, Agua Clara, 2012, p.151-158.

¹⁰ Paul Buzilă, *El rumano hablado en España*, Romanica 22, Bucarest, Editura Universității din București, 2016.

¹¹ Gabriela Biriș, *Sobre la dinámica del préstamo hispánico en el rumano*, en Prodan, D.-I., Iliescu Gheorghiu, C. (eds.), *El papel de la traducción en el discurso de la rumanidad desde una perspectiva diaspórica*, Alicante, Aguaclara, 2011, p.63-781.

¹² Ofelia Mariana Uță Burcea, O. M., *El habla de los rumanos de España. Trazos de español en el rumano escrito. La construcción creativa: El Rumañol*. en Prodan, D., Iliescu Gheorghiu, C. (eds.), *El*

Roesler¹³, Sala¹⁴, Munteanu Colan¹⁵ se han centrado en la influencia ejercida por el español sobre el rumano hablado por las primeras generaciones de migrantes. Asimismo, caben destacarse aquí los resultados de la mesa redonda “Limba română în diaspora actuală”(La lengua rumana en la actual diáspora) moderada por A.L.Cohal en el marco del Congreso Internacional organizado por la Academia Rumana (septiembre, 2018) “Limba și cultura română – structuri fundamentale ale identității naționale: evaluări, perspective” (Lengua y cultura rumanas - estructuras fundamentales de la identidad nacional: evaluaciones, perspectivas), en la que hubo varias intervenciones sobre modificaciones de uso y estructura a raíz de la convivencia del rumano con el español y otras lenguas románicas.¹⁶

2. Actitudes hacia los rumanos en la Península Ibérica

Uno de los fenómenos inherentes a la migración es la aculturación.¹⁷ Los modelos de aculturación analizados por los psicólogos sociales comprenden las siguientes fases: asimilación (adopción total de las costumbres de la sociedad receptora); integración (adopción de estas costumbres y conservación de las propias); segregación (preservación de las costumbres de la sociedad de origen sin adopción de nuevas costumbres) y exclusión (renuncia a lo originario sin adopción de lo nuevo). La aculturación se puede abordar desde dos niveles: el nivel real (las estrategias que los migrantes emplean para interactuar) y el nivel ideal (las estrategias que tanto migrantes como sociedad receptora adoptarían si pudieran elegir). Un estudio llevado

papel de la traducción en el discurso de la rumanidad desde una perspectiva diaspórica, Alicante, Aguaclara, 2012, p.95-110.

¹³ Patrick Roesler, *La integración lingüística de inmigrantes rumanos en Alicante*, redELE 11 (2007), disponible en: <https://sede.educacion.gob.es/publivena/detalle.action?cod=20255>; Idem, *Características generales del español hablado por inmigrantes rumanos en Castellón de la Plana*, redELE 22 (2011), disponible en: <https://www.educacionyfp.gob.es/dam/jcr:ddb41110-7d7d-4ea7-9dbe-e585809b32e0/2011-redele-22-04roesler-pdf.pdf>; Idem, *Das Spanische der Rumänischen Immigranten in Alicante*, Munchen, Grin GmbH, 2012.

¹⁴ Marius Sala, *Limbi în contact*, Bucarest, Univers Enciclopedic, 1997.

¹⁵ Dan Munteanu Colán, *Casos de interferencias españolas en el habla de los rumanos residentes en España*, *Lingüística Española Actual* XVIII:2, Madrid, Arco Libros, S.L., 137-151 (1996); Idem, *¿Hacia una nueva modalidad románica de contacto? Cómo hablan los rumanos residentes en España*, en Khal, Th. (ed.), *Das Rumänische und seine Nachbar*, Berlín, Frank Timmer Verlag, 2009, p.279-295; Idem, *Can the Romanian spoken in Spain become a new linguistic means?*, en *Analele Universității din București*, *Limbi și literaturi străine* LX:1, 2011, p.19-36.

¹⁶ Florin-Teodor Olariu: *Romania circulatoria: aspecte ale migrației românești din Italia, Spania și Franța*; Veronica OLARIU: *Migrația românească din Madrid: o scurtă retrospectivă*; Mircea Doru Brânză: *Contact lingvistic în aria romanică și noi varietăți lingvistice ale limbii române*; Paul Buzilă: *Limba română vorbită de cea de-a doua generație (în formare) de imigranți români în Spania*; Ioana Jieanu: *Considerații privind comportamentul lingvistic al copiilor români din Spania și Slovenia*.

¹⁷ Catalina Iliescu Gheorghiu (ed.), *Traducción y (A)Culturación en la Era Global*, Alicante, Aguaclara, 2012.

a cabo por Rojas, Sayans y Navas¹⁸ muestra que los migrantes rumanos en España prefieren adoptar costumbres españolas en el ámbito público (educación, salud, trabajo, consumo) pero guardar las propias en el ámbito privado. Esto ha contribuido a que durante la primera etapa de su estancia en España (los noventa) el colectivo rumano fuera visto bajo una luz favorable por la sociedad española¹⁹ y por sus empleadores, como trabajadores eficientes, disciplinados, adaptables y con iniciativa. Sin embargo, con la entrada de Rumanía en la UE, a partir de 2007, esta percepción cambió. Ferrero²⁰ explicaba que se trata de la estereotipación de todo el colectivo como propenso a la delincuencia, crimen organizado, corrupción, mendicidad y tráfico de personas. Gordo²¹ apuntaba hacia los medios de comunicación que, a menudo, refuerzan prejuicios y generalizaciones. Consciente de este cambio, el gobierno rumano lanzaba en 2008 una campaña mediática en los países con alto número de población rumana, que en España no fue especialmente exitosa, puesto que en el año 2011, en el Informe sobre “actitudes hacia la inmigración” llevado a cabo por el CIS sobre 2838 informantes, la pregunta nº31 (hay algún grupo de inmigrantes que deteste) revelaba que 16,5% de los encuestados señalaban al grupo rumano por su criminalidad, porque no se integra, por ser agresivos y violentos.

En Portugal, donde llegan todos los años alrededor de dos mil nuevos inmigrantes desde Rumanía, la actitud favorable hacia las migraciones (registrada en la primera década del siglo XXI) parece haber cambiado después de la crisis económica mundial. Si bien, en su mayoría, los portugueses siguen pensando que deben prestar ayuda a pueblos desfavorecidos (como el sirio), sus sentimientos hacia otras minorías migrantes varían. Por ejemplo, un estudio realizado por Reis Oliveira y Gomes²² muestra que 25% de la población portuguesa encuestada estiman que la cifra de migrantes que Portugal recibe es mucho mayor de la que es en realidad, frente a frente a un 8% que no lo ve así. Esta subjetiva diferencia puede deberse a las minorías africanas, cuyo estigma por el color de piel incrementa su visibilidad. Con una población de 5 millones, Portugal tiene medio millón de extranjeros y, según informes de la UE, los grupos más discriminados en Portugal son los norteafricanos (31%), los gitanos (26%) y los subsaharianos (24%) por motivos de color, religión y

¹⁸ Antonio J. Rojas Tejada, Pablo Sayans-Jiménez y Marisol Navas Luque, *Similitud percibida y actitudes de aculturación en autóctonos e inmigrantes*, International Journal of Psychological Research 5:1, 2012, p.70-78, disponible en: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5134682.pdf>.

¹⁹ Rafael Viruela, *Inmigrantes rumanos en España: aspectos territoriales y procesos de sustitución laboral*, Scripta Nova 10, 2006, p.205-228, disponible en: <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-222.htm>; Idem, *De este a oeste: la inmigración desde los nuevos países comunitarios (Rumanía y Bulgaria)*, Cuadernos de Geografía 84, 2008, p.127-134 (), disponible en: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3002347.pdf>.

²⁰ Ruth Ferrero Turrión, *La otra Europa que viene*, Revista CIDOB d' Afers internacionals 84, 2008, p.49-64.

²¹ Mercedes Gordo Márquez, *Volved a Rumanía, por favor! La política de retorno del gobierno rumano y sus implicaciones en los inmigrantes que se encuentran en España*, Cuadernos de Geografía, 84, 2008, p.153-168.

²² *Ibidem*, p. 334.

género, sintiéndose la segunda generación de migrantes, más afectada por estos comportamientos racistas que la primera.

Sin embargo, los resultados de mis entrevistas con población rumana migrada y con portugueses de diversas edades, contradicen un tanto estas cifras, en el sentido de que colocan en primer lugar en el rango de los destinatarios de comentarios racistas a la población gitana, que, según el estudio de Rosario, Santos y Lima²³ son situados (por los sujetos de encuestas y *focus groups*, de clase baja y media portuguesa), como procedentes de Rumanía: “a raça cigana vem da Romenia”.²⁴ De hecho, para estos encuestados “rumano es sinónimo de gitano”, una equivalencia sorprendente dada la cifra de gitanos portugueses existente en el país: “los romenos saõ traiçoneiros, mendigos e inspiradores de sentimentos de piedade”.²⁵ Aun cuando la población subsahariana es diana de las actitudes xenófobas, los gitanos lo son más, tal vez debido a dos factores: 1) se les asocia invariablemente con la delincuencia y la mendicidad; 2) es una población residente en todo el país, mientras que los africanos se concentran sobre todo en Lisboa y alrededores. Los medios de comunicación tienen una gran responsabilidad, reflexionan los informantes de este estudio, en la propagación de imágenes negativas de minorías e inmigrantes.²⁶ Esto se une a la ideología “lusotropicalista” sobre la realidad histórica del pretérito imperio colonial portugués.

Desde las ciencias jurídicas, Requena²⁷ señala que los romaníes son el grupo minoritario más numeroso de Europa, contando entre diez y doce millones de personas de esta etnia que se enfrentan “a los prejuicios, la intolerancia, la discriminación y la exclusión social en su vida diaria”. La Directiva sobre Igualdad Racial 2000/43/CE se basa en que la Unión Europea rechaza las teorías que tratan de establecer la existencia de las razas humanas, pero su indefinición conceptual traslada la tarea a los Estados, quienes, a través de su legislación y de los órganos creados al efecto, deben dar contenido al concepto de origen racial o étnico.²⁸

En un estudio que he llevado a cabo en 2006²⁹, pregunté a algunos miembros de la comunidad rumana residente en España (53 informantes) si se sentían

²³ Edite Rosario, Tiago Santos y Sílvia Lima, *Discursos do racismo em Portugal: Essencialismo e inferiorização mas trocas coloquiais sobre categorias minoritárias*, Lisboa, Alto-Comissariado para a Imigração e Diálogo Intercultural (ACIDI, I.P.), 2011, p. 169, disponible en: https://www.om.acm.gov.pt/documents/58428/177157/Estudo44_WEBfin.pdf/f0cf5991-f39c-45ed-aeaa-bd9ea8862898.

²⁴ *Ibidem*, p. 143.

²⁵ *Ibidem*, p. 169.

²⁶ *Ibidem*, p. 199.

²⁷ Millán Requena Casanova, *La integración socioeconómica de la población gitana en la Unión Europea: La aplicación judicial sobre igualdad racial en el acceso a los servicios*, en Hermida del Llano, C. (coord.), *Discriminación racial, intolerancia y fanatismo en la Unión Europea*, Madrid, Ed Dykinson, 2020, p.43.

²⁸ *Directiva 2000/43/CE del Consejo, de 29 de junio de 2000, relativa a la aplicación del principio de igualdad de trato de las personas independientemente de su origen racial o étnico*, 2000, p. 180/22, disponible en: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=CELEX:32000L0043>.

²⁹ Catalina Iliescu Gheorghiu, *Rumanos en España*, Gestión de la diversidad, 3er anuario de la comunicación del inmigrante en España, 2008, p.88-93,

integrados en la sociedad española. 60,4% contestaron “sí, en gran medida, tras un tiempo”; 26,4% “más o menos” y 13,2% “sí, desde el principio”. A la pregunta sobre cómo los trataban los españoles, 37,7% señalaron que “amistosamente desde el principio”; 58,5% “amistosamente, pero tras un periodo de comportamiento reservado” y solo un 3,8% apuntaron a una “falta de confianza” por parte de los españoles. En 2010, con los primeros signos de la crisis económica, llevé a cabo una encuesta (41 informantes), esta vez interesándome por sus intenciones de volver a Rumanía.³⁰ La conclusión que arrojó el estudio era que la mayoría no tenían intención de regresar a su país excepto en casos de “racismo intenso” o de “dificultades extremas”, aunque es interesante apuntar que un 50% reconoció que “los españoles se han vuelto menos tolerantes como respuesta a ciertos comportamientos de los rumanos o de algunos grupos étnicos”, es decir que parecían responsabilizar de las actitudes de rechazo a sus propios compatriotas y a la población gitana rumana residente en España. En 2020, he realizado una encuesta (véase cuestionario en anexo1) con población rumana residente en su mayoría en la Comunidad Valenciana que arrojó resultados parecidos. Completaron el cuestionario 25 personas de ambos sexos, rumanos residentes en España, de diversas edades y clases sociales. A la pregunta de si volverían a Rumanía, 8 informantes contestaron que no, 11 en una probabilidad muy baja, 5 en una mediana si la economía en España fuera a peor y una persona tiene una alta probabilidad de volver por cuestiones familiares. Los que no volverían motivan su opción con la tranquilidad, el futuro para sus hijos, los servicios mejores. Con respecto a la pregunta 13 (¿hacen los rumanos esfuerzos para no ser confundidos con los gitanos?), las posiciones son bastante equilibradas, con 12 respuestas negativas (con 3 personas afirmando que los propios rumanos discriminan a su etnia) y 13 afirmativas. Al preguntar a los 13 encuestados sobre la razón o la manera en la que se hace ese distanciamiento, 6 señalan que “rectifican” a través de las explicaciones o del comportamiento, 2 consideran que los españoles ya conocen bien a los rumanos y esta confusión que se daba al principio disminuye, y cinco piensan que los gitanos, por malhechores, estropean la imagen del colectivo rumano en España y en otros países donde la población autóctona piensa que vienen a delinquir. En Portugal he llevado a cabo cuatro entrevistas en profundidad con mujeres rumanas residentes en el país luso de más de una década, todas ellas con estudios superiores, conocedoras de la lengua portuguesa en profundidad y con situaciones económicas holgadas. Las cuatro opinan que sí hay discriminación por parte de la sociedad de acogida, sobre todo hacia la población africana (basada en el color de la piel), seguida inmediatamente por el odio al gitano. Las cuatro entrevistadas sitúan en primer lugar el rechazo a la población gitana en general, seguida del gitano originario de Rumanía, algunas recalando la frecuente sinonimia entre rumano y gitano. A la pregunta sobre si el colectivo rumano es discriminado, tres de las cuatro entrevistadas responden afirmativamente y aducen ejemplos, mientras que una dice no haberlo sufrido directamente, aunque sí ha tenido

³⁰ Idem, *Narratives of Migration: The Acculturation Process in the Case of Romanian Communities in Spain*, *Analele Universitatii Oradea, Seria Relații Internaționale și Studii Europene*, vol II, 2010, p. 95.

conocimiento por terceras personas. Finalmente, a la pregunta sobre el rechazo de los gitanos rumanos por parte de los migrantes rumanos en Portugal, tres consideran que sí lo hay y una se inclina por la opción “no mucho”.

3. Presencia de elementos rumanos en la literatura lusa actual

Esta investigación se propone continuar una línea de trabajo que empecé hace unos años, en la que analizaba la imagen del colectivo rumano, según se reflejaba en la literatura actual de España y completar el mapa ibérico con el país vecino, examinando la percepción que se tenía sobre el colectivo rumano en Portugal, a través de su literatura actual.

Junto con los medios de comunicación, cuyo papel es decisivo en la construcción del imaginario identitario colectivo en sus tres niveles: imagen de la diáspora en la sociedad de partida, imagen de la diáspora en la sociedad de llegada e imagen de la diáspora sobre sí misma, se pueden identificar al menos dos mecanismos más: uno es el de las redes sociales – como espacios diarios de interacción permanente y el otro es la producción artística, sobre todo literaria y cinematográfica, que constituyen otro gran proyector de imagen. Las identidades diaspóricas se reconstruyen en las obras literarias escritas por autores del país de origen o del país receptor y, cada vez más, por autores de la propia diáspora. Esta comunicación intercultural a través de la literatura (entre sociedad receptora, grupo migrante y, en su caso, sociedad de partida) ha sido escasamente estudiada, tal vez por requerir instrumentos transversales (filológicos y sociológicos).

En la década de los noventa, cuando los primeros migrantes rumanos empezaron a llegar a España, pocas cosas se conocían sobre Rumanía, aunque probablemente algo más que sobre otros países este o centroeuropeos. Hoy en día los españoles comparten con los rumanos entornos laborales, educativos, o de ocio, según señala Marcu.³¹ La literatura rumana actual está llegando poco a poco a las librerías españolas y la filmografía rumana, premiada en los certámenes más prestigiosos, se puede ver ya en los cines españoles, en los canales de televisión y en muestras organizadas por el Instituto Cultural Rumano. Este conocimiento del colectivo rumano por parte de la sociedad receptora contribuye a que, en este caso, gane terreno el modelo integrador.

Sin embargo, la situación no parece ser la misma en Portugal. Al recorrer los 310 pabellones de las 638 marcas editoriales participantes en la *Feira do Livro 2020*, celebrada entre el 27 de agosto y el 13 de septiembre en Lisboa, he constatado que poco se conoce sobre la literatura rumana. He preguntado a los libreros si conocían obras portuguesas que trataran elementos culturales rumanos y la respuesta fue unánimemente negativa. En alguna ocasión, me ofrecieron obras de Cioran o Eliade. En otras, al preguntar sobre elementos rumanos, me ofrecieron la historia reciente

³¹ Silvia Marcu, *20 años después: Nuevos valores en la sociedad civil de la Rumanía postcomunista*. Política y Sociedad 47:3, 2010, p.219- 238

de Kosovo. Los representantes de la Editorial “Dom Quixote” me enseñaron las publicaciones de Herta Müller o Gabriela Adameşteanu en portugués, mientras que los encargados de la Editorial “Guerra y Paz” me ofrecieron la antología de poesía rumana contemporánea o el reciente volumen de poesía de Dinu Flamand, como últimos frutos de la colaboración con el Instituto Cultural Rumano, aunque esta institución no disponía de un stand dentro de la Feria. Salvo en estas dos editoriales, en los demás pabellones de la feria, no se tenía constancia ni sobre la literatura rumana, ni sobre la migración rumana a Portugal o el posible enriquecimiento cultural que esta presencia hubiera podido suponer en la sociedad lusa.

3.1 Antecedentes

En el caso de la imagen del colectivo rumano en la literatura española actual, no había estudios que precedieran a Iliescu Gheorghiu (2014) o Iliescu Gheorghiu (2015).³² Existía bibliografía sobre la imagen de una nación o de una etnia en otras literaturas, pero casi siempre se trataba de estudios sincrónicos centrados en un determinado autor (por ejemplo, el personaje húngaro en la obra de Cortázar) o estudios diacrónicos centrados en cuestiones raciales (el judío en la literatura rumana; el gitano en la obra cervantina o en la literatura española y latinoamericana en general), pero ante la carencia de estudios sobre personajes o elementos culturales rumanos en las literaturas actuales de los países de acogida de esta migración significativa al menos numéricamente en países como España, Italia, Portugal, he partido en esta búsqueda desde la observación del paisaje literario de las últimas dos décadas, empezando por autores susceptibles de abordar cuestiones interculturales, por géneros que suelen construir sus tramas sobre elementos foráneos y misteriosos (policíaco, de misterio, fantástico), o por literaturas que reflejen la composición social en un momento dado y aborden problemáticas relacionadas con aquellos colectivos en el seno de los cuales la presencia del migrante se hace patente antes que en el resto de la sociedad, como puede ser el sistema educativo (literatura infantil y juvenil).

No cabe repetir aquí los hallazgos de aquellos estudios³³ aunque sí cabe consignar las categorías en las que se agrupaban los elementos culturales encontrados en las quince obras seleccionadas, a saber: a) la historia reciente de Rumanía, la caída de la dictadura y la sociedad rumana en general; b) el submundo de la prostitución, tráfico humano con fines sexuales, mendicidad y delincuencia; c) la comunidad rumana en España: cuestiones relacionadas con su integración,

³² Tras mi ponencia en el *MLA Annual Conference*, (Chicago, enero 2014), en el panel titulado THE RECIPROCAL GAZE BETWEEN ROMANIA AND SPAIN, decidí profundizar mi estudio de la imagen del rumano en la literatura española actual, posterior al comienzo de la migración masiva (es decir, comienzos del siglo XXI). Los resultados de esta investigación se plasmaron en sendas publicaciones de impacto. Una de ellas es el artículo Iliescu Gheorghiu (2014) y la otra el artículo Iliescu Gheorghiu (2015).

³³ *Ibidem*.

dificultades y convivencia multicultural diaria; d) el eterno atractivo del mito vampírico y otros elementos fantásticos reavivados.

3.2 El caso de Portugal

En el caso portugués, la presencia de elementos rumanos es escasa. No se han encontrado estudios lingüísticos comparativos centrados en las influencias o contagios como consecuencia de la migración rumana a Portugal del siglo XXI. Por otra parte, la presencia de personajes o elementos rumanos en la literatura portuguesa actual es anecdótica. La búsqueda se saldó con la selección de diez obras. Las referencias rumanas en ellas contenidas se podrían agrupar en tres categorías de elementos: a) referentes al gitano, a la prostitución, delincuencia y mendicidad; b) referentes a una antigua élite (aristocracia, intelectualidad); y c) referentes al régimen comunista, su aparato (partido, policía secreta) y su caída. Estos tres grandes bloques son los que ocupan la atención de los escritores portugueses actuales respecto a este segmento poblacional con el que convive la sociedad lusa. De las tres categorías, me centraré, por razones de extensión, solamente en la primera.

3.2.1. Elementos referentes a la etnia gitana

En esta sección, trataré de analizar aquellos elementos que varias obras portuguesas consideran y denominan “romenos”, al describir personajes gitanos o aspectos de la vida de esta etnia. Al repasar las distintas hipóstasis en las que estos personajes o elementos culturales aparecen, observamos que su presencia es anecdótica y en general, negativa, tratándose de figuras o situaciones relacionadas con la delincuencia (robo, violencia), con las prácticas antisociales (la amenaza, el chantaje), con la mendicidad y la prostitución (incluso entre menores). Esta imagen no dista mucho de la que encontramos en las obras españolas, aunque en su caso, algún personaje femenino era indultado, tratándosele por parte del autor como a una víctima, cayendo en el paternalismo.

La imagen negativa del gitano migrante coincide con una de las dos grandes visiones que a lo largo del tiempo la literatura europea ha ido perpetuando también en el caso del gitano español, o del gitano europeo. Me refiero al imaginario dicotómico detectado desde una perspectiva diacrónica por autores como Oleaque³⁴, quien identificaba dos tendencias imagológicas en la representación literaria del gitano: la de escritores como Cervantes, Tolstoi, Conan Doyle o Verne, que reproducen los prejuicios existentes ya desde el Siglo de Oro, asociando la etnia con el robo, la delincuencia, prostitución y mendicidad y tratándola al mismo tiempo con superficialidad, como personaje colectivo secundario y uniforme; y la de autores

³⁴ Joan M. Oleaque, *...Y las otras artes*, catálogo de la exposición *Vidas Gitanas. Lungo Drom*. Fundación Instituto de Cultura Gitana, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2012, p.157, esta exposición se pudo ver también en Rumanía del 13 de diciembre de 2017 al 17 de febrero de 2018 en el Instituto Cervantes de Bucarest, y del 18 al 30 de septiembre de 2018 en el Palacio del Parlamento, sala “Constantin Brâncuși”, disponible en: <https://www.accioncultural.es/es/publicaciones/vidas-gitanas-lungo-drom>.

románticos (Hugo, Baudelaire, Merimée, Flaubert) que reproducen otro estereotipo, el de pueblo bohemio, libre y refractario a las mezquindades burguesas, idealizado en su primitivismo y exotismo hipnóticos. Más allá de esta dicotomía, hay también autores cuya percepción más profunda les ha hecho huir de categorizaciones simplistas y de estereotipos (Lorca, García Márquez, Tabucchi). La figura del gitano en la literatura europea se ha analizado relativamente poco si tenemos en cuenta los siete siglos de arraigo de esta etnia en el viejo continente. Leblon³⁵, Maurer³⁶ Bravo y Moreno³⁷, Bogdal³⁸ son solo algunos autores que analizan la presencia del gitano en la literatura española y europea, mientras del Río Pedraza³⁹ se detiene en las representaciones de los gitanos en la prensa española. Un libro que merece especial atención es el que coordinan Glajar y Radulescu⁴⁰ *Gypsies in European Literature and Culture*, el cual abarca visiones del gitano en la literatura inglesa, francesa, polaca, rusa, con incursiones en la filmografía europea actual y abordando cuestiones históricas como el holocausto o la deportación en Transnistria, así como asuntos transversales como la sexualización o los estereotipos.

De las diez obras en las que he identificado elementos rumanos, tres son las que asocian a la migración rumana con la étnica gitana.

En primer lugar, un libro reciente, *Leva-me contigo* de Alfonso Reis Cabral⁴¹, un diario de viaje que lleva por *motto* unas palabras de Tolkien sobre la dureza del camino, cuyos días y segmentos en kilómetros coinciden con encuentros y lecciones que va aprendiendo. El libro es al mismo tiempo una experiencia vital y un experimento social, puesto que el autor lo escribe mientras recorre andando Portugal de Norte a Sur, “pela Estrada Nacional 2” contando sus vivencias por redes sociales y recibiendo reacciones de amigos y desconocidos. Uno de los episodios (día 19, 10 de maio, Alcaçovas – Odivelas, só faltam 153 km) describe el encuentro con unos niños gitanos procedentes de Rumanía, “escondidos pelo pó de un camino” que juegan en un descampado con desechos, comen de la basura, están sucios, no van a

³⁵ Bernard Leblon, *Les gitans dans la littérature espagnole*, Toulouse, Institut d'études hispaniques et hispano-américaines, Université de Toulouse-Le Mirall, 1982.

³⁶ Cornelius Maurer, *La representación de los gitanos andaluces en la literatura de Cervantes, Borrow y Starkie*, Seminario de Románicas: “Los valores en la literatura contemporánea en España e Hispanoamérica”, Colonia, Universidad de Colonia, 2008, disponible en: https://lateinamerika.phil-fak.uni-koeln.de/fileadmin/sites/aspla/bilder/ip_hausarbeiten_cluj/Cornelius_Maurer.pdf

³⁷ Raquel Bravo Herrera y Ezequiel Moreno Escamilla, *Cervantes, La Gitanilla y los gitanos*, curso Intensivo “Europa y sus fronteras. La unión europea y sus vecinos hacia el este” del 12 al 22 de marzo 2011, Universidad de Colonia y Universidad Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, 2011, disponible en https://lateinamerika.phil-fak.uni-koeln.de/fileadmin/sites/aspla/bilder/ip_2011/Bravo_Moreno_Cervantes_La_gitanilla_y_los_gitanos.pdf.

³⁸ Klaus-Michael Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination and Verachtung*, Berlín, Suhrkamp Verlag, 2011.

³⁹ Flora del Río Pedraza, *La representación de los gitanos en la prensa española*, Historia Actual Online 26, 191-202 (2011), disponible en: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3747221.pdf>

⁴⁰ Valentina Glajar, Domnica Radulescu (eds.), “Gypsies” in *European Literature and Culture*. Nueva York: Palgrave Macmillan, 2008.

⁴¹ Afonso Reis Cabral, *Leva-me contigo: Portugal a pé pela Estrada Nacional 2*, Alfragide, Ed. Dom Quixote, 2019.

la escuela y no hablan portugués. Uno de ellos es el protagonista de un diálogo sorprendentemente inteligible (“cheios de frases em romeno que soavam quase a português”) con el autor, aunque lo más desconcertante es la claridad con la que este niño pequeño, de apariencia probablemente más temprana que su verdadera edad, (“com oito anos, aparentava cinco”) le dice con el poco portugués que conoce (“antes de eu partir, conseguiu por fim endireitar o português e disse-me: ‘Leva-me contigo’”). Si bien hasta entonces le habló en rumano, estas palabras cobraban importancia vital y quería hacerse entender sin equívocos. La réplica se convirtió en el título del libro. En los agradecimientos finales el autor anota: “aos três rapazinhos ciganos, por terem conversado comigo”. Al no tratarse de una obra de ficción, el autor se limita a presentar los hechos, sin posicionarse, aunque, al elevar las palabras del niño gitano a rango de lema de su experiencia vital y narrativa, pretende dejar constancia de esta parte de la realidad que nos describe a falta de una reflexión.

La segunda obra es la novela *Myra* de Maria Velho da Costa⁴², cuya protagonista es rusa. Se trata de una historia dura de migración en la que Myra, menor de edad, es víctima de una red de prostitución en Portugal, vive rodeada de violencia, con varias identidades, al borde del suicidio y solo encuentra consuelo en compañía de su perro. El episodio que ha determinado la selección de esta obra para mi estudio describe el encuentro de Myra, que está caminando con su perro por la carretera, con un coche en el que viajan un sacerdote y una monja, la Hermana Maria Augusta quienes se ofrecen a llevarla. No es la primera vez que Myra se inventa una realidad que dista de la verdadera, contándole a la monja interrogante que su madrina, Eulalia, que sirve en casa de su madre “não gosta muito da comida romena, mas eu gosto, que é a da minha raça, disse-me a minha mãe”, especialmente “las bolas de carne con hierbas y salsa” (“e hoje à noite temos bolas de carne com ervas e salpicão, que é o que eu mas gosto”). Posiblemente se refiera a lo que conocemos como “chiftele marinate”. Al introducir esta información, la monja le pregunta: “Tu és romena, filha? És da etnia cigana? Não te mandaran observar, naceste a termo?” (Eres rumana, hija?⁴³ ¿De etnia gitana? ¿Te vio un médico? ¿Naciste normal?) A lo cual Myra contesta: “Nasci já cá, no Hospital de Setúbal, muito perfeitinha, e a minha mãe tem más medo de ciganos do que do diabo na cruz” (Nací ya aquí, en el Hospital de Setúbal y mi madre teme a los gitanos más que al diablo en la cruz).

La autora señala en este pasaje la idea muy enraizada en la sociedad portuguesa, incluso entre las filas de los religiosos que trabajan con estos colectivos en acciones humanitarias, de que la migración rumana es en su totalidad de etnia gitana y critica la generalización como preámbulo de un prejuicio, o, incluso de un estereotipo. Al oír que es rumana y que le gusta uno de los platos típicos rumanos porque le viene “de raza”, automáticamente la monja clasifica a Myra como perteneciente a la etnia gitana e infiere que la muchacha nació sin observación médica y por tanto, entrevé cualquier malformación. Maria Velho da Costa utiliza la respuesta de Myra para corregir la generalización y trazar una separación entre los

⁴² Maria Velho da Costa, *Myra*, Lisboa, Ed. Assírio & Alvim, 2008.

⁴³ Mi traducción al español de las réplicas en portugués.

rumanos y los gitanos (rumanos) aunque no interviene en el estereotipo sobre estos de peligrosidad, delincuencia, crimen, puesto que repara la confusión de la monja, confirmando y agravando la imagen de que a los gitanos se les tiene miedo “más que al diablo”. Observamos pues en este pasaje de la novela dos apreciaciones acerca de la etnia gitana: por un lado, se nos sugiere que llevan modos alternativos de vida y un manejo distinto de las normas de salud (no se espera de una gitana dar a luz en un hospital bajo la supervisión médica, sino en condiciones precarias; esta ausencia de cuidados sanitarios afecta al niño) y por otro lado, se alude al otro estereotipo, más antiguo todavía, el gitano malhechor, al que las personas “de bien” le tienen miedo. Con esta explicación, la Hermana Maria Augusta se queda satisfecha, como exponente de una sociedad que tiene exactamente esas expectativas acerca de esta etnia.

Por último, la tercera obra seleccionada es *Budapeste* del autor brasileño Chico Buarque⁴⁴ (en realidad, un artista polifacético: compositor, cantante, poeta) que incluyo en este estudio (a pesar de haber limitado mi investigación al portugués peninsular) por ser un autor de éxito en Portugal cuyas obras tienen muy buena distribución y cifras de venta. El personaje principal de la novela (el narrador, ya que Buarque utiliza la primera persona), es un escritor anónimo, con el encargo de escribir artículos para revistas, discursos para políticos, cartas de amor, monografías, autobiografías, que otros firmarán como suyas. Haciendo, de vuelta a Río, una escala en Budapest, le fascina la lengua magiar. Volverá para aprenderla con una profesora, Kriska, de la que se enamora. Es la historia de un hombre dividido entre dos ciudades y dos mujeres. El personaje gitano aparece al principio de la novela (p. 46-47) y es un atracador, que acecha al narrador en un bar de copas, conchabado con la camarera para desplomarle y probablemente darle muerte. El narrador lo recuerda de esta manera: “Era romeno, usava um medalhão de bronze no peito, uma argola na orelha, um anel em cada dedo, era um cigano romeno” (era rumano, llevaba un medallón de bronce en el pecho, una argolla en la oreja y un anillo en cada dedo; era un gitano rumano). No le faltaban tampoco los dientes de oro y el revolver a este personaje del hampa que planea asesinar al turista brasileño por el más vil de los motivos: el robo. “E assim ficou evidente que per alguma artimanha, com alguma prestidigitacao cigana, eles tinham reservado para mim a bala do tambor. [...] Estavam de olho no meu dinheiro desde o inicio, organizavam minha morte.”

Según hemos podido constatar, de las diez obras seleccionadas como muestras de literatura portuguesa actual que contienen referencias a la cultura rumana (consecuencia, probablemente, del fenómeno migratorio surgido tras la caída del sistema comunista en el este europeo por motivos sobre todo económicos), tres obras se refieren a la etnia gitana procedente de Rumanía como exponente, la mayoría de las veces en términos negativos. El más antiguo de los estereotipos (“gentalha tão sinistra”) se mezcla con la marginalización por parte de la sociedad de acogida de una etnia cuyas generaciones más jóvenes siguen sufriendo la exclusión (los niños

⁴⁴ Chico Buarque, *Budapeste*. Alfragide, Ed. Dom Quixote, 2019 (14ª edición).

no van a la escuela, ni aprenden portugués) y, a diferencia de lo encontrado en la literatura española actual (donde se detecta la presencia del estereotipo más amable de bohemios y artistas callejeros), las obras portuguesas parecen focalizar la imagen más negativa, lo cual concuerda con las observaciones que extraía de la primera parte de este estudio en relación con el rechazo por parte de la sociedad portuguesa hacia esta población.

4. A modo de conclusión

En este trabajo he intentado aproximarme a una cuestión de acuciante actualidad: el rechazo creciente que se registra en el siglo XXI en países europeos como España y Portugal hacia la migración en general y hacia la etnia gitana en particular, a pesar de tratarse de sociedades que han experimentado ellas mismas la emigración en periodos difíciles de su pasado reciente y a pesar de contar con la etnia gitana como parte intrínseca de su propia composición poblacional.

Tras una estancia investigadora en Lisboa (ISCTE), durante la cual me he documentado en la Biblioteca Nacional de Portugal, he podido identificar diez obras literarias en las que aparecen elementos culturales o personajes rumanos. Una vez realizada la lectura de estas obras, he dividido las referencias localizadas en tres grandes categorías: a) elementos en torno al gitano, prostitución, delincuencia y mendicidad; b) elementos en torno a una antigua élite; y c) elementos en torno al régimen comunista, su aparato y su caída; y he procedido a analizar la primera categoría para comprobar si existe una simetría entre las observaciones extraídas en la primera parte de este trabajo de los estudios sociológicos consultados y lo encontrado en estas obras de ficción, o no. Con el fin de triangular mi análisis, he recurrido a algunas encuestas llevadas a cabo en Lisboa este año, así como a sondeos de opinión anteriores realizados en España con la población rumana asentada en la zona de Alicante. El presente estudio representa un pequeño avance en la dirección de completar la vista panorámica de la Península Ibérica en lo que se refiere a la presencia de elementos y personajes rumanos en la literatura actual de ambos países y a la existencia de alguna correlación entre la imagen que se transmite a través de la ficción y la que la población española y portuguesa tiene acerca de la diáspora rumana.

ANEXO 1

CHESTIONAR

(august-septembrie 2020)

Acest chestionar va fi folosit într-un studiu comparativ desfășurat de Conf. dr. Catalina Iliescu (Universitatea din Alicante) care are ca scop determinarea unor aspecte legate de atitudinea populației gazdă față de românii din Portugalia în comparație cu cei din Spania. Chestionarele completate vor fi în custodia cercetătoarei.

Datele persoanelor care răspund sunt strict confidențiale. Răspunsurile nu vor fi folosite în alte scopuri decât cel anunțat aici. Vă mulțumesc pentru participare.

1. Vârsta și sexul
2. Din ce an/ de cât timp locuiți în Spania?
3. Pe o scară de la 1 la 10 în ce măsură există posibilitatea de a vă muta în România definitiv? Dar în altă țară? Ce țară?
4. Din ce motiv?
5. Credeți că societatea spaniolă îi discriminează pe români?
6. Motivați cu exemple răspunsul dvs.
7. Vă simțiți total integrat(ă) în societatea spaniolă?
8. Dacă răspunsul este “da”, cât timp v-a luat acest proces?
9. Dacă răspunsul este “nu” ce v-ar lipsi ca să fiți total integrat(ă)?
10. Credeți că societatea spaniolă este xenofobă față de rromii din România?
11. Dar față de “gitanos” spanioli?
12. Puteți motiva răspunsul la întrebările 10 și 11 cu exemple?
13. Credeți că românii din Spania fac eforturi pentru a nu fi confundați cu rromii din România?
14. Cum și de ce?
15. Profesional vă simțiți realizat(ă)? Lucrați pe un post inferior pregătirii dvs.? De la 1 la 10 cum sunteți remunerat(ă) față de cât ați merita?
16. De la 1 la 10 cât de corect vorbiți limba spaniolă pentru contextul în care vă desfășurați munca/viața?
17. De la 1 la 10 cât de corect vorbiți limba spaniolă în general?
18. Cum ați învățat-o?
a) singur, din cărți; b) cu profesor; c) singur, de la TV și spanioli
19. Aveați cunoștințe de spaniolă când v-ați mutat în Spania?
20. De la 1 la 10 cât de importantă este limba pentru a fi integrat în societate?

ISTORIA RECENTĂ ÎNTRE NEVOIA DE CUNOAȘTERE A TRECUTULUI ȘI INSTRUMENTALIZAREA SA POLITICĂ

Constantin HLIHOR*

Recent History Between the Need to Know the Past and Its Political Instrumentalization

Abstract: The analysis of the past in its classical patterns limits the range of historical research to the events, facts, and processes that took place prior to the epoch in which historians live. Among the reasons that determine such a position is also the fact that it is not possible to objectively analyse the contemporary period using a scientific approach. Therefore, the historian cannot be objective and the analysis will be biased and influenced ideologically, politically, or by other considerations. A review of national and universal historiography highlights a well-known fact in the world of historians. Under certain conditions and circumstances, in contemporary society politicians have exploited in electoral interest not only facts from the immediate past but even from centuries ago whenever this was in their benefit in the dispute with opponents. This study will analyse some of the issues related to how contemporary history was perceived in different eras and will examine the circumstances and contexts in which the research of the historical past can become a vector/tool in manipulating public opinion for political and ideological interests.

Keywords: recent history, contemporary events, objective, subjective, instrumentalizing history

Introducere

Rolul istoriei și al istoricului este diferit perceput nu numai de la o societate la alta, ci și de la o epocă la alta. În secolul al XIX-lea, răspunsul la întrebarea „de ce să cercetăm și să scriem/predăm istoria” era găsit cu ușurință în nevoia de a determina oamenii să depună toată energia pentru edificarea statului națiune rezultat al schimbărilor produse de revoluțiile politice și industriale și de marile războaie europene care au avut loc, dar și de apariția unui tip de coeziune și solidaritate bazat pe sentimentul apartenenței la o anumită comunitate etnică, culturală și spirituală. În secolul al XXI-lea, răspunsul la aceeași întrebare nu mai seamănă de loc cu cea a ultimelor două secole, deoarece trăim într-o lume/societate

* Prof. univ. dr., cerc. șt. I, IRRD, e-mail: hlihor@yahoo.com.

marcată de alte fenomene și procese precum integrarea politică regională și globalizarea, migrația demografică masivă și schimbările culturale și de mentalitate produse de acestea. Cum au rezonat cuvintele rostite de Mihail Kogălniceanu la deschiderea cursurilor Academiei Mihăilene din ziua 24 noiembrie 1843, când în Europa visul fiecărui popor era să aibă un stat național, și cum sunt ele percepute de generația de astăzi? În discursul său, viitorul mare om politic afirma printre altele: „Ce interes mare trebuie să aibă istoria națională pentru noi, îmi place a crede că și d-voastră o înțelegeți ca și mine. Ea ne arată întâmplările, faptele strămoșilor noștri, care prin moștenire sunt și ale noastre, inima mi se bate când aud rostind numele lui Alexandru cel Bun, lui Ștefan cel Mare, lui Mihai Viteazul; dar, domnilor mei, și nu mă rușinez a vă zice că acești bărbați, pentru mine, sunt mai mult decât Alexandru cel Mare, decât Anibal, decât Cesar; aceștia sunt eroii lumii, în loc că cei dintâi sunt eroii patriei mele. Pentru mine bătălia de la Războieni are mai mare interes decât lupta de la Termopile, și izbânzile de la Racova și de la Călugăreni îmi par mai strălucite decât acelea de la Maraton și Salamina, pentru că sunt câștigate de către români! Chiar locurile patriei mele îmi par mai plăcute, mai frumoase decât locurile cele mai clasice. Suceava și Târgoviștea sunt pentru mine mai mult decât Sparta și Atena; Baia, un sat ca toate satele pentru străin, pentru român are mai mult preț decât Corintul, pentru că în Baia avanul rigă a Ungariei, Matei Corvinul, viteazul vitejilor, craiul craiilor, cum îi zicea Sixt al IV-lea, rănit de sabia moldovană, fu pus în fugă și uită drumul patriei noastre”.¹ La peste un secol și jumătate, Lucian Boia, unul dintre cei mai promovați și editați istorici ai perioadei postdecembriste, se întreaabă retoric: „Ce ne poate învăța istoria, acum, la sfârșit de secol XX, în materie de democrație, eficiență economică sau integrare europeană?”² Dacă pentru Kogălniceanu problemele majore ale românilor – unitatea națională și făurirea statului modern în acord cu timpul european puteau să se sprijine pe cunoașterea faptelor trecute, pentru Boia studierea trecutului nu oferă „nimic, în afara unor idei și valori foarte generale, insuficiente pentru adoptarea unor decizii adecvate”.³ Pe de o parte, afirmațiile acestui istoric nu sunt nici noi și nici originale. S-au întrebat, retoric, despre rolul și funcțiile istoriei în societate Hegel⁴ sau Paul Valéry⁵ ca să ne referim la doar două dintre cele mai cunoscute figuri ale filosofiei și culturii europene. Pe de altă parte, există credința la destui oameni din societăți puternic

¹ Mihail Kogălniceanu, „Cuvânt pentru deschiderea cursului de Istorie Națională în Academia Mihăileana rostit în 24 noemvrie 1843”, în *Opere*, vol. I, ed. Andrei Oțetea, Iași, 1946, p. 635-654.

² Lucian Boia, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, Humanitas, 1998, p. 78.

³ *Ibidem*.

⁴ „Niciând popoarele n-au învățat ceva din istorie și n-au acționat potrivit preceptelor ce ar fi trebuit desprinse din ea. Fiecare epocă se caracterizează prin împrejurări atât de specifice, constituie o situație atât de unică, încât reclamă hotărâri ce trebuie și nu se pot lua decât dinlăuntrul și în limitele sale”, G. W. F. Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. Petru Drăghici și Radu Stoichiță, București, Humanitas, 1997, p. 9-10.

⁵ „L'histoire justifie ce que l'on veut. Elle n'enseigne rigoureusement rien, car elle contient tout, et donne des exemples de tout”, (Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel*, Paris, 1933, p. 64).

dezvoltate și cu democrație consolidată că nu este utilă cercetarea și cunoașterea trecutului, deoarece „istoricii nu efectuează transplanturi de inimă, nu îmbunătățesc starea drumurilor și a autostrăzilor și nici nu îi arestează pe infractori”.⁶ Într-o societate în care se așteaptă ca educația să servească scopuri utile și aducătoare de profit imediat, funcțiile istoriei pot părea mai dificil de definit decât cele ale ingineriei sau ale medicinei.

Istoria este de fapt foarte utilă, de fapt indispensabilă din foarte multe considerente⁷, dar produsele studiului istoric sunt mai puțin tangibile, uneori nu sunt imediate, așa cum sunt cele care rezultă din studiul altor discipline.⁸ Istoria, după metaforica exprimare a poetei Ana Blandiana, trebuie privită „ca pe o sursă de subiective proiecte de trecut, cu atât mai tulburătoare cu cât reușesc să-și întindă umbrele până la noi și mai departe”.⁹ Istoricii de profesie cercetează trecutul pentru a descoperi adevărul istoric (o motivație științifică) și a-l aduce în memoria societății contemporane (o motivație pedagogică). Alții, pasionați de istorie, cercetează trecutul pentru a-și satisface curiozitatea (un motivul recreațional) sau pentru a spune o *poveste* (motiv neștiințific, literar) și, mai nou, pentru a câștiga bani, dacă ar fi să înțelegem de ce apar unele emisiuni de divertisment cu tematică sau cu un pronunțat caracter istoric. Elitele politice fac apel la semnificațiile sociale, economice, morale ale unor fapte și evenimente din trecut pentru a căpăta credibilitate sau pentru a justifica o acțiune în ochii opiniei politice.¹⁰ Din această perspectivă, cercetarea trecutului și scrierea istoriei poate fi văzută ca o competiție în care actorii sociali produc reprezentări/imagini concurente referitoare la trecut, pe care fiecare le prezintă publicului consumator ca fiind în perfect acord cu realitatea trecută. Diferența este făcută de miza/scopul urmărit. Nu este același lucru să *re-compui* evenimentele și faptele istorice în scopul dezvoltării cunoașterii științifice sau să *re-construiești/de-construiești* un fapt sau proces istoric pentru câștigarea unui capital simbolic sau politic.¹¹ Deși există credința că doar în Europa de Est „trecutul nu e un subiect de flecăreală inofensivă”¹² și doar aici discursul istoric are un impact profund

⁶ Peter N. Stearns, *Why Study History?*; online: [https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/why-study-history-\(1998\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/why-study-history-(1998)).

⁷ Vezi Richard J. Evans, *In Defence of History*, Granta Books, 2001; Keith Jenkins, *Re-thinking History*, London, Routledge, 1991; Richard J. Evans, *At the Limits of History: Essays in History and Practice*, Routledge, Abingdon, 2009; Ludmilla Jordanova, *History in practice*, London, Arnold, 2000; Mircea Platon, *Cine ne scrie istoria*, Iași, Timpul, 2010; Andrei Pippidi, „Cum poate o societate care a devenit indiferentă față de propria sa istorie să redobândească interesul pentru trecut?”, în *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*. Lucrările simpozionului internațional organizat de Colegiul Noua Europă, 2002; p. 303-315; Maria Bucur, „Istoria publică și exigențele profesiei de istoric în România postcomunistă”, în *Istoria recentă în Europa*, p. 294-303.

⁸ Peter N. Stearns, *Why Study History?*; online: [https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/why-study-history-\(1998\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/why-study-history-(1998)).

⁹ Ana Blandiana, „Istoria ca viitor”; online: <https://revista22.ro/opinii/ana-blandiana/istoria-ca-viitor>.

¹⁰ Clark Anna, „Politicians Using History”, *Wiley Blackwell*, vol. 56, nr. 1, p. 120-131.

¹¹ Vezi Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, Humanitas, 1994, p. 205-248.

¹² *Ibidem*, p. 206.

și asupra altor domenii inclusiv a politicului care invocă nerepetarea „lecțiilor istoriei”¹³, lucrul acesta este observabil în toate societățile contemporane.¹⁴ Referindu-se la acest aspect Katherine Verdery scrie că istoria jucă „un important rol ideologic în societățile de tot felul, inclusiv într-a occidentalilor, și formând un element de cultură care este împletit cu politica pretutindeni”.¹⁵

Recunoașterea acestui fapt îndeamnă la cercetarea factorilor care conduc la de-construcții interesate ale trecutului istoric indiferent de motivația ideologică și politică (viziunea marxistă, fascistă, nazistă sau cele ale prezentului, cum ar fi *main stream*-ul și *political correctness* etc.) și ce anume deformează reprezentarea unui fapt istoric. Cu alte cuvinte, nu chestiunea multiperspectiviei în interpretarea trecutului este problema, deoarece percepțiile noastre despre trecut pot avea aceleași surse, dar grila de interpretare să fie diferită, și prin urmare imaginea unui eveniment istoric să fie nuanțată, ci manipularea imaginii aceluși eveniment din interes politic sau, mai nou, din ceea ce putem numi ca fenomene care se manifestă și în scriitura istorică: a fi *corect politic* și, opusul său, a fi *revizionist*.¹⁶ Cum a afectat această politizare a trecutului istoria recentă a românilor care au ieșit din perioada regimului de dictatură printr-o revoluție cu victime și frustrări ale unora care ar fi dorit ca sensul evenimentelor să fi fost altul? Narațiunile predominante ale istoriei evenimentelor din decembrie 1989 s-au polarizat decisiv în funcție de culoarea politică ceea ce arată odată în plus că istoriografia română rămâne încă tributară politicului și ideologiilor într-o măsură îngrijorătoare, fapt ce a condus la dispariția „discursului median, de natură să permită analize mai nuanțate” și la proliferarea noului dogmatism, structurat pe valorile socotite astăzi, a fi „corecte politic”¹⁷, iar utilizarea istoriei a devenit, fără îndoială, o metodă eficientă strategie politică în toate alegerile care au avut loc în primele două decenii postdecembriste.

Această cercetare prezintă modul în care narațiunea istorică rezultat al cercetărilor efectuate de istoricii de profesie reflectă obiectiv și nepartinic evenimentele și faptele trecutului recent și cum unele dintre aceste reprezentări ale trecutului sunt utilizate în bătălia politică a societății contemporane și a societății române, cu focus pe reprezentarea dihotomică a evenimentelor din decembrie 1989.

¹³ Vezi Gerda Lerner, *Why History Matters. Life and Thought*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1997, p. 204-205; Sorin Mitu, *De la Burebista la Iohannis. Istorii, analize, satire*, Iași, Polirom, 2017.

¹⁴ François Hartog, Jacques Revel, *Les usages politiques du passé*, Paris, Éditions de L'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2001; Felipe Brandi, „Connaissance historique et usages politiques du Passé”, în *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 29 novembre 2011; online: <http://journals.openedition.org/ccrh/3535>.

¹⁵ Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 207.

¹⁶ Vezi Paul E. Gottfried, *Revisions and Dissents: Essays*, NIU DeKalb, Press, 2017; Claus Nordbruch, „Political Correctness» in Germany. The Social Danger of Stifling Free Expression, *The Journal of Historical Review*, vol. 18, nr. 4, 1999, p. 36; online: http://www.ihr.org/jhr/v18/v18n4p36_Nordbruch.html.

¹⁷ Florian Banu, *Discursul istoric contemporan între știința istoriei și istoria-rechizitoriu*: online: <https://www.facebook.com/notes/institutul-na%C5%A3ional-pentru-studiul-totalitarismului/florian-banu-discursul-istoric-contemporan-%C3%AEntre-%C5%9Ftiin%C5%A3a-istoriei-%C5%9Fi-istoria-rec/679275132099890/>.

1. Între nevoia cunoașterii trecutului istoric și tentația manipulării narațiunilor istorice în scop politic

Pentru a înțelege cum manipularea reprezentărilor trecutului istoric recent se poate constitui în instrument de bătaie politică trebuie să facem *de-construcția* termenilor-cheie în orice discurs public aceia de „istorie” și „istorie recentă” „adevăr”, „obiectiv”, „partinic” și „subiectiv”.¹⁸ Sunt concepte cu valoare de instrument în cercetarea trecutului dar care au semnificații multiple¹⁹ ce se schimbă de la o epocă la alta și care pot avea semnificații și înțelesuri diferite de la o societatea la alta sau chiar de la un istoric la altul²⁰, iar la publicul consumator de istorie ajunge o narațiune sau alta despre un eveniment sau o serie de evenimente și procese, cum ar fi de exemplu o revoluție. În analiza mea, mă voi concentra semnificația evenimentelor rezultate din cercetarea și analiza istoricului din perspectiva definirii istoriei ca fiind cale pentru „cunoașterea trecutului” și deturnării „activității istoricului” în discursul politic din varii interese.

Pentru unii istorici „cuvântul istorie este unul ambiguu în limbajul uzual”²¹, iar pentru alții „istoria este un asemenea cuvânt derutant”²² și cu multiple înțelesuri. Noțiunea/conceptul de istoria nu este nici una, nici alta. Înțelesurile pe care oamenii le acordă sunt diferite. În primul rând, noțiunea care se aplică trecutului ca *realitate concretă*. Sunt faptele, procesele și evenimentele rezultat al acțiunii umane într-un *timp* anume și într-un *spațiu* determinat care au avut loc în trecutul mai îndepărtat (istoria clasică) sau mai apropiat (istoria recentă sau imediată). Istoricul care dorește să le cunoască nu are acces decât prin „urmele” pe care acțiunea umană trecută le lasă pentru viitor (materiale, scrise sau de altă natură). Al doilea sens istoria ca produs al muncii istoricului o narațiune/poveste alcătuită pe baza cercetării și interpretării „urmelor” /surselor pe care trecutul ca realitate concretă le-a lăsat sau care au rămas în conștiința colectivităților umane: ceea ce curent istoricii și nu numai ei le numesc fapte, fenomene și procese istorice. Aceste acțiuni umane au trecut, iar cercetătorul interesat de ceea ce s-a întâmplat nu mai poate să se întoarcă în timp pentru a le „vedea”. Are la dispoziție o serie de „urme” care au rămar în scris,

¹⁸ Constantin Hlihor, „Decembrie 1989. Percepție și interpretare istorică”, în Constantin Hlihor (coord.), *Revoluția română din decembrie 1989 și percepția ei în mentalul colectiv. Obiectivitate și subiectivitate. Neutralitate și partinire. Studii*, Tîrgoviște, Cetatea de Scaun, 2014, p. 86-91.

¹⁹ Vezi Reinhart Koselleck, *Conceptul de istorie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005; Victor Neumann, Armin Heinen, *Istoria României prin concepte*, Iași, Polirom, 2010; Alexandru-Florin Platon, „Cum trebuie analizate conceptele istorice?”, în *Contrafort*, februarie 2010; online: <http://www.contrafort.md/numere/cum-trebuie-analizate-conceptele-istorice-despre-carte-istoria-rom-niei-prin-concepte-editor>; Cristian Roiban, „Concepte, conceptualizare și comprehensive history”, *Sfera Politicii*, vol. 21, nr. 3, 2013, p. 145-148.

²⁰ Mario Carretero, „Learning Historical Concepts”, în R. Keith Sawyer, *The Cambridge Handbook of the Learning Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 588-591.

²¹ Jonathan Gorman, *Understanding History: An Introduction to Analytical Philosophy of History*, University of Ottawa Press, 1992, p. IX.

²² Lucian Boia, *op. cit.*, p. 7.

iconografic sau chiar elemente materiale.²³ Istoricul și filosoful istoriei E. H. Carr compara metaforic istoria cu un fruct care are „un nucleu dur de fapte”, iar istoricul este cel care decide pe care dintre acestea să le aducă în memoria prezentului. „Nucleul” este înconjurat de o „pulpă” care este în fapt interpretarea dată de istoric faptelor.²⁴ Faptele în sine nu ne spun nimic. Chiar dacă un istoric nu este explicit în privința punctului său de vedere, o interpretare intră întotdeauna undeva în ceea ce scrie el, iar acest lucru a fost subliniat de mari teoreticieni și filosofi ai istoriei moderne începând cu G. W. F. Hegel, J. G. Droysen, Friedrich Nietzsche, Benedetto Croce sau mai recent de Dilthey.²⁵ Prin interpretare, istoricii spun ceea ce cred că s-a întâmplat în trecut, explică de ce au evoluat lucrurile așa și de ce unele acțiuni din trecut sunt importante, iar altele nu au o semnificație pentru prezent.²⁶ Pentru Carr, interpretarea este cheia scrierii istoriei²⁷, iar rezultatul este o imagine care rezultă din interacțiunea „istoricului cu faptele sale, un dialog infinit între prezent și trecut. Istoricul însuși este subiect al istoriei. El alege sursele ce i se par relevante și intră cu ele într-un perpetuu dialog. El adresează întrebări izvoarelor și le pretinde un răspuns. Istoria este știința interogării trecutului, așa cum geografia este știința interogării spațiului”²⁸, iar de la această interogare prezentul întotdeauna așteaptă răspunsuri care să facă societatea mai bună, mai eficientă și proiectivă.

Istoria luminează când mai bine, când mai rău de-a lungul timpului și în diferite societăți, atât oamenii în general, cât și pe fiecare din noi înșine”.²⁹ Același istoric sublinia faptul că istoria poate juca rol de pedagogie pentru a conserva relații sociale care să dea consistență unei comunități bazate pe democrație și prosperitate. În opinia lui Léon Halkin: „Cu cât omul își va cunoaște mai bine trecutul, cu atât mai puțin îi va fi sclav. În aceasta constă adevărata măreție a istoriei”. Acest aspect a fost subliniat și de Nicolae Iorga, care identifica în istorie „cea mai umană dintre toate științele”, un domeniu al cunoașterii ce ne permite să devenim „mai sociabili, mai altruști, mai iubitori de om și de viață”.³⁰

Până în deceniile opt și nouă ale secolului trecut se considera că istoricul trebuie să aibă sub lupă acele evenimente și procese care „sunt în afara memoriei vii”³¹ și că trebuie să evite analiza evenimentelor, fenomenelor și proceselor la care a fost martor sau contemporan. Rațiunile erau dintre cele mai diverse de la cele ale imposibilității accesului la date și documente din arhive³² până la cele de ordin

²³ Constantin Hlihor, *Decembrie 1989. Percepție și interpretare istorică*, p.18.

²⁴ Edward Hallett Carr, „The Historian and His Facts”, in *What is History?*, ed. R. W. Davies, Harmondsworth, Penguin Books, 1987, p. 9.

²⁵ Zezi Hayden White, „Interpretation in History”, *New Literary History*, vol. 4, no. 2, 1973, p. 281-314.

²⁶ *Ibidem*, p. 284.

²⁷ Edward Hallett Carr, *op. cit.*, p. 9.

²⁸ *Ibidem*, p. 24-25.

²⁹ Léon Halkin, *Imitation à la critique historique*, Paris, A. Colin, 1963, p. 30-31.

³⁰ Nicolae Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 4-a, Iași, Polirom, 1999, p. 65-66.

³¹ Saime Durmaz, *On The Possibility of Writing Contemporary History*; online: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/19372/205518>.

³² Florin Constantiniu, „Probleme ale anchetei istorice”, *Academica*, 1990, 1, nr. 6.

metodologic. A utiliza conceptele și preocupările prezentului însemna pentru contestatarii istoriei recente o eroare fundamentală de metodă, deoarece se proiectează valori și semnificații contemporane asupra unui trecut care ar fi trebuit cercetat cu alte instrumente.³³

Cercetarea trecutului recent este astăzi o activitate cvasiunanim acceptată. Referindu-se la acest aspect, academicianul Alexandru Zub aprecia că „Istoria timpului prezent nu mai e o cutezanță publicistică, un simplu joc de cuvinte, ci un domeniu aparte, gestionat de institute speciale și bucurându-se de un suport destul de larg în opinia publică”.³⁴ Problema surselor pentru analiza trecutului recent pare a fi fost tranșată de unul dintre cei mai cunoscuți adepți ai acestui tip de narațiune istorică, Jean-Francois Soulet. În opinia lui, problema se rezolvă prin „abilitatea cercetătorului [...] în a se adapta tipurilor de surse disponibile și în a scoate din ele cit mai mult profit”.³⁵

În societatea modernă și contemporană, narațiunile despre trecutul istoric au jucat un rol important în influențarea comportamentului oamenilor angajați în bălăliile politice care s-au dus pentru cucerirea puterii politice și/sau pentru legitimarea unei politici sau a alteia de către liderii politici. Istoricul Enzo Traverso atrăgea atenția că aducerea în memoria prezentului a trecutului „inclusiv trecutul cel mai apropiat – el trebuie considerat ca o experiență închisă, față de care există o distanță, o separație. Aceasta este condiția necesară pentru a distinge trecutul de prezent, chiar dacă trecutul este recitat, mereu, în cheia prezentului”.³⁶ Această condiție, observa Edward Said, este greu de realizat, deoarece istoricul este parte a societății și își desfășoară activitatea într-o realitate economică, politică, socială și culturală specifică, iar acest fapt face ca el să se comporte în acord cu principiile și regulile ce statuate în cadrul unei categorii sociale, cu un set de credințe și valori.³⁷

În societatea modernă și contemporană, narațiunile despre trecutul istoric recent au jucat un rol important în influențarea comportamentului oamenilor angajați în bălăliile politice pentru cucerirea puterii politice și/sau pentru legitimarea unei anume politici externe în relațiile dintre state. Instrumentalizarea istoriei în scopuri politice înseamnă minciună istorică, parțialitatea punctului de vedere, omiterea și selectarea faptelor pentru a se impune nuanțe și semnificații care să fie în acord cu valorile, morale, etice, sociale, politice și ideologice ale unui anume regim politic din prezent. În asemenea împrejurări nu mai avem de-a face cu scrierea istoriei, ci cu un produs de propagandă pe suport istoric influențat de prejudecăți, stereotipuri

³³ David Garland, „What is a «History of the present»? On Foucault’s genealogies and their critical preconditions”, *Punishment & Society*, vol. 16, nr. 4, p. 367.

³⁴ Alexandru Zub, „Discursul istoric actual între critică și (re)construcție/The Contemporary Historical Discourse: Between Criticism and Reshaping”, *Analele Universității „Dunărea de Jos” din Galați*, Seria Istorie, 2004, nr. 3, p. 217.

³⁵ Jean-François Soulet, *Istoria imediata*, trad. Mircea Platon, pref. Florin Constantiniu, București, Corint, 2000, p. 45.

³⁶ Citat de Florin Platon, *op. cit.*, p. 213.

³⁷ Edward Said, *Orientalism*, Timișoara, Amarcord, 2001, p. 21.

și partizanat politic și ideologic.³⁸ Și totuși nu toate interpretările politice ale trecutului recent servesc unor scopuri valențe negative. Interpretarea faptelor și evenimentelor istorice sunt sursa din care se formează identitățile colective la nivel social, profesional, religios și nu în ultimul rând politice, prin narațiunea istorică se poate distinge între „noi” și „ei” și se obține sprijinul pentru liderii politici care militează pentru formarea de noi actori pe harta politică a lumii.³⁹

Utilizarea trecutului istoric din raționamente politice nu este un lucru ieșit din comun pentru istoriografia modernă și contemporană⁴⁰ și nici nu este un fenomen nou.⁴¹ Istoria imediată a fost utilizată ca instrument de îndoctrinare și manipulare cu precădere de regimurile totalitare inclusiv, de cele din România, dar acest lucru nu înseamnă că fenomenul lipsește în societățile cu regim democratic.⁴² Problema care se pune astăzi este una generată de ceea ce specialiștii numesc intrarea societății în era *postadevăr*. Utilizarea părtinitoare a evenimentelor istorice, în general, și a celor din decembrie 1989 în istoriografia română, mutarea centrului de greutate de pe raționalitatea științifică pe cel al emoțiilor colective fac posibil ca narațiunea istorică a trecutului recent să devină o armă politică în lupta pentru a influența opinia publică în lupta pentru putere.

Multiplicarea acțiunilor în care trecutul istoric este o armă de propagandă politică pe plan intern sau pentru a justifica unele (re)orientări de politica externă a statelor⁴³ a determinat reacții din partea istoricilor profesioniști. Astfel, unii cercetători de la universități de prestigiu, cum ar fi Oxford, Cambridge, Manchester și Harvard, au avertizat că prezentarea greșită a trecutului ar putea bloca înțelegerea publică a evenimentelor importante.⁴⁴ Cunoscutul istoric Eric Hobsbawm afirma în una dintre lucrările sale: „Eu credeam că profesia de istoric, spre deosebire de cea a fizicii nucleare, de exemplu, ar putea cel puțin să nu facă rău. Acum știu că poate. Studiile noastre se pot transforma într-o fabrică de bombe, așa cum în atelierele în care IRA a învățat să transforme îngrășămintele chimice în explozivi”.⁴⁵ La rândul său, profesorul Pat Thane, de la *Centrul pentru istoria britanică contemporană*, al

³⁸ Constantin Hlihor, „Trianon-100. Imaginarul geopolitic al granițelor fantomă și manipularea trecutului istoric”, *Polis*, vol. VIII, nr. 2 (28), 2020, p. 84-85.

³⁹ Nenad Zakošek, „The Heavy Burden of History: Political Uses of the Past in the Yugoslav Successor States”, *Politička misao*, vol. XLIV, nr. 5, 2007, p. 29.

⁴⁰ Vezi și François Bédarida, „Historical Practice and Responsibility” in François Bédarida, (coord.), *The Social Responsibility of the Historian*, Providence/Oxford, Berghahn Books, 1994, p. 3-4; Bettina Arnold, „Germany’s Nazi Past. The Past as Propaganda. How Hitler’s archaeologists distorted European prehistory to justify racist and territorial goals”, *Archaeology*, vol. 45, nr. 4, 1992, p. 30-37.

⁴¹ Giovanni Levi, „Le passé lointain sur l’usage politique de l’histoire”, in François Hartog, Jacques Revel, (coord.), *Les usages politiques du passé*, Paris, Édition de L’École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2001, p. 26.

⁴² Antoon de Baets, *Responsible History*, Providence/Oxford, Berghahn Books, 2009, p.9

⁴³ Valérie Rosoux, *Les usages du passé dans le cadre de la politique étrangère*; online: <http://histoire-sociale.univ-paris1.fr/Collo/ROSOUX.pdf>.

⁴⁴ Graeme Paton, „History being «Distorted» by Politicians”, *The Telegraph*, 15 october 2009; online: <https://www.telegraph.co.uk/education/6328205/History-being-distorted-by-politicians.html>.

⁴⁵ Eric Hobsbawm, *On History*, New York, 1997, p. 5-6.

Universității din Londra, a avertizat, de asemenea, că „o istorie prost făcută poate duce la o analiză politică îndoielnică și la o politică inefficientă”.⁴⁶ Istoricul Marnie Hughes-Warrington crede că „Istoria poate să rănească pentru că trecutul poate fi utilizat pentru a legitima acțiuni ale prezentului”.⁴⁷ Autorul unui recent volum consacrat raportului dintre politic și istorie în societatea contemporană crede și el că „istoricii care doresc să influențeze politica cu scrierea istoriei au pierdut contactul cu meseria și ar trebui să fugă de la masa de scris”.⁴⁸

Cunoașterea căilor și a vectorilor care conduc la interpretări părtinitoare și la abandonarea neutralității axiologice este o bună cale pentru evitarea propagandei politice pe suport istoric. Neutralitatea axiologică nu înseamnă încercarea de a pune în paranteză propriile valori, crearea unui câmp aseptice al cunoașterii științifice obiective și apoi lamentații și suze multiple despre motivele pentru care nu reușim, deși ne străduim cu bună credință ascetică și neprihănită ignorantă politică. Weber afirmă că discursul științific trebuie eliberat de bagajul lucrurilor „de la sine înțelese”, de inerția culturală a cercetătorului, și subliniază că trebuie să scriem așa încât „chiar și un chinez să înțeleagă”.⁴⁹ Dar cum putem discerne și aprecia ce studii și cercetări istorice consacrate, în cazul nostru, analizei evenimentelor din anii 1989-1991, sunt „excelente”, mai ales atunci când avem de a face cu aprecieri și concluzii aflate în conflict sau diametral opuse? Cum, cu alte cuvinte, putem distinge între istorii valabile și obiective de cele care nu sunt? La această întrebare, Theda Skocpol răspunde eufemistic: „Sociologii istoriei comparate nu au ajuns până acum la reguli și proceduri clare, consensuale pentru procedurile folosirii valide a surselor secundare ca probe”.⁵⁰ Cu toate acestea, istoricii nu pot sta departe de cercetarea și studierea istoriei recente, a căderii regimului comunist din România, deoarece acest „gol” ar fi umplut de specialiști în manipulare și propagandă. Referindu-se la acest aspect, Alan Bullock aprecia că „nu există forță mai mare de propagandă pentru mobilizarea sentimentelor de mânie și indignare și a pasiunilor politice, rasiale și religioase din oameni decât istoria falsificată”.⁵¹ Acest lucru este cu atât mai valabil dacă se acceptă ideea potrivit căreia societatea a intrat în epoca postadevăr. Manipularea trecutului istoric în scopuri politice presupune înlocuirea adevărului istoric cu surrogate care se încadrează în noua ideologie a societății globale aceea a *corectitudinii politice*. În acest context apare o întrebare mai mult decât îndreptățită: a cui este responsabilitatea?

⁴⁶ Graeme Paton, *loc cit*.

⁴⁷ Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London-New York, Routledge, 2008, p. 183.

⁴⁸ Gordon S. Wood, *The Purpose of the Past: Reflections on the Uses of History*, New York, Penguin Books, 2009, p. 308, citat de Iván Jaksic; online: <https://www.redalyc.org/pdf/334/33411422026.pdf>.

⁴⁹ Cristina Raț, *Ma(r)x Weber. „Neutralitatea” analizei sociale*; online: <http://www.criticatac.ro/9499/marx-weber-%E2%80%9Cneutralitatea%E2%80%9D-analizei-sociale/>.

⁵⁰ Theda Skocpol, „Emerging Agendas and Recurrent Strategies”, in Theda Skocpol, *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 382.

⁵¹ Alan Bullock, *op. cit.*, p. 73-74.

Francois Bedarida afirmă că responsabilitatea istoricului în munca sa de cercetare se poate manifesta dacă se îndeplinesc cel puțin două condiții: una ține de libertatea sa politică, socială, financiară și intelectuală, iar a doua de capacitatea sa profesională de a respecta cu acribie principiile cercetării adevărului istoric.⁵² Dacă cercetătorul nu își asumă această responsabilitate avem de-a face cu iresponsabilitatea istoricului și abuzarea istoriei. Antoon de Baets consideră că acest lucru se poate petrece la trei niveluri: euristic, epistemic și empiric.⁵³ La primul nivel, abuzarea istoriei se face prin modul cum se selectează sursele pentru analiză. Când istoricii colectează sursele cu rea credință ei comit un abuz euristic.⁵⁴ La cel de-al doilea, abuzul este epistemic, deoarece se interpretează faptele printr-o teorie sau grilă de lectură croită pentru a obține o anumită imagine, și nu cea care ar rezulta din interpretarea evenimentelor prin toate teoriile posibile a. Abuzul empiric/pragmatic al istoriei apare atunci când istoricii mint în legătură cu paternitatea ideilor puse în circulație sau cu statutul muncii lor, dacă au sau nu un angajament față de cineva pentru a promova o imagine interesată sau un interes propriu.

3. Istoria Revoluției Române din decembrie 1989, vector în lupta politică pentru putere în România

Deși au trecut aproape trei decenii de la prăbușirea regimului comunist, acest proces este încă prezent în memoria colectivă chiar prin ceea ce actanții își amintesc, dar și prin bogata și diversificata sa literatură istoriografică și memorialistică apărută în acest timp și scrisă din perspectiva celor care au fost cu formațiunea politică FSN și a liderul ei sau a celor care s-au opus grupării politice care a preluat puterea în România în decembrie 1989. Astfel că fenomenul baricadă nu s-a manifestat doar în stradă, unde s-a dus bătălia politică pentru putere, ci și în istoriografie, ca urmare a procesului de „reconversie ideologică și conceptuală”⁵⁵ prin care grila de lectură a trecutului specific istoriografiei marxiste este substituită o alta fundamentată pe principiile ideologiei anticomuniste.⁵⁶ În aceste condiții, și istoriografia română postdecembristă s-a aliniat curentului predominant al cercetării istorice prin care narațiunea istorică a devenit „acel aparat ideatic sofisticat menit să ofere compensații morale victimelor și să-i damneze pe cei considerați a fi vinovați de ororile petrecute în trecut”.⁵⁷

Astfel că procesul de re-constituire a evenimentelor din decembrie 1989 a început sub auspiciile fenomenului de *baricadă*, iar rezultatele cercetării au fost

⁵² François Bédarida, *loc. cit.*, p. 2-3.

⁵³ Antoon de Baets, *op. cit.*, p. 17.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 18.

⁵⁵ Florin Abraham, „Istoriografie și memorie socială în România după 1989”, *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, vol. LI, 2012, p. 153.

⁵⁶ Vezi Florin Abraham, „Influența anticomunismului asupra istoriografiei române recente”, *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3-4, 2008, p. 123-144.

⁵⁷ Florin Abraham, *Istoriografie și memorie socială*, p. 158.

influențate de poziția pe care se situa „observatorul-cercetător”; de partea liderilor revoluției grupați în jurul lui Ion Iliescu sau de cea a opoziționarilor.⁵⁸ Ana Blandiana, într-un interviu luat de filosoful și politologul maghiar G. M. Tamás, la o distanță de două decenii de la consumarea evenimentelor, confirma existența *baricadelor*: „De fapt, în întâmplările din decembrie au fost implicate două categorii umane și politice, absolut diferite și perfect opuse: cei ce au fost împotriva lui Ceaușescu (nu pentru că era comunist, ci pentru că nu era destul de comunist, pentru că diluase comunismul într-un naționalism kitsch) și cei ce erau împotriva comunismului. Prima categorie a reușit și s-a instalat în grabă în locul cald încă al celui eliminat, cea de-a doua categorie a rămas în Piața Universității, cerând lustrafia și statul de drept”.⁵⁹ În aceste condiții, imparțialitatea și neutralitatea axiologică în cercetarea evenimentelor din decembrie 1989 au rămas deziderate declarative și rareori trăsură ale scrisului istoric. „Corectitudinea politică” care a dominat societatea postdecembristă și-a pus amprenta și asupra cercetării istorice dar ea nu se poate substitui „corectitudinii meseriei de istoric”.⁶⁰ Desigur că scrierea istoriei nu este o lucrare de reconstrucție abstractă, ci mai degrabă reflectă dimensiunea intelectuală a transformării politice a prezentului⁶¹, dar istoricul trebuie să își asume partizanatul politic, dacă el există, și să accepte faptul că imaginea pe care o furnizează consumatorului de istorie nu este unica de acceptat într-o societate democratică. Relevantă în acest sens este sinteza percepțiilor despre revoluția română realizată de un student de la Institutul de Studii Politice al Universității Lyon 2 în urmă cu mai bine de un deceniu: „Asupra evenimentelor care s-au petrecut în România în decembrie 1989 domnește încă o enormă neînțelegere. Putem vorbi cu adevărat despre «revoluție» ca în Ungaria, Polonia sau Republica Cehă? Versiunile diferă. Lovitură de stat dată de noua putere? Revoluție populară adevărată? Un complot al KBG-ului pentru a elimina pe Ceaușescu? Sunt atât de multe posibilități care pot bloca memoria românilor privind acest eveniment. Jurnalistul franco-român Victor Lupan a alcătuit o sinteză a diferitelor narațiuni: „Teza dublei explozii pe care o vede ca o revoltă populară provocată, dar autentică în sinceritatea sa tragică și naivă, pe de o parte, și o lovitură de stat, pe de altă parte, pare a fi cea corectă. Lovitura de stat care ar fi integrat masele populare în strategia sa”.⁶² Asumarea poziției de pe care este analizată Revoluția din decembrie 1989 este un fenomen extrem de rar în literatura consacrată

⁵⁸ Bogdan Murgescu, „Anexă, Cuvîntul înainte, așa cum a fost scris în iunie 2006 și cum ar fi apărut dacă volumul ar fi fost publicat ca număr al revistei Institutului Revoluției române din Decembrie 1989”, in Bogdan Murgescu (coord.), *Revoluția română din 1989: Istorie și memorie*, Iași, Polirom, 2007.

⁵⁹ Ana Blandiana, *Cea mai frumoasă dintre Româniile posibile n-a existat încă*, interviu de G. M. Tamás; online: https://www.anablandiana.eu/pop-up/alianța_civica/22%20plus%20311-mic.pdf.

⁶⁰ Eleonora-Maria Popa, „Coordonate ale reformei istoriografiei românești postcomuniste”, *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, nr. 9, 2017, p. 409.

⁶¹ Enzo Traverso, *Left-wing Melancholia: Marxism, History and Memory*, New York, Columbia University Press, 2016, p. 223.

⁶² Marianne Rigaux, *Les politiques de la mémoire en Roumanie depuis 1989. La gestion délicate des passés fascistes et communistes*; online: http://doc.sciencespolyon.fr/Ressources/ Documents/ Etudiants/Memoires/Cyberdocs/MFE2008/rigaux_m/pdf/rigaux_m.pdf.

evenimentelor. Și totuși acest lucru s-a întâmplat. Foarte interesant că această asumare nu vine din partea unui analist politic sau istoric, ci chiar a unui om politic care a fost angajat în bătălia pentru putere în România postdecembrie 1989 și a ocupat funcția de președinte al României, Emil Constantinescu. Acesta scria cu onestitatea ce trebuie să-l caracterizeze pe orice cercetător al fenomenului social: „Recunosc însă o anume încrâncenare în ceea ce am scris venită din durerea unui om care a trăit în miezul evenimentelor și se simte lovit de acceptarea cinică a crimelor, abuzurilor, corupției și minciunii sau de indiferența la fel de cinică cu care sunt încă privite de către o mare parte a societății românești [...] Am scris aceste cărți de pe poziția victimelor mințite sau speriate, care nu-și cunosc sau nu-și pot apăra drepturile. Le-am scris de pe poziția milioanelor de români cinstiți care cred în adevăr, în dreptate și în demnitate”.⁶³

Aceste percepții sunt și rezultatul influențelor ideologice de care naratorul trecutului imediat, ca membru al societății, nu poate scăpa, a orientării sale filosofice, a fixațiilor și a prejudecăților care există și se manifestă la un moment dat. Ovidiu Pecican se întreabă retoric: „Există oare, vreodată, un discurs istoriografic scutit de poziționare ideologică? Poate fi, măcar în principiu, o istorie scrisă la adăpost de orice tendință totalitară sau liberal-democrată? Cu alte cuvinte, poate fi o istorie [...] oricum și nicum, în același timp, nepoziționată în vreun fel?”⁶⁴ Răspunsurile la aceste întrebări nu sunt retorice și nu pot fi date atât de ușor, dar indiferent de natura acestor răspunsuri istoricul trebuie să fie conștient că nu poate trece granița care desparte istoria de pseudoistorie.⁶⁵ Poziția autorului, oricare ar fi ea, se cuvine să fie onest pusă în pagină să nu creeze false prin distorsiunea sau omisiunea unor informații pentru a promova o anumită etică sau morală în societate. Deși există opinii în rândul unor istorici că misiunea lor este „să răspândească un mesaj moral arătând prin exemple cum unele idei toxice produc în societate consecințe toxice”⁶⁶, cercetătorul trecutului recent nu poate să părăsească etica și principiile deontologiei care îl călăuzesc în munca sa. Istoricul este responsabil în munca sa atunci când posedă ceea ce Bernard Williams numește „două virtuți de bază ale adevărului: acuratețea (pentru a găsi adevărul) și sinceritatea (a spune adevărul)”.⁶⁷ Aceste virtuți nu se pot asocia cu o lentilă ideologică⁶⁸, pentru că ea poate conduce nu doar la istorii false ci la pseudoistorie. Douglas Allchin, cercetând fenomenul în cadrul cercetării științifice, ajunge la concluzia: „Pseudoistoria transmite idei false despre procesul istoric al științei și natura cunoștințelor științifice, chiar dacă se bazează pe fapte recunoscute. Contururile fragmentare ale evenimentelor istorice reale care omit

⁶³ Apud Cristina Tudor; online: <http://www.cercetare-memorialulrevolutiei1989.ro/wp-content/uploads/2016/06/Emil-Constantinescu.pdf>.

⁶⁴ Ovidiu Pecican, „Istoria și corectitudinea politică”, *Observatorul cultural*, nr. 836, 2016; online: <https://www.observatorcultural.ro/articol/avalon-istoria-si-corectitudinea-politica/>.

⁶⁵ Douglas Allchin, „Pseudohistory and Pseudoscience”, *Science & Education*, vol.13, 2004, p. 180.

⁶⁶ Apud Vladimir Tismăneanu, *Moralitate și istorie: Richard Pipes și radicalismul bolșevic*; online: <https://www.lapunkt.ro/2014/08/moralitate-si-istorie-richard-pipes-si-radicalismul-bolsevic/>.

⁶⁷ Apud Antoon De Baets, „Democracy and Historical Writing”, *Historiografias*, nr. 9, 2015, p. 32.

⁶⁸ Douglas Allchin, *art. cit.*, p. 180.

contextul pot induce în eroare, chiar dacă intenționează să demonstreze cum funcționează știința”.⁶⁹

Impactul clișeele ideologice asupra percepției evenimentelor din decembrie 1989 a fost sesizat și de Aleksander Smolar, care observa faptul că la împlinirea a 10 ani de la căderea lui Nicolae Ceaușescu, președintele Emil Constantinescu „provenit din tabăra anticomunistă nu a planificat nicio sărbătoare, de teama să nu apară vreo scânteie care să provoace revolte. A fost depusă o coroană simplă de flori și doar o sută de oameni au participat la ceremonie.”⁷⁰ Putea omul politic Emil Constantinescu, opozant direct al liderului politic Ion Iliescu, să inițieze un program de comemorări și de aniversare a căderii regimului comunist și prin care să se certifice meritele adversarului său în evenimentele din decembrie 1989? Categoric nu, deoarece în România, mai mult ca în oricare altă țară care a trecut prin experiența prăbușirii regimului comunist, se utilizează asumarea trecutului istoric recent ca o formă de legitimitate politică. Adversarii politici ai președintelui Ion Iliescu și ai grupării politice pe care a condus-o pentru au definit evenimentele din decembrie 1989 ca fiind o lovitură de stat pentru delegitimizare și decredibilizare.

Pentru a ilustra cum anume s-a utilizat istoria ca instrument de manipulare politică în România, vom aduce în atenția cititorului doar poziția unuia dintre președinții care s-au aflat în fruntea statului român după 1989 și care s-a făcut remarcat pentru dese sale schimbări de opinie în legătură cu evenimentele din decembrie 1989. În septembrie 2009, președintele Traian Băsescu la o întâlnire cu membrii Asociației 21 decembrie 1989 se exprima ca un om politic afirmând că „Avem un singur mare adevăr. O Revoluție în care nu avem niciun vinovat și avem o mineriadă în care nu avem vinovați. Doar oameni care ne râd în nas. [...] Eu cred că problema pe fond este dacă Parchetul nu ne va anunța cu zâmbetul pe buze că nu sunt vinovați și oamenii care au murit la Revoluție s-au împușcat singuri”.⁷¹ Doi ani mai târziu, în 2011, același președinte Traian Băsescu avea o altă poziție. De data aceasta una corectă, subliniind rolul nefast pe care îl poate avea partizanatul politic în aflarea adevărului istoric asupra evenimentelor din decembrie 1989: „A venit timpul să închidem dosarul Revoluției, să între cercetătorii, să-l închidem noi, oamenii politici, să avem decența să-i lăsăm pe cercetători să între în realitățile Revoluției, pentru că noi vom fi partizani”.⁷²

După alți câțiva ani, același om politic, la investirea procurorului general Tiberiu Nițu, nu mai considera că aflarea adevărului este de datoria istoricilor, ci a juriștilor! Iată ce declara cu acel prilej: „Pentru domnul Nițu am avut o solicitare specială, care

⁶⁹ *Ibidem*, p. 186.

⁷⁰ Aleksander Smolar, „Révolutions de l'an 1989: Fin d'un monde et naissance d'un siècle”, *Politique étrangère*, nr. 3-4, 2000, p. 911.

⁷¹ Băsescu: *Avem un singur mare adevăr - o revoluție și o mineriadă în care nu avem vinovați*; online: https://m.realitatea.net/basescu-avem-un-singur-mare-adevar-o-revolutie-si-o-mineriada-in-care-nu-avem-vinovati_610057.html.

⁷² Interviu la HotNews, miercuri, 21 decembrie 2011; online: <https://www.hotnews.ro/stiri-esential-10999770-traian-basescu-timpul-noi-politicienii-inchidem-dosarul-revolutiei-lasam-cercetatorilor.htm>.

este o reanță din vremea doamnei Kővesi. Clarificarea a măcar a două aspecte din Revoluție: cine a luat decizia politică și a cerut ministrului apărării să fie scoasă armata împotriva poporului, cu muniție de război. Sunt de acord că e dificil să stabilești care e militarul care a tras, dar istoria are dreptul să consemneze în ce cadru s-a luat decizia ca armata să fie scoasă împotriva manifestanților. E un răspuns pe care dl Nițu trebuia să mi-l dea până anul viitor. A doua: care este cadrul în care s-a luat decizia înarmării Gărzilor Patriotice cu muniție de război. Sunt decizii esențiale, care au generat peste 1.000 de victime. Pentru ce s-a întâmplat la București nu știm mare lucru”.⁷³ Se observă din aceste câteva exemple că narațiunea istorică a evenimentelor din decembrie 1989 este utilizată în scopuri politice prin mutarea centrului de greutate de pe raționalitatea științifică pe cea a afectelor și a emoțiilor generate de fapte și evenimente istorice din trecut care nu au o reprezentare clară și definitivă în mentalul colectiv în funcție de conjunctura socială și politică din societate dar mai ales de cum se schimbă percepția socială a evenimentelor prin acțiunea media.

Au stat deoparte analiștii politici și istoricii care au cercetat evenimentele din decembrie 1989 de această luptă politică pentru legitimare? Chiar și o sumară trecere în revistă a bogatei istoriografii consacrate probleme relevă clar acest că nu.⁷⁴ Sursele și informațiile care există în spațiul public sunt aceleași, dar avem în principal o istoriografie loviturii de stat și o alta a revoluției anticomuniste. Interesant că nu a existat o amplă dezbateră teoretică privind definirea conceptelor de revoluție și cel de lovitură de stat.⁷⁵ Imprecizia sau necunoașterea semnificațiilor conceptuale au avut consecințe asupra modului cum astăzi societatea percepe evenimentele din decembrie 1989. Pe de o parte oferirea unor interpretări diferite ale aceluiași evenimente conduce la incapacitatea ca societatea, în ansamblul ei, să nu poată obține o cunoaștere și o înțelegere completă și adecvată a trecutului.⁷⁶ Pe de altă parte, prin renunțarea la neutralitatea axiologică⁷⁷ și la ne-asumarea explicită a partizanatului în cercetarea istorică⁷⁸ se ajunge la constatarea făcută de distinsul istoric militar și analist al relațiilor internaționale Michael Howard, că trecutul, pe

⁷³ Marius Mioc, *Habarnistul Traian Bănescu vorbește despre revoluție: „Cine a luat decizia politică și a cerut Ministrului Apărării să fie scoasă armata împotriva poporului?”*.

⁷⁴ Vezi Gabriel Moisa, *Avancronica unei revoluții programate. Anul 1989 în Bihor, Oradea-Cluj-Napoca*, Editura Muzeului Țării Crișurilor-Mega, 2019; Mircea Bradu, Gabriel Moisa, Radu Davidescu, *Revoluția Română la Oradea: documente-mărturii*, Oradea, Arca, 2009.

⁷⁵ Vezi și Alina Mungiu-Pippidi, *Cât de revoluționară a fost Revoluția română?*; online: <https://revista22.ro/istorie/cat-de-revolutionara-a-fost-revolutia-romana>.

⁷⁶ Adjei Adjepong, „Selectiveness + Conflicting Interpretations + Distortion of Historical Facts = Inadequate Understanding of the Past: Some Key Limitations of History”, *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS)*, vol. 1, nr. 3, 2015, p. 1-2.

⁷⁷ W. H. Dray, „Narrative and Historical Realism”, in Geoffrey Roberts (coord.), *The History and Narrative Reader*, London-New York, Routledge, 2001, p. 165-182; Ilkka Niiniluoto, *Facts and Values – A Useful Distinction* (Paper presented at the First Nordic Pragmatism Conference, Helsinki, Finland, June 2008); online: <http://www.nordprag.org/papers/Niiniluoto%20-%20Facts%20and%20Values.pdf>.

⁷⁸ Vezi M. Oakeshott, *Activity of being a Historian// What is History?: And Other Essays*, Andrews UK Limited, 2011; Cristian Tileagă, *Analiza discursului și reconcilierea cu trecutul recent. Studii de psihologie socială*, Oradea, Primus, 2012, p. 138-141.

care el îl percepea drept „un depozit inepuizabil de evenimente” ar putea fi folosit pentru a „dovedi orice sau contrariul său”.⁷⁹ Astfel se pot explica de ce de multe ori imparțialitatea și neutralitatea axiologică în cercetarea evenimentelor din decembrie 1989 au rămas deziderate declarative și rareori trăsături ale scrisului istoric. Iar „corectitudinea politică” care domină societatea românească postdecembristă și-a pus amprenta și asupra cercetării istorice, însă ea nu se poate substitui „corectitudinii meseriei de istoric”.⁸⁰

Istoriografia Revoluției din decembrie 1989, dincolo de baricadele construite pe marginea definirii evenimentelor, relevă și puncte de vedere comune. Consensul apare cu „privire la trei particularități: aceasta a fost cea mai sângeroasă schimbare de regim din blocul est-european; televiziunea a fost un mijloc care a influențat evenimentele – și astfel istoricitatea sa apare ca un eveniment mediatic – și evenimentele au fost dispersate. Găsirea unei linii mediane care să unească narațiunile extrem de diversificate despre răsturnarea regimului Nicolae Ceaușescu care să conducă la formarea unei memorii colective larg împărtășită în societate trebuie să fie în acord cu adevărul istoric, dar și cu înțelegerea faptului că sinergia și coeziunea unui popor sunt în directă legătură și cu modul în care o societate își amintește trecutul său mai apropiat sau mai îndelungat.

⁷⁹ Michael Howard, „The Lessons of History: An Inaugural Lecture given in the University of Oxford, March 1981”, *The Lessons of History*, New Haven, Yale University Press, 1991, p. 11.

⁸⁰ Eleonora-Maria Popa, „Coordonate ale reformei istoriografiei românești postcomuniste”, *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, nr. 9, 2017, p. 409.

POUR UNE TOPONYMIE MARITIME ET LITTORALE:
*L'ATLAS DES TOPONYMES MARINS ET LITTORAUX DES
ESTUAIRES PICARDS ET DE LA MER D'OPALE (FRANCE)*

Jérôme BURIDANT*
Laurent CHALUMEAU**

For a Marine and Coastal Toponymy:
*The Atlas of Marine and Coastal Toponyms of Picards Estuaries and of the Opal
Coast (France)*

Abstract: From the middle of the 19th century to the middle of the next one, the study of names of places was often a must in theses on the history and geography of territories. Still lacking linguistic bases, these analyzes have unfortunately often rested on fanciful interpretations, which has frequently led to their discreditation. Paradoxically, the second half of the 20th century was marked by great advances in philology, and especially in onomastics. Toponymy then became the reserved territory of language specialists, considered by geographers and historians as too risky a discipline to be integrated serenely into scientific studies. As Fernand Braudel pointed out again in 1986 in the first volume of *L'identité de la France*, “dialectology and toponymy - the study of the names of places -, active branches of the work of linguists, offer, on the distant past of our country, a prodigious deposit of knowledge that neither traditional geography nor the most recent history has yet explored”. Since the end of the last century, the publication of several toponymic atlases has however marked the renewal of this theme, with the consideration of the spatial logics associated with place names. Other institutions such as regional natural parks have also used the toponymic as a tool to allow residents and visitors alike to better understand the history and geography of their territories.

In 2017, the Natural Marine Park of Estuaries of Picardy and the Opal Sea, which covers part of the coast from Picardy to the North of Boulonnais, launched a call for projects on place names. The Department of History-Geography of the University of Picardie Jules Verne had responded by proposing the production of an atlas of marine and coastal toponyms. This article summarizes three years of research in this sense.

Keywords: nineteenth and twentieth centuries, atlases, name of places, coastal and marine toponyms, Estuaries of Picardy and the Opal Sea.

* Professeur des Universités en Géographie historique, UMR 7058 CNRS EDYSAN (Ecologie et dynamique des systèmes anthropisés), Université de Picardie Jules Verne, France.

** Maître de conférences en Géographie de l'environnement, UMR 7058 CNRS EDYSAN (Ecologie et dynamique des systèmes anthropisés), Université de Picardie Jules Verne, France.

Du milieu du XIXe siècle au milieu du siècle suivant, l'étude des noms de lieux a souvent été un incontournable dans les thèses d'histoire et de géographie des territoires. Manquant encore de bases linguistiques, ces analyses ont malheureusement souvent reposé sur des interprétations fantaisistes, ce qui a fréquemment conduit à leur discrédit. Paradoxalement, la seconde moitié du XXe siècle a été marquée par de grandes avancées en philologie, et notamment en onomastique.¹ La toponymie est alors devenue le territoire réservé des spécialistes des langues, en restant considérées par les géographes et les historiens comme une discipline trop hasardeuse pour pouvoir être intégrée sereinement dans des études scientifiques. Comme le précisait encore Fernand Braudel en 1986 dans le premier volume de *L'identité de la France*, « la dialectologie et la toponymie – l'étude des noms de lieux –, branches actives du travail des linguistes, offrent, sur le passé lointain de notre pays, un prodigieux gisement de connaissances que ni la géographie traditionnelle, ni l'histoire la plus nouvelle, n'ont encore exploré² ». Depuis la fin du siècle dernier, la parution de plusieurs atlas toponymiques a cependant marqué le renouveau de cette thématique, avec la prise en compte des logiques spatiales associées aux noms de lieux.³ D'autres institutions comme les parcs naturels régionaux se sont aussi saisis de l'outil toponymique pour permettre aux habitants comme aux visiteurs de mieux comprendre l'histoire et la géographie de leurs territoires.⁴

En 2017, le Parc naturel marin des estuaires picards et de la mer d'Opale, qui couvre une partie des côtes de la Manche de la Picardie au Nord du Boulonnais, lançait un appel à projet portant sur les noms de lieux. L'UFR⁵ d'Histoire-Géographie de l'Université de Picardie Jules Verne y avait répondu en proposant la réalisation d'un atlas des toponymes marins et littoraux, dont les résultats seront publiés en septembre 2021.⁶ Cet article fait le bilan de trois années de recherche.

A la croisée de la géographie, de l'histoire et de l'ethnographie : méthodologie générale

Ce projet est un travail collectif, qui associe des enseignants-chercheurs de l'Université de Picardie Jules Verne (Amiens, France), des étudiants de deux promotions du master DyGiTer (Dynamique et géographie des territoires), la Direction régionale des affaires culturelles des Hauts-de-France (Service régional d'Archéologie

¹ On trouvera une bibliographie à jour dans Pierre-Henri Billy et Sébastien Nadiras, *Les Noms de lieux et de personnes en France: Guide bibliographique*, Paris: Archives nationales, 2019.

² Fernand Braudel, *L'identité de la France*, t. I, *Espace et histoire*, Paris: Arthaud, 1986, p. 83.

³ Robert Aymard, *Les Pyrénéens au miroir de leur toponymie. Atlas toponymique pyrénéen*, Uzès: R. Aymard, 1996; Joan Becat, *Atlas toponimic de Catalunya Nord, Atlas toponymique de Catalogne Nord*, Paris: Terra nostra, 2015; Corinne Bourillon, *10000 lieux en pays voironnais*, t. I, *Atlas toponymique et patrimonial de 33 communes*, s. l.: Mémoire des lieux, 2016; Hubert Bessat, Claudette Germei, *Les noms du paysage alpin, atlas toponymique, Savoie, vallée d'Aoste, Dauphiné, Provence*, 2 t., Grenoble: UGA éditions, 2019.

⁴ *Lieux (des), des Hommes. Origine des noms de communes du Parc naturel régional des Caps et marais d'Opale*, Arques: Gallet Arts Graphiques, ca. 2000.

⁵ Unité de formation et de recherche.

⁶ Jérôme Buridant, Laurent Chalumeau (coord.), *Atlas des toponymes marins et littoraux des estuaires picards et de la mer d'Opale*, Amiens: Université de Picardie Jules Verne, 2021, à paraître.

et service des Monuments historiques) et plusieurs associations, notamment en baie de Somme.⁷ Le territoire retenu est celui du Parc naturel marin, augmenté des terres rétro-littorales associées. Il intègre le trait de côte allant de la commune du Tréport, sur la vallée de la Bresle, au Sud, jusqu'à celle d'Ambleteuse, proche de Boulogne-sur-Mer, au Nord. En mer, le territoire du Parc s'étend de 4 à 29 milles marins (7,4 à plus de 53 km), dans l'estuaire de la Manche. A cette zone ont été associés les territoires des communes littorales ayant jadis conquis leurs terres sur la mer. La zone d'étude s'étend donc jusqu'au trait de côte du début de l'Holocène.

L'objectif affirmé dans cette étude n'est pas d'approfondir l'analyse linguistique des noms de lieux, mais de croiser les savoir-faire des géographes, des historiens et des ethnologues pour constituer une base de données toponymique permettant d'éclairer l'histoire des paysages et de l'occupation du sol de ces territoires.

La base est constituée par la récupération de l'ensemble des toponymes figurant sur les cartes actuelles et anciennes. Pour des raisons d'homogénéisation des données, les cartes retenues sur la zone continentale doivent couvrir l'ensemble de la zone d'étude. Les cartes utilisées sont le *scan25* de l'Institut géographique national (carte actuelle), le *plan cadastral normalisé*, la *carte d'état-major* levée sur le terrain entre 1825 et 1834 et la *carte de Cassini*, levée localement entre 1757 et 1759. L'intérêt de ces cartes à grande échelle est de fournir des noms de lieux dont les conditions de collecte et de transcription restent homogènes, normalisées et assez bien connues. Ces cartes terrestres indiquent cependant des toponymes qui se limitent au littoral, notamment les noms des côtes, des caps et des estuaires. Elles donnent malheureusement peu d'indications sur les toponymes marins proprement dits. Cette lacune est comblée par l'analyse des anciennes cartes marines conservées à la Bibliothèque nationale de France, aux Archives départementales de la Somme et du Pas-de-Calais, ainsi que par les cartes actuelles du Service hydrographique et océanographique de la Marine (SHOM). La base de données initiale comportait plus de 4000 noms, dont certains n'avaient strictement aucun rapport avec la mer et le littoral. Un tri a donc dû être opéré, en partant d'une analyse étymologique.

Une deuxième étape a donc consisté à rechercher les formes les plus anciennes des noms, en retrouvant leurs orthographes passées. Ce travail était d'autant plus nécessaire que les orthographes actuelles cachent des évolutions souvent importantes. D'autant que certains lieux ont parfois changé de nom au fil du temps. L'intérêt de ce travail est de retrouver la forme la plus primitive du nom, qui trahit souvent sa structure d'origine. Les macro-toponymes sont pour la plupart recensés dans des dictionnaires topographiques, qui reprennent leur évolution depuis le milieu du Moyen Age, parfois même depuis l'Antiquité.⁸ Les formes passées des micro-toponymes, qui n'ont généralement fait l'objet d'aucun recensement exhaustif,

⁷ Association Somme II, LPBS (Pour le littoral picard et la baie de Somme), Les amis du Courtgain de Saint-Wary, Rando-nature en Somme.

⁸ Jacques Garnier, *Dictionnaire topographique du département de la Somme, Mémoires de la Société des antiquaires de Picardie*, t. XXI, Amiens-Paris: Dumoulin-Lemer, 1867; Charles de Beaurepaire, *Dictionnaire topographique du département de la Seine-maritime*, 2 t., Paris: BnF, 1982-1984.

peuvent être retrouvées dans les cartes anciennes, et parfois dans les actes notariés. Avec cette méthode, il est généralement possible de remonter jusqu'au XVIIe siècle, parfois même plus loin. A cette étape s'ajoute la recherche de ces formes dans des dictionnaires toponymiques. Ces dictionnaires présentent l'origine et le sens du nom des lieux. Les premiers ouvrages de toponymie, parus pour la plupart au XIXe siècle, comportent de très nombreuses erreurs et des interprétations souvent fantaisistes. Les travaux aujourd'hui célèbres d'Albert Dauzat (1877-1955) ou d'Ernest Nègre (1907-2000), fournissent maintenant une base plus solide, même s'il existe toujours des controverses sur certaines interprétations.⁹ Les noms de lieux formés depuis l'époque médiévale doivent être aussi recherchés dans des dictionnaires de français médiéval ou moderne¹⁰ ainsi que dans les anciens dictionnaires comme celui d'Antoine Furetière (1690)¹¹, le *Grand dictionnaire de l'Académie française* (1695) ou le célèbre *Dictionnaire de la langue française* d'Emile Littré (1873-1877). Ces dictionnaires sont particulièrement précieux pour retrouver la forme ancienne de certains mots et leur sens passé. Des dictionnaires plus spécialisés permettent enfin de retrouver des sens qui nous paraissent aujourd'hui obscurs. Le vocabulaire naval peut notamment être appréhendé en recourant au *Glossaire du patois des matelots boulonnais* d'Ernest Deseille (1884) ou aux nombreux dictionnaires maritimes du XIXe siècle tels que le *Dictionnaire de la marine française* de Charles Romme (1813), le *Dictionnaire pittoresque de marine* de Jules Lecomte (1835) et surtout le *Glossaire nautique* d'Auguste Jal (1848).¹²

Ces données étymologiques apportent une explication savante à l'origine ou la signification des noms. Mais ce n'est pas forcément exactement le sens que les habitants leur donnent. Ces éléments doivent être, au cas par cas, confrontés avec la mémoire vivante. L'approche ethnographique permet de mieux comprendre comment les habitants comprennent et utilisent ces termes, en enrichissant le cas échéant la base de nouveaux toponymes, absents des cartes géographiques. Le travail d'analyse cartographique a donc été complété par des ateliers de collecte de mémoire vivante, organisés durant deux années par les associations locales.

Les noms recueillis ont été intégrés dans un système d'information géographique (SIG). L'utilisation d'un SIG permet de coupler les fonctions d'une base de données à la représentation cartographique. Ce système d'information intègre les fonctions de recueil, de stockage, de traitement, d'analyse et de gestion des

⁹ Albert Dauzat, Charles Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, Paris: Larousse, 1963, rééd. Paris: Guénégaud, s.d.; Ernest Nègre, *Les noms de lieux en France*, Paris: Armand Colin, 1963; *id.*, *Toponymie générale de la France*, 3 vol., Genève: Droz, 1991.

¹⁰ Frédéric Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, Paris: Vieweg, 9 tomes, 1881-1902; Edmond Huguet, *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*, 7 vol., Paris: Champion, 1925-1967.

¹¹ Antoine Furetière, *Dictionnaire universel contenant généralement tous les mots français, tant vieux que modernes*, La Haye – Rotterdam: Leers, 1690.

¹² Ernest Deseille, *Glossaire du patois des matelots boulonnais*, Paris: Picard, 1884; Charles Romme, *Dictionnaire de la marine française*, Paris: Barrois, 1813; Auguste Jal, *Glossaire nautique, répertoire polyglotte des termes de marine anciens et modernes*, Paris: Firmin-Didot, 1848.

données, tout en permettant leur géolocalisation. La carte est alors la représentation graphique, géographique, des données stockées dans les tables attributaires de la base associée. La diversité des documents sources, datant d'époques différentes, induit une variation des référencements et des systèmes de coordonnées. Néanmoins, les toponymes étant les noms de lieux, ils peuvent tous être géolocalisés, et de ce fait intégrés au sein d'un SIG.

L'ensemble des toponymes présents sur les documents pris en compte ont été digitalisés. La digitalisation consiste à créer des points (pour exemple les blockhaus) ou des lignes (pour exemple ligne de chalut) de façon manuelle à l'emplacement des toponymes sur les documents sources géoréférencés. Le géoréférencement consiste à passer d'une localisation relative des entités géographiques à leur localisation absolue dans un système de coordonnées géographiques choisi. Le système de coordonnées retenu ici est le système de coordonnées projetées RGF1993 Lambert93 (système en vigueur en France métropolitaine depuis 1993). Pour chaque forme géographique ainsi créée, les informations souhaitées sont renseignées au sein de la table attributaire associée. La même technique a été appliquée pour les objets en lien direct avec les activités maritimes, tels que les bouées ou les huttes de chasse. Au total, 4424 entités ont été inventoriées dans le SIG. Lors de la digitalisation, les informations renseignées dans la table attributaire pour chaque entité géographique ont été :

- le toponyme: toponyme écrit comme sur le document d'origine;
- le nom du document source;
- la date de publication du document source;
- l'échelle des documents cartographiques.

En complément, deux données ont été obtenues par traitement SIG:

- le nom de la commune sur lequel est implanté le toponyme;
- pour les entités au format point, les coordonnées de chaque point ont été calculées.

Par la suite, les 4424 entités ont été analysées et triées afin de ne conserver que les données présentant un lien avec la mer ou la conquête des terres sur la mer. Le tri a été aussi réalisé en prenant en compte l'aspect linguistique du toponyme ainsi que sa position géographique. Par exemple, le toponyme « Les Terres de Bonnelle » pouvait évoquer un terrain gagné sur la mer avec le terme « Terres ». Or, se situant en arrière des falaises mortes de l'ancien rivage, il n'avait pas de lien avec la conquête des terres sur la mer et n'a alors pas été conservé. Ont été gardés de façon systématique tous les noms de villes ainsi que les toponymes d'origine celtique, germanique, scandinave, indo-européenne, afin de mieux caractériser les influences linguistiques. Au final, seules 2838 entités ont été conservées pour la constitution de l'atlas.

Pour ces 2838 entités, un regroupement par grands thèmes et sous-thèmes a été réalisé. Du fait de la méthode retenue, un toponyme peut être présent dans plusieurs thèmes et/ou sous-thèmes. Par exemple, « La Ferme des galets » intègre le thème Conquête des terres sur la mer avec le mot « Ferme » ainsi que le thème Environnement, sous thème Lithologie, avec le mot « galets ».

Thème	Sous-thème
Environnement	<ul style="list-style-type: none"> - Forme littorale actuelle - Forme littorale ancienne - Forme topographique marine - Géomorphologie - Hydrologie - Lithologie
Défense du littoral	<ul style="list-style-type: none"> - Activité militaire - Blockhaus - Château - Citadelle - Corps de garde - Fort - Poste de douane
Activités maritime	<ul style="list-style-type: none"> - Amers (Monument, Eglise, Château d'eau, Cathédrale, Beffroi) - Abris côtier - Balisage (Balise, Bouée, Feu) - Mouillage (Port, Bassin) - Rocher/Obstruction - Zone de chalut
Activités	<ul style="list-style-type: none"> - Carrière - Hutte - Tourisme
Epaves	
Conquête des terres sur la mer	<ul style="list-style-type: none"> -Digue -Ecluse - Ferme - Fossé - Gué - Maison - Pont - Renclôture - Viaduc
Origine linguistique	<ul style="list-style-type: none"> - Celtique - Germanique - Indo-européenne - Latine - Scandinave
Origine historique	<ul style="list-style-type: none"> - XIXe – XXe siècle - XVe – XVIIIe siècle - VIe – XIVe siècle - avant le VIe siècle

Suite à ce traitement de l'ensemble des toponymes, il est possible d'effectuer des requêtes afin de réaliser des cartes thématiques, permettant la visualisation de la répartition spatiale des toponymes par grands thèmes, par origine linguistique, etc...

Une terre de contacts

Lien entre la mer du Nord et l'Atlantique, entre le continent et les îles britanniques, le littoral de la Manche est une terre de contacts. Les noms de lieux, issus d'apports linguistiques variés, en témoignent.

Quelques toponymes pourraient avoir des origines pré-celtiques. Ils présentent des racines très anciennes, communes à de nombreux peuples, que les linguistes regroupent sous l'appellation « indo-européenne » ou « proto-indo-européenne ». Le nom de la commune de *Cucq* pourrait se rattacher à cette origine, pour désigner une hauteur arrondie, plus précisément ici une dune.¹³ Le nom de la commune de *Cayeux* présente peut-être une origine aussi ancienne. Le fonds celtique reste aussi très limité. Le nom du village de *Condette* pourrait s'expliquer par le gaulois *condate*, qui désigne une confluence ou une embouchure. Ce nom témoignerait de la situation du village, à proximité du petit fleuve de *La Becque*. L'appellation du village de *Cahon*, à rapprocher des toponymes Cahan (Orne) et Caen (Calvados), pourrait s'expliquer par le composé *catu-magos* (champ du combat), pour désigner un ancien champ de bataille. Le nom de la ville de *Boulogne* (*Bononia*, *Bolonia*), attesté au IVe siècle et comparable à la celui de Bologne, en Italie, pourrait provenir d'un ancien mot gaulois *bona* (fondation).

Le *corpus* s'enrichit avec la conquête romaine. Certains noms de commune sont notamment formés par l'association d'un nom d'homme, gaulois ou latin, et du suffixe *-acum*, pour désigner un domaine: *Allenay* (d'Alanis), *Tigny* (de Tinius), *Attin* (d'Attinius), *Ecuire*s (de Scurius).¹⁴

De très nombreuses localités présentent des noms d'origine germanique. Ces toponymes témoignent des brassages de populations durant l'Antiquité tardive et le Haut Moyen Âge. Dans le Boulonnais, beaucoup de communes et de lieux-dits ont une origine saxonne. Ils peuvent présenter une terminaison en *-tun* ou *-thun*, qui désigne un espace clôturé: *Colinctun*, *Offrethun*, *Pelincthun*, *Raventhun*... Certains se terminent en *-ghen*, *-xent* ou *-sent*, à partir du mot *ham* qui désigne un village ou un hameau: *Maninghen*, *Wacquinghen*, *Audinghen*, *Brexent*, *Tubersent*... D'autres sont issus du mot *hof* (cour, ferme) comme *Hove*, *Ostrehove*, *Otove*. D'autres encore, un peu moins fréquents, sont créés à partir des mots *acker* (champ) comme *Dampnacre*, *Denacre*, *beke* (ruisseau) comme le moulin de *Becque*, *berg* (montagne, mont) comme peut-être *Berck*, *Rotembert*, *Rupembert*, *brigg* (pont) comme *Etiembrique*, *brun* (fontaine) comme *Bronne* et *Lozembrune*, *dalle* (vallée) comme *Pitendal*, *Merlinguedal* ou *Grisendal*, *feld* (champ) comme *Pittefaux*, *gate* (passage) comme *Gatte* ou *Thégatte*, *holt* (bois) comme *Ecault*, *zelle* (chapelle) comme

¹³ Albert Dauzat, Charles Rostaing, *op. cit.*, art. « Cucq ».

¹⁴ *Ibidem*.

Waterzelle. La plupart de ces noms évoquent une mise en valeur agricole. Ceux qui rappellent la mer et le littoral sont peu nombreux. On peut citer le cas de *Wissant*, formé à partir du mot *sand* (sable).¹⁵ Ces toponymes témoignent d'une implantation saxonne très ancienne. Les sources latines font déjà part de nombreux actes de piraterie saxonne sur les côtes de la mer du Nord et de la Manche, à partir de la fin du IIIe siècle. Ces « Germains de la mer » débarquent sur le littoral en longeant les côtes depuis la péninsule danoise et le Sud de l'Angleterre.¹⁶ Les Romains ont alors dû mettre en place un système de fortifications, appelé « côte saxonne », le long du littoral. Mais il est possible que des saxons aient aussi servi à côté de l'armée romaine, pour défendre l'Empire. L'archéologie prouve l'installation de populations saxonnes dans le Boulonnais, le Ponthieu et la vallée de la Seine, aux IVe et Ve siècles.

De nombreux toponymes sont aussi l'héritage d'autres populations d'origine germanique, notamment franques. Beaucoup de noms de lieux sont composés du nom d'un homme, suivi du radical *-court* (de *cortem*) ou *-ville* (de *villa*), pour désigner un domaine: *Friaucourt*, *Vaudricourt*, *Friville*, *Saigneville*, *Noyelles*...¹⁷ Si les raids normands ou vikings sont attestés sur les côtes du VIIIe au XIe siècle, leur implantation se concentre par contre sur les côtes normandes. Les toponymes scandinaves sont nombreux au Sud de la vallée de la Bresle. Plus au Nord, seuls quelques noms pourraient être rattachés au vieux norrois: le nom de la commune d'*Estrébœuf* et les noms construits à partir du radical *-nez*, dans le sens de cap, comme *Gruinez*, *Gris-nez* et *Blanc-nez*.¹⁸

Les noms de lieux construits à partir du milieu du Moyen Age relèvent directement de l'ancien français ou du picard, qui sont des langues latines. L'analyse des cartes anciennes montre cependant que les noms picards sont généralement retranscrits en français. Le cartographe retient par exemple l'orthographe *Quend*, pour l'appellation locale «Tchin», *Pendé* pour «Pinda», *Grand-Laviers* pour «Lavieue», *Cayeux* pour «Tchéyeu», etc. Cette orthographe correspond généralement à celle retenue dans les documents officiels depuis le XVIe siècle, conformément à l'ordonnance de Villers-Cotterêts de 1539. Quelques toponymes seulement résistent à cette francisation, comme *Pinchefalise*, Lanchère... Le vocabulaire s'enrichit aussi ponctuellement de l'apport d'autres langues. Le néerlandais ancien apporte des termes techniques liés à la Marine ou l'hydraulique, comme *havre* ou *hable* (*haven*, port), que l'on retrouve par exemple dans *le Hable d'Ault*, *dune* (*duin*), *flaque* (*vlacke*, étang maritime) ou *digue* (*dijk*). L'espagnol apporte aussi le mot *baie* (*bahia*).

¹⁵ Auguste Longnon, *Les noms de lieux de la France, leur origine, leur signification, leurs transformations*, Paris: Champion, 1920-1929, art. « Wissant ».

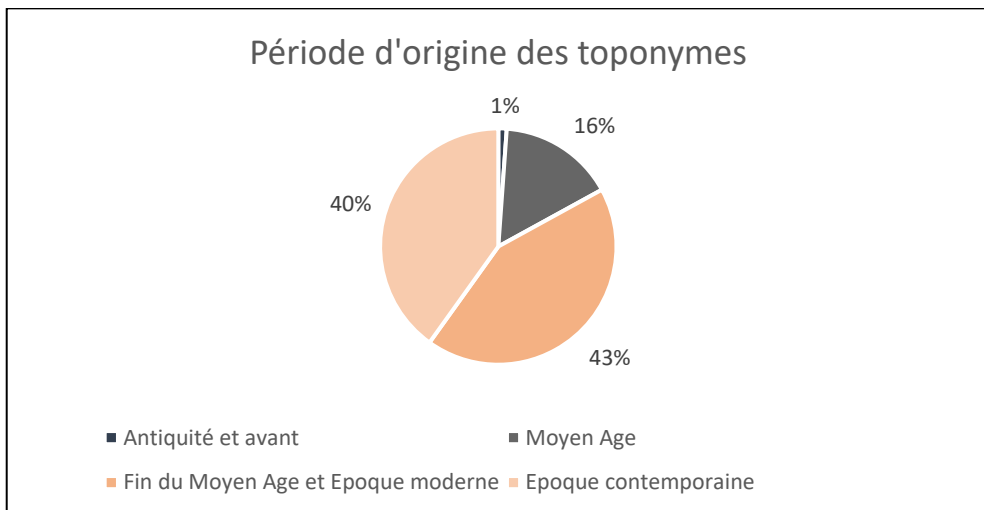
¹⁶ Jean Soulat, « La pénétration des groupes saxons et anglo-saxons dans le Ponthieu entre la fin du IVe et le milieu du VIe siècle », *Revue archéologique de Picardie*, n° 1-2, 2009, p. 27-35.

¹⁷ Albert Dauzat, Jean Rostaing, *op. cit.*

¹⁸ Louis Guinet, « Les noms de lieux en -beuf (-bœuf) et en -fleur », *Annales de Normandie*, n° 3, 1964, p. 277-312; François de Beaurepaire, « Formations toponymiques romanes et anglo-scandinaves dans la Normandie médiévale », *Onomastique et langues en contact. Actes du colloque de Strasbourg*, sept. 1991, ABDO, 1992, p. 231-237; René Lepelley, « Les traces des Vikings dans la toponymie actuelle de la Normandie », *Annales de Normandie*, n° 3, 2002, p. 195-223.

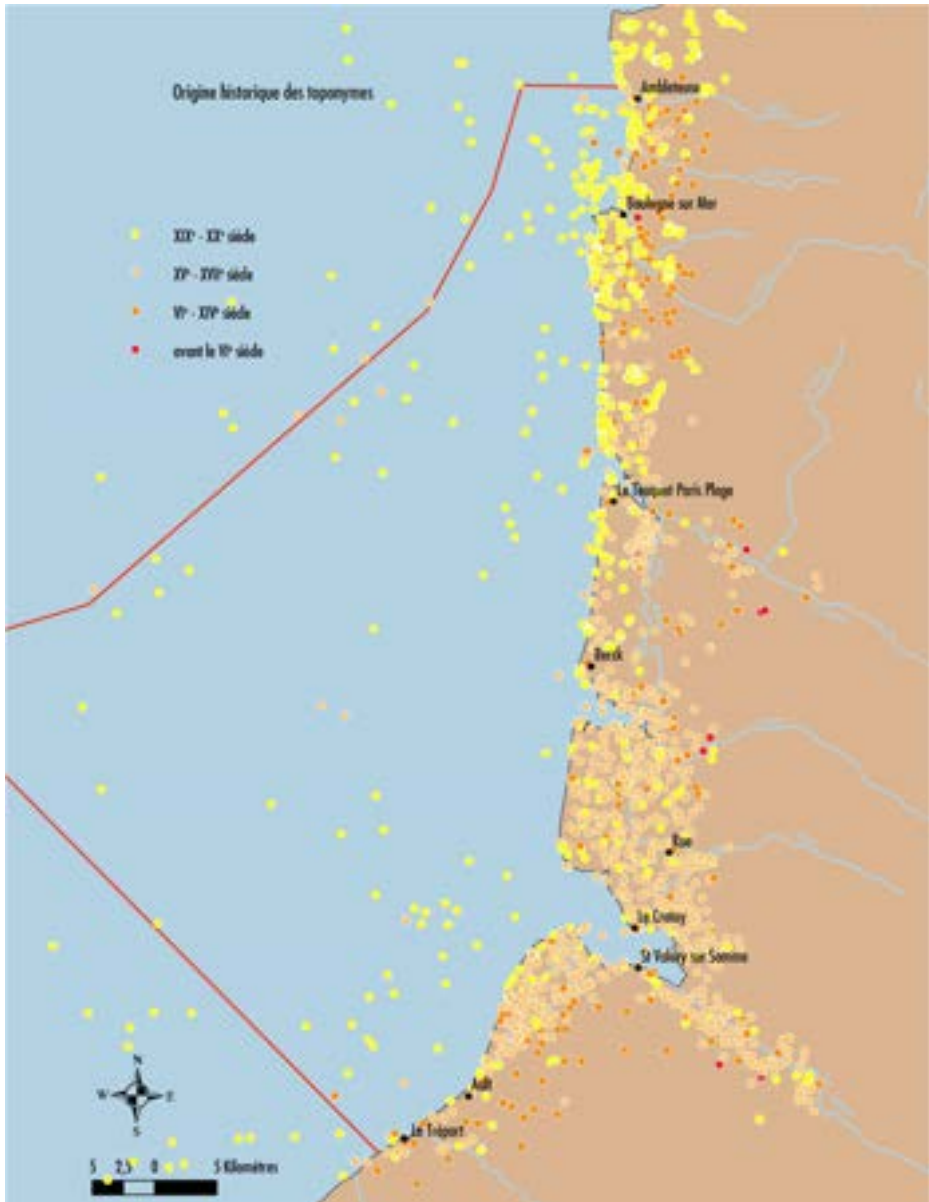
Des noms témoins d'une histoire

Vouloir retracer l'histoire d'un territoire à partir de la seule toponymie est un exercice difficile et hasardeux. Les toponymes antérieurs à l'époque médiévale sont rares. Ils représentent tout juste 1 % des noms recueillis dans la base de données. Cela ne signifie pas que le territoire n'était ni peuplé, ni nommé, mais que les textes antiques n'ont laissé que peu de traces, et que d'autres populations ont plus tard nommé autrement les lieux. Il existe donc ici un effet de source, qui doit être pris en compte dans toute interprétation. Les noms les plus anciens concernent principalement des macrotoponymes. Ils témoignent déjà d'établissements humains le long du littoral et de la présence de ports, d'entrepôts ou de fortifications avancées. Ces implantations profitent généralement d'une situation de tête d'estuaire, à l'embouchure de la Liane, de la Canche ou de la Somme, et évitent les vasières en tirant profit des cordons de galets et de dunes. Quelques noms de lieux, cités dans les textes anciens, restent encore impossibles à localiser. Jules César, dans la *Guerre des Gaules*, évoque un port, dénommé *Portus Itius*, qui aurait servi de base pour la construction d'une flotte destinée à conquérir l'Angleterre en 54 avant notre ère. S'agissait-il de Boulogne? Ou plus vraisemblablement de Wissant ou d'un site proche du cap Blanc-Nez? Un texte de la fin du IIIe siècle, la *Noticia dignitatum*, dresse aussi la liste de forts défendant les côtes de la Manche.¹⁹ Il mentionne le commandement du *Portus Aepatiaci*, peut-être Etaples, et celui du *Locus Quartensis sive Hornensis*, probablement situé dans l'estuaire de la Somme. Mais était-il localisé au Nord ou au Sud de la baie?

¹⁹ Otto Seeck, *Notitia dignitatum. Accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*, Berlin: Weidmann, 1876, rééd. Frankfurt am Main: Minerva, 1962.

Les toponymes nés à la fin de l'Antiquité et au Haut Moyen Age, de forme latine ou germanique, s'appliquent le plus souvent à des villes et des villages. Ils sont dans leur grande majorité situés sur la terre ferme, à l'Est de l'ancien trait de côte. Au milieu du Moyen Age apparaissent des noms de ports qui montrent l'importance des activités maritimes: *Montreuil* (898) qui supprime l'ancien port de *Quentovic*, *Saint-Valery-sur-Somme* (Xe siècle), *Rue* (XIe siècle), *le Tréport* (XIe siècle), *Berck* (XIIIe siècle) viennent s'ajouter aux ports de *Boulogne*, d'*Etaples*, du *Crotoy*, dont les noms sont plus anciens.

L'essentiel des noms de lieux-dits provient de la fin du Moyen Age (XIVe-XVe siècle) et de l'Époque moderne (XVIe-XVIIIe siècle) (43 % des toponymes de la base de données). Ces noms témoignent d'un peuplement intercalaire entre les villages, et de la mise en valeur des marais littoraux. Il s'agit souvent de noms français ou picards précédés de l'article, *Le, La, Les: le Champ Laby, le Crève-Cœur, le marais d'Onival, la Réderie* (la merveille), *les Riez* (mauvaises terres), *les Miannes* (terres argileuses), etc. Il peut s'agir aussi de fermes isolées, qui prennent l'appellation de « maison », notamment en Ponthieu: *Maison Béguin, Maison Crépin, Maison Bourdon...*

Les toponymes nés au XIXe et au XXe siècle sont aussi très fréquents. Ils se concentrent surtout sur la frange littorale, soit pour caractériser les aménagements portuaires et la mise en défense des côtes, soit pour accompagner la mise en tourisme.

Des noms révélateurs des formes sous-marines et littorales

Les premières cartes marines, appelées *portulans*, n'indiquent que les contours des côtes et l'emplacement des ports. Les hydrographes dieppois, notamment, s'illustrent dans cette cartographie. Les données des premiers sondages apparaissent à la fin du XVIe siècle et au début du siècle suivant sur les cartes françaises et hollandaises.²⁰ A la fin du XVIIe siècle, les cartes marines de la Manche mentionnent déjà les noms des hauts fonds avec leur brassiage en pieds.²¹ Les relevés bathymétriques se précisent au début du XIXe siècle. Les relevés méthodiques apparaissent avec les nouvelles cartes des côtes de France, dressées entre 1814 et 1833 sous la direction de l'ingénieur hydrographe en chef Charles-François Beautemps-Beaupré.²² Ce travail est poursuivi par les ingénieurs du Service hydrographique de la Marine, créé en 1886 en remplacement du Dépôt des cartes et plans. Si l'on fait abstraction des modifications d'orthographe, on constate que les noms de ces hauts fonds sont restés très stables dans le temps. Il s'agit le plus souvent de grands bancs de sable et de graviers, qui prennent le nom de *ridins*, le terme désignant des rides sous-marines, ou de *bassures*, c'est-à-dire de hauts fonds: les *Ridins du Tréport*, la *Bassure de la Somme*, le *Quemer*, la *Battur*, la *Bassure de Baas*, les bancs du *Vergoyer* et du *Colbart*. Au large de Boulogne-sur-Mer, les *Ridins de Boulogne* sont le seul haut fond rocheux rencontré au Nord de la Manche.

²⁰ Monique La Roncière, Michel Mollat du Jourdain, *Les portulans, cartes marines du XIIIe au XVIIe siècle*, Paris: Nathan, 1984; Catherine Hofmann, Hélène Richard, Emmanuelle Vagnon, *L'âge d'or des cartes marines. Quand l'Europe découvrait le monde*, Paris: Seuil - Bibliothèque nationale de France, 2012.

²¹ Par exemple Bibl. nat. Fr., Cartes et Plans, GE SH 18 PF 30 P 5 D; Ge-C-1504; Ge-C-9096; Ge-DD-2987 (2028 B); Ge-DD-2987 (755 B); Ge-DD-2987 (756 B); Ge-DD-2987 (759); Ge-DD-2987 (765 B).

²² Bibl. nat. Fr., Cartes et Plans, GE SH 19 PF 36 DIV 2 P 8/1 D.

de la seconde moitié du XXe siècle, ce qui prouve que la navigation reste encore difficile dans cette mer très fréquentée, parcourue par des courants particulièrement forts. La base a aussi été complétée les autres éléments de navigation (amers, bouées, feux, mouillages), qui portent généralement aussi leurs propres noms.

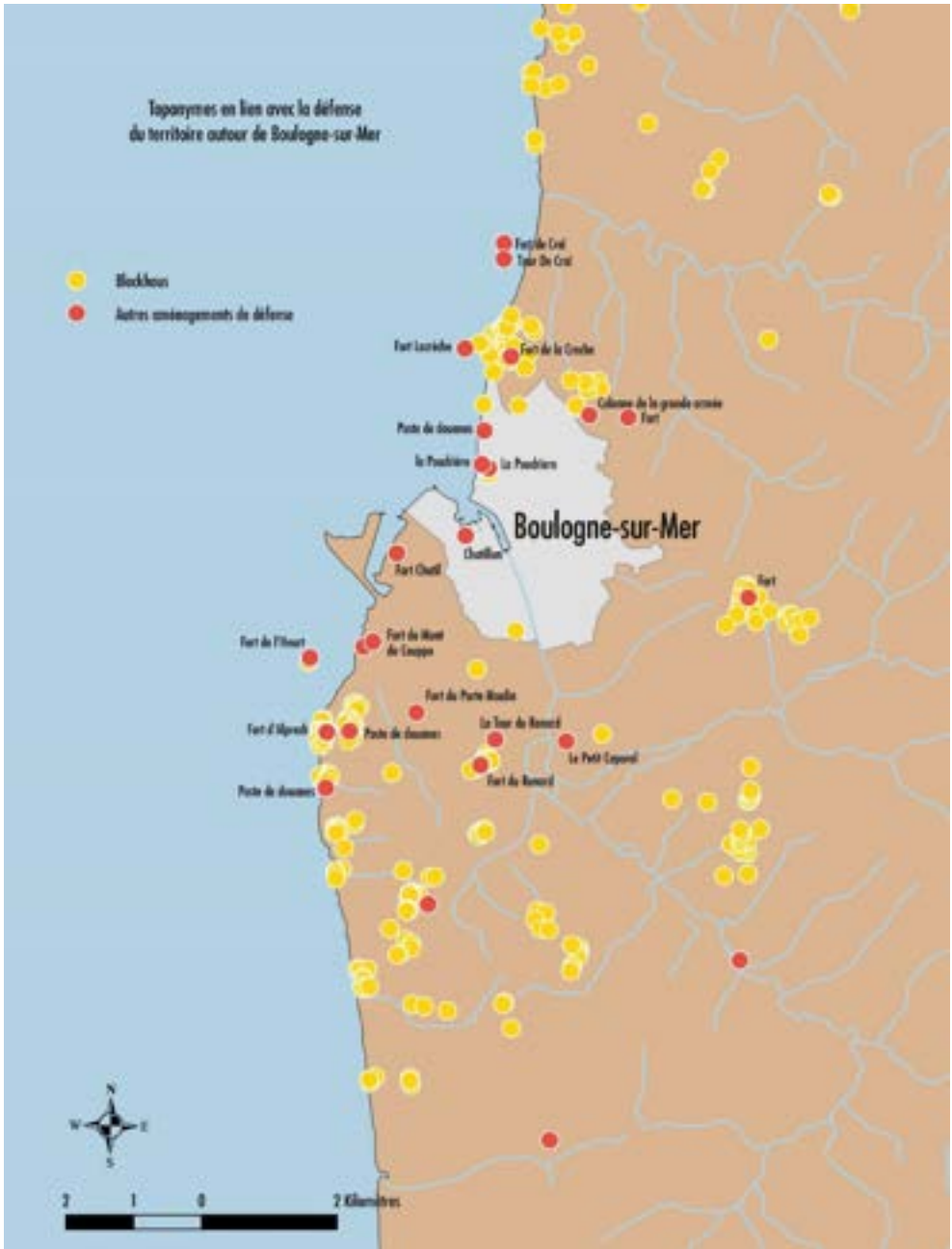
Les côtes comportent aussi de nombreux toponymes désignant les formes littorales: falaises vives ou *falises*, vals perchés ou *valleuses*, pointes rocheuses (*Pointe de la Crèche*), plaine maritime picarde ou *Bas-champs*, marais maritimes ou *mollières*, *plages* et *dunes*. Les toponymes permettent aussi de suivre l'ancien trait de côte, avant le recul de la mer et la poldérisation des marais maritimes. Les termes de *côte* (*Côtes d'Onival*, les *Côtières*), de *montagne* (*Montagne d'Onival*), de *falise* (*Pinchefalise*), de *mont* (le *Mont l'Avoine*, le *Mont Gréval*, *Gris-Mont*, *Mont Roty*) soulignent avec précision l'ancienne ligne de rivage. Entre cette ligne et la mer, les *foraines* désignent d'anciens dépôts de galets et de sable, les *pruquières* des tas de galets accumulés dans les terres, et les *crocs* d'anciens cordons de dunes.

Des Hommes face à la mer

La base toponymique met aussi en évidence une histoire très riche, liant parfois les hommes à la mer, mais les opposant parfois aussi. Beaucoup de toponymes apparus entre le milieu du Moyen Age et le XIXe siècle sont des toponymes agraires, forgés au fur et à mesure de la conquête des basses terres sur la mer. D'Ault à Etaples s'étendaient des marais maritimes, séparés de la mer par de longs cordons de galets et de dunes, que les hommes ont progressivement drainés pour les mettre en culture. Ces polders portent localement le nom de *renclôture* (*Renclôture Elluin*, *Cinquième Renclôture...*), mais peuvent aussi porter le nom d'*enclos*, de *bas-champs*, de *bas-près* ou de *marais*. Ils sont entourés par des digues ou *rayons*, et des canaux de drainage qui portent le nom de *canal*, *tringue*, *tringue* ou *course*, les écluses portant le nom de *noc*.

Cette base de données fait aussi apparaître de nombreux noms de lieux liés à la défense du littoral. Le littoral du Nord de la France a longtemps été placé en position de frontière. Cette situation est déjà particulièrement sensible durant la période féodale. Au XIIIe siècle, la Canche sépare les terres du comte de Flandres, au Nord, de celles du comte de Ponthieu. Plus au Sud, c'est la vallée de la Bresle qui marque la limite du duché de Normandie. La région est particulièrement exposée dans les conflits qui opposent les rois de France aux souverains d'Angleterre, de 1199 à 1204, puis durant la guerre de Cent Ans (1337-1453). Entre 1515 et 1659, le littoral est cette fois marqué par la rivalité entre la France et le Saint-Empire, notamment sous les règnes de Charles Quint (1519-1556) et de Philippe II (1556-1598), puis durant la guerre de Trente Ans (1618-1648) et ses prolongements. L'histoire de la région est alors celle d'une progressive conquête des terres septentrionales par les rois de France, depuis le Boulonnais (1419-1435), le Calaisis (1559) jusqu'à l'Artois (1640-1659). De nombreux toponymes témoignent alors de la présence de fortifications et de points de contrôle sur le littoral et les fleuves côtiers. Les noms de *la Motte*, *la Mottelette*, *les Mottes*, *Châteauneuf*, *Neufchâtel*, *la Ferté*, peuvent être les héritages de fortifications

médiévales. Les cartes anciennes signalent aussi la présence de très nombreux *corps de garde*, disséminés le long des côtes et des rivières.

A la frontière terrestre s'ajoute naturellement la frontière maritime. Car le littoral est autant une frontière qu'un lien. Du règne de Louis XIV à celui de Napoléon Ier, les conflits avec l'Espagne laissent la place à une nouvelle menace anglaise. Durant un siècle et demi, la supériorité navale britannique est presque constante. A partir de 1793, la reprise des hostilités avec l'Angleterre pousse la Convention à ordonner la réparation des forts, redoutes et corps de garde situés entre Calais et l'Authie. Cette zone de fortifications littorales prend vite le nom de *Côte de fer*. Les fortifications contemporaines marquent les phases des conflits, notamment à l'approche de Boulogne-sur-Mer: celles édifiées durant le Premier Empire face à la menace britannique (*fort de la Crèche, fort de l'Heurt, fort Napoléon...*), celles construites après la défaite de 1871 dans la perspective de la reprise d'un conflit avec l'Allemagne (*Mont de Couppes, fort d'Alprech...*), souvent renforcées dans l'Entre-deux-Guerres. De 1942 à 1944, l'édification du Mur de l'Atlantique par les troupes allemandes prend souvent appui sur les emplacements des batteries édifiées auparavant sur la côte. S'ajoute une importante série de constructions bétonnées (*bunkers*) échelonnées dans la profondeur: batteries d'artillerie côtière, postes de direction de tir, postes de commandement, dépôts de munitions, ouvrages de soutien... Les cartes actuelles mentionnent encore la présence de très nombreux ouvrages fortifiés, sous l'appellation de *blockhaus*. Sur place, ces ouvrages sont souvent simplement appelés « *ch'blockhaus* ». Ils prennent souvent des noms spécifiques dans les secteurs où ils sont plus nombreux (le *Narvik*, le *Blincher*, le *Gagno...*).

Une guerre des mots: *la Manche* vs. *British Channel*

Etroit passage entre le continent et la Grande-Bretagne, la Manche a longtemps été un lien autant qu'une frontière. L'idée d'une « frontière naturelle » constituée par l'espace maritime est construite du règne de Louis XIV à celui de Napoléon Ier, dans une période de forte rivalité avec l'Angleterre. La mer est alors l'objet de luttes d'appropriation toponymiques, qui transparaissent notamment sur les cartes. Les britanniques l'appellent *British Ocean, British Sea, British Channel*. Les cartographes français ont longtemps hésité entre *Grand Mer océane* (Oronce Finé 1553), *Mer bretonique* (Melchior Tavernier 1632), *Mer britannique* (Jean Boisseau 1645). Le terme de *Manche*, forgé par métaphore avec le nom commun qui désigne la partie d'un vêtement, s'impose dans la cartographie dès le milieu du XVIIe siècle: *la Manche* (Nicolas Sanson 1639), *la Manche ou Mer britannique* (Alexis-Hubert Jaillot 1689), *la Manche ou le Canal* (Nicolas de Fer 1711, Guillaume Delisle 1716), *la Manche* (Cassini 1744).

Un dernier aspect important à évoquer concerne les toponymes issus de la mise en tourisme des XIXe et XXe siècles. L'attractivité du littoral commence au milieu du XIXe siècle, avec les progrès des transports maritimes et ferroviaires. Les lignes de chemin de fer Paris-Boulogne et Paris-le Tréport desservent ainsi le littoral directement ou indirectement. Quelques stations littorales destinées à une clientèle

venue de Paris, de Lille ou d'Angleterre, se développent alors: au Tréport et au Crotoy dès les années 1840-1850, à Mers et à Wimereux dans les années 1860, à Cayeux, au Touquet-Paris-Plage ensuite. Cette dernière station est créée de toute pièce en 1882 par un notaire, Alphonse Daloz, appuyé par le directeur du Figaro, Hippolyte de Villemessant, et par un mécène anglais, John Whitley, lui-même créateur de la station d'Hardelot (1905). Le nom de la *Côte d'Opale* est aussi créé avant la Première Guerre mondiale, dans un objectif de promotion touristique. Au tourisme balnéaire vient s'ajouter l'utilisation des rivages dans un but médical, notamment à Berck-sur-Mer, station d'abord spécialisée dans la lutte contre la tuberculose. La mise en tourisme se poursuit dans l'Entre-deux-Guerres et après-guerre, avec le développement des congés payés. Cette période fait le succès de stations comme Quend-Plage, Fort-Mahon, Merlimont-Plage ou Stella-Plage par exemple. Certaines communes portent depuis très longtemps l'appellation *-sur mer*, par exemple Berck (1545) ou Boismont (1507). La mise en tourisme prolonge cet usage, par exemple à Cayeux, mais de nombreuses communes préfèrent ajouter à leur nom *-les bains*, comme Mers, puis plus récemment *-plage* (*Fort-Mahon-Plage, Equihen-Plage...*). Le développement de ces stations conduit à la naissance de véritables agglomérations qui se détachent parfois de leur commune d'origine comme Wimereux (1899), Le Touquet-Paris-Plage (1912), Equihen-Plage (1939), Fort-Mahon (1923). Cette phase de mise en valeur touristique fait aussi apparaître d'autres toponymes: *Brighton-les-Pins, Garden-Plage, la Petite Californie, la Belle Dune, le Chemin de la Mer...*

Au total, il apparaît clairement que la spatialisation et l'analyse des toponymes, sur un vaste espace, reste un exercice de longue haleine qui nécessite des moyens humains et matériels non négligeables. Une telle enquête est heureusement permise par les progrès considérables enregistrés en onomastique depuis deux générations et par le développement actuel des outils en SIG. Si d'autres atlas toponymiques ont été élaborés pour les Alpes, le Nord de la Catalogne ou les Pyrénées, aucun n'avait traité de l'espace littoral et surtout maritime. Les noms de lieux sont présents partout, y compris sur l'estran et les fonds marins. L'enquête toponymique, associée à une rigoureuse démarche ethnographique, historique ou géographique, permet de mettre en lumière une part importante des héritages propres à un territoire, notamment l'histoire du peuplement et les relations des habitants avec la mer. L'enquête toponymique comporte, on l'a dit, de nombreuses limites. Le stock de toponymes conservé sur les cartes actuelles et anciennes présente une distorsion chronologique réelle, liée au fait que beaucoup de noms anciens sont aujourd'hui perdus. L'interprétation étymologique, même étayée par une solide analyse, laisse parfois des incertitudes impossibles à résoudre. La spatialisation des noms de lieux sur une vaste zone constitue cependant un outil précieux qui peut être mis à contribution, à côté d'autres méthodes, pour bien mieux comprendre l'histoire de l'occupation du sol. Elle constitue aussi un bel outil de médiation pour les acteurs du territoire, en premier lieu les parcs naturels.

